O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
ICHKI ISHLAR VAZIRLIGI

NUKUS “TEMURBEKLAR MAKTABI”
HARBIY-AKADEMIK LITSEYI

“UCHINCHI RENESSANS DAVRIDA HARBIY-AKADEMIK LITSEYLARDA FANLARNI O‘QITISHNING MUAMMOLARI VA ULARNING YECHIMLARI”

RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY ANJUMAN

MATERIALLARI

NUKUS-2024

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ICHKI ISHLAR VAZIRLIGI

NUKUS “TEMURBEKLAR MAKTABI” HARBIY AKADEMIK LITSEYI

“**UCHINCHI RENESSANS DAVRIDA HARBIY-AKADEMIK LITSEYLARDA FANLARNI O‘QITISHNING MUAMMOLARI VA ULARNING YECHIMLARI**”

Respublika ilmiy-amaliy anjuman

MATERIALLARI

2024-Yil 31-May

Nukus-2024

“**Uchinchi Renessans davrida harbiy-akademik litseylarda fanlarni o‘qitishning muammolari va ularning yechimlari**” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami, 2024-yil. 461 b

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 28-iyundagi “O‘smirlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hamda O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari va davlat xizmati uchun kadrlar zahirasini tayyorlash tizimini takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4375-sonli qarorida qo‘yilgan vazifalaridan kelib chiqqan holda O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyida **“Uchinchi Renessans davrida harbiy-akademik litseylarda fanlarni o‘qitishning muammolari va ularning yechimlari”** mavzusida Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plamida magistrantlar, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borayotgan izlanuvchi, tadqiqotchi soha mutaxassislari va professor- oqituvchilarning ilmiy ishlari kiritilgan.

Tashkiliy qo‘mita tarkibi:

Utepbergenov M.S.	O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi direktori, yuridika fanlari nomzodi, rais
Ibragimov Sh.R	Nukus "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi direktorining ma’naviy ma’rifiy va tarbiyaviy ishlar bo‘yicha birinchi o‘rinbosari, rais muovini
Djumaniyazov K.A	O'quv bo'limi boshlig'i o'rinbosari

Ishchi guruh a‘zolari:

Kalimbetov J.K	Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi iqtisodiyot fanlari falsafa doktori (PhD), mas’ul muharrir
Mamutov A	Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi matematika fani oliy toifali o‘qituvchisi
Rametullayeva V	Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi biyologiya fani birinchi toifali o‘qituvchisi
Qurbanova A	Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi fizika fani oliy toifali o‘qituvchisi

Mualliflarning nuqtayi nazarlariga putur yetkazmaslik maqsadida, to‘plamga kiritilgan materiallar faqatgina texnik jihatdan tahrir qilindi. Shuning uchun tahrir hay’ati matnlarda uchraydigan ba’zi bir noaniqliklar uchun javobgarlikni o‘zidan soqit qiladi.

Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi ilmiy-pedagogik kengashining 2024-yil 29-fevraldagi navbatdagi 8-sonli yig‘ilishida muhokama qilingan va nashrga tavsiya qilingan.

© Nukus “**Temurbeklar maktabi**” harbiy-akademik litseyi

Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug' maqsadni qo'ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug‘beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak.

Sh.Mirziyoyev

1-sho’ba:

Жәдидлер үшинши ренесанстың тырнағын салыўшылар

С.А.Сулайманов, К.М.Нажимов
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басларында Түркистанда пайда болған жәдид ҳәрекетиниң тийкарғы мақсети жәмийет раўажланыўы ушын зәрүр болған барлық тараўларда жаңа идеяларды енгизиў еди. Бүгүнги күнде Өзбекстанда еркин пуқаралық жәмийет, ҳуқықый демократиялық мәмлекетти беккемлеўде жадидлердиң гуманистлик ағартыўшылық идеялары- пикирлери, руўхый күш-қуўат дәреги ретинде айрықша итибар қаратылып атыр.

Өз заманының алдыңғы ғайраткерлери болған жадидлер оғада қурамалы ҳәм қыйын шараятта билим ҳәм ағартыўшылықты тарқатыў, тәлим-тәрбия тараўын түпкиликли реформалаў арқалы миллий раўажланыўға ерисиў идеясы менен ортаға шықты. Ҳүрметли Президентимиз айрықша атап өткениндей тарийхта еки уллы Ренессансқа тийкар болған регионымызда үшинши Ренессансты жадид бабаларымыз әмелге асырыўы мүмкин еди. Тилекке қарсы, езиўши дүзим олардың ийгиликли идеялары менен әмелий ҳәрекетлерин толық жүзеге шығарыўға имканият бермеди.

XVII-XIX әсирлерде улыўма миллий мәплер орнында тар ҳәм шекленген, жеке мәплердиң үстем қойылыўы жәмийет турмысында руўхый әдеп-икрамлық қәдириятларды беккемлеўге жеткиликли дәрежеде итибар берилмегенлиги Өзбек мәмлекетиниң кризиске ушыраўына ғәрезсизлигимиздиң қолдан берилиўине, Туркстанда тоталитар дүзиминиң орнатылыўына алып келди. Соған қарамастан терең тарийхый тамырларға ийе болған миллий идеялар жоқ болып кетпеди. Керисинше тоталитар дәўирде миллий мәлекетшиликти тиклеў миллет раўажланыўы ҳәм келешеги ушын гүрес байрағы сыпатында жәнеде алға сүрилди.

Бул умытылыўлар XIX әсирде ағартыўшылық идеялары менен шыққан Ахмед Даныштың көз қарасларында XX әсир басында жүзеге келген жәдидшилик ҳәрекетиниң ўәкиллери Беҳбудий, Фитрат, Чулпан, Мунаввар

Қари, Абдулла Авлонийлер мийнетлери ҳәм хызметлеринде жәнеде күшейди. Жадидлер Түркистандағы халықларды бирлестириў ҳәм пүткил үлкениң миллий ғәрезсизлиги ушын гүрес идеясын алға сүрди. XIX әсирдиң 60-80 жылларына келгенде Орайлық Азия ямаса Түркстан халықлары Россия империясы тәрепинен жаўлап алынды. Өзбекстан халқы өзиниң соңғы 130 жылдан аслам өмирин Россия империясының қол астында өткерди. Усы дәўирде Өзбекстан халықларының ҳуқуқлары, миллий үрип әдети дәстүрлери аяқ асты қылынды. Өзбекстан халықының миллий идеясы XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басына пайда болды. Түркистан аймағында көплеген зиялылар өсип жетилисти. Бул ағартыўшы зиялылар тарийхқа жадидлер аты менен кирди.

Жадидлер ҳәрекетиниң тийкарғы принциплери бул «Азатлық», «Теңлик», «Әдалат» болған. Жадидлердиң тийкарғы идеялары бул Түркстанды ғәрезсиз жағдайда көриў ямаса Түркистан автономиясын дүзиў болған ҳәм бул бойынша көплеген илажларды иске асырыўға ҳәрекет еткениниң тарийхый мағлыўматлардан билиўге болады.

Жәдид ҳәрекетиниң раўжланыўы олардың реформалар өткериў арқалы билимлендириўди ҳәм басқада тараўларды жақсылаўға болған урыныўлары бизге тарийхый мағлыўматлардан мәлим. Жадидлер ҳәрекетиниң барлық дәўирлери советлер ҳукимети тәрепинен үлкен қарсылыққа ушырап отырғаны.Түркистандағы жәдидлер ҳәрекетиниң сегиз басқышқа бөлиниўи тарийхый мағлыўматларда берилип өтилген. Жәдидлер тәрепинен Түркстан үлкесинде сиясий партиялардың дүзилиўи ҳәм бул сиясий партиялардың тийкарғы ўазыйпалары Түркистан ғәрезсизлигине ерисиў болған.

Түркстан үлкесин ғәрезсиз Мухтарият етиўге ҳәрекет еткен ағартыўшы мәмлекетлик искерлер Махмудхожа Беҳбудий, Мунаввар Қари, Абдулла Авлоний, Абдулла Қадирий, Абдулҳамид Чулпан, Убайдулла Хожаев, Файзулла Хожаев, Абдурауф Фитрат ҳызметлери халықлар ядында мәңги сақланып калды.

«Бәршемизге белгили «тилде, пикирде, жумыста бирлик“ деген ийгиликли идея менен майданға шыққан жәдид ата бабаларымыз халықларымызды наданлық ҳәм қалақлықтан алып шығыў, оларды ғәплет уйығынан қутқарыўдың тийкарғы жолы — илим ҳәм билимде, дүньялық раўажланыўды ийелеўде, деп билди», — бул ҳаққында Президентимиз Республика Руўхыйлық ҳәм ағартыўшылық Кеңеси жыйналысында айрықша тоқталып өтти.

Жәдидлер ким болғанлығын түсинип алыў ушын сол дәўир тарийхын жүдә жақсы билиў зәрүр. Жәдидшилик XIX әсир ақыры – XX әсир басында пайда болды. Егер биз жәдидшилик ҳәрекети пайда болыўының тарийхый

себеплерин түсиниўди қәлесек, тарийхқа бираз тереңирек кирип барыўымыз тийис, XIX әсирдеги ағартыўшылықтың күшейиўи, қаншелли ғайры тәбиййий көринбесин, Орта Азия ханлықларының XVI әсирде Уллы Жипек жолының бираз ҳәлсиреўи менен байланыслы тәризде жүзеге келген қалақлығының объектив себеплерин аңлап алыўымыз керек болады. Сол ўақытта теңиз жоллары ашылып, Батыста, Европада технологиялар жедел раўажлана баслады. Субъектив себеплер болса халық хожалығы ҳәм улыўмалық раўажланыўға үлкен зыян жеткизген ишки урыслар болып табылады.

Түркистанды Россия империясы басып алғаннан кейин үлке метрополияны тәбийғый байлықлары, соның ишинде пахта ҳәм жипек пенен бийғәрез тәмийнлеп турған шийкизат базасына айланды. Кейинала басқа тәбийғый ресурсларды да қазып алыў ҳәм орайға жибериў бағдарламасы ислеп шығылды, тек ғана усы мақсетлерге ерисиўде хызмет етиўши тараўлар ғана раўажландырылды. Ағартыўшлық тараўында мәдений дағдарыс жүз берди, билимлендириўге кеўил бөлинбеди. Сонлықтанда жәдидлер – жаслар, бул тийкарынан жаслар ҳәрекети еди. Тарийхтан мәлим белгили жадид ҳәм жаслардың сүйикли жазыўшысы Чулпан 1910 жылда 13 жаста, Беҳбудийдиң жасы болса 30 асқан еди. Бул жаслар интеллектуал жақтан раўажланған ҳәм Түркистанның жәҳән раўажланыўынан арқада қалып атырғанлығының себеплерин түсинетуғын еди.

Бул ҳәрекетлер нәтийжесинде Түркстанда жаңа ояныў дәўири басланды. Жадидлердиң социаллық, экономикалық ҳәм мәдений турмысын жаңалаў, жәмийетте реформалар өткизиўге қаратылған бағдарламасы тийкарынан төмендеги бағдарлардан ибарат еди:

– жаңа дүньялық халық ағартыўшылық тармағы ҳәм жоқары билимди қәлиплестириў;

– миллий баспа сөзди жаратыў – газета ҳәм журналларды басып шығарыў;

– түрли ағартыўшылық ҳәм қайырқомлық жәмийетлерин дүзиў;

– миллий театр өнерин раўажландырыў;

– талантлы жасларды шет мәмлекетлерге оқыўға жибериў.

Ағартыўшылардың миллет келешеги жолындағы бул ҳәрекетлери патша Россиясы ҳүкимети тәрепинен қатты қысымға алынды.

Хорезм территориясында жәдид идеялары XIX әсирдиң екинши ярымынан баслап кең тарқала баслады. Хийўа ханы Муҳаммед Раҳим - Феруз лақабы менен қосықлар жазған - билимли инсан болған. Оның шарапаты менен дәслепки баспахана Россиядан сатып алынып, Хийўаға

алып келинген, биринши жәдидлар мектеп, ҳәтте қыз балалар ушын жәдидлер мектеби ашылған. Хийўа ханлығы бас ўәзири Исламхожаның бул ҳәрекетте қәўендер сыпатында әмелге асырған жумысларын айрықша айтып өтиў керек, себеби ол “усыл ул-жадид” мектеплерин раўажландырыўға ҳәр тәреплеме жәрдем берген ҳәм бундай мектеплер әҳмийетин түсинген.

Сол себепли Орта Азияның мусылман мәдений дәстүрин модернизациялаўды жақлап шыға баслады. Олар реформаны ислам тәлийматын аңлап жетиўден баслады. Сол себеп Қуран ҳәм ҳәдислерден ҳәмме зат билимге таяныўын тастыйықлайтуғын орынларды излеўге түсти. Бизге мәлим болғанындай, Қураннның ¼ бөлеги тарийхқа арналған, пүткил тарийх болса өткен заманның интеллектуаллық тәжирийбесин түсинбей турып, жәҳән интеллектуаллық тәжирийбесин аңлап алмай турып, гейпара затқа ерисип болмаўынан дәрек береди.

Бул орында сабақлықлар жариялаўда Маҳмудхожа Беҳбудий ҳәм Мунавварқарының хызметлерин айрықша тән алыў керек. Дәслеп сабақлықлар болмаған. Олар Россиядан алып келинген ҳәм татар мектеплерине мөлшерленген. Исмайыл Гаспринский бул мәселеде үлкен жәрдем көрсеткен. Жадидлар кейининен өзлери сабақлықларды жазып баспадан шығарыўға өткен. Мунаввақары ҳәм Беҳбудий жүдә көп сабақлықлар жазған. Мысалы, “Китабы аввал” ямаса математика, әдебият, география бойынша сабақлықларды алайық, әлбетте, олар қайсы дәрежеде Россия сабақлықларынан өзлестирилген болыўы мүмкин, лекин соған қарамастан, бул күтә үлкен алға илгерилеў еди. Жәдид мектеплери классларында глобус турған. Бул ески мектеплер менен салыстырғанда, пүткиллей жаңа зат еди ҳәм әлбетте, әжайып нәтийжелер берген.

Жадидлердиң көпшилиги орыс тилин жақсы билген. Тил концепциясы Беҳбудийдиң “Бир тил емес, төрт тил керек” деп аталған мақаласында ашып берилген, яғный оған қарағанда, Россия империясында жасап атырғанымыз себепли, әсиресе, орыс тилин билиўимиз зәрүр. Биз ис ҳәрекетимиз тактикасын ислеп шығыў ушын қандай басқарылып атырғанымызды түсинип алыўымыз шәрт. Жадид мектеплеринде орыс тили де оқытылған. Олар Европа әдебиятын да үйренген.

Ҳәтте буған Фитраттың “Шаңарақ ҳәм шаңарақты басқарыў тәртиби” қолланбасын да мысал келтириўимиз мүмкин. Әлбетте, қолланба мусылманлар турмысы ҳәм мусылман шаңарағы нормаларын билиўге тийкарланған.

Қарақалпақстан аймағында да жәдид идеялары кирип келди, үлкемиздиң зыялы адамлары бул ҳәрекетти қоллап қуўатлады. Ағартыўшылар еңалды менен билимлендириў системасын реформа етиў идеясы менен шығып,

жаңа усыл мектеплерин шөлкемлестирди. Жаңа усыл мектеплеринде дүньялық илимлер менен бирге илимий билимлерде оқытылған..

Шымбай мектебиниң белгили шайыры ҳәм қосықшы-қысаханы Қазы Мәўлик Бекмухаммед улы болып есапланады. Ол 1885-жылы Шымбай қаласында Бекмухаммед ахун шаңарағында дүньяға келген. Ол биринши рет Шымбай қаласындағы Әлий ахун мешит-медресесинде оқып, кейиншели Қарақум медресесинде ҳәм Бухара медреселеринде оқыўын даўам еттиреди. Қазы Мәўлик араб, парсы, тиллерин билетуғын саўатлы адам болған. 1918-1924 жыллары қарақалпақ халқының көрнекли ўәкиллери болған Қ.Әўезов ҳәм С.Мәжитовлар менен биргеликте араб графикасындағы жаңа алипбени дүзиўге қатнасқан. Соның менен бирге китап алып келиў ушын Ташкенттеги Көкалдаш медресесине қатнаған. Алып келген китапларды қайта көшириўшилерди шөлкемлестирип, аўдарма ислеп ҳәм халық арасына тарқатып отырған.

Жәдид бабаларымыздың илимий мийрасын үйрениў ҳәм оны кең үгит нәсиятлаў бүгинги күнимиз ушын жүдә әҳмийетли, сонлықтан да Ағартыўшы жәдид бабаларымыздың идеяларын үйрениў ҳәм раўажландырыў бойынша Президент қарары қабыл етилиўи белгиленди.

Әлбетте жәдидлердиң идеялары бүгинги күни мәмлекетимизде еркин пуқаралық жәмийети, ҳуқықый демократиялық мәмлекет қурыўда айрықша әҳмийетке ийе болып, жадид бабаларымыздың гуманистлик көзқарасларына сүйенемиз, олардың мийрасынан руўхый күш-қуўат аламыз.

UCHINCHI RENESSANSNI BARPO QILISHDA MILLATLARARO TOTUVLIK VA DINIY BAG'RIKENGLIKNING O'RNI

Karimov Azizbek Avazboy o‘g‘li
IIV Namangan akademik litseyi Tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ilmiy maqolada xalqimizning qadimiy qadriyatlaridan bo'lgan millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni mustahkamlash uchun so'nggi yillarda berilayotgan e'tibor, amalga oshirilayotgan ishlar hamda xalqaro darajada yurtboshimiz tomonidan ilgari surilgan tashabbus haqida.

Tayanch so'zlar: Shavkat Mirziyoyev, millatlararo totuvlik, konfessiya, diniy bag'rikenglik, Do'stlik bog'i, "Harakatlar strategiyasi", Xalqlar do'stligi kuni, BMT

Abstract: The scientific article is about the attention given in recent years to the strengthening of inter-ethnic harmony and religious tolerance, which are the

ancient values of our people, the work being done and the initiative put forward by our country's president at the international level.

Key words: Shavkat Mirziyoyev, inter-ethnic harmony, confession, religious tolerance, Friendship Park, "Strategy of Actions", People's Friendship Day, UN

Абстрактный:В научной статье речь идет о внимании, уделяемом в последние годы укреплению межнационального согласия и религиозной толерантности, которые являются древними ценностями нашего народа, проводимой работе и инициативе, выдвинутой Президентом нашей страны на международном форуме.

Ключевые слова:Шавкат Мирзиёев, межнациональное согласие, конфессия, религиозная толерантность, Парк Дружбы, Стратегия действий, День дружбы народов, ООН

Bizning qadimiy va sahovatli zaminimizda asrlar davomida turli millat va elat, madaniyat va din vakillari tinch-totuv yashab kelgan.

Sh. Mirziyoyev

Yurtimizda so’nggi yillarda juda ko’plab islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu islohotlar mamlakatimizning har tomonlama yuksalishi va rivojlanishi uchun juda ham ijobiy ta’sir ko’rsatmoqda. Muhtaram prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma’naviy-ma’rifiy, madaniy, diniy va boshqa ko’plab yo’nalishlarda islohot loyihalari yurtimiz hayotiga tatbiq etilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligining 29 yilligi munosabati bilan Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tantanali tabrik nutqida taraqqiyotimizning maqsadi Uchinchi Renessans bo‘lishi lozimligini ta’kidladilar. Mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini qo’yish hamda barpo etishda yurtimiz hayotining barcha sohalarida o’zgarishlar qilinmoqda. O’z navbatida yuksak qadriyatlarimizdan bo’lgan millatlararo totuvlik va diniy bag’rikenglikni mustahkamlash uchun o’ziga xos alohida e’tibor qaratilmoqda. Millatlararo totuvlik – muayyan hudud, davlatda turli millat vakillarining bahamjihat yashashi, hamkorlikda faoliyat yuritishi hisoblanadi. O’zbek xalqi qadimiy boy tarixga ega ekanligi barchamizga ma’lum. Uzoq yillik tariximiz davomida mamlakatimiz hududida turli xil millat va elat vakillari yashagan hamda bugungi kunda ham o’zaro hamjihatlikda istiqomat qilib kelmoqda. Diniy bag'rikenglik deb xilma-xil din va mazhab egalarining bir-birining e'tiqodini o'zaro hurmat qilib, tushunib, yagona zamin, yagona vatanda, olijanob g'oya va niyatlar yo'lida hamkor va hamjihat bo'lib yashashiga aytiladi. Vatanimiz hududida ko’p asrlardan buyon ko’plab din vakillari birgalikda yashab kelmoqda. Tariximizning eng murakkab, og’ir davrlarida ham ular o`rtasida diniy asosda mojarolar bo`lmagani xalqimizning dinlararo bag’rikenglik g’oyasiga amal qilib yashab kelganidan

dalolat beradi. Diniy bag‘rikenglik azal-azaldan o‘zbek xalqi mentalitetining ajralmas qismi bo‘lib keladi. Tarixning murakkab davrlarida yurtimiz musulmonlari provaslav xristianlari hamda boshqa din va mazhab vakillariga mehr-shafqat va xayr-saxovat ko‘rsatib, beg‘araz yordam va ko‘mak berganlar[1]. O‘zbekistonda turli dinlarga mansub qadriyatlarni asrab-avaylashga, barcha fuqarolarga o‘z e’tiqodini amalga oshirish uchun zarur sharoitlarni yaratib berishga, dinlar va millatlararo hamjihatlikni yanada mustahkamlashga, ular o‘rtasida qadimiy mushtarak an’analarni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratib kelinmoqda. Milliy ma'naviyatimizni rivojlantirish, uni xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz hayotiga singdirishda ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimining ahamiyati katta[2].

Bugungi kunda dunyoda 200 dan ortiq davlatlar mavjud. Bu davlatlarda ikki mingdan ortiq millat va elatlar istiqomat qiladi. Dunyo davlatlari orasida monoetnik va polietnik, ya’ni bir millatli hamda ko’p millatli davlatlar mavjud bo’lib, yurtimiz O’zbekiston polietnik davlatlar qatoriga kiradi. Statistikaga e’tibor qaratadigan bo’lsak mamlakatimizda 1897-yilda 70 ta millat vakili, 1927-yilda 90 ta millat vakili, 1959-yilda 113 ta millat vakili yashagan bo’lsa, hozirgi kunda 136 ta millat vakili istiqomat qilmoqda. Bundan tashqari bugungi kunda yurtimizda 140 dan ortiq milliy madaniy markaz, 16 ta diniy konfessiyaga tegishli 2300 ga yaqin diniy tashkilotlar faoliyat olib bormoqda. Bir haqiqatni barchamiz chuqur anglab olishimiz kerak: milliy tarixni xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimizga milliy ruhda yetkazish, ularning qalbiga, shuuriga singdirish kerak. Aks holda, uning tarbiyaviy ta'siri bo‘lmaydi[3]. Mamlakatimiz rahbari Agar O’zbekistonda faoliyat ko’rsatayotgan har bir milliy madaniy markaz faollari o’zlarining tarixiy vatanlari bilan madaniy-gumanitar sohadagi munosabatlarni yanada faol rivojlantiradigan bo’lsa, o’ylaymanki, maqsadga muvofiq bo’ladi deb ta’kidlagan edilar[4]. Ona yurtimizda har bir din vakillarini hurmat qilib ularga yetarli darajada shart-sharoitlar yaratilmoqda va erkinlik berilmoqda. Mamlakatimizdagi turli xil millat va elatlarning do’stligini yanada mustahkamlash uchun alohida e’tibor berilyapti. Yurtboshimizning taklif hamda tashabbuslari bilan Respublika Baynalmilal madaniyat markazi o’zining ko’plab tadbirlarini o’tkazib kelayotgan bog’ni “Do’stlik bog’i” deb nomlandi. Yurtimizdagi turli millat va elat hamda din vakillarining tinch-totuv va inoqlikda hayot kechirishi yurtboshimiz hamda hukumatimiz tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlar natijasi desak mubolag’a bo’lmaydi. Hattoki

[1] Mirziyoyev Sh. M. Yangi O’zbekiston strategiyasi. – T.: O’zbekiston, 2021. – B.284.
[2] Mirziyoyev Sh. M. Yangi O’zbekiston strategiyasi. – T.: O’zbekiston, 2021. – B.249.
[3] Mirziyoyev Sh. M. Yangi O’zbekiston strategiyasi. – T.: O’zbekiston, 2021. – B.263.
[4] Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo’limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko’taramiz.- T.,2017.- B. 300.

mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarga dunyodagi yetakchi davlat hamda tashkilot vakillari ham yuksak baho berishmoqda. Bag‘rikenglik va insonparvarlik madaniyatini rivojlantirish, millatlararo va fuqarolari hamjihatlik va totuvlikni mustahkamlash, yosh avlodni shu asosda, Vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalash davlatimiz siyosatining muhim ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan[5]. Ma’naviy tarbiya va ijtimoiy-gumanitar fanlar bo‘yicha fundamental, amaliy va innovatsion tadqiqotlarni tashkil etish, ularning natijalari amaliyotga samarali tatbiq qilinishini ta'minlash, bu boradagi ishlarni muvofiqlashtirishni yangi bosqichga ko‘tarish[6].

Yurtimizdagi barcha fuqarolarning tinch-totuv va farovon hayot kechirishlari uchun ularning ijtimoiy-iqtisodiy,siyosiy,diniy va boshqa sohalardagi huquq hamda majburiyatlari O’zbekiston Respublikasining bosh qomusi bo’lmish Konstitutsiyamizda ham belgilab qo’yilgan. Jumladan, O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 31-moddasida “ Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan diniga e’tiqod qilishi yoki hech qanday dinga e’tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo’l qo’yilmaydi” deb ta’kidlab o’tilgan. Bundan tashqari bosh qomusimizning 18-moddasida “O’zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo’lib, jinsi, irqi, millati, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e’tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeyidan qat’i nazar qonun oldida tengdirlar” deb yozib qo’yilgan.Yuqoridagi moddalardan ko’rinib turibdiki mamlakatimizda millatlararo totuvlik va diniy bag’rikenglikka mustaqillikning dastlabki yillaridan alohida e’tibor qaratilgan.

O’zbekiston Respublikasida Shavkat Mirziyoyev prezidentlikka saylanganidan so’ng esa millatlararo totuvlik va diniy bag’rikenglikka e’tibor yanada kuchaydi. Yurtboshimiz o’z ma’ruzalarida “ Aholi bilan doimiy muloqot qilish, ularning qonuniy talablari, so’rov va takliflarini amalga oshirish aniq choralar ko’rishni men o’zim uchun eng muhim va ustuvor vazifa deb bilaman”[7] deb ta’kidlagan edilar. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2017-2021-yillarda O’zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo’nalishi bo’yicha “Harakatlar strategiyasi” loyihasi qabul qilingan edi. Mazkur “Harakatlar strategiyasi” islohotlar loyihasining 5-bandi “Xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag’rikenglikni ta’minlash hamda chuqur o’ylangan, o’zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat” deb nomlangan edi.“Harakatlar strategiyasi”dan ko’rinib turibdiki, respublikamizni rivojlantirishning 5ta ustuvor yo’nalishlaridan birida millatlararo totuvlik va diniy

[5] Mirziyoyev Sh. M. Yangi O’zbekiston strategiyasi. – T.: O’zbekiston, 2021. – B.279.

[6]Mirziyoyev Sh. M. Yangi O’zbekiston strategiyasi. – T.: O’zbekiston, 2021. – B.259.

[7] Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon, demokratik O’zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T., 2016.-B. 17.

bag’rikenglikka urg’u berilmoqda.Bu ham albatta, xalqimizning qadriyatlarini mustahkamlash, mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish hamda fuqarolarimiz murojaatlariga munosib tarzda e’tibor qaratishdir. Bundan tashqari muhtaram yurtboshimiz tomonidan 2019-yil 15-noyabr kuni “Millatlararo munosabatlar sohasida O’zbekiston Respublikasi davlat siyosati konsepsiyasini tasdiqlash to’g’risida” nomli 5876-sonli Prezident Farmonining qabul qilinishi ham ushbu sohaga berilayotgan e’tiborning yana bir namunasi hisoblanadi.Yurtboshimizning tashabbuslari bilan 30-iyul mamlakatimizda “Xalqlar do’stligi kuni” sifatida nishonlana boshlandi. Bu ham albatta vatanimiz hududida istiqomat qilayotgan ko’plab millat va elatlarni yanada yaqinlashtirish hamda ular o’rtasidagi munosabatlarni mustahkamlash maqsad qilindi. Biz yoshlarimizni tarixdan saboq olish, xulosa chiqarishga o‘rgatishimiz, ularni tarix ilmi, tarixiy tafakkur bilan qurollantirishimiz zarur[8].

Mamlakatimizda millatlararo totuvlik va diniy bag’rikenglik sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlarning bugungi zamonga mosligini xalqaro davlatlar va tashkilotlar ham tan olmoqda. Masalan, 2016-yil 29-oktyabr kuni respublikamizda faoliyat olib borayotgan diniy konfessiyalar rahbarlari bilan uchrashuvda AQSh davlat kotibi Tomas Shennon hukumatimizning diniy sohada olib borayotgan siyosatiga yuqori baho bergan. Bundan tashqari Birlashgan Millatlar Tashkilotining Inson huquqlari bo’yicha Bosh komissari Zayd al-Husaynning 2017-yil 11-may kuni yurtimizga tashrif buyurgan vaqtida “ Bugungi dinlararo va millatlararo notinchlik bo’lib turgan tahlikali kunlarda O’zbekistondagi mavjud dinlararo va millatlararo totuvlikni turli davlatlarga o’rnak bo’lishga loyiq” degan so’zlari ham alohida e’tiborga loyiqdir. Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkilotining Milliy ozchilik bo’yicha Oliy komissari Lamberto Zanier yoki Birlashgan Millatlar Tashkilotining Inson huquqlari bo’yicha kengashining Din va e’tiqod bo’yicha maxsus ma’ruzachisi Ahmad Shahid so’nggi yillardagi yurtimizdagi amalga oshirilgan ishlarga yuksak baho bergan.

Muhtaram yurtboshimiz nafaqat mamlakatimizda, balki butun dunyoda millatlararo totuvlik va diniy bag’rikenglikdagi o’zgarishlarga o’zlarining munosib hissalarini qo’shmoqdalar. Jumladan, O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev tomonidan 2017-yil 19-sentabr kuni BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida bag’rikenglik va o’zaro hurmatni qaror toptirish, diniy erkinlikni ta’minlash, e’tiqod qiluvchilarning huquqlarini himoya qilish, ularning kamsitilishiga yo’l qo’ymaslikka ko’maklashishga qaratilgan “Ma’rifat va diniy bag’rikenglik” debnomlangan maxsus rezolyutsiyani[9] taklif

[8] Mirziyoyev Sh. M. Yangi O’zbekiston strategiyasi. – T.: O’zbekiston, 2021. – B.263.
[9] rezolyutsiya (lot. resolutio — qaror) — 1) yig‘ilish, konferensiya va b. da qabul qilinadigan qaror

etishi hamda ushbu muhim rezolyutsiyaning 2018-yil 12-dekabrdagi 73-sessiyada qabul qilinishi nafaqat bizning xalqimiz, balki butun dunyo xalqlari uchun o'ziga xos yangilik bo'ldi. 2020-yil 13-oktyabr kuni BMT Bosh Assambleyasi sessiyasida bo'lib o'tgan saylovlarida O'zbekiston milliy davlatchiligimiz tarixida ilk bor BMT ning Inson huquqlari bo'yicha kengashi a'zoligiga uch yil muddatga 2021-2023-yillarga saylandi. Mamlakatimiz uchun BMT ga a'zo 193 ta davlatdan 169 ta davlat ovoz berdi. Bu ham yurtimizda millati va dinidan qat'i nazar inson huquqlarini ta'minlashga qaratilgan, shu jumladan millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik sohasida olib borilayotgan siyosatning e'tirofi desak mubolag'a bo'lmaydi. Bu sohalardagi amalga oshirilgan o'ziga xos tashabbuslar mustaqil davlatimizni naqadar millatparvar va tinchliksevar xalq ekanini isbotlamoqda hamda dunyo hamjamiyatida o'zimizning munosib o'rnimiz borligini bildirib qo'ymoqda.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak so'nggi yillar yurtimiz hayotidagi barcha sohalarda o'zgarishlar bo'lmoqda. Uchinchi Renessansni barpo qilish qilish uchun jamiyatimiz hayotining barcha yo'nalishlarida islohotlar amalga oshirilmoqda hamda bunda millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikka alohida e'tibor berilmoqda. Mamlakatimizda so'nggi 4 yilda millatlararo munosabatlar va din sohasida 50 dan ortiq qonun hujjatlari va 40 ga yaqin qarorlar qabul qilindi. Bu qabul qilingan qonun hujjatlari va qarorlar mamlakatimiz fuqarolarining xohish-iroda hamda manfaatlarini o'zida mujassam etgan muhim o'zgarishlar bo'ldi. Muhtaram urtboshimizning so'zlari bilan aytadigan bo'lsak:"O'zbekiston millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik sohasida o'z an'analariga doimo sodiq bo'lib, bu yo'ldan hech qachon og'ishmasdan ilgari boradi. Mamlakatimizda turli millat va diniy konfessiyalar vakillari o'rtasida o'zaro hurmat, do'stlik va ahillik muhitini mustahkamlashga birinchi darajali e'tibor qaratiladi. Bu – bizning eng katta boyligimiz va uni ko'z qorachig'idek asrab-avaylash barchamizning burchimizdir". Bir so'z bilan aytganda mamlakatimizda millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik sohasida ijobiy va o'zaro hurmatga asoslangan muhitni mustahkamlash borasida olib borilayotgan islohotlar natijasida millatlararo va dinlararo munosabatlarning yangi modeli yaratildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T .: "O'zbekiston", 2023.
2. Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T .: "O'zbekiston", 2016. – 59 b.
3. Mirziyoyev Sh. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. –T .: "O'zbekiston", 2017.-107 b.

4. Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. –T .: "O'zbekiston", 2017. – 592 b.

Internet saytlari:

1. https://lex.uz
2. https://ziyonet.uz
3. https://old.muslim.uz
4. https://religions.uz

QAYTA TUG'ILGAN "ALISHER NAVOIY" ROMANI

Kenjayev Ziyadulla Ortiqovich

Shahrisabz "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Ortiqov Shodiyor Akmal o'g'li

Shahrisabz "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi o'quvchisi

Annotatsiya: ushbu maqolada Isajon Sultonning "Alisher Navoiy" romanining kompozitsiyasi, ba'zi tarixiy voqealarning tarixiy manbalarga mos kelishi va ayrim badiiy to'qimalarning asardagi o'rni tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Isajon Sulton, Alisher Navoiy, tarixiy voqea, tarixiy obraz, badiiy to'qima, Husayn Boyqaro

Аннотация: в данной статье анализируется композиция романа Исаджона Султана «Алишер Навои», сочетаемость некоторых исторических событий с историческими источниками, роль некоторых художественных фактур в произведении.

Ключевые слова: Исаджон Султан, Алишер Навои, историческое событие, исторический образ, художественная фактура, Хусейн Бойгаро.

Annotation: this article analyzes the composition of Isajon Sultan's novel "Alisher Navoi", the compatibility of some historical events with historical sources, and the role of some artistic textures in the work.

Key words: Isajon Sultan, Alisher Navoi, historical event, historical image, artistic fabric, Husayn Boygaro

Ani nazm etki tarhi toza bo'lg'ay,
Ulusqa mayli beandoza bo'lg'ay.
Yo'q ersa nazm qilg'onni xaloyiq
Mukarrar aylamak sendan ne loyiq?

("Farhod va Shirin" muqaddimasidan)

O'zbek adabiyoti tarixida Mirkarim Osimning "Astrobod", "Zulmat ichra nur" qissalari, Uyg'un va Izzat Sultonning "Alisher Navoiy" dramasi, Oybekning "Navoiy" hamda Omon Muxtorning "Ishq ahli" kabi kamsonli romanlarda Alisher Navoiy obrazi ma'lum darajada jonlantirilgan. Ushbu asarlarning

aksariyati yaratilgan davr siyosati, tuzum, adabiyotga – so‘z san’atiga bo‘lgan adabiy qarashlarni e’tiborga olsak, “shams ul millat” Navoiyning tom ma’nodagi qiyofasini ko‘ra olish mushkul deyish xato bo‘lmasa kerak, nazarimda. Shunday ekan, XXI asrda estetik hodisa sifatida paydo bo‘lgan Yangi o‘zbek adabiyotida shoirlarning sultoni Navoiy obrazini yangidan yaratishga ehtiyoj paydo bo‘ldi. Shunday mas’uliyatli vazifa bugun kitobxonlar orasida “Oydinbuloq” va “Suvdagi kosa” hikoyalari, “Munojot” qissasi, “Boqiy darbadar”, “Ozod” romanlari bilan tanilgan O‘zbekiston xalq yozuvchisi Isajon Sulton tomonidan bajarildi.

Yozuvchi ushbu asarga qo‘l urishdan oldin Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonida keltirilgan quyidagi baytlardan ilhom olgan bo‘lsa ajab emas.

Ani nazm etki tarhi toza bo‘lg‘ay,
Ulusqa mayli beandoza bo‘lg‘ay.
Yo‘q ersa nazm qilg‘onni xaloyiq
Mukarrar aylamak sendan ne loyiq?

Yozuvchining “Alisher Navoiy” romani tuzilishi, uslubi, obraz yaratishga yondashuvi, ularga yuklatilgan vazifalari o‘zgachaligi bilan ajralib turadi.

Dastlab romanning tuzilishi – kompozitsiyasi o‘quvchining e’tiborini tortadi. Asarning kompozitsiyasi Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” lirik to‘plamining ichki tuzilishiga mos ravishda to‘rt qismdan iborat bo‘lib, har bir qism o‘ziga xos muqaddimalar (1-qism “Muqadima”, 2-qism “Hamd”, 3-qism “Hamd”, 4-qism “Hayrat”) bilan boshlanadi.

Romanning “G‘aroyib us-sig‘ar” deb nomlangan birinchi qismi Alisher Navoiyning 4-5 yoshligidagi voqealar bilan boshlanadi. Ushbu qismda Shohruh Mirzo davridagi obod Hiriydagi go‘zal tantanalar, sayllar, “Mantiq ut tayr” bilan tanishuv, maktabdagi dastlabki saboqlar, Iroq safari, Sharafiddin Ali Yazdiy, mavlono Lutfiy, Pahlavon Muhammad, Kamol Turbatiy kabi o‘z davrining komillari bilan uchrashuvlar, Mashhad ta’limi va Samarqandga yo‘l olish voqealari turli tarixiy manbalardagi faktlar asosida, ba’zan go‘zal to‘qimalar asosida badiiy tasvirlangan.

“Navodir ush-shabob” – romanning ikkinchi qismi. Yigitlik yillari, og‘ir va mashaqqat bilan boshlangan Samarqanddagi hayot, ta’limni tugatib siyosatga qadam qo‘yish voqealari, ota-onasining vafoti haqidagi xabar va ruhiy iztiroblar juda ham ta’sirli aks ettirilgan.

Alisher Navoiyning o‘rta yoshda ko‘rgan-kechirganlari, Navoiyni kuchli davlat arbobi, siyosatchi sifatida gavdalantiruvchi boblar, saltanat obodligi yo‘lida olib borgan ishlari, saroydagi fitna-fasod, xalq hayotini yaxshilash borasidagi sa’y-harakatlari romanning uchinchi qismi – “Badoye’ ul-vasat”da tasvirlanadi.

“Favoid ul-kibar”. To‘rtinchi qism nisbatan katta o‘rinni egallaydi. Bu tabiiy hamdir. Zero, Navoiyning ijodi har jihatdan pishib yetilgani, aynan, bashariyatning adabiy zavqi, o‘zbek adabiyoti va, umuman, dunyo adabiyoti ma’nolar xazinasiga taqdim etgan durdona asarlari umrining aynan o‘sha yillarida yozilgani tarixiy haqiqatdir. [1.]

“Xamsa” quvonchi, Navoiy merosining gultoji – “Xazoyin ul-maoniy”, “Lison ut-tayr” hayratlari, “Mahbub ul-qulub” hikmatlari, Astrobodga hokimlik, barcha o‘quvchini larzaga soluvchi Mo‘min Mirzoning qatl etilishi, Sulton Husayn va farzandlari o‘rtasidagi ziddiyatlarni murosaga keltirish voqealari orqali yozuvchi Alisher Navoiyning tengi yo‘q ijodkor, vatanparvar, xalqparvar siyosatchi, sadoqatli do‘st siymosini yaratadi.

Tarixiy asar yaratish jarayonida har bir ijodkor tarixiy manbalarni chuqur o‘rganishi tabiiy holdir. Isajon Sulton Navoiyning “Vaqfiya”, “Munshaot”, “Majolis un-nafois”, “Xamsa”, “Munojot”, “Xazoyin ul-maoniy”, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, “Xamsat ul-mutahayyirin”, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher” kabi asarlarida aks etgan o‘zining shaxsiy hayoti, ijtimoiy faoliyati va ba’zi asarlarning yozilish tarixi bilan bog‘liq ma’lumotlardan ijodiy foydalanganini ko‘rishimiz mumkin.

Shuningdek, Mirxondning “Ravzat us-safo” (“Soflik bog‘i”), Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro” (“Shoirlar tazkirasi”), Husayn Boyqaroning “Risola”, G‘iyosiddin “Makorim ul-axloq”, Zayniddin Vosifiyning “Badoye’ ul-vaqoye’” (“Go‘zal voqealar”), Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarlaridagi tarixiy ma’lumotlarga murojaat etgan.

Ayniqsa, Alisher Navoiy hayot yo‘li haqidagi ishonchli tarixiy manba hisoblanmish G‘iyosiddin Xondamirning “Makorim ul-axloq” asarida berilgan tarixiy faktlarga salmoqli o‘rin ajratib, badiiy qayta ishlaganiga, voqealarni qayta jonlantirganiga guvoh bo‘lish mumkin. Xususan, Husayn Boyqaro va Mirzo Yodgor o‘rtasidagi ziddiyatli voqealar romandagi “Havzi Mohiyonda iftor”, “Urush mashvarati”, Qo‘shin”, Hiriy isyoni, “Sabzavor maslahati” deb nomlangan boblarida batafsil tasvirlangan. Jangga tayyorgarlik, qo‘shin ahvoli, harbiy asbob anjomlar, qo‘shin tarkibi va boshqa masalalarga ijodiy yondashadi, dialoglarda esa aynan tarixiy manbada keltirilgan so‘zlarni o‘zgartirishdan qochadi.

“…Shunda “Hazrati Sultonning yaqin kishisi” degan maqom va darajaga ega bo‘lgan ul oliy Hazrat darhol shunday arz qildi: “Hozir munajjim chaqirishdan hamda [hozirgi] vaqtning [dushmanga qarshi hujum boshlayotgan qo‘shinlarimiz uchun] omadli yoki omadsiz ekanligini tekshirib o‘tirishdan hech qanday foyda yo‘q. Chunki [hozirgi] vaqt [qo‘shinlarimizning dushmanga qarshi hujum boshlashlari uchun] munosib bo‘ladimi yoki munosib bo‘lmaydimi, [bundan qat’i

nazar,] ushbu ishdagi har qanday imillash yoki to‘xtalish [qo‘shinlarimizning g‘alabaga erishishlariga] to‘sqinlik qiladi. Shu sababli ham [dushmanga qarshi harakat qilishda] shoshilish oldimizda turgan zarur masalalardan hisoblanadi…” [5.25-26]

“… Ya’ni munajjim chaqirishdan va vaqtning dushmanga qarshi hujum uchun omadli yoki omadsiz ekanligini tekshirib o‘tirishdan hech qanday naf yo‘q, - dedi Alisher Navoiy. – Chunki hozirgi vaqt qo‘shinlarimizning dushmanha qarshi hujum boshlashi uchun munosib bo‘ladimi – yo‘qmi, bundan qat’i nazar, ushbu ishdagi har qanday imillash yoki to‘xtalish qo‘shimizning g‘alabaga erishishiga to‘sqinlik qiladi. Shu sababli ham dushmanga qarshi harakat qilishda shoshilish lozim”. [3. 185]

Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romanida tarixiy manbalardan tashqari, xalq og‘zaki ijodida Alisher Navoiy haqida uchraydigan rivoyatlardan va badiiy to‘qima syujetlardan unumli foydalanganini ko‘ramiz. Xususan romandagi yulduz uchishi (“Dumli yulduz “bobi), tush tasviri (“Qazo-yu qadar” bobi), tog‘ni teshib suv chiqarmoqchi bo‘layotgan Xisrav bilan bog‘liq voqealarni (“Kelajak bilan uchrashuv” bobi) misol qilib olishimiz mumkin.

Romanning syujet chizig‘ida ramziy ma’no tashuvchi samoviy dumli yulduz tafsili, uning harakatiga Hazrat hayoti davomida bir necha bor guvoh bo‘lishidan adib hikmat izlaydi. [1.] Darhaqiqat, romanda dumli yulduz ramziy obrazi bilan bog‘liq voqea uch marta berilgan. Har uch holatda ham Alisher Navoiy hayotida ijobiy o‘zgarishlar yuz beradi. Bu orqali yozuvchi o‘quvchini go‘yo keyingi voqealarga tayyorlaydi.

Lutfiyning e’tirofi, Abulqosim Bobur saroyida xizmat qilishi, Kamol Turbatiy, Pahlavon Muhammad, Samarqand hokimi Ahmad Hojibek bilan uchrashuv, Husayn Boyqaroning Hirot taxtiga kelishi, ona vatanga qaytish, saroyda turli lavozim va unvonlarga sazovor bo‘lishi, ijodda kamolotga yetishi: “Xamsa”, “Xazoyin ul-maoniy”, “Lison ut-tayr” singari asarlarining paydo bo‘lishi aynan samoda dumli yulduz ko‘rinishi voqealaridan keyin Navoiy hayotida yuz bergan ijobiy o‘zgarishlar hisoblanadi.

Bu to‘qima syujet orqali muallif hattoki koinotdagi yulduzlar ham Alisher Navoiyning kelajakda buyuk shaxs bo‘lishini istayotgandek, taqdiri azal ham shuni xohlayotganiga ishontiradi.

Dumli yulduz voqeasi, mo‘tadil ob-havo tasviri bilan Navoiy hayotida ijobiy o‘zgarishlar yuz berishiga ishontirsa, tush tasviri, sovuq, rutubatli ob-havo vositasida Navoiy hayotidagi noaniq, mavhum noxush voqealarga ishora qiladi.

“Shu holida u g‘alati bir tush ko‘rdi. Bir chamanzor emish. U chamanzorda ikki kabutar “g‘u-g‘u”lashib, qanotlarini tapirlatib, goh ko‘kka parvoz qilar, goh qo‘nar emishlar. Shu mahal ko‘kda ikki burgut paydo bo‘lib, har ikkisiga ham

changal solib, chinqirtirib ko‘kka ko‘tarib ketdi. Yerda u sho‘rliklarning to‘zg‘igan patlari qoldi, xolos” [3. 126]

Ushbu tasvirni o‘qigan zukko o‘quvchi ikki kabutar vositasida Alisher Navoiyning ota-onasi vafotiga ishora borligini qalban his qiladi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romani kompozitsiyasi, uslubi, obrazlar tizimi jihatidan o‘zidan oldin yaratilgan asarlarning hech birini takrorlamaydi. Alisher Navoiy hayoti va faoliyatiga oid yangi-yangi kashfiyotlar, go‘zal tasvirlar, Qur’on nuri, hadis ziyosi bilan tarbiyalangan va buni o‘z hayot yo‘lida nuqsonsiz qo‘llay olgan Navoiy obrazi, shubhasiz, asarning eng katta yangiligi va yutuqlari deb aytish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Bahodir Karim. “Hazrat Alisher Navoiyga ehtirom yoxud insoniyat quyoshi ta’rifida bitilgan roman to‘g‘risida bir-ikki og‘iz so‘z”. Maqola. https://yuz.uz 2021-yil 10-avgust

2.Sa’dullo Quronov. “Alisher Navoiy” romanida tarixiy shaxs konsepsiyasi. “Ilmiy xabarnoma. Gumanitar tadqiqotlar” – № 5. 2021 y.

3. Sulton I. Alisher Navoiy. – Toshkent: Adabiyot, 2021. – 512 b.

4. Karimov B. Hazrat Alisher Navoiyga ehtirom // Yangi O‘zbekiston, 2021-yil 10-avgust.

5.G‘iyosiddin Xondamir “Makorim ul-axloq”, Yoshlar nashriyot uyi, Toshkent – 2018.

YOSH AVLODNI MA’NAVIY-AXLOQIY YETUK QILIB TARBIYALASHDA ABU RAYHON BERUNIY IJTIMOIY-SIYOSIY QARASHLARINING AHAMIYATI

Abdullayev Madamin Soatboyevich

IIV Xorazm akademik litseyi “Ijtimoiy-gumanitar va huquqiy fanlar” kafedrasi boshlig‘i, Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Har bir davlatning istiqboli uning o‘tmishi bilan chambarchas bog‘liq hisoblanadi. O‘tmish madaniy va tarixiy merosini asrab-avaylash hamda kelgusi avlodlarga yetkazish bugungi jamiyatning muhim vazifalardan sanaladi. Bu o‘rinda xalqimiz faxrlanadigan buyuk ajdodlarimiz merosini o‘rganish va amaliyotda keng foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. “Shu ma’noda, necha yuz yillik tarix va madaniyatimiz, milliy o‘zligigmizning ajralmas qismiga aylanib ketga muqaddas dinimizni asrash, ajdodlarimiuzning bebaho ma’naviy-ma’rifiy merosini o‘rganish va targ‘ib etish biz uchun doimiy kun tartibida turadigan muhim masala bo‘lib qolmoqda”[1.266.]. Ayniqsa qomusiy olim, buyuk mutafakkir Abu Rayxon Beruniyning ijtimoiy-siyosiy qarashlari bugungi kunda yosh avlodni vatanparvarlik ruhida va ma’naviy barkamol qilib tarbiyalashda alohida o‘rin tutadi.

Abu Rayhon Beruniyning ilmiy faoliyati namunalari milliy ma’naviy merosimiz durdonasi, ilm-fan rivojiga qo‘shilgan ulkan ulush hisoblanadi. Beruniy shubhasiz o‘z zamonasidan ancha ilgarilab ketgan buyuk shaxs sifatida qadrlanadi. «Bunday yuksak va haqli baho avvalo qomusiy tafakkur sohibi bo‘lmish buyuk vatandoshimizning ilm-fan taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi bilan izohlanadi» [2.42.]. Beruniy 150 dan ortiq kitob yozgan bo‘lib, bizgacha uning faqat 28 tasi yetib kelgan. «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Hindlarning aqlga sig‘adigan va sig‘maydigan ta’limotlarini aniqlash kitobi», «Hindiston», «Geodeziya», «Minerologiya», «Saydana» singari kitoblarida bir qator ijtimoiy-siyosiy nazariyalar ilgari surilgan.

Abu Rayhon Beruniy Xorazmda tashkil topgan Ma’mun Akademiyasiga rahbarlik qilgan. Bu davrda Xorazmda feodal davlat markazlashdi, Yevropa va Osiyoni bog‘lovchi moddiy, madaniy va savdo markaziga asos solindi. O‘sha davrda ijtimoiy-siyosiy ta’limotlari bir-biridan minglagan chaqirim uzoqdagi turli dindagi, tildagi, urf-odatdagi davlatlarni hamkorlik munosabatlarini bir-birlariga yaqinlashtirish imkonini berdi. U yaratgan ta’limotlar umumbashariy ahamiyatga ega bo‘lib, bugungi kunda ham o‘zining dolzarbligini saqlab qolmoqda. Ayniqsa, uning asarlaridagi ijtimoiy-siyosiy g‘oyalarning ahamiyati bugungi kunda yoshlarning ma’naviy barkamolligini tarbiyalashdagi alohida o‘rin tutadi.

Beruniy ijtimoiy-siyosiy qarashlari aks etgan asarlari orasida “Al osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya” (Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar) va “Mineralogiya” asarlari ayniqsa mashhurdir. Ushbu asarda Beruniy eng og‘ir mehnat turlari bilan shug‘ullanuvchi kishilarga jamiyat tomonidan beriladigan huquqiy imtiyozlar, mehnatiga yarasha haq to‘lanishi va ular mehnatining rag‘batlantirilib turilishi ularning og‘ir mehnatiga yarasha bo‘lishi lozimliligini ta'kidlaydi. Allomaning fikricha, “inson mehnatini qadrlash va moddiy rag‘batlantirib turish natijasida davlat mustahkam va barqaror, o‘lka ma’mur, xalqning turmushi esa farovon bo‘ladi”. Beruniyning yuqoridagi fikrlari bozor iqtisodiyotiga o‘tishning asosiy tamoyillari bilan hamohangdir. Chunki “iqtisodning siyosatdan ustuvorligi”, “kuchli ijtimoiy siyosat yuritish” kabi tamoyillarning mohiyati ham yuqoridagi fikrlarni o‘zida ifodalaydi. Shu bilan birga Beruniy o‘zining qarashlarida demokratiyaning asosiy sharti bo‘lgan aholining ijtimoiy jihatdan tabaqalashuviga yo‘l qo‘ymaslik lozimligini ham ta’kidlab o‘tadi. Buning uchun - deb yozadi Beruniy, - “Zakovatli hukmdorlarning vazifasi, yuqori tabaqalar o‘rtasida adolatli, kuchlilar bilan zaiflar o‘rtasida ijtimoiy tinchlik va insonparvarlik printsiplariga asoslangan qonunni o‘rnatishdan iboratdir”. Hokim qat’iyatli va fuqarolar haqida ko‘proq qayg‘urishi lozim – deb hisoblaydi olim.[3.42.] Bugungi kunda yoshlarning

mehnat tarbiyasida, iqtisodiy bilimlarini shakllantirishda yuqoridagi g‘oyalarning o‘rni katta.

Beruniy o‘z davrining etnosotsiologi ham edi. Jumladan, “Mineralogiya” asarining muqaddimasida inson va uning ijtimoiy muhitidagi adolat to‘g‘risidagi qimmatli fikrlari bayon etilgan. “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida turli xalqlar: forslar, yunonlar, yahudiylar, xristian molikiylar va xristian nasturiylar, majusiylar, sobitlar, budparast arablar, musulmon arablar, turklar to‘g‘risida qimmatli ma’lumotlar yozib qoldirgan. Abu Rayxon Beruniy dunyoning sotsiologik manzarasi evolyutsion jarayon natijasida tarkib topganligini alohida qayd etadi.

Ayni chog‘da Beruniy olamni ijtimoiy taraqqiyotga olib keluvchi kuch ziddiyat va qarama-qarshiliklar emas balki, turli ijtimoiy darajalardagi murosa va kontsensus ekanligini uqtiradi. Beruniy sotsiologiyadagi muhim soha ijtimoiy tabaqalashuv haqida fikr yuritib shunday deydi: tillarning turlicha bo‘lishiga sabab odamlarning guruhlarga ajralib ketishi, bir-biridan uzoq turishi, ularning bir-birida turli xohishlarni ifodalash uchun (zarur) bo‘lgan so‘zlarga ehtiyojlar tug‘ilishidir. Uzoq zamonlar o‘tishi bilan haligi iboralar kuchayib, yodda saqlanishi va takrorlanishi natijasida tarkib topib tartibga tushgan.

Mutafakkir davlat va huquqning paydo bulishi, ularning vazifalari masalalarini Forobiy kabi ehtiyojga bog‘lab, ma'rifatli shoh boshqaruvi g‘oyasini ilgari suradi, ijtimoiy hayotni o‘ziga xos «shartnoma»ning natijasi deb biladi. «Inson o‘z ehtiyojlarini tushunib, o‘ziga o‘xshash kishilar bilan birga yashashning zarurligini anglay boshlaydi. Shuning uchun o‘zaro kelishuvchanlik qabilidagi «shartnoma» tuzishga kirishadi. Odamlarning birgalikdagi turmushi insonni haqiqiy qudratga, uning ehtiyojlarini qondirishga olib kelmaydi, buning uchun yana mehnat qilish ham zarurdir», deb hisoblaydi alloma.[4.73.]

Beruniy fikricha, idora qilish va boshqarishning mohiyati boshliqning zolimlardan aziyat chekkanlar huquqlarini himoya qilishi, birovlarning tinchligi yo‘lida o‘z tinchligini yo‘qotishidir. Qolaversa, jamiyatni boshqaruvchi shaxs qatiyatli, ma’rifatparvar, yangilikka intiluvchi bo‘lmogi, oliy va quyi tabaqalar, kuchlilar va kuchsizlar orasida tenglik, adolat o‘rnata olishi lozim. Har qanday nizo-janjallar, toj-taxt talashish, zo‘ravonlik, bosqinchilik harakatlariga qarshi turgan Beruniy, davlatlar va xalqlar o‘rtasida yaxshi qo‘shnichilik munosabatlarini olib borish g‘oyasini ilgari surgan. Ayni fikrlarni bugungi kunda jamiyatdagi ijtimoiy adolat g‘oyalarini mustahkamlashdagi o‘rnini alohida ta’kidlash joiz.

Beruniyning ilm-ma’rifatga intilish insonning eng mo‘tabar fazilatlaridan ekanligini ifodalovchi fikrlari diqqatga sazovordir. Alloma ilmlar ko‘pligi va ular zamon iqboli bo‘lib, turli fikr va xotiralar ularga qo‘shilib borsa, ko‘payishini ta’kidlab, odamlarni ilmlarga rag‘bat qilish, ilm va ilm ahlini hurmatlashi o‘sha iqbolning belgisi ekanligini, ayniqsa hukmron kishilarning ilm ahlini hurmat qilishi turli ilmlarning ko‘payishiga sabab bo‘lishini qayta-qayta ta’kidlaydi. Bugungi kunda jamiyatimiz kelajagi hisoblangan yosh avlodning ilm-fanga qiziqishini oshirish, ilm-fanga rag‘bat ko‘rsatish va ilm ahlini e’zozlashdek ezgu ishga kirishgan davlat rahbariyatining maqsadi ham, aslida shu hisoblanadi.

Xulosa sifatida shuni ta’kidlash mumkinki, “Dunyoga Buxoriylar, Beruniylar, Termiziylar, Moturidiylar, Xorazmiylardek buyuk alloma va aziz-avliyolarni yetkazib bergan jonajon Vatanimiz yoshlari ulug‘ ajdodlariga munosib bo‘lib ulg‘ayishi uchun barcha sharoitlarni yaratib berishimiz zarur”[1.264.]. Bu borada, buyuk qomusiy olim Abu Rayhon Beruniyning ilm-fan, madaniyat, ma’naviyat haqidagi ta’limoti, birodarlik, tenglik, adolat, to‘g‘rilik, insonparvarlik kabi umuminsoniy g‘oyalari milliy tafakkur tarbiyasi shakllanishida ma’naviy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. To‘ldirilgan ikkinchi nashri. –Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2022. – 416 B.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008, -Б.42.
3. Беруний - буюк қомусий олим. -Т.: 2003. –Б.46.
4. Одилқориев Х.Т. Раззоқов Д.Х. Сиёсатшунослик. –Т.: 2009, 71-бет.

TA’LIM MUASSASALARIDA IJTIMOIY-GUMANITAR FANLARNI O‘QITISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O‘RNI VA AHAMIYATI

Djumaniyazov Quralbay Atajanovich

IIV Nukus «Temurbeklar maktabi» harbiy-akademik litsey o‘quv bo‘limi boshlig‘i o‘rinbosari

АННОТАЦИЯ. *Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq yoshlar tarbiyasi jamiyatimiz oldida turgan ustuvor vazifalardan biri hisoblanib kelishi, bunda mamlakatimizda voyaga etayotgan barkamol avlodning demokratik jamiyat tayanchi, porloq kelajak asosi va Vatanimizning kelajagi bugungi yoshlar zimmasidaligini inobatga olib, bugungi axborot asrining o‘ziga xos xususiyatlari, mafkuraviy va ma’naviy tajovuzlarning kuchayayotganligi ijtimoiy-gumanitar fanlar, jumladan «Tarbiya» va «Ma’naviyat asoslari» fanlari o‘qituvchilarining*

mas'uliyatini yanada oshirilishi, bunda asosiy maqsad-shaxsni, eng avvalo mustaqil fikrlaydigan, o'z kuch va imkoniyatlariga qat'iy ishonadigan, islohotlar mohiyatini chuqur tushungan va mustaqillikni oliy qadriyat darajasida anglaydigan, vatanparvar, mehnatga ishtiyoqmand, tirishqoq va serg'ayrat, bilimga chanqoq yoshlarni tarbiyalashdan iboratligi haqida.

Таянч иборалар: *Mustaqillik, Ma'naviyat asoslari vatanpavarlik, Konsepsiya, yoshlar, xarbiy-vatanparvarlik, Yangi O'zbekiston, ilm-fan, Uchinchi Renesans.*

ABSTRACT. *Since the first days of our independence, youth education has been considered one of the priority tasks facing our society, taking into account that the democratic society support of the mature generation growing up in our country, the basis of a bright future and the future of our country is the responsibility of today's youth, the specific characteristics of today's information age, ideological and spiritual the increase of aggressions, increasing the responsibility of teachers of social and humanitarian sciences, including "Education" and "Spiritual Foundations", in which the main goal is to educate a person, first of all, who thinks independently, firmly believes in his own strength and capabilities, about the education of young people who deeply understand the essence of reforms and value independence, who are patriotic, passionate about work, diligent and active, and who are thirsty for knowledge.*

Key words: *Independence, Spiritual foundations, patriotism, Concept, youth, military-patriotism, New Uzbekistan, science, Third Renaissance.*

АННОТАЦИЯ. *С первых дней нашей независимости образование молодежи считается одной из приоритетных задач, стоящих перед нашим обществом, учитывая, что поддержка демократическим обществом подрастающего в нашей стране зрелого поколения – основа светлого будущего и будущего нашей страны. нашей страны – это ответственность современной молодежи, специфика сегодняшнего информационного века, идеологическая и духовная агрессия, повышение ответственности преподавателей социальных и гуманитарных наук, в том числе «Образование» и «Духовные основы», в которых основные Целью является воспитание человека, прежде всего, самостоятельно мыслящего, твердо верящего в свои силы и возможности, воспитание молодых людей, глубоко понимающих суть реформ и ценящих самостоятельность, патриотичных, увлеченных трудом, трудолюбивых. и активные, и жаждущие знаний.*

Ключевые слова: *Независимость, Духовные основы, патриотизм, Концепция, молодежь, военно-патриотизм, Новый Узбекистан, наука, Третий Ренессанс.*

Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq yoshlar tarbiyasi jamiyatimiz oldida turgan ustuvor vazifalardan biri hisoblanib kelmoqda. Barkamol avlod demokratik jamiyat tayanchi, porloq kelajak asosidir. Vatanimizning kelajagi bugungi yoshlar zimmasidadir.

Ushbu murakkab ishni amalga oshirishda mamlakatimizning jahon miqyosidagi obro‘-e’tiborini ta’minlovchi, milliy urf-odatlar, qadriyatlar, ajdodlarning buyuk merosini ilm-fan, bunyodkorlik ishlarida to‘la namoyon qila oladigan barkamol avlodni tarbiyalash hozirgi davrning eng dolzarb vazifalaridandir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyeyov mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruzasida ta’lim-tarbiya sohasini yanada isloh etish va tanqidiy baholash, uni takomilashtirish masalasiga alohida e’tibor qaratib: «Avvalgi uchrashuvlarda ta’lim va ilm-fan, davlatning yoshlarga doir siyosatini amalga oshirish, ta’limning yangi, zamonaviy usullarini, jumladan axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish sohasidagi ishlar ahvoli tahlil qilib berilgan edi. Bu boradagi dolzarb vazifalarni amalga oshirish yoshlarimiz, jamiyatimiz va mamlakatimiz kelajagi uchun strategik ahamiyatga ega», deya ta’kidladi.

Axborot asrining o‘ziga xos xususiyatlari, mafkuraviy va ma’naviy tajovuzlarning kuchayayotganligi ijtimoiy-gumanitar fanlar, jumladan «Tarbiya» va «Ma’naviyat asoslari» fanlari o‘qituvchilarining mas’uliyatini o‘n chandon oshiradi. Bugungi kun mazkur fan o‘qituvchilaridan siyosiy hushyorlikni, bugungi kun talablariga javob bera oladigan yuksak intellektual salohiyatni va pedagogik qobiliyatni talab qilmoqda. Dunyodagi yovuz niyatli siyosiy harakat va kuchlar o‘z ta’sir doirasini millatchilik, axloqsizlik, diniy ekstremizm, shovinizm, neofashizm, irqchilik, separatizm, demokratiyani eksport qilish, g‘arbona ommaviy madaniyat kabi niqoblangan g‘oyalar va mafkuralar orqali kengaytirishga harakat qilib, yangidan-yangi usul va vositalarni kashf qilmoqda.

Shu tufayli, «Tarbiya» va «Ma’naviyat asoslari» fanlari o‘qituvchilari o‘z faoliyatida mas’uliyatni his etgan holda siyosiy jihatdan hushyor bo‘lishi, voqelikni to‘g‘ri baholashi va har bir darsga alohida yondashishlari kerak. Asosiy maqsad-shaxsni, eng avvalo mustaqil fikrlaydigan, o‘z kuch va imkoniyatlariga qat’iy ishonadigan, islohotlar mohiyatini chuqur tushungan va mustaqillikni oliy qadriyat darajasida anglaydigan, vatanparvar, mehnatga ishtiyoqmand, tirishqoq va serg‘ayrat, bilimga chanqoq yoshlarni tarbiyalashdan iborat.

«Tarbiya» va «Ma’naviyat asoslari» fanlari boshqa fanlardan farq qiladi, u talabalarning nafaqat ongi, balki qalbiga singishi lozim. Shuning uchun o‘qituvchilarning har bir so‘zi ta’sirchan, jozibali, tinglovchini ongu-shuurida mustahkam o‘rnashadigan, fe’latvorini yaxshilik sari burishga ta’sir o‘tkazadigan bo‘lishi kerak.

Shu bilan birga o‘qituvchilarning har bir fikri jiddiy dalillar bilan asoslangan, e’tiroz uyg‘otmaydigan hayotiy ma’lumotlardan, aniq axborotlardan iborat bo‘lishi maqsadga muvofiqdir. Lekin buning o‘zi yetarli emas, ma’ruza o‘qish bilan milliy g‘oyani talabalar ongi va qalbiga singdirib bo‘lmaydi. Zamonaviy pedagogikada «yomon o‘qituvchi haqiqatni beradi, yaxshi o‘qituvchi esa uni topishni o‘rgatadi», degan fikrga amal qilinishi lozim.

O‘quvchilarni atrofdagi voqealarga mustaqil munosabat bildira oladigan qilib tarbiyalash uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalardan, interfaol usullardan foydalanish orqali maqsadga tezroq erishish mumkin. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni shartli ravishda uch guruhga bo‘lish mumkin:

- mavzuga qiziqtiruvchi, o‘quvchilar diqqatini jalb etuvchi (B.B.B.jadval, Insert jadvali, Idrok xaritasi, Blits-so‘rov);
- mavzuni mustahkamlovchi (Tushunchalar ta’rifi, Assisment, testlar);
- mustaqil fikrlarni shakllantiruvchi (Venn-diagrammasi, Tjadval, Keys stadi, debat, munozara).

Aynan 3-guruhga kiruvchi pedagogik texnologiyalar usullarini darslarda qo‘llash o‘quvchilarda tahlil qilish, analitik fikrlash, atrofdagi voqea-hodisalarga mustaqil munosabat bildira olish qobiliyatini shakllantirishga yordam beradi. Keys stadi uslubini Tarbiya» va «Ma’naviyat asoslari» fanlarida qo‘llash yaxshi samara beradi. Pedagogik texnologiyaning avvalgi uslublardan afzalligi shundaki, u ta’lim jarayonini bir butunlikda ko‘rib, ta’lim maqsadi, uning mazmuni, bilim berish usullari va vositalari, ta’lim jarayonini nazorat qilish va baholash kabi qismlarni o‘zaro uzviy bog‘lab majmuaga keltirib turib, jarayon loyihasini tuzishidadir. Uning an’anaviy usullardan farqi talabalarning o‘zlariga berilgan bilimni yodlab berishga emas, balki ta’lim-tarbiya jarayoni yakunida konkret harakatlarni bajarishga yo‘naltirilganligidadir.

Pedagogik texnologiyada bilim berish jarayonida darsni aniq bo‘lak (modul)larga bo‘linib, har bir bo‘lagida ta’lim oluvchilar bilishi kerak bo‘lgan natijalar ko‘rsatiladi. Ya’ni o‘quv materiallari dars maqsadidan kelib chiqib modullarga bo‘lingan bo‘ladi. Har qaysi modulda erishish kerak bo‘lgan maqsadlar va shunga mos ravishda test savollari tuziladi.

Pedagogik texnologiyalarni qo‘llashda zamonaning eng ilg‘or ilmiy yondashishlaridan biri - har bir darsga alohida yondashishdir. O‘qituvchi fanning xususiyatidan, mavzudan, talabalar va tinglovchilarning qiziqishi va

imkoniyatidan kelib chiqqan holda pedagogik texnologiyalarni qo‘llashi zarur. Aks holda faoliyat an’anaviy tus olib, kutilgan natijani bermaydi.

Pedagogik texnologiyalar bilan dars o‘tishda o‘qituvchilarga quyidagi talablar qo‘yilishi kerak:

- talabalar va tinglovchilarni fanga qiziqtira olish;
- mashg‘ulotlarni yuqori saviyada tashkil etish;
- ta’limda turli uslub va shakllardan foydalanish;

-berilayotgan bilimni o‘quvchilar qanday o‘zlashtirib olayotganiga alohida e’tibor berish;

-o‘quvchilarning xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati, shaxsiy xususiyatlarini bilish;

-o‘quvchilarga uzatilayotgan bilimlarning eng muhimini ajratib berish;

- bilimlarni o‘quvchilarga tushunarli hamda ularning yoshi va aqliy darajasiga mos ravishda berish;

- har bir so‘zning o‘quvchilar hissiyotini uyg‘otish darajasida bo‘lishiga erishish.

Shu bilan birga didaktikaning prinsiplari zamonaviy o‘qituvchi uchun dars o‘tishda asosiy tamoyil bo‘lib xizmat qilishi kerak. Bularga:

- bilim berishda ilmiylik;
- ta’lim oluvchilar imkoniyati va yosh xususiyatidan kelib chiqish;
- ko‘rgazmalilik;
- muntazamlik va davomiylik;
- hayot bilan bog‘lash;
- ta’lim va amaliyot birligi;
- tizimlilik va izchillik tamoyillari kiradi.

Mazkur tamoyillarning birontasiga amal qilinmasa ta’lim-tarbiya kutilgan natijani bermaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, o‘qituvchining pedagogik mahorati bu kasbiga bo‘lgan fidoiylik, bilim va tajribalarning birikmasi bo‘lib, pedagog faoliyatining eng yuqori cho‘qqisi hisoblanadi. O‘z ishiga o‘quvchilarga bo‘lgan muhabbatini qo‘sha olgan o‘qituvchi-mukammal o‘qituvchidir.

Har qanday pedagogning faoliyatida pedagogik texnologiya tamoyillari markaziy o‘rinda turishi kerak. Shundagina pedagogik faoliyat zamonga mos bo‘lib, o‘qituvchi jamiyat ijtimoiy buyurtmasini sharaf bilan bajarishi mumkin bo‘ladi.

Foydalangan adabiyotlar:

Mirziyoyev. Sh. M. «Bilimli avlod-buyuk kelajagimizning, tadbirkor xalq-faravon hayotning, do‘stona hamkorlik el taraqqiyotining kafolatidir». Toshkent-2018

Mirziyoyev. Sh. M. «Milliy tiklanishdan-milliy yuksalish sari». Toshkent-2019

Mirziyoyev. Sh. M. «Yangi O‘zbekiston strategiyasi». Toshkent-2021

Mirziyoyev. Sh. M. «Yangi O‘zbekiston demokratik o‘zgarishlar, keng imkoniyatlar va amaliy ishlar mamlakatidir». Toshkent-2021

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 140-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash Konsepsiyasi” Toshkent-2018

XABAR QÁWIPSIZLIGIN TÁMIYINLEWDIŃ GEOSIYASIY ÁHMIYETI

Biyimbetov Jaksilik Kilishbayevich

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Sociallıq pánler kafedrası úlken oqıtıwshısı

Jańa civilizaciyalıq rawajlanıw jolına insaniyat úlken jańalıqlar menen qádem tasladı. Adamzat bul jańa civilizaciyalıq rawajlanıw jolında sociallıq, siyasiy, ekonomikalıq, mádeniy, ruwxıy hám basqa tarawdağı problemalardıń keskinlesiwi menen duslaspaqta. Bul birinshi náwbette jedel ilim hám ilim-texnikalıq rawajlanıw tarawdağı mıslı kórilmegen ózgerisler revolyuciyalıq kórinisinde jámiyettiń jańa rawajlanıw jolın belgilep berdi. Ilim texnikalıq ashılıwlar bir tárepten unamlı xarakterli belgiler menen súwretlengen bolsa, al ekinshi tárepten bir qatar problemalardı keltirip shıǵarmaqta. Bul insaniyat turmısında oǵada quramalı hám qarsılıqlı jaǵdaylar menen baylanıslı.

Sonlıqtan da, tez pátler menen ózgeriwshi usı dáwir adamzattiń rawajlanıwınıń jańa baǵdarların belgilep berdi. Bul tariyxıy dáwirdiń ayrıqshalıǵı sonda, bárinen burın jámiyettiń sociallıq-siyasiy múnásebetleriniń tiykarǵı principleriniń demokratiyalasıwında ayrıqsha áhmiyetke iye. Sociallıq-siyasiy turmıstıń túrli salalarındaǵı dástúrlik dárejede qáliplesken túsiniklerdiń mazmunı, kólemi, xarakteri ózgermekte. Bunı biz dúnyalıq kólemde sociallıq, ekonomikalıq, siyasiy hám ruwxıy processlerdiń globallasıwı, universallasıwı hám integrallasıwında óz sálesin tapqanlıǵın kóremiz.

Házirgi kúnde jámiyet hám mámlekettiń xabar qáwipsizligin támiyinlew problemaların izertlewde mámleketimizde bir qatar alımlar geosiyasiy faktorlardıń roli hám ornın úyreniwge ayrıqsha itibar qaratılmaqta. Bul faktorlar birinshi náwbette dúnyanıń jańa geosiyasiy modeli qáliplesip atırǵan shárayatta mámleketimiz milliy máplerin qorǵaw menen baylanıslı. Usıǵan bola xalıqaralıq qatnaslarda jańadan jańa policentristlik tálimatlar payda bolmaqta.

Sonıń menen birge xalıqaralıq múnásibetler quramalaspaqta, olardıń rawajlanıwın aldınnan aytıw qıyın bolıp barmaqta. Bul processler dúnya jámiyetshiligin keń informatizaciyalaw menen parallel túrde ámelge asırıladı. Sol

sebebli dúnya rawajlanıwında xabar geosiyasiy xarakterdegi faktorlar sistemasında joqarı orındı iyelemekte.

Geosiyasiy processlerde tek ǵana áskeriy qúdiret hám jawıngerlik tayarlıq tiykarǵı orındı iyelep qoymastan, mámlekettiń ekonomikalıq, ilimiy, texnikalıq qúdireti esapqa alınadı. Biraqta bular da eń baslısı bolıp tabılmaydı. Bunnan tısqarı jáne bir tárepin yadtan shıǵarmawımız kerek. Yaǵnıy bul «xabar» bolıp tabıladı. Ol mámleketlerdiń geosiyasiy processlerinde tikkeley sheshiwshi áhmiyetli táreplerinen biri esaplanadı.

Solay etip, mámlekettiń áskeriy qúdireti, demografiyalıq múmkinshilikleri, ekonomikalıq ólshemleri sıyaqlı dástúriy geosiyasiy faktorlar xalıqaralıq siyasatqa tásir etiwshi áhmiyetli qurallar sıpatında xabar faktorı menen birlesedi. Mámleketti informatizaciyalaw tiykarǵı geosiyasiy maqset esaplanıp jámiyet hám mámleket turmısınıń rawajlanıwın belgilewshi tiykarǵı faktorlardan birine aylandı.[1.127] Xabar faktorı zamanagóy shárayatta mámlekettiń sırtqı siyasiy imkaniyatların belgilewde, ol yaki bul mámlekettiń tek ǵana geosiyasiy ózgeshelikleri emes, bálki ekonomikalıq, ilimiy, texnikalıq hám huqıqıy ózgeshelikleri menen bir qatarda esapqa alınadı.

Geosiyasiy processlerde mámleketimiz qáwipsizligin támiyinlew, onıń suverniteti hám aymaqlıq bir pútinligin saqlaw hám bekkemlew, dúnya jámiyetshiligindegi abrayın bekkemlew processinde xabar tarawınıń ornı úlken. Mámleketimiz rawajlanıwında milliy qáwipsizlikti támiyinlew menen birge, geosiyasiy processlerdi analizlew júdá áhmiyetli.

Bul processler mámleketlerdiń xalıqaralıq jámiyetshiliktegi hám dúnya xabar mákánindaǵı abrayı hám de olardıń sırtqı siyasiy imkaniyatların, atap aytqanda sırtqı siyasiy xabar imkaniyatların belgileydi. Bular tómendegi wazıypalar menen baylanıslı:

- Xabar mákanında geosiyasiy gúreste xabar ústinligine erisiw
- Geosiyasiy processler shárayatında xabar siyasatın alıp barıw
- Geosiyasiy processlerde xabar qáwipsizligin támiyinlew

Xabar ústinligi ayrım alımlar tárepinen xabar mákánindaǵı geosiyasiy gúres forması sıpatında qaraladı. Geosiyasiy gúres kúshlerdiń belgili bir geosiyasiy mákán ústinen qadaǵalawı ushın ústemlikti hám gúresti sáwlelendiredi. Geosiyasiy gúreste geostrategiyalıq liniyalardı qadaǵalaw ushın gúres úlken áhmiyetke iye. Geostrategiyalıq dep atalatuǵın liniyalar geosiyasiy mákánin qáliplestiriwde áhmiyetli rol oynaydı. Bunday liniyalar sıpatında ádette tómendegiler qollanıladı: qurǵaqlıqta hám teńiz baylanısları (temir jollar hám avtomobil jolları, teńiz hám okean tasıw jolları h.t.b) mádeniyatlar, dinler, ideologiyalardı tarqatıw baǵdarları hám mámleketler ortasındaǵı sheriklik h.t.b.

Xabar geosiyasiy gúreste barǵan sayın áhmiyetli orın iyeleydi. Zárúrli xabar qúshine iye bolǵan hám onnan tısqarı siyasiy maqsetlerge erisiw hám milliy máplerin global yaki regionallıq kólemde qorǵawda nátiyjeli paydalana alatuǵın mámleket óz kúshin sezilerli dárejede arttıradı. Geosiyasiy processler shárayatında xabar siyasatınıń maqset hám wazıypaları, eń aldı menen jámiyet basqarıwınıń shólkemlesiwshilik strukturası hám nátiyjeliligi menen baylanıslı bolǵan jámiyet sisteması hám mámlekettiń siyasiy sisteması menen belgilenedi. Zamanagóy demokratiyalıq mámleketlerde basqarıw nátiyjeliligi rawajlanǵan puqaralıq jámiyettiń bar ekenligi, jámáát iskerliginiń erkinligi hám ǵalaba xabar qurallarınıń iskerlik alıp barılıwı sıyaqlı faktorlar menen de baylanıslı. Bunnan basqa mámleketler hám xalıqaralıq shólkemler menen óz-ara sheriklikti támiyinlewshi milliy diplomatiyanıń dástúrleri hám sapası da úlken áhmiyetke iye. Diplomatiya jámáátlik shólkemler hám ǵalaba xabar quralları menen birgelikte mámlekettiń xalıqaralıq jámiyetshiliktegi abrayın qáliplestiredi, bul mámlekettiń sırtqı siyasatı imkaniyatlarına, atap aytqanda milliy hám xalıqaralıq qáwipsizlik tarawına sezileri tásir kórsetedi. Geosiyasattıń jańa xabar paradigması XXI ásirde mámleketler ortasındaǵı qatnaslarda mámleket taǵdirin xabar belgileytuǵınlıǵın kórsetti. Sol sebebli geosiyasiy strategiyasın islep shıǵıw xabar ústinligine tiykarlanǵan hám xabar texnologiyaları járdeminde mámlekettiń jawıngerlik qudiretin arttırıwǵa erisiw imkanın beretuǵın koncepciyanı jaratıwdı óz ishine aladı. Xabar paradigması orayında zamanagóy geosiyasiy dinamikanıń tiykarǵı faktorı sıpatında xabar ideyası turadı. Xabar texnologiyaları tásirinde tek ǵana qural formaları emes, bálki geosiyasiy húkimranlıq usılları da tez ózgerip barmaqta.

Ulıwma alǵanda globallasıw nátiyjesinde payda bolǵan universal xabar maydanı mámleketler ortasında rawajlanıp atırǵan xabar qarama-qarsılıǵı ushın úlken gúres ornı bolıp xızmet qılmaqta. Diniy ekstremistlik, terroristlik shólkemler hám toparlar óz ideologiyasın úgit-násiyatlaw, sonıń menen birge óz qatarına uqsas pikirleytuǵınlardı jallap alıw hám tayarlaw, baylanıslardı támiyinlew hám túrli terroristlik toparlardı qarjılandırıw ushın dúnya xabar-kommunikaciya tarmaqları imkaniyatlarınan ele de kóbirek paydalanbaqta. Internet tarmaǵı arqalı puqaralardı maqsetli úgit-násiyat tásirinde dúnyanıń túrli aymaqlarında nızamsız háreketlerde qatnasıw jaǵdayları júz bermekte. Dúnya xabar sistemasınan ayrım jasırın jámiyetler buzǵınshı háreketlerin ámelge asırıwda usılı sıpatında paydalanıw qáwpi kúsheymekte. Bunday húJimler álle qashan kóplegen mámleketlerde júz bergen. Házirgi kúnde dúnyadaǵı usınday júz berip atırǵan waqıyalar olardan tuwrı sheshim qabıl qılıwǵa shaqıradı.

PAYDALANǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Костин Н.А. Геополитический характер информационной борьбы в современном мире и ее проблемы накануне XXI века // Безопасность информационных технологий / М.: Мысль, 1999. 127 с.
2. Манойло А.В., Петренко А.И., Фролов Д.Б. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны. 2-нашр. –М.: Горячая линия. Телеком. 2006. – 203 б.
3. Кочергин А., Коган В. Проблемы информационного взаимодействия в обществе. Философско-социологический анализ. М., 1980. 76 с.

GLOBALLASÍW PROCESLERI HÁM ONÍŃ FILOSOFIYALÍQ ANALIZI

Mambetkarimov Rinat Rustemovich

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Sociallıq pánler kafedrası docenti

Globallasıw házirgi kúnde insaniyattıń ómirin pútkilley ózgerislerge burıp atırǵan proceslerden esaplanadı. Globallasıw (globalizaciya) - latınsha “glob” sózinen alınǵan bolıp, áyne onı “dúnyalıq” dep awdarmalaw múmkin. Jer sharınıń ilim-texnikalıq tabıslar sebepli insaniyat basqarıwındaǵı tap bir pútin sharǵa, jerge aylanıwın túsindiriw ushın qollanıladı. “Global” túsinigi sózbe sóz mánisi tárepinen fransuz tilinde “ulıwma”, latın tilinde bolsa “globus - jer sharı” degen mánislerdi bildiredi. Demek, globalizm túsinigi mine sol eki mániste de tikkeley insaniyat ómiri hám taǵdiri menen baylanıslı bolǵan úlken mashqalalardı, “planetarlıq”, “dúnyalıq” mashqalalardı, global rawajlanıw perspektivaların ózine qamtıp aladı. Globallasıw ataması birinshi márte 1960-jıl Giddins tárepinen paydalanǵan[1.6]. Bul atama XX ásirdiń 90-jıllarına shekem derlik paydalanılmaǵan. 1985-jılǵa kelip amerikalı sociolog R.Robercon «globallasıw» atamasına túsindirme bergen. Globalizaciya ataması birinshi bolıp ekonomist alımlar tárepinen 1981-jıldan beri qollanılıp kelingen. Biraq bul sózdiń tolıq mánisi, koncepciyası 1990-jıldıń yarmında amerikalı alım Charlz Taz Rassel tárepinen tolıq ashıp berilgen. “Globallasıw” ataması dáslep amerikalı alım T.Levitt tárepinen 1983-jılı «Garvard biznes revyu» jurnalında baspadan shıqqan maqalasında qollanǵan. T.Levitt iri transmilliy korporaciyalar islep shıǵarılatuǵın hár túrli ónim bazarlarınıń birlesiw proceslerin “globallasıw” dep ataǵan[2.8]. Usı túsindirmede globallasıw procesiniń ekonomikalıq táreplerine itibar berilgen. Óz dáwirinde francuz filosofı Rene Dekart “Túsinikler mánisin anıqlastırıń hám bul insaniyattıń yarımın adasıwdan saqlaydı” - dep jazǵan edi. Áne sol mániste dáslep biz “globallasıw” túsiniginiń perspektivalı mánisin túsindiriwge háreket qılamız. Bul sózge tómendegishe túsindirme beriw múmkin: Globallasıw – Jáhán xojalıǵı rawajlanıwınıń obyektiv procesi bolıp, júdá kóp unamlı ózgesheliklerge iye: bular

tiykarınan hár túrli mámleketler xojalıǵınıń óz-ara baylanısı, shet el investiciyaların qamtıw, ilim texnika texnalogiya tabıslar almasıwın tezlesiwin hám de mámleketlerdi ilimiy texnikalıq rawajlanıwına kómeklesiw menen tastıyıqlanadı.

Globallasıw pútkil dúnya ekonomikalıq siyasiy, mádeniy integraciya hám unifikaciya (bir birine jaqınlasıw) procesi esaplanadı. Tiykarǵı ózgeshelikleri xalqaralıq miynet bólistiriliwi, kapital, isshi kúshi hám islep shıǵarıw resurlarınıń erkin háreketi, nızamshılıq, ekonomikalıq hám texnologiyalıq proceslerdi standartlastırıw, sonıń menen birge, hár túrli mámleketlerdiń mádeniyatiniń qosılıwı hám jaqınlasıwı esaplanadı. Bul obyektiv process bolıp jámiyettiń barlıq tarawların qamtıp alıwshı sistemalı ózgeshelikke iye. Globallasıwǵa qarsı háreketler de bar bolıp, olar globallasıw nátiyjesinde júzege keletuǵın hám kelip atırǵan mashqalalardıń nátiyjesi unamsız dep kórsetiledi. Bunday shólkem, birlespe, háreketlerge Green, AntiDaos sıyaqlı bir neshe antiglobilistlardı kirgiziw múmkin. Globallasıw basqıshına regionallıq basqıshtı basıp ótiw kerek.

Bárshemizge málim, globallasıw bir pútin proceslerdi óz ishine qamtıp aladı. A.Ochildievtiń aytıwınsha, "...eń ulıwma mániste, globallasıw, bir tárepten, belgili bir qubılıs, procestiń barlıq regionlar, mámleketler hám pútkil jer júzin qamtıp alǵanın, ekinshi tárepten, olardıń insaniyat táǵdirine tiyisli ekenin ańlatadı"[3.64]. V.I.Danilov-Danilyan bolsa "Globallasıw kóbirek regionnan emes, bálki tariyxıy paradigmadan kelip shıqqan sóz esaplanadı. Globallasıw aspektleriniń óz-ara baylanıslılıǵına anıq analizler joq"[3.143], - dep jazǵan edi. Joqarıdaǵı túsiniklerden kórinip turıptı, globallasıw procesi óziniń quramalıǵı hám kóp mánisi menen ayrıqsha ajıralıp turadı. Sonıń ushın da S.Otamuratov "...globallasıw túsinigi haqqında qaraslar hár túrlishe dawam etip kelmekte. Bul tábiyiy jaǵday. Sebebi onıń keńislik hám waqıtta júz beriw ózgesheliklerі túrlishe bolıp dúnyanıń ózgerisine ótkerip atırǵan tásirinde de jańa-jańa imkaniyatları kórinbekte". 1980-1990-jıllar bosaǵasında "globallastırıw" túsinigi jańa túsindirmege iye boldı: Yaponıyalı keyinrek amerikalı ataqlı ekonomist K.Ome táriplep bergenindey usı atamanıń xalıqqa túsinikli bolǵan túsindirmesinen jáhán xojalıǵı rawajlanıwına jańa qırları hám túsindirmeleri, onıń dáslepki rawajlanıw basqıshlarınan parıqlanıwshı házirgi jaǵdaydı kórsetiw ushın qollana baslaǵan. Proffesor A.Katsovich globalizaciya procesin obrazlı jarıtıp beriwde hám jáhán xojalıǵınıń jańa túsindirmesin júzege keltiriwde: "globalizaciya shegaralar arqalı ekonomikalıq, siyasiy, sociallıq hám mádeniy baylanıslardı intensifikaciya etiw arqalı anıqlanıw múmkin. globalizaciya – bul erkin sawda haqqındaǵı kelisimler uyǵınlıǵı, jáhándı birden bir hám júdá básekiles bazarǵa aylantırǵan Internet hám de finanslıq bazarlardıń birlesiwi esaplanadı", degen usınıstı kirgizgen.

Jáhán alımları tárepinen alıp barıp atırǵan ilimiy izertlewlerde «Globallasıw» túsinigine hár túrli túsindirmeler berilmekte hám oǵan hár túrli kóz-qaraslar hám qatnaslardı bildiriw dawam etip kelmekte. Biraq onıń jer betiniń bir pútinligin súwretlew hám barlıq tarawlardıń «birdeyligin» támiyinlew procesi, faktorı sıpatında qaraw ulıwma kóz-qaraslardan ústin bolıp kelmekte. Atap aytqanda, rus alımı I.Burikova globallasıwdı proces sıpatında qaraydı hám alımlar tárepinen oǵan kóz-qaraslardı ulıwmalastırıp, onıń úsh tiykarǵı tárepin kórsetedi:

~ Bilim tárepten - globallasıw procesi haqqında neler belgiligi.

~ Emocional - bul maǵlıwmatqa qanday jantasıw zárúrligi.

~ Morallıq – ne qılıw kerak ekenligi.

Alımnıń pikirinshe, Sankt-Peterburg Universitetiniń siyasiy psixologiya fakulteti psixologları globallasıwdı jaqında siyasiy hakimyattıń jańa forması retinde túsinedi. Bul siyasiy húkimette jańa formalardıń instrumentleri tómendegiler bolıp tabıladı:

~ informacion globallasıw - informaciya tarawındaǵı ózgerisler;

~ ekonomikalıq globallasıw - ekonomikalıq tarawdaǵı ózgerisler;

~ regionlıq globallasıw - aymaqlar hám shegaralar salasındaǵı ózgerisler;

~ demografik globallasıw - globallasıwdıń tiykarǵı instrumenti bolıp, insan daǵı barlıq tiykarǵı ózgerislerdi ózine qamtıp alıwshı ózgerisler bolıp tabıladı.

Sonıń menen birge, avtor olardıń hár biriniń ayriqsha qasiyetleri haqqında tolıq pikir júrgizgen.

Globallasıwdıń baslanıw dáwiri boyınsha Batıs ilimpazları da túrli pikirlerdi ilgeri súrip kelmekte. Atap aytqanda, R.Kobden hám J.Brayt sıyaqlı ilimpazlar globallasıw tolqınların mámleketler ortasında erkin sawdanıń ámelge asıwı jáne onıń nátiyjesinde ekonomikadaǵı ósiw menen baylanıstıradı hámde onıń baslanıw dáwirin XIX hám XX ásir menen shegaralap beredi. Olardıń pikrine qaraǵanda, Britaniya óziniń teńiz, industriya hám finanslıq qudıreti menen globallasıw tolqınınıń birinshi basqıshın baslaǵan. Olar globallasıwdıń ekinshi basqıshı yamasa tikleniwin 1970-jıllardıń aqırlarında informatika hám telekomunikaciyada júz bergen revolyuciyalar tiykarında baslanǵanlıǵın aytıp otedi. Globallasıw erkin sawdanıń baslanıwı jáne onıń nátiyjesinde ekonomikadaǵı ósiw, informatika hám telekomunikaciya rawajlanıwında júz bergen ózgerisler menen baylanıslı dep kórsetedi. Qullası, globallasıw túsinigi jáne onıń baslanıw dáwiri haqqında túrli pikirler ilgeri súrilmekte. Endi globallasıwdıń internacionallasıw hám integracialasıw túsinikleri menen munasábetleri ústinde toqtalamiz.

Joqarıda aytıp ótkendi, kópshilik filosofiyalıq hám siyasiy izertlewlerde globallasıw XIX ásirdiń aqırı hám XX ásirdiń baslarında kirip kelgenligi haqqındaǵı ideyalar ilgeri súrilip kelgen. Olarǵa qosılǵan halda sonı aytıw kerek,

tap áne sol dáwirde insaniyat aqıl zakawatınıń joqarıǵa kóteriliw procesi júz beredi. Nátiyjede insanlar, milletler, xalıqlar hám mámleketlardi óz-ara májburiy túrde bir-birine baylanıstırıp qoyıw, dúnyada júz berip atırǵan túrli tarawlardaǵı jańalıqlar, jańa ashılıwlardıń waqıt sheńberinde ǵalabalastırıwǵa xızmet etetuǵın baylanıs quralları - kompyuter, internet, uyalı telefon hám basqalar xızmet kórsete basladı. Bunıń nátiyjesinde dúnyadaǵı barlıq mámleketlerdiń ekonomikalıq jaqtan jaqınlasıwı tezlesti. Bul process haqqında túrli tarawlar boyınsha júdá kóp mısallar keltiriw múmkin. Biraq eń tiykarǵısı ol jaǵdayda emes, bálki globallasıw processi retinde jáhán rawajlanıwınıń barlıq basqıshları ushın barma yamasa joqpa degen sorawǵa anıq juwap tabıw bolıp tabıladı. Insanlardıń bir-birine talpinip jasawları, olardıń óz tájiriybelerin almasıwı, bir-birine járdem kórsetiwi hám óz-ara dos sıpatında múnasebetleri, olardıń ortasındaǵı óz-ara integraciyalasiw (jaqınlasıw) processlerine ámel qılıwdı táminlegen. Bul bir tárepden tábiy keshken bolsa, ekinshi tárepden hár bir subekt ushın ulıwma rawajlanıwdıń turmıslıq zárúriyatı sapası retinde kórinetuǵın bolıp kelgen. Úshinshiden integraciyalasıwda táreplerdiń óz-ara mápdarlıǵı da ámelde bolǵan. Yaǵnıy onnan bir tárep emes, bálki bul processte qatnasqan barlıq tárepler máplengen.

Globallasıw sharayatında sırtqı baylanıslar, xalıq aralıq ekonomikalıq munasábetler rawajlanıp, hár bir shaxstıń ruwxıylıǵı hám intellektuallıq potencialına jańasha talaplar qoyıp atır. Óz gezeginde, Ózbekstan Respublikası xalıq aralıq munasábetlerdiń tolıq nızamlı aǵzası jáne onıń ajıralmaytuǵın bólegi esaplanadı. Sonıń ushın da búgingi kúnde mámleketimizde joqarı bilimli hám xalıq aralıq talaplarǵa sáykes keletuǵın qánigelerdi tayarlawǵa bólek itibar berilip atır. Mámleketimizde bunday qánigelerge bolǵan talap keleshekte de asıp baradı. Usı sebepli joqarı manawiyatlı shaxstı tárbiyalaw, olardı xalıq aralıq kriteryalar tiykarında tayarlaw ústin turatuǵın wazıypalardan birine aylanıp barıp atır. Globallasıw - bul pútkil jáhán ekonomikalıq siyasiy, mádeniy integraciya jáne onıfikaciyalasıw (bir-birine jaqınlasıw) procesi bolıp tabıladı. Tiykarǵı qásiyetleri xalıq aralıq miynet bólistiriwi, kapital, jumısshı kúshi hám islep shıǵarıw resurslariniń erkin háreketi, nızamshılıq, ekonomikalıq hám texnologiyalıq processlerdi standartlastırıw, sonıń menen birge, túrli mámleketlerdiń mádeniyatınıń qosıw hám jaqınlasıwı bolıp tabıladı. Bul obiektiv process bolıp jámiyettiń barlıq tarawların qamtıp alıwshı sistemalı ózgeshelikke iye. Óytkeni biz A.Toynbi sózi menen aytqanda, insaniyat,"ulıwmalıq úy", "ulıwma táǵdir» hám ulıwma uwayımlar menen jasawǵa kirisip atırǵan, bir sóz benen aytqanda globallasıw dep atalap atırǵan processler júz berip atırǵan zamanda jasap atırmız.

Ulıwmalastırıp aytqanda, milliy ideologiyanı jetilistiriw máselesi de keleside tekǵana milliy, bálki global xarakterdi de kásip etedi. Biraq, globallasıw procesi

N.Jóraev tuwrı belgilegenidey, házirshe tek qanday da abstrakt unamlı tárepleri menenǵana emes, bálki kóbirek “házirgi dáwir global máseleler”di payda etkeni menen xarakterli bolıp tabıladı. Kópshilik oyshıllar bul dáwirdi hátteki global krizis dáwiri depte ataydı. “XX ásir krizisti kúshli sezim etiw menen baslanǵan edi hám sol sezim menen juwmaqlandı”, - dep jazadı, mısalı, rus filosofi S.I.Dudnik. haqıyqattan da, globallasıw zamanagóy jámiyetke kóplegen unamlı tárepler alıp kirisiw menen birge, insaniyat rawajlanıwındağı sonday máwsimdi de ózinde sáwlelendirip atır, keyingi dúnya xalıqları qáliplesip atırǵan máselelerge qarsı jalǵız gúresa almaydı, olardı birgelikte sheshiw múmkin. Globallasıwdıń unamsız aqıbetleri tiykarlanıp, tómendegi tarawlarda kórinetuǵın bolıp atır: ekologiya, den sawlıqtı saqlaw, demografik, resurslar, etika, shańaraq, tálim-tárbiya, ruwxıylıq tarawı, dúńyaǵa kózqaras hám basqalar kiredi. Áyne usı mánisten alıp qaraǵanda búgingi kúnde sinergetika da sol krizis jaǵdayın ańlatıw ushın “global bifurkaciya noqatı” degen arnawlı jańa túsinikti kirgizgeni, “katastrofalar teoriyası”n islep shıqqanı biykarǵa emes. Sebebi S.P.Kapica, S.P.Kurdyumov, G.G.Malineckiy aytıp ótkenindey, “Ilimpazlar siyasatshılardıń qolına pútkil planetadağı turmıstı bir emes, talayǵana neshe márte joq etiw quwatına iye bola alatuǵın qurallardı berdi, negizinde, keleshekte olardı qanday joytıw hám ne qılıw múmkinligin anıqlawǵa háreket qılmadı, olar energiyanıń jańa dereklerin jańalıq qılıp ashtı, sonıń menen birge radioaktiv shıǵındılar hám yadrolıq terrorizmnen qutılıwday júdá saldamlı máselelerdida payda qildi, olar adamlarǵa antibiotiklerdi sıylıq qıldı, usı waqıtta, zıyanlı mikro organizmlerdiń tábiyiy tańlanıw procesin kúsheytti.” Oksford universiteti direktorı, professor Nik Bostrom bul islerdiń unamsız aqıbetleri haqqında oylap kórilmeyatırǵanlıǵı haqqında bılay deydi: “Texnologiyalıq progressdıń tezlesiwi sebepli insaniyat házir óz rawajlanıwınıń keskin burlıs nuxtasına úlken tezlik penen jaqınlasıp kiyatırǵan bolıwı múmkin. Insaniyatqa jaqsı tanıs bolıp qalǵan yadrolıq qáwip keleside nanosistemalar hám mashina intellekti sıyaqlı tarawlardıń jedel rawajlana baslaǵan texnologiyaları úlken óz múmkinshilikleri hám xaterleri menen qosılıp atır. Biziń keleshegimiz, eger ol bar bolsa, biziń áne sol processlerge boǵan múnásebetimizge baylanıslı. Ele biz jedel rawajlanıp atırǵan texnologiyalarǵa baylanıslı ekenbiz, insaniyat jámiyetinen “post-insaniyat” (keyingi insaniyat) jámiyetke ótiw dinamikasın jaqsı ańlap jetiwimiz kerek. Ásirese duzaq qayda jaylasqanın, anıq ólimge aparıwı múmkin bolǵan jollardı payqay biliwimiz zárúr.” Bir neshe jıllıq izertlewleri nátiyjesinde A.CHumakov “Globallasıw socialliq ómirdıń barlıq tarawlardıń, ruwxıy qádiriyatlar, dúńyaǵa kózqaras baǵdarların universallasıwǵa alıp keliwi menen birge, dástúriylik, ayriqshalıq hám mádeniy túrlikti saqlawdı esaptan tısqarı etpeydi”,- degen juwmaqqa keledi. Bunday dáwirde shaxs quramalı social ortalıq sharayatında

iskerlik kórsetiwge májbúr bolıp tabıladı. Insan jasap atırǵan tiykarınıń, tınısh hám turaqlı keshirip atırǵan ómiriniń mánisin tolıq ańlawı, qádirlewi, yaǵnıy social ortalıqtıń obiekti retinde kórinetuǵın bolıwı kerek.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Шахрай С.М. Глобализация в современном мире: политико-правовые аспекты. – СПб : Фонд поддержки науки и образования в области правоохранительной деятельности «Университет»,2004.С.6
2. Umarov B. Globallashuv ziddiyatlari. – T.: Ma`naviyat, 2006. 8-b.
3. Ochildiev A. Globallashuv va mafkuraviy jarayonlar. – T.: Muharrir nashriyoti, 2009. 64 b.
4. Danilov-Danilyan V.I.Ustoychivoe razvitie-problema vijivaniya cheloveka//.Nauka.Obshestvo.CHelovek.-M.,2004. -143 s.

ATMOSFERA PATASLANÍW MASHQALASÍNÍŃ SOCIAL-EKOLOGIYALÍQ AQÍBETLERI

Tlepbergenova Perizat Nókisbay qızı

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti «Ekologiya hám topıraqtanıw» kafedrası oqıtıwshısı

Insaniyat óz tariyxi dawamında tábiyiy jasaw ortalıǵına unamsız tásir kórsete basladı. Sanaattıń rawajlanıwı, islep shıǵarıwdıń jańa túrleriniń jaratılıwı, avtotransport parkınıń keńeyiwi menen hawa aymaǵına ele de kóbirek zıyanlı elementlerdi shıǵara basladı. Tábiyiy hám texnogen faktorlar tásirinde hawa massasınıń erkin aylanıwı bolmasa, ximiyalıq tuman yaki ádettegidey tútin payda boladı. Atmosferanıń tómengi qatlamlarında samaldıń joq ekenligi hám kúshli inverciya, sonıń menen birge, hawada azot oksidi, altınkúkirt hám basqa zıyanlı elementlerdiń joqarı koncentraciyası menen joqarı quyash iskerligi ximiyalıq tumandı payda etedi. Ulıwma alǵanda, onıń kórinisi kóbinese iyun ayınan sentyabr ayına shekem, ayrım jaǵdaylarda qısta kóriniske iye boladı. Ximiyalıq birikpeler uzaq waqıt tásir etiwi adamlarda awır keselliklerdi keltirip shıǵaradı: bas awırıwı, qattı kewil aynıwı, kóz hám dem alıw organlarınıń keselleniwi – hátte tolıǵı menen salamat adamlarda da ushırasadı. Uglerod oksidiniń kópligi sebepli adamlar uyqıshılıq, kúshti joǵaltıw, jumıs qábiletleriniń hálsizleniwin sezedi. Sulfat kislotanıń joqarı koncentraciyası astma menen awırǵan adamlarda keselleniwdiń kúsheyiwin arttıradı. Júz berip atırǵan proceslerde zıyanlı elementlerdiń bunday joqarı koncentraciyasına uzaq waqıt tásir etiw dem alıw keselliklerin, sonıń menen birge, rak keselligin keltirip shıǵaradı. Smog pútkil organizmniń salamatlıǵına unamsız tásir kórsetedi, zamanagóy ámeliyatta ximiyalıq tuman tásirinen kóplegen jaǵday hám ólimler júzege kelmekte.

Bul mashqalalardıń barlıǵı tezde sheshiwdi talap etedi. Bunıń ushın pútkil dúnya qánigeleri atmosfera pataslanıwı aspektinen ekologiyalıq jaǵdaydı

ózgertiw boyınsha bir qatar ilájlar islep shıǵıw boyınsha pikirlerin bildirmekte. Olardı bizler bes toparǵa bóliwimiz múmkin: ***birinshi texnikalıq aspektten jantasıw:*** ekologiyalıq taza texnologiyalardı islep shıǵıw hám ámeliyatqa engiziw, qorǵaw quralların jaratıw, alternativ energiya dereklerine ótiw; ***ekinshi strukturalıq aspektinen jantasıw:*** insanlar hám basqa subyektler is háreketlerin tártipke salıw hám olardı baqlap barıw; ***úshinshi qurılıs hám rejelestiriw aspektinen jantasıw:*** sanaat obyektlerin aymaq boylap klassifikaciyalaw, sanitariya-qorǵanıw nálshelerin jaratıw, aymaqların abadanlastırıw; ***tórtinshi huqıqıy aspektten jantasıw:*** átirapımızdaǵı qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw hám asırap qalıw tarawında jańa normativ-huqıqıy bazanı jaratıw; ***besinshi ekonomikalıq aspektten jantasıw:*** ekologiyalıq jaǵday qáwipsizligin támiyinlew mashqalaların sheshiw ushın ekonomikalıq xarakterdegi sharalardı jaratıw.

Ekologiyalıq mashqalalardı sheshiwdiń áhmiyeti jámiyetti qorshaǵan ortalıq tazalıǵı ushın gúresiwshi hár túrli jámáát birlespelerin jaratıwǵa shaqırdı. Olar Greenpeace sıyaqlı hár túrli ekologiyalıq kompaniyalardı ótkerdi yaki jabayı tábiyat fondı sıyaqlı qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw ilájları ushın qarjılar toplaydı. Mámleket ekologiyalıq mashqalalardan shette qalmaydı. Derlik hár bir rawajlanǵan mámleketde hám biziń mámlekette de bunnan jıraqta emes, qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw tarawındaǵı nızamshılıqlar bar, bul baǵdarda xalıqaralıq normalar da bar.

Jer atmosferasına zıyanlı yaki artıqsha muǵdarda elementler, atap aytqanda gazler (mısalı, karbonat angidrid, karbon monoksit, altınkúkirt dioksidi, azot oksidi, metan hám xlorftorokarbonlar), atomlar (organikalıq hám organikalıq emes) hám biologiyalıq molekulalar. Adamlarda kesellik, allergiya hám hátte ólimge alıp keliwi múmkin. Sonıń menen birge, ol basqa tiri organizmlerge, mısalı, haywanlar hám ósimliklerge zıyan jetkeriw hám jerdiń tábiyiy yaki jasalma ekosistemasına (qorshaǵan ortalıqqa) zıyan jetkeriw múmkin. Atmosferanıń pataslanıwı da insan iskerligi, tábiyiy procesler nátiyjesinde júzege keliwi múmkin. Bleksmit institutınıń 2008-jıldaǵı «Eń jaman pataslanǵan jerleri esabatına kóre», imarat ishindegi hawanıń pataslanıwı hám jaman qala hawası dúnyadaǵı eń úlken záhárli pataslanıw mashqalalarınan biri esaplanadı. Birǵana sırtqı hawanıń pataslanıwı hár jılı 2,1 millionnan 4,2 millionǵa shekem erte ólimge alıp keledi. Jáhán salamatlıqtı saqlaw shólkeminiń 2014-jılǵı esabatına kóre, 2012-jılda hawa pataslanıwı pútkil jáhán boylap 7 millionǵa jaqın adamnıń ómirine zıyan jetkergen, bul shama menen Xalıqaralıq energiya agentliginiń esap-kitaplarına sáykes keledi. Ostindaǵı Texas universiteti (AQSh) alımlarınıń pikirine kóre, global hawa pataslanıwı insan ómirin ortasha bir jılǵa qısqartıradı. Bul tiykarınan, qurılǵan zavodlar hám hár túrli transport túrleri menen baylanıslı.

Atmosferanıń pataslanıwı insaniyattıń global mashqalalarınan biri esaplanadı. Gáp jerdegi pútkil tirishilikti saqlap qalıw ushın zárúr bolǵan kisloroddıń azayıwı qáwipi hám planetanı wayran qılıwshı klimat ózgerisi haqqında barmaqta. Atmosferanıń ekologiyalıq mashqalaları onıń quramına koncentraciyanı ózgertiwshi elementlerdiń kirip barıwı menen baylanıslı. Záhárli elementler eriydi, quramlıq bólekleri menen aralasadı hám dem alıw sistemasına kiredi. Pataslanıw derekleri qatarına insaniyat civilizaciyasınıń tómendegi ózgeshelikleri kiredi: transporttı rawajlantırıw, avtomobil shıǵındıları; sanaat islep shıǵarıw hám insannıń kúndelikli iskerligi shıǵındıları; awıl xojalıǵı isleri, tóginler hám ximiyalıq elementlerden paydalanıw; radiaciyalıq qáwipli obyektler iskerligi.[2.76] Zavodlar arasında hawanı pataslawı boyınsha rekordshılar reńli hám qara metallar, qurılıs materialları, neft ximiyası islep shıǵarıwshı kárxanalar esaplanadı. Janılǵı, janıw, tútin shıǵarıwǵa, atmosferaǵa toksik elementlerdiń shıǵıwına járdem beredi. Kúnine eki mıń tonna kómir tutınatuǵın elektr stanciyasınıń islewi dúnyaǵa 400 kubometrge túsedi. Sanaat karxanaları iskerligi nátiyjesinde hawa quramına 26 milliardqa shekem uglerod birikpeleri, 190 millionǵa jaqın altınkúkirt oksidi hám 65 azot oksidi, belgili bir bólek kanserogen elementler aralasadı. Ónimlerdi islep shıǵarıw menen atmosferaǵa kúyik, shań, kúyiktiń qattı zıyanları kiredi. Shıǵındılardı hawaǵa shıǵarıw menen qáwipli awır metallar hawaǵa shıǵadı: simob, xrom h.t.b.

Atmosferanı pataslaytuǵın jáne biri avtomobiller esaplanadı. Hár jılı dúnya avtomobilleri hawaǵa 50 million tonna záhárli shıǵındılardı shıǵaradı, awır metallar shıǵındıları bolsa 300 mıńnan artadı. Insaniyatqa uzaq waqıttan beri belgili bolǵan awıl xojalıǵı ammiak gaziniń shıǵıwı menen qorshaǵan ortalıqtı buzadı. Hawanıń quramına azot menen toyınǵan tóginler, haywanlardıń shıǵındıları tásir etedi. Jerdiń hawa qabıǵınıń elementleri menen baylanıs qılǵanda, qaldıqları janıp ketedi hám záhárli názik taneli elementlerine aylanadı. 2016-jıl maǵlıwmatlarına kóre, záhárli elementler shıǵındıları nátiyjesinde sanaat kárxanaları tárepinen hawanıń pataslanıwı 58% júrek keselliklerinen (insult, koronar arteriya keselligi) erte ólimge alıp keledi. 18% jaǵdaylarda adamlar pataslanǵan qala ortalıǵında jasaw waqtında alınǵan juqpalı keselliklerden, ótkir ókpe infekciyalarınan dúnyadan ótedi.

Jerge tutasqan atmosfera qatlamlarında karbonat angidrid úlesiniń artıwı klimat zonalarınıń jıljıwına tásir etedi hám parnik effektin keltirip shıǵaradı. Bul sózsiz muzlıqlardıń eriwi, dúnya okeanlarındaǵı suw qáddiniń ózgeriwine alıp keledi. Planetamızdıń ayrım aymaqları turaqlı qurǵaqshılıq yaki suw tasqını qáwpi astında boladı. Hawanı karbonat angidrid menen toltırıw nátiyjesinde parazitlar kóbeyedi, ortasha ómir kóriw qısqaradı. Suwıtqıshlar, aerozollar, parfyumeriya islep shıǵarıw procesinde adamlar tárepinen freonnan paydalanıw

atmosfera qatlamın joq qıladı, ozon tesikleriniń payda bolıwına alıp keledi. Kislorod rezervleriniń azayıwı jerdi ultrafiolet nurlardan qorǵawdıń hálsizleniwine, planeta klimatınıń ózgeriwine alıp keledi.

Ulıwma juwmaqlap aytqanda atmosfera pataslanıwı insaniyat biokóptúrliligine úlken zıyanlı tásirin tiygizedi. Bul álbette tek ǵana insaniyat jámiyetine tásir etip qalmastan, insan salamatlıǵına tiyisli túrde tásir kórsetedi, ekinshiden ósimlikler dúnyası hám haywanatlar dúnyasınıń joq bolıp ketiw qáwipin tuwdıradı. Sonlıqtan da, házirgi kúnde bul mashqalanı sheshiw eń aktual mashqalalardan esaplanbaqta. Bul mashqalanı sheshiw bizden úlken kúsh hám bilimdi talap etedi.

PAYDALANǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. A.Ergashev, N.Ergashev. Ekologiya, biosfera va tabiatni muhofaza qilish. Toshkent «Yangi asr avlodi» - 2005.
2. Tursunov X.T., Raximova T.U. Ekologiya. Toshkent. «Chinor» 2006 y. 147 b
3. Чернова Н.М., Былова А.М. «Экология», «Просвещение», М. 1988.
4. Е.Ергашев Т., Ергашев А. Экологическая безопасност - среда жизни человека. Т.: Чинор ЕНК, 2007. - 155 с.
5. M.Jumanov. Ekologiya Toshkent - 2017.- 511b.

JASLAR RUWXÍYLÍǴÍ MÁSELELERINIŃ IZERTLENIW ÓZGESHELIKLERI

Reimov Rustem Mambetkarimovich

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Milliy ideya, ruwxıylıq tiykarları hám huqıq tálimi kafedrası docenti

Ruwxıylıq jámiyetimizdiń eń áhmiyetli tarawlarınıń biri retinde, ol milliy ǵárezsizligimizdi mazmun jaǵınan bayıtıp barıwshı baǵdar bolıp tabıladı. Biz ruwxıylıqtıń insan hám millet turmısındaǵı ornın anıq bilip alıw ushın hám sol tiykarda jámiyetti rawajlandırıw ushın onıń mazmunın tereń ańlap alıwımız zárúr. Insannıń tek ǵana ilimiy dúńyası emes, bálki jámiyet hám mámleket turmısı menen baylanısın jámiyetlik-siyasiy iskerliginen baslap háreketi hám umtılıwların óz ishine alatuǵın ruwxıyat haqqında ózi usı waqıtqa shekem ilim pánde tereń hám fundamental tiykarda ilimiy izertlew alıp barılmaǵan.

Hár bir jámiyette ruwxıylıqtıń mazmunın tereń ańlaw insandı tabısqa jetekleydi. Sebebi ruwxıylıq insannıń insaniylıq mazmunı, shaxsdaǵı unamlı páziletlerdiń kórinisi hám jıyındısı esaplanadı. Ol insan turmısınıń túpkilikli mazmunın belgileytuǵın aqılıy, ruwxıy hám morallıq kóz-qaraslar, kónlikpeler, ádetler sisteması esaplanadı. Ruwxıylıq – hár bir insannıń milliy hám ulıwma insaniy kámillik dárejesi, oǵan jeteklewshi, iytermelewshi imkaniyatı esaplanadı. Ol insan shaxsın insaniylıq penen bayıtıwshı, kamal taptırıwshı,

kórkemlestiriwshi teńsiz turmıslıq faktor esaplanadı. Ruwxıylıq – jaqsılıq hám iyligilik principi, jamanlıq hám jawızlıqtan tıyılıw, gózzallıq hám haqıyqatqa, hadallıq hám rasgóylikke umtılıw, jámiyettiń morallıq, huqıqıy, aǵartıwshılıq-mádeniy normalarına ámel qılıwı sezimi esaplanadı.

Ruwxıylıq óz-ózinen qáliplesetuǵın nárse emes, ol dáslep hár bir insannıń ishki mánawiy dárejesin qáliplestiriw halında bárshe materiallıq hám ruwxıy baylıqlardı ózlestiriw, Watan hám millet mápleri jolında hadal, pidayılıq penen miynet qılıw processinde qáliplesedi. Sol mánide Prezidentimiz «Ruwxıylıq-táǵdirdiń sıylawı emes. Ruwxıylıq insan qálbinde kámal tabıwı ushın ol qálipten hám húydannan, aqıl hám qol menen miynet etiwi kerek»ligin atap ótedi. Bunnan tısqarı áyyemgi Rim oyshılı Ciceron óziniń ilimiy traktatlarında "ruwx mádeniyat" túsinigin qollanǵan, bul ruwxıylıqtı joqarılatıw degen mánisti ańlatqan[1.138]. Ullı oyshıl Abu Nasır Farabiy «Eger mámleket óz nızamshılıǵında haqıyqıy muhabbat, joqarı moral, bárkamal aqılǵa iye bolmasa, onıń táǵdiri qıyralıw hám pıtırańqılıq boladı» degen edi. Haqıyqatında da nızamǵa muhabbat, joqarı moral, bárkamal aqıl, salamat hám hár tárepleme tiykarlı ideologiya ornaǵan jerde ǵana saltanat quradı.

Haslında ruwxıylıq adamdı basqa barlıq janzatlardan ajıratıp turatuǵın eń kúshli faktor ol insannıń psixologiyalıq hám aqılıy áleminiń jıyıntıǵı sıyaqlı quramalı qubılıs bolıp tabıladı. ol kóbirek insannıń ishki álemi, qálbi menen baylanıslı.

A.Erkaevtıń pikirinshe, «Ruwxıylıq-insannıń sociallıq-mádeniy janzat sıpatındaǵı mánis-mazmunı esaplanadı, yaǵnıy insannıń mehir-miriwbet, ádalat, tuwrılıq, haqkewillik, húydan, ar-namıs, watanpárwarlıq, gózzallıqtı súyiw, zawıqlanıw, jawızlıqqa ǵázep, erk, shıdamlılıq hám usı sıyaqlı kóplep haslı insanıy qásiyetler hám pázıyletlerdiń úzliksiz birlikke, baylanıslılıqqa iye jıyıntıǵı bolıp tabıladı»[2.27]. Demek ruwxıylıq - bul insandı basqa barlıq tiri janzatlardan ajıratıp turıwshı faktor bolıp, adamnıń ishki dúńyasınıń keńligin, tereńligin, ózin-ózi ańlawın, aqıl-oyınıń jaratıwshı qúdiretin, óz aldına maqset hám ideyalar qoya bilip, oǵan erisiw ushın háreket ete alıwın, qádriyatlarǵa iye bola alıwın kórsetedi.

Álbette, hár bir insan ruwxıylıqqa iye bolıwǵa qábiletli, lekin ol insan qálbinde shańaraq, ortalıq, jámiyettegi tárbiya arqalı ata-babalarımızdan kiyatırǵan qádriyatlarımız negizinde, jámiyette ornaǵan birdemlik, mámlekettiń ádalatpárwar hám insanpárwar siyasatı tiykarında qáliplesedi.

Ómirde hár bir adam baxıt hám tınıshlıqqa erisiwdi qáleydi. Insan jaratılıstıń joqarı janzatı. Ol materiallıq hám ruwxıy kúshke iye. Barlıq maqluqlarǵa da tán bolǵan materiallıq ózgesheliklerden parıqlı túrde insan ózin udayı kamalatqa qaray umtıldıratuǵın ruwxıy zárúrliklerge de iye. Adam óz ómirinde baxıtqa erisiwi ushın ondaǵı usı eki tárep te teń keliwi kerek. Kóp jaǵdayda insannıń

baxıtsızlıǵı, túskinlik, sociallıq apatlardan adamlardıń ruwxıy krizisi sebepli júzege kelmekte. Ótmishtegi oyshıllar sıyaqlı búgingi kúndegi izertlewshiler de joqarı ruwxıy qádriyatlarsız insan ádalat jolınan shetlep ketetuǵınlıǵı tuwralı juwmaqqa kelmekte. Tariyx sabaqları ruwxıy talaplarǵa ámel qılmaǵan jámiyet adamlar jámááti sıpatında kriziske ushıraytuǵınlıǵın kórsetpekte.

Adamlar tárepinen turmıstıń hár qıylı tarawlarında jaratılǵan nızamlar hám sistemalardıń insan diline kirip barıwı, hár qıylı jámiyetler hám milletler ortasında konstruktiv qarım-qatnasıqlar ornatıwda ruwxıy ólshemlerge qaraǵanda bir qansha ázzi boladı. Ruwxıylıq ólshemleri adamlar tárepinen basqa tarawlarda jaratılǵan nızamlar sıyaqlı waqıt aldında ázzi emes. Olar ómir hám turmıstıń barlıq tarawların qamtıp aladı hám insanlarǵa kámalat hám morallıq joqarılıqqa erisiwdiń eń anıq sistemasın kórsetip beredi hám joqarı nátiyjelerge jetekleydi.

Sonıń ushın da jámiyet aǵzaların joqarı ruwxıylıq penen qurallandırmay turıp, qáwipsiz hám kámil jámiyet qurıw múmkin emes. Tán alınǵanınday, progress tágdirin ruwxıy jaqtan jetik adamlar sheshedi. Joqarı texnikalıq bilim, quramalı texnologiyanı iyelew qábileti ruwxıy bárkamallıq tiykarındaǵı óz betinshe pikirlew arqalı alıp barılıwı kerek.

Ruwxıylıq hár qashan aǵartıwshılıq penen uyǵınlıqta rawajlanıp baradı. Aǵartıwshılıq - biliw, bilim, tanıw hám maǵlıwmat degen mánisti ańlatadı. Ata-babalarımız ázel-ázelden ilim-bilimdi biybaha baylıq dep esaplap, ilim-bilim, tálim hám tárbiyanı insan kamalatı hám millettiń gúlleniwiniń eń tiykarǵı shárti hám kepili dep bilgen. Sonlıqtan XX ásir baslarında jádidlerimiz jámiyetti jańalaw, milletti rawajlandırıw isin tikkeley túrde aǵartıwshılıq penen baylanıstırǵan edi.

Jaslardıń ruwxıylıǵın rawajlandırıwda ózlikti ańlaw oǵada áhmiyetli. Ózlik bul milliylik penen tikkeley baylanıslı másele. Sebebi hár bir xalıqtıń yaki millettiń ózligi haqqında sóz barar eken, álbette onıń milliy ózgeshelikleri haqqında sóz bolmawı múmkin emes. Sonlıqtan xázirgi ilimde milliy ózlikti ańlaw termini aktiv isletiledi. Milliy ózlik ana tili, tuwılıp ósken jerge, óz milliy ruwxıylıǵı, tariyxı, miyrası, úrp-ádetleri, olardı ózlestiriw hám rawajlandırıw jolındaǵı ǵamxorlıq kórsetiw, milliy máplerdi túsiniw bolıp esaplanıladı. Milliy ózlikti ańlawdıń tikleniwi xalqımızdıń ruwxıylıǵınıń tiykarları, derekleri bolǵan tómendegi faktorlarǵa tiykarlanadı. Birinshiden, xalqımızdıń qalıs, qosımtasız oǵada anıq hám durıs tariyxın tiklew, ekinshiden xalqımızdıń etnik, mádeniy hám diniy jaqtan bir birine sabırlılıǵı menen shıdamlılıǵı, úshinshiden jámiyettiń diniy – ruwxıy tiykarların, yaǵnıy islam dinin nızamǵa sáykes óz ornına qoyıw, tórtinshiden insannıń ruwxıy tikleniwi, jer, suw, hawaǵa qatnasında da bayqaladı, besinshiden ruwxıy qádiriyatlardıń jáne bir qúdiretli deregi dástúriy shańaraq hám tuwısqanlıq qatnaslar ádebinen ibarat, altınshıdan ruwxıy qádiriyatlardıń tikleniwi

olardıń házirgi dúńya hám axbarat civilizaciyası qádiriyatlarına iykemlesiwi menen belgilenedi.

Óz-ózin ańlaw - bul óz Watanına hám sol Watanda jasaǵan xalıqtıń, millettiń ótmishin, onıń mádeniyatın, úrp-ádetin hámde qadriyatların biliw. Ózin-ózi ańlaw – bul ótken ata-babalar tariyxın tereń biliw, olardıń ruwxlarına húrmetti óz ornına qoyıw. Sonıń menen birge óz-ózin ańlaw Watannıń bay tariyxıy hám materiallıq miyrasın ańlap, jarqın keleshek ushın xızmet etiwge umtılıw, áwladlar párawanlıǵı ushın óz úlesin qosıw. Óz-ózin ańlaw tek tariyxtı biliw menen sheklenip qalıw degen sóz emes, onıń zamanagóy imkaniyatların esapqa alǵan halda óz milletiniń, Watanınıń abıroyın asıraw bolıp esaplanadı.

Bizge málim, ruwxıylıq jámiyettiń, millettiń, ayırım bir adamnıń ishki hám sırtqı turmısı, mádeniyatı, ruwxıy keshirmeleri, ádep-ikramlıq qábileti, isenimin sıpatlaytuǵın túsinik. Kayqawıs: «qorqıw bilmeyin deseń, jawızlıq qılma» deydi, al Saadiy bolsa: «Kim jawızlıqtıń tuqımın sepse, pushayman jıynaydı» dep biykarǵa aytpaǵan.

Ruwxıylıqtıń rawajlanıwında mámleket tárepinen alıp barılatuǵın siyasattıń roli oǵada úlken. Qaysı mámlekette ruwxıylıq hám aǵartıwshılıqtı kóteriw, ol haqqında ǵamqorlıq etiw mámleket siyasatı dárejesine kóterilgen bolsa, sol mámlekette tınıshlıq, birlik júzege keledi, ilim, pán, aǵartıwshılıq hám mádeniyat rawajlanadı. Bul óz náwbetinde mámleket aldında turǵan eń qıyın mashqalalardı sheshiw imkaniyatın beredi.

Ruwxıylıqtı qáliplestiriwge tikkeley tásir etetuǵın jáne bir áhmiyetli turmıslıq faktor – bul tálim-tárbiya sisteması menen tıǵız baylanıslı. Hámmemizge málim, ata-babalarımız ázelden biybaha baylıq bolǵan ilim hám bilimdi, tálim hám tárbiyanı insan kámalatı hám millettiń rawajlanıwınıń eń tiykarǵı shárti hám girewi dep bilgen. Álbette, tálim-tárbiya sananıń miywesi, (hasılı) lekin, sonıń menen qatar sananıń dárejesi hám onıń rawajlanıwın da belgileytuǵın, yaǵnıy, xalıq mánawiyatın qáliplestiretuǵın hám bayıtatuǵın eń áhmiyetli faktor bolıp tabıladı. Solay eken, tálim-tárbiya sistemasın hám usı tiykarda sananı ózgertpey turıp mánawiyattı rawajlandırıp bolmaydı. Keleshegimizdiń tırnaǵı bilim dárgaylarında jaratıladı, basqasha aytqanda xalqımızdıń yerteńgi kúni qanday bolıwı perzentlerimizdiń búgin qanday tálim hám tárbiya alıwına baylanıslı ekenligin umıtpawımız kerek. Bunıń ushın hár bir ata-ana, ustaz hám oqıtıwshı hár bir bala tımsalında eń dáslep shaxstı kóriwi zárúr. Áne usı ápiwayı talaptan kelip shıǵa otırıp, perzentlerimizdi erkin hám keń pikirlew uqıbına iye bolǵan, sanalı jasaytuǵın kámil insanlar etip kámalǵa jetkeriw – tálim-tárbiya tarawınıń tiykarǵı maqseti hám wazıypası bolıwı lazım dep qabıl etiwimiz kerek. Bul bolsa, tálim hám tárbiya jumısın bir-birinen ajıratpaǵan halda tıǵız baylanıslta alıp barıwdı talap etedi.

Ruwxıy tárbiyada adamlardıń sanası, ruwxıy dúnyaǵa tásir etiwde teatr kórkemónerdiń de roli, ornı hám áhmiyeti, tásir etiw sheńberi, imkaniyatları sheksiz. Ol bir qırı menen adamlar qálbine jarıqlıq alıp kirse, ekinshi qırı menen insan qálbindegi nadanlıq, ruwxıysızlıqqa qarsı gúresedi. Teatr kórkemóneri basqa iskusstvo túrleri sıyaqlı obrazlı-kórkem tábiyatı menen insan qálbine emocional tásir kórsetiw, onıń ruwxıy dúńyasına tereń kirip barıw, sol arqalı ruwxıy dúńyanı bayıtıw qásiyetine iye. Ǵárezsizlikti bekkemlew, adamlardı joqarı ruwxıylıqqa tárbiyalawda teatr kórkemóneriniń áne usı qásiyetlerinen ónimli paydalanıw zaman talabı esaplanadı. Tilekke qarsı geypara adamlardıń, solardıń ishinde jaslarımızdıń teatr, kino kórkemóneri, yaki iskusstvonıń basqa túrlerine qızıǵıwshılıǵı onsha jeterli dárejede emesligi insannıń kewlin óksindiredi. Teatr waqıyalardı, adamlardıń turmısın, alǵa umtılıwı, qızıǵıwı, is háreketlerin sáwlelendiretuǵın maydan. Ol bir waqıttıń ózinde hám sóz, hám muzıka, hám is-háreket arqalı insan qálbine tásir etiw múmkinshiligi menen ajıralıp turadı. Sonıń ushın teatr hám kino kórkemóneriniń bul qásiyetlerinen ruwxıy tárbiyada paydalanıw úlken nátiyje beretuǵınına gúman joq. Bunday shıǵarmalardıń adamlar qálbine kirip barıwında televidenie imkaniyatlarınan paydalanıwǵa ayrıqsha itibar beriw talap yetiledi. Adamlar «Atalar sózi-aqıldıń kózi» kibi kórsetiwlerdi sabırsızlıq penen kútkenindey, ruwxıy kóterińkilikke sharlaytuǵın, mártlik hám adamgershilikti, ruwxıy gózzallıq hám ádep-ikramlıq, páklikti, ullılıq, gózzallıq hám ruwxıy qádiriyatlarımızdı násiyatlawshı kórkemligi joqarı ádebiyat hám iskusstvo shıǵarmalarına mútáj. Sebebi olar ruwxıylıǵımızdı jetilistirip ǵana qoymastan, sonıń menen birge bárshe jaslarımızǵa ilim iyelewde, millet hám Watandı rawajlandırıwda pidayılıq kórsetiwde, zawıq hám ilham baǵıshlaytuǵın qurallar bolıp esaplanadı.

Ruwxıy mádeniyat – insannıń ruwxıy ózgeshelik hám qásiyetleri, jámiyettiń mádeniy dárejesin sáwlelendiriwshi túsinik. Jámiyet hám ózin-ózi tárbiyalaw processi, shaxstıń is-háreketleri hám kelbetinde ruwxıylıq principleri qánshelli tereń sińip ketkenligin kórsetiwshi atama. Ruwxıy mádeniyat «Materiallıq mádeniyat» túsiniginen parıqlanadı, biraq onıń menen baylanıslı hám óz-ara qatnasta alıp qaraladı. Eger ruwxıylıq tusinigi barlıq ruwxıy nárseler hám ózgesheliklerdi – insaniyattıń dóretiwshilik, ilimiy, filosofiyalıq, huqıqıy, kórkem, diniy, morallıq ham t.b. kóz-qarasları, túsinikleri jıyındısın ańlatsa, ruwxıy mádeniyat áne usı túsinik, bilim hám tájiriybelerdiń kúndelikli turmısta qollanılıwın ańlatadı. Hár qıylı faktorlar: turmıslıq tájiriybe, tárbiya, ádep-ikramlılıq aǵartıwshılıq, iskusstvo, ádebiyat hám t.b. tásiri nátiyjesinde shaxs belgili dárejedegi ruwxıy mádeniyattı jámleydi. Solay eken, shaxs is-háreketlerinde kórinis tabatuǵın ruwxıy mádeniyattı kútá quramalı dúzilgen programmaǵa uqsatıw múmkin, yaǵnıy insan hár qıylı jaǵdaylarda ózin ruwxıy

jaqtan qanday tutıwı kerekligi haqqında kómeklesiwshi tájiriybelerdi sińdiredi. Sonday-aq ruwxıy mádeniyat insan sanasınıń tınımsız dóretiwshilik etip turǵan aspektleri – sheshimi quramalı bolǵan qıyın jaǵdaylarda belgili bir qarar qabıl etiwge jardem beretuǵın ruwxıy oylaw, sezim-tuyǵı sıyaqlı faktorlarǵa da súyenedi.

Juwmaqlap aytqanda, ruwxıy mádeniyat adamnıń háreketleri, bolmıstı bahalay alıw potencialı, morallıq bilim hám tájiriybeleri, olardan paydalana biliw qábileti, jaqsı-jaman, unamlı-unamsız jaǵdaylardı parıqlaw hám t.b. faktorlar menen de baylanıslı. Hár qanday sharayatta ruwxıy-morallıq ólshemlerge sadıq qalıw ózgeler táshwishine sherik bolıw, ádep-ikramlılıqqa baylanıslı tájiriybelerdi ámelde qollana biliw, shaxslar ara múnásibetlerde unamlı páziyletlerdi kórsete alıw da ruwxıy mádeniyat dárejesin kórsetiwi múmkin. Óytkeni hár qanday quramalı jaǵdayda insan atına kir juqtırmaytuǵın is-háreketler qılǵan shaxstı ǵana morallıq jaqtan jetik, ruwxıy bay insan dep ayta alamız. Ruwxıy jetiklik, bálki, besikte aytılǵan háyyiwdiń mazmunınan, balanı kiyindiriw, onı hadal as penen baǵıwdan baslansa kerek. Háziret Bahawaddin Naqıshband aytqanday, insandaǵı jaqsı peyil, ámeller hadallıqtıń nátiyjesi esaplanadı. Demek ata-ana perzentin hadal miynetiniń jemisi menen baqsa, ol perzent pák hám hadal bolıp yer jetedi. Biz shoralar dáwirinde bunı umıta jazladıq, buǵan áhmiyet bermedik, sonlıqtan tárbiyanı da sol dúzim óz máplerine sáykeslendirip, pútkilley onı qolına aldı. Demek biz, bala tárbiyasın dana xalqımız aytqanınday, ol ele tuwılmastan, ata-ana, pútkil shańaraq aǵzaları menen birlikte baslawımız lazım.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Бердимуратова А.К., Бердимуратова С. П. Особенности развития духовной культуры молодежи в современном обществе. Вестник КГУ им. Бердаха. №1 (50) 2021. 138 с.
2. Эркаев А. Маънавият – миллат нишони Т., «Маънавият»., 1997, 27-бет
3. M. Qurbonov. Ijtimoiy pedagigika. - Toshkent,2003,41-b.
4. J.Hasanboyev. Pedagogika, -" Noshir" Toshkent,2011, 130-b.
5. B.X.Xodjayev. Umumiy pedagogika nazaryasi va amaliyoti. Toshkent, 2017.

TARIX DARSLARIDA TARIXIY TASAVVUR VA TUSHUNCHALARINI SHAKLLANTIRISH

Ajiniyazov Baxadir Polatovich

O‘zbekiston Respublikasi IIV Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi, tarix fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Maqolada o‘quvchilarning tarix fanidagi mavzularni tushinib olishiga, voqealarni jonli tarzda ko‘z oldida gavdalantirishda yordam beradigan tasavvur va tushunchalarni shakllantirishning afzalliklari* ***haqida bayon qilingan.***

Respublikamizda amalga oshirilayotgan tub o‘zgarishlar jamiyat hayotining barcha sohalari uchun kadrlar tayyorlash ishini zamonaviy darajada olib borishni talab qiladi. Shu munosabat bilan mutaxassislar tayyorlash jarayonida ilgor ta’lim texnologiyalaridan unumli foydalanishni tashkil etish dolzarb vazifalardan hisoblanadi.[6.3]

Ta’lim jarayonining bugungi vazifalaridan biri o‘quvchilarni kun sayin oshib borayotgan axborot-ta’lim muhiti sharoitida mustaqil ravishda faoliyat ko‘rsata olishga, axborot oqimidan oqilona foydalanishga o‘rgatishdan iborat.[6.4] Buning uchun ularga uzluksiz ravishda mustaqil ishlash imkoniyati va sharoitini yaratib berish bilan birgalikda avvalo dars haqida tasavvur va tushinchalarni shakllantirish zarur.

Tarixiy tasavvur va tushunchalar bir-biri bilan uzviy bog‘langan. O‘quvchilarda hodisalar tarixiy jarayonlar haqida yetarli darajada to‘liq va aniq tasavvurlar mavjud bo‘lgandagina tushunchalar hosil bo‘la oladi. Tarix o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning tasavvurlari chuqurlashib borishi natijasida tushunchalarni shakllantirish uchun zamin yaratiladi. Tushunchalar o‘z navbatida tasavvurlarni mazmunan boyitib, aniqlashib borishiga yordam beradi. Tasavvur va tushunchalarni hosil qilish metodik usullari ham ko‘pchilik hollarda bir-biriga o‘xshab ketadi.[5.21-29]

Tasavvurlar hosil qilishning asosiy usul va vositalari. Tarix o‘qitishda o‘quvchilarning ko‘z o‘ngida o‘tmishdagi ijtimoiy hayotning yaxlit manzaralarini shakllantirishda jonli va yorqin obrazlardan foydalanishning ahamiyati kattadir. Shunga erishish kerakki, bayon qilingan har bir tarixiy fakt, geografik nom va shaxs faoliyati obrazli bo‘lsin. Obrazlilik – o‘quvchilarning tarixdan oladigan bilimlarini ilmiy va puxta bo‘lishining zarur shartlaridan biri, tarixiy voqealarni modernizatsiya qilishning oldini olish omili, tarixga qiziqishini uyg‘otish hamda tarixiy faktlarni tahlil qilish va umumlashtirish uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitlarni yaratishning muhim vositasidir.

Tasavvurlarni shakllantirishda tarixiy hodisalar obrazlarini o‘quvchilar aktiv suratda idrok etishiga qaratilgan usullardan foydalanadi. O‘qituvchi hikoyasining mazmunan ko‘rgazmali va obrazli bo‘lishi, darslik matnidagi, tarixiy hujjatlardagi voqealar va tasviriy elementlar, badiiy adabiyot asarlari o‘quvchilarda tarixiy tasavvurlarni shakllantirishning asosiy manbai bo‘lib xizmat qiladi. O‘qituvchi materialni bayon qilayotganda, tarixiy hujjatlardan, ilmiy ommabop va badiiy adabiyot asarlaridan olingan yorqin tafsilotlarga hamda o‘quvchilardagi tarixga

qiziqishining ortishi, ularning muhim tafsilotlarni ajratib olishi va xotirada saqlab qolishlariga yordam beradi. Biroq, o‘quvchilarda aniq va puxta tasavvur hosil qilish uchun o‘qituvchi bayonining jonli va emotsional bo‘lishini o‘zi kifoya qilmaydi. O‘qituvchi o‘quvchilarning faol fikrlashini tashkil qilishi va unga rahbarlik qilishi lozim. O‘qituvchi ko‘rgazmali qurolni shundaygina ko‘rsatib, uning mazmunini tushuntirib, hujjatlarni o‘qib qo‘ya qolmay, balki hikoyadagi eng muhim joylarni alohida intonatsiya bilan ta’kidlashi, ko‘rsatmali qurollarni, matnlarni o‘quvchilarning faol ishtirokida tahlil qilib, undagi eng muhim elementlarni ajratib chiqishi, o‘rganilgan hujjatlardagi u yoki bu jihatlarga ular diqqatini jalb qilishi lozim.

Tarix bo‘yicha har bir kurs dasturlarining oxirida asosiy tushunchalar mazmuni belgilab berilgan. Bu tushunchalar kursning ilmiy mazmunini, g‘oyaviy-nazariy asoslarini aniqlab olishi, konkret tarixiy materialni tahlil qilish va umumlashtirish bo‘yicha ish usullarini belgilab olishga yordam beradi. Tarixiy tushunchalarni hosil qilish deganda o‘quvchilarning tarixiy faktlarning eng muhim belgilarini ikkinchi darajali belgilaridan ajrata bilish; ularni guruhlarga bo‘la olishni, tarixiy voqea va hodisalar o‘rtasidagi bog‘lanish munosabatlarni chuqur anglab tushunib olishi ko‘zda tutiladi. Ana shu tahlitda shakllangan, mukammal tarixiy tushunchalar ilmiy bilimlar sistemasini vujudga kelishida bamisoli zanjir vazifasini o‘taydi.

Tarixiy o‘qitish jarayonida tarixiy tasavvurlar bilan tushunchalarni shakllantirish uzviy bog‘langan bo‘lib, bir vaqtning o‘zida amalga oshadi. Yuqorida ta’kidlanganidek, tarixiy tushunchalarni shakllantirishda o‘quvchilarning fikrlash faoliyatlarini rag‘batlantirish va unga rahbarlik qilish muhim rol o‘ynaydi. O‘qituvchi rahbarligida o‘quvchilar hodisani fikran bir necha qismga bo‘lib, uning muhim belgilarini ajratib olib, muhim bo‘lmagan belgilardan ayiradilar hamda bir turdagi hodisalarning eng muhim belgilarini umumlashtiradilar. O‘quvchilarda tarixiy tushunchalar hosil bo‘lishiga olib keladigan bu mantiqiy faoliyat, ko‘pincha tarixni o‘qitish davomida tarixiy tasavvurlar hosil qilish uchun xizmat qiladigan yangi materialni idrok etish bilan qo‘shilib ketadi. O‘qituvchi rasmni yoki darslikdagi suratlarni tahlil etib, ularning mazmunini analiz va sintez qilganda, o‘quvchilarda o‘rganiladigan hodisalarning muhim belgilarini aks ettiruvchi yorqin, aniq tasavvurlar hosil qilishga qaratilgan ish olib borish bilan birga, hodisalarning o‘sha belgilarini umumlashtiruvchi tushunchalar hosil qilishga qaratilgan ish ham olib boradi.[4.44-56] Lekin tushunchalar hosil qilishga qaratilgan ish o‘quvchilar tomonidan hatto ilgariroq o‘zlashtirib olingan material asosida olib borilayotgan taqdirda ham, bu ish o‘quvchilardagi mavjud tasavvurlarni aktuallashtirib, hodisalar bilan birinchi bor tanishilgan paytda ularning payqalmay qolgan yoki ajratib olinmagan belgilarni

ko‘ra bilishga va ajratib olishga yordam beradi. Hodisalar o‘rtasidagi bog‘lanish va munosabatlar qanchalik ko‘proq va har tomonlama ochib berilib, ularning ma’nosi qanchalik chuqurroq tushunib yetilgan sari, umuman, tarix bilimlari shunchalik yuqoriroq darajada sistemalashib, har bir hodisaning tarixiy jarayondagi o‘rni va roli shunchalik aniqroq aniqlab olina boradi.

Tarix o‘qitishda tushunchalarni shakllantirishning usul va vositalari xilma-xil bo‘lib, avvalo u tushunchalarning mazmuni murakkabligiga bog‘liq. Masalan, moddiy buyumlar (garpun, omoch, kema) to‘g‘risida tushunchalar hosil qilish uchun bir yoki bir necha soat dars kifoya qilsa, sotsiologik tushunchalar (ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari, sinfiy kurash, ideologiya va boshqa) o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda barcha tarix kurslarini o‘rganish davomida o‘zlashtiriladi. O‘quvchilardagi tushunchalarni chuqur va mustahkam bo‘lishi, asosan, o‘qituvchining o‘quvchilar fikrlash faoliyatini qanchalik uyg‘ota olishi va unga qay darajada rahbarlik qila bilishiga bog‘liq. Tarixiy tushunchalar hosil qilishda o‘quvchilarning voqea va hodisalarni analiz, sintez qila olish qobiliyatini o‘z ichiga olgan fikrlash faoliyatini kuchaytirishda ta’limning faol metodlari – muammoli ta’lim, evristik suhbat metodlaridan foydalanish, o‘quvchilarning ko‘rsatmali qurollar, ta’limning texnika vositalari, tarixiy hujjatlar bilan ishlarini uyushtirish, ularga tarixni chuqur o‘rganish bilan bog‘liq bo‘lgan turli amaliy xarakterdagi ishlarni topshirish alohida ahamiyatga ega.

Bir turdagi voqea va hodisalar, tarixiy jarayonlar hamda sabab-oqibat bog‘lanishlar mazmunini taqqoslab o‘rganish jamiyat taraqqiyotining ayrim va ba’zi bir umumiy qonuniyatlarini tushunib olish imkonini beradi. O‘qituvchi voqea va hodisalarning sabab va oqibatlari o‘rtasidagi aloqa hamda bog‘lanishlarni, ko‘pincha, dastlab bir mamlakat tarixini o‘rganish paytida ilgari o‘rganilgan hodisalarga o‘xshash hodisalarga duch kelganda o‘qituvchi o‘quvchilarga bir-biri bilan o‘xshash sabab-natijali bog‘lanishlar to‘g‘risidagi bilim malakalarini o‘rganilayotgan hodisalarni izohlab berishga deduktiv suratda taqqoslab borish o‘quvchilarni: hodisalar o‘rtasidagi bu bog‘lanishlar tasodifiy bo‘lmay, balki barqaror va zaruriy qonuniyat ekanligi to‘g‘risida xulosa chiqarishga olib keladi. 1-kurslarda Qadimgi dunyo va O‘rta asrlar tarixini o‘rganish jarayonida qonuniyat termini qo‘llanilmasada, o‘quvchilarni qonuniyat nimaligini tushunishga olib keladi. Qadimgi dunyo tarixida “Qadimgi Misr” mavzusi materiali asosida o‘quvchilar mehnat qurollarining takomillashishi, mehnat unumdorligini oshirish va ortiqcha mahsulotning ishlab chiqarilishi, kishini kishi tomonidan eksplutatsiya qilish uchun imkoniyat yaratilganligi, sinflarni va davlatni paydo bo‘lishiga sabab bo‘lganligini tushunib oladilar.

Sabab natija aloqalari. Har bir faktning sabablari undan oldingi faktlarda mavjud bo‘ladi va shu faktning o‘zi ham, o‘z navbatida, keyingi faktlarning sababi bo‘lmog‘i mumkin. Har bir yirik tarixiy fakt ijtimoiy hayotning ko‘pincha turli sohalarida mavjud bo‘lgan bir qancha sabablar natijasida vujudga keladi. Tarixiy rivojlanishning qonunlarini chuqur o‘rganishda taqqoslashning ahamiyati kattadir. Masalan, o‘qituvchi Qadimgi dunyo tarixidagi “Qadimgi Hindiston” yoki “Qadimgi Xitoy” mavzularini o‘tayotganda, o‘quvchilarga Qadimgi Hindiston, Qadimgi Xitoy davlatining paydo bo‘lishini o‘zlaridagi xuddi shu haqidagi bilimlar bilan taqqoslab o‘rganishni tavsiya qiladi.[1.16-46]

Misr, Ikki daryo oralig‘i, Hindiston va sharqiy Xitoyning geografik o‘rni, iqlimi, tuprog‘i va o‘simliklari, aholining mashg‘ulotlarini taqqoslab o‘rganish, bu mamlakatlarning hammasi iqlimi issiq, hosildor yerlarda, katta daryolarning vodiylarida joylashganligi, ularda dehqonchilik va chorvachilik erta rivojlanishiga sabab bo‘lganligi to‘g‘risida xulosa chiqarishga, g‘oyat qulay sharoit tufayli, odamlar ibtidoiy mehnat qurollaridan foydalanishiga qaramay, ortiqcha mahsulot ishlab chiqarilgani, ba’zi odamlarni boshqalar hisobiga yashashi uchun imkoniyat tug‘ilganini aniqlab olishlariga yordam beradi.

Qadimgi Sharq mamlakatlaridagi dehqonchilik sistemasini taqqoslab o‘rganish, ulardagi umumiy xususiyatlarni, ya’ni sun’iy sug‘orish va yerlarning suvini qochirish yo‘li bilan mo‘l hosil olish mumkinligini, mehnat unumdorligining oshishi va ortiqcha mahsulotning paydo bo‘lishining natijasi o‘laroq ekspluatatsiya, sinflar va davlatlar vujudga kelganligini tushunib olish imkoniyatini beradi. Tabiat bilan birga, uni avaylab saqlashi, atrof-muhitni muhofaza qilishi zarurligi haqidagi xulosaga olib kelinadi.

Shunday qilib, ijtimoiy rivojlanish qonunlarini o‘rganish uzoq muddatli jarayon bo‘lib, u o‘quvchilarda umumiy nazariy bilimlar va ilmiy dunyoqarashni shakllantirish ishlarining muhim tarkibiy qismidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida o‘tkaziladigan rituallar tizimi (1-kitob). - Bobobekov X.N., Davletshin M.G., Ishmuxdmedov R.J. va boshq. - T.: «Fan», 1999.
2. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida o‘tkaziladigan udumlar va asosiy tadbirlar tizimi (2-kitob). - Bobobekov X.N., Davletshin M.G., Ishmuhamedov R.J. va boshq.- T.: «Fan», 2005.
3. Akademik litseylarning ijtimoiy-gumanitar fanlar va xorijiy filologiya yo‘nalishidagi tarmoq ta’lim standarti va chuqurlashtirilgan fanlar o‘quv dasturlari. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi markazi. T.: 2005, 464-bet.

4. Аппарович Н. Полторак Д.И. Кабинет истории и обществоведения в школе. М.: 1982.

5. Asqarov A. O‘zbekiston mustaqilligi sharoitida tarix fanining vazifalari. – “O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar” 1992. № 7-8

6. O.U. Avlaev, S.N. Juraeva, S.R. Mirzaeva. “Ta’lim metodlari”. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. Toshkent: - «Navro‘z» nashriyoti. 2017 y. 208 bet.

BIOLOGIK TA’LIMNING ROLI

Sapayeva Anorgul Raximovna-IIV Xorazm akademik litseyining biologiya fani etakchi o‘qituvchisi.

Urganch sh.

Annotatsiya-Biologiya fanining insoniyat hayotidagi o‘rni, ahamiyati va erishilgan yutuqlar to‘g‘risida ma’lumotlar keltirilgan. Biologiya fanini boshqa fanlarga bog‘liqligi bionika, kosmik biologiya hamda biologiyaning tibbiyot, agronimiya va politexnikdagi roli tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar:bionika, kosmik biologiya, mikrobiologiya, biokimyo, biofizika, botanika

Biologik ta’limning roli insoniyat hayotida katta ahamiyatga ega. Biologiya o‘qituvchi biologik bilimlarning har bir inson hayoti va mehnatidagi rolini chuqur anglashi, bunga ishonch hosil qilishi lozim, bu shunday ishonchni o‘quvchilarda tarbiyalash uchun zarurdir. Maktabda o‘qituvchining muvaffaqiyatli ish olib borishining birinchi sharti ana shudir, chunki tarbiyalovchi ta’lim jarayoni ishonchga asoslanadi.

Biologiya o‘qituvchisining kasbi, o‘quvchilarga nega har bir odam biologiyani o‘rganish zarurligini singdirishi uchun yuqori saviyadagi bilim va mustahkam irodani talab etadi. Biologiya fanining yutuqlari ishonchli tarzda insoniyat biologiya asriga kirib borayotganligidan dalolat beradi[1].

Biologiya fanining yutuqlari ko‘p jihatidan tabiiy fanlar fizika, kimyo, matematika, astronomiya va boshqa tabiiy fanlar sohasida erishilgan yutuqlardan foydalanish natijasida yuz bermoqda. Bu fanlarning yutuqlari va metodlari asosida elektron mikroskopiya, spektroskopiya, rentgenostruktura tahlili, hujayraning molekulyar va submolekulyar darajada o‘rganish imkonini berdi. Biokimyo va biofizika metodlari asosida tajribalar o‘tkazish natijasida moddalar almashinuvi ayniqsa oqsil biosintezining mexanizmi, fotosintez sirlari ochildi. Irsiyatning moddiy asosi DNK va RNK strukturasi, funksiyasi ayon bo‘ladi, aminokislotalarning genetik kodi ochib berildi.

Olimlarning diqqat e’tibori hayot hodisalarining mohiyatini aniqlashga, moddalar almashinuvi, irsiyat va o‘zgaruvchanlikni boshqarishning turli usullarini ishlab chiqarishga qaratilgan.

Hujayra va uning organoidlarida boradigan ko‘p jarayonlarining fizik-kimyoviy va biologik mohiyatini ochib bergan fan yutuqlari hayotiy jarayonlari borishiga aktiv aralashishi imkoniyatlarini bermoqda. Biologiya fanining yutuqlari meditsina oldiga rak, virus, yurak, qon-tomir va boshqa kasalliklarni davolash kabi vazifalarini qo‘ymoqda va bu xastaliklar asta-sekinlik bilan o‘z davosini topmoqda.

Hozirgi vaqtda tirik organizmlarni tuzilishi va unda boradigan jarayonlarga asoslangan texnika fani – kibernetika asosida tabiiyot fanlarida yangi yo‘nalish – bionika vujudga keldi, bu biologiyani fizika va texnika bilan bog‘laydigan fandir [2].

Bionika organizmlarning morfologik va funksional moslanishlarini muxandislik masalalarini echish doirasida aniqlaydi va tahlil qildi. Masalan, sezgi organlari juda kichik bo‘lgan hashoratlar, tez va ko‘p harakatlanib energiyani kam sarflashi, tez ta’sirlanishi, tanlovchanligi va o‘z-o‘zini boshqara olishi kabilar olimlar fikrini jalb etadi va texnikaga qo‘llash usullari haqidagi fikrlarni tug‘diradi. Hozirgi vaqtda juda ko‘p qurilmalar hayvonot va o‘simlik olamining tuzilishiga asoslangan holda ishlab chiqilgan.

Hayotiy jarayonlarni boshqarishda fiziologik faol moddalarni roli nihoyatda ortib bormoqda. Shuning uchun biologlar biologik faol moddalar gormonlar, vitaminlar, antibiotiklar, oqsillar hosil qiladigan mikroorganizm shtammlarini yaratib gen va hujayra muxandisligi usullarini qo‘llab insoniyat uchun zarur bo‘lgan moddalarni sintez qilib olmoqda. Bunga misol qilib hozirgi vaqtda ichak tayoqchasi bakteriyasi genotipiga insulin sintezini boshqaruvchi gen kiritish orqali insulinni sintez qilish yo‘lga qo‘yilgan. Bu jarayonlar biotexnologiyada keng qo‘llanilmoqda.

Hozirgi vaqtda insoniyat, zamonaviy genetika va biotexnologiya yutuqlariga tayanib, xossalari oldindan ma’lum bo‘lgan mikroorganizmlarni shtammlarini yarata oladigan bo‘ladi. Mikroorganizmlardan va hayvonlar uchun zarur bo‘lgan vitaminlar, antibiotiklar va boshqa gormonlari ishlab chiqaradilar. Bu biopreparatlarni sanoat usulida ishlab chiqish yo‘lga qo‘yilib, hayvonlar ozuqasiga qo‘shib berilmoqda. Mikroorganizmlar yordamida hayvonlar mahsuldorligini oshirish, o‘simliklarni o‘sish va rivojlanishini tezlashtirish, hosilni hamda o‘simliklarni kasalliklarga chidamligini oshirish usullari yo‘lga qo‘yilgan. Gen injeneriyasi usullari qo‘llanib ko‘sak qurtiga chidamli g‘o‘za va kolarado qo‘ng‘iziga chidamli kartoshka navi etishtirilgan.

Biologiya fanining yangi sohasi-kosmik biologiya hozirgi vaqtda vujudga kelgan. Undan koinotdagi hayotning shakllari, tarqalishi va uning xususiyatlari qanday, o‘zga sayyoralarda hayot nishonalari bor yoki yo‘qligi haqidagi olamshumul savollarga javob kutilmoqda. Biologiya fani erishgan yutuqlarini

ishlab chiqarishga joriy qilingan sari odamlar uchun biologik ta’lim profetsional tayyorgarlik elementi bo‘lib qoladi. Umumiy texnika taraqqiyoti bilan birga ularning ixtisoslariga bo‘lgan talablari ham oshmoqda. Ular agronomiya va zootexnika bilimlarini egallash g‘oyat zarurligini sezmoqdalar va egallamoqdalar[3].

Shundan ko‘rinib turibdiki, o‘rta maktabda biologiya ta’limi politexnik xarakterga ega bo‘lmog‘i va u yosh avlodning ijtimoiy foydali hamda unumli mehnatdagi ishtiroki bilan bog‘lanishi lozim. Bu aloqa fermer xo‘jaliklarida, ko‘q alamzorlashtirishda, yangi foydali qazilmalarni, o‘simliklarni qidirib topishda, dorivor o‘simliklar to‘plashda va boshqa ijtimoiy foydali ishlarda amalga oshiriladi. Bu nazariy bilimlarni chuqurlashtirishga yordam qiladi va tabiat, qishloq xo‘jaligi bilan bog‘liq maktab o‘quvchilariga kasb tanlashlariga imkon beradi.

Xulosa qilib aytganda, biologiya fanini o‘rganish mehnatga muhabbat va hurmatni, mehnatni insoniyatning barcha moddiy va ma’naviy boyliklarining manbai sifatida e’tirof etishni tarbiyalash uchun keng imkoniyatlar beradi. Maktabda biologiya kursini o‘rganishni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilganda u maktabni tamomlab chiqqandan keyin ham mustaqil ravishda ma’lumot olish yo‘li bilan bilimlarni tinmay yangilab borish ehtiyojini tug‘diradi va rivojlantiradi. To‘g‘ri yo‘lga qo‘yilgan biologik ta’lim, ilmiy dunyoqarashni tarbiyalashga imkon beradi. O‘quvchilar, biologik ta’lim olaturib, tabiat faktlari va hodisalarini o‘zaro bog‘lanishda, xarakat, o‘zgarish va rivojlanish holatida tushunishga o‘rganadilar. Biologik ta’lim ko‘p jihatdan yosh avlodni aqliy, axloqiy, estetik tarbiyalashga yordam beradi. Ajoyib manzara yosh ruhning rivojlanishiga shu qadar ulkan darajada tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatadiki, pedagogning ta’siri u bilan tenglasha olmaydi. Biologiyani o‘rganishda estetik tarbiyaga barcha o‘quv tarbiya jarayonining uzviy qismi sifatida qaraladi. Ilmiy idrok qilish estetik qabul qilish va xissiyotlarni o‘z ichiga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. J.O. Tolipova, A.T G’ofurov “Biologiya o‘qitish metodikasi” o‘quv uslubiy qo‘llanma// Toshkent. 2004.

2. Ibragimova Sanimkul Rizayevna “**Biologik ta’limning roli”**//Выпуск журнала No –11Часть–7_Декабрь–2022

3. Даниева Мақсуда Сафаровна, Панжиева Замира Хушбаковна, Ҳазратқулова Наргиза Ўразалиевна, Бойназарова Мухайёхон Бахтиёровна **Biologik ta’limning roli//** «Евразийский Научный Журнал №9 2018» (сентябрь, 2018)

RAQAMLI ASRDA INSON HUQUQLARINING MUAMMOLARI

Usenova Gulnaz Islamovna-*Tarix-huquq fani o'qituvchisi, O'zbekiston Respublikasi IIB Qoraqalpoq akademiya litseyi*

Annotatsiya: Zamonaviy dunyoda raqamli transformatsiya hayotimizning barcha sohalariga kirib borib, o'zaro muloqot qilish va inson huquqlarini amalga oshirish usullarini o'zgartirmoqda. Bu jarayon biz uchun katta imkoniyatlar eshigini ochmoqda, lekin ayni paytda asosiy huquq va erkinliklarni himoya qilish uchun jiddiy qiyinchiliklarni keltirib chiqarmoqda. Shu bois, ushbu maqolada raqamli asrda inson huquqlarining muammolari va istiqbollarini ko'rib chiqiladi, shuningdek, ushbu huquqlarni himoya qilishda davlat va xalqaro hamjamiyatning roli tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Raqamli asr, muammolar, istiqbollar, zamonaviy innovatsiyalar, maxfiylik, so'z erkinligi, xavfsizlik, qonunchilik.

Texnologiyalar hayotimizning barcha sohalariga kirib borib, inson huquqlari yangi qiyinchiliklar va tahdidlarga duch kelmoqda. Eng dolzarb masalalardan biri bu maxfiylik va ma'lumotlarni himoya qilishdir. Har kuni biz haqimizda to'plangan ma'lumotlarning ko'payishi bilan ushbu ma'lumotlardan qanday foydalanish va saqlash borasida xavotir kuchaymoqda [2. 224-225]. Shaxsiy ma'lumotlarning buzilishi, ma'lumotlarning yetarli darajada himoya qilinmasligi va ommaviy kuzatuv fuqarolarning asosiy huquqlariga tahdid solmoqda. Demokratiyaning asosiy tamoyillaridan biri bo'lgan so'z erkinligi ham raqamli muhitda sinovdan o'tkazilmoqda. Tarkibni algoritmik filtrlash, Internet-resurslarni blokirovka qilish va so'zlarni tsenzura qilish so'z erkinligi va ma'lumotlarga kirishni cheklashga olib kelishi mumkin. Raqamli tengsizlik jamiyatda tobora ko'proq namoyon bo'lmoqda. Iqtisodiy yoki boshqa sabablarga ko'ra raqamli texnologiyalardan foydalana olmaydiganlar raqamli dunyoning barcha afzalliklaridan erkin foydalanadiganlarga nisbatan noqulay ahvolga tushib qolishlari mumkin. Bu ijtimoiy va iqtisodiy tengsizlikni kuchaytirishi mumkin. Xususan, kiberxavfsizlik tobora dolzarb mavzuga aylanib bormoqda, chunki raqamli hujumlar va kiberxavfsizlik tahdidlarining ko'payishi fuqarolarning shaxsiy xavfsizligi va shaxsiy hayoti uchun xavf tug'diradi [5. 1-4]. Shaxsiy ma'lumotlarning buzilishi, kiber josuslik va raqamli hujumlarning boshqa shakllari inson huquqlarini jiddiy ravishda buzishi mumkin. Va nihoyat, texnologiyadan foydalanish axloqi inson huquqlarini himoya qilishda muhim rol o'ynaydi. Sun'iy intellekt va biometrik tanib olish kabi yangi texnologiyalarni ishlab chiqish fuqarolarning huquqlarining buzilishiga yo'l qo'ymaslik uchun ulardan foydalanishga qasddan yondashishni talab qiladi. Ushbu muammolarni hal qilish uchun davlat, xalqaro hamjamiyat, texnologik kompaniyalar va umuman jamiyatning birgalikdagi harakati zarur. Raqamli davrda inson

huquqlarini himoya qilishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish keng muhokamani, tegishli qonun hujjatlarini qabul qilishni va texnologiyadan foydalanish uchun axloqiy standartlarni yaratishni talab qiladi. Faqat shu tarzda teng imkoniyatlarni ta'minlash, maxfiylikni himoya qilish va raqamli dunyoda so'z erkinligini ta'minlash mumkin.

Raqamli asrda inson huquqlarini himoya qilishda davlat va xalqaro hamjamiyatning roli juda muhimdir. Raqamli texnologiyalar hayotimizning barcha sohalariga kirib borayotgan zamonaviy axborot jamiyatida har bir insonning huquq va erkinliklari himoya qilinishini ta'minlash zarur. Birinchi va eng muhim jihat Qonunchilik va tartibga solishdir. Davlatlar raqamli makonda inson huquqlarini himoya qilishni kafolatlaydigan tegishli qonunlarni ishlab chiqishi va qabul qilishi kerak. Bunga ma'lumotlarni himoya qilish, so'z erkinligi, ma'lumotlarga kirish, maxfiylik va raqamli kamsitishga qarshi qonunlar kiradi. Bunday qonunlar texnologiyaning jadal rivojlanishi va raqamli muhitdagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda ishlab chiqilishi kerak. Shaffoflik va ochiqlik raqamli davrda inson huquqlarini himoya qilishda ham muhim rol o'ynaydi. Davlatlar o'z harakatlarining shaffofligini ta'minlashi va tsenzuraning oldini olish va ma'lumotlarga kirishni cheklash choralarini ko'rishlari kerak. Bu fuqarolarning hukumatga va umuman jamiyatga bo'lgan ishonchini mustahkamlashga yordam beradi. Ta'lim va xabardorlik raqamli dunyoda inson huquqlarini himoya qilishda muhim rol o'ynaydi. Davlatlar va xalqaro tashkilotlar raqamli huquqlar va mas'uliyatli onlayn xatti-harakatlar to'g'risida xabardorlikni oshirishga yordam berishlari kerak. Ta'lim dasturlari va targ'ibot kampaniyalari odamlarga raqamli davrda o'z huquqlari va majburiyatlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi va raqamli texnologiyalardan qanday qilib samarali foydalanishni o'rgatadi. Xalqaro hamkorlik raqamli asrda inson huquqlarini himoya qilishning ajralmas qismidir. Davlatlar internetda inson huquqlarini himoya qilishning umumiy standartlari va mexanizmlarini ishlab chiqish uchun birgalikda ishlashlari kerak. Bunga ma'lumot almashish, tajriba almashish va mamlakatlar o'rtasida eng yaxshi amaliyotlarni o'tkazish kiradi.

Xulosa: Raqamli asrda inson huquqlarini himoya qilish davlatlar, xalqaro hamjamiyat va umuman jamiyat tomonidan muvofiqlashtirilgan sa'y-harakatlarni talab qiladi. Tegishli qonunchilikni ishlab chiqish, xabardorlikni oshirish, hamkorlik va monitoring har bir insonning raqamli huquqlarini himoya qilishda muhim rol o'ynaydi. Faqatgina kuchlarni birlashtirish orqali biz har kim o'zini erkin rivojlantirishi va ifoda etishi mumkin bo'lgan xavfsiz va hurmatli raqamli makonni yaratish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Firuza Khamdamova. (2020) Influence of Digital Technologies on Human Rights: Positive Influence, Risks, Trends and Development Prospects (Global and National Experience). International Journal of Innovative Technologies in Social Science. 6(27). doi: 10.31435/rsglobal_ijitss/30092020/7195

2. Coccoli J. The Challenges of new technologies in the implementation of human rights: An analysis of some critical issues in the digital era, peace human rights governance // Peace human rights governance (PHRG). – Venice, 2017. – Vol. 1, N 2. – P. 224–225.

3. The International Covenant on Civil and Political Rights. International human rights treaties: a collection. -Tashkent: "Adolat", 2004. -B. 36-54.

4. Rasulov, J. (2022). International Labor Migration: Analysis Of International Universal And Regional Treaties. The American Journal of Political Science Law and Criminology, 4(08), 84-89.

5. Odiljon R. SULAYMANOV, (2022). THE ROLE OF "SOFT LAW" NORMS IN REGULATING CONTEMPORARY INTERNATIONAL RELATIONS. The American Journal of Political Science Law and Criminology, 4(12), 1–4. https://doi.org/10.37547/tajpslc/Volume04Issue12-01

"TEMURBEKLAR MAKTABI" BITIRUVCHILARI UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINING QURUVCHILARI

Reymbayeva Nilufar Kadirbayevna-*Nukus 'Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi informatika fani yetakchi o'qituvchisi*

"Biz Uchinchi Renessans masalasini strategik vazifa sifatida oldimizga qo'yib, uni milliy g'oya darajasiga ko'tarmoqdamiz".

Shavkat MIRZIYOYEV

АННОТАЦИЯ. O'zbekistonda XXI asrda Uchinchi Renessans davri barpo etilishiga ishongan odam qalban yurtimizni avvalgi Renessanslar davrida bo'lgani kabi, eng taraqqiy etgan mamlakatlar qatorida ko'radi. Yurtimizning kelajagi nima sababdan buyuk bo'lishi, nega bunchalik ishonch bilan aytilayotgani haqida tushunchasi bor, shuning uchun ham u xulosa chiqara oladi. Ikkinchi Renessans poydevorini yaratishda bosh bo'lgan Amir Temur ishni dastlab farzandlar tarbiyasidan boshladi. U yoshlar tarbiyasi borasida qator muhim ishlarni amalga oshirdi.

Таянч иборалар: *Mustaqillik, Amir Temur va Temuriylar davri, vatanpavarlik, , yoshlar, harbiy-vatanparvarlik, Yangi O'zbekiston, ilm-fan, Uchinchi Renesans.*

O‘zbekiston xalqining ko‘p asrlik boy tarixiga nazar tashlar ekanmiz, unda taraqqiyot cho‘qqilarini zabt etishning mashaqqatli bosqichlarini ko‘rish mumkin. Bu bosqichlarda davlatchiligimizning shakllanishi, jamiyatda ilmu fan, san’at va madaniyatning yuksalishi, buyuk siymolarning o‘z ijodida erishgan yutuqlari jahon tamaddunining rivojiga hissa qo‘shishdek iftixorli jarayonlar gavdalanadi.

O‘zbekiston tarixining birinchi Renessansi - Somoniylar davriga to‘g‘ri kelib, ushbu davrda buyuk ajdodlarimizning yaratgan ilmiy-falsafiy asarlari va olamshumul kashfiyotlari islom sivilizatsiyasiga tamal toshi bo‘ldi. Ijtimoiy sohaning har tomonlama rivojlanishi, jamiyatdagi munosabatlarning muayyan tartib-tamoyillar asosida qurilishi, shaharu viloyatlarning iqtisodiy-madaniy rivojlanishi, ilmu ma’rifatning markazlashuvi singari muhim jarayonlar o‘rta asrlarda yurtimizda davlatchilikning o‘ziga xosligini belgilovchi tamoyillardir.

Ikkinchi Renessans – Amir Temur va Temuriylar davriga to‘g‘ri kelib, nafaqat Movaraunnahr, balki butun Markaziy Osiyo o‘lkalari o‘z taraqqiyotining yangi pog‘onasiga ko‘tariladi. Bu davrda davlatchilik asoslari takomillashib, shaharsozlik va me’morchilik avj oldi, xalqaro savdo va diplomatik aloqalar jadallashdi. Shuningdek, bu davrda fan, madaniyat va san’at sohalarining rivojlanishi hamda tafakkur doirasining yuksalishi namoyon bo‘ladi.

Mamlakatimizda Uchinchi Renessansni XX asrda ma’rifatparvar jadidlar amalga oshirishlari mumkin edi. Nega deganda, bu fidoyi va jonkuyar zotlar butun umrini milliy uyg’onish g‘oyasiga bag’ishlab, o’lkani jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, millatimizni g‘aflat botqog’idan qutqarish uchun bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etganlar.

Shu yo‘lda ular o‘zlarining aziz jonlarini ham qurbon qilganlar hamda “Ilmdan boshqa najot yo’q va bo’lishi ham mumkin emas” degan hadisi sharifni hayotiy e’tiqod deb bilganlar. Milliy istiqlol, taraqqiyot va farovonlikka, avvalo, ma’rifat orqali, dunyoviy va diniy bilim, zamonaviy ilm-hunarlarni chuqur egallash orqali erishish mumkin, deb hisoblaganlar.

Bu davrda Abdulla Avloniy, Mahmudxo’ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydulla Xo’jaev, Abdurauf Fitrat, Ibrat domla, Abdulhamid Cho’lpon, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir, Ashurali Zohiriy, Hoji Muin va boshqa yana yuzlab ulug’ insonlar Milliy uyg’onish va Millatparvarlik harakatining oldingi saflarida turgan. Ular yangi usul maktablari bilan bir qatorda, odamlarning dunyoqarashi va turmush tarzini o’zgartirishga qaratilgan gazeta-jurnallar, nashriyot va kutubxonalar, teatrlar tashkil etganlar.

Jadidlarimiz o‘z oldiga qo‘ygan ezgu maqsadlarni amalga oshirishga mavjud vaziyat, ijtimoiy tuzum yo‘l bermadi. Ular o’sha davrning turli kimsalarining tuhmat-malomatlariga duchor bo‘ldi. Dastlab Rus podshohligi, keyinchalik sho’rolar hukumati ularni ayovsiz quvg’in va qatag’on qilgan.

Oqibatda milliy uyg‘onish va taraqqiyot harakati Vatanimiz uchun yorqin xotira sifatida qoldi. Yurtimiz ozodligi va xalqimiz baxt-saodati yo’lida jonini fido qilgan jadidlarning ilmiy-ma’rifiy, adabiy-badiiy merosi hozirgi davrda ham katta ahamiyatga ega.

Tarixdan ma’lumki, ajdodlarimiz yaratgan har ikki Uyg‘onish davrida dunyo ilmi bizga juda katta turtki bo‘lgan. Jahon taraqqiyotining yuksalish tamoyillarini belgilab bergan birinchi Renessans davrida Xorazmda barpo etilgan Ma’mun akademiyasi o‘z bag‘riga daho mutafakkirlarni to‘plab, dunyoning eng ilg‘or ilmlarini o‘zlashtirgani, shu asnoda, bilimdan ungan bilimlar nafaqat o‘z mintaqasi, balki butun ahli jahon uchun namuna vazifasini o‘tagani ham ayni haqiqatdir.

Temuriylar yaratgan ilm maktablari ham ayni shu yo‘ldan bordi. Bu davrda ham ilm o‘rganishni istovchilar butun dunyodan oqib kela boshladi.

Bugun dunyoga yangi O‘zbekiston nomi bilan balqiyotgan uchinchi Renessans g‘oyasining jozibasi shundaki, u o‘z atrofiga davlatni ham, jamiyatni ham, butun xalqni ham birlashtira oladi. Bu g‘oyaning milliy g‘oya o‘laroq keng quloch yozishi esa, nazarimizda, barchamizning uning mazmunini chuqurroq anglashimizga, teranroq mushohada yuritishimizga bog‘liq.

Shu asnoda davlatimiz rahbarining «Biz Uchinchi Renessans masalasini strategik vazifa sifatida oldimizga qo‘yib, uni milliy g‘oya darajasiga ko‘tarmoqdamiz.

Bugungi kunda biz uchinchi Uyg‘onish davri ostonasida turibmiz. Agar O‘zbekiston Prezidentining keyingi besh yilda hayotimizning birgina yo‘nalishi, ya’ni ma’rifat, ta’lim va ilm-fanni rivojlantirish yo‘lida imzolagan qonun, farmon va qarorlari, tasdiqlagan Davlat dasturlari, ilgari surgan yangidan-yangi tashabbuslarining mag‘zini to‘la chaqib ko’rsak ham, navbatdagi Ma’rifat Renessansining markazi Yangi O‘zbekiston ekaniga hech kimda shubha qolmaydi.

Prezidentimizning mamlakatimiz kelajagini ta’lim va ilmu fanda ko‘rayotgani, uchinchi Renessans g‘oyasi milliy g‘oya darajasiga ko‘tarilgani, zamonaviy dunyoga yuzlanish hamda dunyo bilan tenglashmoq istagida ana shu Vatan va millat tuyg‘usining yana bir jilvalanishini ko‘rish mumkin.

Uchinchi Renessans poydevorining mustahkam asosi bo‘lib xizmat qiluvchi bugungi buyuk g‘oyalarda ana shunday ulug‘ maqsadlar mujassamdir.

Bugun Yangi O‘zbekistonda “Milliy tiklanishdan — milliy yuksalish sari” bosh g‘oyasiga tayanib, Uchinchi Renessans poydevorini yaratish vazifasi qo‘yilgan ekan, uni bajarish uchun birgina rahbar, pedagog yoki tarbiyachi emas, balki shu Vatan barchamizniki, deya ko‘nglida vatanparvarlik, xalqparvarlik, insoniylik fazilatlari mujassam, iymon-e’tiqodi butun bo‘lgan har qanday shaxs targ‘ibotchi bo‘lishi lozim.

Aqlli integratsiyalashgan axborot

Annakulova Madina-*Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Nukus filiali "Axborot xavfsizligi" yo'nalishi 1-kurs magistranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada ma'lumotlarni qayta ishlashga yondashuv bo'lgan "Aqlli integratsiyalashgan axborot" tushunchasi muhokama qilinadi, bu ma'lumotlarning ahamiyati tizimning ma'lumotlarni tahlil qilish, bog'lash va muayyan maqsadlarga erishish uchun foydalanish qobiliyatiga bog'liq degan fikrga asoslanadi. Maqolada ushbu kontseptsiyaning asosiy tamoyillari, shuningdek, uning sun'iy intellekt, bioinformatika, ma'lumotlarni boshqarish va boshqalar kabi turli sohalarda qo'llanilishi ko'rib chiqiladi. Aqlli integratsiyalashgan ma'lumotlarning an'anaviy ma'lumotlarni qayta ishlash usullariga nisbatan afzalliklari va kelajakda ushbu kontseptsiyani rivojlantirishning mumkin bo'lgan yo'nalishlari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Ma'lumotlar integratsiyasi, axborotni aqlli qayta ishlash, ma'lumotlarni tahlil qilish, avtomatlashtirilgan qaror qabul qilish

Ma'lumotlar integratsiyasi. Ma'lumotlarni integratsiyalash bu ma'lumotlar bazalari, ilovalar, fayllar va tashqi manbalar kabi turli ma'lumotlar manbalarini yagona va izchil tizimga birlashtirish jarayoni. Ma'lumotlar integratsiyasining maqsadi biznes jarayonlari, tahlillar va qarorlar qabul qilishni qo'llab-quvvatlash uchun to'liq va aniq ma'lumot olish imkonini beruvchi yagona haqiqat manbasini yaratishdir.

Ma'lumotlarni integratsiyalash jarayoni turli manbalardan olingan ma'lumotlarni to'plash va uyg'unlashtirish, dublikatlar va xatolarni bartaraf etish, ma'lumotlarni to'g'ri format va tuzilishga aylantirish va butun rasmni yaratish uchun turli ma'lumotlar o'rtasida aloqalarni o'rnatish kabi qadamlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Ma'lumotlar integratsiyasi, ayniqsa, ma'lumotlar turli tizimlar va manbalar bo'ylab taqsimlangan zamonaviy axborot dunyosida muhim ahamiyatga ega. Ma'lumotlarning samarali integratsiyasi ma'lumotlarning mavjudligi, sifati va qiymatini yaxshilaydi, bu esa ongli qarorlar qabul qilish va biznes jarayonlarini optimallashtirishga yordam beradi.

Axborotni aqlli qayta ishlash. Axborotni aqlli qayta ishlash - bu qimmatli ma'lumotlarni olish va asosli qarorlar qabul qilish uchun ma'lumotlarni tahlil qilish, tushunish, sharhlash va ulardan foydalanish uchun sun'iy intellekt (AI) usullari va usullarini qo'llash jarayoni.

Axborotni aqlli qayta ishlashning asosiy jihatlariga quyidagilar kiradi:

1. Ma'lumotlarni tahlil qilish: Ma'lumotlarni o'rganishda algoritmlarni qo'llash, usullar va tendentsiyalarni aniqlash uchun mashinani o'rganish algoritmlari, statistik usullar va boshqa usullarni qo'llash.

2. Ma'lumotlarni talqin qilish: Tabiiy tilni qayta ishlash, ko'rinishin aniqlash va boshqa yondashuvlar yordamida ma'lumotlarning ma'nosini tushunish va undagi muhim ma'lumotlarni aniqlash.

3. Qaror qabul qilish: Olingan ma'lumotlardan asosli qarorlar qabul qilish, strategiyalarni belgilash va harakatlarni rejalashtirish uchun foydalanish.

4. Jarayonlarni avtomatlashtirish: Muntazam vazifalarni avtomatlashtirish, jarayonlarni optimallashtirish va operatsion samaradorlikni oshirish uchun aqlli algoritmlar va tizimlarni qo'llash.

5. O'qitish va moslashtirish: Algoritmlar va modellarni doimiy ravishda takomillashtirish va ularni o'zgaruvchan sharoit va ehtiyojlarga moslashtirish uchun fikr-mulohaza va foydalanish ma'lumotlaridan foydalanish.

Axborotni aqlli qayta ishlash ma'lumotlar tahlili, tibbiyot, moliya, ishlab chiqarishni avtomatlashtirish va qaror qabul qilish uchun katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish va ulardan foydalanish zarur bo'lgan boshqa ko'plab sohalarda asosiy rol o'ynaydi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish. Ma'lumotlarni tahlil qilish - bu qarorlar qabul qilish, jarayonlarni optimallashtirish yoki maqsadlarga erishish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan naqshlar, tendentsiyalar, korrelyatsiyalar va boshqa qimmatli ma'lumotlarni aniqlash uchun ma'lumotlarni olish, tozalash, o'zgartirish va sharhlash jarayoni.

Aqlli integratsiyalashgan ma'lumotlar ma'lumotlarni tahlil qilishda asosiy rol o'ynaydi, chunki u ma'lumotlar bilan ishlash uchun asos yaratadi. Integratsiyalashgan va tuzilgan ma'lumotlarsiz ma'lumotlarni tahlil qilish ancha kam samarali va ko'p vaqt talab qiladigan jarayonga aylanadi. Aqlli integratsiyalashgan ma'lumotlar ma'lumotlar tahliliga qanday ta'sir qiladi:

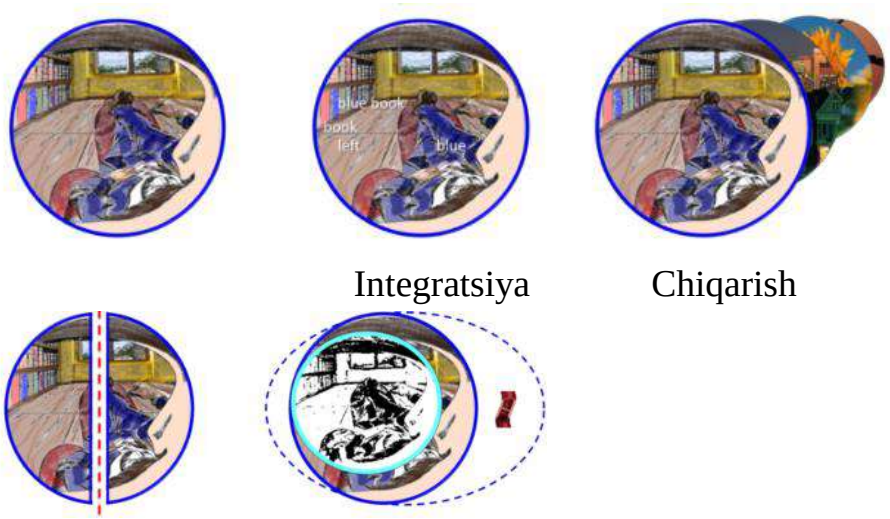
1. Ma'lumotlar sifati: Ma'lumotlar integratsiyasi ma'lumotlarni tozalash, standartlashtirish va uyg'unlashtirish orqali sifatini yaxshilashga yordam beradi. Bu ma'lumotlar tahlilini yanada aniqroq va ishonchli qilish imkonini beradi.

2. Ma'lumotlarga kirish: Integratsiyalashgan ma'lumotlar turli manbalardan olingan ma'lumotlarga markazlashtirilgan kirishni ta'minlaydi, bu tahlil qilish uchun kerakli ma'lumotlarni olish jarayonini soddalashtiradi va tezlashtiradi.

3. Ma'lumotlarni birlashtirish: Integratsiyalashgan ma'lumotlar turli manbalardan olingan ma'lumotlarni birlashtirib, bitta rasm yoki kontekstni yaratishga imkon beradi, bu ma'lumotlarni tushunishni yaxshilaydi va chuqurroq tahlilni ta'minlaydi.

Aqlli integratsiyalashgan axborot

Ichki mavjudlik Tarkibi Ma’lumot

1-rasm Integratsiyalashgan axborot nazariyasi 5 ta aksiomasi

Aqlli integratsiyalashgan axborot bu axborotning ahamiyati nafaqat uning hajmiga, balki tizimning maqsadlarga erishish uchun ma'lumotlarni qayta ishlash, tahlil qilish va bog'lash qobiliyatiga ham bog'liq degan g'oyaga asoslangan tushunchadir. Bu nafaqat ma'lumotlarni to'plash va saqlash, balki undan qarorlar qabul qilish, o'rganish va o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish uchun samarali foydalanishga qodir aqlli tizimlarni yaratishni o'z ichiga oladi. Axborot integratsiyasiga bunday yondashuv atrof-muhitdagi o'zgarishlarga samarali javob bera oladigan va o'z maqsadlariga erisha oladigan yanada moslashuvchan tizimlarni yaratishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tononi G. An information integration theory of consciousness // BMC Neuroscience. 2004. №5.

2. Masafumi O, Albantakis L., Tononi G. From the Phenomenology to the Mechanisms of Consciousness: Integrated Information Theory 3.0 // PLOS Computational Biology, 10 (5). 2014.

3. Tononi G. Integrated Information Theory // Scholarpedia. 2015. 10 (1).

4. Cerullo M. Integrated information theory: A promising but ultimately incomplete theory of consciousness // Journal of Consciousness Studies. 2011. N 18.

И.ЮСУПОВ ЛИРИКАСЫНДА МЕТАФОРАЛАР

Гуззал ОТЕПБЕРГЕНОВА-*Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы оқытыўшысы*

Таянч сўзлар: тема, образ, жанр, шакл, бадиий услуб синтези.

Ключевые слова: тема, образ, жанр, форма, синтез художественных методов.

Key words: theme, character, genre, form, synthesis of artistic methods.

Поэзияда мазмунды образлы сәўлелендириўде көркем тил әҳмийетли поэтикалық қубылыс болып табылады. Көркем образды жаратыў процессинде көркем тил шешиўши әҳмийетке ийе. Көркем тил, көркем сүўретлеў қуралларының ишинде аўыспалы, көркем образлы сүўретлеў қуралларының бири - метафора болып табылады. Әдебий жанрларда, әсиресе поэзиялық шығармаларда метафоралар шығарманың көркемлигин тәмийинлейтуғын поэтикалық қурал. Ол тек ғана көркем шығармада қолланылыўы менен шекленип қалмастан, күнделикли сөйлеў процессинде туўра мәнисинде ямаса аўыспалы мәниде қолланылыўы мүмкин. Поэзияда сөздиң аўысқан мәнилери образлы, эмоционаллық экспрессивлик жақтан пикирди анық, қысқа, ықшам жыйнақлы, толық жеткерип бериўде қолланылады. Бундай көркем поэтикалық қубылыс метофораларда ушырайды.

«Метафора (гр.-metaphora -аўысыў) – көркем шығармада сүўретленип атырған образға сыртқы көриниси яки белгили бир қәсийети жағынан уқсаслығына қарай образларды алмастырып сүўретлейтуғын поэтикалық қурал»[6:152] - деп көрсетеди. Қазақ алымы З. Қабдолов:-«Әдебий тилдеги ең баслы қубылтыўлардың бири – аўыстырыў яки метафора – сөздиң мағанасын түрлендирип, өзгертип айтыў, сүўретленип атырған заттың ямаса қубылыстың мағанасын жоқарылатыў, мазмунын тереңлестирип, тәсирин күшейтиў»[7:368] - деп жазады. Демек, поэзияда мазмунның тереңлесиўине, оқыўшының сезим-туйғыларының артыўына, көркем-эстетикалық тәсир етиўине метафоралардың әҳмийети айрықша болып табылады.

Көркем әдебиятта көркем тил, көркем поэтика ҳәм көркемлеў қуралларының теориялық тийкарлары Г. Абрамович, Б. Томашевский, В.Поляков, И. Султан, Т. Бабаев, Ҳ.Умаров, С.Ахметов, Қ.Камалов, Қ.Жәримбетов, Қ.Оразымбетов, Ж.Есенов, Б. Генжемуратов ҳәм т.б алымлар тәрепинен үйренилди. [2,3,4,5,6,7] Усы алымлардың мийнетлериндеги илимий теориялық принциплерин басшылыққа алып И.Юсупов поэзиясында метофоралардың қолланылыў өзгешелиги, көркем эстетикалық тәсиршеңлиги, көркем образлылықты, пикирдиң ықшам-жыйнақлылығын тәмийинлеўдеги хызметин үйрениў әҳмийетли мәселелердиң бири болып табылады.

И.Юсупов поэзияда инсанның руўхый қубылысларын көркем сүўретлеў барысында көркемлик изленислер алып барды. Шайыр халық турмысын, инсанның ишки сезимлерин, кейпиятларын, қурамаласып баратырған дәўир келбетин поэтикалық қураллар арқалы көркем пикирлеўде образлылыққа ийе болды. И.Юсупов поэзиясында үйрениў барасында метафоризациялық

усыл менен жасалған сөз мәнилерин ямаса метафоралардың бир неше топарларын байқаўға болады.

Шайыр поэзиясындағы метафоралардың басым көпшилиги затлардың, қубылыслардың олардың белгилериниң түр-түси, хызмети т.б. белгилерине қарай пайда болған екинши мәнилери болса да, сол мәнилердиң жийи қолланылыўы арқалы қосымша мәнилери дерлик жойылып, нәтийжеде сөздиң туўра мәнисиндей болып кеткен семантикалық бирликлерден ибарат. Бундай метафоралар образлылық жақтан бийтәртип болғанлықтан көркем шығармаларда әдеттеги сөзлердей қолланыла береди.

И.Юсупов пикирди, туйғы-сезимлерди аўыспалы мәниде қурыўда, лирикалық мазмунды тереңлестириўде аўызеки ҳәм жазба поэзияда дәстүрге айланған метафоралардан шебер пайдаланған. Шайырдың поэтикалық дүньясында «гүл», «бүлбил», «булақ», «таў», «дәрья», «бүркит», «суңқар», «арғымақ» ҳәм т.б. метафоралардың поэтикалық хызмети көркем образлылықты тәмийинлейди.

Шайда **бүлбил** қонып таза **гүллерге**,
Хош қылықлы шийрин зибан тиллерде… [8:80]
Дүньяға даңқ жайған өзбек еллери,
Ғумшалап ашылған ығбал **гүллери**…[8:330]

Бул еки қосық қатарларындағы метафоралар жәмийетлик-публицистикалық мазмун, туўылған жердеги жаңаланыўлар, жаңа қубылыслар гүл образында бериледи. Бунда гүл ҳәм бүлбил метафоралары өмир гөззаллықларын, сулыў жаңа қубылыслардың, дәўир ҳәм заман ағымының жаңаланыўы, жәмийеттеги унамлы қубылыслардың көркем образлылығын атқарып тур.

Қызлардың сулыўлығын, нәзиклигин гүл образы арқалы сәўлелендириў поэзияда жаңалық емес. Шайыр бул қубылысты жаңаша поэтикалық түс берип, лириканың көркем эстетикалық тәсиршеңлигиниң артыўына ериседи.

Аўпәрин! Бул кимниң **гүли**?
Әжинияз, Мақтумқулы,
Күншығыстың көп **бүлбили**
Сайрай-сайрай тәрип еткен,
Енди нәўбет бизге жеткен… [8:106]

Қосық қатарларында гүл метафорасы арқалы гөззал қыздың сулыў келбети көркем образы сәўлеленген. Ал бүлбил метафорасы гөззаллық жыршысы болған ашықлардың көркем образы болып табылады.

И.Юсупов лирикасында метафоралық сүўретлеў барлық қосықларында ушырасады. Шайыр дөретпелеринде муҳаббатты әдиўлеў ҳәм қәстерлеў,

жоқары шайырлық мәденият ҳәм адамгершилик көзқараслар арқалы сәўлелендирилген. Шайырдың поэтикалық изленислери турмысымыздағы бәсекиликтиң күшейгенлиги, қарама-қарсылықлы дүнья, заманның тез пәт пенен раўажланыўы, адамзат жәмийетиниң, барлық инсаниятты руўхый кеширмелерин шайыр сезе билди. Мине, усы ой-толғанысларын символикалық-метофоралық усыллар менен көркем эстетикалық талапларға толық жуўап беретуғын шығармалар дөретти.

Әдебиятлар

1.Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. Москва. Учпидгиз. 1961.

2.Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис. Билим. 1994.

3.Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент. Ўзбекистон, 2002.

4.Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкис. Билим. 1997.

5.Оразымбетов Қ. Ҳәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы, Нөкис:-«Билим», 2005.

6.Jarimbetov Q., Genjemuratov Б. Ádebiyat teoriyası, Tashkent: -«Sano-standart», 2018. 152-b.

7.Қабдолов З. Сөз өнери, Алматы, «Мектеп», 1982. 368-б.

8.Юсупов И. Таңламалы шығармалары II том. Нөкис:-«Билим», 2018.

XX ASR O‘RTALARIDA QORAQALPOG‘ISTONDA ALOQA SOHASI KADRLARI FAOLIYATI

Dauletmuratov Rashit Begimbaevich-*O‘zbekiston Respublikasi IIV Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi*

Aloqa jamiyat infratuzilmasining ajralmas qismi, elementi sifatida milliy iqtisodiyotda muhim o‘rin tutadi. Zamonaviy ilm-fan va texnika yutuqlariga asoslangan aloqa, pochta, telefon, telegraf, radio va televideniyening ko‘plab liniya va kanallari mamlakatimiz hududini o‘z davlatining o‘ziga xos nerv tizimini ifodalovchi ulkan, ba’zan ko‘rinmas tarmoq kabi qamrab oladi. Ushbu tizimsiz mamlakatni, murakkab iqtisodiyotni boshqarish, odamlar o‘rtasidagi muloqot, davlatlar o‘rtasidagi hamkorlik, ilmiy va madaniy qadriyatlar almashinuvi uchun zarur bo‘lgan eng xilma-xil ma’lumotlarni uzluksiz uzatish mumkin emas[1.3].

Yon atrofdagi odamlar, xalqlar bilan fikr almashib, ulardan boxabar bo‘lib yashash, qo‘shnilarning hayoti, turmush tarziga qiziqish azal-azaldan insoniyat uchun buyuk ehtiyoj bo‘lib kelgan. Uni qondirish yo‘llarini izlash va topish kishilik jamiyatining shakllanishi va rivojlanishi, dunyo sivilizasiyasining muhim

bir qismini tashkil etadi. Ta’kidlash kerakki, bu ehtiyojni qondirish uchun bugungi kunimizgacha ancha ishlar qilingan[2.138].

1950-yilda Qoraqalpog‘iston aloqa xodimlari respublikamiz aholisiga xizmat ko‘rsatishning sifat ko‘rsatkichlari va madaniyatini yanada yuksaltirish borasida katta ishlarni amalga oshirdilar. Aloqa boshqarmasi tomonidan tuman markazlarida telefon va radio o‘rnatish bo‘yicha kapital qurilish rejasi muvaffaqiyatli bajarilib, Nukus shahrida shaharlararo, shahar telefon stansiyasi foydalanishga topshirildi.

Kegeyli va Xalqobod tuman markazlarida telefon stansiyalari rekonstruksiya qilindi, eskirgan kam quvvatli uskunalar yangilariga almashtirildi. Qoraqalpog‘iston aloqa korxonalarini yangi, eng ilg‘or texnologiya bilan jihozlash, o‘rnatilgan uskunalardan yaxshiroq foydalanish, aloqa xizmatlarini kengaytirish imkonini berdi, buning natijasida aloqaning barcha turlariga ayirboshlash o‘tgan yillarga nisbatan oshdi.

Aloqa boshqarmasi faoliyatining ijobiy natijalari bilan bir qatorda ish sifatini tubdan yaxshilash va Aloqa vazirining 101-sonli buyrug‘ida belgilangan asosiy vazifalarni amalga oshira olmasligi, 1950-yilda, Aloqa bo‘limiga aholi va davlat muassasalaridan ko‘plab murojaatlar kelib tushayotgani shundan dalolat beradi. Eng ko‘p murojaatlar To‘rtko‘l, Mo‘ynoq, Qipchoq Qorauzyak tumanlaridagi pochta aloqasi xizmatlari faoliyati yuzasidan, asosan, qishloq joylarda pochta markalarini yetkazib berishning yomonligi, viloyat bo‘ylab pochta jo‘natmalarining o‘z vaqtida jo‘natilmasligi, telefon aloqasining yomonligi yuzasidan kelib tushmoqda[3.8].

1950-yilda shahar va tumanlararo telefon aloqalarida, shuningdek, viloyatlararo va magistral telefon aloqalarida katta miqdordagi shikastlanishlar sodir bo‘ldi, ularning umumiy soni, ma’lumotlariga ko‘ra, 561 soat aloqa uzilishlari bilan 51 ta holat.

Nukus telegrafi ham qoniqarsiz ishladi, bu esa 1950-yilda telegrammalarni telegraf orqali uzatishning sustlashuvini bartaraf eta olmadi. Aloqa organlari ishidagi qayd etilgan kamchiliklar xodimlarni qoniqarsiz boshqarish natijasida yuzaga kelgan. Kadrlarni tanlash, joylashtirish va tarbiyalashda kamchiliklar ko‘p bo‘ldi.

Aloqa idoralari rahbarlari Aloqa vazirining 1950-yil 16-oktabrdagi 22469-sonli direktiv xatidan kadrlar bilan ishlashda yo‘l qo‘yilgan kamchiliklar to‘g‘risida to‘g‘ri xulosa chiqarmagan va xodimlarni tanlashda siyosiy beg‘arazlikka yo‘l qo‘yishda davom etavergan, xodimlar bilan ishlashga kirishmaslik va aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish choralarini ko‘rmagan, ko‘plab aloqa xodimlari direktiv xatning mazmuni - kadrlarni to‘g'ri tanlash va joylashtirish ekanligi bilan tanishmagan[4.9].

Qoraqalpog‘iston aloqa boshqarmasining asosiy ishlab chiqarish bo‘yicha shtatlari 1950-yilda 494 kishidan, aloqa boshqarmasining 23 nafar xodimidan iborat edi.

Respublikamizning kadrlar tarkibi quyidagi ma’lumotlar bilan tavsiflanadi: xodimlarning umumiy sonidan 251 nafari erkaklar, 243 nafari ayollar, ya’ni 49,1 foizini tashkil etadi. 2 nafari oliy ma’lumotli, 9 nafari o‘rta texnik ma’lumotli, 58 nafari umumiy o‘rta ma’lumotli ishchilardir. Aloqa organlarida ish stajiga ko‘ra: bir yilgacha ishlaganlar – 120 nafar, ya’ni 24,3 foiz, 1 yildan 3 yilgacha ishlaganlar – 109 nafar yoki 22,0 foiz, 3 yildan 5 yilgacha ishlaganlar – 112 nafar yoki 18,4 foiz, 10 yildan ortiq - 62 kishi yoki 12,5%.

Qayd etish joizki, 494 nafar fuqarodan 374 nafari aloqa idoralarida 1 yildan ortiq, 285 nafari esa 3 yildan ortiq mehnat qilgan. Bu Respublikada kadrlar bo‘yicha xodimlarning 57,6 foizi mavjudligidan dalolat beradi.

Milliy kadrlar tarkibi 132 nafar yoki 26,7 foizni tashkil etadi. Tuman aloqa bo‘limlari boshliqlarining tarkibi quyidagi ma’lumotlar bilan tavsiflanadi: 13 nafar aloqa bo‘limlari boshliqlaridan 1 nafari aloqa idoralarida 3 yilgacha, 3 nafari 3 yildan 5 yilgacha, 1 nafari 5 yildan 10 yilgacha ish stajiga ega. 10 yildan ortiq - 8 kishi. Ishlagan lavozimdagi ish tajribasiga ko‘ra, 1 yilgacha - 3 kishi, 3 yildan 5 yilgacha - 6 kishi, 5 yildan ortiq - 4 kishi. Partiyaviy tarkibiga ko‘ra, 12 nafar partiya a’zosi va nomzodi, 1 nafar partiyasiz shaxs. Milliy tarkibiga ko‘ra ruslar - 5 kishi, ukrainlar - 3 kishi, o‘zbeklar - 2 kishi, qozoqlar - 2 kishi, qoraqalpoqlar - 1 kishi.

Ma’lumoti bo‘yicha: o‘rta texnik ma’lumotli - 1 kishi, o‘rta umumiy ma’lumotli - 1 kishi, to‘liq bo‘lmagan o‘rta ma’lumotli - 7 kishi, quyi ma’lumotli - 4 kishi[5.11].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. «Очерки истории развития связи в Узбекистане». Тошкент «Фан», 1991 г. стр 3.

2. Юнусов Н. ва б. «Оптик алоқа асослари» / Р.И. Исаев, Г.Х. Миразимова. — Тошкент: Чўлпон, 2014. – 138 б.

3. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (QR MDA). R-551-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 6859-yig‘ma jild, 8-varaq.

4. QR MDA. R-551- jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 6859-yig‘ma jild, 9-varaq.

5. QR MDA. R-551- jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 6859-yig‘ma jild, 11-varaq.

YANGI O‘ZBEKISTONDA BARKAMOL SHAXSNI TARBIYALASHDA ERKIN VOHIDOV IJODINING O‘ZIGA XOSLIGI

Ishmatova Nargis Murtazokulovna-O‘R MG Toshkent “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi bosh o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Yangi O‘zbekistonda barkamol shaxsni tarbiyalashda Erkin Vohidov ijodining, xususan, “O‘zbegim” qasidasining tutgan o‘rniga e’tibor qaratildi.

Kalit so‘zlar: “fozil kishi”, “komil inson”, “barkamol avlod”, Renessans, “Taraqqiyot strategiyasi”, “O‘zbegim” qasidasi, Vatan, vatanparvarlik, “zanjirband sher”

Har bir jamiyat o‘ziga zarur shaxsni tarbiyalaydi. Unga o‘z taraqqiyoti darajasi va tendensiyalaridan kelib chiqib axloqiy, e’tiqodiy, kasbiy-professional, huquqiy va boshqa qator talablar qo‘yadi. Jamiyat taraqqiyotining pirovard maqsadi ham inson, uning farovon, erkin va xavfsiz turmush kechirishidir. Jamiyat talabiga to‘liq javob beradigan kishi turli davrlarda har xil atalgan. Yusuf Xos Hojib uni “tugal er”, Forobiy “fozil kishi”, tasavvuf namoyandalari “komil inson” deb ataganlar. “Har tomonlama rivojlangan shaxs”, “uyg‘un rivojlangan shaxs” atamalari ham qo‘llanilgan.

Mustaqillikdan keyin biz shaxsga nisbatan “komil inson”, yosh avlodga nisbatan “barkamol avlod” atamalarini qo‘llay boshladik. Gap atamada emas. Qanday sifatni qo‘llamaylik, kelajak insonini tarbiyalashda biz, avvalo, jamiyat taraqqiyoti tendensiyalarini va ayni paytda milliy ma’naviyatimiz xususiyatlarini hisobga olmog‘imiz lozim. Binobarin, sun’iy intellekt va yuksak texnologiyalarga tayanadigan “to‘rtinchi sanoat inqilobi” insonga qo‘yadigan talablarini oldindan modellashtirishimiz va ta’lim-tarbiya tizimini ularga moslashtirishiz kerak.

Tarixga nazar tashlaydigan bo‘lsak, avvalgi ikkala Renessans mustahkam ma’naviy-mafkuraviy negizda, birinchi galda yuksak axloqiylik, adolat, ilmga tashnalik va bag‘rikenglik asosida yuz bergan. Islom halollik va to‘g‘rilikni, insof va adolatni, ilm va amaliy faollikni hamma narsadan ustun qo‘ygan. “Ilm izlab Chinga bo‘lsa-da, bor”, “Sendan harakat – mendan barakat”, “Bir soatlik adolat barcha ins-u jinslarning qirq kunlik ibodatidan ustun” va ko‘plab shu kabi hadislar, naqllar ajdodlarimizning ijtimoiy mo‘ljaliga aylangan edi.

Bugungi kunda respublikamizda yoshlar tarbiyasi, ularning ijtimoiy-siyosiy bilim darajasi, ma’naviy va jismoniy kamoloti, ayniqsa, ma’naviy tarbiyasi masalalari 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi “Taraqqiyot strategiyasi”da ham ilmiy-nazariy va metodologik jihatdan asoslab berilgan. Jumladan, unda jismoniy sog‘lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, vatanga sodiq qat’iy hayotiy nuqtayi nazarga ega yoshlarni tarbiyalash va ularning ijtimoiy faolligini oshirish muhim masala sifatida belgilangan.

Yangi O‘zbekistonda ta’lim jarayonida yoshlarga iqtisodiy, siyosiy, ma’naviy, g‘oyaviy ta’lim-tarbiya va bilim berish, ularni har tomonlama yetuk, barkamol inson qilib tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda barcha fanlar qatori adabiyot ham muhim o‘rin tutadi.

Adabiyot deb atalmish ulkan mamlakatga qadam ranjida qiladigan har bir ijodkor o‘ziga xos ovozda kirib keladi. Kimdir xalqchil, kimdir dardchil, kimdir xalqona va kimdir rindona, kimdir hajviy, kimdir jiddiy, kimdir sho‘x va kimdir o‘ychan va sodda.

Sevimli shoirimiz, O‘zbekiston Qahramoni, O‘zbekiston xalq shoiri Erkin Vohidov she’rlarini mutolaa qilar ekanmiz, yuqorida qayd etilgan barcha sifatlarni ko‘rishimiz mumkin.

Erkin Vohidov shoir, dramaturg, publitsist, tarjimon va dostonnavis sifatida ijod qilgan bo‘lsa-da, avvalo, u lirik shoir sifatida xalq ko‘nglidan joy oldi. Dastlab hayot, go‘zallik, yoshlik, muhabbat kuychisi bo‘lib maydonga chiqdi. Taqdir in’om etgan hayot, saodat, yoshlik, muhabbat sururini, hayotdan rizolikni to‘lib-toshib kuyladi. Xalqimiz erishgan yutuqlar, uning shonli tarixi, qo‘lga kiritgan g‘alabalari to‘g‘risida faxr-iftixorga to‘la satrlar bitdi.

Odamlarga faqat she’ring emas, o‘zing kerakligini sezish – bu katta baxt. Shuning uchun ham jamoat mehnatidan hech qachon o‘zimni olib qochgan emasman. Qaynoq hayot ichida yashab, ishlab o‘rganganman. [11-sinf, Adabiyot, 290-bet] Darhaqiqat, Erkin Vohidov ijodiy mehnatni faol jamoat ishlari bilan uyg‘unlikda olib borgan jamoat arbobi sifatida ham samarali mehnat qilgan.

Hech ikkilanmasdan aytish mumkinki, istiqlol g‘oyasi, mustaqillik uchun kurash mavzusini XX asrning 60-yillarida o‘zbek she’riyatiga Erkin Vohidov olib kirdi. Sho‘ro davrida o‘sib, tarbiyalanib voyaga yetgan avlod xalq irodasi, o‘ziga xos tarixi, millatning sha’ni, qadr-qimmati, jismoniy va ma’naviy kuch-qudrati ifodalangan, ajdodlarining shon-shavkati ulug‘langan she’rlarni ishtiyoq bilan o‘qishi, o‘qiganda ham to‘g‘ri qabul qilishi (ya’ni uqishi) biroz qiyin edi. Shu bois o‘sha paytda Erkin Vohidov tomonidan yaratilgan “O‘zbegim” qasidasi odamlar ongi-shuuriga chaqmoqdek urildi. Ayrimlarni kuydirdi, ba’zilarni karaxt qilib qo‘ydi. Lekin bu chaqmoq juda ko‘pchilikning qalbidagi zulmatni yoritib yubordi. Buning boisi “O‘zbegim” qasidasi o‘z davrida millatning ma’naviy ehtiyoji tarzida dunyoga kelgan va xalqning ayni paytdagi biroz bo‘lsa-da, yangilanayotgan xohish-istagini ifodalagan edi. Qasida 60-yillar boshlarida esa boshlagan demokratiya shabadasidek millatning biqiq ko‘nglida burqsib turgan milliy or-nomus, milliy iftixor tuyg‘usi darchasini ochib yubordi. Natijada, bu she’r odamlarda o‘ziga ishonch, qat’iyat, milliy g‘urur paydo qildi. [**“Sharq yulduzi” jurnali, 2013-yil, 2-son.** Yo‘ldosh Solijonov. “Ruhiyatni yoritgan she’riyat”]

Qasidada o‘zining vatanga bo‘lgan muhabbati, uning tarixini gavdalantirishga mohirona harakat qilib, ushbu asarida tarixan mashhur bo‘lgan shaxslar: al-Beruniy, al-Xorazmiy, al-Farobiy, Navoiy, Firdavsiy-u Bobur, Nodira-yu Ulug‘beklar va yana bir qator ulug‘ siymolarimizni baralla

yoritib o‘tganligi – adibning tarixiy xotiralar bilan hamnafas qalam tebratganligining yorqin namunasidir.

Menga Pushkin bir jahon-u,
Menga Bayron bir jahon.
Lek Navoiydek bobom bor,
Ko‘ksi osmon, o‘zbegim.

Yuqoridagi ushbu satrlar “O‘zbegim” qasidasidan keltirilgan bo‘lib, bunda adib jahon adabiyotining ikki azim chinori, zabardast adabiyotchilari – Pushkin va Bayron nomlarini keltira turib, ular bilan qarama-qarshi, bemalol bahslasha oladigan turkiy she’riyatning misoli bir “zanjirband sher”i – Alisher Navoiyni keltirar ekan, Navoiy singari donishmand insonning avlodi ekanligidan ko‘ksi osmonda ekanligini ta’kidlaganligi – adibning o‘z ajdodlariga bo‘lgan yuksak ehtirom tushunchasining amaldagi isbotidir. Adibning ipga tizilgan marjon singari purma’no satrlarida jamlangan g‘oya va fikrlar ijodkorning yuksak she’riy mahorati va “she’riyat” deb atalmish tushunchagi shunchaki emas, balki qalban, butun vujudi, ong-u shuuri bilan yondashganligini ko‘rsata olgan. Haqiqiy ijodkor aslida mana shunday bo‘lmog‘i lozim. O‘quvchi yoshlarni barkamol shaxs sifatida tarbiyalashda shoirning aynan shu qasidasida keltirilgan har bir satrini misol keltirish mumkin.

Qayga bormay boshda do‘ppim, g‘oz yurarman gerdayib,
Olam uzra nomi ketgan O‘zbekiston, o‘zbegim.

Bu qasidada, shoirning ilk mashhur she’rlaridan biri milliy turmushidagi choy ichish, choynak va piyola detaliga bog‘liq bo‘lganidek, o‘zbeklar qiyofasini belgilaydigan bosh kiyimga daxldor ekanligini, bu milliy bosh kiyim ma’naviyatimizning bir bo‘lagi sifatida o‘zbek degan millatning dunyoga tanitadigan vositalardan biri ekanligini tushunish qiyin emas.

Rim qaysari va Chingiz-u Botular bosqiniga ko‘ksini qalqon qilgan xalqimizni ulug‘larkan, shoir ishg‘ol ostidagi vatanning fojiali manzarasini shunday chizadi:

Yog‘di to‘rt yondin asrlar boshingga tiyri kamon,
Umri qurbon, mulki toroj, yurti vayron, o‘zbegim.
Davr zulmiga va lekin bir umr bosh egmading,
Sen – Muqanna, sarbador – sen, erksevar qon, o‘zbegim…

Bu qasidada erksevarlik ramzi o‘laroq tilga olingan Muqanna, sarbadorlar haqida keyinchalik Muhammad Alining romani, Azim Suyunning dramasi, Mirzapo‘lat Toshpo‘latovning qissasi, ko‘plab she’rlar yaratilganida ham bu satrlarning ta’siri bor, albatta.

“O‘smirlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hamda O‘zbekiston Respublikasi Qurolli kuchlari va davlat xizmati uchun kadrlar zaxirasini

tayyorlash tizimini takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 43/75-sonli Prezident qarorida o‘quvchilarda xalqimizning ma’naviy-ma’rifiy qadriyatlariga, uning madaniyati va urf-odatlariga chuqur hurmatni, ularda halollik, vijdoniylik, vatanparvarlik, sadoqat, fidokorlik singari shaxs sifatlarini, shuningdek, milliy g‘urur tuyg‘ularini shakllantirish, shuningdek, xalqimizning tarixi va boy madaniyati, buyuk ajdodlarimizning, eng avvalo, Amir Temurning bebaho merosi, Vatan ozodligi va farovonligi yo‘lida o‘zini qurbon qilgan zamondosh vatandoshlarimizning qahramonligi asosida, O‘zbekiston xalqiga sodiq, qat’iy hayotiy qarashlar va faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo‘lgan o‘quvchilarni tarbiyalash” da aynan Erkin Vohidovning “O‘zbegim” qasidasining alohida o‘rni bor. O‘zbek tiliga bo‘lgan hurmat; vatanni himoya qilish, uni asrab-avaylash, kerak bo‘lsa, vatan uchun ko‘ksini qalqon qilish “barkamol, vatanparvar avlod”ga xos ekanligini ta’kidlash joiz.

Shularga suyanib, O‘zbekiston va o‘zbeklarning qadim Turkiston va Turonga bog‘liq tarixlarini, milliy qadriyatlarni she’rga solish “O‘zbegim”day obidani yaratish faqat Erkin Vohidovga nasib etdi, deyish mumkin.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, O‘zbekiston xalq shoiri, O‘zbekiston Qahramoni Erkin Vohidov o‘z she’rlarida millat dardini ochiq ayta olgan, yuksak tuyg‘ular haqida kuylagan, ayni vaqtda, faqat o‘zigagina xos hazil-mutoyiba bilan jamiyat hayotidagi muammolarga oyna tutgan. Har bir satrida vatanga bo‘lgan muhabbat, tilga bo‘lgan e’zoz, qadriyat va an’analarimizga bo‘lgan cheksiz hurmat ufurib turadi. Yangi O‘zbekistonda yashayotgan har bir yosh avlod ham shoirning she’rlaridan, ham vatanparvar shoirning o‘zidan faxrlanib yashashi tabiiy.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. “O‘smirlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hamda O‘zbekiston Respublikasi Qurolli kuchlari va davlat xizmati uchun kadrlar zaxirasini tayyorlash tizimini takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 43/75-sonli PQ.
2. **“Sharq yulduzi” jurnali, 2013-yil, 2-son.** Yo‘ldosh Solijonov. “Ruhiyatni yoritgan she’riyat”.
3. 11-sinf, Adabiyot, darslik, 290-bet

YOSHLARDA VATANPARVARLIK HISSINI SHAKLLANTIRISHDA “TEMUR TUZUKLARI” ASARINING ROLI VA AHAMIYATI

G‘aniyev Akmal Sobirovich, Ozbekiston Respublikasi Milliy Gvardiya Toshkent - “Temurbeklar maktabi” tarix fani o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada buyuk sarkarda va davlat arbobi Amir Temurning “Temur tuzuklari” asarida davlat boshqaruvi, vatanparvarlik, xalqparvarlik, insonparvarlik masalasi ochib berilgan.

Аннотация. В статье проблема государственного управления, меценатства и гуманизма раскрывается в труде великого полководца и государственного деятеля Амира Темура «Темур тузуклари».

Annotation. In this article, the issue of state management, philanthropy, and humanitarianism is revealed in the work of the great general and statesman Amir Temur’s "Temur Tuzuklari".

Kalit so‘zlar: Amir Temur, “Temur tuzuklari”, vatanparvarlik, xalqparvarlik, insonparvarlik va davlat boshqaruvi

Mamlakatimiz qadimdan alloma-yu mutafakkirlar, olim-u fozillar diyori hisoblanadi. “Hamma o‘z tarixini ulug‘laydi. Lekin bizning mamlakatimizdagidek boy tarix, bobolarimizdek buyuk allomalar hech qaerda yo‘q” [1] – dedi yurtboshimiz Shavkat Mirziyoev. Bu hududdan jahon ilm-fani ravnaqiga o‘zining munosib hissasini qo‘shgan Abu Nasr Forobiy, Muso al-Xorazmiy, Ahmad Farg‘oniy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy singari qomusiy allomalar, Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Imom Moturudiy, Burhoniddin Marg‘inoniy kabi mutafakkirlar, To‘maris, Shiroq, Spitamen, Temur Malik, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur, Bobur Mirzo kabi mard va jasur sarkardalar yetishib chiqdi. Zero, o’zbek ma’rifatparvar adibi Abdulla Qodiriy ta’kidlaganidek, moziyga qaytib ish ko’rish xayrlidir. Ushbu tamoyilga amal qilgan holda, vatanimiz tarixini qunt bilan o’rganishimiz lozim bo’lgan yorqin sahifalariga nazar tashlalar ekanmiz, ular orasida hech shubhasiz, Amir Temur siymosi alohida o‘rin egallaydi. Jumladan, Sohibqiron tafakkurining mahsuli bo‘lgan “Temur tuzuklari” asarida buyuk ajdodlarimizning siyosiy, harbiy, ijtimoiy, iqtisodiy sohalariga oid qarashlari va pand-nasihatlari (o‘gitlari) har tomonlama aniq, ishonarli va ta’sirchan tarzda yoritilgan.

Dunyo tarixida qudratli saltanat barpo etgan Sohibqiron Amir Temur o‘zining azm-u shijoati, yuksak mahorati, mardlik va jasorati tufayli shonli tariximizda o‘chmas iz qoldirgan. U Kesh viloyatidagi Xo‘ja Ilg‘or qishlog‘ida 1336-yil 9-aprel kuni barlos urug‘ining oqsoqollaridan biri bo‘lgan Amir Tarag‘ay xonadonida tavallud topgan. U o‘zining ilk harbiy faoliyatini qo‘l ostidagi navkarlari bilan ayrim viloyat amirlariga xizmat qilishdan boshlagan. Ularning o‘zaro kurashlarida qatnashib jasorat ko‘rsatgan va janglarda chiniqqan, harbiy mahorat hamda oliyhimmatlilik sohibi bo‘lib borgan Amir Temur umri davomida to‘plagan boy tajribalari va kuzatishlariga tayanib, o‘zining saltanatni tutib turish va uni odilona boshqarish borasidagi qarashlarini “Tuzuk”larida jamlagan.

“Temur tuzuklari” asari Amir Temurning saltanatda olib borilgan adolatli boshqaruv siyosati haqida ma’lumot beradigan qimmatli asardir. Asar 2 qismdan iborat. Birinchi qismda Amir Temurning tarjimai holi, ijtimoiy-siyosiy faoliyati, uning Movarounnahrda markaziy hokimiyatni qo‘lga kiritishi, siyosiy tarqoqlikka barham berishi, markazlashgan davlat tuzishi, 27 mamlakatni, shu jumladan, Eron, Afg‘oniston, Ozarbayjon, Gruziya va Hindistonni o‘z tasarrufiga kiritishi, Oltin O‘rda hukmdori To‘xtamish, turk sultoni Boyazid I Yildirimga qarshi harbiy yurishlari, ulkan saltanatini mustahkamlash uchun turli ijtimoiy tabaqalarga nisbatan qanday munosabatda bo‘lganligi buyuk sohibqiron tilidan ixcham tarzda bayon etilgan. Ikkinchi qism mashhur jahongirning farzandlariga atalgan o‘ziga xos vasiyat, pand nasihatlari va o‘gitlaridan iborat. Unda davlatni idora etishda kimlarga tayanish, toju taxt egalarining tutumi va vazifalari, vazir va qo‘shin boshliqlarini tanlash, armiyaning tuzilishi va jang olib borish qoidalari, sipohiylarning maoshi, mamlakatni boshqarish tartibi, davlat arboblari va qo‘shin boshliqlarining burch va vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqa mansabdorlarning toj-u taxt oldida ko‘rsatgan alohida xizmatlarini taqdirlash yo‘sini va boshqa xususida gap boradi.

Ana shu to‘plam tarixiy asarlarda va turli tildagi tarjimalarga mos holda “Temur tuzuklari”, “Tuzukot Temuriy”, “Temurning aytganlari” va “Voqeoti Temuriy” – “Temurning boshidan kechirganlari”, “Qissai Temur”, “Malfuzoti Temuriy”, “Temur Qissasi”, “Zafar yo‘li”, “Zafarnoma”, “Tarjimai hol”, “Esdaliklar”, “Tanziymot” (yangi qonun-qoidalar, islohot), turkiy chig‘atoy tilidan rus tiliga o‘girilganda Malfuzot va Tuzukot o‘rniga “Dastur ul amal” nomlari bilan mashhurdir [2].

“Temur Tuzuklarida” davlatni boshqaruv va ilm-fanga alohida e’tibor berilgan: O‘z tajribamda ko‘rib bildimki, davlat agar dinu tartib asosida qurilmas, to‘ra-tuzukka bog‘lanmas ekan, unday saltanatning shukuhi, tartibi va qudrati yo‘qoladi. Bunday saltanat yalang‘och odamga o‘xshaydirkim, ko‘rgan har kimsa undan nigohini olib qochadi. Shuning uchun ham men saltanatim binosini islom dini, to‘ra va tuzuk asosida mustahkamladim. Hamisha mening roziligimni olib ish tutgan do‘stlarim oldimga panoh izlab kelganlarida, ularni o‘zimning baxtu davlatimga sherik qilib, hech qachon mol-mulk va tirikchilik ashyolarini ulardan ayamadim. Yana o‘z tajribamdan bildimki, sodiq va haqiqy do‘st uldurkim, o‘z do‘stidan ranjimaydi, do‘stining dushmanini o‘z yovi deb biladi. Agar kerak bo‘lsa, o‘z do‘sti uchun jonini ham ayamaydi. Qaysi mamlakatni zabt etgan bo‘lsam, o‘sha yerning obro‘-e’tiborli kishilarini aziz tutdim, sayyidlari, ulamolari, fuzalolari va mashoyihlariga ta’zim bajo keltirib, ortiq hurmatladim, ularga suyurg‘ol, vazifalar berib, maoshlarini belgiladim, o‘sha viloyatning ulug‘larini og‘a-inimdek, yoshlari va bolalarini bo‘lsa o‘z farzandalrimdek

koʻrdim. Har mamlakatning yaxshi kishilariga men ham yaxshilik qildim, nafsi yomonlar, buzuqlar va axloqsiz odamlarni mamlakatimdan quvdim. Har elning ulugʻlarini, sharafli kishilarini hurmatlab martabalarini oshirdim [3].

Amir Temur davridagi “devon”, “vazir”, “hokim”, “gʻaznachi” kabi mansab va unvonlar bugun ham davlat boshqaruv tizimida alohida institutlar sifatida shakllantirilgan. Shuningdek, mamlakatning viloyat va tumanlarga boʻlinishi ham tarixiy asoslariga ega. Bugungi qonun chiqaruvchi organ – “Qurultoy” siyosiy institutining taraqqiy etgan va rivojlangan shaklidir.

Mehribonlik, xokisorlik, ochiq yuzlilik, qat’iyat, haqiqatgoʻylik kabi fazilatlar Amir Temur yutuqlarining kalitlaridandir. Ezgulik dushmanni ham doʻstga aylantirishi haqida u bunday oʻgit beradi: “Davlatim va saltanatim quyoshi koʻtarilib kelayotgan vaqtda menga iltijo qilib kelgan yaxshi-yomon odamlar, xoh yaxshilik, xoh yomonlik qilgan boʻlsin, saltanat taxtiga oʻtirganimdan keyin ularni xayr-ehsonlarim bilan xijolatga qoʻydim… Adolat bilan ish yuritib, jabr-zulmdan uzoqroq boʻlishga intildim” [4]. Sohibqiron sadoqat, qat’iyat va adolatparvarlik kabi fazilatlarni ulugʻlagan. Ikkiyuzlamachilik, munofiqlik kabi razil odatlarga nafrat koʻzi bilan qaragan. “Tuzuklar”da bunday hikoya qilinadi: “Tajribamda koʻrdimki, aqlli dushman johilu nodon doʻstdan yaxshiroq ekan. Chunonchi, Amir Qazagʻanning nabirasi amir Husayn nodon doʻstlardan edi” [5].

“Raiyatini oʻzimga qaratib oldim. Hammani qoʻrquv va umid orasida saqladim. Har mamlakatning yaxshi kishilariga men ham yaxshilik qildim”[6], deb yozadi Amir Temur. Ibn Arabshoh “Temur tarixida taqdir ajoyibotlari” asarida bunday ma’lumotni keltiradi: “U hazil-mazax va yolgʻonni yoqtirmas, oʻyingayu koʻngilxushlikka maylsiz, garchi oʻziga ozor yetadigan biron narsa boʻlsa ham, sadoqat unga yoqar edi... Jasoratlilarni, dovyurak va mardlarni yoqtirar edi. U xatosiz fikrlovchi, ajoyib farosatli, mislsiz baxtli, ulugʻvorligi oʻziga muvofiq, qat’iy azm bilan soʻzlovchi, boshiga kulfat tushganida ham haqni soʻzlovchi kishi edi”.

Amir Temur oʻz imperiyasiga qoʻshib olgan mamlakatlarni idora etish uchun tayinlanadigan kishilarga qoʻyiladigan talablar tizimini ham ishlab chiqdi. Bunday rahbarlar Amur Temur talabiga koʻra qoʻyidagi fazilatlarga ega boʻlishi lozim boʻlgan:

1) Oliy janob tabiatli va ruhiy holatining koʻtarinkiligi;

2) Nozik aql va ziyraklik;

3) Yuksak malaka hamda xalq va qoʻshinga murojaat qila bilish;

4) Sabr-toqat va odamlar bilan murosaga kelishmoq. Mana shu yuqoridagi qoida va talablar Amir Temur hokimiyatini idora etishda va uni mustahkamlashda muhim oʻrinni egalladi. Sohibqiron tuzgan imperiyaning ma'muriy-xududiy boʻlinishi asosan tumanlardan iborat boʻlganligi uchun yangi amirlik tizimini

shakllantirish va mustahkamlash zarur edi. Shu bois Amir Temur 313 kishiga amirlik mansabini berishga farmon berib, shulardan bir kishini amir-ul-umaro, 4 kishini beklarbegi, 100 kishini o‘nboshi, 100 kishini yuzboshi va 100 kishini mingboshi etib tayinladi. Bulardan tashqari 8 ta amirlar amir-ul-umaro yordamchilari etib tayinlanganlar. Amir Temur milliy g‘urur, vatanparvarlik, insonparvarlik kabi oliyjanob fazilatlar bilan qurollangan buyuk davlat arbobi edi. Mojar olimi Xerman Vamberi ta'kidlaganidek, O‘rta Osiyoda asl turklik davri Temurdan boshlangan. U turklarning mug‘ul-xitoy dunyosining ustidan g‘alabasini mujassam etib, milliy davlatga asos solgan, mamlakatning rasmiy tili turk (o‘zbek) tili bo‘lgan. Buyuk Amir Temurning siyosiy faoliyati nafaqat davlatchilik tarixini boyitishda, shu bilan birga hozirgi sharoitda milliy davlatchiligimizni mustahkamlashda ham amaliy ahamiyat kasb etmoqda.

Temur tuzuklarida Amir Temur o‘zi tuzgan qo‘shinning tuzilishi, qurollanishi hamda buyuk sohibqironning harbiy san'ati haqida ham muhim ma'lumotlar berilgan. Zero Amir Temur tuzgan qo‘shin o‘zining strategik va taktik maxorati bilan o‘sha davrning eng mukammal va kuchli armiyalaridan hisoblangan. Amir Temur esa jahonda mahoratli buyuk sarkarda sifatida shuhrat qozongan. Hozir ham ko‘pgina xorijiy mamlakatlar harbiy o‘quv yurtlarida “Temur taktikasi” mahsus kurs sifatida o‘tiladi. Yurtimiz va xalqimiz mustaqil bo‘lgach, mustaqil davlatchiligimiz asoslarini yaratishda buyuk Amir Temur va uning «tuzuklari»ga murojaat qilmoqdamiz. Uning «Kuch adolatda» tamoyili esa huquqiy davlat barpo etishimizda yo‘llanma bo‘lib xizmat qilmoqda.

Buyuk sohibqiron Amir Temurni nafaqat O‘rta Osiyo xalqi, uni butun jahon tan oldi. Chunki u faqat O‘rta Osiyodagina emas, dunyoning boshqa xalqlari uchun ham buyuk xizmatlar qildi.

Amir Temurning mardligi, jasorati ayniqsa, bunyodkorlik salohiyati barcha xalq va millatlar tomonidan tan olingan xislatlaridan biridir. Temur saltaniga elchi sifatida tashrif buyurgan Klavixoning esdaliklari haqida Lyusen Keren shunday yozadi: “Yo‘lyo‘lakay ular Amir Temurning vatani bo‘lmish Kesh shahrini ziyorat qildilar, uning darvozasi peshtoqiga “Qudratimizga shubha qiladigan bo‘lsang, biz qurdirgan binolarga boq” degan mag‘rur shior bitilgan “Oqsaroy”ni tomosha qildilar [7]. Birinchi prezidentimiz Islom Karimov ta’kidlaganidek, “O‘zbekiston boy qazilma va tabiiy resurslarga, qudratli iqtisodiy va insoniy salohiyatga ega. Biroq bizning eng katta boyligimiz – bu xalqimizning ulkan intellektual va ma’naviy salohiyatidir” [8]. Shunga ko‘ra biz bugungi jamiyatimizning oldida turgan inson omilini qadrlash, uning shakllanishi, kamol topishi va shu bilan birga ilm-fanni yuksaltirishda sohibqiron Amir Temurning bor boy madaniy va ma’naviy merosi “Tuzuklar” juda katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shavkat Mirziyoyev. Islom sivilizatsiyasi markazining qurilish jarayoni bilan tanishish vaqtidagi nutqi. https://www.gazeta.uz/oz/2018/12/21/islom-sivilizatsiya/

2. M.Sherov, B.Xaitov. Amir Temur tuzuklariga harbiy-siyosiy sharh. (Monografiya), - Chirchiq, 2021. 7-bet.

3. Ahmedov B..Temur Tuzuklari -, forschadan Alixonto‘ra Sog‘uniy tarjimasi. Toshkent, 137-betlar

4. Temur tuzuklari. –T.: “O‘zbekiston”, 2018. 89-bet

5. Temur tuzuklari. –T.: “O‘zbekiston”, 2018. 131-bet

6. Temur tuzuklari. –T.: “O‘zbekiston”, 2018. 157-bet

4. Lyusen Keren. Amir Temur saltanati. Fransuz tilidan B.Ermatov tarjimasi. –T.: “O‘zbekiston”, 2020. 236-bet

8. Islom Karimov. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. –T.: “Ma’naviyat”, 2016. 13-bet.

O‘zbek bolalar folklori janridan foydalanishda xalq og‘zaki ijodining o‘rni

Irisboyeva Xotira Utbosarovna O‘zbekiston Respublikasi-*Milliy gvardiyasi Toshkent “Temirbeklar maktabi” bosh o‘qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek bolalar folklor janridan foydalanishda xalq og‘zaki ijodidan foydalanish, masal, ertak, rivoyat janrlari stilizatsiyasi tufayli masal ertak, she’riy adabiy ertak, naql ertak singari oraliq shakllari haqida tahliliy misollar keltirilgan.

Kalit so’zlar: masal ertak, she’riy adabiy ertak, naql ertak, oraliq shakllar, ballada, she’riy rivoyat, doston, masalnavislik, xalq og’zaki ijodi janrlari.

O‘zbek bolalar epik poeziyasi taraqqiyotida xalq og‘zaki ijodining o‘rni benihoya ulkandir. Bunda folklorizmlardan unumli foydalanish, masal, ertak, rivoyat janrlari stilizatsiyasi tufayli masal ertak, she’riy adabiy ertak, naql ertak singari oraliq shakllarning yuzaga kelish holati chuqurlashib bordi. Shu tufayli o‘zbek bolalar adabiyotida liro-epik asarlar yaratish tamoyili kuchayib, ularning g‘oyaviy-mavzuviy miqyosi kengayib bormoqda. Xalq og‘zaki ijodi, mumtoz merosimiz an’analari va jahon, qardosh xalqlari adabiyotlari ijodiy tajribalarini o‘zlashtirish zaminida o‘zbek bolalar adabiyotida liro-epik tur g‘oyaviy-badiiy jihatdan yetila bordi. Buning natijasi o‘laroq hozirgi zamon bolalar adabiyotida o‘nlab masallar, balladalar, ertaklar va dostonlar maydonga keldi. Q.Muhammadiyning “Dunyoda eng kuchli nima?”, “Solijon”, Sh.Sa’dullaning “Laqma it”, “Ikki donishmand”, P.Mo‘minning “O‘rinbosarlar”. “Eh, rosa shirin ekan”,”Xolning jiyron velosipedi”, “Oltin nay”, “Jalil eshitgan ertak”,

Q.Hikmatning “Toshbaqalar hujumi”, ”Bobodehqon hangomasi”, “Chovkar”. “Chirchiq farzandi”, R.Bobojonning “Cho‘pon o‘g‘li”, M.A’zamning “Aqlli bolalar”, “Bedananing buvisi”. T.Adashboyevning “Dovonlar”, “Harflarning sarguzashti”, E.Raimovning “Bir dona yaproq”, R.Tolibning “Sehrgar do‘stim bor”, “Maqtanchoq”, S.Barnoyevning “Biz dehqon bolasimiz”, “Oltin shahar haqida afsona”, “Oltin oshiqlar” kabi poema, ertak – dostonlar va she’riy ertaklari yaratildi.

Folklor janri, shakli, obrazlari va badiiy tasvir vositalari bolalarni katta olam muammolari, go‘zalliklari, tashvishlari bilan tanishtirishda, ular dunyoqarashini shakllantirishda yaqindan yordam beradi. Ayniqsa, xalq ijodidagi qahramonona ruh, adolatning nohaqlik, yaxshilikning yomonlik ustidan g‘alaba qilishi yosh bolalarning ruhi va intilishi, orzu-umidlariga mos keladi. Shuning samarasi o‘laroq o‘zbek bolalar she’riyatida xalq ertaklari va dostonlari materiallari, syujeti, shakli zaminida liro-epik asarlar vujudga keldi va rivoj topib bordi.

Bu sohada S.Barnoyevning xizmatlari alohida e’tiborga loyiq. Uning o‘zbek bolalar epik poeziyasi taraqqiyotidagi o‘rnini yaratgan asarlari orqali ko‘rsatish mumkin. Ular janriga ko‘ra quyidagicha tasniflanadi:

1. Masallar.
2. Balladalar.
3. She’riy ertaklar.
4. She’riy rivoyatlar.
5. Dostonlar.

Xalq ijodidan ilhomlanib yaratilgan asarlar bolalarning ma’naviy-ijtimoiy ongini o‘stirishda, axloqiy-estetik tushunchalarini chuqurlashtirishda muhim rol o‘ynashini yaxshi tushungan S.Barnoyev ijodida bu janrlar o‘zining tadrijiy takomilini topganligini quyida ko‘rib chiqamiz.

Adabiyotimizda so‘nggi yillarda masal janri rivojlandi. Yunon adabiyotida Ezopdan boshlangan bu hodisa jahon xalqlari adabiyotida mustahkam o‘rin oldi, hatto ayrim adabiyotlarda faqat masalnavislik bilan shug‘ullanib shuhrat topgan ijodkorlar (I.A.Krilov, o‘zbek adabiyotida Yamin Qurbon) ko‘zga tashlana boshladi. Alisher Navoiy, Gulxaniy, Hamza, Elbek kabi ijodkorlar esa bu janr taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shdilar. Chunki “masal qisqa hajmli, nasr va nazmda yoziladigan, voqelikni allegorik hamda simvolik obrazlar vositasida ifoda etuvchi mustaqil syujetga hamda asardan asarga o‘tib yuruvchi traditsion obrazlarga ega bo‘lgan satirik, yumoristik, pand nasihat kabi g‘oyalarni targ‘ib qiluvchi asardir”[1.61.] “O‘zbek bolalar poeziyasida masalchilik janri ham g‘oyat sust o‘smoqda, - deb yozadi S.Mamajonov. - Shoirlar goh yo‘l- yo‘lakay bitta-ikkita masal yozib qo‘yishadi. Bolalar Gulxaniyning “Zarbulmasal”ini, Hamza, N.Krilov, S.Mixalkov masallarini nihoyatda sevishadi”. 30-yillarda o‘zbek

poeziyasida masalchilik ancha jonlangan edi[10]. Zero, masal voqeabandligi, qiziqarliligi bilan bolalar o‘qishiga qulayligidan A.Avloniy, S.Aziziylar ilk darsliklarga masal namunalarini kiritib, undan didaktik maqsadlarda foydalanish namunasini ko‘rsatgan edilar. Shu bois Hamza va Elbek kabi shoirlar ham bu janrga ko‘p e’tibor bergandilar. Buning sababi, birinchidan, bolalarning masalning asosi bo‘lgan majoziy voqelik va obrazlarga qiziqishlari bo‘lsa, ikkinchidan, qissadan hissa chiqarish xususiyatining ustuvorligi, uchinchidan, bunday asarlardan tarbiyaviy vosita quroli sifatida foydalanishning qulayligidir.

S.Barnoyev ham shu maqsaddan kelib chiqib, masal janrida o‘z qalamini sinab ko‘rdi va aytish mumkinki, hatto ozmi-ko‘pmi muvaffaqiyatga erishdi. Shoir bu janrga qo‘l urarkan, dastlab o‘zbek klassiklari Navoiy, Gulxaniy, Hamza, Elbek va boshqalarning, rus va jahon masalnavislari tajribalarini ijodiy o‘zlashtirishga harakat qildi. Masalda, Krilov ta’biri bilan aytganda, “haqiqat yarim ochiq tarzda” beriladi. Undan nima uchun, asosan, masal janrida ijod qilishi sababini so‘rashganida: “Bu janr hamma uchun tushunarli: uni dehqonlar ham, bolalar ham o‘qiydi..” deb javob bergan ekan. Xuddi ommapobligi tufayli masalga S.Barnoyev ham rag‘bat bilan qaradi.

Shoirning masallari rang-barang mavzularda yozilgan. Uning “Yulduzxon va Bahorjon” kitobiga kiritilgan “Tez yordam”, “Qushlar ansambli”, “Konsert” kabi asarlari masal janrida yozilgan bo‘lsa, “Olmaxon”ning janrini esa shoirning o‘zi “masalnamo” deb belgilagan.

Masalchilikda qushlar obraziga murojaat qilish an’anasi Elbekning “”Qora qushlar ila Toshbaqalar”, ”Olaqarg‘a bilan Qurbaqa”, A.Rahmatning “Qaldirg‘och”, Sh.Sa’dullaning “Ayyor chumchuq”, Q. Muhammadiyning “Chumchuqcha haqida ertak”, “Zag‘izg‘on” kabi masallarida ko‘zga tashlanadi. Ustozlar an’anasini davom ettirgan S.Barnoyev ijodida ham bu obraz, aniqrog‘i, dangasa chumchuq obrazi yaratilganini ko‘rish mumkin.

Shoir masallari taraqqiyotga g‘ov bo‘layotgan har qanday illatlar bilan bo‘lgan eng muhim, zaruriy muammolarni hal qilishda hajvning o‘ziga xos vositalaridan biriga aylana olgan. “Tez yordam” masalida kichkina chumoli to‘rt tomonga qo‘ng‘iroq qilib, tez yordam chaqiradi, o‘rmon yonyapti deya barcha hayvonlarni uyg‘otishga kirishadi. Kichkina masalda turli hayvonlarning obrazlari yaratilgan. Shoir ularning har biriga xos sifatlarini aniq, lo‘nda tasvirlash orqali yosh kitobxonni qiziqtirish yo‘lidan boradi: “Olashaqshaqning shaqillashi”, arslonning o‘kirishi, yo‘lbarsning bo‘kirishi, “dumi daroz tustovuq” kabilar tabiiy tasvirlanadi. Chumolining qo‘ng‘irog‘idan hamma hayvonlar bezovta bo‘lib qoladi. Shunda tadbirkor tulki “o‘rmonning egasi” filni uyg‘otmaslikni maslahat

berib qoladi. Karkidon, g‘oz, xo‘rozlar chumolini fikridan qaytaradilar. Shunda “xayolga cho‘mgan” chumoli boshqacha yo‘l tutadi: qaytadan qo‘ng‘iroq qilib, hammani to‘yga chaqiradi, bu esa o‘rmonning egasi filga ham yoqib tushadi. Bu masal Alisher Navoiyning “Sher bilan Durroj” hamda Hamzaning “Toshbaqa bilan chayon” masaliga o‘xshab ketsa-da, unda xatosini tushungan va darhol uni tuzatgan chumolining harakati oqlanadi. Shoir unda katta g‘oyani ifodalamoqchi bo‘ladi: yaxshi ish qilsang, hammaning hurmatini qozonasan, yaxshi xabar bilan chumoli hammaning ko‘ziga yaxshi ko‘rinadi va tezda tilga tushadi. Ko‘rinadiki, xalqning o‘z hayotiga oid haqiqatni kulgi, kinoya, masxara yo‘sinida ifodalash tarzida yuzaga kelgan masal – majoziylik orqali shoir ilgari surgan masalani yaqqol ifodalaydi. G‘oyani yorqin ifodalash uchun shoir chiroyli o‘xshatishlar, sifatlashlardan foydalanishga harakat qilgan, shunday bo‘lsa-da, g‘oyaning aniq emasligi, bolaning tasavvuriga sig‘masligi masal mazmuniga biroz soya tashlab turibdi. Masal sodda tilda yozilgan, bola uni qiziqish bilan o‘qiydi, faqat qissadan hissa chiqarishda biroz qiynaladi.

S.Barnoyevning “Konsert”, “Qushlar suhbati”, “Tez yordam “ kabi kichik masallarida folklorning ta’siri kuchli bo‘lganligidan ular xalq og‘zaki ijodidagi kabi tabiiy soddaligi, ohang ravonligi bilan ajralib turadi, ularda bolalarning yosh va ruhiy xususiyatlari hisobga olingan. Shunga ko‘ra bu masallar bolalarda estetik zavq uyg‘otishga va ularga yangi axloq me’yorlarini o‘rgatishga xizmat qiladi.

Adabiyotshunoslar keyingi vaqtlarda o‘zbek epik she’riyatimizda qisqa masallarning tez-tez uchrab turishi mazkur janrning taraqqiy etayotganligidan dalolat berishini ta’kidlaydilar[2.149.] Bu fikrni bolalar uchun yaratilayotgan masallar misolida ham aytish mumkin. Jumladan, S.Barnoyevning “Qushlar suhbati”, “Mushukvoyning deganlari”, “Mushuk-sichqon o‘yini”, “Qo‘rqmas-qo‘rqoq” kabi kichik masallarida maqtanchoqlik, qo‘rqoqlik kabi salbiy xususiyatlar qoralansa, “Chumolilar” masalida mehnatsevarlikni ulug‘laydi.

Xullas, shoir mumtoz masalchilikdagi an’analardan ijodiy foydalanib, o‘zbek bolalar epik poeziyasida masal janrini rivojlantirishga munosib hissa qo‘shdi. Eng muhimi, ilg‘or an’analarni davom ettirish bilan birgalikda masallarida hozirgi zamon bolalari hayotidagi muammolarni aks ettirib, bolalar masalchiligi mazmun mundarijasi va obrazlari olamini boyitdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Doniyorov X., Mirzayev S. So’z san’ati. Toshkent. 1962 . B. 149.
2. Mamajonov S. Bolalar poeziyasi / Ishonch va burch. Toshkent. 1982. - B. 61.
3. Nusratova, H. (2021, October). Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kitobxonlik madaniyatini shakllantirish: doi: 10.53885/edinres. 2021.80. 81.021. In *Научно-практическая конференц* (pp. 51-52).

Shaharlarning vujudga kelishini geografik sharoiti va iqtisodiy omillari masalalari

G'affarov Maqsadbek Qadamboyevich-*Urganch davlat universiteti, mustaqil tadqiqotchi*

E-mail: *maqsadbekgaffarov@gmail.com*

Annatatsiya: Maqolada O'zbekiston hududida shaharlarning vujudga kelishini geografik sharoiti va iqtisodiy omillari masalalari tarixi yoritilgan.

Kalit so'zlar: A.S.Kes, M.R.Qosimov, M.J. Jo'raqulov, A.V.Vinogradov, Toshkent, Farg'ona, Zarafshon, Ustyurt, Surxondaryo,Xorazm, Qoraqalpog'iston, O'rta Osiyo,Sariqamishbo'yi, Qizilqum, Ustyurt, Ohangaron vodiysi, Chotqol tog' tizmasi, Ko'lbuloq, Seleng'ur, Haydarkon, Olmabuloq, Qoratepa, Aydabol, Churuk, Oqtoylik manzilgohi.

Аннотатция: В статье освещена история вопросов географических условий и экономических факторов создания городов на территории Узбекистана.

Ключевые слова: А.С. Кес, М.Р. Касимов, М.Ю. Джоракулов, А.В. Виноградов, Ташкент, Фергана, Зарафшан, Устюрт, Сурхандарьинская область, Хорезм, Каракалпакстан, Средняя Азия, Сарыкамышбойи, Кызылкум, Устюрт, долина Охангарон, Чоткальский хребет, Колбулок, Селенгур, Хайдаркон, Алмабулок, Каратепа, Айдабол, Чурук , поселок Актойлик.

Abstract: The article covers the history of the issues of geographical conditions and economic factors of the creation of cities in the territory of Uzbekistan.

Keywords: A.S. Kes, M.R. Kasimov, M.J. Dzhorakulov, A.V. Vinogradov, Tashkent, Fergana, Zarafshan, Ustyurt, Surkhandarya, Khorezm, Karakalpakstan, Central Asia, Sarikamishboyi, Kyzylkum, Ustyurt, Ohangaron Valley, Chotkal mountain range, Kolbulok, Seleng'ur, Haidarkon, Almabulok, Karatepa, Aydabol, Churuk, Aktoylik settlement.

Kirish va dolzarbligi. XX asr nashrlar va milliy mustaqillik yillari adabiyotlarda qayd qilingan ma'lumotlar ushbu bandni yoritishda nazariy manba bo'lib xizmat qiladi. Geologik taraqqiyot natijasida vujudga kelgan O'zbekiston hududi yuzasi tuzilishini namoyon qilgan Toshkent, Farg'ona, Zarafshon, Ustyurt, Surxondaryo va Xorazm hududlarini geografik joylashishi, hududiy chegaralari bir-biri bilan kesishmaydi, geografik koordinatlari bir yo'nalishda emasligi tabiati, iqlim sharoiti, flora va faunasi bilan bir-biridan farqlanish holati o'z Vatanimizning tabiiy xaritasida aks etgan manazarada o'z aksini topgan. Yer geologiyasi Qaynazoy erasini to'rtlamchi davrida yuz bergan paleotektonik harakatlar natijasida O'zbekiston hududi tog'lik va tekislikdan iborat bo'lgan.

Vatanimiz yer yuzasini Ustyurt, Toshkent, Farg‘ona, Zarafshon, Jizzax, Surxondaryo, Xorazm va Qoraqalpog‘iston respublikalari hududlari o‘z navbatida geografik sharoiti, tabiiy-iqtisodiy resurslari, iqlim sharoiti, aholining joylashish xususiyatlari bilan farqlanishiga ega. Mazkur tarixiy-geografik hududlarning geografik sharoiti, iqtisodiy omillarga osmono‘par tog‘lar, uni to‘yintirgan tabiat in’omiga bog‘liq bo‘lgan. Tadqiqotchilar qayd qilishicha, bundan 4-3 million yilliklarda O‘rta Osiyo, ya’ni Sariqamishbo’yi-Orol dengizi janubiy hududi, Qizilqum-Orol dengizi oralig‘i tekislik bo‘lgan[11].

O’rganilish darajasi. O‘zbekiston hududi tekisligi 71% ni tashkil qilgan, qolgani esa tog‘lik va dasht bo‘lgan[12]. Albatta mazkur tekislik yuzasi dasht tasvirida bo‘lsa ham, flora va fauna dunyosi ushbu sharoitga moslashgan, tog‘lik qismi o‘ziga xos landshaftga egaligi bilan tabiat manzarasi xilma-hildir. Albatta, tekislikni to‘rtlamchi davrni Pleystotsen muzligi Mindel bosqichida muzlik qoplagan[13]. A.S.Kes ma’lumotiga ko‘ra, O‘rta Osiyo hududi odamzotning joylashib, tabiiy manbalardan foydalanib, xo‘jalik yo’nalishlarini belgilab olishiga tabiat omillari bo‘lishini to‘g‘ri qayd qilgan[14]. Ta’kidlash lozim bo‘ladiki, Vatanimiz hududlari joylashishi bir-biridan farqlanadigan geografik koordinatlarini, geografik muhiti, iqlim sharoiti, iqtisodiy manbalarga zahirasi kabi omillarni inobatga olish mumkin. Shu jihatidan olganda o‘lkamiz tabiiy-iqtisodiy hududlarda odamlarning bir tarixiy davr yoki bir xronologiyasida joylashmagan. Muayyan geografik hududlarda joylashganligi nashrlarda qayd qilingan ma’lumotlardan ma’lum. Albatta odamzotning joylashgan hududlarning geografik sharoiti, iqlim antropogen landshafti kundalik turmush sharoiti, ularni xayot va ijodi natijalari bo‘lgan moddiy va ma’naviy madaniyatiga ta’sir qilgan. Xuddi shu geografik sharoit, iqtisodiy omillar zaxirasi odamzotning hayotiy taqdirini belgilab bergan, shu asosda vujudga kelgan tarix taqozasiga ko‘ra, tabiiy-iqtisodiy omillarga ega bo‘lgan. Qo‘shni hududlarga joylashib, jamiyat iqtisodiy asosini tadrijiy ravishda rivojlantirganlar degan xulosani qayd qilish joiz. Ibtidoiy jamoa tuzumining ilk bosqichida, ilk paleolit davrida O‘zbekiston yer yuzasi tuzilishini namoyon qilgan tog‘, uning tizmalari, tekislik botiqlari qor va yomg‘ir suvlari natijasida suv havzalariga ular etagiga ulangan hududlarda odamzot kelib joylashishiga va iqtisodiy omillar imkon yaratgan[15].

---

[11] Виноградов А.В, Итина М.А, Кесь А.С, Мамедов Э.Д. Палеогеографическая обусловленность расселения древнего человека в пустынях Средней Азии //Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в Плейстоцене и Голоцене в Средней Азии-М; Наука. 1974-С.290-291.

[12] Баратов П. Ўзбекистон табиий географияси-Тошкент, Ўқитувчи, 1996-Б.7.

[13] Кабиров Ж, Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси-Тошкент,:Asian Book House-2020 Б.13.

[14] Кесь А.С. Природные факторы, обусловливающие расселение древнего человека в пустыне Средней Азии /КСИЭ-М.: Наука, 1958.Вып.XXX-С.171-172.

[15] Баратов П. Ўзбекистоннинг табиий географияси.-Тошкент, Ўқитувчи. 1996-246 Б.

Tadqiqot natijalari. Arxeologik adabiyotlarda qayd qilingan ma'lumotlarga ko‘ra, Ustyurt platosi markaziy qismi bo‘lgan Shaxpaxta havzasi geografik sharoitini tasvir qilgan, qurib qolgan quduqlar atroflarida ilk tosh davrida odamzot tomonidan o‘zlashtirilgan etnik makon bo‘lgan[16]. Darhaqiqat Vatanimiz shimoli-g‘arbiy hududida joylashgan Ustyurt 200000 km^2 hududi tomonlar ochiq, daryolardan holi, tekislik manzarasi botiq, jarliklar faqat tabiat tomonidan bo‘ladigan suv ta'minotiga bog‘liq bo‘lsa ham, odamzot joylashib, hududi etnik jarayonlarni olib borishiga bo‘lgan iqlim sharoit hamda iqtisodiy omillar mavjudligi keng imkoniyatni yaratganligi bois, kundalik turmush tarzini bosqichma-bosqich olib borganlar.

Ustyurt platosida ochiq tipdagi manzilgohlarda odamzotning kundalik faoliyatlarini olib borishi yagona emas. Mazkur tarixiy davrda tog‘ va uning tizmalari atroflari geografik sharoiti, iqtisodiy manbalarga serob bo‘lganligi bois, odamotning joylashib, etnik jarayonlarni olib borishini xususiyatlariga ega. Arxeologik adabiyotlarda qayd qilingan ma'lumotlarga e'tibor beradigan bo‘lsak, Toshkent, Farg‘ona va Zarafshon vodiysi shimoli-g‘arbiy hududlarida ko‘kka bo‘y cho‘zgan tog‘ tizmalari hamda tekislikda mavjud bo‘lgan buloqlar atroflariga odamzot joylashib, ilk etnik munosabatlarni olib borishiga iqtisodiy manbalar va ekologiyasi imkon bergan. Masalan, Toshkent viloyati Ohangaron vodiysi Chotqol tog‘ tizmasida Ko'lbuloq chashmasi atrofi tekislik buloq atamasida ochiq manzilgoh, Farg‘ona vodiysi Oloy tog‘ tizmasi So‘x daryosi atrofida Haydarkon qishlog‘i hududida Chashma qishlog‘i hududida yer sathidan 2000 m balandlikda joylashgan. Seleng'ur g‘or-makonida odamzot muqim o‘rnashib, mehnat faoliyatlarini biqiq sharoitda olib borganlar[17].

Selengur g‘or-makoni atroflari tabiiy-iqtisodiy va ekologiyasi jihatida qulay imkoniyatdan foydalanib, Chashma buloqlaridan uddaburon va epchillik bilan qulay iqlim sharoitda etnik munosabatlarni geografik hududda olib borganlar. Albatta tog‘ yuqori qismida ming-minglab yillar mobaynida qoplangan muzliklar hamda yomg‘irlarni bo‘lib turishi iqtisodiy va ekologik vaziyatni hosil qilgan. Shu bilan birga, tog‘larning yana bir xususiyati tekisliklarni ham suv bilan to‘yintirishi iqtisodiy va ekologik manbalarning vujudga kelishida muhim ahamiyat kasb etgan. M.R.Qosimov Ohangaron daryosi irmog‘i Jarsoy o‘ng sohili hududida, Ko‘lbuloq chashmasi sohili hududidagi ochiq manzilgohda olib borilgan qazishma ishlari natijasida 1-22 ta quyi qatlami ilk tosh davriga mansub bo‘lgan[18].

---

[16] Бижанов Е.Б. Памятники каменного века впадины Шахпахты Археология Приаралья-Ташкент,:Фан, 1984. Вып-2-С.8-21.

[17] Исламов У.И. Крахмалов К.А. Палеоэкология и следы древнейшего человека в Центральной Азии-Тошкент, Фан, 1995. С.5-25.

[18] Касымов М.Р. Многослойная палеолитическая стоянка Кульбулок в Узбекистане //МИА;-М.:Наука, Вып. 185-С.7-25.

Chotqol tog‘laridagi suv ta’minoti doimo mavjudligi Ko’lbuloq chashmasi organik dunyosi, atroflarda geografik muhiti, ekologiyasi Ko’lbuloqliklarga kundalik turmush tarzi uzoq vaqt davom ettirishiga imkon bergan.

Tadqiqotchilar qayd qilishicha, Zarafshon vodiysi Qoratog‘ tizimida Uchtut, Ijond va Vaxsh manzilgohlari madaniy-qatlamlaridan olingan ashyolar, Seleng’ur va Ko’lbuloqlik ovchilar tomonidan qo‘llanilgan tosh qurollariga o‘xshashligi qayd qilingan[19]. Ilk tosh davridan boshlab, inson o‘rnashishi uchun geografik o‘rin, atrof-muhit, antropogen landshafti, turmush tarzini belgilab bergan mehnat qurollari ta’minoti bo‘lgan hudud tabiiy-geografik muhit, tabiiy resurslarini tanlab olishga e’tiborni qaratgan. Shu sababdan dastlab 1500-2000 m tog‘, g‘or va tizmalari hamda tekisliklarda buloqlar atroflari tanlab olingan.

O‘zbekiston tarixida tosh davrini xususiyati tog‘ g‘or-makonlari, tekislikda buloqlar atrofida ochiq manzilgohlarda istiqomat qilib, kasbi-korlarini olib borishiga tog‘-kon ashyosi mehnat qurollariga ega bo‘lishi, tog‘li hududlar yovvoyi o‘simliklarga hamda hayvonlari iqtisodiy omillarni tashkil qilgan bo‘lsa, tekislikda uning dashtli joylari, suv havzalari tevarak atroflari o‘simlik dunyosiga serobligi hamda tuyoqli hayvonlar izidan yurib, hududlar sari ko‘chib yurishi qadimgi tosh davri xususiyatlaridan biri. Har bir tabiiy-xo‘jalik hududning iqtisodiy omillari tabiiy muhitga bog‘liq bo‘lgan, bu jarayondan ibtidoiy ovchilar chekkada qolgan emas. Tarixiy ma’lumotlarga ko‘ra, mezolit davrida iliq va nam iqlim sharoiti davri odamzotga keng tekislikda mavjud bo‘lgan iqtisodiy omillar, serobligi, ya’ni ko‘psonli suv havzalari, ko‘llar, cho‘l sharoitida turli o‘simlik, hayvonot dunyosi xilma-xilligidan tabiiy oziq-ovqatlarni kundalik ehtiyojini ta’min qilishga imkon bergan[20].

Mana shu geografik sharoit va tabiiy-iqtisodiy omillar bo‘lishiga imkon bergan iliq va nam iqlim O‘zbekistonning shimoli-g‘arbida Ustyurtda odamzotning kundalik faoliyatlarini Aydabol, Churuk, Oqtoylik manzilgohlarida mavjud bo‘lgan iqtisodiy omillardan uddaburon va epchillik bilan foydalanib kasbi-korlarini davom ettirganlar. Masalan, Ustyurtda mezolit davri ovchilari kundalik hayotida ishlatilgan mehnat qurollari-ya’ni ov qurollari, nayza, o‘q uchlari, tosh qirg‘ichlar, tosh pichoqlar 36-61 % ni tashkil qilgan. Shu bilan birga,yog‘och, teri, suyak, tosh va chig‘anoqlardan ham mehnat qurollari topilgan[21]. Ustyurtda ozuqa mahsulotlarini izlab yuradigan yovvoyi hayvonlar ochiq dasht holatiga mos bo‘lganlar, ovchilarni kundalik taomnomasida go‘sht mahsulotlari bo‘lishini ta’min qilgan.

---

[19] Кабиров Ж, Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси-Ташкент, Ўқитувчи, 1990-Б.20.

[20] Виноградов А.В, Мамедов Э.Д. Ландшафтно-климатические условия среднеазиатских пустын в голоцене //ИМКУ-Ташкент,: Фан, 1974. Вып II-С.32-44.

[21] Авазова А.К. Трасологический анализ орудий труда стоянин юго-Восточного Устюрта //Археология Приаралья-Нукус, 2003. Вып-VI-С. 17-20.

Ustyurt geografik sharoit va iqtisodiy omillardan tubdan farqlanish xususiyatlari Quyi Amudaryo, Zarafshon vodiysi g‘arbi - Qoraqum, Qizilqum, Toshkent va Farg‘ona vodiylari geografik muhiti, tabiiy sharoiti, ekologiyasi mavjudligi ovchi-termachilar faoliyat olib borganlar. Misol tariqasida, O‘rta Zarafshonda (Sazag‘on-1, Ochilg‘or), Qizilqum (Ichki qismi), (Lavlakon, Daryosoy), Toshkent vodiysida (Bo’zsuv, Qo‘shilish), Farg‘ona vodiysi (Obishir, Toshko‘mir), Surxondaryoda (Machoy) manzilgohlari O‘zbekistonning mezolit davri yodgorliklari, ularni joylashishi tekislik va tog‘li o‘lkalar bo‘lgan. Tevarak atrofdagi tabiiy resurslar, yovvoyi hayvonlar, ko‘psonli suv havzalari ovchi-termachilarni iqtisodiy bilimlarini yanada rivojlanishiga imkon bergan.[22] Ustyurt va Qizilqum iqtisodiy omili mavjudligi bois ovchilik va termachilik ustunlik qilgan.

Darhaqiqat mezolit davrida O‘zbekiston hududida geografik sharoit, iqtisodiy omillar jihatidan ikki hududga ajratish imkoniyati mavjud. Ular

1-hudud. Tekislik, suv havzalari va daryo o‘zanlari-ovchilik, baliqchilik-termachilik;

2-hudud. Tog‘li o‘lkalari ovchilik - termachilik. Mezolit davrida tabiiy harorat ko‘tarilishi munosabati bilan muzlikni shimoliy tomon chekinishi munosabati bilan Amudaryo va Sirdaryo o‘rtasida keng tekislik yanada sernam va serunum bo‘lib iqtisodiy kenglik qayta vujudga kelgan. Tekislik muzlik qoldirgan nam, hamda Amudaryo, Zarafshon va boshqa daryolarning toshqini natijasida serunumligi ekin-tekinchilik qilishga qulay bo‘lgan, bu holat neolit davrida yanada kengaygan.

O‘zbekiston tarixi ibtidoiy jamoa tuzumi tarixida Neolit davrida yuz bergan o‘zgarishlari bilan rivojlanish tarixiga ega. O‘zbekistonning tarixiy-xo‘jalik hududlari Uzboy, Quyi Amudaryo Zarafshon vohasi, Qizilqum, Toshkent, Farg‘ona hududlari (Jizzax va Surxondaryo hududlari madaniy-hududlarga aylanmagan) geografik sharoiti, landshaft-iqlimi va iqtisodiy omillari mavjudligi bois, an’anaviy xo‘jalik sohalari aholi tomonidan olib borilgan. Orol dengizi-Qizilqum oralig‘i tekisligini sernam va serunum holatini saqlanib qolishida Amudaryo va Sirdaryolar faoliyatlari muhim o‘rin tutgan, mazkur tarixiy davrda ularni suv oqimi barqaror bo‘lgan. Tog‘li hududlarda istiqomat qilgan ovchi-termachilar tekisliklarda suv havzalari va soy etaklariga joylashib, an’anaviy xo‘jalikni davom ettirganlar. Neolit davrida geografik sharoit, iqtisodiy manbalar insoniyatga doimiy xizmat qilishini boshlagan, turar-joylaridan olingan moddiy manbalar olingan geografik hududlar nomida ya’ni Ustyurt, Kaltaminor,

[22] Окладников А.П. Верхнепалеолитическое и мезолитическое время //Средняя Азия в эпоху камня и бронзы –М-Л.:Наука, 1966-С. 59-68. Бижанов Е.Б. Мезолитические и неолитические памятники Северо-Западного Устюрта //Археология Приаралья-Ташкент, 1991, Вып-1- С.14-37. Холматов Н.У. Мезолит Низовьев Зарафшана //ИМКУ-Самарканд. 2001. Вып-31.-С.25-34.

Sazog‘on, Markaziy Farg‘ona atamasida madaniyat tarixi fani sahifasidan o‘rin olgan.

Xulosa

Tadqiqotchi A.V.Vinogradov xulosasiga ko‘ra, Neolit davri aholisi olib borgan xo‘jaligi mazmun va ma’nosini o‘rganishga iqtisodiy manbani uch guruhga ajratgan ya’ni, tabiiy-geografik sharoitni namoyon qilgan hudud, iqlim, landshaft, suv manbalari, ikkinchi guruhga turar-joylari topografik joylashishi; uchinchi guruhga esa, manzilgohlar madaniy qatlamlardan olingan materiallar (tosh va suyak qurollari, hayvonlar, suyak qoldiqlari va x.k.)[23]. O‘rta Osiyo mintaqasi hududiy joylashish xususiyati jihatidan tog‘ va tekisliklar tashkil qiladi, ularning geografik muhiti,tabiat manzarasi xilma-xilligi, iqtisodiy omillari bilan bir-biridan farqlanish yer osti tebranishlari bilan bog‘langan edi. Tosh asri so‘nggi davriga kelganda iqtisodiy va ekologik omillarda tub farqlanish bo‘lgan. Nega deganda ovchi-termachilar mazkur tarixiy davrda tog‘ sharoitida faoliyatidan voz kechib, tog‘ oldi etaklariga kichik-kichik soy etaklariga joylashishini anglash qiyin emas. Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon va boshqa daryolar tog‘lardan to‘yinadi. Balandligi jihatidan tabiat hadyasiga yaqin bo‘lsa ham, ajdodlarimiz soy etaklarida kasbi-korlarini davom ettirish uchun kelishi tasodif xolati emas.

Tabiiy g‘or-makonlar to‘rt tomoni o‘rab olingan “biqiq” geografik o‘rin aholi soni oshganligi, hayot va ijod uyg‘unligi davom ettirish,iqlim sharoit hozirgi kunga yaqin bir sharoitda, faqat ovchilik va yovvoyi mevalarni tayyor bo‘lishini kutish mavsumiy holat bo‘lganligi uchun hajmi kichik va o‘rtamiyona suv sohili etagiga va soy etaklariga kelib, geografik kenglikda kundalik faoliyatlarini kengaytirish istiqbollari ancha keng. Shu bilan birga, manzilgohlarni tografik joylashishini aholi miqdori oshgan paytda uni kengaytirish imkoniyati kengligi jihatidan tog‘ hududlaridan alohida farqlanish holati ustunligi bor.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Виноградов А.В, Итина М.А, Кесь А.С, Мамедов Э.Д. Палеогеографическая обусловленность расселения древнего человека в пустынях Средней Азии //Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в Плейстоцене и Голоцене в Средней Азии-М; Наука. 1974.

2. Кесь А.С. Природные факторы, обусловливающие расселение древнего человека в пустыне Средней Азии /КСИЭ-М.: Наука, 1958.Вып.XXX.

3. Баратов П. Ўзбекистоннинг табиий географияси.-Тошкент, Ўқитувчи. 1996.

[23] Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского Междуречья (ТрХАЭЭ-М.:Наука 1981. Т.XIII-С.135-136.

4. Бижанов Е.Б. Памятники каменного века впадины Шахпахты Археология Приаралья-Ташкент,:Фан, 1984. Вып-2.

5. Исламов У.И. Крахмалов К.А. Палеоэкология и следы древнейшего человека в Центральной Азии-Тошкент, Фан, 1995.

6. Касымов М.Р. Многослойная палеолитическая стоянка Кульбулок в Узбекистане //МИА;-М.:Наука, Вып. 185.

7. Кабиров Ж, Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси-Ташкент, Ўқитувчи, 1990.

8. Окладников А.П. Средний палеолит-Мустьерское время в Средней Азии //Средняя Азия в эпоху камня и бронзы - М-Л,:Наука, 1966.

9. Эгамбердиева Н.А. Археология /Ўқув қўлланма-Тошкент, 2011.

10. Жўрақулов М.Ж. Самарқанд воҳасининг ибтидоий маданият тарихи саҳифаси-//Ўзбекистон археологияси-Самарқанд, № 1 (2), 2011.

11. Виноградова Е.А. Первые палеолитические находки в Султануиздаге //Приаралье в древности и средневековье-М.: ИВЛ РАН, Наука, 1998.

12. Журақулов М.Ж. Самарқанд воҳасининг ибтидоий маданият тарихи саҳифаси. - Самарқанд, 2011-№ 1 (2).

13. Виноградов А.В, Мамедов Э.Д. Ландшафтно-климатические условия среднеазиатских пустын в голоцене //ИМКУ-Ташкент,: Фан, 1974. Вып II.

14. Авазова А.К. Трасологический анализ орудий труда стоянин юго-Восточного Устюрта //Археология Приаралья-Нукус, 2003. Вып-VI.

15. Окладников А.П. Верхнепалеолитическое и мезолитическое время //Средняя Азия в эпоху камня и бронзы –М-Л.:Наука, 1966.

16. Бижанов Е.Б. Мезолитические и неолитические памятники Северо-Западного Устюрта //Археология Приаралья-Ташкент, 1991, Вып-1.

17. Холматов Н.У. Мезолит Низовьев Зарафшана //ИМКУ-Самарканд. 2001. Вып-31.

18. Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского Междуречья (ТрХАЭЭ-М.:Наука 1981. Т.XIII.

ÁYYEMGI QÍTAY JAZBA ESTELIGI “ERYA” SÓZLIGI HAQQÍNDA

Rametova Dilara Yusupbaevna-*Ózbekstan Respublikası IIMniń Qaraqalpaq akademiyalıq liceyiniń Tillerdi úyreniw kafedrasınıń bas oqıtıwshısı*

Gilt sózler: “Erya” sózligi, ieroglif, leksikografiya, qıtay til bilimi, sinonimiya, antonimiya, polisemiya, omonimiya, sózlik quram, túsindirme sózlikler t.b.

“Erya”-bul eń áyyemgi leksikografiyalıq sózlik bolıp, ol tolıǵı menen biziń dáwirimizde shekem jetip kelgen. “Erya” tek qıtay leksikografiyasında ǵana emes, pútkil dúnya til bilimi leksikografiyasında úlken áhmiyetke iye.

“Erya”nıń qıtay til biliminde ilimiy hám ámeliy áhmiyeti ógada úlken. Birinshiden, ol áyyemgi Qıtay jazıwınıń ieroglif belgileriniń tiykarǵı kórinisin usınadı. Ekinshiden, sózlikte milodtan burınǵı sońǵı ásirlerdegi lingvistikalıq izertlewler dárejesi, ierogliflerdiń mánilerin túsindiriwdiń dástúriy usılları kórsetilgen. Sofronov[1]: ”Erya” nıń payda bolıwı menen filologiya mektep dástúrlerinen ajıralıp shıqtı hám úlken sózliklerdiń payda bolıwına tiykar boldı. Sózliktiń tiykarǵı jetiskenligi qıtaysha belgilerdi mánilik toparlarǵa ajıratıp jaylastırıw sisteması boldı“,-dep jazadı.

“Erya” tariyxı, onıń Qıtay mádeniy dástúrlerindegi ornı haqqındaǵı maǵlıwmatlar kóp tomlıq jámáátlik monografiyalar jıynaǵında basılıp shıqtı. Solardan biri M.V. Sofronovtıń “Áyyemgi qıtaylar etnogenezi mashqalası” (1978), “Oraylasqan imperiya dáwirindegi áyyemgi Qıtaylar”(1983), ‘Orta ásirlerdegi qıtay etnosı (VII-XIIIásirler) (1984),

“Etnikalıq tariyx. Qıtay orta ásirler hám jańa waqıtlar ishinde”(1987), “Qıtayda mektep dástúrleri hám Tangut mámleketi” (2002), “Áyyemgi Qıtay mádeniyatında sóz hám bilim” (2003) atlı maqalaları járiyalandı.

A.M. Karapetyanc[2] “Erya”sózligin 4-3-ásirler áyyemgi qıtay ádebiy tilinde qıtay jazıwınıń qáliplesiwi,belgili bir normaǵa túsiwdegi mashqalaları menen baylanıslı jaǵdayların kórip shıǵadı.

Qıtay xalıq respublikası hám Tayvanda sońǵı otız jıl ishinde “Erya” ǵa baylanıslı izertlewler sanı tez kóbeydi. Zamanagóy monografiyalardan tómendegilerdi atap ótsek boladı.

1.“Eryaǵa zamanagóy sholıw” Xu Chaoxya ffiffıP (Tyanjin, 1987);

2. “Erya-oqıw ushın qollanba” Gu Tinglong F.F hám Vang Shiwei LEI (Chengdu, 1990);

3.”ERYA: Sózlerdiń tereń teńizi” /KSh: 3tSHOGSH” Syu Lili hám Chjan Insininya ShSh(Syangan, 1996);

4. “Eryanıń izertleniwi” Guan Chi (1996) h.t.b

---

[1]Софронов М.В. Н.Н. Древние китайцы в эпоху централизованных империй М.,1983.416 с.

[2]Карапетьянц А.М. Формирование нормативного письменного языка в Китае // У истоков китайский словесности: собрание трудов. М., 2010. 74-103 с.

“Erya” keń leksikografiyalıq dástúrdiń baslanıwı edi. Onıń dúziwshileri tárepinen keń ilimiy qatnasqa túsken kólegen jetiskenlikler keyingi áwlad sózlik dúziwshileri tárepinen jaqsı qabıl etildi. Bunda materiallardı jaylastırıw sisteması, ieroglif belgilerin durıs túsindiriw texnikası hám sózlik súwretlerinen paydalanıw kiredi. Sonıń menen bir qatarda “Fanyan’ hám “Shoven cze czi” menen baslanǵan kóplegen keyingi sózlikler oǵan tiyisli mániler sisteması menen “Erya” ieroglif toplamınıń salmaqlı bólimin miyras etip alǵan hám saqlap qalǵan.

“Erya” keyingi dáwirlerde ierogliflerdiń dáslepki mánilerin anıqlawǵa hám Chjou hám Xan dáwirleri tekstlerin tuwrı túsindiriwge járdem berdi hám bunıń nátiyjesinde ol áyyemgi ádebiyattıń kóplegen izertlewshileri tárepinen qádirlengen hám qollanılǵn. Bul estelik óz dáwiriniń jemisi sıpatında áyyemgi qıtay jazıwı sistemasın úyreniwde úlken áhmiyetke iye. Sózlikte kórsetilgen túsinikler leksikalıq birliklerdiń mániler sistemasın tiklewge hám Cinge shekemgi bolǵan dáwir hám Cin Xan dáwiriniń áyyemgi Qıtay tiliniń leksikaliq dúzilisiniń jaǵdayı haqqında túsinikke iye boıwǵa járdem beredi.

“Milliy tildiń túsindirme sózlikleri sóylew mádeniyatınıń qúdiretli quralı hám sol waqıttaǵı mádeniyat jemisi bolıp esaplanadı“ {Vinogradov, 1977, 243 str}. Sózliktiń dúzilisi (makro hám mikro dúzilisi) til bilimi pániniń rawajlanıw dárejesin hám milliy leksikografiya tarawında toplanǵan tájiriybeni ózinde sáwlelendiredi.

Qıtay ideografiyalıq jazıwı tiykarınan qıtay til bilimi dástúriniń ózine say belgilerin hám qıtay til biliminiń baǵdarın belgilep berdi. Ideografiyalıq sistemalarda barlıqbar bolǵan belgiler sanı jazba belgiler sanı sıpatında isleydi. Yaǵnıy ieroglifler sózligi, ieroglifler sanı waqıt ótiwi menen kóbeyip barmaqta. Mádeniy hám jazba dástúrlerdi dawam ettiriw ushın jazıw belgileri haqqqındaǵı maǵlıwmatlardı saqlap qalıw kerek edi. Bul wazıypanı orınlaw ushın jaqsı leksikografiyalıq dástúr talap etildi. Qıtayda leksikografiyalıq xızmettiń baslanıwınusqa kitapları (imla normaları hám sawatxanlıqboyınsha qollanba wazıypasın atqarǵan ieroglifler dizimi) menen baylanıslı bolıp, keyin ala olar eki túrli sózliklerdi jaratıw ushın tiykar bolıp xızmet etti. Tema boyınsha shólkemlesken sinonimlik belgiler sanı tezaurus sózliklerinde kórsetiledi, olardan birinshisi “Erya” sózligi hám tiylargıı sózliklerde bir qıylı anıqlawıshlıq belgiler sanı birinshisi “Shoven Cze Czi”. Bul sózliklerdi ajıratıp turatuǵın úsh ásir dawamında belgilerdi birlestiriw barısı juwmaqlandı, nátiyjede sózlikte material jaylastırıwdıń rásmiy sistemasın jarattı. Keyin ala “Shoven Cze Czi” ge tutas sózlerde ierogliflerdiń jazılıwı, mánisi hám oqılıwına tiykarǵı itibar berilgen. “Erya” modelinde dúzilgen sózlikler enciklopediyalıq sózlikler sıpatında islep shıǵılǵan.

“Erya”nıń ózi milodtan dáslepki sońǵı ásirlerde nusqa dápterleri dástúrlerin dawam ettiredi hám juwmaqlaydı, olardıń ayırım belgilerin saqlap qaladı. “Erya” nıń payda bolıwı menen qıtay til bilimi dástúrleriniń de qáliplesiwi tıǵız baylanıslı. Sebebi, “Erya”dan soń leksikografiya qıtay til biliminiń jetekshi tarawına aylanadı.

“Erya” tezaurusınıń sıpatlaması. “Erya” túrine qaray bul lingvistikalıq hám enciklopediyalıq sózliklerdiń belgilerin ózinde jámlegen quramalı sózlik bolıp esaplanadı. Áyyemgi qıtay tilindegi sózlerdiń mánileri usı dáwirdiń ulıwma tili quralları tiykarında túsindiriledi yamasa awdarmalanadı. Terminologiyalıq baplardaǵı ayırım sózler ekstralingvistikaliq- maǵlıwmatlardı óz ishine aladı.

Sózliktiń xronologiyalıq tiykarları hám derekleri. Sózliktiń túp nusqası Chjanguo dáwiri (milodtan dáslepki 3-ásir) aqırına tuwra keledi. Keyinirek Xan dáwirinde sózlik mazmunı tolıqtırılǵan. “Erya” derekleri janrlıq jaqtan ajıralıp turıwshı Cinge shekem bolǵan áyyengi Qıtay jazba esteligi bolıp tabıladı.

Sózlik quramı. “Erya” sózliginde Cinde shekemgi bolǵan áyyemgi qıtay tiliniń sózlik quramı berilgen. Sózliktegi leksikografiyalıq sıpattıń predmeti ieroglif jazıw járdeminde jazılǵan bir buwınlı hám eki buwınlı sóz birlikleri bolıp esaplanadı. Glossariyde ulıwma sózlerden tısqarı terminologiyalıq sózler de bar. “Erya”sózligi házirgi dáwirde tolıq dep tabılmaydı. Sebebi, onda gónergen hám túsiniksiz sózler oǵada kóp.

Sózliktiń makro dúzilisi hám materiallardı jaylastırıw tártipleri. Sózliktegi materiallar maqsetine qaray on toǵız bólim-bapqa bólingen. Bólimler toparlarlarǵa bólingen. Bólimlerde materiallardıń izbe-izligi saqlanǵan hám bir-biri menen ilimiy baylanısta islengen. Bólimler ishinde materialdıń jaylasıwı semantikalıq baylanıslar tiykarında ámelge asırıladı. Terminologiyalıq sózlikke iye bolǵan baplarda birlikler bir mikrotema yaki ulıwmalastırıwshı(ulıwmalıq) túsinik penen birlestirilgen toparlarǵa bólinedi. Bul toparlar ishinde sózler mazmunlı tártipte jaylastırılǵan. Sonda da sózlerdiń tártibi bárqulla qatań saqlanbaydı, tákirarlawlar ushırasadı.

Sózliktiń úsh baslanǵısh bólimi rásmiy kriteriyalar menen belgilenedi. 1) “Shi Gu” hám “Shi Yan” baspasında túsindirilgen bólimler kólemi, mazmunı menen ózgeshelenedi. 2) “Shi xun” ushın standart bir buwınlı bolǵan dáslepki eki baptan ózgesheligi sonda, onda kóp buwınlı birlikler de berilgen.

Sózliktiń dúzilisi hám quramı “Erya” sózliginde maǵlıwmattı beriw ushın minimal birlik - bul belgili bir formula qálpinde jazılǵan. Strukturalıq komponentler sanı jaǵınan barlıq bólimler tolıq hám tolıq bolmaǵan (qısqarttırılǵan da) bolıwı múmkin.

Sózliktegi berilgen birliklerdiń mánisin túsindiriw ushın Qıtay germenevtikalıq dástúri tárepinen islep shıǵılǵan usıllardan paydalanıladı. Bunda

birliklerdi túsindiriwdiń tiykarǵı obyekti ierogliflerdiń semantikalıq tárepi bolıp esaplanadı hám tómendegi usıllarda beriledi.1)tuwrıdan-tuwrı túsindiriw(sinonim yaki jaqın túsinik arqalı, zamanagóy yaki keń tarqalǵan ekvivalent arqalı); 2) túsiniklerdi anıqlaw; 3)sıpatlama; 4) salıstırıw;

"Erya" sózliginiń tilin túsindiriw nátiyjesinde tómendegi leksika-semantikalıq- kategoriyalar: sinonimiya, antonimiya, polisemiya, omonimiya óz kórinisin tapqan. Avstrakt sózlerge iye bolǵan baplarda polisemantikalıq birlikler óz aldına jeke-jeke túsindiriledi.

Racionallıq tárepinen sózlikten paydalanıwda naqolaylıq tuwdıratuǵın "Erya"nı túsindiriwde dúzilsi hám texnikasındaǵı tiykarǵı kemshilikler tómendegiler bolıp esaplanadı.

-toǵız terminologiyalıq bapta ishki rubrikaciyanıń joqlıǵı;

-bólimlerde materiallardı jaylastırıwda sistemalastırıwdıń jeterli dárejede bolmawı;

-JE niń polisemantikalıq tábiyatı, kombinaciyalanǵan túsindiriw usılı hám ulıwmalıq fonetikalıq ózgerisler nátiyjesinde nastandart hár qıylı glosseslerdiń payda bolıwı;

-áyyemgi qıtay jazıwı sistemasında bir túrde jazıw ushın belgilerdiń bir neshe sáykes variantları bar ekenligi nátiyjesinde sóz hám ieroglif sıyaqlı birliklerdiń sózlik quramına aralasıwı;

júdá mánilik jaqınlıǵı bolmaǵan sózlerdi sinonimler qatarına kirgiziw;

Biraq bul kemshiliklerine qaramay "Erya" tezaurusın qıtay leksikografiyasınıń ájayıp qubılısı sıpatında qaralıwı kerek. Sebebi, bul tildiń oylı tártipke salınǵan sózlik quramın jaratıwda birinshi urınıs edi. "Erya"sózliginiń ullı abırayı, túrli dáwirlerdegi sózlikler ortasındaǵı baylanıstı támiyinleytuǵın úzliksiz leksikografiyalıq dástúr, sonday-aq Venyan jazba ádebiy tiliniń salıstırmalı jaqtan bekkemligi, kóp ásirler dawamında qıtay belgileri sanınıń teń salmaqlılıǵın saqlawǵa imkaniyat berdi. Sonday-aq olardı túsindiriw de házirgi túsindiriw dástúrleri menen birdey. Bul poziciya ámeliy izertlewler nátiyjeleri menen tastıyıqlanǵan. Onıń túsindiriw bólimleriniń bir bólimi bolǵan ieroglifler toplamınıń tiykarǵı bólimi biziń dáwirimizge shekem saqlanıp qalǵan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Карапетьянц А.М. Формирование нормативного письменного языка в Китае // У истоков китайский словесности: собрание трудов. М.,2010.74-103с.

2. Мусурмонов Э.Р. Хитой тили С., 2013.

3. Гурьян Н.В. Эволюция древнекитайского тезауруса от "Эрья" до "Шимина" Филологических науки. Вопросы теории и практики Журнал. ВАК. Т., 2015.

4. Гурьян Н.В. Первый китайский толковый словарь ”Эрья”. Историческо-типологическая характеристика. Филологических науки.Вопросы теории и практики Журнал. ВАК. Тамбов., 2013.

5. Яхонтов С.Е. Древнекитайский язык. М.,1965.

Oʻquvchi yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda huquqshunoslik fanlari metodikasining ahamiyati va oʻrni.

Otakova Mahbuba Alisherovna - *IIV Xorazm akademik litseyi huquqshunoslik fani o'qituvchisi*

Rahmonov Faxriddin Xudarganovich - *IIV Xorazm akademik litseyi huquqshunoslik fani o'qituvchisi*

Annotatsiya: Maqolada o`rta ta’lim va professanal ta`lim muassasalarida huquqshunoslik fanini o’qitish metodikasining ahamiyati hamda mamlakatimizda huquqshunoslik ta’limining rivojlanishi xususida so’z boradi.

Kalit so’zlar: huquqshunoslik o’qitish metodikasi, falsafa, tarix, pedagogika, psixologiya, ekologiya, didaktika.

Oʻzbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi halqimiz uchun juda katta tarixiy ahamiyatga ega boʻlgan voqeylikdir. Mustaqillik deganda davlatning oʻzi tarixiy va madaniy an’analariga suyangan holda rivojlanishning konkret sharoitlaridan kelib chiqib, oʻzining yaqin kelajagini rivojlantirishga yoʻllarini belgilaydi. Ana shunday yoʻllardan biri ta’lim sohasining barcha jabxalarida islohatlar oʻtkazishdan iborat. Bu isloxatlar ta’lim toʻgʻrisidagi qonunda oʻz ifodasini topgan. Mamlakatimizda mustaqillik yillarida barcha sohalarda keng qamrovli ishlar amalga oshirilmoqda. Davlatimizni ijtimoiy- iqtisodiy rivojlantirishning 2017 – 2021 yillarga mo’ljallangan beshta ustuvor yo’nalishi bo’yicha qabul qilingan “Harakatlar strategiyasining to’rtinchi ustuvor yo’nalishi – **ijtimoiy sohani rivojlantirishga** bag’ishlangan". Huddi shu yo’nalishning to’rtinchi bandida ta’lim va ilm fanga alohida e’tibor berilgan bo’lib, ta’lim tizimida jahon andozalariga mos ta’lim shakllarini tashkil etish, bilim berishning ustuvor metodlaridan foydalanishni yanada takomillashtirishga qaratilgan.

Huquqshunoslik oʻqitish metodikasi huquqshunoslik asoslari bilan bogʻliq boʻlgan

oʻquv, jarayonlar, prinstiplar va qonuniyatlar toʻgʻrisidagi fandir. Mazkur prinstip va qonuniyatlarni bilish Oʻqituvchiga maktab huquq kursi bilan bogʻliq oʻquv-tarbiyaviy jarayonlarni zamon talablariga mos holda tashkil yetish va boshqarish imkonini beradi. Huquqshunoslik oʻqitish metodikasi huquqshunoslik asoslari oʻquv fanlarining mazmuni, uning oʻqitish shakllari, metodlari, vositalarini oʻzaro bogʻliq holda joriy yetishning maqsad qilib qoʻyadi.

Huquqshunoslik o’qitish metodikasi huquqshunoslik asoslari o’quv fanlarining mazmuni, uning o’qitish shakllari, metodlari, vositalarini o’zaro bog’liq holda joriy etishni maqsad qilib qo’yadi. *Huquqshunoslik o’qitish metodikasining asosiy vazifasi* o’quvchilarga huquqiy o’quv fanlar bo’yicha chuqur atroflicha bilim berish, ularning har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida kamol topishga ko’mak beruvchi o’quv fanlar mazmunini, o’qitish shakllari, vositalari va metodlarini ishlab chiqishdan iborat.

Huquqshunoslik o’qitish metodikasi fan sifatida. Har qanday fan insonning tadqiqot faoliyati bilan aloqador bo’lib, u narsa va xodisalar to’g’risida bilimlar to’plashga yo’nalgan, hamda tadqiqot qilinayotgan narsa xodisalar to’g’risida to’liq va chuqur bilim olishga qaratilgan.

Fanning asosiy funksiyasi tadqiqot hisoblanadi.

Huquqshunoslik o’qitish metodikasi fan sifatida mazkur fan bilan bog’liq o’quvchilarning bilim olish, tarbiyalanish va rivojlanishini nazariy va amaliy jihatidan tadqiq qilishni maksad qilib qo’yadi. Fanning asosiy belgisi bo’lib, maqsadning aniqligi, o’rganish predmeti, bilimlarni bilish usullari va shakllari hisoblanadi. Shu bilan birga fanning rivojlanish tarixi, uning boyishiga sababchi bo’lgan kashfiyotlarni bilish ham muhim sanaladi.

Huquqshunoslik o’qitish metodikasi ijtimoiy - gumanitar fanlar tarkibiga kiradi. Shu sababli uning oldida turgan maqsad va vazifalar ham umumpedagogik maqsad va vazifalardan kelib chiqadi.

Huquqshunoslik o’qitish metodikasi barcha o’quv fanlarga taaluqli bo’lgan pedagogik qoidalarni, huquqiy o’quv materialini tadbiq yetishga yo’nalgan. Shu bilan bir qatorda huquqni o’qitish metodikasi ijtimoiy, ilmiy, yuridik, psixologik, pedagogik bilimlarni o’zida mujassamlashtiradi. Huquqshunoslik o’qitish metodikasi huquqshunoslik asoslari o’quv fanining o’qitish maqsadini, mazmunini, huquqiy bilimlarning tanlash prinsipini belgilab beradi. Huquqshunoslik o’qitishning hozirgi davrda samarali bo’lishi o’quvchilarga o’quv, mehnat va jamoat faoliyatlarida qatnashishi uchun zarur bo’lgan huquqiy bilimlar, ko’nikmalar, malakalarni egallaganliklari bilan belgilanadi.

Huquqshunoslik o‘qitish metodikasining asosiy vazifasi o‘quvchilarga huquqiy o‘quv fanlar bo‘yicha chuur atroflicha bilim berish, ularning har tomonlama
rivojlangan shaxs sifatida kamol topishiga ko‘mak beruvchi o‘quv fanlar

mazmunini, o‘qitish shakllari, vositalari va metodlarini ishlab chiishdan iborat. Huquqshunoslik o`qitish metodikasi psixologiya bilan uzviy aloqadadir. Chunki, huquqni o`qitish o`quvchilarning yosh xususiyatlariga mos bo`lgan samara beradi. Masalan o`smirlarda ya`ni V-VI sinf o`quvchilarida diqqat beqaror bo`lgani sababli huquqshunoslik fan o`qituvchisi dars jarayonida bir necha metodlardan foydalanib, o`quvchilar faoliyatini almashtirib turadi, hamda ularning tafakkurini konkret ekanligini e`tiborga olib, ko`rgazmali vositalardan ko`proq foydalaniladi. Yuqori sinflarda esa o`quvchilar diqqati barqarorlashgani va ularda abstrakt tafakkur rivojlangani uchun darslar ko`proq ma`ruza shaklida o`tkazilishi va bir, ikki metoddan foydalanish kifoya qilinib, fan asoslarini o`zida ifoda qiladi. Davlat organlarini, davlat mexanizmini ichki tuzilishini tashqi muhit bilan aloqasini to`g`ri tushuntirish huquq, ahloq, davlat, huquq sohasi tushunchalarini o`rganish, ular ustida kuzatish, tajribalar olib borish, o`qituvchidan yaxshi nazariy bilim, amaliy tayyorgarlikni talab qiladi. Lekin maktab huquqshunoslik o`quv fani bilan Davlat va huquq asoslari fani orasida muhim tafovutlar borligini o`qituvchi yaxshi bilish kerak. Huquqshunoslik fanining asosiy maqsadi huquq sohalarini alohida alohida o`rganib, har bir sohaga doir tushunchalar to`g`risida tadqiqot o`tkazishi orqali yangi bilimlarni hosil qilish bo`lsa, maktab huquqshunoslik o`quv fanining maqsadi, o`quvchilarning yoshiga mos ravishda ularga huquqiy bilimlar, ya`ni huquqiy tushuncha, qonunlar, nazariyalar berishdan bilimlar va uni tushuntirishdan iborat.

Maktab huquqshunoslik kursida fan emas, balki fan asoslari – o`quvchilar uchun zarur asosiy ma`lumotlar mujassamlashgan. Shu bilan birga maktab huquqshunoslik kursi «kichik fan» emas, balki o`quvchilarning rivojlanishi va tarbiyasiga ko`mak beruvchi huquqni asosiy tushunchalar sistemasi sanaladi.

Respublikamizda huquqni o`qitish metodikasiga oid tadqiqotlar XX asrning ikkinchi yarmidan boshlanadi. O`zbekistonda sobiq Ittifoq markazida nashr qilingan darsliklar joriy etilgani va undagi ko`pgina o`quv materiallar notanish bo`lgani sababli, o`quvchilarning bilim darajasi past edi. SHu sababli respublika metodist olimlarining e`tibori maktab davlat va huquq asoslari, konstitutsiyaviy huquq, fuqarolik huquqi darslarida mahalliy materiallardan foydalanish muammosini echishga qaratildi. (A. Saidov A..Odilqoriyev, A.T.Mamatov). Shu bilan bir vaqtda konstitutsiyaviy, huquqiy bilimlarni davlat organlariga borib o`rganish, yani nazariy va amaliy faoliyatni birga olib borilayotgan amaliy ishlar bilan bog`lash masalalari tadqiq qilindi (O Karimova, T.Azizov, X.Boboyev).

1991 yili Toshkent Davlat yuridik instituti (hozirgi yuridik universitet)da “Huquqni o`qitish metodikasi” kafedrasi tashkil qilindi.

Mazkur kafedrani tashkil etilganligi bir tomondan yuqori malakali metodist olimlarni tayyorlashga, ikkinchi tomondan huquqni o`qitishdagi turli mavzular bo`yicha ilmiy tadqiqot ishlarni olib borishga imkon yaratdi.

Huquqni o`qitish metodikasi kafedrasi faqat O`zbekiston uchun emas, balki qardosh Qozog`iston, Turkmaniston, Tojikiston, Qirg`iziston respublikalari uchun ham 15 dan ortiq yuqori malakaga metodist olimlar-fan nomzodlari etishtirib berdi. Metodist olimlardan A.Saidov, M.Mamatov, A.T.Bobayev huquqshunoslik, ma`muriy huquq, jinoyat huquqi fanlaridan o`tkaziladigan sudlarga, davlat organlariga ekskursiyalarning xillari, ularni o`tkazish metodikasi, unda o`quvchilar tomonidan olib boriladigan kuzatishlar, ish organish jarayonlarida bilim, ko`nikmalarga ega bo`ladilar.

Maktab huquqshunoslik kursini o`qitishga bo`lgan didaktik talablar, huquq darslarida o`quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish masalalari

A.A. Azamxo`jayev tashabussi bilan chop qilingan "Huquqshunoslik" ilmiy nazariy jurnalida o`z ifodasini topdi. Karimova Omina Abdurahmonovna darslarni xilma- xillashtirish, noan`anaviy darslar (seminar, konferensiya, muammoli munozarali) o`tkazish o`quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirishda, mustaqilligini rivojlantirishda, puxta bilim egallashlarida katta rol o`ynashini ko`rsatib berdi.

Maktabdagi bilimlar tushunchalardan tashkil topgan. 1978 yillardan boshlab A.J.Rafiqov boshliq bir guruh huquqshunos metodistlar xususiy huquq tushunchalarni tadqiq qildilar. Ulardan farqli ravishda 1985 yildan boshlab O.A.Karimova huquqshunoslik faniga doir tushunchalarni, xususan, "davlat", "Shaxs va huquq", "huquqiy ong va huquqiy madaniyat", "jamiyat" kabi tushunchalarni o`quvchilar qanday o`zlashtirishi haqida kuzatish, tajriba ishlarini olib bordi va bu soxada "davlat va huquq asoslarini o`qitish prinsiplari" degan mavzuda o`quv metodik qo`llanma yaratdi. Davlat va huquq asoslari o`quv fani bo`yicha dars mashg`ulotlarini olib borish to`g`risida O.A. Karimovaning "Huquqshunoslik" darsligi umumta`lim maktablarida va akademik litseylar o`quv hayotida keng qo`llanilmoqda.

Mahalliy materiallarga asoslangan holda sinfdan tashqari mashg`ulotlarni qanday shaklda mazmunda o`tkazish kerakligi M.Jumayev, H.N.Tuychiyevalarning qo`llanmasida yoritilgan. Qo`llanmada ayrim o`quvchilar, o`quvchilar guruhi hamda ommaviy ravishda tashkil etiladigan sinfdan tashqari mashg`ulotlarning xillari, ularning mazmuni va o`zaro bog`liqligi maktablarda o`tkazilgan pedagogik tajribalar asosida ochib berilgan.

Maktab huquqshunoslik kursini o`qitishdan maqsad o`quvchilarni faqat bilimlar bilan emas, shu bilan bir qatorda ularda o`quv ko`nikma va malakalarni hosil qilishdan iborat. Bu sohada sayyor mashg`ulotlarni olib

borish nihoyatda muhim sanaladi. Shuni e`tiborga olgan holda H.N. Tuychievaning Davlat va huquq asoslariga bag`ishlangan o`ndan ortiq qo`llanmalari, N.F. Saydalixodjaevaning huquqiy ong va huquqiy madaniyatni oshirish jarayoniga bag`ishlangan bir necha qo`llanmalarni nashr etdilar.

Mustaqillik yillarida Respublika metodistlarining diqqat e`tibori o`quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish masalasiga qaratildi. Bu o`rinda huquqshunoslikdan noan`anaviy darslar o`tkazishga (hamkorlikda o`qitish konferensiya darslari modulli ta`lim va h) qaratildi. (Sh. Eshonova, Z. Gafforov).

Republikamiz metodistlari huquqning faqat umumiy o`qitish metodikasi bilan emas, balki xususiy metodikasi bilan ham shug`ullana boshladilar. (D.Bekbaeva va boshqalar) maktab huquqshunoslik kursida chet tillardan olingan ko`pgina atamalar mavjud.

Mazkur atamalarning tub ma`nosini bilish huquqiy bilimlarni ongli o`zlashtirishga yaqindan ko`mak beradi. O`zbek huquqshunos olimlari yuridik, huquqiy, konstitutsiyaviy atamalarning izoxli lug`atini tuzishga muvaffaq bo`ldilar. (SH. Avazova, M. Nazarova, A.Akramov, N. Saidvalieva). Mazkur izohli lug`atlardan foydalanish o`quvchilar bilimini ongli bo`lishida ijobiy natija berishi muqarrardir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -Toshkent: «O’zbekiston», 2023-80 b.

2.Yangi O’zbekiston taraqqiyot strategiyasi: Sh.Mirziyoyev. Toshkent: «O’zbekiston», 2022 -410 b.

3. O’rta asrlar Sharqining mashhur olim va mutafakkirlari: kitob-albom. Sh.Salixov va boshq. -Toshkent: «O’zbekiston», 2016.-156 b.

4. Davlat va huquq nazariyasi: X.T.Odilqoriyev, -Toshkent: «Adolat» , 2018, -476 b.

5.O’zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, Toshkent «O’zbekiston Milliy ensiklopediyasi», 2004. - 266 б.

TA'LIM OLUVCHILARNING IJODIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHDA MUAMMOLI TA'LIM ORNI

Shrazov Adilbay Shamshetdinovich-*Qoraqalpog‘iston Respublikasi pedagoglarni yangi metodikalarga o‘rgatish milliy markazi «Ijtimoiy -iqtisodiy fanlar metodikası» kafedrasi katta o‘qituvchisi*

Klıshov Qadirbay Uzaqbaevich-*Qoraqalpog‘iston Respublikasi pedagoglarni yangi metodikalarga o‘rgatish milliy markazi «Pedagogika, psixologiya va ta'lim texnologiyalari» kafedrasi katta o‘qituvchisi*

Bugungi zamonaviy ta’lim tizimining asosiy unsurlaridan biri bu, shubxasiz, yangicha, ya’ni innovatsion pedagogik texnologiyalardir. Ushbu pedagogik texnologiyalar orqali dars jarayonlarining olib borilishi yoki tashkil etilishi o‘quvchilarning ham erkin, ham yangicha fikrlashlariga katta yo‘l ochib berish uchun xizmat qiladi. Ilm-fan, texnika, texnologiya hamda ishlab chiqarishning bugungi yuksak taraqqiyoti o‘z-o‘zidan yangi ijtimoiy talablarni kun tartibiga qo‘ymoqda. Mazkur ijtimoiy talablar sirasida jamiyat, qolaversa, uning negizida sohalar rivojini harakatga keltiruvchi kuch – malakali kadrlarni tayyorlash, ana shu maqsadga yo‘naltirilgan tizimni takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Malakali kadrlarni tayyorlashga bo‘lgan ehtiyoj ishlab chiqarish korxonalari paydo bo‘lgan, sanoat sohasi rivojining ilk bosqichlarida yuzaga kelgan bo‘lsada, hanuzgacha o‘z dolzarbligini yo‘qotmay kelmoqda. Buning asosiy sabablari jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga bog‘liq ravishda yangidan-yangi yo‘nalishlar, ixtisosliklarning paydo bo‘lishi, ular bo‘yicha kadrlar tayyorlash zaruriyatining vujudga kelishi, o‘zgaruvchan, tezkor davrda mutaxassislarning kasbiy bilim, malaka va mahoratlarini izchil ravishda oshirib borishga bo‘lgan ehtiyojning shakllanishi, shuningdek, mutaxassis sifatida mehnat bozoridagi kuchli raqobatga bardosh bera olishga bo‘lgan talabning ortishi sanaladi.[1]

Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayonda o’qituvchi va talaba faoliyatiga yangilik, o’zgartirishlar kiritish bo‘lib, uni amalga oshirishda interfaol metodlardan foydalanishni taqozo etadi. Interfaol usullar ta’lim jarayonida qatnashayotgan har bir o‘quvchining faolligiga, erkin va mustaqil fikr yuritishga asoslanadi. Bu usullardan foydalanganda bilim olish o‘quvchi uchun qiziqarli mashg‘ulotga aylanadi. Interfaol usullar qo‘llanilganda o‘quvchilar o‘qituvchilar yordami va hamkorligida mustaqil ishlash ko‘nikma va malakalariga ega bo‘ladilar.

O‘quvchilar yangi bilimlarni ilmiy izlanish, tadqiqotchilik, tajriba sinovlar o‘tkazish asosida o‘zlashtiradilar. Ilm orqali bilim olish tamoyiliga amal qilinadi. Ta‘lim jarayoni qatnashchilari kichik guruhlarga bo‘lingan holda ishlaydilar. O‘quv topshiriqlari alohida bir o‘quvchiga emas, balki kichik guruhning barcha a‘zolariga beriladi. O‘qitish jarayonini tashkil etishning asosiy shakli darsdir. Hozirgi paytda darsning xilma-xil noan’anaviy shakllari joriy etilmoqda. Bunday darslar o‘quvchining ijodiy qobiliyatini o‘stirish, aqliy salohiyatini kuchaytirish, ilmiy dunyoqarashini kengaytirishva har bir yangilikni tez va to‘la qabul qila olish ko‘nikma va malakalarining shakllanishiga xizmat qiladi. Dars jarayonida

innovatsion texnologiyalarni qo‘llash o‘quvchilarda ilmiy izlanishga qiziqishni uyg‘otadi, ijodkorlik va bunyodkorlik qobiliyatini rivojlantiradi. Natijada egallangan bilim, ko‘nikma va malakalar amaliy faoliyatda tatbiq etiladi, o‘zlashtirish sifati oshadi. Buning uchun o‘qituvchi mahoratli bo‘lishi va mavzularning mazmuniga qarab darsni to‘g‘ri rejalashtirishi, mashg‘ulot davomida barcha o‘quvchilarni faol va ongli ishlashlariga erishmog‘i lozim. Zero, o‘qituvchi ta’lim islohotining bosh ijrochisidir.Bunda har bir o‘qituvchini qisqa vaqt ichida juda katta miqdordagi axborot to’plamini o’zlashtirish, qayta ishlash va amalda qo’llay olishga o‘rgatish muhim ahamiyatga ega.Uni hal qilishda o‘qituvchiga o‘qitishning an’anaviy usullari bilan birga zamonaviy axborot texnologiyalari, jumladan kompyuterlardan foydalanish yordam beradi.

Pedagogik innovatsiya bu pedagogik faoliyatdagi yangilik, o‘qitish va tarbiya mazmuni va texnologiyasidagi o‘zgarishlar, ularning samaradorligini oshirishga qaratilgan.Innovatsiya - innovatsiya natijasi sifatida tushuniladi va innovatsion jarayon uchta asosiy bosqichning rivojlanishi sifatida qaraladi: g‘oyani yaratish (ma'lum bir holatda, ilmiy kashfiyot), amaliy jihatlarda g'oyalarni rivojlantirish va yangiliklarni amaliyotga tatbiq etish. [2]

O‘qituvchi pedagoglar jamiyatining ijtimoy topshiriqni bajaradi ular har tomonlama yetuk mutaxasislarni tayyorlashda muayyan ijtimoy siyosiy pedagogik va shaxsiy talablarga javob berish lozim.Bugungi kunda o‘qitishda shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv o‘qituvchilardagi ijodkorlik sifatlarini shakllantirishda yetakchi vosita-lardan biri ekanligini «o‘zini-o‘zi boshqarish», «o‘zini-o‘zi rivojlantirish», «shaxsiy faollik»,«o‘zini-o‘zi tashkil kilish» kabi tushunchalarning shaxsga yo‘naltirilgan ta'lim amaliyotida qo‘llanishi ham asosiy dalil bo‘lishi mumkin. Bu jarayonda pedagog-psixolog olimlarning fikriga qo‘shilgan holda, o‘qituvchining bilish faolligi va shu asosda ulardagi ijodiy intilishni qo‘llab-quvvatlash vositalari quyidagi maqsadlarga yo‘naltirilgan bolishi kerakligini ta'kidlamoqchimiz:

a) barcha ta'lim oluvchilarni umumiy pedagogik qo‘llab-quvvatlash (tinglovlchiga diqqat bilan, yaxshi munosabatda bo‘lish, ularni o‘quv-bilish jarayonini rejalashtirishga jalb qilish, o‘zaro o‘qitish muhitini yaratish, ta'limning faoliyatli mazmuni, urgatuvchi o‘yinlar, rangbarang ijodiy ishlar, ularning yutuqlarini ijobiy «muvaffaqiyat zinapoyasi»da baholash, dialogik muloqotdan foydalanish);

b) individual shaxsiy qo‘llab quvvatlash (talabaning shaxsiy muammolarini aniqlash; rivojlanish, tarbiyalanganlik, o‘qishni takt bilan tashxislash; pedagogik yordam va qo‘llab-quvvatlash zaruratini tinglovchining individual hususiyatlaridan kelib chiqqan holda ta'minlash va boshqa[3]

Ta'lim oluvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishda muammoli ta'lim boshqa ta'lim turlaridan farqli ravishda o‘rganuvchilarda bilim, ko‘nikma va malakalar tizimini targ‘ib toptirish bilan birga, ularda yuqori aqliy faoliyat, o‘z-o‘zini rivojlantirishni shakllantiradi. Interfaol ta'limda o‘qituvchi o‘quv faoliyatining faol tashkilotchisi bo‘lib, o‘quvchi bu faoliyatning sub'yekti sifatida namoyon bo‘ladi. Bunda o‘qitishning maqsad va vazifalari, uning mazmuni va kutilayotgan natijalar bevosita ta'lim oluvchining individual imkoniyatlari doirasida belgilanadi va shunga moslashtiriladi. Interfaol ta'limni amalga oshirishning muhim vositasi interfaol o‘qitish metodlaridir. Interfaol o‘qitish metodlari o‘quvchilardan axborotlarni o‘zlashtirish jarayonidagi faollik, ijodkorlik, mustaqillikni shakllantiribgina qolmay, o‘qitish maqsadlarining to‘laqonli amalga oshishiga yordam beradi.Fan o‘qituvchisi dars jarayonida qo‘llash mumkin bo‘lgan muammoli ta'lim texnologiyasini yaxshi o‘zlashtirib olgani ma'qul. Rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalari tarkibida taqdim etiluvchi sinkveyn, «Beshinchisi ortiqcha», «Charxpa-lak», BBB («Bilaman, bilishni xohlayman, bilib oldim»), «Bumerang», «Mulokot treningi», «Blits-uyin», «Zanjir», «Munozara», «Guruhlarda ishlash», «Taqdimot», yangi mavzuni bayon qilishda «Kichik ma'ruza», «Rolli o‘yin», «Aqliy xujum», «hamma hammaga o‘rgatadi», «Impul's», «Hayot yo‘li», «Vaziyatlar», «Aql charxi» kabi qator interfaol usullar va kichik texnologiyalarni darsning maqsadidan kelib chiqqan holda loyihalashtirib qo‘llash dars sifatini oshirishda katta ahamiyatga ega. Ular o‘quvchining nazariy bilimlarni puxta egallashi; vaqtdan unumli foydalanishi; ijodiy fikrlashi; darsni faollashtirish; o‘zgalar fikrini tinglay bilishi; bildirilgan fikrlardan xulosa chiqarishiga olib keladi.[4]

O‘rganuvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishda shaxsga yo‘naltirilgan ta'lim alohida ahamiyat kasb etadi. Unda o‘rganuvchiga beriladigan topshiriqlar uning o‘zligini rivojlantirishi, namoyon etishi, anglashi va baholashiga qaratiladi. Shunga ko‘ra, topshiriq turlarida o‘z-o‘zini baholash, o‘z xatolarini tahlil qilish, o‘quv faoliyatidagi o‘rnini baholash, o‘z qobiliyati va iqtidorini yuzaga chiqarishga alohida e'tibor beriladi. O‘rganuvchiga o‘quv topshirig‘i yoki o‘quv faoliyati turlarini tanlash imkoni beriladi.

U guruh tarkibida o‘z qobiliyat va layoqatlarini rivojlantirishi lozim. Shunga ko‘ra, ta'lim oluvchilarning hamkorlikda ishlashiga sharoit yaratish uchun aqliy hujum, «rolli o‘yinlar», guruhlarda ishlash, loyiha metodi kabilardan samarali foydalaniladi.O‘quv jarayonida shaxsga yo‘naltirilgan, muammoli va rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalari bilan bog'lik interfaol usullar va o‘yinlarni darsning maqsadidan kelib chiqib, loyihalashtirib qo‘llash quyidagi natijalarga olib keladi:

- o‘rganuvchilarning o‘qishga qiziqishlari ortadi;

- o‘quv motivatsiyasi kuchayadi;
- o‘rganuvchilarning darsda zerikishi va charchashining oldi olinadi;
- o‘qituvchi va o‘quvchining hamkorlikda ishlashi ta'minlanadi;
- o‘rganuvchilarning nutqi va mantiqiy tafakkuri o‘sadi;
- o‘rganuvchida ijodiy ishlash ko‘nikmalari va faol fikr rivojlanadi .[5]

O‘qituvchilar orasida ijodiy muhit, muayyan ma'naviy ruhiy holat, tashkiliy, metodik, psixologik chora-tadbirlar qo‘llashga ham alohida e'tibor qaratish lozim. Bunday chora-tadbirlarni amalga oshirmasdan turib, o‘qituvchilardagi ijodkorlikni rivojlantirish, ularni ijodiy pedagogik faoliyatga tayyorlash imkonsizdir. Mazkur jarayonda bo‘lajak o‘qituvchilarda mavjud pedagogik innovatsiyalar, ularning xarakterli xususiyatlari, qo‘llanish parametrlari, innovatsion o‘qitish imkoniyatlari haqida ilmiy asoslangan axborotlar berish maqsadga muvofiqdir. Muvaffaqiyatli ijodiy muhitgina o‘qituvchilar tomonidan yangiliklarni faol o‘zlashtirish va o‘z faoliyatiga tatbiq etishga o‘rgatish imkonini beradi. Bu esa ularning pedagogik faoliyatlarida bir xillikdan voz kechishlariga ko‘maklashadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1.Khodjamkulov, U., Botirova, S., Shofkorov, A., & Abdirimova, I. (2020). Bases of Organizing Cooperation between Educational Institutions through Clusters (on the Example of the Education System of Uzbekistan). Journal of Critical Reviews, 7(12), 166-169.

2. Azizxodjaeva N.N. Pedagogicheckie texnologii v podgotov' uchitelya. - T.: TDPU, 2000. -80-b.

3. Ibragimova G.N. Interfaol o‘qitish metodlari va texnologiyalari baholashda tala-balarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish. I Monogpafiya. - T.: «Fan va texnologiyalar», 2016. -77-b.

4. Ishmuxamedov R., Abdukodirov A., Papdaev A. Ta'limda innovatsion texnologiya-lap. I Ta'lim muassasalari pedagog-o‘qituvchilari uchun qo‘llanma. - T.: «Istedod», 2008. -180-b.

5. Yo‘ldoshev J., Yo‘ldosheva F.,Yo‘ldosheva G. Interfaol ta'lim sifat kafolati. -T.: «Fan», 2008. -81-b.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning yosh avlodni tarbiyalashda ilmiy-ijodiy merosining o‘rni va ahamiyati

Tańirbergenov Shamshetbay Yusupovich-*O‘zbekiston Respublikasi Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi, qoraqalpoq tili va adabiyoti fani o‘qituvchisi*

ANNOTATSIYA. Bu maqolada Uchinchi Renessans davrida ijtimoiy-gumanitar fanlarning yosh avlodni tarbiyalashda ilmiy-ijodiy merosining o‘rni va

ahamiyati mavzusida tahlil qilinadi. Maqolada bu davrning fanlari, ularning tarbiya metodlari va yosh avlodni rivojlantirishdagi ahamiyati fikrlar bilan taqqoslanadi.

Uchinchi Renessans davri yosh avlodni tarbiyalashda ilmiy-ijodiy merosining oʻrni va ahamiyati juda katta boʻlib, bu davrda ijtimoiy-gumanitar fanlar, masalan, falsafa, san'at, adabiyot, madaniyat va boshqalar, juda katta rivojlanish koʻrsatgan. Bu fanlar yosh avlodni oʻzlariga oʻziga xos xususiyatlarni oʻrgatishda va ularning shaxsiy rivojlanishiga oʻz hissasini qoʻshishda juda muhim ahamiyatga ega boʻlgan.

Uchinchi Renessans davri ilmiy-ijodiy merosi, yosh avlodni tarbiyalashda oʻziga xos metodlar va texnikalar bilan birga, insoniyatning umumiy ma'rifat darajasini oshirishga yordam berdi. Bu davrda tarbiya sohasida yangi ilmiy tadqiqotlar olib borilgan va bu tadqiqotlar yosh avlodni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Bu davrda, yosh avlodni tarbiyalashda ilmiy-ijodiy merosining oʻrni juda katta boʻlib, insoniyatning umumiy ma'rifat darajasini oshirishda muhim ahamiyatga ega boʻlgan. Bu davrda rivojlanayotgan fanlar yosh avlodni oʻzlariga xos xususiyatlarni oʻrgatishda va ularning shaxsiy rivojlanishiga oʻz hissasini qoʻshishda muhim rol oʻynagan.

Yosh avlodni tarbiyalashda ilmiy-ijodiy meros, ularning ma'rifat, bilim va rivojlanishlarini oshirishda o'ziga xos metodlar va texnikalar bilan birgalikda ularni o'zining shaxsiy potentsialini rivojlantirishga yo'l qo'yuvchi ilmiy va ijodiy qadriyatlar to'plamini ifodalaydi. Bu meros, yosh avlodning intellektual, jismoniy va ma'naviy rivojlanishini ta'minlash uchun muhimdir.

Yosh avlodni tarbiyalashda ilmiy-ijodiy meros, o'quvchilarning ma'rifatni oshirish, fikr yuritish va muhokama qilish bilan birga, ularning tajribalarini, fikrini rivojlantirish va o'zlashtirishga yordam beradi. Bu meros, yosh avlodning o'zining potentsialini aniqlash, uning rivojlanishini ta'minlash va ularni mustaqil fikrlashga rag'batlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Uchinchi Renessans davri ijtimoiy-gumanitar fanlarining yosh avlodni tarbiyalashdagi ilmiy-ijodiy merosi, o'quvchilarga o'zlarini rivojlantirish uchun yangi metodlar va texnikalar taqdim etish, ularning fikr yuritish va muhokama qilish qobiliyatlarini oshirishda muhim rol o'ynagan. Bu meros, yosh avlodni o'zlashtirish va rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo'lgan va ularning intellektual va jismoniy rivojlanishini ta'minlashda muhim rol o'ynagan.

Uchinchi Renessans davri, inson fikrining, san'atining va madaniyatining rivojlanishi uchun ahamiyatli bir davr bo'lib, bu davrda harbiy-akademik litseylar o'quv jarayonini o'z ichiga olgan holda faol bo'lgan muassasalar edi. Bu litseylarda

fanlarni o'qitishning muammolari va ularning yechimlari esa muhim mavzular edi.

Birinchi muammo, dars mazmuni va dars jadvali bo'lib, harbiy-akademik litseylarda fanlarni o'qitishda dars mazmuni va dars jadvalini moslashtirishda qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin. O'quvchilarning ehtiyojlarini va ko'nikmalarini hisobga olgan holda moslashtirilgan dars mazmuni va dars jadvali o'qituvchilar uchun muhimdir. O'quvchilarga turli sohalarda keng ko'lamli bilimlar taklif qilish orqali ularning intellektual va ko'nikma joylariga xizmat qilish mumkin.

Ikkinchi muammo, o'qitish usullari va texnologiya foydalanish bo'lib, o'quv jarayonini yanada samarali qilish uchun o'qitish usullari va texnologiyalar foydalanishda qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin. O'qituvchilar, samarali o'qitish usullari va texnologiyalardan foydalanib, o'quvchilarni yanada samarali o'qitishga yo'l qo'yishlari lozim. O'quvchilarga interaktiv va qatnashuvchi darslar tashkil qilish orqali ularning qiziqishlarini va motivatsiyalarini oshirish mumkin.

Uchinchi muammo, sinf boshqarish bo'lib, harbiy-akademik litseylarda sinf boshqarish ham muhimdir. O'qituvchilar sinf ichida tartibni saqlash va o'quvchilarni diqqatini jalb qilish uchun samarali sinf boshqarish strategiyalarini rivojlantirishlari kerak. O'quvchilarning turli o'rganish usullarini va ehtiyojlarini hisobga olgan holda, sinf ichida samarali o'rganish muhitini yaratishlari mumkin.

To'rtinchi muammo, baholash va qayta aloqalar bo'lib, harbiy-akademik litseylarda fanlarni o'qitish jarayonida baholash va qayta aloqalar jarayonlari ham muhimdir. O'quvchilarning rivojlanishini kuzatish va ularga foydali qayta aloqalar berish, o'rganish jarayonini qo'llab-quvvatlashga yordam berishi mumkin. O'qituvchilar, turli baholash usullaridan va foydali qayta aloqa strategiyalaridan foydalanib, o'quvchilarning muvaffaqiyat darajasini oshirishlari mumkin.

Bu muammolarni yechish uchun o'qituvchilar, o'quvchilarning shaxsiy ehtiyojlarini hisobga olgan holda turli usullar va strategiyalar rivojlantirishlari zarur. Bundan tashqari, o'quvchilarning faol qatnashishini ta'kiklash, hamkorlik qilish va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish ham muhim rol o'ynaydi. Shunday qilib, harbiy-akademik litseylarda fanlarni o'qitish jarayoni yanada samarali va foydali bo’ladi.

Uchinchi Renessans davrida ijtimoiy-gumanitar fanlarning yosh avlodni tarbiyalashda ilmiy-ijodiy merosining o‘rni va ahamiyati mavzusidagi maqolamizda quyidagi asarlar foydalanilgan. Bu adabiyotlar yosh avlodni tarbiyalashda ilmiy-ijodiy merosining o‘rni va ahamiyatini tushuntirishda yordamchi bo‘lib, Uchinchi Renessans davri fanlarining rivojlanishiga yordam beradi. Maqolamizda bu adabiyotlar asosida Uchinchi Renessans davri ijtimoiy-

gumanitar fanlarining yosh avlodni tarbiyalashdagi merosining o‘rni va ahamiyati tahlil qilingan.

Yoshlarning huquqiy madaniyatning shakllanishi, ularning o‘zlarining o‘zini etakchilik bilan tashkil etish, o‘z fikrini ifoda qilish, ijtimoiy muhitda qatnashish va qonunlarni tushunish imkoniyatlarini ta’minlashlari bilan bog'liqdir.

Yoshlar huquqlari, ularning holatiga e’tibor berish, o‘z fikrlarini ifoda qilish va qat’iyat bilan boshqa insonlarning huquqlaridan foydalanish imkonini ta’minlash muhimdir.

Universal huquqlar deklaratsiyasida aytilganda, yoshlarning huquqiy madaniyatiga taqdim etilganligi ko‘rsatiladi. Bu deklaratsiyada, yoshlarga erkinlik, shaxsiyga xos hisoblanadigan huquqlar, ta’lim olish, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy muhit, ijtimoiy aloqa va ish bilan bog‘liq huquqlar ko‘rsatiladi.

UNESCO, O‘zbekiston va boshqa davlatlarda yoshlarning huquqiy madaniyatini shakllantirishga yo‘naltirilgan ishlarni amalga oshirish va tashkil etish bilan shug‘ullanadi. Yoshlar uchun dolzarb huquqiy va ijtimoiy sharoitlarni yaratish, huquqiy ta’limni takomillashtirish va yoshlarning ijtimoiy faoliyatga aktiv qatnashadiganligini ta’minlash, yoshlarning ijtimoiy muhitda o‘zini ifoda qilishi uchun imkoniyatlarni yaratishga hamda o‘z fikrini oydinlashtirish, o‘zini hisobga olgan holda muomaladan o‘tadiganligini ta’minlashga qaratilgan.

Yoshlarning huquqiy madaniyati shakllanishida, ularning huquqlarini tanish, qadrlash va himoyalash uchun tashkiliy mehnatlar amalga oshiriladi. Bu madaniyat shakllanishi, yoshlarga huquqlarini tanish, ularning erkinlik, ta’lim olish, ijtimoiy faoliyatga qatnashadiganlik kabi huquqlarini himoya qilish, shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishlarini ta’minlash uchun yo‘naltiriladi. Bu, ularning huquqiy madaniyatining shakllanishi, ularning huquqlarini tanish, qadrlash uchun xususiy usullarni organishlarini talab qiladi.

Yoshlarning huquqiy madaniyatining shakllanishi, ijtimoiy qatnashish imkoniyatlarini ta’minlashning muhim asosiy qismidir. Bu, ularning ijtimoiy muhitda o‘ziga xos o‘rnini topish, ijtimoiy muhitda o‘zini ifoda qilishining qonunlar tomonidan ta’minlanganligini tushunadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “Yoshlarning huquqiy madaniyatini shakllantirish” - Abdullo Oripov
2. “Yoshlar huquqlari va milliy davlatlar” - Zulfiya Isroilova
3. "The Civilization of the Renaissance in Italy" - Jacob Burckhardt
4. "The Renaissance: A Very Short Introduction" - Jerry Brotton.
5. "The Renaissance: Studies in Art and Poetry" - Walter Pater.

Ózbekiston Respublikasi “Yoshlarga oid davlat siyosati toǵrisida”gi Qonuning yurtimizda yoshlar masalasining huqiqiy bazasin mustahkamlashdagi róli

Sarsenbaeva Amangul-*Qoraqalpoq davlat universiteti*

‹‹Bugingi shiddat bilan rivojlaniyotgan dunyo insoniyat oldida, yoshlar oldida yangidan yangi, buyuk imkonyatlar ochmoqda. Shu bilan birga, ularni oldin kórilmagan túrli xil yovuz xavf- xatarlarga ham duchor etmoqda….Farzandlarimizni birovlarning qóliga berib qóymasdan, ularni ózlarimiz tarbiya qilmoǵimiz lozim. Buning uchun yoshlarimiz bilan kóproq suhbatlashishimiz, ularning qalbiga quloq solish, dardini bilish, muommolarini yechish uchun amaliy yordam berishimiz kerak››, [4]. - degan edi Ózbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev.

Istiqlol yillarida yoshlarning har tafarlama yetuk, barkamol shaxs bólib yetishishlari uchun mustahkam huquqiy baza yaratildi. Hususan, bugungacha parlament tomonidan yoshlarga oid 40 dan ziyod qonun hujjatlari qabul qilingan bólib, 30 dan ortiq xalqaro huquqiy hujjatlar ratifikatsiya qilingan.

Mustaqillikning dastlabki yillaridayoq yani 1991-yil 20-noyabrda “Ózbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatining asoslari tóǵrisida”gi Qonunning qabul qilinishi bilan mamlakatimizda yoshlarga e’tibor masalasi davlat siyosati darajasiga kótarilgan edi. Bu qonun bosh islohatchi bólgan davlatning yoshlar masalasiga boǵliq asosiy strategik yónalishlardagi faoliyatin boshqichma bosqich va sistemali shaklda ámalga oshirilishiga imkonyat yaratib berdi. Unda faqatgina yoshlar bóyicha davlat siyosatining maqsad va principlari berilib qóymasdan, bugungi kun kóz- qarashidan ular bilan boǵliq júdá principial masalalar ham joy olgan. Qonunda birinchi marta yoshlar hayotiga boǵliq siyosat ham da dasturlarni ishlab chiqarish, amalga oshirishda yoshlarimizning toǵridan toǵri qatnashishi asosiy vazifalardan biri sifatida belgilandi.

2016- yil 16-sentyabrda qabul qilingan yangi tahrirdagi Ózbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati toǵrisida”gi 4 bob, 33 moddadan iborat Qonun [1]. ham yoshlarimizning manfaatlarini táminlashda beqiyos darajda xizmat qildi. Ayniqsa mámlakatimizning tálim, madaniyat va sport sohasidagi yoshlar siyosatida bir qator imkonyatlat yaratildi va mana shu yaratilgan sharoitlar asnosida tarixiy yutuqlarga ham erishildi.

Ótgan vaqt mobaynida yoshlarni har tomanlama qóllab quvvatlash, ularning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, intelektual salohiyati yuqori, zamon bilan hamnafas, óz yónalishi bóyicha kerakli bólgan kadr yoshlarni tarbiyalash bóyicha alohida tizim yaratildi.

Ózbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligi, Oliy Majlis palatalari huzurida Yoshlar parlamentlari, Ózbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi qoshida Yoshlar akademiyasi tashkil qilindi.

Rivojlaniyotgan davr kóz qarashidan yoshlarga oid muommolarni atroflicha órganish, samarali yechim ishlab chiqish, shuningdek 2020 yil dekabr oyida yuqori darajada tashkil qilingan Yoshlar forumida va albatta Ózbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29- dekabrdagi Oliy Majlisga va xalqimizga Murojatnomasida qayd etilgan yoshlarga oid davlat siyosatini yangi bosqichga olib chiqish bóyicha alohida chora tadbirlar ishlab vazifasi qóyildi va aniq belgilangan maqsadlar asosida 2021yil 18-yanvarda Ózbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ‹‹Ózbekistonda Yoshlarga oid davlar siyosatini 2025-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash toǵrisida›› Qarori [2] qabul qilindi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Ózbekiston yoshlari forumida tákidlab ótganidek, “Biz yurtimizda qanday islohotlarga qól urmaylik, avvalo, siz kabi yoshlarga, sizlarning kuch-ǵayratingiz, azmu shijoatingizga suyanamiz. Barchangiz yaxshi bilasiz, bugun óz oldimizga ulkan marralar qóyganmiz. Ona Vatanimizda Uchinchi Renessans poydevorini yaratishga kirishdik. Biz oila, maktabgacha tálim, maktab va oliy tálimni hamda ilmiy-madaniy dargohlarni bólǵusi Renessansning eng muhim boǵinlari deb hisoblaymiz. Shu sababli ayni ushbu sohalarda tub islohotlarni amalga oshirmoqdamiz. Ishonamanki, mamlakatimiz taraqqiyotining yangi poydevorini yaratishda sizlar singari fidoyi va vatanparvar yoshlarimiz faol ishtirok etib, munosib hissa qóshadilar” [3].

Yuqorida takidlangan konsepsiyaning asosiy vazifalari qatorida:

- Yoshlarning qonuniy huquq va manfatlarini himoya qilishga qaratilgan huquqiy bazani takomilllashtirish;
- Tálimning barcha bosqichlarida yoshlarning sifatli tálim olishini táminlash, hududlarda inklyuziv tálim rivojlanishi uchun shart- sharoit yaratish;
- Yoshlarga munosib mehnat sharoitlarini yaratish va ularning mehnatga oid qonuniy huquqlarini himoya qilish orqali ularning iqtisodiy huquq va imkoniyatlarini kengaytirish;

kabi bandlarni alohida takidlab ótish kerak.

Bundan tashqari, yoshlarning tálim olishi, ijtimoiy va tibbiy himoyasi, uy-joyli bólishi, bandligi uchun shart- sharoitlar yaratish- davlatning konstitutsiyaviy majburiyati sifatida óz aksini topdi. Davlat shu orqali juda muhim bólgan majburiyatlarni óz zimmasiga olmoqda.

Davlatning qudratini belgilaydigan qator omillardan biri, shubhasiz, mánan yetuk, jismonan soǵlom, har tomonlama barkamol avlodni voyaga yetkazishdir. Hukumatimiz tarafidan amalga oshirilayotgan keng kólamli

islohatlar allaqachon óz mevasini berishni boshladi va bu kabi qóllab quvvatlashlar soyasida yoshlarimiz albatta yuksak marralarni zabt etishi shubhasizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. 2016 yil 14 sentyabrdagi «Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida»gi Qonun / https://lex.uz/docs/3026246
2. 2021yil 18-yanvardagi ‹‹Ózbekistonda Yoshlarga oid davlar siyosatini 2025- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash toǵrisida›› Qaror http://lex.uz//docs/-5234746
3. Ózbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Ózbekiston yoshlari forumidagi máruzasi // https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston- respublikasi-prezidenti -shavkat-mirziyoevning-ozbekiston-yoshlari-forumida-sozlagan-nutqi_ 197662
4. https://www.gazeta.uz//politics/

Taym-menejment o'quv jarayonida o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish texnologiyasi sifatida

Bekniyazov Bayrambay Saparbaevich-*NDPI o‘qituvchisi, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada umumta’lim maktablari pedagogik faoliyatida o'qituvchilarning vaqtni boshqarish va uni o'quv va kundalik hayotda qo'llash, vaqtni rejalashtirish va vaqtni boshqarish usullari va ulardan foydalanishning o‘ziga xos xususiyatlari yoritib berilgan.*

**Tayanch so`zlar:** *taym menejment, rivoslantirish, vaqtdan foydalanish, vaqtni boshqarish, vaqtni boshqarish usullari: Eyzenxaur, Paretto qonuni vaqt o`g`rilari, “ABVGD” usuli.*

Vaqtdan unumli foydalanish doimiy ravishda insonni bezovta qiladi. Chunki, barcha insonlar ham belgilangan muddatga muvofiq oldiga qo`ygan maqsadlarni amalga oshira olmaydilar. Kimdir kam kuch sarflash orqali muvaffaqiyatlarga erishadi, kimdir esa ko`p kuch yo`qotish hisobiga past natija ko`rsatkichiga ega bo`ladi. Shu boisdan ham vaqtdan unumli foydalanish masalasi psixologik muammo sifatida boshqaruv faoliyatimizda uchrab turadi.

Ko‘p holatlarda vaqtni unumli boshqarish jarayoni quyidagi unsurlarni o‘z ichiga oladi:

- ishlash qobiliyati va his-tuyg‘uni boshqarish;
- maqsadni to‘g‘ri rejalashtirish;
- vazifalarni belgilash va amalga oshirish;
- oldinga qo‘yilgan maqsadga erishish;
- xulosa chiqarish [3;7]

Darhaqiqat, O`zbekiston Respublikasida aksariyat ta`lim muassasalari ish haqi fondining ulushi, hatto rivojlangan sohalarda ham, nisbatan kichikdir. Shu bilan birga, ta`lim muassasalari faoliyatini tashkillashtirishning boshqa usullari ko`pincha qo`llanilmaydi. Masalan, doimiy boshqaruvni o`rnatish, korporativ strategiyani ishlab chiqish va hk.

Vaqtdan unumli foydalanib muvaffaqiyatga erishishning siri nimada?

Ongimizni to`g`ri yo`naltirish - vaqtdan unumli foydalanishning eng maqbul yo`lidir. Maqsadni to`g`ri qo`ya bilish tafakkurimizning faollashuviga olib keladi va qisqa vaqtda ko`zlangan natijaga erishiladi.

Insonlarni muvaffaqiyatli harakat qiluvchi yoki muvaffaqiyatsiz ishlovchi shaxslar toifasiga ajratishimiz mumkin. Muvaffaqiyatli ishlovchi insonlarning siri vaqtdan unumli foydalanish uquviga egaligidadir.

“Aniq maqsadli inson xatto eng og`ir yo`lni ham bosib o`tadi. Maqsadi yo`q inson esa, xatto eng silliq yo`lda ham joyidan siljimaydi”- degan edi Tomas Karleyl`.

Vaqtdan unumli foydalanish inson tafakkuriga bog`liq jarayondir. Inson tafakkuri orqali fikrlaydi, muammo paydo bo`lganda esa, fikrlash jarayoni faollashadi. Muammoni bartaraf etish uchun hayotiy ko`nikmalar, ya`ni kundalik hayotdagi vazifalarni samarali hal qilishda insonga zarur bo`ladigan ijobiy hatti-harakatlar majmui zarur. Ijobiy hatti-harakatlariga inson madaniyati, axloqi, xulq atvori, sog`lom turmush tarzi kabi shaxsiy kategoriyalarni misol qilib olish mumkin.

Insonning shaxsiy faoliyatidagi muammolarini o`z vaqtida bartaraf etish uchun vaqtdan unumli foydalanish va vaqtni boshqarish mahorati egallansa yaxshi natijalarga erishadi va bu “Taym menejment” degan tushuncha bilan izohlanadi.

Taym menejment - bu o`z shaxsiy ish vaqtini boshqarish mahoratidir. Taym menejment - bu faqatgina zarur ishlar ro`yxatini tuzish emas, balki vaqt va yuklamani to`g`ri taqsimlash hamdir.

L.J.Zeyvertning fikricha, vaqtni boshqarish - bu o‘z-o‘zini boshqarish va o‘z turmush tarzini intensiv shakllantirishdir [2;25].

Psixolog Parkinsonning fikricha: «Agar vaqtni boshqarmasang, u qo`lingdan uchib ketadi».

Vaqt haqida Vil`fredo Parettoning “80/20 qoidasi” ham vaqtdan unumli foydalanishni ifodalaydi. Uningcha «Inson umrining 80% ini mayda-chuyda, keraksiz ishlarga, 20% ini muhim, dolzarb ishlarga sarflar ekan».

Paretto qonuni 20% kuch sarflash orqali 80% natijaga erishish va aksincha: Parettoning “Disbalans tamoyil”i - vaqt, harakat va manbalarning kichik qismi natijaning katta qismiga javobgardir.

Ishlarni bajarish jarayonida vaqtni sarflashda quyidagi harakatlarni amalga oshirish, ya`ni «Ishlarni muhim/muhim emas, dolzarb/dolzarb emasga toifalash mumkin. “Vaqt o`g`rilari” muvaffaqiyatli inson bo`lib etishimiz va vaqtni foydali ishlarga sarflashimizda bizga to`sqinlik qiladi.

“Vaqt o`g`rilari” - bu saviyasi past seriallar tomoshasi, do`konlarda bo`sh vaqtni o`tkazish, soatlab kimnidir hatti-harakatini g`iybat qilish, INTERNET tizimidagi noma`qul saytlardagi “sayohat”, tafakkur talab qilinmaydigan har-xil o`yinlar va h.k.

Vaqtni tashkil etishning mazmuni Vaqtni boshqara bilish, vaqtdan foyda olish yoki vaqtning qurboniga aylanishdir.

Strategik reja tuzish - uzoqni ko`zlab reja tuzishdir. “Biz bir yilga rejalashtirganimizda, don sochamiz, o`n yilga rejalashtirganimizda, daraxt ekamiz, agar butun umrga rejalashtirsak, kishilarni o`qitamiz va tarbiyalaymiz” (Xitoy xalq maqoli).

Har kunlik reja tuzish samaradorlikni oshirish va vaqtni unumli boshqarishda zarur. Qoidaga ko`ra, oldindan to`g`ri tuzilgan reja past ko`rsatkichlarning oldini oladi. Hamma vaqt qog`ozda o`ylash va rejalashtirish lozim. Agar maqsad qog`ozga tushmasa, demak, u mavjud emas. Vazifalar ro`yxati - o`ziga xos xarita bo`lib, u sizning ko`zlangan maqsad sari yo`ldan adashib ketishingizga yo`l qo`ymaydi.

Reja tushirilgan ro`yxat bo`yicha ishlash ilk kundanoq samaradorlikni 25 foizga oshiradi. Oqshomdayoq ertaga qilishingiz kerak bo`lgan ishlaringiz ro`yxatini tayyorlab qo`ying. Ishga keliboq siz har doim kunni nimadan boshlashni bilasiz. Kun davomida tuzilgan ro`yxat asosida ishlang: yangi ish paydo bo`lganida uni avvalgi rejalashtirilgan ishlar ro`yxatiga muhimligiga qarab tirkab qo`ying. Ro`yxatingizdagi vazifani bajarganingiz hamono uni albatta o`chirib qo`ying. Bu sizga o`z ishidan qoniqish hissini beradi, g`ayratlantiradi va quvvat baxsh etadi. Yirik ishlardan tortib eng maydalariga qadar, uzoq muddatlilaru qisqa vaqtlilarigacha, butun umrlikdan boshlab bir kunlikni ham rejalashtirib chiqing. Har bir vazifaga muhlat belgilang. Qiyin, murakkab vazifani mayda, kichik vazifalarga bo`lib chiqing. Bunda sizga qarorlar daraxti yordam beradi: bunda muhim ish - daraxt, mayda vazifachalar esa uning shoxlaridir. “Shoxlash”ni toki qo`shimcha kichik vazifalarning barchasi oddiy va ravshan, oson bo`lmagunicha davom ettiring. Qachondir biror ishga kirishishdan oldin 10/90 qoidasini eslang: ishga kirishishdan oldin uni rejalashtirishga sarflangan 10 foiz vaqt uning echimiga ketadigan 90 foiz vaqtni tejaydi.

Shu bilan birga, har qanday faoliyatda vaqtni boshqarish texnologiyalaridan foydalanish va o'zlashtirish bebaho yordam berishi mumkin. Gleb Arxangelskiyning ta’kidlashicha, “vaqtni boshqarish – bu o‘zgarmas hayot

vaqtidan shaxsiy maqsadlar va qadriyatlarga muvofiq foydalanish imkonini beruvchi texnologiya. Shunday ekan, vaqtni boshqarishning maqsadli vazifasi baxtdir". [1;13].

Ta`lim muassasida muvaffaqiyatga erishishning yana bir samarali yo`li har bir xodim o`zining lavozimi va bajarayotgan funktsiyalariga qarab strategik vazifalarni amalga oshirishi, istiqbolini ko`ra bilishi lozim.

Muvaffaqiyatsizlikka erishishning eng oson yo`li esa, "VAQT" degan qimmat baho xazinadan noto`g`ri foydalanish, ya`ni siz uchun muhim bo`lgan ishni to`g`ri kelmaydigan vaqtda amalga oshirishdir.

Muvaffaqiyatga erishish, ya`ni ishingizning ijobiy hal bo`lishi uchun, ishingizni hal qiladigan kishilar: boshlig`ingiz, o`qituvchingiz, turmush o`rtog`ingiz, ota-onangiz va boshqalar bilan bu ishingizni qachon, qaysi vaqtda muhokama qilishingiz lozimligi haqida puxta o`ylab kirishish ma`qul.

Taym-menejmentning vazifasi – vaqtida eng asosiy ishni aniqlab olish. Ishlarni muhimligiga qarab joylashtirib olish mo`ljaldagi vazifalarni yaxshiroq boshqarishga ko`maklashadi. Muhim vazifalarni aniqlab olganingizdan so`ng uning natijasini - bajarilgan yo bajarilmaganini baholang. Agar muhim vazifa o`z muddatida bajarilmasa, jiddiy oqibatni keltirib chiqaradi. Ishlarni joylashtirish uchun "ABVGD" usuli yaxshi yordam beradi. Bu rejalashtirishning eng oddiy yo`li bo`lib, o`zida ro`yxatdagi har bir vazifaning muhimligiga qarab darajalaydi.

Oila ham hayotda muvaffaqiyatga erishishda vaqtdan samarali foydalanish asosiy o`rinni egallaydi. Sharoitlar va vaziyatlar dogmatik emas, ular dinamik xususiyatga egadir, bu o`zgaruvchan jarayonga inson doimo o`z vaqtida, vaqtni boshqara olgan holatda tayyorligini ko`rasata bilsagina muvaffaqiyat kalitining sohibi bo`la oladi.

Foydalangan adabiyotlar.

1. Архангельский, Г. Корпоративный тайм-менеджмент: Энциклопедия решений / Г. Архангельский. М.: Альпина Паблишер, 2015. - 211 с.

2. Зайверт. Л. Если спешишь - не торопись: новый тайм-менеджмент в ускорившемся мире: семь шагов к эффективности и независимости в использовании времени /Л.Зайверт; пер. с нем. Н.С.Сироткина. - Москва: Интерэксперт, 2011. - 255 с.

3. Юсупова Н. Тайм менежмент вақтни бошқариш. Т., «Янги авлод» 2009. Б.88

Психология лидерства и управления

Бекимбетова Гульсанем Шаукетовна-*Студентка 3-го курса НГПИ имениАжинияза*

1. Определение лидерства и управления

- Лидерство – это процесс влияния на других людей для достижения определённых целей. Лидерство включает способность вдохновлять, мотивировать и направлять людей.

- Управление – это процесс планирования, организации, мотивации и контроля ресурсов (включая человеческие) для достижения организационных целей. Управление более формально и структурировано по сравнению с лидерством.[1.45-67]

2. Теории лидерства

- Теория черт лидерства предполагает, что лидеры обладают определёнными врождёнными качествами, такими как харизма, уверенность и интеллект.

- Поведенческие теории лидерства фокусируются на действиях лидеров. Важными аспектами являются стиль руководства, такие как автократический, демократический и либеральный.

- Ситуационные и контингентные теории утверждают, что эффективность лидерства зависит от контекста и ситуации. В разных ситуациях требуются разные стили лидерства.

- Трансформационное лидерство – это стиль лидерства, при котором лидер вдохновляет и мотивирует последователей к достижению высоких целей и личностному росту.[4.95-120]

3. Личностные качества и навыки лидера

- Эффективные лидеры часто обладают высокой эмоциональной интеллигентностью, которая включает самосознание, саморегуляцию, мотивацию, эмпатию и социальные навыки.

- Важные личностные черты лидера включают уверенность, честность, решительность, адаптивность и способность к стратегическому мышлению.

- Лидеры должны уметь принимать сложные решения, управлять конфликтами и строить доверительные отношения.[2.80-105]

4. Влияние лидерства на организационное поведение

- Эффективное лидерство способствует повышению мотивации сотрудников, улучшению их удовлетворённости работой и увеличению производительности.

- Лидеры играют ключевую роль в формировании организационной культуры, которая может поддерживать инновации, сотрудничество и высокий уровень морального духа.

- Лидерство также влияет на процессы командообразования и координации работы в организации, что важно для достижения общих целей.[3.120-145]

5. Управленческие подходы и стили

- Классический подход к управлению включает строгую иерархию, разделение труда и формальные правила.

- Поведенческий подход фокусируется на человеческих аспектах управления, таких как мотивация и удовлетворённость сотрудников.

- Современные подходы включают гибкие организационные структуры, акцент на инновации и кросс-функциональные команды.

- Различные стили управления (авторитарный, демократический, либеральный) могут быть применимы в зависимости от конкретной ситуации и потребностей организации.[4.95-120]

6. Развитие лидерских навыков

- Обучение и развитие лидерских навыков являются важными аспектами профессионального роста. Это может включать формальное образование, тренинги, менторство и практический опыт.

- Саморазвитие и рефлексия также играют ключевую роль в становлении эффективного лидера.[5.200-230]

Литература:

1. Кузнецов, А. И. "Психология лидерства и управления." – М.: Альпина Паблишер, 2010.

2. Гоулман, Д. "Эмоциональное лидерство." – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2008.

3. Фидлер, Ф. "Теория лидерства: ситуация и стиль." – СПб.: Питер, 2012.

4. Юкл, Г. "Лидерство в организациях." – М.: Юрайт, 2013.

5. Бас, Б. М. "Трансформационное лидерство." – СПб.: Питер, 2006.

«ЖАСЛАР ҲӘМ БИЗНЕСТИ ҚОЛЛАП-ҚУЎАТЛАЎ ЖЫЛЫ»НДА ЖАҢА ӨЗБЕКСТАН – ЖАҢА СОЦИАЛЛЫҚ РЕАЛЛЫҚ СЫПАТЫНДА

Сулайманов Саламат Арепбаевич *т.и.д.(DSc), доц*

Арыслан Оразбаев *ф.и.б.ф.д.(PhD), ҚМУ*

«Социаллық пәнлер» кафедрасы доценти

Ҳәзирги дәўирдиң талапларынан келип шыққан ҳалда, Өзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёев тәрепинен ***2024 жылды Өзбекстанда «Жаслар ҳәм бизнести қоллап-қуўатлаў жылы»*** деп жәрия қылынды. Президентимиз өзиниң Жаңа жыл менен халқымыз ҳәм жасларымызды қутлықлаў сөзинде «Инсан – қәдирин улығлаў, халқымыздың мәплерин тәмийнлеў, буның ушын күшли экономиканы раўажландырыў бизиң тийкарғы ўазыйпамыз болып есапланады», – деп атап өтти.

Заманагөй социаллық реаллық барған сайын қурамалы түс алып, оны изертлеўде дәстүрий жантасыўлар адекват болмай қалды. Ендиликте бундай

қурамалы социаллық реаллықты жаңаша методологиялық жантасыўлар тийкарында изертлеўди талап етпекте. Бүгинги күнде Өзбекстанда жүз берип атырған социаллық процесслер, сондай-ақ, Жаңа Өзбекстанды қәлиплестириўдиң теориялық-философиялық аспектлерин анализ қылыў усы жаңа сапаны раўажландырыўдың теориялық модели болып хызмет қылады.

2024-жыл «Жаслар ҳәм бизнести қоллап-қуўатлаў жылы»нда Жаңа Өзбекстанның жаңа социаллық реаллық сыпатында қәлиплесиўине тийкар болатуғын факторларды, сондай-ақ жаңа аттракторды табыўдың айырым мәселелериниң илимий-теориялық аспектлерин анализ қыламыз. Аттрактор сөзи англичан тилинен «өзине тартыў», «өзине қаратыў», «өзине жалп қылыў» деген мәнислерин билдиреди.

Жаңа Өзбекстанның жаңа социаллық реаллық сыпатында қәлиплесиўиниң тийкарғы принциплери сыпатында биз төмендегилерди атап өтемиз: сапалы билимлендириў, жуўапкершилик, сөз бенен истиң бирлиги, ўатанды сүйиўшилик, пуқаралық позиция, жәмийетлик қадағалаў, инсан капиталы, инсанның қәдирин улығлаў, қәдириятлар үстинлиги ҳ.т.б. Жаңа Өзбекстанды қурыў биринши нәўбетте, билимди модернизация қылыў менен тығыз байланыслы.

«2023 жыл елимиз ушын берекетли ҳәм әўметли келди. Ең әҳмийетлиси, елимизде тынышлық, ҳәр қыйлы миллет ўәкиллериниң ортасында дослық ҳәм аўызбиришилик ҳүким сүрмекте», – деп атап өтти Президентимиз.

Тарийх – бул өтмиштеги сиясат, ал бүгинги алып барылып атырған сиясатта тарийхқа айланып бара береди. Илимдеги тарийхыйлық принципине тийкарланып айтатуғын болсақ, 2022-жыл 20-декабрде Өзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёевтиң Олий мажлис ҳәм Өзбекстан халқына мүрәжааты усынылды. Президентимиз 2023-жылды елимизде ***“Инсанға итибар ҳәм сапалы билимлендириў жылы”*** деп жәрия қылды. Президентимиздиң бул усынысы халқымыз, әсиресе жасларымыз тәрепинен толық қоллап-қуўатланды. Себеби, халқымыз ҳәм жасларымыздың пәраўан, тыныш ҳәмде бахытлы турмыс кешириўи, әлбетте, билимлендириў тараўында әмелге асырылып атырған реформаларға байланыслы. Билимниң сапасын асырыў – Жаңа Өзбекстанның жаңа социаллық реаллық сыпатында раўажланыўының бирден бир туўры жолы болып есапланады.

Әлбетте, Жаңа Өзбекстанның жасларында билимге талабы күшли болса ғана жәмийетимизде билим қәдириятқа айланады ҳәм диалектикалық көз-қарастан билим сапалы билимге айланады. Жәмийетимизде билим қәдириятқа айланыўы ушын мәмлекетимиз тәрепинен жасларымызға

сапалы билимди ийелеўинде жоқары дәрежеде имканиятлар жаратылған. Жаңа Өзбекстанды жаңа социаллық реаллық сыпатында қурыўда сапалы билимниң орны үлкен. Сапалы билим көз-қарасынан жасларымыз руўхый жақтан жетилиспесе, онда ержеткен болып есапланбайды. Себеби, сапалы билим арқалы жасларымыз руўхый жақтан жетилиседи ҳәм ержеткен болып есапланады.

Президентимиздиң 2024 жылды «Жаслар ҳәм бизнести қоллап-қуўатлаў жылы» деп жәрия қылыўындағы атап өткен креатив идеяларын, белгилеп берген ўазыйпаларды соның менен бирге, Жаңа Өзбекстанды жаңа социаллық реаллық сыпатында жәмийеттиң төмендеги 3 нызамлары менен, сондай-ақ, жәмийетлик сана ҳәм жәмийетлик болмыстың өз-ара байланыслығы арқалы анализ қыламыз. Жәмийетлик сана деп жәмийетлик болмысты сәўлелендиретуғын сезимлердиң, көз-қараслардың, идеялардың бир пүтин системасына айтылады. Жәмийетлик болмыс пенен жәмийетлик сана арасындағы өз-ара байланыс төмендегише:

1. Жәмийетлик болмыс өзиниң раўажланыў барысында ең соңында жәмийетлик сананы анықлайды.

2. Жәмийетлик сана жәмийетлик болмысты сәўлелендиреди.

3. Жәмийетлик сананың салыстырмалы өз бетинше ғәрезлиликке ийе болыўы.

Жәмийеттиң биринши нызамы бойынша жәмийетимиздиң ҳәр бир ағзасы Жаңа Өзбекстанның социаллық реаллығын жәмийетлик болмыс сыпатында қабыл қылыўы шәрт. Жәмийеттиң екинши нызамы бойынша жәмийетлик санамыз жәмийетлик болмысымыздағы Жаңа Өзбекстанның социаллық реаллығын дурыс сәўлелендириўи керек. Бүгинги күнде әмелге асырылып атырған барлық реформалар жәмийетлик болмысымыздың тийкарғы ажыралмас бөлимине айланса ғана, жәмийетлик санамыз жәмийетлик болмысымызды дурыс сәўлелендирсе, Жаңа Өзбекстанның қурылыўына тийкар болып хызмет қылады. Бунда, әсиресе, социаллық реаллықты жәмийетлик ҳақыйқатлыққа айландырыў ушын жаратылған жәмийетлик имканиятлардан нәтийжели пайдаланыў арқалы, инсан капиталын раўажландырыў, инсанның қәдирин улығлаў, барлық искерликлеримиздиң жоқары руўхыйлыққа тийкарланыўы, сөз бенен истиң бирлиги болса ғана, Жаңа Өзбекстанның реал тийкарлары жаратылады.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2023 жыл 11-сентябрде «Өзбекстан – 2030» стратегиясы ҳаққында»ғы ПП-158-санлы пәрманы қабыл қылынды. Усы Пәрман менен Жаңа Өзбекстанның раўажланыў стратегиясын әмелге асырыў процессинде топланған тәжирийбе ҳәм жәмәәтшиликтиң талықлаўының нәтийжелери тийкарында ислеп шығылған

«Өзбекстан – 2030» стратегиясы тастыйқланды. Демек, Президентимиздиң Өзбекстанда 2024 жылды «Жаслар ҳәм бизнести қоллап-қуўатлаў жылы» деп жәрия қылыўындағы тийкарғы мақсетлериниң бири «Өзбекстан – 2030» стратегиясында белгиленген 5 бағдар ҳәм 100 мақсетлерди толық әмелге асырыўдың логикалық даўамы болып есапланады.

Пәрманда «Өзбекстан – 2030» стратегиясының тийкарғы идеялары төмендегише сәўлеленген:

– Турақлы экономикалық өсим арқалы дәрамады орташадан жоқары болған мәмлекетлердиң қатарынан орын алыў;

– Халықтың талапларына ҳәм халықаралық стандартларға толық жуўап беретуғын билимлендириў, медицина ҳәм социаллық қорғаў системасын раўажландырыў;

– Халық ушын қолайлы экологиялық шараятларды жаратыў;

– Халық хызметиндеги әдалатлы ҳәм заманагөй мәмлекетти қурыў;

– Мәмлекеттиң суверенитети ҳәм қәўипсизлигин тәмийнлеў.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2023 жыл 11 сентябрде қабыл қылынған “Өзбекстан – 2030” стратегиясын 2023 жылда сапалы ҳәм өз ўақтында әмелге асырыў ис-илажлары ҳаққында”ғы ПҚ–300-санлы қарары қабыл қылынды.

“Өзбекстан – 2030” стратегиясы 5 үстин бағдар ҳәм 100 мақсеттен ибарат.

1. Ҳәр бир инсанға өзиниң потенциалын жүзеге шығарыў ушын мүнәсип шараятлар жаратыў; (1-44 мақсетлер).

2. Турақлы экономикалық өсим арқалы халықтың пәраўанлығын тәмийнлеў; (45-61 мақсетлер).

3. Суў ресурсларын үнемлеў ҳәм қоршаған орталықты қорғаў; (62-73 мақсетлер).

4. Нызам үстинлигин тәмийнлеў, халықтың хызметиндеги мәмлекет басқарыўын шөлкемлестириў; (74-89 мақсетлер).

5. «Қәўипсиз ҳәм тынышлықсүйер мәмлекет» принципине тийкарланған сиясатты изшил даўам еттириў. (90-100 мақсетлер).

Президентимиз 2024 жылда «Жаңа жылда экономикамызға шет ел инвестицияларды жалп қылыў, исбилерменлик ҳәм жеке мүлк ушын кең имканиятларды жаратыўды жәнеде күшейттиремиз. Илим-пән, инновация, IT сыяқлы тараўларды, «жасыл» ҳәм санлы технологияларды раўажландырыўға айрықша итибар қаратамыз», – деп атап өтти. Ҳақыйқатында да, XXI әсирге келип, санаат революциясы IT-технологияларының раўажланыўы нәтийжесинде санлы дәўир басланды. Бүгин әййемги грек философы Пифагордың “дүньяның тийкары – бул

санлар”, “барлық нәрселер – санлар болып есапланады” деген идеясы ҳақыйқатлыққа жоқары дәрежеде жақын екенлиги гүзетилмекте.

Ҳәзирги күнде инсан искерлигиниң барлық көплеген тараўларына санластырыў процесслери кирип келди. Бир сөз бенен айтқанда, санлы парадигма раўажланыўдың жаңа парадигмасы сыпатында тән алынбақта. Бул бойынша алымлар санлы парадигманың, санластырыўдың ҳәр қыйлы көплеген аспектлерин үйренбекте.

Бүгин Өзбекстанда санлы парадигма тийкарында раўажланыў тенденциясын анық белгилеп, нәтийжеде “Санлы Өзбекстан – 2030” концепциясын ислеп шықты. Усы концепцияда санластырыўдың жәмийеттиң барлық тараўларына, сондай-ақ, сиясат, ҳуқық, экономика, медицина, билимлендириў, мәденият, туризм ҳәм басқа системаларға кирип барыўы тийкарланып берилген.

Президентимиз өз сөзинде 2024-жылда «Жаңа жумыс орынларын жаратыў, халқымыздың дәраматларын асырыў итибарымыздың орайында болады. Ис ҳақы, пенсия, стипендиялардың муғдары асырылады. Ҳаял-қызлар ҳәм нураныйларды, жәрдемге мүтәж инсанларды қоллап-қуўатлаўға айрықша әҳмийет беремиз. Социаллық тараўлардың раўажланыўын жаңаша басқышқа көтеремиз». «Ўатанымыздың ғәрезсизлигин беккемлеў, Қураллы күшлеримиздиң әскерий потенциалың асырыў үстин ўазыйпамыз болады. Жаңа турмысты, Жаңа Өзбекстанды қурыў ушын бар күш ҳәм имканиятларымызды толық әмелге асырамыз», – деп атап өтти.

Өзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёев өткен 2023-жылды есап-санақ қылып, сондай деди: «Өмир бар екен, оның жетискенлиги ҳәм қуўанышлары, тәшўиш ҳәм машқалалары да болыўы тәбийий. Бирақ инсан ҳәм халықтың ақыл-зейини, ҳадал мийнети, беккем қәлби менен ҳәр қандай сынаўлардан мүнәсип өтиўге ылайық».

Соның менен бирге, «Биргеликтеги мийнетлеримиз себепли Жаңа Өзбекстан арзыўсы реал ҳақыйқатқа айланбақта. Барлық ерискен жетискенликлеримиз ушын сиз, әзиз ўатанласларымызға, шын кеўилден миннетдаршылық билдиремен», – деди Президент.

Санлы экономиканы раўажландырыў жолын таңлаған мәмлекетлер өз пуқараларының азық-аўқат қәўипсизлигин тәмийнлеўге, әсиресе, билимлендириў тараўын басқарыў системасы менен тығыз алып барыўына имканият жаратады. Демек, қайсы бир мәмлекет жасларының билим алыўына көп қәрежет ажыратса, усы мәмлекет келешекте инновациялық пикирлейтуғын жаслардың қатары кеңейип, жәмийетке көп пайда келтиретуғынлығы ҳәзирги дәўир дәлийлеп берди. Бүгин пүтин инсаният санлы раўажланыў басқышын нызамлы басып өтип атырған екен,

Жаңаланып атырған Өзбекстанда глобал раўажланыў системасы менен тығыз байланыста раўажланыўды талап етеди. Бул, өз нәўбетинде, Жаңа Өзбекстанның социаллық реаллығын санлы парадигма негизинде өзгерттириў дәўир талабы екенлигин аңлатады.

Жуўмақластырып айтқанда, Өзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёев тәрепинен 2024 жылды Өзбекстанда «Жаслар ҳәм бизнести қоллап-қуўатлаў жылы» деп жәрия қылыўы мүнәсебети менен билдирген креатив ҳәм прагматик идеялары социаллық имканият сыпатында Жаңа Өзбекстанның жаңа социаллық реаллыққа айланыўы ҳәм социаллық мәмлекетти қурыўда методологиялық стратегия болып хызмет қылады.

Жаңа социаллық реаллықты қәлиплестириўде жаңаша дүньяға көз-қарас, жаңаша пикирлеў, жаңаша ойлаўды талап қылады. Бундай жаңа сапаны қурыўда инсан капиталы, билим ҳәм инновациялар зәрүрли әҳмийетке ийе. Жаңа Өзбекстан жаңа аттракторды (раўажланыў мақсети) аңлатар екен, бул аттрактордың әмелге асырылыўы, дана халқымыз айтқанындай, “мақсет анық болса, мәнзиллер жақын болады” деген өмирлик ҳақыйқатта өзиниң тастыйқлаўын табады.

Zardushtiylikning boshqa dinlarga ta'siri

Idrisov Imalatdin Regan ulı-*Qoraqalpoq davlat universiteti 3-kurs talabasi*

Sulaymanov Salamat Arepbaevich-*Tarix fanlari doktori, dotsent*

Annotatsiya: Maqolada zardushtiylik dinining o'ziga xos jihatlari, uning boshqa dinlarda saqlanib qolgan an'analari va ko'rsatgan ta'sirlari haqida chuqur bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Zardushtiylik, Avesto, Axura-Mazda, Abu Rayhon Beruniy, Qur'oni Karim, islom dini, yahudiylik, nasroniylik, Mankur, Nakir, Rizvan.

Qadim zamonlardan boshlab insoniyat har xil e'tiqodlarga amal qilib kelgan. Ular turli xil xududlarda bir-biridan farq qilgan an'analarni o'zida aks ettirgan. Eramizdan avvalgi taxminan VII asrlarga kelib bunday ko'p xudolik e'tiqodlardan farq qiluvchi ilk e'tiqod zardushtiylik dini yuzaga keldi.

Zardushtiylik paydo bo’lgan davr birinchi sinfiy jamiyat, ya’ni quldorlik davri endi paydo bo’layotgan davr edi. U urug’-qabilachilik tuzumi emirilib aholi qullar va quldorlarga, zolim va mazlumlarga bo’linayotgan davr bo’lgan. Bu din eng avval O’rta Osiyo, so’ng Eron, Ozarbayjonda qaror topgan edi. Mazkur e'tiqod shu vaqtgacha hukm surgan dinlar orasida eng yetugi va adolatlisi edi. Shu boisdandir zardushtiylik kelajakda dunyo yuzini ko'rgan mahalliy o'z navbatida dunyoviy dinlarga ham nihoyatda katta ta'sir ko'rsatdi.

Zardushtiylik g'oyalari insoniyat uchun keyin paydo bo'lgan barcha dunyo dinlariga ta'sir ko'rsatdi va ularning dunyo dinlari darajasiga ko'tarilishida muhim rol o'ynaydi. "Avesto"da qayd etilgan odamlarni xayriya qilishga chaqiruvchi umuminsoniy qadriyatlar boshqa dinlarning ta'limotlari, g'oyalari, rivoyatlari muqaddas kitoblaridan joy oldi. Evropalik taniqli dinshunos Meri Boys bu borada: "Eronda zardushtiylik katta obro'ga ega bo'ldi. Uning ta'limotining ba'zi muhim jihatlarini yahudiy, nasroniy, islom dini va gnostik maktab tarafdorlari tomonidan o'zlashtirildi. Sharqda zardushtiylik buddizmning janubiy varianti rivojiga ta'sir ko'rsatdi" - deya o'z izohlarini qoldiradi.

Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, eramizdan avvalgi XVIII asrda hazrati Ibrohim zardushtiylik kabi buyuk e'tiqod nuridan rozi bo'lgan. Eramizdan avvalgi, XIV asrga kelib hazrati Muso payg'ambar yolg'iz quyoshga e'tiqodga yahudiylar qavmini qaratdi. Xristian dinining "Xudo odamni o'ziga o'xshash obrazda yaratdi" - degan asosiy tushuncha zardushtiylikning Axura-Mazda insonlarni o'ziga o'xshatib yaratdi degan fikrga to'g'ri keladi.

Zardushtiylikning asosiy g'oyalari bilan bog'liq xulosalar ruhiy kechinmalar islom diniga o'z-o'zidan kirib keldi. Ulardan ba'zilari bizga islom dini bilan birga yetib keldi. Albatta, VII-VIII asrlarda O'rta Osiyoda islomning tarqalishi bilan zardushtiylik dini taqiq qilina boshlandi. Abu Rayhon Beruniyning so'zlariga ko'ra, arablar zardushtiylik ruhoniylarini qirg'in qilib, ularning ilmiy va muqaddas kitoblarini yoqib yuborishgan. "Avesto" ning "Yasiyin" deb nomlangan ikkinchi kitobida Zardushtning maktublari tabiyat va halolliklar hukumdori, odamlarga yaqin va halol, hamma narsani biladigan va hamma narsaga tayyor bo'lgan Axura-Mazdaning abadiyligiga iymon keltiruvchi duolardan iborat. Olimlar "Mazda Yasna" so'zlarining yashirin mohiyati, ya'ni "Yasiyin" ma'lum darajada Qur'oni Karimning "Bakara" surasining 225-oyatiga muvofiq keladi deb ko'rsatishadi.

Islom dinida yasiynning o'rni katta va juda savobli hamdir. Yasiynning Qur'oni Karimning o'ttiz oltinchi surasi bo'lishiga qaramay, yasiyn Qur'oni Karim bilan teng ko'riladi. Masalan, qoraqalpoq dostonlarida "Yasiyin, Qur'on o'qitib"degan ko'plab satrlar mavjud. Nima uchun bu satrlarda Qur'onning bir surasi uning o'zi bilan teng ko'riladi? Yoki xalqimizda nima uchun "bunga aytgan so'z eshakning qulog'iga yasiyn o'qigandek", yoki "qulog'iga yasiyn o'qidi" kabi tarbiyaga bog'liq gaplar uchrashadi. "Uning qulog'iga qur'on o'qidi" deb keltirish mumkinmi? Bizning fikrimizcha, buning sababi "Avesto"ning bu qismi islomga kirganligi ekanligi xaliq ongiga singib ketgan "yasiyn" so'zi Qur'oni Karimda ma'qullanib, uni rivojlandirganligini ko'rishimiz mumkin.

Do'zax nomi musulmonlarning ham yahudiylarning ham tilida "pippom" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, ya'ni jahannam so'zidan olingan va islandiyalik islomshunos R. Dozining so'zlariga ko'ra islom do'zaxi ""taqlid qilish" degan

ma'noni anglatadi. Musulmon dinidagi jannat ham zardushtiylik bilan nasroniylik manbalarida uchraydi.

Payg'ambarimiz islomdan oldin ham arablar tabiiy kuchlarini boshqaradigan ruhlarga bo'lgan ishonganini aytadi. Islomda hatto jinlar ham Ollohning odamdan oldin "sof olovdan yaratilgan" deb hisoblanadi. (Qur'on, 33, 40- sura) Odamlar tuproqqa ko'milganidan so'ng, ularni so'roqqa tutuvchi Mankur, Nakir, jannatning qo'riqchisi Rizvan Islomni qabul qilgan, qolganlari esa uni qabul qilmagan va kofir sifatida qolgan deb ko'rsatiladi.

Zardushtiylikdagi devlarga ishonish, ya'ni shaytonga bo'ysinadigan odamni va inson va dunyoning dushmanlari bo'lgan devlarni ham musulmonlar o'zlariga qabul qilgan.

Zardushtiylik diniga ko'ra, o'limdan uch kun o'tgach uning ruxi yer ostidagi o'liklar makoniga tushadi. Marhumning ahvoli qolgan qarindoshlari va yaqinlarining xotirlashi va sadaqa berishi bilan bog'liq. Bu vazifani marhumning katta o'g'li o'z zimmasiga oladi. Bunday amallar dastlabki vaqtda tabiyatga jinlar zarar yetkazmasligi va xavfli vaziyatlardan eson-omon o'tishiga kuch berish uchun bajariladi. Ushbu xavfli oydan keyin ikkinchi marta, bir yil o'tgach, u uchinchi marta qon chiqariladi va qurbonlik qilinadi. Shundan so'ng, marhumning uch o'g'li yiliga bir marta esga olishlari kerak bo'lgan. Bunday an'analarning hozirgi kunda qoraqalpoq va yana birqancha xalqlar orasida saqlanib qolishi, zardushtiylik dinining qoldirgan ta'sirlari bilan bog'liqligi ko'rinib turadi.

Umuman olganda, bizning ma'naviyatimiz va milliy qadriyatlarimiz - dinimizning durdonasi bo'lgan zardushtiylikda bayonlangan fikrlar va an'analar islom dinidan ham joy olib xalqimizni yuksak ma'naviyat yo'lida kamol toptirishda hissa qo'shdi, chunki adolatli din an'analari ustunlik qilgan jamiyatda olg'a ilgarilash rivojlanish yuz beradi. Juda ko'plab ulamo va olimlarni o'z bag'rida dunyoga keltirib, voyaga yetkazgan Turon zaminining ilm-fan va madaniyat markaziga aylanishida ham avvalroq paydo bo’lgan va so'ngra esa umuminsoniy qadriyatlari islom dinidan joy olgan, zardushtiylik dini o'ziga xos asos yaratgan deya e'tirof etsak aslo mubolag'a bo'lmaydi.

Adabiyotlar:

1.Ж.Базарбаев, Ғ.Хожаниязов, Р.Базарбаев "Әййемги Окс дәрьясының төмениндеги зардуштлик дининиң излери" - Нөкис - 2007

2.Ғ.Хожаниязов "Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар" - Нөкис - 1994

3. Авесто Аскар Махкам аудармасы Тошкент - 2001

Ўзбекистоннинг бронза асри ва темир даврида маданий-хўжалик марказлариниг географик ечимлари

Абдуллаев Вахобжон Рузметович-*Ўзбекистон Республикаси ИИВнинг Хоразм академик лицейи ўқитувчиси*

Ускинов Самандар Сапарбоевич-*Ўзбекистон Республикаси ИИВнинг Хоразм академик лицейи ўқитувчиси*

Аннотация: Ўзбекистоннинг бронза асри ва темир даврида кечган этник муносабатлар таъсирида шаклланган маданий-хўжалик марказлариниг географик ечимлари масаласи таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: М.Р.Қосимов,Турон, Тошкент, Зарафшон, Фарғона, Сурхондарё, Хоразм, Сариқамишбўйи, Орол, Қизилқум, Устюрт, Қорақум, Селенгур, Кўлбулоқ, Учтут, Ижонд, Вауш.

Аннотация: Анализируется вопрос географического решения культурных и экономических центров, сформировавшихся под влиянием этнических отношений в эпоху бронзы и железного века Узбекистана.

Ключевые слова: М.Р. Касимов, Турон, Ташкент, Зарафшан, Фергана, Сурхандарьина, Хорезм, Сарыкамышбойи, Арол, Кызылкум, Устюрт, Каракумы, Селенгур, Колбулок, Учтут, Иджонд, Вауш.

Abstract: The issue of geographical solutions of cultural and economic centers formed under the influence of ethnic relations in the Bronze Age and Iron Age of Uzbekistan is analyzed.

Key words: M.R.Kasimov, Turon, Tashkent, Zarafshan, Fergana, Surkhandarya, Khorezm, Sarikamishboyi, Arol, Kyzylkum, Ustyurt, Karakum, Selengur, Kolbulok, Uchtut, Ijond, Vaush.

XX аср адабиётлар ва XXI аср бошлари нашрларида қайд қилинган маълумотлар Ватанимиз тарихий-географик ҳудудларида тарихий-географик манзараси, антропоген ландшафтининг шаклланиши ва ривожланиш шароитида бронза ва темир даврларида кечган этник муносабатлар тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади[24]. Геологик жараёнларни бир неча маротаба такрорланиши натижасида шаклланган Осиё материги ер юзаси манзарасини ҳилма-хил тасвир қилган бир неча физик-географик қисмлардан иборат. Шундай қисмлардан бири Ўзбекистоннинг Турон пасттекислиги марказида жойлашиши, унинг географик ҳолати, қулай иқлим шароити, аҳолининг жойлашишини тасвир қилган Тошкент, Зарафшон, Фарғона, Сурхондарё ва Хоразм текисликлари ўрнашган аҳоли учун тарихий давр, унинг турли босқичларида жамият иқтисодиётини ривожлантиришига кенг имконият яратиб берган.

[24] Баратов П. Ўзбекистон табиий географияси. – Т.: “Ўқитувчи”, 1996. Б- 5,6. Баратов П,Маматқулов М, Рафиқов А. Ўрта Осиё табиий географияси. – Т.: “Ўқитувчи”, 2002. Б-7.

Тадқиқотчилар асарларида қайд қилинишича, бундан 4-3 млн йилликларда Сариқамишбўйи, Орол, Қизилқум-Орол ўртаси текислик манзарада бўлган[25]. Тадқиқотчилар қайд қилишича, 1 млн йилдан – 500 минг йилликларгача Ўзбекистоннинг эопестосен даврида устунлик қилган текисликда одамзод жойлашган бўлса, пейстосен музликлари даврида муайян ҳудудларида этник жараёнлар давом этган[26]. Масалан, Турон пастекислиги шимоли-ғарбида жойлашган Устюрт платаси географик манзараси жиҳатидан шимолий, марказий ва жанубий қисмлардан иборат бўлиб, умумий майдони 200 минг кв.км.ни ташкил қилади, унинг жануби-шарқий қисми Қорақалпоғистон Республикаси таркибидаги майдони 70,3 минг кв.км.ни ташкил қилган[27].

Ер геологияси тараққиёти натижасида шаклланган Осиё материги юзасини маълум географик –ҳудудий чегарага эга бўлган бир қатор минтақалар ранг-баранг қилганлиги Ўрта Осиё физик-геграфик харитада ўз аксини топган. Шундай минтақаларнинг бири, Турон пасттекислиги географик ҳусусиятини намоён қилган Ўрта Осиё минтақасидир. Минтақанинг ер юзасининг тузилиши бир-бирини такрор қилмайдиган Ўзбекистон, Қозоғистон, Туркманистон, Тожикистон ва Қирғизистон республикалари каби қисмлардан иборат. Маскур табиий географик ҳудудларнинг релъефи тоғли ва тошликлардан иборат бўлиб, уларнинг ранг-баранглик манзараси полеотектоник ҳаракатларнинг гоҳ-гоҳида такрорланиб туриши натижаси билан изоҳланади. Ўрта Осиё минтақасининг географик ўрнининг умумий майдони 3 минг 450 минг кв км географик манзараси, табиати, антопоген ландшафти, табиий ресурсдан ҳамда аҳоли жойлашиши қулайлиги жиҳатидан табиий географик ҳудудлардан иборат. Ҳусусан, биринчи табиий географик ҳудудларга Ўрта Осиёнинг текислик регионлари ташкил қилган бу ҳудудга Ўзбекистоннинг Устюрт, қуйи Амударё, Қизилқум, қуйи Зарафшон, иккинчи тоғли ва текисликлар ҳудудлари Тошкент, Фарғона водийси, ўрта ва жанубий Зарафшон ва Сурҳон воҳалари жалб қилинади. Ўзбекистон ҳудуди тоғли ва текисликлардан иборатлиги учламчи ва тўртламчи даврларда полеотектоник жараёнлар маҳсулидир. Бу муқаддас замин Ўрта Осиё марказида жойлашиши ўзига ҳос географик қулайлиги билан унга геологик жиҳатдан уланиб кетган табиий географик ҳудудлардан фарқланиш

[25] Виноградов А.В., Итина М.А., Кесь А.С., Мамедов Е.Д. Палеогеографическая обсловленность расселиния древнего человека в пустьинях Средней Азии//Первобитный человек и его материалная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене.-М.: Наука. 1974.-С. 290-291. Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси.-Тошкент. “Ўқитувчи”. 1990. Б. 14.

[26] Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси.-Тошкент. “Ўқитувчи”. 1990. Б. 14.

[27] Баратов П. Кўр.асар. Б.150-154.

ҳусусиятларига эга. Чунки ҳудуд Турон пасттекислигини асосий қисмини ташкил қилинганлиги, иқлим шароити, табиий ресурсларга сероблиги ҳамда одамзоднинг жойлашиб, кундалик фаолиятларини олиб боришига кенг имконият мавжудлигидир. Такидлаш лозим бўладики, ўлкамизнинг географик ўрни асосий қисми текислик дир (71%), Чирчиқ-Оҳангарон, Фарғона, Зарафшон, Сурхондарё ва қуйи Амударё каби серҳосил ва серунум ҳудудлар мавжудлиги стратегик аҳамиятни белгилаб берган.

Ўрта Осиё ўтроқ ҳаёт, суғорма деҳқончлик маданиятини ривожлантиришга қулай бўлган физик-географик харитасида Ўзбекистон, Қозоғистон, Туркманистон, Тожикистон ва Қирғизистон республикалари каби минтақаларда жойлашиши жиҳатидан ижобий ва ноижобий ҳусусиятларида ўз маъносига эга.

Ижобий ҳусусиятлар:

- Инсониятнинг келиб жойлашиб, табиий ресурслардан фойдаланиб, хўжаликни турли соҳаларини ривожлантириш имконияти кенглиги;
- Амударё ва Сирдарё оралиғида кенг текисликда ўрнашган аҳолининг шимолий, шимоли-ғарбий ҳудудлар сари тарих тақозосидан келиб чиқиб, миграцион тадбирни олиб бориш имконияти;
- Халқаро карвон йўлида жойлашганлиги, шарқ дунёси аҳолисини хўжалик соҳаларида эришган ютуқларини эски дунё аҳолисига таништиришда таянч вазифасини бажариши;

Ноижобий томонлари:

- Ватанимизнинг ғарбий қисми очиқ Қорақум саҳроси, шарқида осмонўпар тоғларнинг жойлашганлиги;
- Денгиз ва океонларга чиқиш имкониятидан ҳоли эканлиги;
- Шимолий томондан очиқлиги сабаб, совуқ ҳароратнинг бемалол кириб келиши;
- Каспий денгизи шарқий соҳилидан табиат бурҳонлари натижасида Қорақум тўлқинсимон сочма қум уюмларининг сернам ва серунум текисликларини қоплаб, аҳоли озиқ-овқат муаммоларини ҳосил қилиши;
- Жанубий томондан келадиган нам ва илиқ ҳаво массалари кириб келишига тўсиқ бўлаётган осмонўпар тоғлар мавжудлиги;

Ватанимизда аҳоли жойлашишига қулай бўлган водийлар, тоғолди этаклари билан бирга, текислиги серунум бўлишида Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Чирчиқ, Қашқадарё ва бошқа ҳажми кичик дарёлар фаолияти давомида сув таркибидаги минерал моддалари ётқизилиши муҳим аҳамият касб этган. Шу маънода Ўзбекистон тоғли ва текисликларида одамзод

манфаатларига ҳизмат қилган манзилгоҳларга сероб бўлган кўҳна ҳудудлардан бири саналади.

Ўзбекистон текислигини географик манзарасини намоён қилган Тошкент, Фарғона, Зарафшон, Сурхондарё ва Хоразм ҳудудларида аждодларимиз томонидан қолдирилган турар-жойларда кенг қамровли равишда ривожланишга олиб борилган археологик изланишлар натижаси асосида тош даврининг илк босқичларидан одамзоднинг маданий излари аниқланган. Эълон қилинган археологик адабиётларда ер геологияси тўртламчи даврнинг эоплейстосен босқичи Гюнс (1-3 млн), Гюнс-Миндел даврларида Ўзбекистоннинг муайян табиий географик ҳудудларида жойлашган одамзод табиий манбалардан фойдаланиб, этник муносабатларни олиб борган[28]. Тарихий маълумотларга кўра, тош даврининг ашел қуйи босқичида Турон пасттекислиги шимоли-ғарбида жойлашган Устюрт платоси Шахпахта ҳавзаси атрофларида қуриб қолган қудуқлар яқинида 60 га яқин очиқ типдаги манзилгоҳлар ҳажми (5х7, 10х20,50х70м ва 30х150м) одамзод истиқомад қилиб, теварак атрофдаги табиий ресурслардан фойдаланиб, касб-корларини белгилаб олганлар[29]. Устюртлик ибтидоий овчилар билан бир тарихий даврда Фарғона водийси Селенгур, Тошкент вилояти Оҳангарон водийсида Кўлбулоқ, Шимолий Зарафшонда Учтут, Ижонд ва Вауш манзилгоҳларида ўрнашган овчилар узоқ ҳудудларни ўзлаштириб, этник муносабатларни географик кенгликда олиб борганлар. М.Р.Қосимов хулосасига кўра, Кўлбулоқги кенг қамровли олиб борилган археологик изланишлар натижасида, унинг қуйи маданий қатламда ашел даври қуйи босқичига (1-22 маданий қатлам), кейинги қатламларида эса ўрта ва сўнги тош даврларига мансуб бўлган[30].

Археологик тадқиқотчилар асарларида Тошкент воҳаси ҳудудларида ўрнашган қабилалар Андронова қабилалари билан омухталашган Бурганлик маданияти вакиллари ярим ертўла уй хоналарида истиқомат қилиб, уй чорвачилиги ва қайр деҳқончилигини олиб бориб, этник муносабатларни давом эттирганлар (Бурчмулла, Янгийўл)[31]. Шу билан бирга, Ўзбекистоннинг баъзи ҳудудларида мил. авв VII-VI аср биринчи чорагида зироаткор аҳоли томонидан қад кўтарилган. Фарғона водийсида Далварзин, эйлатан, Марҳамат, Ахсикет шаҳарлари қад кўтарилган. Самарқанд

[28] Кабиров Ж, Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. – Т.: “Ўқитувчи”, 1990. Б- 14.

[29] Бижанов Е.Б. О находках памятников каменнего века в районе впадены Шахпахты на Устюрте// Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР – Нукус. 1983. №1. – С. 65-68.

[30] Касимов М.Р. Кремнеобрабатывающие мастерские и шахты каменнего века Средней Азии. – Т.: “Фан”, 1972. С-5-25.Ibragimov R.Z. O’rta Osiyo arxeologiyasi. – T.: “Asian Book House”, 2020. B-17.

[31] Оболдиева Т.Г. Погребения эпохи бронзы в Ташкентской области// КСИИМК.-М, 1955. Вып 59.-С. 145-150.

вилоятида Смарақанд ёдгорлигидан ташқари Кўктепа ҳудудий-маъмурий ва этник-маданий марказ вазифасини бажарган.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Баратов П. Ўзбекистон табиий географияси. – Т.: “Ўқитувчи”, 1996.

2. Баратов П,Маматқулов М, Рафиқов А. Ўрта Осиё табиий географияси. – Т.: “Ўқитувчи”, 2002.

3. Виноградов А.В., Итина М.А., Кесь А.С., Мамедов Е.Д. Палеогеографическая обсловленность расселиния древнего человека в пустьинях Средней Азии//Первобитный человек и его материалная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене.-М.: Наука. 1974.

4. Оболдиева Т.Г. Погребения эпохи бронзы в Ташкентской области// КСИИМК.-М, 1955. Вып 59.

5. Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси.-Тошкент. “Ўқитувчи”. 1990.

6. Бижанов Е.Б. О находках памятников каменнего века в районе впадены Шахпахты на Устюрте// Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР – Нукус. 1983. №1.

7. Касимов М.Р. Кремнеобрабатывающие мастерские и шахты каменнего века Средней Азии. – Т.: “Фан”, 1972.

8. Ibragimov R.Z. O’rta Osiyo arxeologiyasi. – T.: “Asian Book House”, 2020.

ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ ШАРОИТИДА ЎҚИТУВЧИ-ПЕДАГОГГА ҚЎЙИЛАДИГАН ДИДАКТИК ТАЛАБЛАР

Қ.Мамбетқасимова-*Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети Нукус филиали*

Аннотация. Мазкур мақолада замонавий ўқитувчи ва унга қўйиладиган дидактик талаблар баён қилинган. Шунингдек, мақолада бугунги кунда педагогнинг шахсий ва касбий сифатларини педагогик маҳоратда намоён қила олиш зарурати ҳам асосланган. Жамият тамонидан ўқитувчига қўйилаётган талаблар баён қилинган.

Аннотация. В данной статье описывается современный учитель и дидактические требования к нему. Также в статье обоснована необходимость проявления личностных и профессиональных качеств педагога в педагогическом мастерстве. Описаны требования, предъявляемые к учителю обществом.

Abstract. This article describes the modern teacher and didactic requirements for him. Also, the need to demonstrate personal and professional qualities of a pedagogue in pedagogical skills is based on the article. The demands placed on the teacher by the society are described.

Калит сўзлар. Педагог, таълим, талаб, ривожланиш, эътибор, тарбия жараёни, ташкилотчилик, муносабат.

Ключевые слова. Педагог, образование, потребность, развитие, внимание, учебный процесс, организация, отношение.

Keywords. Pedagogue, education, demand, development, attention, educational process, organization, attitude.

Кириш. Ўқитувчилик – инсон жамияти тарихи бошлангандан эътиборан давом этиб, шу билан бирга ҳамма вақт жамият ва жамоатчилик томонидан эътиборга лойиқ эъзозлаб келинган касбдир. “... Ўқитувчи – дейди Ал-Форобий, - ақл-фаросатга, чиройлик нутққа эга бўлиши ва ўқувчиларга айтмоқчи бўлган фикрларини тўла ва аниқ ифодалай олишни билмоғи зарур.” У ўз фикрини давом эттириб: “ўқитувчи ва раҳбарнинг вазифаси доно давлат раҳбари вазифасига ўхшайди, шу сабабли ўқитувчи эшитган ва кўрганларининг барчасини эслаб қолиши, ақл-фаросатга, чиройлик нутққа эга бўлиши, ўқитувчиларга айтмоқчи бўлган фикрларини тўла ва аниқ ифодалаб беришни билмоғи лозим. Шу билан бирга ўз номусини қадрлаши, адолатли бўлмоғи лозим. Ана шундагина у инсонийликнинг юксак даражасига эга бўлади ва бахт чўққисига эришади,” – деб таъкидлайди [1,28].

Абу Али Ибн-Синонинг фикрича, “... Ўқитувчи матонатли, соф виждонли, ростгўй ва болани тарбиялаш методларини, аҳлоқ қоидаларини яхши биладиган одам бўлмоғи лозим. Ўқитувчи ўқувчининг бутун ички ва тасжқи дунёсини ўрганиб, ақл қатламларига киролмоғи лозим.” [2.36]. Носириддин Тусий ўзининг “Ўқитувчиларни тарбиялаш тўғрисида” деган асарида шундай дейди: “... ўқитувчи мунозараларни олиб бориши, рад этиб бўлмайдиган даражадаги исбот қилишни билиши, ўз фикрларининг тўғрилигига ишониши, нутқи эса мутлақо тоза, жумлалари мантиқий ифодаланадиган бўлиши лозим... ўқитувчи нутқи ҳеч қачон ва ҳеч қайерда заҳархандали, қўпол ёки қаттиқ бўлиши мумкин эмас. Арс пайтида ўқитувчининг ўзини тута олмаслиги ишни бузиши мумкин.

Таҳлил ва натижалар. Замонавий мактаб ўқитувчиси қатор вазифаларни бажаради. Ўқитувчи – синфдаги ўқув жараёни ташкилотчисидир. Ўқитувчи ўқувчилар учун дарс пайти, қўшимча дарсларда ва шу билан бирга дарсдан ташқари ҳолларда ҳам керакли маслаҳатлар беришда билимлар манбаидан биридир.

Кўпчилик ўқитувчилар синф раҳбари вазифасини бажариб, тарбия жараёни ташкилотчилари бўлиб ҳисобланадилар. Замонавий ўқитувчи ижтимоий психолог бўлмаслиги мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ўқувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларни йўлга сола олиши, болалар жамоасида ижтимоий-психологик механизмлардан фойдаланишни билиши зарурдир. Маълумки, педагогик фаолият – киши меҳнатининг энг мураккаб соҳаларидан биридир. Жамият томонидан қўйиладиган талабларидан энг муҳими ўқитувчининг шахси ва унинг касби билан боғлиқ хислатларига қаратилган.

Ўқитувчининг энг муҳим шахсий хислатлари қуйидагилардир:

- ўқитувчининг ўз Ватанига содиқлиги, болаларни севиши, уларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш истаги, ўз юрти, она тили, ўз халқининг тарихи ва унинг маданиятини севиши, давлатнинг мустақиллиги ғоясида яшашидан иборатдир;

- ижтимоий жавобгарликни юксак даражад ҳис этиши;

- олижаноблиги, ақл-фаросатли, маънавий пок;

- ўзини қўлга ола билиши, сабр-тоқаттли, бардам, матонатлилигидир [4,4].

Жамиятнинг ўқитувчилик касбига қўядиган асосий талаблари қуйидагичадир:

- кенг билим савиясига эга бўлиши, турли билимлардан хабардор бўлиши;

- ёш педагогик психиология, ижтимоий психиология ва педагогика, ёш физиологияси ҳамда макяб гигийенасидан чуқур билимларга эга бўлиши;

- ўзи дарс берадиган фан бўйича мустаҳкам билимга эга бўлиб, ўз касби, соҳасида жаҳон фанида эришилган янги ютуқ ва камчиликлардан хабардор бўлиши;

- таълим ва тарбия методикасини эгаллаши;

- ўз ишига ижодий ёндашиши;

- боаларни билиши, унинг ички дунёсини тушуна олиши;

- педагогик тахникани (мантиқ, нутқ, таълимниг ифодали воситалари) ва педагогик тактга эга бўлиши;

- ўқитувчининг ўз билим ва педагогик маҳоратини доимий равишда ошириб бориши. Ҳар бир ўқитувчи ана шу талабларга энг юқори даражада мос келадиган бўлиши учун интилиши керак.

Ўқитувчига жамият томонидан қўйиладиган талаблар, турли хиллдаги ижтимоий кутишлар, педагогнинг индивидуаллиги, унинг, шу тариқа талабларга жавоб беришга субйектив тайёргарлиги муайян ўқитувчининг педагогик фаолиятга нақадар тайёргарлигидан далолат беради.

Муҳим давлат вазифасини – кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошираётган замонавий мактаб ўқитувчисининг хислатлари, унинг ижодий фаолияти, асосан, амалий ишда, педагогик тажрибаларни эгаллаш жараёнида ўсиб ривожлана боради. Шу билан бирга ўқитувчи доимий равишда ўз малакасини ошириб, ўз ишининг муваффақиятини юқори даражада таъминлашга ёрдам берадиган шахсий хислатларини тарбиялаб бориши зарур.

Ендиликда глобал ўзгаришлар, фан-техника ва ахборот-коммуникация технологияларининг кун сайин ривожланиб бориши ўқитувчидан юксак маҳоратни, ўткир иродани, психологик қувватни, чуқур билим ва мулоҳазали бўлишни талаб қилади. Ҳозирги замон ўқитувчиси ўз мутахассислигига оид билимлар билан бирга, педагогик ва психологик билимларни, ҳамда турли фан йўналишлари бўйича махсус билимларга эга бўлган, касбий тайёргарлик, юксак ахлоқий фазилатларни эгаллаган, таълим муассасаларида фаолият кўрсатувчи шахсдир.

Ушбу нуқтаи назардан ҳозирги кунда қуйидаги бурч ва маъсулиятлар ўқитувчилардан талаб қилинади:

- ўқитувчи энг аввало маъсулиятни ҳис этувчи тарбиячи, тажрибали нотиқ, маданият ва маърифат тарғиботчисидир;

- ўқитувчи табиатан ўқувчиларни сева олиши, ўз меҳрини, ҳис-туйғуларини ҳар лаҳзада ўқувчилар ички дунёси билан боғлай олиши, уларнинг ҳам меҳрига, ҳурматига сазовор бўлиши керак;

- ўқитувчи жамият ижтимоий ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар, олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар моҳиятини чуқур англаб

этиши ва уларга холисона баҳо бериб, бу борада ўқувчиларга тўғри, асосли маълумотларни доимий бера олиши лозим;

- замонавий ўқитувчининг илм-фан, техника ва ахборот-коммуникацион технологиялари янгиликларидан ва ютуқларидан хабардор бўлиб бориши талаб этилади;

- ўқитувчи ўз мутахассислиги бўйича чуқур ва пухта билимга эга бўлиши, барча фанлар интеграциясини ўзлаштириб бориши, бунда ўз устида тинимсиз илмий изланишлар олиб бориши;

- ўқитувчи педагогика ва психология фанлари асосларини пухта билиши, ўқувчиларнинг ёш ва психологик хусусиятларини инобатга олган ҳолда таълимтарбия фаолиятини ташкил этиши керак;

- ўқитувчи касбий педагогик фаолиятида таълим ва тарбиянинг энг самарали замонавий шакл, метод ва воситаларидан унумли фойдалана олиш имкониятига эга бўлмоғи лозим;

- ўқитувчи ижодкор, таълим-тарбиявий фаолият ташаббускори ва ёш авлод келажаги учун жавобгар шахсдир;

- ўқитувчи касбий фаолияти жараёнида юксак даражадаги педагогик маҳорат, коммуникатив лаёқати, педагогик техника (нутқ, юз, қўл-оёқ ва гавда ҳаракатлари, мимика, пантомимика, такт) қоидаларини чуқур ўзлаштириб бориши шарт.

Ўқитувчи нутқ маданиятига эга бўлиши зарур, унинг нутқи қуйидаги хусусиятларни ўзида акс эттириши керак: турли шева сўзлардан ҳоли бўлиб, фақат адабий тилда ифода этилиши, ўқитувчининг нутқи содда, равон ва тушунарли бўлиши, ҳикматли сўзлар, ибора ва мақоллар, маталлар ҳамда кўчирма гаплардан ўринли фойдалана олиши лозим.

Ҳозирги шароитда жамиятнинг ўқитувчилик касбига нисбатан қўяётган талаблари кун сайин ортиб бормокда ва бу талабларни амалда тўғри ташкил қилиш вазифаси ўқитувчига боғлиқ. Замонавий мактаб ўқитувчиси қатор вазифаларни бажаради. Ўқитувчи аввало синфдаги тарбиявий жараённинг ташкилотчисидир.

Ўқитувчи тарбиячи сифатида қуйидаги талабларни билиши лозим:

• шахсни маънавий ва маърифий жиҳатдан тарбиялашда миллий уйғониш мафкурасининг ҳамда умуминсоний бойликларнинг моҳиятини билиши, болаларни мустақиллик ғояларига содиқлик руҳида тарбиялаши, ўз Ватанига, табиатга ва оиласига бўлган мухаббати;

• касбий билимларни пухта билиш билан бирга, турли билимлардан хабардор бўлиши;

• ёш педагогик психология, педагогика ва психология, ёшлар физиологияси, тарбиявий иш методикаси, мактаб гигиенасидан ўз касбига оид билимларни мукаммал билиши;

• ўз касби бўйича жаҳон фанида эришилаётган сўнгги ютуқлар, тарбия технологияси, компютер ва ахборот технологиялари, янгиликларидан доимий хабардор бўлиб бориши;

• таълим-тарбия методикасидан кўникма ва малакаларини ошириб бориши;

• ўз касбига ижодий ёндашиши;

• педагогик техника (мантиқ, нутқ таълимининг ифодали воситалари) ва педагогик тактга эга бўлиши;

• ўз билими ва педагогик маҳоратини доимий равишда ошириб бориши [5,3].

Хулоса. Муваффақиятли ишлаш учун ҳар бир ўқитувчи педагогик маҳоратга эга бўлиши зарур. Педагогик маҳоратнинг асосий қонунияти оз меҳнат сарф қилиб, улкан натижаларга эришиш. Ижодкорлик унинг ҳамиша ҳамроҳи бўлади. Педагогик фаолиятга қизиққан, қобилиятли, истеъдодли кишидагина педагогик маҳорат ҳислатлари шаклланиб боради.

Педагогик фаолият ўз моҳиятига кўра ижодий характерга эга. Ўқитувчи ўқувчи шахсини шакллантиради, кутилмаган вазиятларда мустақил қарорлар қабул қилади, педагогик муаммоларни ечади, ўқув жараёнини мустақил бошқаради. Буларнинг ҳаммаси ижодкорликнинг туб моҳияти, ишнинг мақсади ва характери билан боғлиқ. Педагогик маҳоратга эга бўлган ўқитувчигина. Ўз касбий фаолиятида улкан зафарларга эришади.

Адабиётлар:

1. Jabborov M. “Komil inson g‘oyasi: tarixiy-falsafiy tahlil”, Toshkent, “Ibn Sino”, 2000-yil.
2. Mahmudov.T. Mustaqillik va ma’naviyat.-T., “Sharq”.2001, 6-12-b.
3. Mirqosimova, M.M. (2020) Talabalarda analitik tafakkurni rivojlantirish texnologiyasi.// NamDU ilmiy axborotnomasi - Nauchniy vestnik NamGU 2020 yil 4-son. –B. 479
4. Murodjon o‘g‘li, U. I. (2024). “Tarixiy tafakkur” va “kasbiy kompetentlik” tushunchalarining ijtimoiy-falsafiy va pedagogik talqini: Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlar o'rni va rivojlanish omillari. *Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o'rni va rivojlanish omillari*, *4*(2), 55-63.
5. Усмоналиев, И. (2022). Bo‘lajak o‘qituvchilar kasbiy kompetensiyasini tarixiy tafakkur asosida takomillashtirish zarurati va muammoning amaliyotdagi holati. *Общество и инновации*, *3*(5/S), 132-141.

O’QUVCHI YOSHLARDA VATANPARVARLIKNI TARBIYALASH

Yusupov Quwanish Dawletbaevich-*Qoraqalpog’iston Respublikasi pedagoglarni yangi metodikalarga o’rgatish milliy markazining katta o’qituvchisi*

Yuksak ma’naviyatning yetakchi, asosiy tarkibiy qismlaridan biri bu-vatanparvarlikdir. Shu bois vatanparvarlik tushunchasiga turli tomondan yondashadilar va talkin qiladilar. Bizningcha, vatanparvarlik deganda, insonning o’z ona yurtini qadrlab shu ona yurt uchun, uning qanday sohasi bo‘lmasin o’z kuch va g‘ayratini ayamasdan sarflashidir. Bu ta’rifda vatanparvarlikning barcha qirralari kamrab olinmasa ham, ammo vatanni qadrlash so’zining o’ziga keng ma’noda yondashilsa ta’rif tug‘ri tushuniladi.

To’g‘ri, vatanparvarlik haqida tom-tom asarlar yaratilgan. Ammo har davrning o’z talabi va zarurati bordir. Shu ma’noda vatanparvarlik haqida doimiy ravish da fikr yuritilsa xam foydadan xoli bulmaydi. Ajdodlarimiz tomonidan vatanparvarlikka qanday yondashilganligini tahlil qilsak, mavzumizning ko’p jihatlari yaqqol ochiladi. Chunki, vatanparvarlik xalqimizning tarixiy hayotida muhim o’rin egallagan (Spitamen, Tumaris, Shiroq, Muqanna, Jaloliddin Manguberdi, Najm iddin Kubro, Temur Malik, Amir Temur, Zahiriddin Muhammad Bobur, va boshqalar faoliyati). Masalan, qadimgi ajdodlarimizdan Metexon (milodning 209 yili) Vatan haqida: «Vatan bizning olish-berish qilsak bo’ladigan mulkimiz emas. Uning bir parchasida mozorlarda yotgan, o’tgan avlod ajdodlarimizning xoklari, o’zimiz va qiyomatgacha to’g‘iladigan avlodlarimizning haqlari bordir. U dushmanga berilishi mumkin emas»,-degan edi. Bu fikrlar har bir kishini hayratga soladi, albatta. Vatanparvarlik

tushunchasini yanada kengroq tushunish uchun Furqat, Fitrat, Abdulla Kodiriy, Chulpon, Abdulla Avloniy, Usmon Nosir, Xamid Olimjon, G‘afur G‘ulom, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov asarlarini mukammal o’rganish lozimdir. **[1]**

Shuningdek Ajdodlarimizning milliy qadriyatlar sarchashmasi bo‘lgan boy tarixiy merosni kelajak avlodga chuqur o‘rgatib, yoshlar ongiga singdirmoq kerak. Chunki tarix yoshlarni hayot voqea-hodisalariga ongli munosabatda bo‘lishga undaydi. Bolalarning murg‘ak qalbida Vatanga mehr tuyg‘ularini, bugungi kun qadriga yetish hissini uyg‘otadi. Yoshlarni ona-Vatanga sadoqatli qilib tarbiyalashda, avvalo, imon-e’tiqod, mehr-oqibat, diyonat, adlu insof, oriyat va g‘urur kabi ezgu fazilatlarni shakllantirish judayam muhim ahamiyat kasb etadi. Yurtimizdan Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Imom Moturidiy kabi jahonga dong‘i ketgan buyuk allomalar yetishib chiqqan. Yoshlarimiz ana shunday buyuk zotlarning avlodlari ekanlarini unutmagan holda, bobolar boshlagan qutlug‘ ishlarning davomchisi, Vatanimizga munosib farzandlar bo‘lishlari lozim. Shuningdek, hayotda ko‘pni ko‘rgan, mehnatda suyagi qotgan, hozir esa piru badavlat bo‘lib yashayotgan otaxonlaru onaxonlarimizdan o‘rnak olishlari kerak. Odob-axloq, hayo-ibo, or-nomus, diyonat kabi boqiy qadriyatlar xalqimiz boy ma’naviyatining ajralmas qismiga aylanib ketgan. Afsus, bugungi murakkab sharoitda “ommaviy madaniyat” niqobi ostida yoshlarimizga turli yot g‘oyalar, ma’naviy buzuqlik va axloqsizliklarni targ‘ib etishga urinayotgan ayrim g‘alamislar aynan ana shu bobomeros qadriyatlarimizga bolta urishga urinayotgani sir emas.**[2]**

Vatanparvarlik – insonning o‘zi tug‘ilib-o‘sgan ona Vatani, oilasi, ota-onasi, qarindosh-urug‘lari, tabiat, millati, uning urf-odatlari, tili, madaniyatiga mehrmuhabbati, g‘amxo‘rligi, ularni e’zozlashi, avaylab-asrashi, ravnaqi uchun fidoyi bo‘lishi, himoya qilishi va sodiqligidir.

Vatanparvarlik, millat g‘ururi, fidoyilik, o‘z xalqi tarixi, uning madaniyati bilan faxrlanish, insonga hurmat–ehtirom-shularning hammasi inson ma’naviyatiga borib taqaladi. Ma’naviyat esa bugungi kunda erishgan mustaqilligimizning poydevori, tayanchi hisoblanadi.

Buyuk ajdodlarimiz Amir Temur, Muhammad Tarag‘ay Ulug‘bek, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Axmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur, Boborahim, Ajiniyoz, Berdoq va boshqa o‘nlab, yuzlab o‘tgan allomalarimiz ham ana shu tuyg‘u bilan yashaganlar. Vatan, xalq manfaatlari, uning mustaqilligini saklash, uni yanada ravnaq toptirish yo‘lida o‘zlarini fido qilganlar, har qanday qiyinchiliklarni boshdan kechirishga, yengib o‘tishga bor imkoniyat va iste’dodlarini safarbar qila olganlar. O’z el-yurtini saqlagan, uni jahonga mashhur qilgan buyuk sarkarda Amir Temir davlati lashkaru-fuqarolarning sadoqati va fidoyiligi bilan qudratlidir, deb bejiz aytib ketmagan.

Ana shunday fidoyi odamlar qancha ko‘p bo‘lsa, davlat shunchalik qudratli va boy bo‘ladi.

Ikkinchi jahon urushida mag‘lub bo‘lgan, bugun esa ko‘p sohalarda dunyoda yetakchi o‘rinni egallab turgan Yaponiya bunga misol bo‘la oladi. Yaponiyaning qisqa vaqt ichida jahondagi eng rivojlangan mamlakatlardan biriga aylanishining sababi ham yoshlarda vatanparvarlik, kelajakka ishonch tuyg‘ularini tarbiyalay olish bo‘ldi.**[3]**

O’quvchi yoshlarda vatanparvarlik hissini oila va maktab maskanida muntazam tarbiyalab borish lozim. Oila a’zolarida vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirish va rivojlantirishda quyidagi usullarda foydalanish mumkin: Vatan tarixini o‘rganish, tarixiy davrlarni yod olish, bu davrlarni boshqa davlatlar tarixiy davrlari bilan solishtirib ko‘rish; milliy-ma’naviy merosni o‘rganish; har bir oilada davlat ramzlari, madhiya, bayroq, gerbning bo‘lishi; tabiatni avaylab-asrash, uy-joylarni ko‘kalamzorlashtirish, suv, gaz, elektr energiyasini tejash, uy hayvonlarini avaylab-asrash, parvarish qilish; oilada o‘g‘il farzandlarning harbiy xizmatni bajarishlarining asosiy burch ekanligini singdirish; barcha oila a’zolarining mahalla to‘ymarosimlarida muntazam faol ishtirok etish. **[4]**

Umuman olganda Vatanimizning istiqlol va taraqqiyoti kelgusi yosh avlodning har tomonlama yetuk, bilimli, ongli, tadbirkor, yuksak axloqli bo‘lishiga bog‘liqdir.

Adabiyotlar ruyxati

1.M. Sharifxujaev Z.Davronov «Ma’naviyat asoslari» o’quv qo’llanma Toshkent-2005.

2.Usmonxon Alimov «Oilada farzand tarbiyasi» Toshkent- 2019 165-bet

3. A.Q.Munnavarov Toshkent-1996.

4.Najmidinova K. «Oila tarbiyasida milliy va umuminsoniy ahloqiy madaniyatning o’rni» Toshkent-2016.

ЭПОСЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ ЖАС ӘЎЛАДТЫ ТӘРБИЯЛАЎДАҒЫ ӘҲМИЙЕТИ

Қанаатова Гүлистан Оралбай қызы-*Қарақалпақстан Республикасы Педагогларды жаңа методикаларға үйретиў Миллий орайы, «Тиллерди оқытыў методикалары» кафедрасы аға оқытыўшысы*

Халық аўызеки әдебиятының ең бай ҳәм көркем жанры *эпослар* болып есапланады. Көрнекли фольклоршы Ә.Қоңыратбаев «Эпос деп ўақыясы ел-халық өмиринен алынған, образлары ири ҳәм жетилискен ҳалда дүзилип, батырлық яки ашықлық сюжетке қурылған үлкен-үлкен эпикалық жыр-дәстанларды айтамыз» деп анықлама береди [4: 126]. Халық эпослары түркий халықлар арасында оғада кең тарқалған. Әсиресе, қазақ ҳәм

қарақалпақ эпослары бойынша көплеген изертлеўлер жүргизилген. Қазақ эпосын дәўирлерге бөлген атақлы алым Ә.Марғулан:

1) Ески дәўирлерде дөрелген эпос (V-XII ә.);

2) Тарийхый дәўирлерде дөрелген эпос (XIII-XVI ә.);

3) Ноғайлы эпосы (XV-XVI ә.);

4) Жуңғар басқыншылығына байланыслы дөрелген эпос (XVIII ә.);

5) Ишки езиўшилерге қарсы гүреслерди сүўретлеўши эпос... ҳәм т.б. да түрлерге ажыратқан. Эпостың кейинги түрине жаңа дәўир менен байланыслы дөрелген шығармаларды киргизген [3: 75-81]. Миллий фольклорда баслы орынды ийелейтуғын ири эпикалық дөретпелер ҳаққында пикир жүриткен Қ.Айымбетов «Қарақалпақ аўыз әдебиятында тарийхый жырлар жыраўлардың узақ жыллар даўамында өз репертуарларында жырлаўы, қайта ислеўи арқалы жанр болып қәлиплескен» деў менен бирге, «Қарақалпақ аўыз әдебиятының тарийхый жыр жанры соңғы заманлары өмир сүрген халық шайырларының шығармаларына да өз тәсирин тийгизди. Бул традиция бүгинги күнде де даўам етип киятыр» деп жазады [1: 60-61]. Буның баслы себеби, халықтың эпосларға болған ықласында, шайырларымыздың сол руўх пенен суўғарылыўында ҳәм фольклорлық дәстүрлердиң жоғалмаўы менен байланыслы. Ә.Марғулан классификациясында көрсетилген дәўирлик бөлиниўшиликлердиң ишинде қаҳарманлық эпослардың ҳәр дәўирде де өз заманына ылайық халық дөретиўшилигинен орын алып келгенлигин көремиз. Қ.Айымбетов те эпостың халық турмысында тутқан әҳмийетине кеўил бөлген. Бул жерде биз халықтың ата-баба жолына, өз батырларына, қаҳарманлықты үгит-нәсиятлаўшы эпосларына болған ҳүрметин көремиз ҳәм жас әўладты тәрбиялаўда оның мәнис-мазмунының үлкен екенлигин аңлаймыз.

Эпослардың жас әўлад санасына сиңиўи дәстанлардан айтылған үзиндилер, толғаўлардан сайлап алынған шуўмақлар, атаның нама ырғағына салып айтқан көркем үлги қатарлары үгит-нәсиятлаўдың басланғыш сағасы болып есапланады. Қаҳарманлық эпослар халықтың муңын жырлайды, ойындағысын жеткереди. Ҳәрбир эпостың соңы жақсы ўақыя менен питеди, батыр жеңиске жетеди, ели-халқын қуўанышқа бөлейди. Алайық, «Қоблан» дәстанында ўақыяның соңында:

Қалың қыпшақ жағалап,
Қараспан таўға қоныпты,
Жылаған қыпшақ баласы,
Бурынғыдан еки есе,
Бақ-дәўлетке жолықты.
Келип қонды көп қыпшақ,

Азыўлы деген көлине.
Қалмақтан алған көп олжа,
Әдиллик пенен батырың,
Бөлип берди елине,
Пақыр, мискин, кемине.
Жарлысы байға теңелип,
Ыразы болды бәри де,
Қоблан киби ерине..., - деген кеўилге жигер бағышлаўшы, руўхландырыўшы қатарлар айтылады. Бул жас өспиримлердиң дурыс тәрбия алыўына, ерликке умытылып өсиўине, қара басынан көре, халық ғамын көбирек ойлаўына түртки болатуғын, жигерлендиретуғын шақырық сөзлер болып табылады. Ҳәрқандай оптимистлик көзқарас инсанда жақсы туйғыларды оятады ҳәм алға қарай умтылдырады. Қаҳарманлық дәстанлардың усындай әҳмийети ҳаққында М.Ғабдуллин: «Өзиниң ел-журтын, халқын сүйген, оларға жан-тәни менен бериле ҳадал хызмет еткен ҳәм бул жолда әжайып ерликлер ислер ислеген батырлар ҳаққындағы шығарылған жырлардың халық әдебияты тарийхынан алатуғын орны үлкен. Буны көп әсирлер бойына халықтың умытпай сақлап келиўиниң, сүйип жырлап, сүйсине тыңлаўының өзи-ақ дәлиллеп турады» дейди ҳәм соның менен бирге, «Халық өткен дәўирлерде батырлар жырын жасларды елди, ўатанды сүйиўге, халыққа ҳадал хызмет етиўге тәрбиялайтуғын қуралдың бири сыпатында пайдаланған. Жырдағы батырлардың ел қорғаўдағы ерлик ислерин жасларға үлги, өрнек еткен» деп жуўмақ шығарады [2: 168].

Халық поэзиясы ҳәр дәўирдиң келбетин өзинде сақлап отырады. Қобланның тарийхта болғанлығы ҳаққындағы узынннан узақ айтылатуғын кең көлемли дәстанлар да, қысқа-қайырым толғаўлар да батырдың тулғасын ҳәр қырынан сүўретлейди. Қобланның «Алаштың Ақжол бийи» атанған Дайырхожаны ашыў үстинде жазым қылғанлығы да өз алдына жырланған ҳәм онда Қыдан жыраўдың баласын жоқлап айтқан:

Қарақыпшақ Қобланда,
Нең бар еди қулыным,
Сексен асып,
Таянғанда тоқсанға,
Турмастай боп,
Үзилди ме жулыныў,
Адасқанын жолға салдың,
Бул ноғайлы елиниң,
Аққан булақ,
Жанған шырақ,

Жалғыз күнде құрыдың,

Қарақыпшақ Қобланда,

Нең бар еди қулыным..., - деген сөзлери халықтың арасында айтылатуғын турақлы жыр қатарларына да айланып қалған [5: 342]. Өз гезегинде бундай жыр үзиндилерин балалар да атқарады. Өйткени, ата-бабадан айтыла-айтыла яд болып қалған қатарлар әўладтан-әўладқа өтиў арқалы балалардың да көкирегинде мөрленип қалады ҳәм олар да өз ойынларында эпослық шығармалардан үлгилер айтып жүреди.

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис, 1968.

2. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы, 1974.

3. Маргулан А. О характере и исторической обусловленности казахского эпоса // Известия АН КазССР Серия историч. – А.-А., 1946. -№2.

4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, 1991.

5. Сейфуллин С. Шығармалар. VI том. – Алматы, 1964.

Oqıwshı jaslar arasında huquqbuzarlıqtıń aldın alıw hám jámiyete huqıqıy tárbiyanıń roli.

Shrazov Adilbay Shamshetdinovich-*Qaraqalpaqstan Respublikası pedagoglardı jańa metodikaǵa uyretiw milliy orayı aǵa oqıtıwshısı*

Bugingi kunde tálim –tarbiya sistemasının bas maqseti hám tikeley social-gumanitar pánleri puxta biletuǵın,dun'ya maydanında óz bilim arqalı basekelese alatuǵın,óziniń puxaralıq poziciyasına iye bolǵan Watandı hámde milleti salıstırǵanda meyir –muxabbat sezimleri qáliplesken jas áulatı tárbiyalaw bolıp tabıladı. « Ózbekstan-2030 » strategiyasi tiykarında siyasiy –social , ekonomikalıq, tarawlarda reformalar ámelge asırılmaqta. [1]

Ózbekstan Respublikasında jaslardıń huquqiy bilimlerin qáliplestiriw hám olar arasında huquqbuzarlıq hám jınayatshılıqtıń aldın alıw boyınsha iskerlikte xalıqara shólkemler, xalıqara huquqiy hujetler ham turli mámleketler tájriybesi uyreniw sonday-aq milliy ózine tánligi esapqa alǵan halda ámelge asırılmaqta.Insaniyat tariyxında qudiretli mámleketlerdi idirawga juz tutqanın analiz etken tariyxshılar judá kóplep sebeblerdiń qatarında bir sebebti ayrıqsha atap ótken: milliy ruwxıyat hám ar-namıstan uzaq áwlat hár qanday ǵárezsiz mámleketi krizis batbagına batıradı. Tárbiyalıq jumıstıń ayriqsha baǵdarı retinde huqıqıy tárbiyanıń ǵárezsizligi áwele onıń mazmunı menen baylanıslı. Huqıqıy tárbiya ǵárezsiz huqıqıy sananı qáliplestiredi, bul bolsa, tárbiyanıń ayriqsha formaları hám usılların ızlep tabıw hám de qollanıw zárúriyatın talap etedi. Tárbiyashilar zárúr kólem degi huqıqıy bilimler menen qurallanǵan, huqıqıy sanasın qáliplesken, huqıqıy mádeniyatı joqarı bolıwı kerek. Huqıqıy tárbiya principlerıne ilimiylik, ámeliyat menen ajıralmaslıq, ayriqshalıqtı da kirgiziw

múmkin. Mámleketimizdiń rawajlanıw keleshekleri hár tárepleme bilimli, joqarı maman jaslar qolında bolıp, bul olardan joqarı huqıqıy sańa hám huqıqıy mádeniyatqa ıyelew huqıqtı puqta biliwdi talap etedi. Bazar ekonomikasına ótiw hám de huqıqıy demokratiyalıq mámleket qurıw, nızamshılıqtı bekkemlew jáne social ádalattıń qáliplesiwin támiyinlew, xalıqtı huqıqıy tárepten tarbiyalaw jáne onıń huqıqıy sanasına rawajlandırıwǵa baylanıslı.

Huqıqıy tárbiya degende shaxstıń sanasına shólkemlestirilgen súwrette hám anıq maqsetti gózlep tásir kórsetiwdiń arnawlı yuridikalıq túri túsiniledi.

Huqıqıy tárbiya - shaxslar jáne social gruppalardıń huqıqıy sanasına kórsetiletuǵın, anıq maqsetke jóneltirilgen, joybarlastırılǵan hám arnawlı huqıqıy tárbiya usılları jardeminde ámelge asırilatugin pedagogikalıq tásir procesi bolıp tabıladı. Mámleket hám huqıq teoriyası boyınsha sabaqliqlarda huqıqıy tárbiyaǵa keń anıqlama beriw ushraydı, yaǵnıy «huquqiy tárbiya puqaralardıń sana-sezimine jáne ruwxıylıqına tásir etiwge qaratılǵan, huqıqıy tárbiya formaları, quralları hám usıllarınan paydalanıp, puqaralar sanasında tereń hám turaqlı huqıqıy bilimler, ıqtıqatlar, mútajlikler, qádiriyatlar, nızamǵa uyqas minez-qulıq, ádetlerdi qáliplestiriw procesidir» [2].

Sonday eken, huqıqıy tárbiya puqaralarǵa huqıqıy bilimdi sińdiriwshi zárúrli social qural bolıp tabıladı. Tárbiyanı keń hám tar mániste túsiniw múmkin.Tar mánistegi tárbiya - huqıqtı qorǵaw shólkemleri xızmetkerleri tarepinen arnawlı islengen process bolıp, bunda shaxstı tárbiyalaw ushın tárbiyanıń barlıq formaları hám usılları bir maqsetke qaratıladı. Onıń shólkemlestiriwshileri, yaǵnıy tiykarǵı subektleri - ata-analar, oqıtıwshılar, huqıqtı qorǵaw shólkemleriniń xızmetkerleri hám olardıń basshıları hám basqalar esaplanadı.

Tárbiya processleriniń baǵdarların parıqlawda qollanılatuǵın zárúrli ólshemlerden biri - sańa formalarınıń túrlishe ekenligi. Sebebi, bólek alınǵan tárbiya processleriniń hár qaysısı, insan sanasına hámme táreplerin emes, tek onıń ayırım kórinislerin óz ishine aladı. Mısalı, siyasiy tárbiya - siyasiy sananı ; ruwxıy tárbiya - ruwxıy sananı ; estetik tárbiya - estetik sananı qáliplestiredi.

Huquqıy sanası hám huquqıy mádeniyatın rawajlandırıw mámleketin modernizaciya hám reforma etiw, jámiyetti demokratiyalastırıw hám jańalanıwdıń áhmiyetli shárti esaplanadı. Huquqıy mádeniyattı rawajlandırıw haqqında qanshelli jetilsken teoriyalıq pikirler bildirilmesin, olardı shaxstıń huquqıy sanasına sińdiriw barısında turaqlı hám de sistemalı jumıs alıp barılmasa,gózlengen maqsetlerge erisip bolmaydı. Bunıń ushın insan qálbine jol tabıw zárúr. Insan qálbine jol tabıw, áwele tálim-tárbiyadan baslanadı.

Huqıqıy tárbiya eki qıylı wazıypanı atqaradı. Birinshisi - tarbiyalanuwshilarga málim muǵdardaǵı huqıqıy bilimler, kónlikpeler hám ilmiy

tájriybelerdıń beriliwi. Ekinshisi - tárbiyalaniwshilarga huqıqıy ideyalar, sezimlerdi qáliplestiriw. Sol wazıypalardan kelip chiqip huqıqıy tárbiyada puqaralardıń huqıqıy sanasına qáliplestiriw tómendegishe boladi: birinshiden, tiykarǵı huqıqıy qaǵıydalar sistemasın biliw, olardıń mazmunı hám mánisin tuwrı tusiniledi;

ekinshiden, huqıq, nızamlar, nızamlılıq hám huqıqıy tártipti tereń húrmet qılıw ; úshinshiden, huqıqıy bilimlerdi ámelde ǵárezsiz qollay alıw ;

tórtinshiden, óz ádetlerin alınǵan huqıqıy bilimler menen maslastırıw;

besinshiden, huqıqıy normalardıń hár qanday buzıwlarına salıstırǵanda kelisim bermew kónlikpesin payda etiw. [3].

Huqıqıy tárbiya procesi adamlar arasında arnawlı bir munasábetler arqalı ámelge asadı. Sol sebepli huqıq menen tártiplestiriletuǵın social munasábetler huqıqıy tárbiya sheńberine kiredi. Ol jaǵdayda tárbiyalaniwshılar huqıqıy sanasına qáliplesiwi júz beredi. Huqıqıy tárbiya processinde adamlardıń arnawlı bir huqıqıy bilim dárejesine ıyelewine erisiw maqset etip qóyıladı. Olardıń jeke ıqtıqatınan kelip shıǵıw nızamǵa, huqıqqa bolǵan húrmetti qáliplestiriw huqıqıy tárbiyanıń ózegin quraydı. Huqıqıy tárbiya -shaxsqa salıstırǵanda huqıqıy sananı, huqıqıy kórsetpelerdi, nızamǵa boysiniwı minez-qulıq kónlikpeleri hám ádetlerin qáliplestiriwshi, birlesken, bir sistemalı, anıq maqsetti gózlegen halda tásir kórsetiw bolıp tabıladı. Huqıqıy tárbiyanıń tárbiyalıq jumıstıń ǵárezsiz baǵdarı retinde belgilep qoyılmalıǵanligi ósip kiyatırǵan áwladtıń ayırım bólegi huqıqıy sanasına unamsız tásir kórsetpey qalmaydı.

Paydalanǵan ádebiyatlar dizimi:

1.Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2023-jıl 11-sentyabr'degi «Ózbekstan – 2030» strategiyası haqqında»ǵı PP-158-sanlı Pármanı

2.Davlat va huquq nazariyasi. 2-jild. – T., 2001. – 187–188-betlar.

3. Karimova O, Gulamova Z."Huquqiy tarbiya va huquqni óqitish uslubi ". T.:1998

Эмпатия и социальная поддержка в контексте психического здоровья

Бекимбетова Гульсанем Шаукетовна-*Студентка 3-го курса НГПИ имениАжинияза*

1. Определение эмпатии и социальной поддержки

- Эмпатия – это способность понимать и разделять чувства другого человека. Она включает когнитивный компонент (понимание эмоционального состояния другого) и аффективный компонент (эмоциональное переживание в ответ на состояние другого).[1.50-75]

- Социальная поддержка – это ощущение принадлежности, заботы и принятия, которое человек получает от других людей. Она может быть

эмоциональной (помощь в стрессовых ситуациях), информационной (советы и информация) и материальной (конкретная помощь).[2.120-145]

2. Роль эмпатии в психическом здоровье

- Эмпатия способствует развитию межличностных связей, что важно для эмоционального благополучия. Люди с высокой эмпатией имеют больше возможностей для формирования крепких и поддерживающих социальных отношений.[5.95-115]

- Эмпатия связана с уменьшением уровня стресса и тревожности. Когда человек может выразить свои эмоции и быть понятым, это помогает снизить психологическое напряжение.[4.210-230]

- Исследования показывают, что эмпатия может способствовать снижению уровня депрессии и улучшению общего психического здоровья.[1.50-75]

3. Социальная поддержка и её влияние на психическое здоровье

- Социальная поддержка играет ключевую роль в преодолении стрессовых ситуаций. Люди, которые получают поддержку от окружающих, лучше справляются с жизненными трудностями и имеют более высокое качество жизни.[3.85-110]

- Наличие социальной поддержки связано с более низкими уровнями депрессии и тревожности. Социальная поддержка помогает людям чувствовать себя менее изолированными и более уверенными в себе.[2.120-145]

- Исследования показывают, что социальная поддержка может быть фактором, смягчающим последствия психических расстройств, таких как посттравматическое стрессовое расстройство (ПТСР).[6.70-95]

4. Взаимосвязь эмпатии и социальной поддержки

- Эмпатия способствует более эффективному предоставлению социальной поддержки. Люди, обладающие высокой эмпатией, лучше понимают потребности других и могут более точно предоставлять необходимую помощь.[7.130-155]

- Взаимодействие с эмпатичными людьми усиливает чувство социальной поддержки и способствует улучшению психического здоровья.[5.95-115]

5. Психологические механизмы воздействия

- Эмпатия и социальная поддержка действуют через несколько психологических механизмов, включая снижение уровня кортизола (гормона стресса), увеличение уровня окситоцина (гормона привязанности) и улучшение когнитивного функционирования.[4.210-230]

- Они также способствуют повышению самооценки и усилению чувства контроля над своей жизнью, что является важным фактором для психического благополучия.[3.85-110]

Литература:

1. Де Уол, Ф. "Возраст эмпатии: природа заботы о других." – М.: Альпина Паблишер, 2012.

2. Коэн, С., Уиллис, Т. "Социальная поддержка и адаптация к стрессу." – М.: Наука, 1985.

3. Ханс Селье "Стресс без дистресса." – СПб.: Питер, 2005.

4. Барон-Коэн, С. "Теория и практика эмпатии." – М.: Юрайт, 2013.

5. Айзенберг, Н., Фабес, Р. А. "Эмпатия и развитие просоциального поведения." – СПб.: Питер, 2008.

6. Джонс, В. Е. "Социальная поддержка: Теории и практики." – М.: Институт психологии РАН, 2011.

7. Кутчер, Дж. Л. "Психология эмпатии и социальной поддержки." – М.: Академический проект, 2010.

2-Sho'ba:

O'QUVCHILARNING MATEMATIK TAFAKKURLARINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Kenjayev Sharof Shermuxamatovich, Abduraxmonov Abror Akromovich-*Shahrisabz "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi matematika fani o'qituvchilari*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quvchilarning tafakkurlarini matematik masalalar va misollar yordamida shakllantirish haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Masala, misol, burchak, sinus, kosinus, uchburchak, gipotenuza, teorema, funksiya, grafik, ko'rsatkich.

Matematik ta'lim jarayonida masalalardan foydalanish qadim zamonlardan beri qo'llanib kelinmoqda. Shuning uchun ham matematika darslarida matematik masalaning roli va uning o'rni haqida gap borganda quyidagi uch bosqichni ko'zda tutish maqsadga muvofiqdir.

1. Matematika fanining nazariy qismlarini o'rganish matematik masalalarni yechish maqsadida amalga oshiriladi.

2. Matematika fanini o'rgatish matematik masalalarni yechish bilan birgalikda olib boriladi.

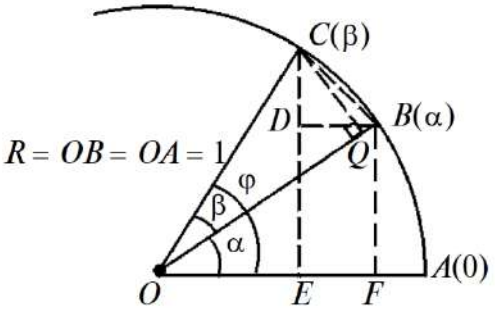
3. Matematikani o'rganish masala yoki misollar yechish orqali amalga oshiriladi.

Jamiyat rivojlanishining har bir bosqichida masalaning roli va uning o'rniga har xil baho berib kelingan.

Matematik masala va misollarni yechish o‘quvchilarning faqatgina matematik faoliyatlarini shakllantiribgina qolmay, balki ana shu fanga doir bilimlarni o‘zlashtirish va uni amaliyotga tadbiq qilishga ham xizmat qiladi.

Aytilgan har bir bosqichni aniq mavzu materiallari asosida ko‘rib chiqamiz.

1. Darsda “*Ikki burchak ayirmasining va yig‘indisining kosinusi va sinusi*” nomli mavzuni o‘quvchilarga tushuntirsak, ular chiqarilgan natijaviy formuladan foydalanib mavzu materialiga doir misollarni yecha oladilar. [1, 63]

1-rasm

Chizmada (1-rasm) $\angle BOA = \alpha,\ \angle COA = \beta,$ $\varphi = \beta - \alpha, BD \perp CE, CQ \perp OB, DE = BF, DB = EF = OF - OE = \cos\alpha - \cos\beta,$ $QB = OB - OQ = 1 - \cos\varphi,\ CQ = \sin\varphi,\ CD = CE - BF = \sin\beta - \sin\alpha,$ CDB va CQB to‘g‘ri burchakli uchburchaklar umumiy CB gipotenuzaga ega. Pifagor teoremasi bo‘yicha: $BC^2 = CQ^2 + QB^2 = CD^2 + BD^2$ yoki $\sin^2\varphi + (1 - \cos\varphi)^2 = (\sin\beta - \sin\alpha)^2 + (\cos\alpha - \cos\beta)^2,$

$$\sin^2\varphi + 1 - 2\cos\varphi + \cos^2\varphi =$$
$$= \sin^2\beta - 2\sin\beta\sin\alpha + \sin^2\alpha + \cos^2\alpha - 2\cos\alpha\cos\beta + \cos^2\beta,$$
$$(\sin^2\varphi + \cos^2\varphi) + 1 - 2\cos\varphi = (\sin^2\beta + \cos^2\beta) + (\sin^2\alpha + \cos^2\alpha) -$$
$$-2(\sin\alpha\sin\beta - \cos\alpha\cos\beta), 2 - \cos\varphi = 2 - 2(\sin\alpha\sin\beta - \cos\alpha\cos\beta)$$

yoki

$$\cos(\beta - \alpha) = \cos\alpha\cos\beta + \sin\alpha\sin\beta. \quad (1)$$

(1) munosabat bo‘yicha va funksiyalarning xossalaridan foydalanib, yana boshqa formulalarni topish mumkin:

$$\cos(\alpha + \beta) = \cos\big(\alpha - (-\beta)\big) = \cos\alpha\cos(-\beta) + \sin\alpha\sin(-\beta),$$
$$\cos(\alpha + \beta) = \cos\alpha\cos\beta - \sin\alpha\sin\beta. \quad (2)$$

Xususan:

a) $\cos\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \cos\frac{\pi}{2}\cos\alpha + \sin\frac{\pi}{2}\sin\alpha = 0 \cdot \cos\alpha + 1 \cdot \sin\alpha = \sin\alpha,$ [2, 35]

$$\cos\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right) = \cos\frac{\pi}{2}\cos\alpha - \sin\frac{\pi}{2}\sin\alpha = 0 \cdot \cos\alpha - 1 \cdot \sin\alpha = -\sin\alpha;$$
$$\cos\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \sin\alpha; \quad (3)$$
$$\cos\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right) = -\sin\alpha. \quad (4)$$

b) $\sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \cos\left(\frac{\pi}{2} - \left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right)\right) = \cos\alpha,$

$$\sin\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right) = \cos\left(\frac{\pi}{2} - \left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right)\right) = \cos(-\alpha) = \cos\alpha.$$

Demak,

$\sin\left(\frac{\pi}{2}-\alpha\right)=\cos\alpha;$ (5)

$\sin\left(\frac{\pi}{2}+\alpha\right)=\cos\alpha.$ (6)

$\alpha\pm\beta$ burchak sinusi uchun yuqorida topilgan formulalardan foydalanib chiqariladi:

$$\sin(\alpha+\beta)=\cos\left(\frac{\pi}{2}-(\alpha+\beta)\right)=\cos\left(\left(\frac{\pi}{2}-\alpha\right)-\beta\right)=$$

$$=\cos\left(\frac{\pi}{2}-\alpha\right)\cos\beta+\sin\left(\frac{\pi}{2}-\alpha\right)\sin\beta=\sin\alpha\cos\beta+\cos\alpha\sin\beta$$

yoki

$\sin(\alpha+\beta)=\sin\alpha\cos\beta+\cos\alpha\sin\beta.$ (7)

Agar (7) formuladagi β o‘rniga $-\beta$ qo‘yilsa, natijada:

$\sin(\alpha-\beta)=\sin\alpha\cos\beta-\cos\alpha\sin\beta.$ (8)

[2, 36]

2. Matematik tushunchalarni o‘rganish matematik misol va masalalarni yechish bilan birgalikda olib boriladi, chunki o‘qituvchi yangi o‘rganiladigan matematik tushunchaning ta‘rifini bergandan keyin uning analitik ifodasini yozadi. Masalan $a^x=b,\ a\neq 1$ ko‘rinishdagi tenglamaga ko‘rsatkichli tenglamani deyiladi deb ta’riflangandan so‘ng, quyidagi ko‘rinishdagi ko‘rsatkichli tenglamani ifodalovchi misollarni ko‘rsatish mumkin: $3^x=27;$ $2^x=16,\ 5^x=125;$ ...

O‘qituvchi $a^x=b$ ko‘rinishdagi tenglamaning yechimini geometrik nuqtai nazardan ko‘rsatib berishi maqsadga muvofiqdir. O‘qituvchi o‘quvchilarga, agar koordinatalar tekisligida ikki funksiya grafigi o‘zaro kesishsa, ular kesishish nuqtasining abssissasi ana shu funksiyalarni tenglash natijasida hosil qilingan tenglamaning yechimi bo‘lishini takrorlagandan so‘ng $a^x=b$ tenglamani ham $y=a^x$ va $y=b$ ko‘rinishlarda yozib, ularning har birining garfigini chizib, bu grafiklarning kesishish nuqtasining abssissasini $x=\log_a b$ deb belgilash qabul qilinganligini tushuntirishi lozim. Bundan ko‘rinadiki, $a^x=b$ tenglamaning yechimi $x=\log_a b$ bo‘lar ekan. $(3^x=27)\rightarrow x=\log_3 27=\log_3 3^3=3\log_3 3=3.$

Ko‘rsatkichli tenglamalarning barchasi ayniy algebraik almashtirishlar yordamida soddalashtirilib, $a^x=b$ ko‘rinishga keltiriladi, so‘ngra bundan x noma‘lum $x=\log_a b$ ko‘rinishda topiladi.

3. Hozirgi davrda masala yoki misollar yechish orqali matematik ta’lim jarayonini olib borishning metodik usul va vositalari ishlab chiqilgan va bu usullar haqida ko‘pgina ilmiy metodik va didaktik adabiyotlarda bayon qilingan. Matematik tushunchani masala yoki misollar yordamida kiritish va uning tub mohiyatini o‘quvchilarga tushuntirish murakkab bo‘lgan pedagogik jarayondir.

Shuning uchun ham o‘qituvchi dars jarayonida ishlatiladigan masalani tanlash yoki uni tuzishda juda ham ehtiyot bo‘lmog‘i lozimdir. Tuzilgan masalalarni dars jarayonida qo‘llanilishi o‘quvchilarning o‘zlashtirish qobiliyatlarini hisobga olgan holda bo‘lishi kerak. Har bir dars jarayonida ishlatiladigan masala yoki misol darsning maqsadiga mos kelishi kerak.

Agar darsda o‘qituvchi o‘quvchilarga biror yangi matematik tushunchani o‘rgatmoqchi bo‘lsa, tuziladigan masala yoki misol ana shu tushuncha mohiyatini ochib beruvchi xarakterda bo‘lishi kerak.

Masalan $y = a^x,\ a \neq 1$ ko‘rsatkichli funksiyaning grafigi nomli mavzuni o‘tishdan oldin o‘qituvchi $y = 2^x,\ y = \left(\frac{1}{2}\right)^x,\ y = 3^x$ kabi xususiy holdagi ko‘rsatkichli funksiyalarga doir bo‘lgan misollarning grafiklarini Dekart koordinatalar sistemasida o‘quvchilar bilan savol-javob asosida chizib ko‘rsatish maqsadga muvofiqdir.

a ning xususiy qiymatiga nisbatan chizilgan grafiklardan o‘quvchilar o‘qituvchi bilan birgalikda $y = a^x$ ko‘rinishdagi funksiyaning grafigi va uning xossalari haqida umumiy xulosani keltirib chiqara oladilar. Bu yerda darsni tushuntirish metodikasi xususiylikdan umumiylikka tomon bo‘lib, bunda o‘quvchilar har bir tushunchani mohiyatini anglab yetadilar. [1, 65]

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alixonov S. Matematika o‘qitish metodikasi – Toshkent: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011.

2. A.U.Abduhamidov, H.A.Nasimov, U.M.Nosirov, J.H.Husanov Algebra va matematik analiz asoslari II qism, Akademik litseylar uchun darslik 7-nashr. Toshkent: O‘qituvchi, 2008.

BA’ZI GEOMETRIK SHAKLLARNI YUZALARINI TOPISHNING QULAY USULI

Kenjayev Sharof Shermuxamatovich, Qaxxarov Akmal Abdig‘ofurovich-*Shahrisabz “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi matematika fani o‘qituvchilar*

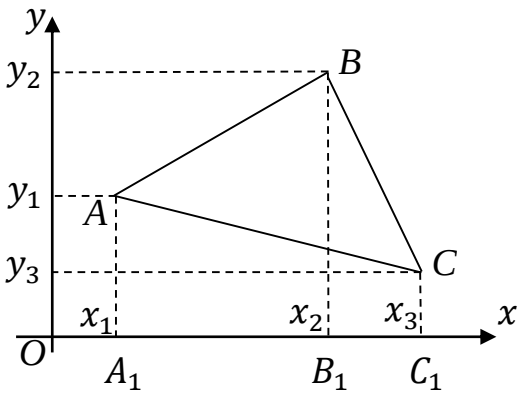
Annotatsiya: O‘quvchilar geometriya fanidan Dekart koordinatalar tekisligida joylashgan hamda uchlarining koordinatalari berilgan ko‘pburchaklar yuzalarini topishga odatda uzoq vaqt o‘rinishadi. Maqolada keltirilgan formulalar yordamida masalalarni qisqa vaqtda yechimini topish mumkin.

Kalit so‘zlar: Proyeksiya, yuza, uchburchak, to‘rtburchak, ko‘pburchak.

Kirish: Oliy ta’lim fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi bilim va malakalarni baholash agentligi tomonidan geometriya fanining planimetriya bo‘limidagi uchburchak uchlarining koordinatalari berilganda yuzalarini topishga doir tuzilgan testlarni o‘quvchilarning aksariyati Geron formulasidan foydalanib

javobni topishadi. Bunday masalalarni yechishning yana bir formulasi mavjud. Bu formula yordamida o‘quvchilar qisqa vaqtda test javobini topishlari mumkin bo‘ladi.

Asosiy qism: Faraz qilaylik, uchlari $A(x_1;\ y_1)$, $B(x_2;\ y_2)$ va $C(x_3;\ y_3)$ nuqtalarda yotuvchi ABC uchburchak berilgan bo‘lsin. Uchburchak uchlaridan OX va OY o‘qlarga proyeksiyalar tushiramiz. Natijada AA_1B_1B, BB_1C_1C hamda AA_1B_1B trapetsiyalar hosil bo‘ladi. OX o‘qdagi proyeksiyalarni mos ravishda A_1B_1 va C_1 bilan belgilaymiz.

Abssissalar o‘qidagi nuqtalarni x_1, x_2, x_3 va ordinatalar o‘qidagilarni y_1, y_2, y_3 lar bilan belgilaymiz. U holda, AA_1C_1CB yuzadan AA_1B_1B va BB_1C_1C yuzalarni ayirsak, izlangan ABC uchburchak yuzasi kelib chiqadi.

$$S_1 = \frac{AA_1 + BB_1}{2} \times A_1B_1 = \frac{y_1 + y_2}{2} \times (x_2 - x_1),$$
$$S_2 = \frac{BB_1 + CC_1}{2} \times B_1C_1 = \frac{y_2 + y_3}{2} \times (x_3 - x_2),$$
$$S_3 = \frac{AA_1 + CC_1}{2} \times A_1C_1 = \frac{y_1 + y_3}{2} \times (x_3 - x_1).$$

Bulardan,

$$S_\Delta = (S_1 + S_2) - S_3 = \frac{y_1 + y_2}{2} \times (x_2 - x_1) +$$
$$+ \frac{y_2 + y_3}{2} \times (x_3 - x_2) - \frac{y_1 + y_3}{2} \times (x_3 - x_1) =$$
$$= \frac{1}{2} \cdot [(x_2 - x_1) \cdot (y_1 + y_2) + (x_3 - x_2) \cdot (y_2 + y_3) + (x_3 - x_1) \cdot (y_1 + y_3)],$$

ya’ni

$$S_\Delta = \frac{1}{2} \cdot [(x_2 - x_1) \cdot (y_1 + y_2) + (x_3 - x_2) \cdot (y_2 + y_3) +$$
$$+ (x_3 - x_1) \cdot (y_1 + y_3)]. \quad (1)$$ [4]

(1) formula uchburchak yuzini topish formulasidan iborat. To‘rtburchak yuzining formulasi ham shu yo‘l bilan hosil qilinadi:

$$S_{t.b.} = \frac{1}{2} \cdot [(x_2 - x_1) \cdot (y_1 + y_2) + (x_3 - x_2) \cdot (y_2 + y_3) + (x_3 - x_1) \cdot (y_1 + y_3) + (x_4 - x_1) \cdot (y_1 + y_4)] \quad (2)$$ [1]

Ko‘pburchak yuzi formulasini bunday yozish mumkin:

$$S_{k.b.} = \frac{1}{2} \cdot [(x_2 - x_1) \cdot (y_1 + y_2) + (x_3 - x_2) \cdot (y_2 + y_3) + \cdots + (x_n - x_1) \cdot (y_1 + y_n)] \quad (3)$$

1-misol. Uchburchakning uchlari $A(2;3)$, $B(-2;1)$ va $C(1;-1)$ nuqtalarda yotadi. Shu uchburchakning yuzini toping. [2]

Yechilishi: Berilganlarga ko‘ra $x_1 = 2$, $x_2 = -2$, $x_3 = 1$; $y_1 = 3$, $y_2 = 1$ va $y_3 = -1$. Bu qiymatlarni (1) formulaga qo‘yib, uchburchak yuzini hisoblaymiz:

$$S_\Delta = \frac{1}{2} \cdot \big[(-2-2) \cdot (3+1) + \big(1-(-2)\big) \cdot \big(1+(-1)\big) + (2-1)\big(3+(-1)\big)\big] =$$

$$= \frac{1}{2} \cdot [(-4) \cdot 4 + 3 \cdot 0 + 1 \cdot 2] = \frac{1}{2} \cdot (-14) = -\frac{14}{2} = -7.$$

Uchburchakning yuzi musbat ishora bilan olinadi. Uning yuzi 7 kvadrat birlikdan iborat ekan.

2-misol. Uchlari $A(-1;-2)$, $B(2;-2)$, $C(0;3)$ va $D(-3;1)$ nuqtalarda yotgan to‘rtburchakning yuzini hisoblang. [3]

Yechilishi: Shartga asosan $x_1 = -1$, $x_2 = 2$, $x_3 = 0$, $x_4 = -3$; $y_1 = -2$, $y_2 = -2$, $y_3 = 3$ va $y_4 = 1$. (2) formulaga asosan to‘rtburchak yuzini hisoblaymiz:

$$S = \frac{1}{2} \cdot [(2+1) \cdot \big(-2+(-2)\big) + (0-2) \cdot (-2+3) + (-3-0) \cdot (1+3) + \big(-1-(-3)\big) \cdot (-2+1)] =$$

$$= \frac{1}{2} \cdot [3 \cdot (-4) + (-2) \cdot 1 + (-3) \cdot 4 + 2 \cdot (-1)] =$$

$$= \frac{1}{2} \cdot (-12 - 2 - 12 - 2) = \frac{1}{2} \cdot (-28) = -14.$$

Yuza har doim musbat ishora bilan olinishi lozimligi sababli, to‘rtburchakning yuzasi quyidagiga teng: $S = 14$ kvadrat birlik.

Xulosa: Dekart koordinatalar tekisligida uchburchak, to‘rtburchak va ko‘pburchak uchlarining koordinatalari berilganda ushbu shakllarning yuzalarini topish uchun maqolada keltirlgan formulalar yordamida o‘quvchi qisqa vaqtda to‘g‘ri javobni aniqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdalimov V. Oliy matematika. – Toshkent: O‘qituvchi, 1994.

2. Abdalimov V., Solixov Sh. Oliy matematika qisqa kursi.- Toshkent: O‘qituvchi, 1983.

3. Abdalimov V. Oliy matematikadan misol va masalalar to‘plami. -Toshkent: Milliy ensiklopediya, 2003.

4. Sultonov J.S. Oliy matematika. Samarqand 2012.

SPORT MASHG‘ULOTLARIDA IRODA SIFATLARINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK TAVSIFI

O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar Vazirligining
Xorazm akademik litseyi jismoniy tarbiya fani o‘qituvchisi-**Razakov Sanjar Ataxonovich**

Ta’lim jarayonida o‘quvchilarga jismoniy mashqlarni muvaffaqiyatli bajarish qobiliyati rivojlanadi. Trenirovka jarayonlari ularda yuksak sport mahoratini egallashlariga, jismonan baquvvat bo‘lishlariga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

Ta’limning vazifasi jismoniy mashqlarni bajarishning turli usullarini egallashga yordamlashishdir.

O‘quvchini sportni mukammal egallashida harakat tasavvurlarini roli kattadir. Harakat tasavvurlariga ega bo‘lmay o‘quvchi eng oddiy jismoniy mashqlarni ham bajara olmaydi. Harakat to‘g‘risidagi tasavvurlar doimo murakkab bo‘lib, u ko‘rish harakat elementlarining birligidan tashkil topadi. Uzoq davom etgan harakatlar dastlab ko‘z kuzatishlari keyin muskul harakat tasavvuri bilan bog‘lanadi.

O‘quvchi ongida ko‘z tasavvuri paydo bo‘lganda o‘z-o‘zidan muskul harakatlari paydo bo‘ladi. Shu sababli harakatni ko‘rsatish, doimo ham uning o‘quvchi tomonidan to‘g‘ri bajarilishiga olib kelavermaydi. Muskul harakat tasavvurlarini hosil etish uchun ular jismoniy mashqlarni bajarish jarayonida aniqlab olish zarur.

Bu harakat og‘zaki tushuntirish yordamida erishiladi:

1. Harakatni sekinlashtirib bajarish. Masalan, diskani otishda harakatini boshqarish muhim rol o‘ynaydi. Unga erishish uchun sportchi avvalo harakatni sekinlatib bajaradi. Shu paytda u muskulning otish vaqtdagi holatini tasavvur qila oladi. Bu jarayonda o‘qvuchi harakatni har bir detaliga mukammal e’tibor berishga harakat qiladi.

2. Turli og‘irlikdagi snaryadlardan foydalanish. O‘quvchi turli og‘irlikdagi snaryadlar bilan shug‘ullanganda, o‘sha zaxoti muskul miqdorida o‘zgarish ro‘y beradi, uni xis etadi. Bu unga harakatni yaxshi o‘zlashtirishiga yordam beradi.

3. O‘rgangan harakatlarni diffirentsional bajarish. Shug‘ullanish jarayonida sportchi mashqni umumiy, bo‘linmagan holda bajaradi. Keyin u mashqni elementlarga, qismlarga bo‘lib bajaradi, yani qo‘l va oyoq harakatlari, qo‘l bilan harakat qilganda u faqat qo‘lni o‘ylaydi, shu paytda oyoq harakatlari unutiladi.

4. Har bir aniq harakat og‘zaki ko‘rsatma asosida olib borilishi lozim. Shundagina bu harkatlar to‘g‘risida aniq tasavvurlar hosil bo‘la boradi. Jismoniy mashqlarni ko‘rsatishdan maqsad o‘quvchilarda o‘rganilayotgan harakat to‘g‘risida ko‘z tasavvuri obrazi hosil etishdir.

Ko‘z bilan qabul qilish to‘g‘risida tasavvurga ega bo‘lish, harakatni ko‘rsatilishini tashkil etishga quyidagi talablarni qo‘yadi:

1). Qabul qilishni maqsadga yo‘naltirilgan xarakteri. Harakatni ko‘rsatishdan oldin o‘quvchilarga harakat to‘g‘risida aniq tasavvurga ega bo‘lish uchun harakatni qaysi xususiyatlariga e’tibor qaratilishi lozimligi aytiladi. Harakatni bajarib turib, uning izohlash muvaffakiyat keltiradi

2). O‘qituvchi doimo o‘quvchilarni qabul qilishlarini e’tiborga olishi zarur. O‘qituvchi harakatni ko‘rsatibgina qolmay uning muhim tomonlarini tushuntirishi, e’tiborni nimaga qaratish zarurligini ham ko‘rsatib borishi lozim.

3). Ko‘rsatilgan harakatlar doimo og‘zaki izoh bilan mustahkamlanib borishi zarur, shundagina bu harakatlar o‘quvchilar ongida, esida puxta saqlanib qoladi.

Harakat malakalarini tarkib topishida ongning roli.

Harakat malakalarining shakllanish jarayoni ongli jarayon I.M.Sechenovning aytishicha harakat qanchalik yodlangan bo‘lsa, u odamning irodasiga shunchalik osonlik bilan bo‘ysunadi va aksincha bo‘lishi mumkin lekin bu avtomatlashgan harakat ongning kontrolidan tashqari emas, - deydi Sechenov. Har qanday yodlab olingan mehnat, xayotiy va sport harakatlari ongning ishtirokisiz bo‘lishi mumkin emas.

Harakat malakalarining xususiyatlari quyidagilar bilan xarakterlanadi. Malakalarning ong bilan bog‘liq bo‘lishi. Malakadagi harakatning aniqligi. Bu mushak haraka va boshqa sezgilarning yuksak o‘sganligiga bog‘likdir. Malakalardagi harakatlarni tejamli bajarilishi. Malakaning turg‘unligi.

Malaka hosil bo‘lish natijasida: sport uchun zarur bo‘lgan kuch, tezlik, epchillik, egiluchanlik, chidamchilik, sharoitiga tez moslashish kabi sifatlar yetiladi. Musobaqa jarayoniga psixik jarayonlarning sifati reaktsiya tezligi oshib sportchida orientirovka yaxshilanadi. Tafakkur tez va sifatli ishlaydi. Sportchi o‘z harakatini erkin nazorat qila oladigan bo‘ladi.

Harakat malakalarining hosil bo‘lishida mushak harakat sezgilari muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda boshqa hamma analizatorlar ham qatnashadi. Sport malakalarini hosil qilishda nuth va taffakkur katta rol o‘ynaydi.Har qanday harakat malakalarini hosil qilish boshqa malakalar bilan aloqada bo‘ladi va bog‘lanadi. Malakalarning o‘zaro ta'siri ikki shaklda bo‘ladi. Bir malakadan ikkinchisiga o‘tishda mavjud malakaning ijobiy ta'sir ko‘rsatish - malakani qo‘shish deyiladi. Bir malakani ikkinchi malakaga salbiy ta'sir hilishni

interferentsiya deyiladi. Harakat malakalarining susayishi yoki mutlaqo esdan chiqarilish.

Har qanday harakatni bajarish uchun oz bo‘lsa ham kuch sarf etish lozim bo‘ladi. Iroda kuchi ikki xususiyatni ko‘rsatadi: ongli harakatlarni va qiyinchiliklarni engishni. Iroda kuchi, shuningdek, engish kerak bo‘lgan qiyinchiliklarning og‘ir yoki engilligini anglash bilan bog‘liqdir. Engish kerak bo‘lgan to‘siqlar, masalan, yuqoriga sakrashdagi balandlik, yugurish paytdagi ob-xavoning qarshiliklari va xokazolarni sportchi farqlay olishi, bundan tashqari o‘zidagi ichki, ruhiy kechinma-to‘siqlar ham ma’lum rol o‘ynaydi. Sport faoliyatida iroda kuchi o‘z xarakteri jihatdan turli-tumandir. Masalan:

1. Muskul mashqlarida talab etiladigan iroda kuchi. Jismoniy mashqlar iroda kuchi bilan chambarchas bog‘liqdir. Jismoniy mashqlarni bajarish odatdagi muskul harakatlaridan ortiqroq harakatni talab etadi. Ko‘p marotaba va tez-tez qaytariladigan harakatlar sportchi qobiliyatini shakllantirish va uning iroda kuchini sarf etishda muhim rol o‘ynaydi.

2. Diqqatni kuchaytirishdagi iroda kuchi tabiatan iroda kuchini talab etadi. U ma’lum muddat ichida tanlagan ob’ektga o‘z e’tiborini qaratishda nomoyon bo‘ladi. Shuning uchun iroda kuchi qobiliyatini tarbiyalash bo‘yicha mashqlar qilib turish kerak bo‘ladi. Bunda e’tiborni turli xil tashqi muxit qarshiliklaridan boshqa narsaga jalb etish muhim ahamiyatga ega. Shug‘ullanuvchilardan e’tiborni kuchaytirishni talab qiladigan topshiriqlarni qiyinligini hisobga olib, trener ularda iroda kuchii ham tarbiyalaydi..

3. Charchash, toliqish tuyg‘ularini engish bilan bog‘liq iroda kuchi. Bunda muskullarda ortiq va charchoq hissi bo‘lganda, sportchidan yana iroda kuchini nomoyish qilish kerak bo‘ladi.

4. Rejimga rioya qilish bilan bog‘liq iroda kuchi. Mashg‘ulotning boshlanish davrida rejimga rioya qilish iroda kuchini talab qiladi. U sportchining aniq bir vaqtda mashg‘ulotlarni boshlash, mashg‘ulot mobaynida ajratilgan vaqtda unumli foydalanishni takozo etadi.

Yaxshi sport formasiga ega bo‘lgan sportchi mazkur sport faoliyati bilan bog‘liq voqelikni tez va aniq idrok etadi. Uning idrok ko‘lmi ortadi, diqqatini to‘plash va taqsimlab olish qobiliyati yuksaladi, javob reaktsiyasi tezlashadi, o‘z xatti-harakatlarini nazorat qili shva ularni ongli boshqarish vujudga keladi. Sportchi pishib etilganligining yana bir muhim belgisi unda ijobiy hissiyot-texnik holatlarning ustunligi, bardamlilik va kayfiyatlarining yuqori bo‘lishligidir.

Sport formasini psixologik tahlil etish katta amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, sportchi o‘zining jismoniy holatini nazorat qilish, boshqarish kabi usullarini bilib oladi. Ortiqcha uzilib qolish holatining oldini oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бернштейн Н.А. Физиология движений и активность. М., 1990.
2. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. М., 2003.
3. Гамезо М.В.,Домашенко И.А. Атлас по психологии. М., 2002.
4. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию : курс лекций. М., 2002.

MODUL QATNASQAN EKI ÓZGERIWSHILI TEŃSIZLIKLERGI SHESHIW USILLARI

Mamutov Aybek Temirbayevich-*Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi*

Annotatsiya: Modul qatnasqan eki ózgeriwshili teńsizlikler kóbinese grafikaliq túrde olardiń sheshimleriniń toplamın tabıw arqalı sheshiledi. Modul qatnasqan eki ózgeriwshili teńsizliklerde modul qatnasqan bir ózgeriwshili teńsizlikler siyaqlı teń kúshli almastırıwlardan paydalanıp aldın analitikaliq sheshilip, keyin olardıń grafikleri járdeminde sheshimler toplami tabiladı.

Klyuch sózler: Teńleme, teńsizlik, modul, ózgeriwshi, grafik, sheshim, koordinata.

1-misal: $\left|x^2+y^2-2\right| \le 2(x+y)$ teńsizliginiń sheshimler toplamın tabıń.

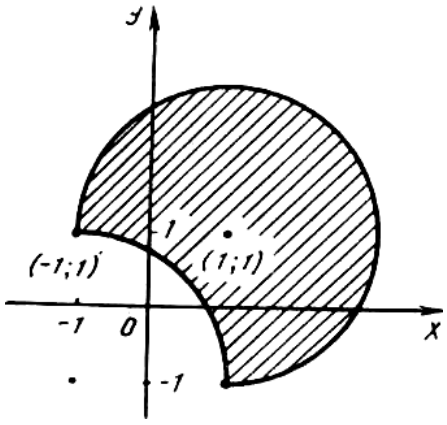
Sheshiw:

$$\left|x^2+y^2-2\right| \le 2(x+y) \Leftrightarrow -2(x+y) \le x^2+y^2-2 \le 2(x+y) \Leftrightarrow \begin{cases} x^2+y^2-2 \le 2(x+y) \\ x^2+y^2-2 \ge -2(x+y) \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x^2-2x+1+y^2-2y+1 \le 4 \\ x^2+2x+1+y^2+2y+1 \ge 4 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} (x-1)^2+(y-1)^2 \le 4 & (1) \\ (x+1)^2+(y+1)^2 \ge 4 & (2) \end{cases}$$

(1) teńsizliktiń grafigi orayı (1;1) noqatında hám radiusı 2 birlikke teń bolǵan jabıq dóńgelek, (2) teńsizliktiń grafigi orayı (-1;-1) noqatında hám radiusi 2 birlikke teń bolǵan ashıq dóńgelekten payda bolǵan tegisliktiń noqatlarınıń toplamı, sonday-aq berilgen teńsizlikti (1) hám (2) teńsizliklerdiń sheshimler toplamınıń kesilisiwine tiyisli tegisliktiń noqatlarınıń toplami qanaatlandıradı.

Berilgen teńsizliktiń sheshimleriniń grafigi tómendegi suwrette kórsetilgen.

Suwrettegı shegara noqatları toplamınan alınǵan qálegen noqattıń koordinataları $\left|x^2+y^2-2\right|=2(x+y)$ teńlemesin qanaatlandırǵanı ushın onıń grafigi boladı.

2-mısal. $\dfrac{y-1+\left|x-1\right|}{y-x^2+2x}\le 0$ teńsizliginiń sheshimler toplamın tabıń.

Sheshiw. Berilgen teńsizliktiń sheshimleriniń toplamı $x-1=0\Leftrightarrow x=1$ tuwrsına simmetriyalı jaylasqan boladı.

$$\frac{y-1+\left|x-1\right|}{y-x^2+2x}\le 0\Leftrightarrow\left[\begin{array}{l}\begin{cases}x-1\ge 0\\ \dfrac{y-1+x-1}{y-x^2+2x}\le 0\end{cases}\\ \begin{cases}x-1\le 0\\ \dfrac{y-1-(x-1)}{y-x^2+2x}\le 0\end{cases}\end{array}\right.\Leftrightarrow\left[\begin{array}{l}\begin{cases}x\ge 1\\ \dfrac{y+x-2}{y-x^2+2x}\le 0\end{cases}\\ \begin{cases}x\le 1\\ \dfrac{y-x}{y-x^2+2x}\le 0\end{cases}\end{array}\right.\qquad\begin{array}{l}(1)\\ \\ (2)\end{array}$$

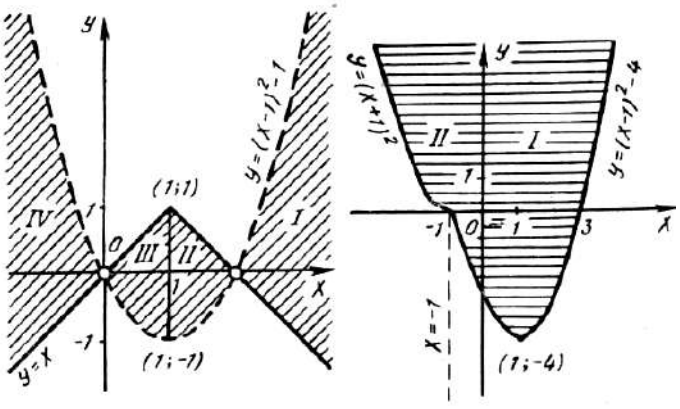
(1) teńsizlikti sheshemiz:

$$\begin{cases}x\ge 1\\ \dfrac{y+x-2}{y-x^2+2x}\le 0\end{cases}\Leftrightarrow\left[\begin{array}{l}\begin{cases}x\ge 1\\ y+x-2\ge 0\\ y-x^2+2x<0\end{cases}\\ \begin{cases}x\ge 1\\ y+x-2\le 0\\ y-x^2+2x>0\end{cases}\end{array}\right.\Leftrightarrow\left[\begin{array}{l}\begin{cases}x\ge 1\\ y\ge -x+2\\ y<(x-1)^2-1\end{cases}\\ \begin{cases}x\ge 1\\ y\le -x+2\\ y>(x-1)^2-1\end{cases}\end{array}\right.\qquad\begin{array}{l}(3)\\ \\ (4)\end{array}$$

(2) teńsizlikti sheshemiz:

$$\begin{cases}x\le 1\\ \dfrac{y-x}{y-x^2+2x}\le 0\end{cases}\Leftrightarrow\left[\begin{array}{l}\begin{cases}x\le 1\\ y-x\ge 0\\ y-x^2+2x<0\end{cases}\\ \begin{cases}x\le 1\\ y-x\le 0\\ y-x^2+2x>0\end{cases}\end{array}\right.\Leftrightarrow\left[\begin{array}{l}\begin{cases}x\le 1\\ y\ge x\\ y<(x-1)^2-1\end{cases}\\ \begin{cases}x\le 1\\ y\le x\\ y>(x-1)^2-1\end{cases}\end{array}\right.\qquad\begin{array}{l}(5)\\ \\ (6)\end{array}$$

Berilgen teńsizliktiń sheshimleriniń grafigi tómendegi 1- suwrette kórsetilgen:

1-suwret 2-suwret

1-súwrette boyalǵan Û oblast (3), ÛÛ oblast (4), ÛÛÛ oblast (5), ÛV oblast (6) teńsizlikler sistemalarınıń sheshimleriniń toplamı boladi.

3-misal. $y \ge x^2 - 2|x+1| - 1$ teńsizliginiń sheshimler toplamın tabıń.

Sheshiw.

$$y \ge x^2 - 2|x+1| - 1 \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l}\begin{cases} x+1 \ge 0 \\ y \ge x^2 - 2(x+1) - 1 \end{cases} \\ \begin{cases} x+1 \le 0 \\ y \ge x^2 + 2(x+1) - 1 \end{cases}\end{array}\right. \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l}\begin{cases} x \ge -1 \\ y \ge x^2 - 2x - 3 \end{cases} \\ \begin{cases} x \le -1 \\ y \ge x^2 + 2\,x + 1 \end{cases}\end{array}\right. \Leftrightarrow \left[\begin{array}{ll}\begin{cases} x \ge -1 \\ y \ge (x-1)^2 - 4 \end{cases} & (1) \\ \begin{cases} x \le -1 \\ y \ge (x+1)^2 \end{cases} & (2)\end{array}\right.$$

Berilgen teńsizliktiń sheshimleriniń grafigi joqarıdaǵı 2-suwrette kórsetilgen:

2-suwrettegi $x = -1$ tuwrısı hám onnan oń táreptegi Û oblast (1) sistemanıń, al shep táreptegi ÛÛ oblast (2) sistemanıń sheshimleriniń toplamı; shegara noqatları toplamı $y = x^2 - 2|x+1| - 1$ funktsiyasınıń grafigi.

4-mısal. $(x+|x|)^2 + (y+|y|)^2 \ge 16$ teńsizliginiń sheshimler toplamın tabıń.

Sheshiw. Modul belgisi astındaǵı ózgeriwshiler koordinata kósherlerin kesip ótkende óziniń belgilerin ózgertetuǵınlıǵı sebepli 4 jaǵdaydı qarap shıǵıw kerek:

Û sherekte $x \ge 0$ hám $y \ge 0$, sonlıqtan berilgen teńsizlik $(x+x)^2 + (y+y)^2 \ge 16 \Leftrightarrow 4x^2 + 4y^2 \ge 16 \Leftrightarrow x^2 + y^2 \ge 4$ teńsizligine teń kúshli boladi. Demek, bul jaǵdayda berilgen teńsizlikti orayı koordinatalar basında hám radiusı 2 birlikke teń bolǵan sheńber hámde onnan sırttaǵı noqatlar toplamınıń Û sherekte qalǵan bóleginiń noqatları toplamı qanaatlandıradı. Bul sistemanıń sheshimleri suwrettegi Û oblast.

ÛÛ sherekte $x \le 0$ hám $y \ge 0$, sonlıqtan berilgen teńsizlik $(x-x)^2 + (y+y)^2 \ge 16 \Leftrightarrow y^2 \ge 16 \Leftrightarrow y^2 \ge 4 \Leftrightarrow |y| \ge 2$ teńsizligine teń kúshli boladı, shártti itibarǵa alsaq:

$$\begin{cases} x \le 0 \\ y \ge 0 \\ |y| \ge 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \le 0 \\ y \ge 2 \end{cases}$$

Demek, bul jaǵdayda berilgen teńsizlikti $y = 2$ tuwrısı menen shegaralanǵan joqarıdaǵı yarım tegisliktiń ÛÛ sherektegi qalǵan bóleginiń noqatlarınıń toplamı qanaatlandıradı, bul sistemanıń sheshimleri suwrettegi ÛÛ oblast.

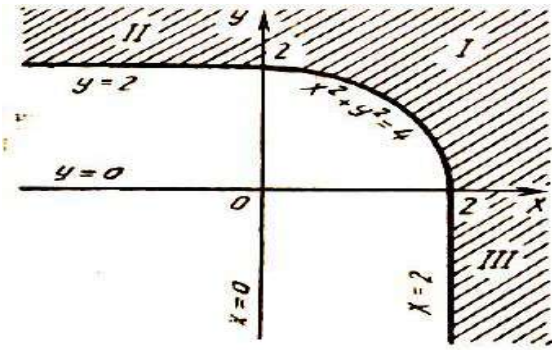
III sherekte $x \le 0$ hám $y \le 0$. Bul jaǵdayda berilgen teńsizlik $(x-x)^2+(y-y)^2 \ge 16 \Leftrightarrow 0 \ge 16$ túrine iye boladi. Bul teńsizlik orınlı emes. Demek, $x \le 0$ hám $y \le 0$ shártlerde berilgen teńsizlik sheshimge iye emes.

IV sherekte $x \ge 0$ hám $y \le 0$. Bul jaǵdayda berilgen teńsizlik $(x+x)^2+(y-y)^2 \ge 16 \Leftrightarrow 4x^2 \ge 16 \Leftrightarrow |x| \ge 2$ boladı, shártti itibarǵa alsaq:

$$\begin{cases} x \le 0 \\ y \le 0 \\ |y| \ge 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \ge 2 \\ y \le 0 \end{cases}$$

sistemasına iye bolamız, bul sistemanıń sheshimleri suwrettegi III oblast.

Berilgen teńsizliktiń sheshimleriniń grafigi tómendegi suwrette kórsetilgen:

5-mısal: $|y|-|x+1| \ge 2$ teńsizliginiń sheshimler toplamın tabıń.

Sheshiw. Modul belgisi astindaǵı ańlatpalar $y=0$ hám $x+1=0 \Leftrightarrow x=-1$ mánisleri arqalı (yaǵnıy tuwrılardı kesip) ótkende óziniń belgisin ózgertedi. Sonlıqtan $y \ge 0$ bolǵanda $|y|=y$ ke, $y \le 0$ bolǵanda $|y|=-y$ ke, $x \ge -1$ bolǵanda $|x+1|=x+1$ ge hám $x \le -1$ bolǵanda $|x+1|=-(x+1)=-x-1$ ge iye bolamız. Solay etip tómendegi 4 jaǵdaydı qaraymiz:

1-jaǵday. Eger $x \ge -1$ hám $y \ge 0$ bolsa, onda tómendegilerge iye bolamız:

$$\begin{cases} x \ge -1 \\ y \ge 0 \\ y-x-1 \ge 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \ge -1 \\ y \ge 0 \\ y \ge x+3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \ge -1 \\ y \ge x+3 \end{cases}$$

2-jaǵday. Eger $x \le -1$ hám $y \ge 0$ bolsa, onda

$$\begin{cases} x \le -1 \\ y \ge 0 \\ y+x+1 \ge 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \le -1 \\ y \ge 0 \\ y \ge -x+1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \le -1 \\ y \ge -x+1 \end{cases}$$

3-jaǵday. Eger $x \le -1$ hám $y \le 0$ bolsa, onda

$$\begin{cases} x \le -1 \\ y \le 0 \\ -y + x + 1 \ge 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \le -1 \\ y \le 0 \\ y \le x - 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \le -1 \\ y \le x - 1 \end{cases}$$

4-jaǵday. Eger $x \ge -1$ hám $y \le 0$ bolsa, onda

$$\begin{cases} x \ge -1 \\ y \le 0 \\ -y - x - 1 \ge 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \ge -1 \\ y \le 0 \\ y \le -x - 3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \ge -1 \\ y \le -x - 3 \end{cases}$$

Joqarıdaǵı tórt sheshimler toplamın birlestirip, berilgen teńsizliktiń sheshimler toplamın tabamiz.

$$\left[\begin{array}{l} \begin{cases} x \ge -1 \\ y \ge x + 3 \end{cases} \\ \begin{cases} x \le -1 \\ y \ge -x + 1 \end{cases} \\ \begin{cases} x \le -1 \\ y \le x - 1 \end{cases} \\ \begin{cases} x \ge -1 \\ y \le -x - 3 \end{cases} \end{array}\right. \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \begin{cases} y \ge x + 3 \\ y \ge -x + 1 \end{cases} \\ \begin{cases} y \le x - 1 \\ y \le -x - 3 \end{cases} \end{array}\right.$$

Berilgen teńsizliktiń sheshimleriniń grafigi tómendegi suwrette kórsetilgen:

Modul qatnasqan teńleme hám teńsizliklerdiń qásiyetleri haqqında maǵlıwmatlar berilgen. Bunda modul qatnasqan teńleme hám teńsizliklerdiń qásiyetleri kópaǵzalılardıń qaysı kolco yamasa maydan ústinde qaralıwı úlken ról oynaydı.

Mısal ushın, **1. $|f(x)| = g(x)$ túrindegi teńleme.**

Moduldiń anıqlaması boyınsha berilgen teńleme tómendegi aralas sistemalar jiynaǵına teń kúshli boladi:

1-usil.

$$|f(x)| = g(x) \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \begin{cases} f(x) = g(x) \\ f(x) \ge 0 \end{cases} \\ \begin{cases} f(x) = -g(x) \\ f(x) < 0 \end{cases} \end{array}\right.$$

2-usil.

$$|f(x)| = g(x) \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \begin{cases} f(x) = g(x) \\ g(x) \geq 0 \end{cases} \\ \begin{cases} f(x) = -g(x) \\ g(x) \leq 0 \end{cases} \end{array}\right.$$

Ádebiyatlar

1. «Algebra va matematika analiz asoslari »A.U.Abduhamidov, H.A.Nasirov, U.M.Nosirov, J.H.Husanov, I – II – qisim.

2. Allambergenov. H.S, Tajetdinov. S, Júzbaev. N.U. «Algebra hám sanlar teoriyasi» Nókis 2007jil.

3. V.A.Gusev, A.G.Mordkovich «Matematika» Oqiwshilar ushin qollanba, Nukus: «Bilim», 1990jil.

4. Sh.A.Alimov, A.R.Xalmuxedov, Yu.M.Kolyagin, Yu.V.Sidorov, M.I.Shabunin «Algebra» Orta mekteptiń 8 – klasi ushin sabaqliq Nókis "Bilim" 2001jil.

5. N.V.Bogomolov «Matematikadan amaliy mashǵulotlar» Toshkent "Óqituvchi" 1984yil.

6. Kurosh A.G. "Oliy algebra kursi", Toshkent, 1976.

7. Kostrikin A.D. "Vvedenie v algebru", Moskva, "Nauka", 1977.

8. www.ziyonet.uz

9. www.pedagog.uz

BIOLOGIYANI O'QITISHDA O'QUVCHILARNING BILISH FAOLIYATINI TASHKIL ETISH VA BOSHQARISH YO'LLARI

Inamova Gulnora Umarxanovna-*IIV Namangan akademik litsey biologiya fani bosh o'qituvchisi.*

Annotatsiya: Ushbu maqolada akademik litseylarda biologiya fanini o'qitishdagi zamonaviy texnologiyalar, o'quvchilarning bilish faolligini oshirish usullari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: bilish faoliyati, muammoli vaziyat, individual, didaktik maqsad, ta'limtexnologiyasi.

Аннотация: В данной статье рассмотрены современные технологии преподавания биологии в академических лицеях, методы повышения познавательной активности учащихся.

Ключевые слова: познавательная деятельность, проблемная ситуация, личность, дидактическая цель, образовательная технология.

Abstract: In this article, modern technologies in teaching biology in academic lyceums, methods of increasing students' cognitive activity are mentioned.

Key words: cognitive activity, problem situation, individual, didactic purpose, educational technology.

Ta’lim jarayonida o‘quvchi o'qituvchining bevosita rahbarligida, ta’lim mazmuni, metodlari, vositalari va shakllari yordamida organic olamning qonuniyatlari, hodisa va voqealaming mohiyati, o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi va bilim, ko'nikma hamda malakalarni egallaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, o'quvchilar uchun o'quv jarayoni bilish jarayoni, uning faoliyati esa bilish faoliyatidir. O'qituvchi ta’lim jarayonida o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etadi, boshqaradi, nazorat qiladi, baholaydi va o'qitishdan ko'zda tutilgan ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlami amalga oshirish orqali shaxsning har tomonlama rivojlanishiga zamin yaratadi. O'qituvchi uchun ta’lim jarayoni o'quvchilarning faoliyati bilan uzviy bog'langan va mazkur jarayonni tahlil qiladigan, umumlashtirib, tegishli hollarda o'zgartirishlar kiritadigan ish jarayoni, kasbiy pedagogic faoliyati sanaladi.[1.6]Darsda o'quvchilarning bilish faoliyati va o'qituvchining pedagogik faoliyati bir-biriga uyg'un ravishda tashkil etilgandagina o'qitishdan ko'zda tutilgan maqsadlarga erishish mumkin. O'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish dars strukturasining asosini tashkil etadi. Shu sababli bu masalani chuqurroq o'rganish maqsadga muvofiq. Polshalik didaktik olim V.Okonning «Umumiy didaktikaga kirish» nomli (Введение в общую дидактику) kitobida o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etishning quyidagi yo'llari ko'rsatilgan:

1. Bilimlarni o'zlashtirish jarayonida o'quvchilarning bilish faoliyati quyidagi bosqichlarda tashkil etiladi:

• o'quv materiali bilan dastlabki tanishish;

• o'quv materiallarini o'rganish;

• o'zlashtirilgan bilimlarni awal o'zlashtirilgan bilimlar bilan taq-qoslash;

• bilimlarni tizimga solish va mustahkamlash;

• o'zlashtirilgan bilimlarni yangi holatlarda qo'llash.

2 O'quvchilarning bilish faoliyatini mustaqil ish asosda tashkil etish:

• muammoli vaziyatlarni keltirib chiqarish;

• o'quv topshiriqlarining maqsadini aniqlash;

• mustaqil izlanish orqali savollarga javoblar topish;

• nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalar asosida javoblarning to'g'riligini tekshirib ko'rish;

• bilimlarni tizimga solish va mustahkamlash;

• bilim, ko'nikma va malakalami yangi vaziyatlarda qo'llash.

3 O'quvchilarning bilish faoliyatini ko'nikmalarni shakllantirish maqsadida tashkil etish:

• o'quv faoliyatini amalga oshirish maqsadi, borishini aniqlash;

• o'quv faoliyatning modelini tuzish;

• jaoliyatni bajarish namunasini ko'rsatish;

• o'quvchilar tomonidan ishni bajarish;

• Faoliyatni takrorlash va xatosiz bajarishni o'rganish.

4 O'quvchilarning bilish faoliyatini axloqiy sifatlarni shakllantirish maqsadida tashkil etish:

• o'qituvchining ko'rsatmasi yoki tavsiyasiga binoan, tavsiya etilgan adabiyotlami topish;

• qo'shimcha o'quv adabiyotlar bilan tanishish;

• o'rganilgan axborotlarni tahlil qilish va baholash;

• adabiyot muallifming jamiyatning ma’naviy-ma’rifiy sohasida yoki fan rivojiga qo'shgan hissasini aniqlash va baho berish;

• o'quvchilarning o'z xulqi va axloqiy sifatlarini rivojlantirish yuzasidan umumiy xulosasi. [2.127]

Ta’lim jarayonini tarbiya bilan, bilim, ko'nikma va malakalami bir-biri bilan ajratilgan holda shakllantirishga mo'ljallangan o'quv faoliyatini tashkil etish mumkin emas. O'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etganda, ta’lim-tarbiya jarayonini yaxlit, bir tizim holatida, bilim, ko'nikma va malakalami bir-biri bilan uzviy ravishda shakllantirish lozimligini qayd etish zarur. Yuqorida qayd etilgan vazifalarni hal etish va an’anaviy ta’lim tizimidagi kamchiliklarga barham berish, ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish uchun o'quvchilarning bilish faoliyatini yalpi

o‘qitish bilan bir qatorda, individual va kichik guruhlarda o'qitishni tashkil etish maqsadga muvofiq. O'quvchilarning bilish faoliyati individual tarzda tashkil etilganda o'quvchilar o'quv materialini mustaqil o'zlashtiradilar, ulaming aqliy rivojlanishi, qiziqishi, ehtiyoji, iqtidori, bilimlarni o'zlashtirish darajasi hisobga olingan holda tuzilgan o'quv topshiriqlarini mustaqil bajaradi va o'z bilish faoliyatining subyektiga aylanadi. Ta’lim-tarbiya jarayonida subyekt-subyekt munosabatlarni vujudga keltirishda o'quvchilarning bilish faoliyatini individual va kichik guruhlarda tashkil etish maqsadga muvofiq.

O'quvchilarning bilish faoliyatini individual tashkil etish quyidagi bosqichlardan iborat bo'ladi:

• o'quv topshirig'ining didaktik maqsadini aniqlash;

• mustaqil izlanish maqsadini va maqsadni amalga oshirish yo'llarini aniqlash;

• o'z mustaqil ishini tashkil etish;

• o'quv materialini mustaqil o'rganish;

• o'rganilayotgan obyektlami taqqoslash, o'xshashlik va farqlarni, o'ziga xos xususiyatlarni aniqlash;

Biologiyani o'qitishda hamkorlikda o'qitish texnologiyasining barcha metodlaridan, modulli ta’lim texnologiyasining o'quvchilarning kichik guruhlarda ishlashiga mo'ljallangan modul dasturlaridan foydalanish shular jumlasiga kiradi.

Biologiya darslarida o'quvchilarning bilish faoliyati yalpi o'qitishni individual va kichik guruhlarda ishlash shakllari bilan uyg'unlashtirilganda juda yuqori samara beradi. Hamkorlikda o'qitishning kichik guruhlarda o'qitish metodida yalpi o'qitish kichik guruhlar bilan, «arra» metodida esa, o'quvchilami awal individual tarzda, so'ngra kichik guruhlarda o'qitish uyg'unlashtiriladi.

Biologiya darslarida o'rganilayotgan mavzuning didaktik maqsadi, vazifalari, mazmunidan kelib chiqqan holda o'quvchilarning bilish faoliyati individual, kichik guruhlarda va yalpi holda tashkil etish shakllaridan o'z o'rnida va samaraii foydalanish tavsiya etiladi.

O'quvchilarning bilish faoliyatini samaraii tashkil etish va oqilona boshqarish uchun biologiya o'qituvchisi quyidagi amallami bajarishi lozim:

1 O'rganilayotgan mavzuning ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlaridan kelib chiqqan holda, o'quvchilarning bilish faoliyatini qaysi shaklda tashkil etish;

2 O'quvchilarning bilish faoliyatini loyihalash;

3 O'qitishdan ko'zda tutilgan maqsadni amalga oshirish yo'llarini belgilash;

4 Dars davomida o'quvchilarning bilish faoliyatidan olingan natijani tahlil qilish va uning maqsadga muvofiqligini tekshirib ko'rish;

5 Zarur hollarda o'quvchilarning bilish faoliyati loyihasiga tegishli o'zgartirishlar kiritish.

Shunday qilib, o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish, mazkur faoliyatni maqsadga muvofiq tashkil etish, uni loyihalash, maqsadni amalga oshirish yo'llarini belgilash, olingan natijani tahlil qilish va baholash bosqichlaridan iborat bo'ladi. [3.18]

Hozirgi zamon ta’lim-tarbiya jarayonida o'z hukmronligini saqlab kelayotgan an’anaviy ta’lim, o'quvchilami yalpi o'qitishni va o'quvchilaming bilish faoliyati passiv tinglovchi sifatida tashkil etishni nazarda tutadi. O'qitish ishlarini tashkil etishda o'rta saviyali o'quvchi nazarda

tutiladi, o'quvchilarning mustaqilligi e’tibordan chetda qoladi, o'quv faoliyati o'qituvchi tomonidan boshqariladi. Shu sababli o'quvchilami o'z o'quv faoliyatining to'laqonli subyektiga aylantirish, pedagogik munosabatlarni insonparvarlashtirish va

demokratlashtirish, o'qitish samaradorligini orttirish maqsadida biologiyani o'qitish jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash zarurati tug'ildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tolipova.J “Biologiya o’qitish metodikasi’ Toshkent 2011.

2.Ibodova Mahfuza Namozovna. "AKADEMIK LITSEYLARDA BIOLOGIYA FANINI OQITISHNING INTERFAOL VA MUAMMOLI IZLANISH METODLARIDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI." Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 3.4-2 (2023): 125-131

3. Ibodova M.N “Biologiyani o’qitishning intefaol va muammoli izlanish metodlari” PEDAGOGS jurnali 11.2(2022): 12-21.

TABIIY FANLARNING MUTAXASISLARINI KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Ismoilova Himoyat Matnazarovna-*O‘zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar vazirligi Xorazm akademik litseyi umumta’lim fanlar kafedrasi boshlig‘i,kimyo fanlari falsafa doktori (PhD)*

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-avgustdagi 4805-sonli qarorida “Kimyo va biologiya yo‘nalishlarida uzluksiz ta’lim sifatini va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq maktablarda tabiiy fanlarga yo‘naltirilgan variativ o‘quv rejalari joriy etilishi belgilandi. Ya’ni maktablarda asosiy o‘quv rejasidan tashqari, kimyo va biologiyaga qiziqqan yigit-qizlar bitta sinfga jamlanib, ularga ushbu fanlarni ko‘proq o‘qitishga maktablarga imkoniyat berildi. Ikkinchisi, maktablarda kimyo-biologiya fanlarini o‘qitish dasturi ko‘rib chiqildi. Lekin birinchi bosqichdagi eng asosiy ish bu — birinchi va oltinchi sinflarda tabiiy fanlarni o‘qitishning yo‘lga qo‘yilganidir. Tabiiy fanlar yagona bir jamlanmaga olinadi, yagona science yoki “tabiiy fan” degan fan doirasida umumlashtiriladi, mantiqiy ketma-ketlik ta’minlanadi. Tabiiy fanlar 6-sinfgacha yagona, ya’ni bitta fan doirasida o‘qitiladi. 7 sinfdan keyin esa biologiya, kimyo, fizika, geografiya fanlari alohida ajratilib o‘qitiladi.

Tabiiy fanlarning o‘rni bugungi ilm-fanning yuragi desak mubolag’a bo‘lmaydi. Chunki tabiat qonuniyatlarni bilish genetika, evolyusion ta’limot, matematika, fizika, kimyo, o‘simlik va hayvonot olami sistematikasi, antropologiya, geologiya, geofizika singari fanlar oldiga qo‘yilgan muammolar tirik va o‘lik tabiatni o‘zaro munosabati masalalarini yechishda muhim ahamiyat kasb etadi[1. 240].

Tabiiy fanlar ham fundamental fan, ham amaliy fan sifatida xalq xo‘jaligining talablari o‘zgarishiga muvofiq jiddiy yangilanishlarga duch keladi va bu esa o‘z navbatida tabiiy fanlarni o‘qitishda ma’lum o‘zgarishlarni taqozo etadi.

Kompetentli pedagog - u kim? Uning shakllanish jarayoni qanday kechadi kabi savollar tug’iladi. Shu nuqtai nazardan "kompetentlik" va "kompetensiya" tushunchalar mazmun mohiyatini aniqlashimiz muhimdir. Har qanday o‘qituvchi ham "kompetentlik" nimani anglatishini va u "kompetensiya"dan nimasi bilan farq qilishini bilavermaydi. "Kompetentlik" tushunchasi pedagogning ma’lumoti, ko‘nikmasi, qobiliyati va tajribasini o‘z ichiga oladi. Boshqacha aytganda, uning ma’lum bir ish turini bajarish qobiliyati hisoblanadi. Aslida, ikkala atama o‘xshashdir.

Ta’lim tarbiya tizimining umumiy maqsadi jamiyatimizga teng huquqli demokatik davlat talablariga javob bera oladigan mas’ulyatli barkamol jamiyat a’zolarini tarbiyalab berishdan iboratdir [2. 510].

Pedagogning kasbiy kompetentligi va mahorati, elektron-ta’lim muhitini rivojlantirish, imlo savodxonligi, AKT, umumiy o‘rta ta’limda STEAM yondashuvi elementlaridan foydalanish, dasturlash asoslari, vizualizatsiya va dasturlash tillarini o‘rganish usullari, bulutli hisoblash, katta ma’lumotlar va virtual reallik tizimlaridan foydalanish, o‘quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy usullarini o‘z ichiga oladi va ular bo‘yicha tegishli yangi bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarni shakllantirishga yo‘naltirish lozimdir. Shuningdek, aniq va tabiiy fan va shu jumladan informatika va axborot texnologiyalari fani o‘qituvchilarining ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish uchun zarur bo‘ladigan fanga oid bilim, ko‘nikma va malakalarni yangilash hamda ularni mustaqil amaliy faoliyatga yo‘naltirish maqsadlidir [3. 30]

STEAM ta’lim tizimida SCIENCE (tabiiy fanlar) ham muhim o‘rin olgan bo‘lib, o‘quvchilarga ta’lim-tarbiya berishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish ta’lim tizimida pedagogik faoliyat ko‘rsatayotgan har bir tabiiy fani o‘qituvchilarning diqqat markazida bo‘lmog‘i lozim. Tabiiy fanlarni o‘qitishda o‘quvchilarning bilish faoliyatini individual tarzda tashkil etish asosan dars bilan birgalikda darsdan va sinfdan tashqari ishlarda ham foydalaniladi.

STEAM ta’limi – maktabgacha ta’limdan boshlab texnologiya va muhandislik ishlarini o‘rganishga hissa qo‘shadigan ta’lim faoliyat majmui hisoblanadi. STEAM (fan, texnologiya, muhandislik, matematika) asosida ushbu konsepsiyaning yangi variantlari paydo bo‘ldi, ularning eng keng tarqalgani STEAM (fan, texnologiya, muhandislik, san’at va matematika) va STREAM (fan, texnologiya, robototexnika, muhandislik, san’at va matematika). Bugungi kunda STEAM jahon ta’limidagi asosiy tendensiyalardan biridir. Texnologiyaning jadal

rivojlanishi tufayli yangi kasblar paydo bo‘ladi. STEAM mutaxassislariga bo‘lgan talab hamma joyda o‘sib bormoqda. Turli hisob kitoblarga ko‘ra, yuqori o‘sish darajasiga ega bo‘lgan har 10 ta mutaxassisliklardan 9 tasida STEAM bilimlari talab etiladi.

Tabiiy fanlarni o‘qitishda hamkorlikda o‘qitish texnologiyasining barcha metodlaridan, modulli ta’lim texnologiyasining o‘quvchilarning kichik guruhlarda ishlashiga mo‘jjallangan modul dasturlaridan foydalanish shular jumlasiga kiradi. Tabiiy fanlari dasrlarida o‘quvchilarning bilish faoliyati yalpi o‘qitishni individual va kichik guruhlarda ishlash shakllari bilan uyg‘unlashtirilganda juda yuqori samara beradi. Hamkorlikda o‘qitishning kichik guruhlarda o‘qitish metodida yalpi o‘qitish kichik guruhlar bilan, “arra” metodida esa, o‘quvchilarni avval individual tarzda, so‘ngra kichik guruhlarda o‘qitish uyg‘unlashtirildi. Tabiiy fanlarni o‘qitishda ta’lim - tarbiya jarayonida hukmronlik qilayotgan an’anaviy darslarni zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish orqali takomillashtirish maqsadga muvofiq[4. 345].

XXI asrga kelib, fanning taraqqiyoti o‘ta jadallashdi, u qator bo‘limlarga, shuningdek, gumanitar va tabiiy fanlarga bo‘lindi. Tabiiy fanlar barcha fanlarning boshlang‘ich nuqtasi bo‘lib, u dunyoning boshlanishidan hozirgacha bo‘lgan jarayonlarni insonga bog‘liq holda emas balki tabiiy ravishda rivojlanishini o‘rgatadi. Xulosa qilib ta’kidlash lozimki, zamonaviy ta’lim bilim beruvchiga emas bilim oluvchi va undan foydalanuvchilarga moslashishi lozim. Shu o‘rinda ta’limining har bir bosqichi uchun alohida kopetensiyalar ishlab chiqilishi va bo‘lar fan dasturlari orqali bilim va ko‘nikma berishda ta’minlanishi lozim. Hozirgi zamon pedagogi har tomonlama yetuk intellektual rivojlangan, ijtimoiy sifatlar bilan tarbiyalangan, milliy va ma’naviy qadriyatlarga sadoqatli, yangicha fikrlaydigan, o‘z shaxsiy va fuqarolik pozitsiyasiga ega, milliy mafkuraning barcha sifatlarini o‘zida mujassamlashtirgan barkamol shaxsni tarbiyalash dolzarb vazifalardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Boboqulova N.N. Tabiiy fanlarning rivojlanishi va bugungi scince fanining ta’limdagi o‘rni // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 3(4/2), April, 2023

2. Amanlikova N.R. Zamonaviy pedagogning kasbiy kompitentligini rivojlantirishning metodlari// Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 3(1/2), Jan., 2023

3. Ahmedova Sh. B. Aniq va tabiiy fanlarni o‘qitishda xalqaro baholash dasturi va axborotkommunikatsiya texnologiyalari yondashuvning afzalliklari// Ta’lim texnologiyalari. VOL_2023_ISSUE_12_4

4. M.D.Uzoqjonova Tabiiy fanlarni o‘qitishda STEAM ta’limi tizimi // "Science and Education" Scientific Journal / www.openscience.uz September 2023 / Volume 4 Issue 9

FIZIKA FANINI O`QITISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH.

Mirzarayimov Jaxongir Zokirjanovich-*O‘zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Vazirligi Namangan akademik litseyi Umumta’lim fanlar kefedrasi boshlig‘i “fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktri (PhD)”*

Annotatsiya: Fizika fanini o‘qitishda zamonaviy texnologiyadan foydalanish. Zamonaviy dunyoda texnologiyalar hayotimizning har sohasiga kiritib keldi va ta'lim tizimini ham o‘zgartirdi. Fizika ta'limi esa bu jarayonda muhim o‘rin egallaydi. Bu maqolada fizika darslarini o‘qitishda qanday qilib zamonaviy texnologiyalardan foydalanish mumkinligi va ularning o‘quv jarayonini qanday o‘zgartirishi ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: Fizika ta'limi, zamonaviy texnologiyalar, ta'lim jarayoni, interaktiv texnologiyalar, virtual laboratoriyalar.

Kirish: Fizika ta'limi zamonaviy texnologiyalardan foydalanish muhimdir, chunki bu texnologiyalar o‘quvchilarga konseptlarni o‘rganishda va tushunishda yordam berishi mumkin. Interaktiv texnologiyalar, masalan, virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar, va 3D model yaratish dasturlari o‘quvchilarga abstrakt fizika prinsiplarini ko‘rib chiqish imkonini beradi. Ular o‘quvchilarga real hayotni simulatsiya qilish, ma'lumotlarni visualizatsiya qilish, va darslik bilan mustaqil ishlashga imkoniyat yaratadi.

Bu maqolada fizika ta'limida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning ko‘rsatilgan foydalari va ularni qanday qilib samarali foydalanish mumkinligi ta'kidlangan. Ta'lim jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish bilan o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish, ularning tushunish darajasini oshirish va ko‘nikmalarini joriy qilish mumkin. Bunga misol tariqasida "Insert" texnologiyasini ko`rib chiqamis.

O‘rganishlar natijasi: Bizga malumki boshlang‘ich fizika kursida o‘quvchilarni tashabbuskorlikka, topqirlikka, ijodkorlikka, o‘z ustida mustaqil va darslik kitobi bilan ishlashga o‘rgatish muhimdir. VI – IX sinf o‘quvchilarining fizika darsligi va fizikadan qo‘shimcha adabiyotlardan foydalanishda, o‘zlari xohlagan mavzuni o‘rganish maqsadida "Insert" texnologiyasidan foydalanish juda samarali bo‘ladi. Bu “Insert “ sozini lug`aviy

manosi shundan iborat “biror manoda fikr, xayol, taassurot, ish o`rnatish uchun aytilgan" degan ma'noga keladi yaniy ingilischa "Insert" (Interactive Nothing System for Effective Reading and Thinking) usuli – asosan o‘quv materialini mustaqil o‘qib, o‘zlashtirishda qo‘llaniladi. Uning mazmuni, o‘qish jarayonida matnning har bir satr boshi (yoki qismi)ni avval o‘zlashtirilgan bilim va tajribalar bilan taqqoslash va uning natijasini varaqning chap qirg‘og‘iga maxsus belgilarni qo‘yish bilan aks ettirishdan iborat.

O‘quvchi kerakli mavzuni o‘qish jarayonida o‘z bilimi va tushunchalarga mos keladigan belgilarni qo‘yib boradi:

"V" – bilaman

"-" – o‘ylaganimga zid, notanish.

"+" – yangilik

"?" – tushunmadim, ya'ni qo‘shimcha ma'lumot kerak.

Matnni o‘qish jarayonida uning chap qirg‘og‘iga o‘zingizning tushunishingiz va bilishingizga mos keladigan belgilar qo‘yiladi. Shunday qilib, o‘quvchilar axborotni ongli ravishda o‘zlashtirishlari uchun ular matnni tushunishlarini o‘zlari kuzatib borishlari zarur. Bu belgilarda, o‘quyotgan axborotni o‘z tajribalari bilan, o‘qiyotganini oldindan unga ma'lum bo‘lgan bilimlar bilan o‘zaro bog‘liqligini aniqlaydilar. Matn mazmunini qayta tasavvur etish va uni "ixchamlash" sodir bo‘ladi. Bu esa, tushunishning uzluq muddatli xarakterga ega bo‘lishini ta'minlaydi.

Demak, "Insert" usulidan foydalanish – belgi qo‘yib o‘qish degan ma'noni anglatadi: o‘qish va yozishni samarali amalga oshirishda o‘quvchilarda darslik bilan ishlash ko‘nikmalarni shakllantirishning qulay usuli xisoblanadi.

O‘quvchi xat boshiga bitta yoki ikkita belgi qo‘yishi mumkin. Masalan, IX sinf "Molekulalarning massasi va o‘lchamlari. Avagadro soni" mavzusi.

Insert usulidan foydalanish o‘quvchiga matnni ongli ravishda tushunib o‘qishda yordam beradi. Foydalaniladigan belgilar miqdori o‘quvchilarining yoshi va bilim darajasiga qarab kamaytirilishi mumkin.

Fizika darslarida bilim berishning asosiy vositasi kitob, tajriba o‘tkazish va masalalar yechish hisoblanadi. Tajriba o‘tkazish va masalalar yechish yordamida mavzuning mazmunini to‘liq va ongli ravishda o‘zlashtirib olish uchun o‘quvchilarning yozish orqali ta'rif va qonunlarga belgilar qo‘yish orqali bilim olish malakasi shakllantiriladi. Shuning uchun, fizika darslarida o‘quvchilarning kitob bilan mustaqil ishlashda "Insert" usuli katta yordam beradi.

Amerikalik pedagoglar tomonidan taqdim etilgan "Notanish matnni Insert usuli yordamida o‘qish" texnologiyasi fizika darslarida qo‘llanilsa maqsadga muvofiqdir. Chunki har bir fizika darsida o‘quvchilar yangi

ma'lumotlar, manbalar, formulalar, qonunlar, ta'riflar va yangi fizik olimlar hayoti bilan tanishib boradilar.

O‘quvchi matnni oxirigacha o‘qib chiqib, hozir o‘qiganlardan hech narsani mutlaqo eslab qolmasligi ko‘p o‘quvchilar uchun oddiy hol hisoblanadi. Insert usuli orqali o‘qish esa tushunib o‘qish, o‘qish jarayonida faol bilim olish imkonini beradi [1-3].

Xulosa: Bu maqolada fizika fanini o‘qitishda "Insert" texnologiyasidan foydalanishning muhimligi va uning qanday qilib o‘quv jarayonini o‘zgartirishi ko‘rsatilgan. "Insert" usuli, o‘quv materialini mustaqil o‘qib, o‘zlashtirishda foydalaniladi. O‘quvchilar o‘qish jarayonida har bir satr boshi (yoki qismi)ni avval o‘zlashtirilgan bilim va tajribalar bilan taqqoslash va uning natijasini belgilarga o‘rnatish bilan aks ettirishadi. Bu usul o‘quvchilarning matnni o‘zlashtirishlari uchun yordamchi va ta'lim jarayonini samarali qilish uchun qulaydir. Maqolada "Insert" usulidan foydalanishning qanday qilib ta'lim jarayonini o‘zgartirishi va o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishi ko‘rsatilgan. Shuningdek, bu usul o‘quvchilarning tushunish darajasini oshirish, ularning ko‘nikmalarini joriy qilish va o‘zlashtirishlari uchun qo‘llaniladi. Demak, zamonaviy texnologiyasidan foydalanish fizika fanini yangilashda muhim o‘rin egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bahromov A, Yuldasheva M. Fizika. 9-sinf. O‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma. T.: G‘ofur G‘ulom. 2010. 128 b. 2. P.Q.Habibullayev,
2. A.Boydedayev, A.D.Bahromov. Fizika: umumiy o‘rta ta’lim maktablari 7-sinfi uchun darslik. — T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti,2017. — 176 b.
3. F.R.Alijonova “FIZIKA TA`LIMINI O`QITISHDA ”INSERT” TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH”. O`zbekistonda ilmiy-amaliy tadqiqotlar mavzusidagi konfrensiya 2020-yil iyun -134-b.

AKADEMIK LITSEYLARDA O’QUVCHILARIGA MATEMATIKA FANINI RIVOJLANISH TARIXINI BOSQICHMA-BOSQICH O’RGATISH USULLARI.

Xajimirzayeva Nargiza Abdulhakimovna-*Ózbekiston respublikasi iiv namangan akademik litseyi matematika fani o’qituvchisi.*

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada matematika tarixining bosqichma-bosqich rivojlanish tarixi keltirilgan.

АННОТАЦИЯ: В данной статье представлена пошаговая история истории математики.

ABSTRACT: This article presents a step-by-step history of the history of mathematics.

Matematika dars o'tish jarayonida faqatgina reja asosidagi mavzular bilan chegaralanib qolmasdan, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash maqsadida ularga ko'plab matematikaning kelib chiqish tarixi, hozirgacha rivojlanish tarixi qanday bosqichlar orqali amalga oshirilganligini bilish har bir o'quvchi uchun qiziq bo'lishi aniq. Shuning uchun dars jarayonida quyidagi ma'lumotlarni berib borishimiz mumkin.

Matematika (qadimgi yunoncha: *μᾰθημᾰτικά*; μάθημα — „bilim", „fan") — aniq mantiqiy mushohadalarga asoslangan bilimlar haqidagi fan. Dastlabki obyekti sanoq bo'lgani uchun ko'pincha unga „hisob-kitob haqidagi fan" deb qaralgan (bugungi matematikada hisoblashlar, hatto formulalar ustidagi amallar juda kichik o'rin egallaydi). Matematika eng qadimiy fanlardan biri bo'lib, uzoq rivojlanish tarixini bosib o'tgan va buning barobarida „matematika nima?" degan savolga javob ham o'zgarib, chuqurlashib borgan. Yunonistonda matematika deganda geometriya tushunilgan. IX—XIII asrlarda matematika tushunchasini algebra va trigonometriya kengaytirgan. XX asr o'rtalarida Burbaki taxallusi ostida matematika ta'rifini qayta ko'rib chiqqan bir guruh fransuz matematiklari bu g'oyani rivojlantirib, „Matematika — matematik strukturalar haqidagi fan" degan ta'rif kiritdi. Bu yondashuv avvalgi ta'riflarga ko'ra kengroq va aniqroq bo'lsada, baribir cheklangan edi — strukturalar o'rtasidagi munosabatlar (masalan, matematika, turkumlar nazariyasi, algebraik topologiya), amaliy hamda tatbiqiy nazariyalar, xususan, fizika, texnika va ijtimoiy fanlarda matematik modellar bu ta'rif doirasiga sig'avermas edi. So'nggi asrda xilma-xil matematik obyektlar orasida juda chuqur munosabatlar mavjudligi va aynan shunga asoslangan natijalar Matematikaning bundan keyingi taraqqiyotida asosiy o'rinni egallashini ko'rsatmoqda. Dastlab oddiy sanoq sonlar va ular ustidagi arifmetik amallardan boshlangan tematik bilimlar umuminsoniy taraqqiyot bilan birga kengayib va chuqurlashib borgan. Eng qadimgi yozma manbalardayoq (masalan, matematik papiruslar) kayerlar ustida amallar va chiziqli tenglamalarni yechishga doir misollar uchraydi. Sug'orma dehqonchilik, me'morlikning rivojlanishi, astronomik kuzatuvlarning ahamiyati ortishi geometriyaga oid dalillar jamg'arilishiga olib kelgan. Masalan, Qadimgi Misrda tomonlari 3, 4 va 5 birlik bo'lgan uchburchak to'g'ri burchakli bulishidan foydalanilgan.

Geometriya darslarida ham qadimgi Misr piramidalari qanday qurilgan, uning kattaligi balandligi qanday o'lchanadi, uning hajmi qanday o'lchanadi? Shu kabi savollar albatta o'quvchilarni qiziqtiradi. Bunday savollarga javob berish uchun avvalo o'qituvchi matematika tarixiga nazar solishi lozim.

Yunonistonda geometrik xossalar faqat kuzatuv va tajriba yo‘li bilangina topilmay, avvaldan ma'lum xossalardan keltirib chiqarilishi mumkinligi ham payqalgan hamda deduktiv isbot g‘oyasi rivojlantirilgan (Fales, Pifagor va boshqalar). Bu g‘oyaning cho‘qqisi Yevklidning „Negizlar“ asarida geometriyaning aksiomatik qurilishi bo‘ldi. Bu kitob Matematikaning keyingi rivojiga katta ta'sir qildi va XIX asr boshlarigacha mantiqiy bayonning mukammalligi bo‘yicha namuna bo‘lib keldi. Yunonlar Matematikani geometriya bilan tenglashtirib, san'at darajasiga ko‘targanlar. Buning natijasida planimetriya va stereometriya ancha mukammal darajaga yetgan. Faqat 5 xil qavariq muntazam kupyoqlikning mavjudligi (Platon), kvadratning tomoni bilan diagonali umumiy o‘lchovga ega emasligi (Pifagor), nisbatlar nazariyasiga asoslangan son tushunchasi (Evdoks), qamrash usuli bilan egri chiziqli shakllar yuzi va yer uzunligini, jismlar hajmini hisoblash, Geron formulasi, konus kesimlari (Apolloniy, Pergayos), sterografik proyeksiya (Ptolemey), geometrik yasashlar va shu munosabat bilan turli egri chiziqlarning o‘rganilishi yunon geometriyasining taraqqiyot darajasi haqida tasavvur beradi. Yunon olimlari qo‘ygan burchak triseksiyasi, kubni ikkilash, doira kvadraturasi, muntazam ko‘pburchak yasash masalalari XIX asrga kelib o‘z yechimini topdi, mukammal va „do‘st“ sonlar haqidagi muammolar esa hamon ochiqligicha qolmoqda. Ayniqsa, Arximed tadqiqotlarida yunon Matematikasi o‘z davridan juda ilgarilab ketgan — u integral hisob, og‘irlik markazi g‘oyalarini qo‘llagan. Yunon olimlari trigonometriyaga oid dastlabki ma'lumotlarga ham ega bo‘lganlar (Gipparx, Ptolemey), Diofantning „Arifmetika“ asarida sonlar nazariyasiga oid masalalar qaralgan.

Hindistonda Matematika Ariabhata (V asr), Brahmagupta (VII asr), Bxaskara (XII asr) ishlarida rivojlantirilgan. Hind Matematikasining olamshumul yutug‘i o‘nli sanoq sistemasi va 0 raqamining ixtiro qilinishidir. Shuningdek, hind olimlari manfiy sonlar va irratsional ifodalar bilan tanish bo‘lganlar, geometriyada muhim natijalarni qo‘lga kiritganlar.

VII asrda islom dini tarqalishi va Arab xalifaligi vujudga kelishi bilan fan hamda madaniyat yuksalishi uchun yangi sharoit tug‘ildi. Horun ar Rashid davrida xalifalik poytaxti Bag‘dod yirik shaharga aylanib, bu yerga turli mintaqalardan olimlar kela boshlaydi. Ular dastlab yunon, suryoniy va hind tilidagi asarlarni arabchaga o‘girish bilan shug‘ullangan. Xuroson va

Movarounnahr voliysi etib tayinlangan Horun ar Rashidning o‘g‘li Ma’munning ilmparvarligi tufayli Marvga o‘rta Osiyolik olimlar yig‘ila boshlaydi. 813-yilda xalifalikka o‘tirgan Ma’mun Marvdagi olimlar to‘garagini Bag‘dodga olib ketadi va mashhur „Bayt ul-hikma“ (Ma’mun akademiyasi)ga asos soladi. Bu ilmiy muassasaga Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy rahbarlik qilgani haqida ma’lumotlar saqlangan. „Bayt ul-hikma“da, shuningdek, Ahmad al-Farg‘oniy, Ibn Turk al-Xuttaliy, Habash Hosib al-Marvaziy, Muso ibn Shokir o‘g‘illari kabi ko‘plab o‘rta Osiyolik olimlar faoliyat ko‘rsatgani bu o‘lkada arablar istilosiga qadar ham fan rivojlanganligi, xususan, yosh iqtidorli olimlar chiqishi uchun qulay muhit mavjud bo‘lganligidan dalolat beradi.

IX asrdan fan tarixi „Musulmon renessansi“ deb nomlangan yangi yuksalish davriga kiradi. „Bayt ul-xikma“da Yunoniston, Hindiston, Xorazm va Xitoyda jamg‘arilgan bilimlar sintez qilinib, Matematika izchil rivojlantirila boshlandi. Xorazmiy tarqoq bilimlarni tartibga keltirib, algebraga asos soladi. Uning o‘nli sanoq sistemasi bayon qilingan asari tufayli bu qulay hisoblash vositasi dunyoga yoyildi. Asarlari o‘qimishli bo‘lishi uchun Xorazmiy aniq va lo‘nda bayon uslubini qo‘llagan. Shu tufayli uning asarlari keng tarqalgan. Xorazmiy uslubi yevropalik tarjimonlar tomonidan muallif nomi bilan algoritm deb atalgan.

Musulmon Sharqi olimlari geometriyani ham rivojlantirgan (Sobit ibn Qurra, Abulvafo, Umar Xayyom), trigonometriyaga fan sifatida asos solganlar (Ibn al-Xaysam, Beruniy, Tusiy), xususan, Ahmad al-Farg‘oniy tomonidan Ptolemeyning stereografik proyeksiya haqidagi teoremasining isbotlanishi Bag‘dod akademiyasida geometriya chuqur o‘rganilganini ko‘rsatdi. Arab tilida ijod qilgan matematiklarning uchinchi va to‘rtinchi darajali tenglamalarni geometrik usulda yechish yo‘llari keyinchalik analitik geometriya yaratilishiga turtki bo‘lgan.

Matematika rivojlanishida Xorazm Ma’mun akademiyasi (Ibn Iroq, Beruniy) ham muhim rol o‘ynagan. Sharq Matematikasi rivojining cho‘qqisi esa Samarqand ilmiy maktabi davriga to‘g‘ri keladi. Ulug‘bek va uning rahbarligidagi olimlar (Qozizoda Rumiy, G‘iyosiddin Koshiy, Ali Qushchi, Miram Chalabiy, Husayn Birjaniy va boshqalar) ulkan rasadxona qurish, yulduzlar koordinatalari va sayyoralar harakatini katta aniqlikda kuzatish ishlari bilan birga kuzatuv natijalari bo‘yicha yoritqichlarning sferik koordinatalarini hisoblash usullarini, interpolyasiya formulalari, keyinchalik Gorner sxemasi deb atalgan usulni hamda ketma-ket yaqinlashishlar usulini ishlab chiqadilar. Ulug‘bekning „Ziji jadidi Ko‘ragoniy“ asaridan o‘ta aniqlikdagi trigonometrik funksiyalar jadvallari ham o‘rin olgan.

XVII asrdan Matematika tarixining J. Vallis, I. Kepler, R. Dekart, B. Kavalyeri, P. Ferma, F. Viyet va boshqa Paskal nomlari bilan bog‘liq yangi davri boshlanadi. Matematik belgilashlar keng joriy etiladi. Bu, o‘z navbatida, Matematika rivojiga ijobiy ta’sir etadi, analitik geometriya, proyektiv geometriya, ehtimollar nazariyasi va sonlar nazariyasiga asos soladi. Birin-ketin ochila boshlagan universitetlarda Matematika asosiy predmetga aylanadi.

I. Nyuton differensial va integral hisob g‘oyasiga boshqa tomondan — mexanika masalalari orqali yondashdi. Bu yerda ham ahvol geometriyaga o‘xshash edi: tekis harakatlarni o‘rgangan G. Galiley uchun elementar geometriya kifoya qilgan bo‘lsa, murakkabroq harakatlar murakkabroq chiziqlarni tekshirishni talab etar edi

10-asr boshida O. Koshining differensial va integral hisob limit hamda uzluksiz tushunchasi asosida bayon etilgan dareligi bu vaziyatga ancha oydinlik kiritdi. Lekin uzluksiz funk-siyaning integrali mavjudligini is-botlashda bu tushunchalar kamlik qildi. Kemtikni to‘ldirish yo‘lidagi urinishlar K. Veyershtrassni „haqiqiy son nima?“ — degan savolga olib keldi. Ayni paytda Evklidning mashhur beshinchi postulatini isbotlash uchun ming yillik samarasiz urinishlar noevklid geometriya ixtiro qilinishi bilan yakunlandi. Bu esa geometriya asoslarini chuqur taftish qilishni talab eta boshladi.

19-asr oxiriga kelib matematika asoslarini mustahkamlash bo‘yicha katta qadamlar qo‘yildi: haqiqiy sonlar nazariyasi tugallandi (Veyershtrass, Dedekind), matematik mantiq shakllandi (Peano, Frege), funksiyalar nazariyasi yaratildi (Riman, Lebeg, Fubini, Stiltyes), geometriyaning aksiomalar sistemasi takomilga yetkazildi (Hilbert), to‘plam tushunchasining ahamiyati anglandi, bu tushuncha asosida geometriya kabi butun matematikani ham qat’iy aksiomalar asosiga qurishga ishonch paydo bo‘ldi.

O‘rta asrlarda hozirgi O‘zbekiston hududi va uning atrofidagi mintaqada yuksalishga erishgan matematika fani taraqqiyoti 16-asrdan to‘xtab qoldi. 20-asrning 2-choragidan bu sohada yangi yuksalish davri boshlandi. 1918-yilda tashkil etilgan Markaziy Osiyodagi birinchi universitet (hozirgi O‘zbekiston milliy universiteti) da V. I. Romanovskiy M. professori bo‘ldi. Sharqona milliy qadriyatlarni chuqur hurmat qilgan, o‘zbek tilini o‘rgangan professor iqtidorli yoshlardan professional matematiklar yetishtirishga kirishdi va Toshkent ehtimollar nazariyasi va matematik statistika maktabiga asos soldi. Bu maktabdan T. A. Sarimsoqov, S. H. Sirojiddinov, T. Azlarov, Sh. Farmonov kabi yuzdan ortiq mutaxassislar yetishib chikdi. Xalqaro Bernulli jamiyatining I kongressi Toshkentda o‘tkazilgani (1986-yil) bu sohada O‘zbekistonda olib borilayotgan tadqiqotlarning xalqaro miqyosda tan olinishi natijasidir.

Matematika fani vatanimizda uzoq yillar oldin rivojlana boshlagan. Yurtimizda yashab ijod qilgan Al-Xorazmiy, Ulug'bek, Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Koshiy, Ali Qushchi, Miram Chalabiy, Husayn Birjaniy, Ahmad al-Farg'oniy Ibn Turk al-Xuttaliy, Habash Hosib al-Marvaziy, Muso ibn Shokir o'g'li kabi yirik olimlarimiz bizning faxrimiz desak mubolag'a bo'lmaydi. Bu olimlar matematika rivoji uchun o'zidan katta o'lmas me'roslar qoldirganlar.

3-renessansni matematika orqali rivojlantirishga esa biz munosib olimlarni yetishtirib chiqarishimiz kerak. Tariximizni o'rganish jarayonida har bir talaba shularni oldiga qaysidir ma'noda maqsad qilib olishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi (2000-2005) ma'lumotlaridan foydalanilgan.

2. M. tarixi, to'plamlar, T. 2000;

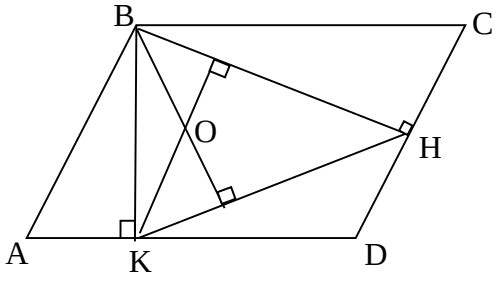
3. uz.wikipedia.org

Olimpiadaning geometriyaga doir ayrim masalalaridan namunalar.

Qurbonov Sherzod Rashidovich
Shahrisabz "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi oliy toifali matematika fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada matematika fan olimpiadasida geometriya fanidan o'quchilarga uchraydigan ba'zi masalalarning yechimlarini keltiramiz.

Kalit so'zlar: uchburchak, to'rtburchak, burchak, kesma, balandlik, aylana, sinuslar teoremasi, kosinuslar teoremasi,

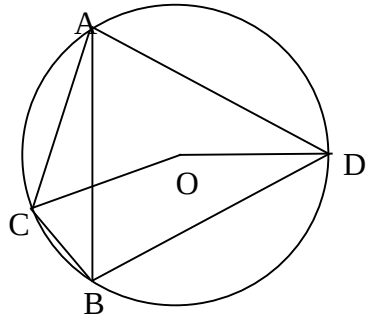

1-masala. $ABCD$ parallelogrammning BK va BH balandliklari asoslari tutashtirilishidan hosil qilingan BKH uchburchakning balandliklari O nuqtada kesishadi. Agar $KH=a$ va $BD=b$ berilgan bo'lsa, BO kesmaning uzunligi topilsin.

Yechilishi. $BHDK$ to'rtburchakning qarama-qarshi BKD va BHD burchaklari yig'indisi 180^0 ga teng bo'lganligi sababli, bu to'rtburchakka tashqi aylana chizish mumkin. Demak, $BD = 2R = b$.

ΔBOK ga sinuslar teoremasini qo'llasak, $\frac{BO}{sin\angle BKO} = \frac{BK}{sin\angle BOK} \Rightarrow$

$\frac{BO}{sin\left(\frac{\pi}{2}-\beta\right)} = \frac{BK}{sin(\pi-\gamma)} \Rightarrow$

$$\frac{BO}{cos\beta} = \frac{BK}{sin\gamma} \qquad (*)$$

Yana bir tomondan ΔBHK dan $\frac{BK}{sin\gamma} = 2R = b$ (**)

(*) va (**)larga ko‘ra $\frac{BO}{cos\beta} = b \Rightarrow BO = b \cdot cos\beta$ (***)

$\frac{KH}{sin\beta} = 2R = b \Rightarrow sin\beta = \frac{KH}{b} = \frac{a}{b}$

(***) dan $BO = b \cdot cos\beta = b \cdot \sqrt{1 - Sin^2\beta} = b \cdot \sqrt{1 - \left(\frac{a}{b}\right)^2} = \sqrt{b^2 - a^2}$

Javob: $BO = \sqrt{b^2 - a^2}$

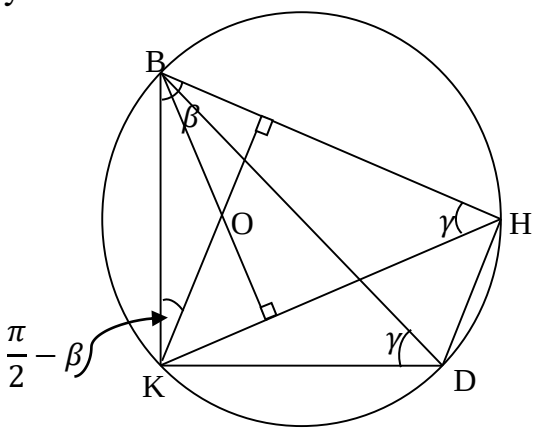
2-masala. ΔABC da $\angle$A=α, $\angle$B=β va $AB = c$ bo‘lsa, BC tomonga hamda AC va AB tomonlarning davomiga urinuvchi aylananing radiusini toping.

Yechilishi.

ΔABC ga sinuslar teoremasini qo‘llaymiz:

$\frac{\text{BC}}{\text{Sin}\alpha} = \frac{\text{c}}{\text{Sin}(\alpha+\beta)}$, $\frac{\text{AC}}{\text{Sin}\beta} = \frac{\text{c}}{\text{Sin}(\alpha+\beta)}$

Shuningdek, $AK = AN,\ CK = CM,\ MB = BN$ tengliklarni e’tiborga olib, quyidagi sistemani hosil qilamiz:

$$\begin{cases} AC + CK = AB + BN \\ CM + MB = BC \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} AC + CM = AB + BN \\ CM + BN = BC \end{cases} \Rightarrow BN = \frac{BC + AC - AB}{2}$$

ΔAON dan $r = AN \cdot tg\frac{\alpha}{2} = (AB + BN) \cdot tg\frac{\alpha}{2} = \left(AB + \frac{BC+AC-AB}{2}\right) \cdot tg\frac{\alpha}{2} =$

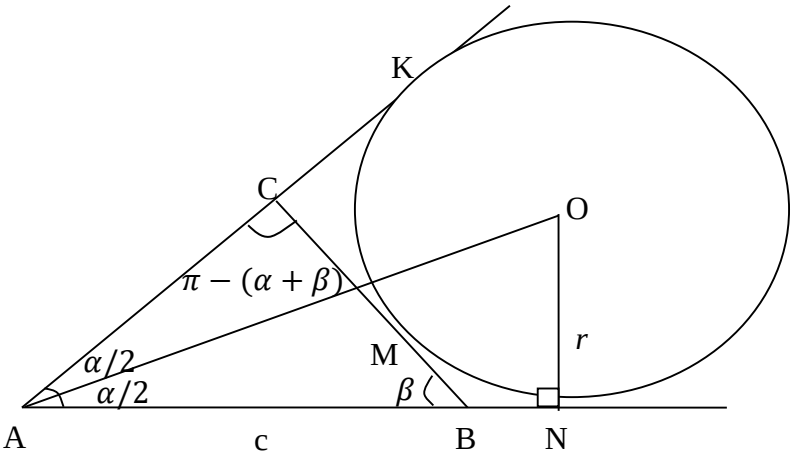
$$= \frac{1}{2}(AB + BC + AC) \cdot tg\frac{\alpha}{2} = \frac{1}{2}\left(c + \frac{\text{c} \cdot \text{Sin}\alpha}{\text{Sin}(\alpha+\beta)} + \frac{\text{c} \cdot \text{Sin}\beta}{\text{Sin}(\alpha+\beta)}\right) \cdot tg\frac{\alpha}{2} =$$

$$= \frac{c \cdot Sin\frac{\alpha}{2} \cdot Cos\frac{\beta}{2}}{Cos\frac{\alpha+\beta}{2}}$$

Javob: $r = = \frac{c \cdot Sin\frac{\alpha}{2} \cdot Cos\frac{\beta}{2}}{Cos\frac{\alpha+\beta}{2}}$

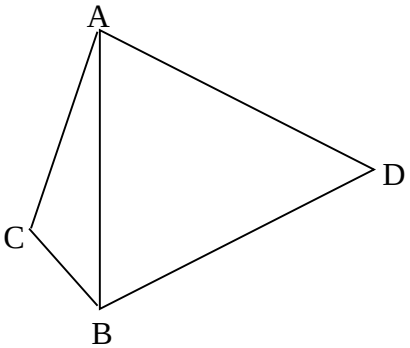
3-masala. *ABC* uchburchakda $\angle C=120^0$ va $|AB| = c$ ga teng. *AB* tomon tashqarisiga muntazam ucburchak yasalgan. Muntazam uchburchak markazidan berilgan uchburchakning *C* uchigacha bo‘lgan masofa topilsin.

Yechilishi. Masala shartiga ko‘ra $\angle C=120^0$ va *ABD* uchburchak muntazam ekanligidan $\angle C+\angle D=180^0$ bo‘ladi, ya’ni *ADBC* to‘rtburchakka tashqi aylana chizish mumkin. So‘ralgan *OC* masofa *ABD* muntazam uchburchakka tashqi chizilgan aylana radiusiga teng bo‘lib qoldi, demak, $OC = R = \frac{\sqrt{3}c}{3}$ bo‘ladi.

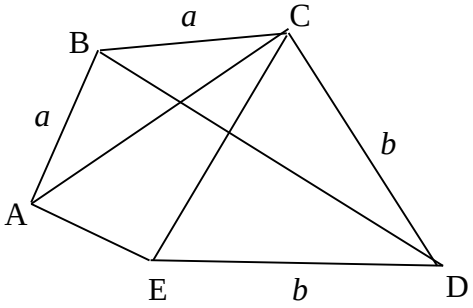
Javob: $\frac{\sqrt{3}c}{3}$

4-masala. Qavariq *ABCDE* beshburchakda AB=BC, CD=DE, $\angle ABC=150^0$, $\angle CDE=30^0$, BD=2 ga teng bo‘lsa, uning yuzini toping.

Yechilishi. $AB = BC = a,\ CD = DE = b,\ AC = x,\ CE = y, \angle ACE = \alpha$ belgilashlarni kiritsak, $S_{ABC} = \frac{a^2}{4}$, $S_{CDE} = \frac{b^2}{4}$, $S_{ACE} = \frac{1}{2}xySin\alpha$ ifodalarga ega bo‘lamiz.

$\angle BAC = \angle BCA = 15^0$, $\angle DCE = \angle CED = 75^0$ ekanligi ravshan, shu bilan birga $\angle BCD=90^0+\alpha$.

ΔBCD dan kosinuslar teoremasiga ko‘ra

$$a^2 + b^2 - 2abCos(90^0 + \alpha) = 4$$

$$a^2 + b^2 + 2abSin\alpha = 4$$

ΔABC va ΔCDE larda kosinuslar teoremasiga ko‘ra

$$x^2 = 2a^2 - 2a^2Cos150^0 = a^2(2 + \sqrt{3})$$

$$y^2 = 2b^2 - 2b^2Cos30^0 = b^2(2 - \sqrt{3})$$

$$xy = ab\sqrt{(2 + \sqrt{3})(2 - \sqrt{3})} = ab$$

Demak, $S_{ABCDE} = S_{ABC} + S_{CDE} + S_{ACE} = \frac{a^2}{4} + \frac{b^2}{4} + \frac{1}{2}xySin\alpha =$

$= \frac{1}{4}(a^2 + b^2 + 2abSin\alpha) = \frac{1}{4} \cdot 4 = 1$ **Javob:** 1 kv.b.

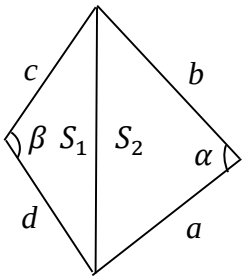
5-masala. Agar qavariq to‘rtburchakning yuzi *S* ga teng va tomonlari *a,b,c,d* bo‘lsa, u holda $S \le \frac{1}{4}(a + c)(b + d)$ tengsizlikni isbotlang.

Yechilishi. Quyidagi chizma asosida yechamiz:

$$S_1 + S_2 = S$$

$$S_1 = \frac{1}{2}dc \cdot Sin\beta \le \frac{1}{2}dc$$

$$S_2 = \frac{1}{2}ab \cdot Sin\alpha \le \frac{1}{2}ab$$

Hosil qilingan tengsizliklarni qo‘shish orqali quyidagini olamiz:

$2S \le ab + dc$ (*)

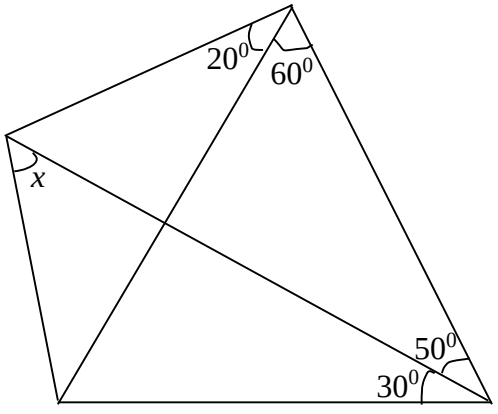
Xuddi shunday usul bilan $2S \le bc + ad$ (**)

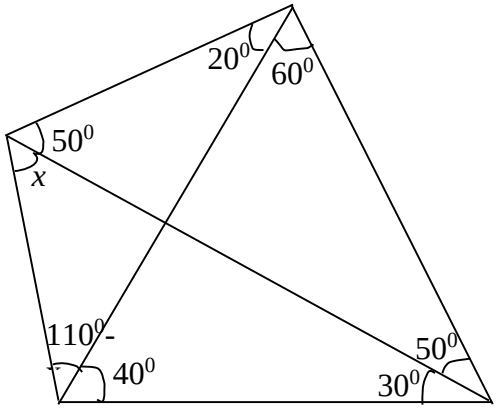
tengsizlikni hosil qilishimiz mumkin. (*) va (**) tengsizliklarni qo‘shib isbotlanishi kerak bo‘lgan tengsizlikka kelamiz:

$$4S \le ab + dc + bc + ad$$

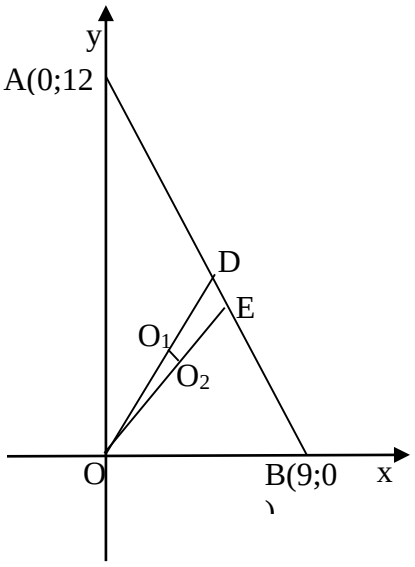
$$S \le \frac{1}{4}(a + c)(b + d)$$

6-masala. Quyidagi shaklda berilganlarga ko‘ra *x* ni toping(1-chizma).

Yechilishi. Yuqoridagi 2-chizma asosida yechamiz:

Cheva sinusi teoremasiga ko‘ra

$$\frac{sinx}{sin50^0}\cdot\frac{sin20^0}{sin60^0}\cdot\frac{sin50^0}{sin30^0}\cdot\frac{sin40^0}{sin(110^0-x)}=1$$

tenglamani hosil qilamiz va uni yechamiz:

$$2sin20^0\cdot sin40^0\cdot sinx=sin60^0\cdot\cos(x-20^0)$$

$$(cos20^0-cos60^0)\cdot sinx = sin60^0\cdot\cos(x-20^0)$$

$$sinx\cdot cos20^0-\frac{1}{2}\cdot sinx=sin60^0\cdot\cos(x-20^0)$$

$$\frac{1}{2}sin(x+20^0)+\frac{1}{2}\cdot sin(x-20^0)-\frac{1}{2}\cdot sinx = sin60^0\cdot\cos(x-20^0)$$

$$\frac{1}{2}(sin(x+20^0)-sinx)==sin60^0\cdot\cos(x-20^0)-cos60^0\cdot sin(x-20^0)$$

$$sin10^0\cdot\cos(x+10^0)=sin(80^0-x)$$

$$sin10^0\cdot\cos(x+10^0)=\cos(x+10^0)$$

$\cos(x+10^0)=0\ \Rightarrow x=80^0$ **Javob:** $x=80^0$

7-masala. To‘g‘ri burchakli uchburchakning katetlari 9 va 12 ga teng bo‘lsa, uning medianalari kesishgan nuqta bilan bissektirisalari kesishgan nuqta orasidagi masofani toping.

Yechilishi. To‘g‘ri burchakli uchburchakni to‘g‘ri burchagini koordinata boshiga qilib dekart koordinatalar sistemasiga joylashtirib olamiz.

O_1 –medianalar kesishgan nuqta, O_2- bissektrisalar kesishgan nuqta bo‘lsin. O_1 nuqtaning koordinatalarini topamiz(medianalar kesishgan nuqtaning koordinatalarini topish formulasi $x=\frac{x_1+x_2+x_3}{3}$, $y=\frac{y_1+y_2+y_3}{3}$ ga ko‘ra): $x=\frac{0+9+0}{3}=3$, $y=\frac{12+0+0}{3}=4\ \Rightarrow$ $O_1(3;4)$

O_2 nuqta uchburchakka ichki chizilgan aylana markazi ekanligidan uning radiusini topish kerak bo‘ladi:

$$r=\frac{a+b-c}{2}=\frac{9+12-15}{2}=3$$

Demak, $O_2(3;3)$

Ikki nuqta orasidagi masofa formulasiga ko‘ra:

$$O_1O_2 = \sqrt{(3-3)^2 + (4-3)^2} = 1$$

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M.I. Skanavi. “Matematikadan masalalar to‘plami”. T:2019
2. “Fizika, matematika va informatika” ilmiy-uslubiy jurnali.

AKADEMIK LITSEYLARDA FIZIKA FANI O’QITISHNING O’ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Soliyeva Madinabonu Murodjon qizi-*IIV Namangan akademik litsey fizika fani o‘qituvchisi*

madina.soliyeva93@bk.ru

Annotatsiya: Fizika fanini o‘qib o‘zlashtirar ekan, o‘quvchilar bir qator tabiat xodisa va jarayonlari bilan yaqindan tanishib boradilar. Ular haqidagi dunyo qarashlari ilmiy jihatdan asoslangan voqelikdan iborat ekanligi ko‘z o‘ngida gavdalanib boradi. Ularda dunyo va borliq falsafa nuqtai nazardan moddiyligiga ishonch shakllanadi va bu shakllanish uzluksiz rivojlanishda bo‘ladi. Mazkur maqolada akademik litseylarda fizika fanini o’qitishning o’ziga xos xususiyatlari, darslarni innovatsion texnologiyalardan foydalangan holatda tashkil qilish, ta’lim prinsplari va muammoli ta’lim haqida fikr bildirilgan.

Kalit so’zlar: muammoli ta’lim, interaktivlik, kreativlik, innovatsion texnologiya, ta’lim prinsplari, ilmiy tadqiqot.

Аннотация: Изучая физику, студенты знакомятся с рядом природных явлений и процессов. Тот факт, что их мировоззрение основано на научно обоснованной реальности, становится все более очевидным. У них формируется вера в материальность мира и существование с точки зрения философии, и это формирование находится в постоянном развитии. В данной статье дается мнение об особенностях преподавания физики в академических лицеях, организации уроков с использованием инновационных технологий, принципах обучения и проблемного обучения.

Ключевые слова: проблемное образование, интерактивность, креативность, инновационные технологии, принципы обучения, научные исследования.

Abstract: While learning physics, students get to know a number of natural phenomena and processes. The fact that their world views are based on scientifically based reality is becoming more and more visible. They form a belief in the materiality of the world and existence from the point of view of philosophy, and this formation is in continuous development. This article gives an opinion on the specific features of teaching physics in academic lyceums, organization of lessons using innovative technologies, principles of education and problem-based education.

Key words: problem-based education, interactivity, creativity, innovative technology, educational principles, scientific research.

Kirish. Ta’lim ta’rbiya tizimini tubdan isloh qilish, uni zamon talablari darajasida ko’tarish, milliy kadrlar tayorlashning yangi tizimini barpo etish, kelajak uchun barkamol, salohiyati avlodni tarbiyalash maqsadida: «Ta’lim to’g’risida»gi qonun va «Kadrlar tayorlash milliy dasturi»ni hayotga tadbiq etish ishlari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi deb hisoblanmoqda. Shu asosda takomillashgan davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish, o'quv dasturlarini yaratish, ilmiy-uslubiy majmualarining yangi avlodini ishlab chiqish va joriy etish. Ushbu maqsad va tajriblardan kelib chiqqan xolda o’quvchilarga fizika o’qitish jarayonida zamonaviy-innavatsion pedagogik va ta’lim texnalogiyalaridan foydalangan holda darslar uyshtirish va o’tkazishda o’quv materialini tizimga tizish,o’qitish jarayonlarini maqbul usul va yo’llar bilan boyitish, o’quvchilarga nazariy asoslangan va tajribada isbotlangan fizika o’qitishni havola etish shu kunning eng dolzarb masalasasidir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son Farmoni, 2020 yil 12- avgustdagi PQ-4805- son va “Fizika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora tadbirlari to‘g‘risida”gi 2021 yil 19 martdagi PQ- 5032-son qarorlari bu gaplarning isboti desak mubolag’a bo’lmaydi.

Tabiiy fanlar jumladan jumladan fizika fanini o’qitishda zamonaviy innovatsion ta’lim texnologiyalaridan foydalanish talabalarning fanga bo’lgan qiziqishini ilmiy bilish faoliyatini, yaratuvchanlik, ijodkorlik qobilyatlarini shakllantirishga asosiy omil bo’lib xizmat qiladi. DTSlarining innovatsion ta’limga yo‘naltirilganligi uning maqsadli, ko‘p funksional, tarkibiy hamda mazmunli elementlar bilan belgilanadi. Ta’lim standartlari nafaqat o‘qitish mazmuni hamda taklif qilinayotgan ta’lim natijalarini to‘g‘rilaydi, balki mavjud axborot- kommunikatsion ta’lim muhiti sharoitida ushbu ko‘rsatkichlarga erishish kafolatlarini ham taminlab beradi.

Adabiyotlar taxlili va metodologiyasi. Ma’lumki, akademik litseylarda fizika fanini o‘qitishda talabalar tomonidan fizik hodisalarning sabablari, mohiyatini chuqurroq bilish, fizik qonunlarning mazmunini tushunib olishga erishish katta ahamiyatga egadir. Chunki egallangan mukammal bilim mutaxassislik fanlari uchun poydevor bo‘lib xizmat qilsa, bilimlarni amallda qo‘llash ko‘nikmalarining egallanganligi bo‘lajak mutaxasislarning amaliy faoliyati uchun zarurdir. Tabiiy fanlar, jumladan fizika fani bo‘yicha an’anaviy usulda olib borilayotgan mashg‘ulotlar talaba-o‘quvchilar uchun zerikarli bo‘lib, bilimlarni egallashda ular “passiv” pozitsiyada bo‘ladilar. Tayyor ravishda

olingan ma’lumot, axborotlar tinglovchilar, o‘quvchilar xotiralarida uzoq saqlanmaydilar va ularning bilim egallashga nisbatan ijodiy yondoshuv ko‘nikmalari rivojlanmay qolaveradi. Fizika fani rivojlanishining hozirgi bosqichida egallanishi kerak bo‘lgan bilimlar hajmi va ko‘lamining keskin oshib borishi ham bilim jarayonida talaba o‘quvchilarning faollik darajasini oshirishni taqazo qiladi.

Akademik litseylarda fizika darslarini o’tishda innovatsion ta’lim texnologiyalariga, muammoli o’qitishga va ta’lim prinsplariga alohida e’tibor berish dars sifatini oshirishga yordam beradi.

Fizikaning boshlang‘ich kursi sodda bo‘lib ko‘rinsada, uni qandaydir o‘ziga xos tizimga solingan xolda mavzular ketma-ketligida tinglovchilarga yetkazish, o‘ylaymizki, yuqori natijalarni beradi. Xozirgi vaqtda nafaqat fizika fanini balki boshqa fanlarni o‘qitishda ham texnika va texnologiyalarning so‘ngi davrlardagi jadal sur’atlardagi rivojlanishiga urg‘u bermaslikning iloji yo‘q. Shu bilan birga bir qator fanlararo fanlarning yuzaga kelishi va rivojlanishi (kimyoviy fizika, biofizika, biorganik fizika, astrofizika va boshqalar) hamda bir qator yangi yo‘nalishlarning dunyo yuzini ko‘rishi (masalan, nurtolalar optikasi, raqamli texnologiyalar, nanotexnologiya va boshqalar) fizika faniga yana chuqurroq nazar solishga undamoqda. Fizikaning bunday keskin rivojlanishi ba’zi o‘quv yurtlarida ayniqsa, akademik litseylarda fizika faniga ajratilgan soatlarning chegaralanganligi uni ma’lum bo‘limlarini xattoki umumiy elementar fizika kurslarini ham o‘ziga xos, yangi, noan’anaviy o‘quv innovatsion texnologiyalar yordamida o‘qitishni taqazo etadi. Bu sohadagi chuqur izlanishlar olib brogan F.J.Akbarova innovatsion texnologiyalarning bir qator usullarini o‘z maqolalarida atroflicha tahlil qilib berganlar [1.1226]. Yangi o’tiladigan mavzularni o’quvchilarga tushuntirish va ular ongiga chuqurroq yetkazish , darslarda turli noan’anaviy usullardan foydalanish, fizik jarayonlarni chizmalar va qiyoslash yordamida tinglovchiga yetkazish bo’yicha F.M.Mirtojiyev bir necha usullarni taklif etishgan [2.160]. Bundan tashqari akademik litseylarda fizika darslarida muammoli o’qitish va turli ta’lim prinsplaridan foydalanish bo’yicha O.Xikmatullayev bir qator ilmiy izlanishlar olib borganlar [3.910].

Natijalar va muhokama. Akademik litseylarda fizikadan ma’ruza darslarini tashkil qilishda muammoli vaziyat texnikasidan foydalanish ijobiy natija beradi. Muammoli o‘qitishning asosiy vazifasi o‘quvchi-talabalar tomonidan ijodiy faoliyat, ilmiy izlanish usullarini asta-sekin egallab borishlariga erishish va ularda mustaqil fikrlash qobilyatlarini uyg‘otish hamda rivojlantirib borishdan iboratdir. Muammoli o‘qitishda o‘qituvchi muntazam ravishda muammoli savollar, masalalar, vazifalar yordamida muammoli vaziyatlarni yaratib, o‘rganilayotgan mavzuga tegishli o‘quv muammolarini hal qilishda o‘quvchilarning mustaqil

faoliyatini to‘g‘ri tashkil qilib, kerakli bilimlarni o‘quvchilarga berib borish lozim. Muammoli vaziyat muammoli o‘qitishning asosiy elementi bo‘lib, yangi fikrlar paydo bo‘lishiga, talabalarning bilim olishga ehtiyoj sezishiga fikr-mulohazalarini faollashtirishga yordam beradi. Biror mavzuni yoki bo‘limni muammoli o‘qitishni rejalashtirishda o‘rganilayotgan materialning mazmuni, mohiyati, murakkablik darajasi axborot xarakterini e’tiborga olish lozim. Bundan tashqari o‘rganilayotgan mavzu bo‘yicha talabalarning bilim darajasi, intelektual imkoniyatlari, ongining rivojlanish darajasini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Avvalambor talabalar fikrlash, mushohada qilish bo‘yicha individual ichki imkoniyatlarini, qobilyatlarini hisobga olgan holda, bilish jarayonida ziddiyatlarni aniqlashga qaratilgan aniq vazifalar, savollar tizimi ishlab chiqiladi. Bunday savol, vazifalarga quyidagilarni kiritish mumkin:

1) Biror fizik hodisa mazmunini aniqlashga, yoritishga imkon beruvchi yordamchi savollar.

2) O‘rganilayotgan hodisa yuzasidan mavjud fikrlar, tasavvurlar qaramaqarshiligi, ziddiyatiga sabab bo‘ladigan, bahs-munozaraga olib keladigan savollar.

3) Mavjud fikr-mulohazalarni taqqoslab, solishtirib natijaviy xulosaga olib keluvchi savollar, vazifalar.

Muammoli vaziyatlar tizimida asosiy va bir qator yordamchi vaziyatlar aniqlanadi. Asosiy muammoli vaziyatni, vazifani aniqlash, to‘g‘ri ifodalash ancha qiyin bo‘lishiga qaramay, u talabalarning bilishdagi faolligini, bilish jarayonining samaradorligini ta’minlaydi. Talabalarda mustaqil fikrlash, izlanish malakasi va ko‘nikmalarining yetishmasligi natijasida asosiy muammoni birdan hal qilish ancha qiyin bo‘lishi tabiiydir. Shuning uchun asosiy muammoli masalani, vazifani yaxshi anglab olishga va uni hal qilishga yordam beradigan yordamchi savollar, vazifalar tizimini yaratish lozim. Bu esa talabalarning bilish faoliyatini boshqarish, ular tomonidan bilimlarni va ijodiy izlanish usullarini puxta egallash imkonini beradi [4.1094].

Mening fikrimcha, akademik litsey o’quvchilarda ilmiy kuzatish va izlanish faoliyati bo’yicha bilim va ko’nikmalarni laboratoriya mashg’ulotlari paytida shakllantirib borishga e’tiborni kuchaytirish zarur. Ya’ni, laboratoriya ishlarini bajarish jarayoniga “ilmiy-taqdiqot element”larini kiritib borish maqsadida darslarni muammoli tashkil qilish lozim. Ma’lumki har bir laboratoriya ishini bajarishda ma’lum bir fizik kattaliklar aniqlanadi yoki biror fizik hodisa namoyish qilinadi. Bu jarayonni “kichik ilmiy - taqdiqot” ishiga yaqinlashtirish uchun litsey o’quvchilar oldiga zarur ijodiy izlanish vazifalarini qo’yish mumkin. Bu vazifalarga berilgan fizik kattalikni aniqlash usullari bilan adabiyotlar yordamida tanishish, ularni taqqoslash, tanlangan usulga asos bo’lgan

fizik xulosa, kerakli qonunlarni, laboratoriya jixozlari ishlashini o'rganish, o'qituvchi nazorati ostida mustaqil o'lchash ishlarini bajarib natijalarni olish, hisoblash va ularni tahlil qilib kerakli xulosalarga kelishi, olingan natijalarning amaliy ahamiyatini bilish bilan bog'liq masalalar kiradi. Ko'p hollarda laboratoriya ishlarini "murakkablashtirish" texnik imkoniyatlari chegaralangan yoki mavjud bo'lmasa axborot texnologiya vositalaridan, masalan laboratoriya ishlari modellashtirilgan, virtual laboratoriya usullaridan foydalanish mumkin. Laboratoriya sharoitida amalga oshiriladigan ta'lim jarayoniga bunday yondashuv natijasida o'quvchilar olingan nazariy bilimlarni mustahkamlab, o'rganalayotgan fizik hodisa qonunlarning, kattaliklarning mazmun mohiyatini chuqur o'rganish bilan bir qatorda ularda ijodiy ilmiy – tadqiqot ishlari bo'yicha bilim va ko'nikmalar shakllanadi, ijodiy faollik oshadi [5.136].

Akademik litseylarda fizika darslarini qiziqarli va talabaga tushunarli bo'lishi uchun XXI asr texnologiyalaridan biri bo'lgan "Interaktivlik" va "Kreativlik" usulidan foydalanish zarur. Interaktivlik- o'zaro hamkorlik ma'nosini anglatib, darslarda bu atama o'qituvchi bilan o'quvchining o'zaro hamkorligini bildiradi. Hamkorlikda o'qitish texnologiyasi asosida mashg'ulot o'tkazish uchun guruh o'quvchilari 4-5 kishilik kichik guruhlarga bo'linadi. Har bir guruhda kuchli, o'rta va kuchsiz o'quvchi bo'lishiga etibor berish kerak. Chunki jamoalarning teng kuchli bo'lishi taminlanishi kerak. O'quv xonasida partalarning qo'yilishi kichik guruhlar ishlashiga yordam beradi. Bunda o'quvchilar doira shaklida o'tirishadi hamda bir birlarini bevosita ko'rib turadi. Bu holatning afzalligi o'quvchilarga bevosita bir birlari bilan aloqa qilishga imkon beradi va buning natijasida o'quvchilar tezda fikr almashishadi va tez yechim topishadi. Shuni ham takidlab o'tish kerakki bu holatda munozara vaqtida kuchsiz o'quvchilar asosan o'rganuvchi rolini o'ynashadi. Yani ular yuqori saviyali o'quvchilarni fikrini eshitib ulardan kerakli bilimlarni olishadi va ularga qo'shilishga harakat qiladi. Buning natijasida esa guruhdagi past saviyali o'quvchilarning o'sishiga erishiladi. O'tkaziladigan mashg'ulotga tayyorgarlik davomida mavzuning qaysi qismini o'qituvchining o'zi tushuntirishi va o'quvchilar qaysi qismini bajarishi rejalashtiriladi. Bunda darsga qo'yiladigan maqsaddan kelib chiqqan holda, har bir o'quvchiga qo'yiladigan topshiriqlar aniq bo'lishi lozim. Ya'ni savollar o'quvchining saviyasidan kelib chiqib berilishi kerak. Buni qanday afzalliklari bor shuni ko'rib o'tamiz. Deylik kuchsizroq o'quvchiga qiyinroq savol berilsa, ma'lumki u bu savolga javob topa olmaydi va buni natijasida o'ziga bo'lgan ishonchi so'nib fanga bo'lgan qiziqishi ham kamayib ketadi. Agar o'zini saviyasiga mos savol bersak u bunga javob bera oladi(qo'ldan kelgancha) va yana ham fanga bo'lgan mehri ortib boradi. Muhokama yakunida kichik guruhdagi o'quvchilar o'zlariga berilgan

savollarning hammasiga javob berishlari va ularni butun guruh muhokamasiga, chiqarishlari kerak.

Akademik litsey o'quvchilariga fizika darslarida kreativ texnologiyalardan foydalanish va shu yordamida o'quvchilarning mustaqil fikrlash hamda ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish hamda tayyorlanayotgan kadrlarning bu sifatlarini rivojlantirish bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biridir. Mazkur texnologiya tadqiqotchilik xarakteriga ega bo'lib, u asosan o'quvchilar ijodiy qobiliyatini takomillashtirishga yo'naltirilgan [6.72].

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlashimiz lozimki, fizika o'quv predmeti sifatida kelajak avlodga ta'lim berishda, tarbiyalashda katta potensial imkoniyatlarga bo'lib, uning intellektual salohiyatining rivojlanishiga, ishlab chiqarishning ilmiy texnik iqtisodiy va ekologik asoslarini chuqur bilishni taqozo etadi. Fizika fanini o'qitish jarayoni murakkab va mas'uliyatli bo'lib, u olam haqida fizik tasavvurlarni shakllantiribgina qolmasdan, davr talabiga javob beradigan yosh avlodni tarbiyalashga ham mas'uldir. Fizika metodikasini o'qitadigan o'qituvchi birinchi o'rinda fizikadan chuqur bilimga, zamonaviy pedagogik texnologiyalar haqida tasavvurga ega hamda ijodkor bo'lishi kerak, shundagina uning amaliy faoliyati samarali bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Akbarova F.J., Fizika darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanish., Scientific progress.,V2, N6, 2021., C-(1225-1228).

2.Mirtojiyev F.M. Umumiy fizika kursini o'qitishda tizimlash usulidan foydalanish., 2023-yil 16-iyun. Buxoro., "Raqamli iqtisodiyot, elektron hukumat va sun'iy intellekt uchun dasturiy vositalar, axborotlarni qayta ishlashning zamonaviy usullari" respublika ilmiy–amaliy anjuman materiallari. C-(160-162)

3. Ximmatkulov O. "Ta'lim muassasalarida fizika fanini muammoli o'qitish masalalari". "Экономика и социум" №5(96)-2 2022. C-(908-912).

4. Tursunov.I. "Fizika fanini o'qitishda ta'lim prinsplarining ahamiyati". ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 | ISSUE 5 | 2021. C(1093-1099)

5. Axmedov, Y. O. (2023). "Akademik litseylarda fizika fani o'qitishning hozirgi kundagi mavjud holati". *Educational Research in Universal Sciences*, *2*(11), (135–138).

6. Maxamatrasul Djo'rayev "Fizika o'qitish metodikasi" Toshkent - 2015

7. https://pm.piima.uz/steam-ta-lim/

8. https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/download/119/45/372

9. https://t.me/scienceboxofficial

KBK-22.3
X-30

MATEMATIK BILIMLARNI QO‘LLASH ORQALI FIZIK MASALALARNI YECHISH USULLARI

O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Toshkent
“Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi fizika fani
bosh o‘qituvchisi **Xasanova Gulshod Ro‘ziboyevna**
gulshodhasanovahl@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada harbiy-akademik litseylarda fizikadan masala yechish jarayonida o‘quvchilarga ushbu fandan chuqur bilim berish bilan birga ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda integrativ o‘qitish texnologiyalaridan foydalanish haqida fikr-mulohazalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: masala, integrativ texnologiya, arifmetik usul, algebraik usul, grafik usul, aralash usul.

Аннотация: В статье рассматривается использование интегративных технологий обучения на уроках физики для развития творческих способностей учащихся, для обеспечения углубленных знаний по данному предмету в процессе решения задач в военно-академических лицеях.

Ключевые слова: задача, интегративная технология, арифметический метод, алгебраический метод, графический метод, смешанный метод.

Abstract: The article discusses the use of integrative teaching technologies in physics lessons to develop the creative abilities of students, to ensure in-depth knowledge of this subject in the process of solving problems in military academic lyceums.

Key words: problem, integrative technology, arithmetic method, algebraic method, graphical method, mixed method.

Harbiy-akademik litseylarda fizika predmetini o‘qitishda nazariy va amaliy uslublardan foydalaniladi, ular orasida fizikadan masalalar yechish bo‘yicha mashg‘ulotlarning ahamiyati salmoqlidir. Masala yechish jarayonida litsey o‘quvchilariga fizika fanidan chuqur bilim berish bilan birga ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, ma’naviy tarbiya berish kabi muhim masalalar ham hal qilinadi.

Fizikadan masalalar yechish jarayonida o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashlari kengayadi, ijodiy tafakkuri rivojlanadi. Fizikaviy hodisalarning tub mohiyatini kengroq tushunadilar, fizikadagi qonunlarning amalda qo‘llanilishini chuqurroq anglaydilar.

Ko‘pgina fizik o‘lchov asboblarining vazifasi, tuzilishi, ishlash prinsipi bilan tanishadilar va ulardan foydalanish ko‘nikmasiga hamda malakalariga ega

bo‘ladilar. Shuningdek, fizikadan masalalar yechish o‘quvchilarda mehnatsevarlik, jur’atlilik, iroda va harbiylarga zarur bo‘lgan mustahkam iroda va metin fe’l-atvorni tarbiyalaydi.

Fizikaviy masalalarni yechish usullariga ko‘ra:

- ❖ Sifatga doir masalalar
- ❖ Eksperimentga doir masalalar
- ❖ Grafiklarga doir masalalar
- ❖ Ijodiy masalalar turlariga bo‘linadi.

Bunday bo‘linish ham shartlidir, chunki eksperimental masalalarni yechishda ham og‘zaki mulohazalardan, ham grafikdan, ham hisoblash ishlaridan foydalanamiz. Biroq bu masalalarning har biri mazmuni va murakkabligi jihatidan xilma- xildir. Bu masalalarning yechimlari aniq bir maqsadga qaratilgan bo‘lib, aniq yechilish usullariga ega. Bu masalalarning har bir turlari uchun alohida adabiyotlar mavjud.

Masalalarni yechish usullari, masalalarning sodda yoki murakkabligiga, o‘qituvchilarning qo‘ygan maqsadiga, o‘quvchilarning bilim darajasi va boshqa talaygina sabablarga bog‘liq. Masalalarni yechish usullari ularni yechishda qo‘llaniladigan matematik bilimlarni qo‘llash zaruriyatiga ko‘ra quyidagicha bo‘linadi:

- ✓ Arifmetik usul.
- ✓ Algebraik usul.
- ✓ Grafik usul.
- ✓ Aralash usul.

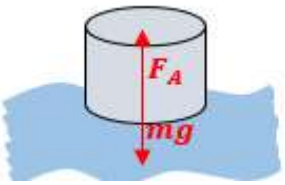
Masalalarni yechish jarayonida foydalaniladigan mantiqiy amallar xarakteriga ko‘ra analitik, aralash yoki analitika-aralash usullarga bo‘linadi. Bu usullarga qisqacha to‘xtalib o‘tamiz [2].

Arifmetik usul: Masala arifmetik usul bilan yechilganda, masaladagi fizik kattaliklar ustida faqat arifmetik amallar bajariladi. Ya’ni fizikaviy masalalarni arifmetika darslaridagi singari yechiladi. Formulalarni qo‘llamasdan savollar yoziladi. Bu usuldan fizika o‘qitishning boshlang‘ich davrida hali o‘quvchilar algebradan tegishli bilimga ega bo‘lmagan yoki fizik formulalarga kirgan kattaliklar orasidagi bog‘lanishni chuqur tushunmagan paytda qo‘llaniladi. Arifmetik usulning yana o‘ziga xos yana bir xususiyati, unda tenglamalar tuzulmasligida va tenglamalar yechilmasligidadir.

Harfiy ifodalarni qo‘llab arifmetik usul yordamida masala yechishga misol keltiraylik.

Namuna: Asosining yuzi $500\ cm^2$ ga teng bo‘lgan silindr shaklidagi po‘kak suvda suzib yuribdi. Uni yana 8 cm chuqurlikka botirish uchun ustiga qancha yuk (g) qo‘yish kerak? Po‘kakning zichligi 2 g/cm^3

Yechim: Bu masala Arximed qonuniga tegishli ekanligini tushungach, masalani yecha boshlaymiz. Yuqorida aytganimizdek, masalani savollar yordamida yecha boshlaymiz.

1-rasm

1.Po‘kakning suvga botgan chuqurligi qancha?

$F_A = mg \qquad \rho_s g V_{b1} = \rho g V$

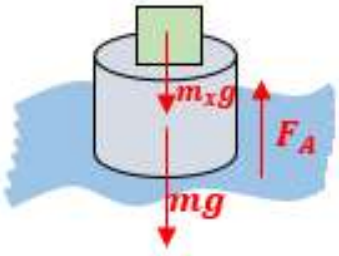
$\rho_s S h_{b1} = \rho S h$

$h_{b1} = \frac{\rho h}{\rho_s} = \frac{0{,}2h}{1} = \frac{h}{5}$

Izoh: bu yerda $\rho\ va\ \rho_s$ mos ravishda po‘kak va suvning zichliklari. Ma’lumot uchun suvning zichligi $\rho = 1g/cm^3$ ga teng.

2.Po‘kakning ustiga yuk qo‘yilgan hol uchun uning botish chuqurligi qancha?

Tabiiyki, bu yerda uning botish chuqurligi ortadi:

2-rasm

$m_x g + mg = F_A$

$m_x g + \rho g V = \rho_s g V_{b1}$

$m_x + \rho S h = \rho_s S h_{b2}$

$h_{b2} = \frac{m_x + \rho S h}{\rho_s S}$

$h_{b2} = \frac{m_x + 200 \cdot 5 \cdot 10^{-2} h}{1000 \cdot 5 \cdot 10^{-2}} = \frac{m_x + 10h}{50} = \frac{m_x}{50} + \frac{h}{5}$

3. Po‘kak ustidagi yuk massasi qancha?

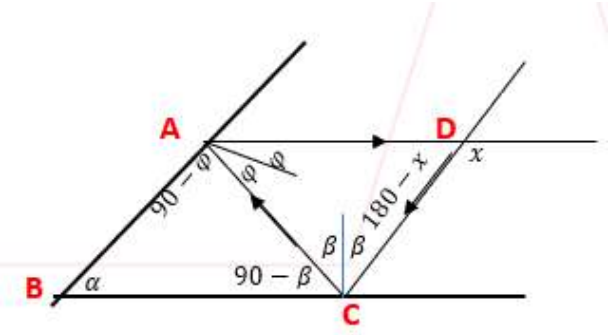
Masala shartiga asosan, po‘kakning botish chuqurliklari farqi 8 cm ga teng. Bundan foydalanib, quyidagi yechimga ega bo‘lamiz:

$h_{b2} - h_{b1} = 0{,}08m \qquad \frac{m_x}{50} + \frac{h}{5} - \frac{h}{5} = 0{,}08 \qquad m_x = 0{,}08 \cdot 50 = 4kg = 4000\ g.$

Javob: 4000 g [3].

Algebraik usul: Fizika masalalarini algebraik usul bilan yechganda, o‘quvchilarning algebradan olgan bilimlaridan foydalaniladi, formulalar ishlatiladi, tenglamalar tuziladi va yechiladi.

Namuna: Ikkita ko‘zgu bir-biriga og‘gan va ikki yoqli burchakni tashkil qilgan. Ko‘zgular orasidagi burchak $\alpha = 30^0$ ga teng. Ko‘zgulardan birining sirtiga nur $\beta = 45^0$ burchak ostida nur tushmoqda. Ikkala ko‘zgudan qaytgan nur qanday burchakka buriladi?

3-rasm

Yechim: ABC uchburchak ichki burchaklar yig‘indisi 180 gradusga tengligidan:

$$\alpha + 90 - \varphi + 90 - \beta = 180$$

$$\varphi + \beta = \alpha \quad (1)$$

ACD uchburchak ichki burchaklar yig‘indisi 180 gradusga tengligidan:

$$2\varphi + 2\beta + 180 - x = 180$$

$$x = 2(\varphi + \beta) \quad (2)$$

(1) ifodani (2) ifodaga keltirib qo‘ysak, $\alpha = 60^0$ natijaga ega bo‘lamiz.

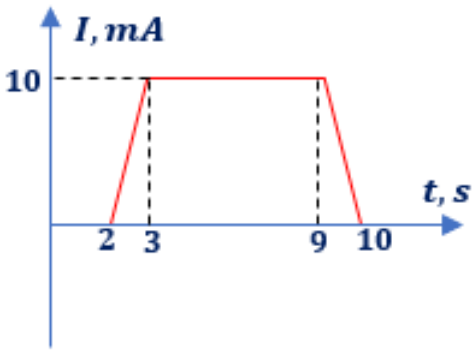
Demak, nurning ikkala ko‘zgudan qaytish burchagi nuning tushish burchagiga bog‘liq emas.

Javob: 60^0 burchak ostida qaytadi [3].

Demak, bu masalani yechishda, algebra faniga oid bilimlar qo‘llanildi.

Grafik usul: Grafik masalalarni yechish o‘quvchilar algebra kursidan grafiklar ustida ishlash ko‘nikmalariga ega bo‘lishlari kerak bo‘ladi. Grafik usulda masalada topilishi kerak bo‘lgan fizik kattalik grafiklar ustida ishlab, amallarni bajarib topiladi. Grafik usulda yechiladigan masalalardan namuna keltiramiz:

Namuna: Grafikdan foydalanib o‘tkazgichdan oqib o‘tgan zaryad miqdorini aniqlang (C).

4-rasm

Yechim:

Toki kuchi va vaqt o‘qi orasidagi yuza son jihatdan o‘tkazgichdan oqib o‘tgan zaryad miqdoriga teng:

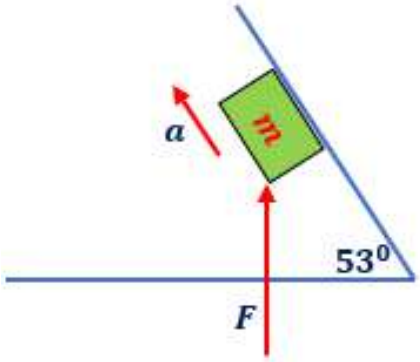
$$S = q = \frac{a+b}{2}h = \frac{8+6}{2}10 \cdot 10^{-3} = 0{,}07\ C$$ [3].

Aralash usul: Fizikadan masalalar yechishning aralash usulida izlanayotgan fizik kattalikning aniqlanishiga asos yaratiladi. Buning uchun dastlab berilgan fizik kattaliklar orasidagi oraliq munosabatlar aniqlanadi. Ma’lum amallarni bajarish natijasida izlanayotgan kattalik topiladigan ifoda hosil qilinadi.

O‘quvchilar ko‘pincha, masalalarni aralash usulda yechishga moyil bo‘ladilar. Ya’ni ular izlanayotgan kattalikni topishga imkon beradigan, o‘zlari biladigan formulalarni yozadilar. Formulalarni istalgan kattalikni topishga imkon berguncha o‘zaro bog‘lab yozadilar. Bunday bog‘lanishlarda, izlanayotgan kattalikni topishga imkon bermaydigan yo‘llarga ham ketib qolishi mumkin.

Masala yechishning aralash usuli sodda bo‘lib, hamma vaqt ham istalgan natijani beravermaydi.

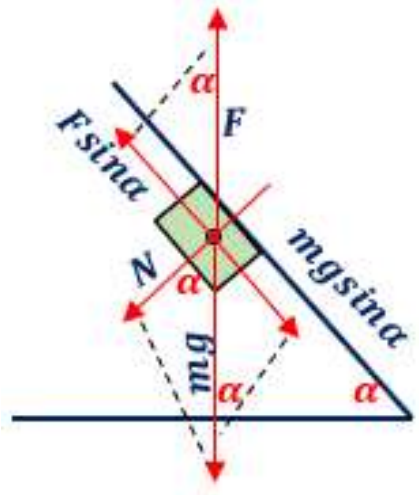
Har doim masalani yechish masalaning mazmunini muhokama qilishdan, nima so‘ralayotganini aniqlashdan boshlangani uchun analitik usul birinchi o‘rinda bo‘ladi. Masalani yechish uchun umumiy formulani izlashda analiz metodi qo‘llanadi. Masalani analitik va aralash usullar bilan yechishga misol keltiramiz.

5-rasm

Namuna: Rasmda ko‘rsatilgan 5 kg massali jismni ko‘rsatilgan yo‘nalishda 2 m/s^2 tezlanish bilan harakatlantirish uchun F (vertikal) kuch qancha bo‘lishi kerak? $cos37^0 = 0{,}8$; jism va qiya tekislik orasidagi ishqalanish koeffitsiyenti 0,5 ga teng.

Yechim: Bu masalani yechishda analitik va aralash usulini qo‘llaymiz. Masala mazmunini mulohaza qilish orqali jismga qanday kuchlar ta’sir qilishi aniqlanadi. Bu kuchlar og‘irlik kuchi - **mg** va tayanchning reaksiya kuchi **N** dir. Bu kuchlarning yo‘nalishini chizmada ko‘rsatamiz va tegishli formulalarni yozamiz:

6-rasm

$N = (F - mg)cos\alpha$ u holda:

$F_{ish} = \mu N = \mu(F - mg)cos\alpha$

Jismning kuch tenglamasini tuzib olaylik:

$Fsin\alpha - mgsin\alpha - F_{ish} = ma$ bundan:

$$Fsin\alpha - mgsin\alpha - \mu(F - mg)cos\alpha = ma$$

bundan:

$$Fsin\alpha + \mu mgcos\alpha - F\mu cos\alpha = ma + mgsin\alpha$$

bundan:

$$(sin\alpha - \mu cos\alpha)F = m(a + gsin\alpha - \mu gcos\alpha)$$

bundan:

$$F = \frac{m(a+gsin\alpha-\mu gcos\alpha)}{sin\alpha-\mu cos\alpha} = \frac{5(2+8-3)}{0{,}8-0{,}3} = \frac{35}{0{,}5} = 70\ N$$

ekanligi kelib chiqadi. [3].

Yuqorida keltirib o‘tilgan masala yechish turlarining barchasi integrativ ta’limning tarkibiy qismlariga kiradi. Fizikadan integrativ masalalarni tuzish va yechish metodikasida ularni keng qo‘llash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1.Sh. Axmedov, M. Dusmuratov. Fizika.T-2019

2.Rizayev T., Nurillayev B., “Fizikadan masalalar yechish metodikasi” (O‘quv qo‘llanma) Toshkent-2007.

3.Telegramm kanali: ***@Fiziklar777***

FIZIKA FANIDAN MASALALARNI MATHCAD DASTURIY VOSITASIDA HISOBLASH TEXNOLOGIYASI

O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Toshkent “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi fizika fani bosh o‘qituvchisi Turayeva **Lolaxon Yuldashevna**

Munisabonu@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada fizika darslarida Mathcad dasturiy paketi orqali masalalar yechish hamda tavsiya etilgan dasturiy vositaning imkoniyatlari va afzalliklari haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Ta’lim jarayoni; ta’lim sifati; animatsiyasi; dasturiy vosita; axborot kommunikatsion texnologiyasi; tanlash imkoniyati; dasturiy paket; dasturlash.

Аннотация. В данной статье рассматривается решение задач на уроках физики с помощью пакета программ Mathcad и возможности, преимущества рекомендуемого программного обеспечения.

Ключевые слова: Образовательный процесс; качество обучения; компьютерная анимация; программный пакет; информационно-коммуникационные технологии; возможность выбора программный пакет; программирование.

Annotation. This article discusses the solution of problems in physics lessons using the Mathcad software package and the features, benefits of the recommended software.

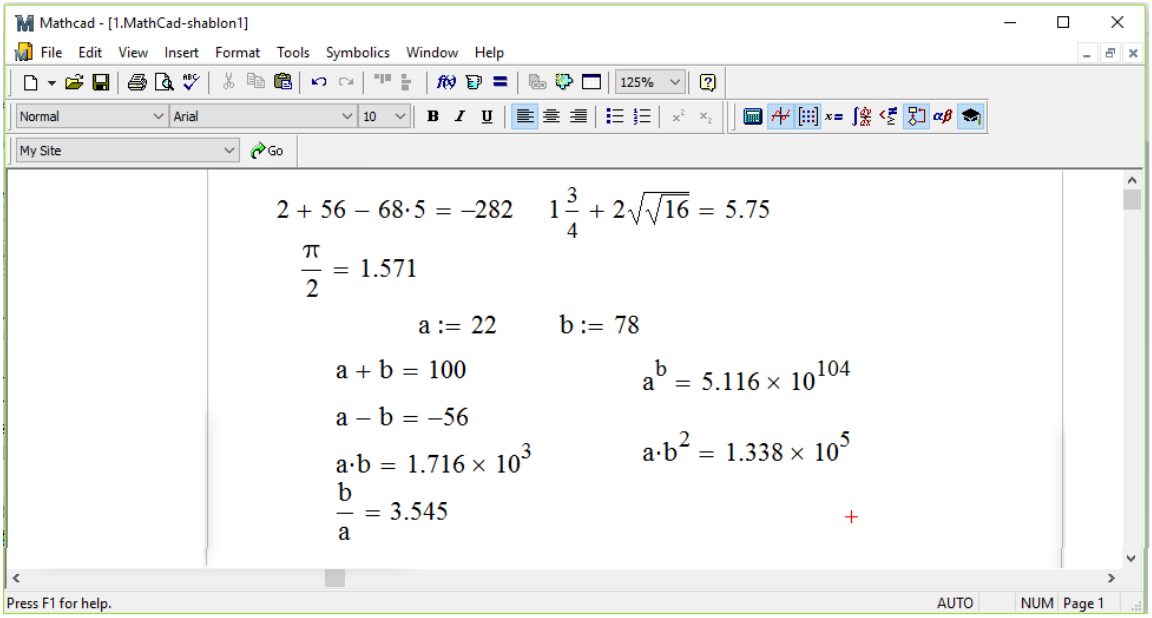
Key words: Educational process; quality of training; computer animation; software package; information and communication technologies; possibility to choose software package; programming.

Hozirgi kunda axborot kommunikatsion texnologiya (AKT) lari rivoji dunyo bo‘ylab yangi bosqichga ko‘tarildi. Ta’lim tizimini yanada rivojlantirish maqsadida prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev 2023 yilni “Insonga e’tibor va sifatli ta’lim” yili deb e’lon qildi.

Ta’lim sohasida yurtimizda amalga oshirilayotgan ko‘plab islohotlar, ta’limga e’tibor davlat siyosati darajasiga ko‘tarilishi hamda AKT sohasining keng tadbiqi, ta’lim jarayoniga qo‘llash mumkin bo‘lgan ko‘plab dasturiy vositalarning yaratilishiga olib kelmoqda.

MathCad dasturiy paketidan fizika darslarida foydalanishda qanday imkoniyatlarga ega bo‘lishi haqida so‘z yuritaylik. MathCad dasturiy paketi asosan matematik hisoblash, tenglama va tengsizlik, va ularning sistemalari, massivlar va matritsalar bilan ishlash, turli sanoq sistemalarida funksiya grafiklarini chizish, hosila, integralni hisoblash, differensial tenglamalarni

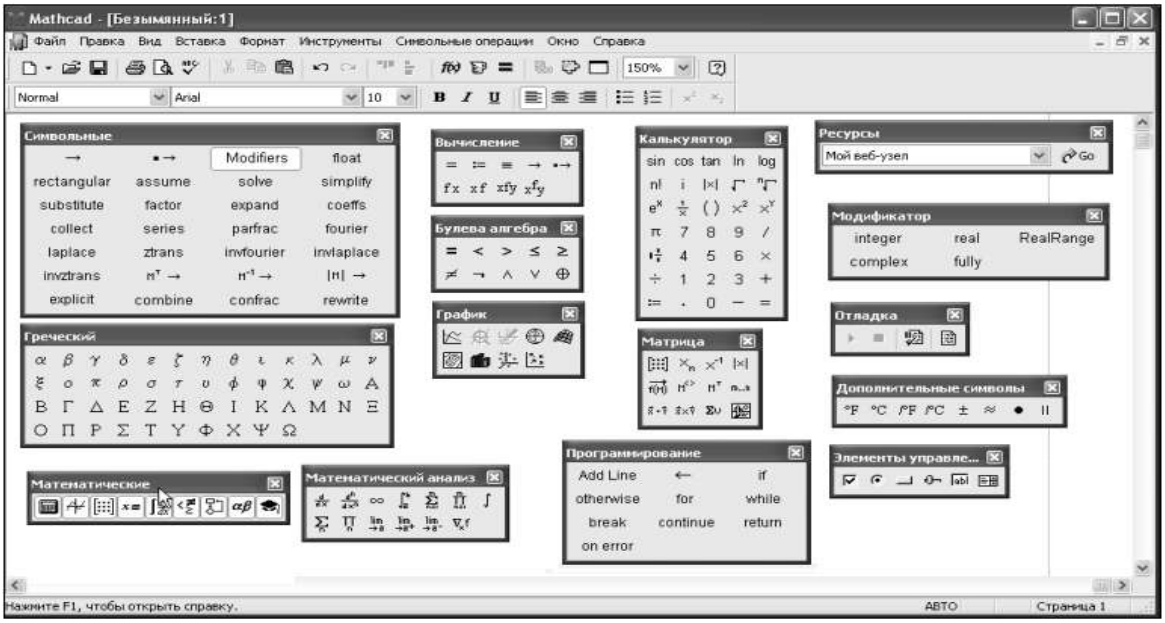
ishlash, skalyar maydon va vektor maydon, ulaning gradiyenti, rotor, sirkulyatsiya kabi operatorlarini aniqlash va boshqa ko‘plab statistik tahlil, iqtisodiy masalalarni ishlash imkoniyatiga ham ega. MathCad dasturiy paketi oynasi hamda unda oddiy amallar bajarilishi namuna sifatida 1-rasmda keltirilgan. Rasmdan ham ko‘rinib turibdiki, akademik litsey o‘quvchilari fizikaga oid masalalar yechishda MathCad dasturiy paketidan osongina foydalana olar ekan.

1-rasm

MathCad tizimida uskunalar panelida turli maqsadlar uchun mo‘ljallangan paketlar bo‘lib, ularni alohida-alohida oynalar tarzida ochib, ulardan ma’lum maqsadlarda foydalanish mumkin.

Masalan, 2-rasmda grafiklar chizish uchun, matematik hisoblashlar uchun, grekcha alfavitdan, operatorlardan, mantiqiy elementlardan foydalanish uchun alohida-alohida oynalar ochilgan. Fizikada shunday masalalar uchraydiki, ularni hisoblash ya’ni o‘sha jarayonni tasavvur qilish uchun modellashtirish (vizuallash) zarurati talab qilinadi.

2-rasm

Hozirgi kunda o‘quvchilar rangli va harakatlanuvchi jarayonlarga qiziqish bilan yondashadi, ularni oq –qora tasvir va harakatsiz jarayonlar qiziqtirmaydi.

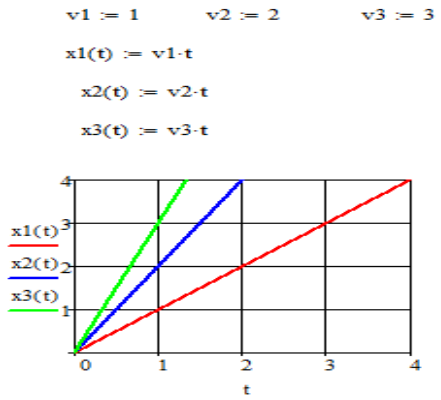
Ta’lim jarayonida fizik hodisalarni o‘quvchilar tasavvur etishlari uchun MathCad dasturining yorqin grafik imkoniyatlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Mathcad tizimining grafik vositalarining xilma-xilligini ko‘rsatadigan fizikaga oid bir nechta masalalarni hisoblashni ko‘rib chiqamiz.

MathCAD dasturiy vositasida har xil turdagi grafikalar bilan ishlash uchun juda ko‘plab imkoniyatlari mavjudligi bilan tanishib chiqamiz. Foydalanuvchi uchun eng muhimi, MathCad paketining imkoniyatlari grafiklar bilan ishlash ancha qulay bo‘lib, o‘quvchidan murakkab amallarni bajarishni talab qilmaydi.

O‘rnatilgan Frame funktsiyasi yordamida tuzilgan grafiklarni animatsiyalash, uch o‘lchovli grafiklarni yaratish imkoniyatlari mavjud. O‘ylaymanki, o‘quvchi uchun nafaqat grafikalar va animatsiyalarning qanday hosil qilinishini kuzatish, balki grafikalarni hosil qilish juda qiziqarli bo'ladi. Bu jarayonda ular nafaqat fizika, balki matematika va informatika bo‘yicha ham o‘z bilimlarini oshiradilar.

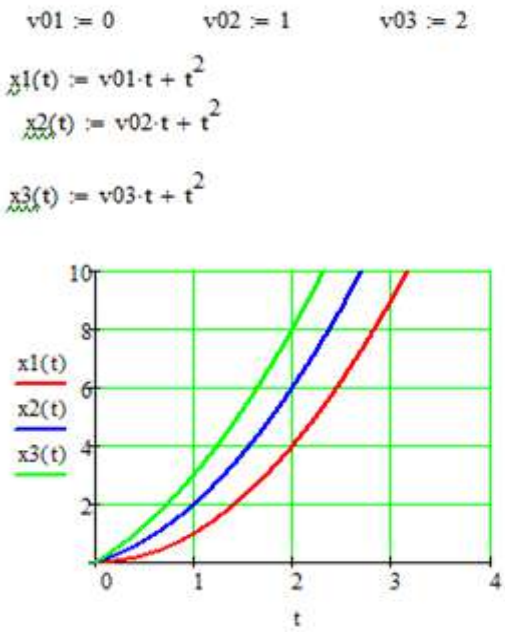
Zamonaviy axborot texnologiyalari ta’lim tizimiga yangicha qarashni, o‘qitish samaradorligini oshirish, fizik jarayonlarni tasavvur qilish imkonini beradi. MathCad amaliy paketi yordamida juda ko‘p hisob-kitob, grafik, diagramma va gistogrammalar, hosila va integralga oid ko‘plab masalalarni hisoblash imkoniyati mavjud. Shunday qilib, oxirgi o‘n yilliklar davomidagi ta’lim sohasidagi izlanishlar va statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, fizikaga oid qonunlarni hamda fizik hodisalarni o‘qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish, ta’lim samaradorligini oshirishda kutilgan natijalarni bermoqda.

Masala №1. Jism to'g'ri chiziqli tekis harakat qilmoqda. Jismning harakat tenglamasi chiziqli funktsiya. Shuning uchun jism koordinatasining harakat vaqtiga bog‘liqlik grafigi qiya chiziqdan iborat bo‘ladi (3-rasm). Tezlik qiymatini oshirish orqali, to‘g‘ri chiziqning qiyalik burchagi ham oshishiga ishonch hosil qilish mumkin. Yuqori sinf o‘quvchilari uchun tezlikning qiyalik burchagiga bog‘liqligini funktsiya hosilasi yordamida tushuntirish mumkin.

3-rasm. To‘g‘ri chiziqli tekis harakatda jism koordinatasining harakat vaqtiga bog‘liqlik grafigi

Masala №2. Jism to‘g‘ri chiziqli tekis tezlanuvchan harakat qilmoqda. Bunday harakatning tenglamasi kvadrat funksiyadir, shuning uchun uning grafigi parabola bo'ladi (4-rasm). Boshlang‘ich tezlikka uchta qiymat berish orqali uchta funktsiyaning grafigini hosil qilamiz. Grafikda parabolaning qanday o‘zgarishi yaqqol tasvirlangan.

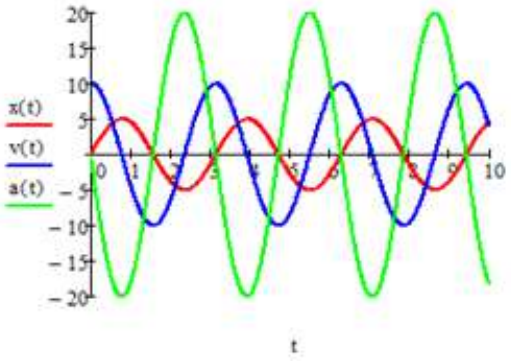
4-rasm. To‘g‘ri chiziqli tekis tezlanuvchan
harakatda jism koordinatasining harakat vaqtiga bog‘liqlik grafigi

Masala №3. Harakat tenglamasi x(t)=Asin(ωt+φ) koʻrinishga ega boʻlgan prujinaga osilgan jism garmonik tebranadi. Biz amplituda, bikrlik koeffitsienti, massa qiymatlarini kiritamiz. Tezlik formulasini vaqtga nisbatan koordinataning birinchi tartibli hosilasi, tezlanishni esa vaqtga nisbatan tezlikdan olingan birinchi tartibli hosila sifatida yozamiz. Soʻngra, biz jismning kinetik va potentsial energiyalari uchun formulalarni kiritamiz. Ikki oʻlchovli grafiklardan foydalanib, biz koordinatalar, tezlik, tezlanish, kinetik va potensial energiyalarning vaqtga bog'liqlik grafigini chizamiz. Fizik kattaliklar qiymati oʻzgarganda grafiklar qanday oʻzgarishini MathCAD dasturiy vositasida ars ettirish mumkin.

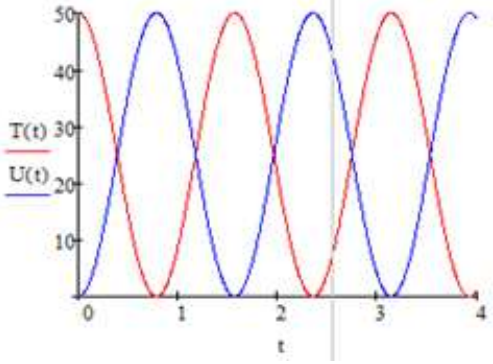
$A := 5$ $k := 4$ $m := 1$ $w := \left(\frac{k}{m}\right)^{0.5}$ $x(t) := A \cdot \sin(w \cdot t)$

$v(t) := \frac{d}{dt}x(t)$ $a(t) := \frac{d}{dt}v(t)$

$T(t) := m \cdot \frac{v(t)^2}{2}$ $U(t) := k \cdot \frac{x(t)^2}{2}$

5-rasm. Garmonik tebranuvchi jism koordinatasi, tezligi, tezlanishining vaqtga bogʻliqlik grafigi.

6-rasm. Garmonik tebranuvchi jismning kinetik, potensial energiyasining vaqtga bogʻliqlik grafigi

Oʻquvchilar tomonidan oʻzlashtirilishi qiyin mavzularni tushunishda, koʻzga koʻrinmas jarayonlar toʻgʻrisidagi tasavvurlarni hosil qilishda zamonaviy axborot texnologiyalari hamda turli dasturiy vositalardan foydalanish hozirgi kundagi eng qulay vosita va unumli usul hisoblanar ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Гурский Д. Mathcad для студентов и школьников / Д. Гурский, Е. Турбина // Популярный самоучитель. – СПб.: Питер, 2005
2. Майер, Р.В. Решение физических задач с помощью пакета MathCAD [Электронный ресурс] / Р.В.Майер. --- Глазов: ГГПИ, 2006. - 37 с.
3. Воскобойников Ю.Е., Задорожный А.Ф., Литвинов Л.А. и др. Основы вычисл. и программ. в MathCAD. Новосибирск. 2012. 17стр.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI MAHALLIY TARIXIY MATERIALLAR VOSITASIDA VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASH

Kosbergenov Raxat Maxsetbaevich
Ajiniyoz nomidagi NDPI assistent o‘qituvchisi.

Har bir oilada o‘ziga xos an’analar mavjud. Bu an’analar bolaning ongiga, xulq-atvoriga juda kuchli ta’sir o‘tkazadi. Masalan, oila a’zolarining tug‘ilgan kunlarini o‘tkazish, qarindosh-urug‘lar holidan xabar olish va hokazo. Eng muhimi ota-onalarning hurmatini farzand doimo sezib turishi kerak.

Shu o‘rinda farzandlarga oilaviy shajarani tuzish bo‘yicha mustaqil ishni topshirish maqsadga muvofiq.

Bu bejizga emas. Chingiz Aytmatov bolalik paytlarini eslab, nuroniylar to‘y-tomoshalarda bolalardan etti bobosining nomini aytib berishini so‘raganliklarini qayd etib, shu yo‘sinda yosh avlod qalbida avlo-ajdod, qon-qardoshlik tushunchalari singdirib borilganini xulosa qiladi. [1,101]

Ma’lumki, “shajara”- arabcha so‘z bo‘lib, “daraxt” degan ma’noni anglatadi. Arablar o‘zlarining ota shajaralarini daraxtga va uning shoxlariga qiyoslashgan, daraxt uch qismga-tana, shox va shoxchaga bo‘lingani sababli, arablarning ota shajaralari ham uch qismga-nasl (aniqrog‘i, millat), toifa (qabila) va uruqqa bo‘lingan. Bunga misol qilib, payg‘ambarimiz Muhammad (SAV)ning ota shajarasini ko‘rsatish mumkin. Alixonto‘ra Sog‘uniyning “Tarixi Muhammadiy” asarida aytilishicha: “Payg‘ambarimizning o‘zlari arab naslidan, Quraysh qabilasi, Bani Hoshim urug‘idan bo‘lib, otalari Abdulloh, uning otasi Abdulmutallib, uning otasi Hoshim, uning otasi Abdulmanof....., o‘n binichi otalari Quraysh, yigirma birinchi otalari Adnondur.... Payg‘ambarimizning yuqoridagi otalari Ibrohim Xalilullohdir”.[2,14]

Fanda shajarani o‘rganish-“geneologiya”, ya’ni kishilarning kelib chiqishi, o‘tgan avlodlari va qon-qarindoshlik aloqalari majmuini anglatadi.

“Og‘zaki yoki yozma shaklda otadan bolaga o‘tib kelgan va har bir kishining etti otasidan boshlab, toki uning etmish etti otasigacha bo‘lgan otalarini bir-biriga bog‘lab, ketma-ketdikda, uzviylikda, birini ikkinchisidan keltirib chiqarib, shulardan o‘rgigan (tug‘ilgan), urchigan (ko‘paygan), unib-o‘sgan urpoq (avlod)larning og‘a-ini, qarindosh hamda eldoshlarning bir-biriga borib qo‘shilishiga va o‘sha otalardan birining nomi bilan, ba’zan laqab oti bilan, ba’zan tamg‘asining nomi bilan, ba’zan umumiy bir etnik nom bilan atalishiga ota shajara deyiladi.”[3,16]

Shajarani tuza olish, ya’ni “7 pusht” (farzand, nyevara, chyevara, yevara, duvara, ovora, begona)ni bilish- yoshlarda o‘z ajdodlari. sulolasi, ota-onasi bilan faxrlanish tuyg‘usini shakllantiradi. Bu tuyg‘u yoshlarda vatanparvarlik ruhini

shakllantirishning muhim omilidir. O‘z shajarasini bilgan yoshlarda xotira bo‘ladi. Xotirasi bo‘lgan yoshlar irodali bo‘lishadiva aslo turli yot yo‘llarga kirib ketib, vataniga, xalqiga xiyonat qilmaydi. Ayrim yoshlar, shajara u yoqda tursin, o‘z oilasidan naryog‘ini bilmaydi, pasportiga millati yozilgani uchun men shu millatning vakiliman, deydi. Shajarani bilishning ahamiyatini yanada teran tushunish uchun ma’rifatparvar, jadidchilik harakatining ko‘zga ko‘ringan etakchisi Mahmudxo‘ja Behbudiyning quyidagi so‘zini keltirish joiz: “Qabilasining ismini va etti otasining otini bilmay turg‘onlarni qul-marquq derlar.” [4,194-195]

Demak, har bir kishi ota shajarasini bilishi va uni chuqur o‘rganishga intilishi kerak.

Tan olib aytishimiz kerak, shajaraning mohiyati, uning shakllari, tuzish metodikasi ishlab chiqilmagan, “O‘zbekiston tarixi”da ham bu katta masala 6-sinfda uygi vazifa sifatida berilgan, xolos. Ota-onalarda ham shajarani tuzish malakasi yo‘q, chunki ularga ham hech kim o‘rgatmagan.

Toshkentdagi Amir Temur tarixi muzeyida “Temuriylar shajarasi” mavjud, xuddi ana shu shajara namunasida sinfdagi barcha Bo’lajak o’qituvchilarga uyga topshiriq berib, bajarilishida amaliy yordam berish maqsadga muvofiqdir.

Mustaqil tadqiqotchi-muallif tomonidan sodda ishlab chiqilgan “Avlodlar shajarasi” ham har qanday oila tomonidan shajarani ishlab chiqishida amaliy yordam berishi mumkin. (1-ilova, “Abduraxmonovlar shajarasi”)

Oilaviy shajarani tuzishni ommalashtirishda OTMlarining tarix fani o‘qituvchilari tashabbuskor bo‘lishlari lozim, chunki tarix fani nafaqat davlatlar, balki insoniyatning kelib chiqishi, oilalarning paydo bo‘lish tarixini ham o‘rganadi.

Yuqorida farzandlarga vatanparvarlik ruhini singdirishda oilaning barcha a’zolari, ayniqsa ota-ona ma’rifatli bo‘lmog‘iga urg‘u bergan edik, shu o‘rinda mamlakatimizda oilaviy kitobxonlikni rivojlantirish va rag‘batlantirish yo‘lidagi sa’y-harakatlar juda o‘rinli. Bolalarga mamlakatimiz tarixi haqida badiiy adabiyotning ta’siri juda katta ekanligini qo‘yidagi xulosalarda anglashimiz mumkin:

-buyuk ajdodlarimizning boy va takrorlanmas merosidan bahramand bo‘linadi;

-milliy o‘zligini teran anglay olishi uchun zarur bilimga ega bo‘linadi;

-asrlar mobaynida millatimizga xos bo‘lgan mehnatsyevarlik, axloq-odob, jasurlik, qahramonlik, insonparvarlik, e’tiqod kabi qadriyatlar ongu-shuuriga tezroq singadi;

-qadimdan og‘a-ini bo‘lib yashayotgan turkiy xalqlar tarixi, madaniyati, urf-odatlari, an’ana va udumlari to‘g‘risida badiiy ifodalangan tarixiy, ilmiy ma’lumotlarni olishga muvaffaq bo‘ladi.

Misol uchun, mustaqillikdan so‘ng Amir Temur va temuriylar tarixiga oid ko‘plab badiiy asarlar kitobxonlarga taqdim etildi, B.Ahmedovning “Amir Temur”, Muhammad Alining “Sarbadorlar”, Yunus O‘g‘uzning “Amir Temur”, frantsuz yozuvchisi Marsel Brionning “Menkim, Sohibqiron Amir Temur” badiiy asarlari shular jumlasidandir.

Shuningdek, qahramonlik eposlarida turkiy xalqlarga xos qahramonlik, vatanparvarlikni aks ettirgan “Alpomish”, “Ravshan”, “Shiroq”, “Tumaris” kabi asarlar, qadimdan xalqlarimizning kundalik turmushida rioya qiladigan odob-axloqni ko‘rsatuvchi pandnoma ruhidagi “Saddi Iskandariy” “Qutadg‘u bilik” kabi asarlar Bo’lajak o’qituvchiga millatimizning buyuk o‘tmishi, merosi, turmush tarzi, o‘z vatani uchun jonini ham ayamagan ajdodlarimiz to‘g‘risida ta’sirli ma’lumot bera oladi. Bo’lajak o’qituvchilarga yoshlikdan aytilgan ertak va dostonlardagi obrazlar har bir bolaning jismonan baquvvat, botir, qo‘rqmas, shijoatli va eng muhimi o‘z Vatani va yurti uchun jon fido qilishga tayyor bo‘lib ulg‘ayishida juda muhim omil hisoblanadi. To‘marisning: “Kimki dushman nayrangiga duchor bo‘lsa, halok bo‘ladi, kimki ona Vatan mehr-muhabbatini diliga tugib dushmanga qarshi mardonavor kurashsa g‘alaba qozonadi”, degan hayqirig‘iga mos ibratli g‘oyalar ajdodlarimiz yuragini zabt etgan. Shiroq o‘z jonidan kechib, Doroning katta qo‘shinini suvsiz sahroga etaklab, mag‘lub etadiki, buni tarix unutgan emas. Spitamen: “Sen Iskandarga qarshi mardona kurashga asos qo‘yding. Sening noming kelajak avlodlar uchun yo‘lchi yulduz bo‘lib xizmat qiladi. Bir yildan so‘ng yuzta Spitamen chiqadi, o‘n yildan so‘ng Spitamen mingtaga etadi. Yuz yildan so‘ng o‘n minglab Spitamen bosh ko‘taradi. Sen tashlagan bitta urug‘dan ko‘plab, hadsiz hisobsiz nihollar tug‘iladi. Ular ham yangi hosil beradi va nihoyat, ertami-kechmi dushman munosib jazosini oladi. Buyuk ishlar bir zumda amalga oshib ketmaydi. Hujum qil! Kurash! Lozim bo‘lganda orqaga chekin. Ammo nima uchun kurashayotganiningni unutma.” [5, 156]

Tarixiy asarlarni o‘qigan, yoki bu haqda ota-onasidan, ustozidan eshitgan Bo’lajak o’qituvchi milliy qahramonlarimiz jasoratlarini bilib oladilar, o‘sha qahramonga o‘xshashni, ulardan ibrat olishni orzu qiladilar. Tarixiy-badiiy adabiyotning tarbiyaviy ahamiyati ham ana shundadir.

Tadqiqotimiz mavzusi bo‘lgan vatanparvarlik ruhida tarbiyalash usullari haqida xalq pedagogikasining manbaalarida juda ko‘p misollar keltirilgan. Jumladan, namuna ko‘rsatish, tushuntirish, tilak-istak bildirish, undash,

ma’qullash, olqishlash, ta’qiqlash, koyish, ta’na (gina) qilish, qo‘rqitish, kaltaklash va hokazo. [6,87]

Ammo tadqiqotlarimizda Bo’lajak o’qituvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ibrat, ko‘rsatish, vaziyat orqali tarbiyalash, ma’qullash va maqtash, mukofotlash, munosabat orqali tarbiyalash kabi metodlar ko‘proq samara berdi.

Biz o‘rgangan vodiy viloyatlari oilalarida xalq amaliy san’ati va hunarmandchiligi bilan ko‘proq shug‘ullanishadi, shu qadriyatni bolalarga o‘rgatish avloddan-avlodga o‘tib kelmoqda. Oilalarda o‘ymakorlik (ganch, mis va yog‘och o‘ymakorligi), zardo‘zlik, kulolchilik, milliy liboslar tikish kabi mashg‘ulotlar ham yosh avlod dunyoqarashini shakllantirmoqda.

Aholining turmush tarzi, o‘z-o‘zini himoya qila olishi xalq o‘yinlarida ham o‘z aksini topgan. Bolalarga ushbu o‘yinlarni o‘rgatish orqali jismoniy kuchli qilish bilan birgalikda metin irodali, o‘z kuchiga ishonish kabi malakalarni shakllantiramiz. Misol uchun, “Quvlamachoq”, “Bekinmachoq”, “Oq terakmi, ko‘k terak?”, “Chavandoz”, “Chillak”, “Chaqqonlar va merganlar” kabi o‘yinlar ularni kelgusida sergak, chaqqon va jangovar qilib tarbiyalashda muhim o‘rin egallaydi.

Xalqimizning kiyinish madaniyati, pazandalik, alla aytish san’ati, milliy kuylar va cholg‘u asboblaridan foydalanishi, kashta, do‘ppi, qiyiq tikish kabi urf-odatlari ham oilada bolalarni milliy ruhda tarbiyalashda katta rol o‘ynaydi.

Demak, yosh avlodni milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash bugungi kundagi pedagogika fani oldida turgan o‘ta muhim masaladir. Shu ma’noda O.Musurmonovaning ilmiy ishlari diqqatga sazovor, uning ta’kidlashicha “.... shaxsning ichki ma’naviy dunyosi- ma’naviy ehtiyoj, ma’naviy qiziqish, ma’naviy faoliyat va ma’naviy qadriyat kabi asosiy belgilar tizimidan iborat.”[7,112]

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “Маънавий ҳаёт” журнали, 2021, № 4 101-бет. “Чингиз Айтматов огоҳлантиради” мақоласи.

2. Алихонтўра Соғуний. “Тарихи Муҳаммадий” Тошкент, 2007, 14-бет.

3. Ўроқов Б. ва бошқалар. “Ўзбекнинг туркман-юз эли ва унинг шажараси” Гулистон, “Зиё”, 2011.-16 б.

4. Беҳбудий Маҳмудхўжа. Танланган асарлар. Т., 1999, 194-195-бет

5. Илёсов Явдат. “Суғдиёна” (тарихий роман). – Тошкент, “Шарқ” нашриёти, 1994. – Б.156.

6. Мавлонова Р. ва бошқ. “Педагогика”. – Тошкент, “Ўқитувчи”, 2001.

7. Мусурмонова О. “Ўқувчиларнинг маънавий маданиятини шакллантириш”. – Тошкент: “Фан”, 1993. – Б.112.

MAHALLA VA JAMOATCHILIKNING «VATAN TAYANCHI» HARAKATI ORQALI O'QUVCHI YOSHLARNI HARBIY VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHDAGI O'RNI

Yarmatov Akbar Normurotovich-*Qoraqalpog'iston Respublikasi mudofaa ishlari boshqarmasi boshlig'ining o'rinbosari - "Vatan tayanchi" harakati bo'limi boshlig'i, podpolkovnik*

Pazlova Meruyert Yermekbayevna-*Nukus davlat pedagogika insitituti, Pedagogika kafedrasi professori v.b., pedagogika fanlari doktori*

Annotatsiya. Mahalla va jamoatchilikning «vatan tayanchi» harakati orqali yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdagi o'rni va ushbu harakat yoshlarning vatanparvarlik, milliy qadriyat va qonunlarga hurmat ruhida tarbiyalashda o'ta dolzarbligi, davlat siyosati markazida turganligi, bu borada olib borilayotgan islohotlarning muhim jihatlari hamda globallashuv jarayonida mahallalarda yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning an'anaviy va zamonaviy usullari yoritilgan.

Tayanch iboralar: vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, mahalla, jamoatchilik, davlat siyosati, yoshlar, islohot, yoshlar yetakchisi, axloq, an'anaviy va zamonaviy usullar, "Vatan tayanchi" bolalar va o'smirlar harbiy vatanparvarlik harakati.

V state rassmotrenы aktualnost vospitaniya molodeji v duxe voyennogo patriotizma, vnimaniye k dannomu voprosu v gosudarstvennoy politike, vajnыe aspektы provodimыx v dannoy sfere reform, a takje traditsionnыe i sovremennыe sposobы formirovaniya u molodeji morali voyennogo patriotizma s uchetom sovremennogo protsessa globalizatsii, Detsko-yunosheskoye voyeno-patrioticheskoye dvijeniye "Vatan tayanchi".

Klyuchevыe slova: vospitaniye v duxe voyennogo patriotizma, gosudarstvennaya politika, molodej, reforma, strategiya deystviy, soyuz molodeji, voyenno-administrativnыy sektor, globalizatsiya, moral, traditsionnыe i sovremennыe sposobы, Detsko-yunosheskoye voyeno-patrioticheskoye dvijeniye "Vatan tayanchi".

This article explores issues of educating youth in the spirit of patriotism and it is essence in the state policy, significance of reforms being conducted in the state as well as traditional and modern ways of forming youth's military patriotic behavour. Children and youth military-patriotik movement "Vatan tayanchi".

Key words: educating in the spirit of patriotism, state policy, youth, reforms, Strategy directions, Youth's union, military-administrative sector, globalization, morale, traditional and modern methods, Children and youth military-patriotik movement "Vatan tayanchi".

Mahalla o‘zbek xalqining qadimiy qadriyatlaridan biri hisoblanadi. Mahalla o‘zbek xalqining yashash tarzini namoyon etuvchi maskandir. Dunyoning hech bir mamlakatida o‘zbek mahallasi singari birorta ham ijtimoiy institut yoki fuqarolik jamiyatini topish mumkin emas. O’zbek mahallasi butun dunyo ahlini o‘ziga jalb etib, tarbiya o‘chog‘i sifatida qoyil qoldirib kelmoqda. O’zbek xalqi oilasi hayotidagi muhim masalalarni, to‘y-yu hashamlarni, ma’raka-yu marosimlarni, farzand tarbiyasidagi muammolarni mahalla oqsoqollari, faollari bilan birgalikda hal etib kelmoqda.

Mustaqillik yillarida aholining keng qatlamlarini qo‘llab – quvvatlaydigan turli fuqarolik jamiyati institutlari, nodavlat notijorat tashkilotlari, shu jumladan, mahallalarning ham jadal yuksalish davri bo‘ldi. Mahallalarning bugungi kunda fuqarolarning dolzarb muammolarini hal etishda, ularning manfaatlarini himoya qilishda, aholi, ayniqsa, yoshlarning ma’naviy – axloqiy tarbiyasi va joylarda jamoat tartibini saqlash masalalarida ijtimoiy hayotdagi o‘rni va hissasi kundan – kunga ortib borayotganini ko‘rishimiz mumkin. Shuning uchun ham hukumatimiz mahalla faoliyatining huquqiy bazasini takomillashtirish, uning samarali faoliyat yuritish mexanizmlarini va vakolatlarini kengaytirish masalalariga alohida e’tibor qaratmoqda.

Yurtimizdagi har bir fuqaro o‘zining kelajagini, eng avvalo, mahallasida ko‘radi. Bir ishni boshlamasdan oldin “Mahalla nima derkin?” degan savol ko‘pchilikni o‘ylantiradi. Mahallada yashayotgan har bir oila a’zosi o‘z oilasining yillar davomida misqollab yig‘gan obro‘sini mahallada saqlashga harakat qiladi, ya’ni mahallaning tarbiyaviy ta’siri boshqa ijtimoiy ta’sir choralaridan ustun turadi.

Xuddi shu narsalar ezgu ishlarni amalga oshirishga yetaklaydi. Yuqorida aytib o‘tganimizdek, mahalla – tarbiya beshigi hisoblanadi. Bugungi kunda mahallalarda yoshlar masalasiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Chunki, yoshlarga e’tibor – kelajakka e’tibordir. Yoshlarimizni ko‘z qorachig‘iday asrash, ularni insonparvarlik va saxovat ruhida tarbiyalash har birimizning burchimizdir. Yoshlarning ma’naviy-ruhiy jihatdan qayta qad rostlashining jo‘shqin o‘chog‘i bo‘lgan eng olijanob ma’nodagi mahalla, qo‘ni-qo‘shnichilik, o‘zaro yordamlashuvning ahamiyatini ko‘proq qadrlash maqsadga muvofiqdir.

“Bir bolaga yetti mahalla ham ota, ham ona” degan shior doimiy kun tartibida turishi lozim. Biz yoshlarimizni milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalash uchun bor kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etishimiz zarur. Bunday g‘oyat muhim vazifani amalga oshirishda biz avvalo ko‘pni ko‘rgan kayvoni onaxonlarimizga, mahalla faollariga, muhtaram faxriylarimizga, siz, aziz

opa-singillarimizning aql-zakovatingiz, bilim va tajribangizga tayanamiz” [1] deydilar Prezidentimiz.

Yoshlarni nafaqat tarbiyalash, ularni vatanparvar, harbiy vatanparvar qilib tarbiyalash bugungi kundagi eng dolzarb masala. Xush yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash borasida Yangi O’zbekistonda qanday o‘zgarishlar bo‘lmoqda? Shu haqda fikr yuritamiz.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 13 iyuldagi "Yoshlarni har tomonlama qullab-quvvatlash va ularning ijtimoiy faolligini yanada oshirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi PF-6260-son Farmoni [2] ijrosini ta’minlash, yoshlarni vatanparvarlik, milliy an’ana va qadriyatlarimizni hurmat qilish ruhida tarbiyalash maqsadida O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 2 mart kunidagi PQ-150 sonli “Vatan tayanchi” bolalar va o‘smirlar harbiy vatanparvarlik harakati faoliyatini tashkil etish to‘g‘risidagi Qarori [3] tasdiqlandi.

Ushbu qaror asosida joriy etilgan “Vatan tayanchi” bolalar va o‘smirlar harbiy - vatanparvarlik harakati o‘zining bugungi kunda barcha jabhada o‘ta dolzarb va muhimligi bilan ahamiyatlidir.

Yuqoridagi qaror talablariga ko‘ra umumta’lim maktablarida tashkil etilgan “Vatan tayanchi” otryadlari rahbarlari (ChQBT o‘qituvchilari) maktab hududidagi mahalliy IIB profilaktik inspektorlari bilan hamkorlikda mahallalarda tinchlik va osoyishtalikni ta’minlash maqsadida qisqa patrullik kuzatuv xizmatlarini tashkil etadilar.

Otryad rahbarlari profilaktika inspektorlari va mahalla fuqarolar yig‘inlaridagi yoshlar yetakchilari bilan hamkorlik rejalarini ishlab chiqishlari mumkin.

Otryad a’zolari (otryadlarga 10-11-sinf o‘quvchilari o‘rtasida sinov asosida eng munosib bo‘lgan 20-nafargacha bo‘lgan yoshlar jalb etiladi) kuzatuv patrullik xizmatlarida tartib buzarlar bilan muloqot olib bormaydilar yoki tartib buzuvchilarni qo‘lga olish tadbirlarida ishtirok etmaydilar.

“Vatan tayanchi” patrullari profilaktik inspektorlariga mahalladagi tinchlik va osoyishtalikni ta’minlashda ko‘maklashadilar. Ularning taqsimoti va ko‘rsatmalari bilan aniq bir ob’ekt yoki xududni kuzatib, vaziyatni o‘rganib keladilar. Belgilangan vaqtda o‘z otryad rahbariga va profilaktika inspektorlariga belgilangan shaklda ma’lumot taqdim qiladilar.

Patrullik kuzatuv xizmatida otryadlar kichik guruhlarda, ikkilik, uchlik tarkibida jalb qilinadi.

Patrullik kuzatuv xizmati aholi yashash punktlarining joylashuvi va o‘ziga hosligidan kelib chiqib tashkillashtirilishi mumkin.

Otryad a’zolarini jinoiy guruhlar, qurollangan shaxslar aniqlangan ob’ektlarni kuzatish yoki maxsus tadbirlarga jalb qilish mumkin emas.

“Vatan tayanchi” otryadlari joriy etilgan umumta’lim maktablarining joylashuvi, aholi yashash punktlarining o‘ziga xosligini inobatga olgan holda quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha to‘garaklarni tashkil etish maqsadga muvofiq:

- futbol; voleybol; tennis; shaxmat; regbi; vorkaut; kurash; boks; sharq yakka kurashlari; merganlik; parashyut sporti; velosport; chavandozlik; alpinizm; suzish va h.k.

O’quvchi yoshlarga har tomonlama ta’lim-tarbiya berish maqsadida umumta’lim maktablarda amaliy va texnik yo‘nalishdagi to‘garaklar faoliyatini yo‘lga qo‘yish. Jumladan,

a) amaliy yo‘nalishda:

- tasviriy san’at; yosh fotograf; yosh jurnalist; yosh tasvirchi; duradgorlik; naqqoshlik; chevarchilik; musiqa (xonanda va sozandachilik); kulolchilik; temirchilik; zargarlik va boshqalar.

b) texnik yo‘nalishda:

- Boshlang‘ich texnik modellashtirish; Yosh arxitektor; Avtomodel; Aviamodel; Raketamodel; Kemasozlik; Elektrotexnika; Robotatexnika va elektron o‘yinchoqlar; Kompyuter dizayni va grafikasi; Fotodizayn va boshqalar.

Shuningdek, otryad a’zolari otryad rahbari bilan hamkorlikda mahalliy fermerlar, bog‘bonlar, tadbirkorlar bilan uchrashuvlar tashkillashtirilib, fermerlik va tadbirkorlik sir-asrorlarini o‘rganadilar. Ularga amaliy yordam beradilar.

Bundan tashqari, mamlakatimizda an’anaviy tus olayotgan “Yashil makon” milliy dasturi doirasidagi tadbirlarda ham “Vatan tayanchi” harakati a’zolari eng faol va tashabbuskor bo‘lishlari shart.

Har bir otryad o‘z maktabi, mahallasi hududida alohida ajratilgan hududiga ega bo‘ladi. U hududga turli xil mevali va manzarali daraxtlar o‘tkazadilar, gullar ekib bog‘dorchilik to‘garaklarini tashkil qiladilar.

Shuningdek, otryadlar o‘z xududlari tabiatini, imkoniyatlarini, o‘ziga xosliklarini kengroq o‘rganish maqsadida geografik va topografik tadbirlarni tashkillashtiradilar. Otryad a’zolari o‘zlari yashab turgan hududlar xaritasini o‘qishni, imkoniyat va tabiiy boyliklarini bilishlari shart. Bu orqali unda o‘zi tug‘ilib o‘sayotgan zaminga muhabbat shakllanadi.

Otryadlar o‘z yo‘nalishlarida qanday ezgu amalni bajara olishi mumkinligiga aniqliklar kiritib, mahallalardagi muammolarni, otryad a’zolari kuchi bilan bartaraf qilish imkoni bor ishlarni, yordamga muhtoj keksalar yoki nogironlar kabi masalalarni belgilab olishi, kichik guruhlarga bo‘linib, ezgu amallarni bajarib, bu orqali otryad a’zolari olqish va duolar olib ruhiy kuch oladi.

Otryad a’zolari o‘zlarining mahallalarida mahalla faollari va aholi bilan biror buyuk sarkarda, Vatan ozodligi yo‘lida jonini fido qilgan (mahallada yashab o‘tgan, ikkinchi jahon urushi qatnashchisi yoki boshqa yo‘nalishdagi) qaxramon, shu shahar, qishloq, mahalla tashkil etilishida fidoyi bo‘lib yashab o‘tgan hamshahar (qishloqdosh)lar haqida xotira va qadrlash daqiqasi tadbirlari o‘tkaziladi. Ularning qaxramonliklari yodga olinadi.

Xulosa o‘rnida aytish joizki, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 2 mart kunidagi PQ-150 sonli “Vatan tayanchi” bolalar va o‘smirlar harbiy vatanparvarlik harakati faoliyatini tashkil etish to‘g‘risidagi Qarori talablariga asosan yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash borasida mahalla yettiligiga aniq va ravshan qilib vazifalar belgilab berilgan. Ushbu vazifalarni har bir mahalla hodimlari qunt bilan o‘rganib bajarilishi borasida aniq chora-tadbirlarni ko‘rsa yoshlarni vatanparvarlik, milliy an’ana va qadriyatlarimizni hurmat qilish ruhida tarbiyalash ishlari sifatli bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M.Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. -Toshkent: “O’zbekiston”,2017. -B.349.

2. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 13 iyul kunidagi PF – 6260 sonli “Yoshlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash va ularning ijtimoiy faolligini oshirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni.

3. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 2 mart kunidagi PQ-150 sonli “Vatan tayanchi” bolalar va o‘smirlar harbiy-vatanparvarlik harakati faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi Qarori.

ZAMONAVIY PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK ADABIYOTLARDA KREATIV FIKRLASH TUSHUNCHASINING TAHLILI

Abdrimov Inoyatbek Axmedovich-*O’zbekiston respublikasi Mudofaa vazirligi Jaloliddin Manguberdi nomidagi harbiy-akademik litseyi direktorining o’quv ishlari bo’yicha o’rinbosari.*

Annotatsiya: Ma’lumki, bugungi kunda jamiyatning ijtimoiy munosabatlarida, ish faoliyatida kreativlik ko’nikmasiga zaruriyat ortib bormoqda. Ushbu muammoni avvalo boshlang’ich ta’limdan boshlab shakllantira boshlash samarali yechimga ega bo’lishning mahsulidir. Ushbu maqolada o’quvchilarda kreativlik qobilyati va kreativ fikrlashini rivojlantirishga doir ushbu tushunchalarning pedagogik va psixologik adabiyotlarda bayon qilingan ilmiy tahlili yoritib beriladi.

***Аннотация*:** Известно, что сегодня возрастает потребность в творческих способностях в социальных отношениях и трудовой деятельности общества. Если начать формулировать эту проблему с самого начала начального образования, это приведет к нахождению эффективного решения. В данной

статье освещен научный анализ этих концепций развития творческих способностей и творческого мышления учащихся, описанных в педагогической и психологической литературе.

Abstract: It is known that today the need for creativity skills in social relations and work activities of society is increasing. Starting to formulate this problem from the beginning of primary education is the product of having an effective solution. In this article, the scientific analysis of these concepts on the development of students' creativity and creative thinking, described in the pedagogical and psychological literature, is highlighted.

Kalit so'zlar: Kreativ fikrlash, abstrak fikrlash, sintez, taqqoslash, rivojlanish genezisi, diskursiv fikrlash, reproduktiv fikrlash, vizual-majoziy fikrlash, ratsionallik, antinomiya.

Ключевые слова: Творческое мышление, абстрактное мышление, синтез, сравнение, генезис развития, дискурсивное мышление, репродуктивное мышление, наглядно-образное мышление, рациональность, антиномия.

Key words: Creative thinking, abstract thinking, synthesis, comparison, genesis of development, discursive thinking, reproductive thinking, visual-figurative thinking, rationality, antinomy.

Kirish: Har qanday inson atrofdagi dunyoni idrok etishni va tushunishni xohlaydi. Tushunish - bu ob'ekt va hodisaning mohiyatini anglash, shuningdek ulardagi eng zarur narsalarni ko'rish demakdir. Aytishimiz mumkinki, tushunish fikrlash deb ataladigan eng murakkab kognitiv psixologik jarayondir.

Boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarning kreativ fikrlashini ko'rib chiqishdan oldin, fikrlash umuman psixologik jarayon sifatida nima ekanligini aniqlaymiz. Avvalo, fikrlash eng yuqori bilim jarayoni ekanligini ta'kidlaymiz. Fikrlash deganda mutlaqo yangi bilimlarni olish va mavjud bo'lgan g'oyalar va bilimlarni kreativ o'zgartirish tushuniladi. Bundan tashqari, fikrlashni inson tomonidan olingan mutlaqo yangi bilimlarni egallash deb tushunish kerak.

Maxsus aqliy jarayon sifatida fikrlash bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Birinchi voqelikning umumlashtirilgan aksidir. Ikkinchi, bir xil darajada muhim-ob'ektiv voqelikni bilvosita bilish.

Fikrlashning navbatdagi eng muhim xarakterli xususiyati shundaki, fikrlash deyarli har doim bilish jarayonida yoki amaliy faoliyatda yuzaga keladigan ma'lum bir muammoni hal qilish bilan bog'liq. Fikrlash har doim javob fikrlashning maqsadi bo'lgan savoldan boshlanadi. Bundan tashqari, bu savolga javob darhol emas, balki ma'lum aqliy jarayonlar yordamida amalga oshadi. Fikrlashning juda muhim xususiyati nutq bilan uzviy bog'liqlikdir. Biz har doim

so'zlar bilan o'ylaymiz, ya'ni so'zlarni aytmasdan o'ylay olmaymiz. A. G. Maklakovning fikricha, "*fikrlash - bu voqelikni umumlashtirilgan aks ettirilgan va bilvosita bilish jarayonidir"* [12, 583 bet].

Boshqa mualliflar fikrlash orqali narsalarning mohiyatini tushunadigan g'oyalar harakatini tushunadilar. Fikrlashning natijasi tasvir emas, balki ba'zi bir g'oya va fikrdir.

Boshqa psixologik jarayonlardan farqli o'laroq, fikrlash ma'lum bir mantiq bilan bog'liq holda amalga oshiriladi. Shunga ko'ra, fikrlash tuzilishida psixologlar bir qator mantiqiy jarayonlarni ajratib ko'rsatishadi: asosiy (sintez), taqqoslash, mavhumlashtirish, umumlashtirish va aniqlashtirishni tahlil qilish. Tahlil jarayonini N. F. Talizina "*biror narsani qismlarga ajratish yoki ob'ektning individual xususiyatlarini aqliy ajratish*" deya tariflaydi. Ushbu jarayonning ma'nosi shundaki, ushbu jarayon yordamida biz biron bir ob'ekt yoki hodisani sezganimizda qismlarni aqliy ravishda ajratib olishimiz mumkin. Shuning uchun biz u yoki bu ob'ekt qaysi qismlardan iboratligini bilib olamiz. Aytishimiz mumkinki, tahlil kabi mantiqiy jarayon yordamida biz sezgan narsamizning tuzilishini bilib olamiz [10, 40 bet].

O'z navbatida, tadqiqotchi olimlar tahlil va sintez bir – birini to'ldirishini ta'kidlaydilar (*tahlil sintez orqali, sintez esa tahlil orqali amalga oshiriladi*). O'z ma'nosiga qarama-qarshi bo'lib, tahlil va sintez bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Shunga ko'ra, ushbu mantiqiy jarayonlar ikkalasi ham har bir murakkab fikrlash jarayonida ishtirok etadi [5, 104 bet].

Analitik-sintetik faoliyat qobiliyati nafaqat u yoki bu ob'ektning elementlarini, uning turli xususiyatlarini ajratib ko'rsatish yoki elementlarni bir butunga birlashtirish qobiliyatida, balki ularni yangi aloqalarga kiritish, yangi funktsiyalarini ko'rish qobiliyatida ham namoyon bo'ladi.

Taqqoslash deganda ob'ekt, hodisa belgilari o'rtasidagi o'xshashlik yoki farqni aniqlashni talab qiladigan aqliy harakatlarning mantiqiy usuli tushuniladi. Taqqoslash qobiliyatini shakllantirish bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak. Taqqoslashni qabul qilish uchun quyidagi amallarni bajarish tavsiya etiladi:

- *ob'ektdagi belgilarni ajratib ko'rsatish;*
- *ob'ektlarning umumiy xususiyatlarini belgilash;*
- *taqqoslash uchun asoslarni ajratib ko'rsatish;*
- *ob'ektlarni ushbu asosda taqqoslash* [10, 96].

Mantiqiy taqqoslash jarayoni ikki yo'l bilan amalga oshirilishi mumkin: bilvosita va to'g'ridan-to'g'ri. Agar biz ikkita ob'ekt yoki hodisani bir vaqtning o'zida idrok etish orqali solishtirish imkoniga ega bo'lsak, biz to'g'ridan-to'g'ri deb

ataladigan taqqoslashdan foydalanamiz. Keyin taqqoslash orqali taqqoslashni amalga oshirganimizda, biz bilvosita taqqoslashdan foydalanamiz [6, 208 bet].

Yana bir muhim mantiqiy jarayon - bu umumlashtirish, bu taqqoslash jarayoni natijalarini og'zaki shaklda taqdim etishni anglatadi. Abstraktsiya va umumlashtirish jarayonlari bir-biriga bog'liq deb ishoniladi. Aniqlashtirish abstraktsiyaga qarama-qarshi bo'lgan jarayonni anglatadi. Aynan shu mantiqiy jarayon umumiy narsaning namunasi yoki tasviri vazifasini bajaradi.

Fikrlashning uchta asosiy shakli mavjud:

- **tushuncha** (*asosan ob'ektlar va voqelik hodisalarining umumiy, muhim va xarakterli xususiyatlarini ifoda etadigan fikr*);
- **hukm** (*nafaqat bayonotni, balki ob'ektlar, hodisalar va xususiyatlarga oid har qanday pozitsiyani inkor etishni ham o'z ichiga olgan fikrlash jarayonining shak*li);
- **xulosa** (*ikki yoki undan ortiq hukmdan butunlay yangi hukmni, ya'ni natija yoki natijani keltirib chiqaradigan fikrlash jarayoni*) [3, 34 bet].

Xulosani hisobga olgan holda, odam asosan deduktiv va induktiv kabi xulosalardan foydalanadi deb aytishimiz mumkin. Induktiv asoslanadi fikrlash xususiydan umumiy hukmga, deduktiv esa umumiydan xususiyga.

Psixologiyada fikrlash turlarining quyidagi tasnifi quyidagi asoslarga ko'ra ajratiladi:

- **rivojlanish genezisi** (*vizual-samarali, vizual-majoziy, og'zaki-mantiqiy, mavhum-mantiqiy*);
- **hal qilinadigan vazifalar tabiati** (*nazariy, amaliy*);
- **batafsillik darajasi** (*munozarali, intuitiv*);
- **yangilik va o'ziga xoslik darajasi** (*reproduktiv va samarali fikrlash*) [13, 688 bet].

Vizual-samarali fikrlashning o'ziga xos xususiyati shundaki, fikrlash jarayoni haqiqiy narsalarga ega bo'lgan odam tomonidan amalga oshiriladigan amaliy transformatsion faoliyatdir. Ushbu turdagi fikrlash ishlab chiqarishda haqiqiy mehnat bilan shug'ullanadigan odamlarda rivojlangan.

Vizual-majoziy fikrlash deganda tasvirlar va tasvirlarga tayanish bilan tavsiflanadigan fikrlash turi tushuniladi. Aynan shu fikrlash turi amaliy faoliyatda yuzaga keladigan va yanada murakkab fikrlash turlarini shakllantirish uchun asos bo'lgan eng elementar hisoblanadi. Tushunchalar bilan mantiqiy jarayonlar yordamida amalga oshiriladigan fikrlash turi og'zaki mantiqiy deb ataladi.

Mavhum (abstract) - mantiqiy fikrlash - bu ob'ektning muhim aloqalari va xususiyatlarini ajratishga va ahamiyatsiz narsalardan chalg'itishga asoslangan fikrlash turi [4, 98 bet].

Nazariy fikrlash deganda nazariy xulosalarga asoslangan fikrlash turi tushuniladi. Nazariy fikrlash jarayonida qonunlar va qoidalar o'rganiladi.

Amaliy fikrlash-bu ko'p hollarda nazariy fikrlash bilan taqqoslanadigan fikrlash turi. Biroq, amaliy fikrlash maqsadlarni belgilash bilan bog'liq.

Diskursiv fikrlash - fikrlash mantig'i bilan bevosita bog'liq bo'lmagan fikrlash bilan tavsiflanadi. Shuningdek, fikrlashning bu turi vaqt o'tishi bilan rivojlanib boradi va mavzu tomonidan juda yaxshi tushunilgan bosqichlarga ega. Ushbu turdagi fikrlash intuitiv fikrlashning teskarisidir, chunki u vaqt o'tishi bilan minimallashtiriladi va bosqichlarga bo'linmaydi.

Reproduktiv fikrlash katta rol o'ynaydi, shuningdek past mahsuldorlik bilan belgilanadi. Ushbu turdagi fikrlash yordamida maktab o'quvchilari tuzilishi bilan ma'lum bo'lgan muammolarni hal qilishadi. Shuningdek, reproduktiv fikrlash nafaqat mutlaqo yangi materialni o'zlashtirishni, balki konvertatsiya talab qilinmasa, olingan bilimlarni amalda qo'llashni ham ta'minlaydi.

Samarali fikrlash kreativ deb ham ataladi. Samarali (kreativ) fikrlash deganda kreativ tasavvurga asoslangan fikrlash tushuniladi. Bu yuqori yangilik, uni olish jarayonining o'ziga xos xususiyati va intellektual shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi bilan tavsiflanadi.

Munozara:

Kreativ fikrlash har doim ham fikrlash turlaridan biri bilan bog'liq emas. Psixologlar odam qanday qilib yangi, mutlaqo g'ayrioddiy vazifalarni hal qilishini aniqlash uchun ko'p vaqt va kuch sarfladilar. Hozirgi kunga qadar ijodning psixologik tabiati haqidagi savolga aniq javob yo'q. Psixologiya muammolarni hal qilish jarayonini tavsiflashga, aniq yechimni topishga yordam beradigan shartlarni tavsiflashga imkon beradigan ba'zi ma'lumotlarga ega. Kreativ fikrlashning asosiy xususiyati nafaqat paydo bo'lgan muammolarni tahlil qilish, balki tizimli munosabatlarni o'rnatish qobiliyatidir [1, 150 bet].

Mahalliy va xorijiy psixologlarning ta'kidlashicha, kreativlik ilmiy bilimlar predmeti sifatida o'ziga xos xususiyatlarga ega: nafaqat uni o'rganish jarayonida qiyinchilik, balki uni tavsiflashda ham qiyinchiliklar mavjud. Shunday qilib, xorijiy psixologiyada kreativ fikrlash "kreativlik" atamasi bilan bog'liq. XX asrda aql-idrok va muammo yuzaga kelgan vaziyatlarni hal qilishning muvaffaqiyati o'rtasidagi munosabatlarning etishmasligi to'g'risida ma'lumot ushbu fikrlash turini ajratib turadigan turtki bo'ldi. Shuning uchun muammoli vaziyatlarni hal qilishning muvaffaqiyati ushbu ma'lumotni vazifalarda juda tez sur'atlarda turli yo'llar bilan o'zlashtirish qobiliyatiga bog'liq. Bundan kelib chiqadiki, shunga o'xshash fikrlash turi, ijodkorlik sifatida, insonning aql-idrokidan alohida o'rganila boshlandi, bu butunlay yangi narsalarni yaratish yoki kashf qilishni anglatadi.

Ko'pgina psixologlarning fikriga ko'ra, kreativlik kreativ fikrlash sifatida qaraladi. Shuning uchun kreativ fikrlashni tavsiflovchi to'rtta parametr mavjud:

- *yengillik;*
- *moslashuvchanlik;*
- *o'ziga xoslik;*
- *yangi o‘zgacha g‘oyalarni ishlab chiqish* [8, 105 bet].

Kreativ fikrlash deganda bilimlarni yaratish, kashf etish va o'zgartirish bilan bog'liq bo'lgan fikrlash tushuniladi. Bularga tasavvur va boshqalar kiradi. Kreativ fikrlashni o'rganib, N. V. Drujinin shunday xulosaga keldi: "kreativ odamlar ko'pincha fikrlashning yetukligi, chuqur bilim-mulohazalari, turli xil qobiliyatlari va atrofdagi voqelikka, xulq-atvorga va xatti-harakatlarga nisbatan o'ziga xos xususiyatlarini ajoyib tarzda birlashtiradilar" degan fikrini bildiradi [9, 656 bet].

Shunday qilib, kreativ fikrlashning quyidagi xarakterli qobiliyat xususiyatlarini mavjud:

- **Evristik** - naqshlar, xususiyatlar va munosabatlarni kashf qilishni talab qiladigan muammolarni hal qilish qobiliyati;
- **Ijodkorlik** - butunlay yangi usullarni shakllantirish qobiliyati;
- **Harakatchanlik** - bitta maqsad bilan birlashtirilgan muammolarni hal qilishga asoslangan mahorat;
- **Mustaqillik** - yangi bilimlarni olishga xalaqit beradigan an'analar va qarashlarga qarshi turish qobiliyati;
- **Ekspozitsiya** - o'rganilayotgan ob'ektning istiqbolini ko'rish, kelajakdagi holatni bashorat qilish, farazlarni taklif qilish qobiliyati;
- **Tizimlilik** - ob'ektni butun sifatida qamrab olish qobiliyati;
- **Ratsionallik** - eski bilim tizimini inkor etishga asoslangan mahorat;
- **Ochiqlik** - turli g'oyalarni qabul qilish va rad etish qobiliyati;
- **Antinomiya** - ob'ektning qarama-qarshi tomonlari yoki bir-birini istisno qiladigan ta'riflarining birligini ko'rish qobiliyati;
- **Umumlashtirish** qobiliyati.

Psixologlar, agar inson quyidagi mantiqiy jarayonlar guruhlarini bajarishga qodir bo'lsa, kreativ fikrlashga ega ekanligini isbotladilar: tizimlar va ularning elementlarini birlashtirish, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, tadqiqot jarayonlarini bajarish.

Matematikada kreativ fikrlashning tuzilishi quyidagicha ifodalanadi:

- *matematik materialni rasmiylashtirish, muammoning rasmiy tuzilishini tushunish qobiliyati;*
- *miqdoriy va sifat munosabatlari sohasida mantiqiy fikrlash qobiliyati;*

- ❖ *matematik mulohazalar jarayonini va tegishli harakatlar tizimini takomillashtirish qobiliyati;*
- ❖ *matematik faoliyatda fikrlash jarayonlarining moslashuvchanligi;*
- ❖ *fikrlash jarayonining yo'nalishini tez va erkin qayta qurish qobiliyati;*
- ❖ *aniq, sodda, iqtisodiy va oqilona yechim topish qobiliyati;*
- ❖ *matematik xotira;*
- ❖ *aqliy qobiliyatlarning matematik yo'nalishi*.

Kreativ fikrlash quyidagi ahamiyatsiz tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi: fikrlash jarayonlarining tezligi vaqtinchalik xususiyat sifatida, tez va aniq hisoblash qobiliyati, raqamlar va formulalarni yodlash, mavhum matematik munosabatlar va bog'liqliklarni vizual ko'rish qobiliyati.

Kreativ fikrlash har doim ham fikrlashning faqat bitta turi bilan bog'liq emas. Kreativ fikrlash jarayonida kognitiv faoliyatning o'zida motivatsiya, maqsadlar, baholash, ma'nolarga oid neoplazmalar paydo bo'ladi. Yana bir narsani aytishimiz mumkinki, kreativ fikrlash til bilan bog'liq.

Xulosa:

Shuni ta'kidlash kerakki, kreativ fikrlashni tavsiflovchi ko'rsatkichlar quyidagilar: ravonlik (tezlik), fikrning moslashuvchanligi va o'ziga xosligi. Ravonlik kabi ko'rsatkich kreativ fikrlashning fikrlash qulayligi va vazifaning aniqligi kabi tarkibiy qismlarini o'z ichiga oladi. Fikrlashning moslashuvchanligi deganda bir xil muammoni hal qilishning turli usullarini topish qobiliyati tushuniladi. Fikrlashning o'ziga xosligi-bu bir hil guruhga berilgan javobning minimal chastotasi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. I.S.Khotamov, M.K.Olimov, G.R.Madrahimova,I.S.Foziljonov “Kreativ fikrlash”. Kredit-modul bo‘yicha (*O‘quv qo‘l-lanma*)./ T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021. 192 bet.
2. Худойназаров, Э. М. (2022). Синфдан ташқари ишлар ўқувчилар мантиқий фикрлашини ривожлантириш омили сифатида: https://doi.org/10.53885/edinres 2022.8. 08.032
3. Khudoynazarov, E. (2023). Theoretical Foundations Of Growing Logical Thinking Of Elementary School Students. *International Bulletin of Engineering and Technology*, *3*(5), 33-37.
4. Madrakhimovich, K. E. (2023). Didactic Principles of Developing Logical Thinking in Students. *New Scientific Trends and Challenges*, 97-100.
5. Белошистая А.В., Левитес В.В. Развитие логического мышления младших школьников на основе использования специальной систем занятий: Монография / А.В. Белошистая, В.В. Левитес. – Мурманск: МГПУ, 2009. – 104 с.

6. Волков Б.С. Психология младшего школьника: уч. пособие / Б.С. Волков. – М.: Академический проект, 2005. – 208 с.

7. Виноградова И.П. Развитие мышления младших школьников в процессе решения нестандартных задач [Офиц. сайт]. URL: http://orenipk.ru/bank/Text/t31_11.htm (дата обращения: 13.02.2016).

8. Виноградова Т.И. Беглость, гибкость и оригинальность как основные компоненты в структуре креативности / Т.И. Виноградова // Научно-исследовательские публикации. – 2014. – № 4. – С. 104-108.

9. Дружинин В.Н. Психология общих способностей / В.Н Дружинин. – 2-е изд. – СПб.: Изд-во «Питер», 2009. – 656 с.

10. Талызина Н.Ф. Формирование познавательной деятельности учащихся / Н.Ф. Талызина. – М.: Знание, 2006. – 96 с.

11. Худойназаров, Э. М. (2020). Устные упражнения как основа формирования и развития деятельности математического мышления у учащихся начальных классов. *International scientific review*, (LXXI), 93-94.

12. Маклаков А.Г. Общая Психология: учебник для вузов / А.Г. Маклаков. – СПб.: Питер, 2008. – 583 с.

13. Немов Р.С. Психология / Р.С. Немов. – М.: Владос, 2003. – 688 с.

ANIQ FANLARNI O’QITISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH.

Miskinov B. Yakubov O.B-*Mudofaa vazirligiga qarashli Jaloliddin Manguberdi nomidagi harbiy-akademik litsey o’qituvchisi*.

Rajapova A.M-*IIV Xorazm akademiklitseyi o’qituvchisi*

Annatatsiya: Mamlakatimiz ta’lim tizimida aniq fanlarni o‘qitishda axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish dolzarb mavzudir. Axborot texnologiyalari - bu o'quvchilarga nafaqat bilim, ko'nikma va qobiliyatlarni, balki shaxsiy fazilatlarni ham egallashga yordam beradigan va ularning bilimga bo'lgan qiziqishini qondirishga yordam beradigan butun dunyo bo'ylab ta'lim vositasidir. Ushbu maqolada aniq fanlarni o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish haqida so'z boradi.

Kalit so’zlar: Renessans, aniq fanlar, axborot texnologiyalari, zamonaviy ta’lim, rivojlanish, ta’lim tizimi, multimedia, kompyuter dasturlari, GeoGebra, Matlab.

Аннотатция: Эффективное использование информационных технологий при преподавании конкретных предметов в системе образования нашей страны является актуальным вопросом. Информационные технологии – это всемирный образовательный инструмент, помогающий учащимся приобретать не только знания, навыки и умения, но и личностные качества, а также удовлетворять их

любознательность. Эта статья посвящена использованию информационных технологий в преподавании конкретных предметов.

Ключевые слова: Возрождение, конкретные науки, информационные технологии, современное образование, развитие, образовательная система, мультимедиа, компьютерные программы, GeoGebra, Matlab.

Annotation: The effective use of information technologies in the teaching of specific subjects in the education system of our country is a topical issue. Information technology is a worldwide educational tool that helps students acquire not only knowledge, skills and abilities, but also personal qualities and helps them to satisfy their curiosity for knowledge. This article is about the use of information technology in teaching specific subjects.

Key words: Renaissance, exact sciences, information technologies, modern education, development, educational system, multimedia, computer programs, GeoGebra, Matlab.

Mamlakatimiz taraqqiyotining yangi bosqichiga qadam qo’yilgan hozirgi davrda Uchinchi renessans poydevorini yaratishga bel bog’lagan O’zbekistonda buyuk allomalarimizning bebaho merosini chuqur o’rganish va uni keng jamoatchilikka yetkazish masalalari ustuvor masalalardan biriga aylandi, chunki zamonaviy jahon sivilizatsiyasida ilm fanning o’rni beqiyos.

Shiddat bilan rivojlanayotgan zamonimizda aniq va tabiiy fanlarning ahamiyati katta. Chunki bu ikki yo’nalish deyarli barcha sohalarni qamrab oladi. Aniq va tabiiy fanlar ilmiy tadqiqotlar, innovatsion texnikalar yordamida insoniyatga dunyoni anglash, uning qonuniyatlarini o’rganish va uning rivojlanishiga o’z hissasini qo’shishga imkon beradi. Bu fanlar yoshlarning Uchinchi Renessans davrida mustaqil va yetuk salohiyatli inson bo’lib yetishishiga imkon beradi.

Ilm-fan barcha sohalarda ham birdek jadallik bilan rivojlanyapti. Ayniqsa axborot texnologiyalarining rivojlanishi barcha sohalarning oldinga siljishiga yetarlicha ta’sir ko’rsatyapti. Axborot texnologiyalari aniq va tabiiy fanlarni o’qitishda ham o’zining muhim o’rniga ega. Axborot texnologiyalarini ta’lim jarayoniga tadbiq etishning asosiy maqsadi yangi turdagi ta’lim faoliyatining paydo bo’lishiga yordam berishdir. O’z faoliyatimizda ta’lim jarayoniga axborot texnologiyalarini joriy etib, o’quv jarayonida ulardan foydalanish bo’yicha ma’lum bir tajribalarga ega bo’lib bormoqdamiz. Axborot texnologiyalaridan dars jarayonida foydalanish ta’lim sifatini va samaradorligini oshiradi, ta’limning yangi metodlarini va shakllarini amalga oshirishga imkon beradi.

Ta’lim berish jarayonida o’quvchining fikrlashini, tasavvurini rivojlantirishga yordam beradigan ko’plab aniq va tabiiy fanlarni o’rganishga mo’ljalangan

kompyuter dasturlari, multimedia ta’lim dasturlari, loyihalar yaratildi. Ta'lim dasturlarining keng ro'yxati mavjud, ammo qulayroq va qulayroq GeoGebra bepul matematik dasturi bo'lib, u geometriya, algebra, jadvallar, grafiklar, statistika va arifmetikani o'z ichiga oladi. GeoGebra oddiy figuralar yaratish, geometrik ko‘pyoqlamalar, aylanish jismlari va ularning kesimlarini qurish, funktsiyalarni qurish va ularning dinamik o‘zgarishlarini amalga oshirish imkonini beradi. Koordinatalar asboblar paneli yordamida ob'ektlarni chizish mumkin.

GeoGebradan foydalanish mumkin bo’lgan holatlar:

- parametrli chiziqli va kvadrat tenglamalarni yechish;

- tenglamalar sistemasini yechish;

- trigonometrik, logarifmik va modulli funksiyalarni ko’rish, tengsizliklarni yechish;

- funksiyalarning xossalarini tadqiq qilish;

- hosila tushunchasini o’rganish;

- tekislkda figuralar yasash;

- ko’pburchaklar perimetri va yuzasini hisoblash;

- hajmli figuralar va ularning kesimlarini qurish;

- ehtimollik va statistik xarakteristikalar hisob-kitoblari, shu jumladan ehtimollik taqsimoti natijalarini grafik shaklda taqdim etish xususiyati;

- kompyuter algebra tizimi (CAS) yordamida ramziy hisob-kitoblarni bajarish;

-elektron jadvallar bilan ishlash (murakkab statistik ma'lumotlarni yuritish, moliyaviy va boshqa hisob-kitoblar).

Matematikani o’rganishda bizga ko’plab imkoniyatlar beradigan yana bir dastur Matlab dasturidir. Matlabning 1-lahjasi 70-yillarning oxirlarida Nyu-Meksika va Stanford universitetida yozilib, matritsalar nazariyasi, chiziqli algebra, sonlar tahlili kursidan dars berish uchun qo’llanilgan.

Hozir tizimning imkoniyatlari keng darajada oshgan. Hozirda Matlab - bu muxandislik va ilmiy hisoblarning yuqori samarali tili. U matematik hisoblar, ilmiy grafikani vizuallashtirish va dasturlashni ta’minlaydi.

Matlab tizimi ko’proq qo’llaniladigan sohalar:

- matematika va hisoblash
- algoritmlarni qayta ishlash

- hisoblash eksperimenti, modellashtirish imitatsiyasi, maketlash
- berilganlarni tahlil qilish va natijalarni vizuallashtirish
- ilmiy va muhandislik grafikasi
- amaliyot dasturlarini qayta ishlash

Matlab - bu shunday interfaol (bevosita) tizimki, undagi asosiy ob'ekt bo'lgan massivning o'lchamlarini aniq yozish talab qilinmaydi. Bu esa juda ko'p hisoblashlarni(vektor, matritsa ko'rinishidagi) tez vaqtda echish imkonini beradi. Shuning uchun Matlabda xotirani dinamik taqsimlash evaziga C va Fortran tillaridagiga qaraganda amallar bajarish osonroq kechadi. Matlab tizimi bu ham amaliyot muhit, ham dasturlash tilidir. Tizimning eng kuchli tomonlaridan biri bu Matlab tilida ko'p marta foydalaniladigan dasturlar yozish mumkin.

Matlab tizimining yordam lahjasidan foydalanish mumkin va Adobe Acrobat yordamida PDF formatda chop qilish mumkin. Adobe Acrobat tahrirlovchisi matnni har xil shriftlarda, grafika va tasvirlar bilan kitobni o'qish imkonini beradi.

Agarda kompyuter Internet tarmog'iga ulangan bo'lsa, Matlab tizimi varag'iga chiqish mumkin.

Matlab tizimida amaliy dasturlar paketi mavjud:

- Notebook
- Symbolic Mathematics Toolbox
- Control Systems Toolbox
- Signal Processing Toolbox

Matlab tizimining dastur ta'minoti tarkibiga "tirik" kitob (MS Word tahrirlovchisi muhitidan) yaratish uchun yangi vosita qo'shilgan. Amaliy dasturlar paketi Notebook shunday vositadir. Amaliy dasturlar paketi Notebook muhitida yaratilgan hujjat M-kitob deb ataladi. M-kitobda matnlar, Matlab tizimi buyruqlari va ularning bajarilish natijalari joylashgan. M-kitobni yaratish yoki tahrirlashda Word tahrirlovchisi M-book maxsus shablonidan foydalanadi. Bu shablon Word tahrirlovchisi hujjatidan Matlab tizimiga kirish va uni formatlashni boshqarish imkonini beradi. Amaliy dasturlar paketi Notebook bilan ishlash uchun Word tahrirlovchisini yuklash kerak va yangi M-kitob ochish yoki mavjud M-kitobni tahrirlash kerak. Word tahrirlovchisi hujjatini M-kitobga aylantirish mumkin. M-kitobga matn kiritish Word tahrirlovchisida matn kiritishdan farq qilmaydi. Matlab tizimi buyruqlari va operatorlarini yozish uchun maxsus kataklardan foydalaniladi. Bu buyruq va operatorlarni matn ichida ham joylashtirish mumkin. M-kitob bilan ishlashda amaliy dasturlar paketi Notebookning quyidagi buyruqlaridan foydalanish mumkin:

- Define Input Cell (kiritish yacheykasini yaratish)
- Define AutoInit Cell (avtostart yacheykasini yaratish)

- Define Calc Zone (hisoblash zonasini yaratish)
- Undefine Cells (yacheykani matnga akslantirish)
- Purge Output Cells (chiqarish yacheykasini o’chirish)
- Group Cells (ko’p satrli kiritish yacheykasini yaratish)
- Ungroup Cells (yacheykalar guruhini kiritish yacheykasiga akslantirish)
- Hide/Show Cell Markers (yacheyka markerlarini yashirish/ko’rsatish)
- Toggle Graph Output for Cell (grafika chiqarishni ta’qiqlash/ruxsat berish)
- Evaluate Cell (yacheykani hisoblash)
- Evaluate Calc Zone (zonani hisoblash)
- Evaluate M-book (M-kitobni hisoblash)
- Evaluate Loop (kiritish yacheykasini takrorlashda hisoblash)
- Bring MATLAB to Front (Matlab buyruqlar darchasini 1-bo’lib ko’rinadigan holga keltirish)
- Notebook Options (M-kitobdagi hisoblash natijalarini terminalga chiqarishni boshqarish)

Xulosa qilib aytganda, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari o'quvchilarni qiziqarli olamga olib kirishda o'qituvchining imkoniyatlarini kengaytiradi, bunda o'quvchilar axborotlarni mustaqil ravishda izlab topadilar, oladilar, tahlil qiladilar va boshqalarga yetkazadilar. Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek: "Biz yoshlarga doir davlat siyosatini hech og'ishmasdan, qat'iyat bilan davom ettiramiz. Nafaqat davom ettiramiz, balki bu siyosatning ustuvor vazifamiz sifatida bugun zamon talab qilayotgan yuksak darajaga ko'taramiz.

Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib,

dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol

topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz".

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo

etamiz. -T., O'zbekiston: NMIU, 2016. B-14.

2. Aniq fanlarni o'qitishda innovatsion texnologiyalar – тема научной статьи по СМИ (медиа) и массовым коммуникациям читайте бесплатно текст научно-исследовательской работы в электронной библиотеке К
и
б
е
р
Л

4. Nasirova Sh.N., Maxmudova M.A. The importance of electronic education resources in the effectiveness of the lesson Electronic journal of actual problems of modern science, education and training december 2019-V ISSN 2181-9750, Urganch, № 5, 2019.-S.1-8.

3. GeoGebra rasmiy sayti https://www.geogebra.org/.

Algebralıq teńlemelerdi sheshiwdiń grafikalıq usılı

Kaipanov Askar Bazarbaeyevich-*Nukus "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi*

Annotatsiya: Parametrge baylanıslı teńlemelerdi sheshiwde grafikalıq usıldı qollanıw úlken rol oynaydı. Parametrge baylanıslı teńlemelerdi sheshiwdiń grafikalıq usılınıń mazmunı tómendegiden ibarat;

Berilgen teńleme x qa qarata sheshiledi hám $x=\varphi(a)$ funkciyanıń xoa tegisligindegi grafigi sızıladı yamasa bul teńleme a parametrge qarata sheshiledi hám $a=\psi(x)$ funkciyanıń aox koordinatalar tegisligindegi grafigi sızıladı. Sońınan, teńlemeni sızılǵan grafikke qarata izertleymiz.

Parametrli teńlemelerdi sheshiwdiń grafikalıq usılı sheshimdi anaǵurlım kórgizbeli, barlıq múmkinshiliklerdi tolıǵıraq qamtıwǵa imkaniyat jaratadı. Bunda teńlemeni sheshiw barısında payda bolatuǵın barlıq jaǵdaylar hám artıqsha sheshimlerge alıp keletuǵın, ulıwma sheshimge iye bolmaytuǵın jaǵdaylardı shıǵarıp taslaw imkaniyatı payda boladı.

Klyuch sózler: Teńleme, teńsizlik, modul, ózgeriwshi, grafik, sheshim, koordinata.

Mısal 1.

$$\left(a^2-5a+6\right)x=a^2-4 \qquad (1)$$

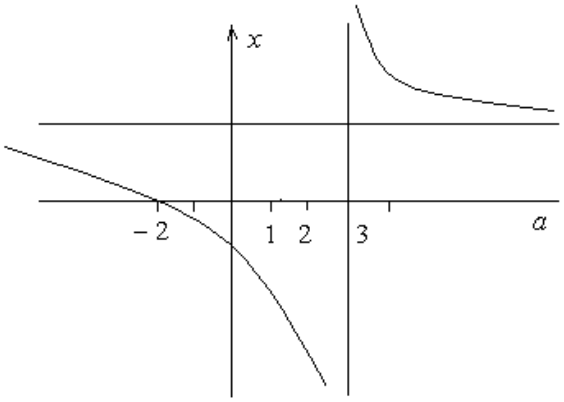
Teńlemeni sheshiń hám a parametrdiń qanday mánislerinde:

a) oń korenlerge b) teris korenlerge, v) nolge teń korenge g) sheksiz kóp sheshimge d) sheshimge iye emesligin anıqlań.

Sheshiliwi: (1) teńlemeni

$(a-3)(a-2)x=(a-2)(a+2)$ kórinisinde túrlendireyik; Eger $a=2$ bolsa, $-1\cdot 0\cdot x=0\cdot 4 \Rightarrow x$ qálegen ekenligine iye bolamız.

Eger $a \neq 3$ hám $a \neq 2$ bolsa, $x = \dfrac{(a+2)(a-2)}{(a-3)(a-2)} = \dfrac{a+2}{a-3} = 1 + \dfrac{5}{a-3}$

Juwabı:

$a < -2, \quad a > 3$ oń korenlerge

$-2 < a < 3$ te teris korenlerge

$a = -2$ de nolge teń korenge

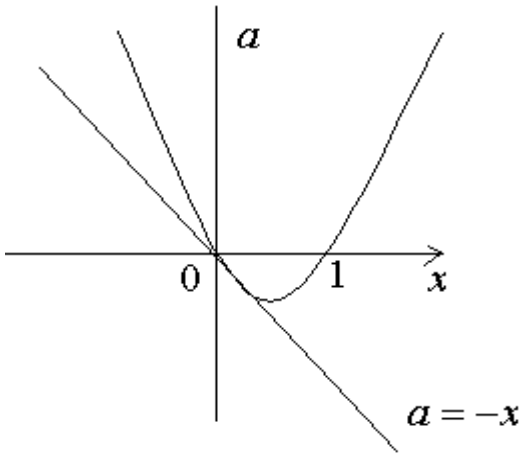
$a = 2$ sheksiz kóp sheshimge

$a = 3$ te sheshimge iye emes.

Mısal 2. $\sqrt{a + \sqrt{a + x}} = x$ parametrli teńlemeni sheshiń.

Sheshiliwi: Haqıyqıy mánisleri oblastı $x \geq 0$. Berilgen teńleme $f(f(x)) = x$ kóriniske iye, bunda $f(x) = \sqrt{a + x}$ qatań ósiwshi funkciya. Demek berilgen teńleme $f(x) = x; \quad \sqrt{x + a} = x$ teńlemege teń kúshli. Endi berilgen funkciyanıń grafigin

jasayıq:

1) $a = -x$

2) $a = x^2 - x$

$x^2 - x = 0 \quad x(x-1) = 0$

$x_1 = 0 \;\; x_2 = 1$

Endi parabola menen tuwrı sızıqtıń kesilisiw noqatların tabıw ushın $x^2 - x = -x \Leftrightarrow x = 0$ teńlemeni sheshemiz. Demek, tuwrı hám parabola tek (0,0) bir noqatta kesilisedi.

Juwabı: $a = -\frac{1}{4}$ te $x = \frac{1}{2}$ 1 korenge iye.

$-\frac{1}{4} < a \le 0$ de $x = \frac{1 \pm \sqrt{1+4a}}{2}$ 2 korenge

$a > 0$ de $x = \frac{1+\sqrt{1+4a}}{2} > 0$ 1 korenge

$a < -\frac{1}{4}$ te sheshimge iye emes.

Mısal 3. $x^2 + x + a - 2 = 0$ teńleme.

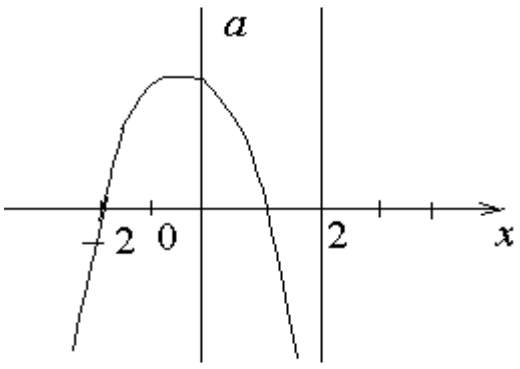
1) a parametrdiń qanday mánislerinde haqıyqıy korenlerge iye

2) a parametrdiń qanday mánislerinde haqıyqıy hár qıylı belgidegi korenlerge iye.

3) a parametrdiń qanday mánislerinde $|x| \le 2$ intervalda teńlemeniń tek 1 koreni jaylasqan.

Sheshiliwi: (2) teńlemeden a parametrin anıqlaymız: $a = -x^2 - x + 2$ hám $a(x)$ funkciyanıń grafigin jasaymız.

$D > 0 \quad x_1 = -2, \quad x_2 = 1, \; A\left(-\frac{1}{2}, \; \frac{9}{4}\right)$

Juwabı: 1) $a < \frac{9}{4}$ te haqıyqıy korenlerge iye.

2) $a < 2$ korenleri hár qıylı belgide .

3) $-4 \le a < 0, \quad a = \frac{9}{4}$ te tek 1 koreni ǵana $|x| \le 2$ intervalda jaylasqan.

Ádebiyatlar

1. Abduhamidov A.U. va boshq. Algebra va matematik analiz asoslari, I, II-qism.-T.: O'qituvchi.-2010.
2. Aleksandrov B.İ. i dr. Posobie po matematike dlya postupayushix v vuzı.-M.: Izd. Moskovskogo un-ta, 1972.
3. Galitskiy M.L., Moshkovich M.M., Shvartsburd S.İ. Algebra va matematik analiz kursini chuqur o`rganish.-T.: Óqituvchi, 1995.
4. Gornshteyn P.I., Polonskiy V.B. Yakir M.S. Zadachi s parametrami, M. 1998.
5. Evseeva A.I. Uravneniya s parametrami // Matematika v shkole, 2003, №7.
6. Epifanova T.N. Graficheskie metodı resheniya zadach s parametrami // Matematika v shkole, 2003.
7. Zavalo S.T. Uravneniya i neravenstva, Kiev.-1973..
8. Kojuxova S.A., Kojuxov S.K. Svoystva funktsiy v zadachax s parametrom // Matematika v shkole, 2003.
9. Litvinenko V.N., Mordkovich A.G. Praktikum po elementarnoy matematike. Algebra. Trigonometriya. –M.: Prosveshenie, 1991.
10. Markov V.K. Metod koordinat i zadachi s parametrami.-M: Izd. MGU, 1970.
11. www.ziyonet.uz
12. www.referat.arxiv.uz
13. www.pedagog.uz

BIOLOGIYA SHÍNÍĞÍWLARÍNDA VIRTUAL LABORATORIYA DÁSTÚRLERINEN PAYDALANÍW METODIKASÍ.

Rametullaeva Venera Karimollaevna-*Nókis "Temurbekler mektebi" áskeriy-akademiyaliq liceyi biologiya páni oqıtıwshısı*

Omarova Dilnaz Boranbaevna-*Nókis "Temurbekler mektebi" áskeriy-akademiyaliq liceyi biologiya páni laboranti*

Annotaciya : Zamanagóy tálim sistemasında virtual laboratoriyalardan paydalanıw ózlestiriwde joqarı nátiyje beredi. virtual laboratoriya jumısları arnawlı kompyuter programmaları bolıp, qandayda bir process yaki obyektni modellerin monıtorda yamasa noutbukda kóriw múmkinshiligin beredi. Ulıwma bilim beriw mektepleri ushın biologiya páni boyınsha virtual laboratoriyadan paydalanıw oqıwshılar ózlestiriw natiyjeliligi asıwına alıp keledi.

Tayanısh sózlar:AKT, virtual laboratoriya, programma, elektron mazmunı, mikroskop, lupa, mikropreparatlar, reaktivler.

Respublikamızda zamanagóy informacion-texnologiyalari hám kommunikatsiyaların jaratıw, elektron mámleket xızmetlerin kórsetiwdiń pútin sistemasın islep shıǵıw, mámleket shólkemleriniń xalıq menen baylanıs etiwiniń jańa mexanizmine ótiw, mektep, orta arnawlı hám joqarı tálimdi elektron oqıw qurallar menen támiyinlew ushın jetilisken programmalıq támiynatqa bolǵan mútájlik asıp barıp atır. Cifrlı texnologiyalar turmısımızdıń barlıq iskerlik tarawılarına izbe-iz kirip baratırǵan bir waqıtta bir ǵana tálim salasın kompyuterlestiriw hám avtomatlastırıw, basqarıwda informaciya texnologiyalarınan paydalanıw boyınsha salmaqlı jumıslar ámelge asırılıp atır. Atap aytqanda, tálim mákemeleriniń oqıw laboratoriya hám texnikalıq úskeneler, kompyuterler, multimedialı elektron resurslar, elektron sabaqlıqlar hám oqıw qóllanbaları menen támiyinlengenligi, sol menen birge, tálim sistemasında immersiv texnologiyalar, zamanagóy interaktiv tálim ortalıǵı engizillıgi buǵan ayqın mısal bóle aladı. [1, 43-b.].

Virtual laboratoriyalardan paydalanıw tómendegi jaǵdaylarda zárúr boladı:

laboratoriya shınıǵıwların ótkeriw ushın kerek bolatuǵın ;

materiallar, reaktivler hám úskeneler jeterli bolmaǵan sharayat;

aralıqtan oqıtıwdı ámelge asırıwda, sonıń menen birge, ilimiy jumıs jurtıshda.

Tábiyiy pánlerden virtual tájiriybeler, virtual laboratoriya jumısları tálimdiń perspektivalı baǵdarı bolıp, studentler hám oqıtıwshılar itibarın tábiy ózine tartadı. virtual laboratoriyalardı oqıw ámeliyatına engiziwdiń zárúriyatı, tálimdi nomerlestiriw sharayatında búgingi dáwir talabı esaplanadı. Oqıw processlerinde kompetentlilikka tiykarlanǵan jantasıwdı ámelge asırıw tálimdiń ámeldegi standartları oqıw processinde shınıǵıwlardı ótkeriwdiń aktiv hám ınteraktiv formaların, sonday-aq kompyuter simulyatsiyalarini, auditoriyadan tısqarı jumıslar menen birgelikte keń qóllawdı názerde tutadı hám studentlerdiń kásiplik pedagogikalıq iskerlikke tayarlawda zárúrli áhmiyetke iye boladı.

“Virtual laboratoriya jumısı" termini ele basqa túsinikler, atap aytqanda, tábiyiy pánlerdi oqıtıwda virtual laboratoriya túsinigi hám virtual tájiriybe menen baylanıslılıǵın anıq ańlatiwshı tiykarlanǵan atamanı almaǵan. [2].

Dubovikova Z. N. virtual laboratoriyalardı qóllaw boyınsha tómendegishe kassifikatsiyani usınıs etedi:-demonstratsion qóllaw (real isten aldın) -real orınlanıwıkerak bolatuǵın jumıstı úlken ekranda proyektor járdeminde kórsetiw;-ulıwmalastırıw ushın qóllaw (real istenso'ng) frontal (demostratsiya arqalı nátiyjelerdi anıqlawtırıw, juwmaqlardı qáliplestiriw hám bekkemlew), yaki individual (eksperimentning matematikalıq tárepi, grafiklardı analiz qılıw, sanlar áhmiyeti, alınǵan nátiyjelerdi real turmısqa salıstırıw) rejimlerde;-eksperimental

qóllaw (real jumıs ornında) -individual (kishi gruppalarda) tapsırmalardı real atqarmastán virtual atqaradı hám kompyuterde eksperiment ótkeredi [3].

Virtual laboratoriyanıń birinshi bet áynegi: Úlkenlashtirib kórsetiwshi ásbaplar vao'simlik toqımasınan waqtınshalıq preparat tayarlaw.

Maqset. Lupa hám mikroskop dúzilisi menen tanısıw, islewdi úyreniw, ósimlik shólkemlerinen waqtınsha preparat tayarlaw kónlikpesin qáliplestiriw. 1.Úlkeytip kórsetiwshi ásbaplar

Jumıs baǵdarı :1. Úlkenlestiriwshi ásbaplardı kórip shıǵıw.

2. Lupanı dúzilisin úyreniw.

3. Mikroskop menen islew qaǵıydaları menen tanısıp shıǵıw.

4. Mikroskoptı jaqsılap úyrenip shıǵıw hám onıń optikalıq hám mexanik bólimlerin tabıw.

2. Ósimlik toqımasınan waqtınshalıq preparat tayarlaw.

Jumıstıń barıwı : Ósimlik toqımaların, olardıń kletkalıq dúzilisin úyreniw ushın hár qıylı preparatlar tayarlanadı. Qoplovchi toqımanı úyreniwde tradiskansiya bargidan paydalanıladı. Onıń ushın japıraq juwıladı, buyım aynashasın tazalap ústine bir tamshı suw tamızıladı. Japıraq astından skalpel járdeminde juqa etip kesindi alınadı hám priproval iyne járdeminde buyım aynekshesınıń suw tamızılǵan ayına qoyılıp qaplawshı ayna jawıp mikroskopda kóriledi. Tap sonday preparat tayarlab kartoshka tuganagi yamasa ivitilgan biyday dáninentoplawshı toqımanı, almurt yamasa biyi miywesiniń eti (mezokarp) den alıp kletkaların kóriw múmkin. [4]

Ádebiyatlar

1.Ergasheva G.S., Umarova M.N. The use of digital educational technologies in biology lessons // The modern vector of the development of science Proceedings of the IV International Scientific and Practical Conference 13-14 April 2023. -Philadelphia, USA. 110 p. –pp. 43-45.

2.Гавронская Й.Й., Оксенчук В.В. методика создания виртуалных лабораторних работ по химии // Современные проблемы науки и бразований. –2015. –No 2-2.;URL:https://science-education.ru/ru/article/view?id=22290

3.Дубовикова З.И., Использование виртуальных лабораторных работ по биологии в условиях реализации ФГОС ООО, февраль 2020 год //

4. BIOLOGIYA MASHG‘ULOTLARIDA VIRTUAL LABORATORIYA DASTURLARIDANFOYDALANISH METODIKASI

Ergasheva Gulruxsor Surxonidinovna Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika unversiteti professori,

INTERFERON INDUKSIYA BO`LISHIDA ORGANIZMNING GIPOREAKTIVLIK HOLATI

Namozov Orif Mardonovich

Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti dotsenti

Rametullaeva Venera Karimollaevana

Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi biologiya fani o‘qituvchisi

Rezyume. Organizmni giporeaktivlik holatidan chiqarish orqali endogen interferon sintez bo`lishini regulyatsiya qilish, induktorning qisqa muddatli ta’sir etishining oldini olish va natijada endogen interferonning uzoq muddatli hosil bo`lishiga erishish mumkinligi o`rganilgan.

Kalit so‘zlar: gossiol, megosin, megoferon, rometin, gozalidon, interferon induktori, hujayra kulturasi, giporeaktivlik (refrakterlik), kombinatsiya.

O‘simliklardan ajratib olingan yangi moddalar yoki ular asosida sintez qilingan hosilalarning virusli kasalliklarga qarshi biologik faolligini, shu moddalarning organizmda endogen interferon sintezini induksiya qilishi orqali aniqlash, shuningdek, turli hujayralarning viruslarga qarshi rezistentligini organizmga moddani turli usullar bilan kiritish orqali kuchaytirish kabi qonuniyatlarni tajriba yo`li bilan aniqlash katta ahamiyatga ega bo`lmoqda. Virusli infeksiyalarga qarshi dorivor moddalar qo`llanilishi natijasida organizmning viruslarga qarshi kurashish faolligi oshadi [1, 2].

Hozirgi paytda interferonning bir necha yuzlab turli-tuman kimyoviy tuzilishga ega bo`lgan induktorlari ma'lum. Ular yuqori va quyi molekulyar tabiiy va sintetik birikmalardan iboratdir. Bu moddalarning barchasi umumiy biokimyoviy xossaga ega bo`lib, hujayra kulturasida va tirik organizmda interferon hosil qila olishga moyilligi bor. Ko`plab quyi molekulyar induktorlarning biologik faolligi va kimyoviy tuzilishi orasida o`zaro bog`liqlik borligi va shuningdek, bu bog`liqlik hozirgacha to`liq aniqlanmaganligi olimlarda katta qiziqish uyg`otmoqda. Tabiiy va sintetik kimyoviy moddalar o`zlarining endogen interferon induksiya qila olish xossasini namoyon qilishi bilan davolashda keng qo`llashga yaroqli bo`lgan preparatlarga aylanishi mumkin.

Diqqatni ko`proq, o`simliklardan ajratib olingan quyi molekulyar birikmalar o`ziga tortmoqda [1]. Chunki, bunday moddalar boshqa turdagi kimyoviy birikmalardan, kelib chiqishining tabiiyligi, antigen faolligi yo`qligi, ma’lum kimyoviy tuzilishga ega bo`lib, biologik faolligi bilan kimyoviy tuzilishi orasidagi o`zaro bog`liqlikni aniqlash imkoni borligi va shunday qilib, tirik organizm uchun zaharliligi kam, interferon sintezini induksiya qilishda yuqori faollikka ega bo`lgan, viruslarga qarshi faollikni namoyon eta oladigan yangidan-yangi induktorlarni yaratishda maqsadga muvofiqligi bilan ajralib turadi. Bunday

induktorlar endogen interferon sintezini induksiya qila olishi bilan virusli va bakteriyali kasalliklarni davolashga nomzod dorivor moddalar hisoblanadi [3].

Tibbiy davolashda ishlatish uchun o`simliklardan ajratib olingan moddalar orasida quyi molekulyar polifenollar va ularning hosilalari bilan bir qatorda glisirrizin kislotaning hosilalari ham istiqbolli preparatlar bo`lib hisoblanadi [4, 5]. Ko`p sonli o`simlik moddalari orasidan alohida e'tiborga ega bo`lgani ─ polifenollar, ya'ni Gossipol hosilalari va shunga o`xshash birikmalar bo`lib, ular noyob kimyoviy tuzilishga egaligi, funksional guruhlarining ko`p (polifunksional)ligi, toutomer holatlarga oson o`ta olishi va yuqori darajada reaksiyaga kirishuvchanligi, keng doirada: saraton kasalligida va viruslarga qarshi immunitetni modullovchi hamda shu kabi boshqa biologik ta'sirlar ko`rsatishda faollikka ega bo`lishini ta'minlaydi [6, 7].

Rometin preparati – Megosinning N–polivinilpirrolidon (PVP) (molekulyar massasi 8000±2000) bilan hosil qilgan kompleksi [8] hamda Megoferon, ya'ni Megosinning glitsirrizin kislota bilan hosil qilgan kompleksining interferon sintezini induksiya qilish faolligi (titri) tajriba hayvonlari organizmida, oldindan ma'lum bo`lgan Gossipol va Megosin moddalariga nisbatan taqqoslab o`rganildi (1- jadval).

1- jadval

Tanlab olingan moddalarining asos va nazorat moddalarga nisbatan fizikaviy, kimyoviy xossalari va biologik faolligidagi farqi

Modda nomi (shifri)	**Tarkibi**	**Molekulyar tavsifi**	**Interferon faolligi, bk/ml**	**Suvda eruvchanligi**
Gossipol (asos modda)	2,2'-bis-(1,6,7-trigidroksi-3-metil-5-izopropil-8-formil)-naftalin	Quyi molekulyar	16─32	Amalda erimaydi
Megosin (nazorat modda)	2,2'-bis-(1,6,7-trigidroksi-3-metil-5-izopropil-8-metiniminoetan-sulfat-natriy)-naftalin		64─128	Kam eriydi
Megoferon	2,2'-bis-(1,6,7-trigidroksi-3-metil-5-izopropil-8-		512─1024	Yaxshi eriydi

(hosila modda)	metiniminoetan-sulfat-natriy)-naftalinning glisirrizin kislota bilan hosil qilgan kompleksi			
Rometin (hosila modda)	2,2'-bis-(1,6,7-trigidroksi-3-metil-5-izopropil-8-metiniminoetan-sulfat-natriy)-naftalinning N–polivinilpirrolidon bilan hosil qilgan kompleksi	Yuqori molekulyar	1024	Yaxshi eriydi

Gossipolning suvda eruvchanligi yaxshilangan hosilalari – Rometin va Megoferon preparatlari Gossipol preparatiga nisbatan interferon sintezini yuqori darajada (512─1024 yed/ml gacha) induksiya qilishi tajribada isbotlandi.

Preparatlarning faollik ketma-ketligini quyidagicha ifodalashimiz mumkin:

Gossipol < Megosin < Rometin < Megoferon.

Induktorlarni tibbiy amaliyotda qo`llashdagi cheklanishlardan biri organizmning ma'lum induktorga nisbatan giporeaktivlik (refrakterlik) holati yuzaga kelishi, ya'ni organizmga yoki hujayra kulturasiga preparatni takroran berishga javoban interferonning kam miqdorda hosil bo`lishi bilan tavsiflanadi [9, 10, 11].

ADABIYOTLAR

1. Ершов Ф.И. ─ «Противовирусные средства». //«Клиническая фармакология и терапия», Москва, 1995, Т.4, №4, С.72─75.

2. Масычева В.И., Даниленко Е.Д., Игнатьев Г.М. и др. «Особенности формирования противовирусной устойчивости при местном применении индуктора интерферона Ридостина». //«Вопросы вирусологии», 1997, №3, С.126─128.

3. Ершов Ф.И., Сайиткулов А.М., Тазулахова Э.Б., Асланова Д.Х. «Растительные вещества ─ активные индукторы интерферона». //В сб.: «Интерферон─89», Москва, 1989, С.37─42.

4. Исмаилов А.И., Барам Н.И., Зияев Х.Л. и др. ─ «Таблетки Гозалидона, обладающий антихламидийным действием». //Патент. Приоритет. № 9900355.1 полож. реш. от 13.03.2001.

5. Сайиткулов А.М., Виноград Н.А., Зияев Х.Л. и др. ─ «Индуктор интерферона на основе Госсипола». //В сб.: «Интерферон─92», Москва, 1992, С.149─153.

6. Дидковский Н.А., Малашенкова И.К., Тазулахова Э.Б. ─ «Индукторы интерферона ─ новый перспективный класс иммуномодуляторов». //«Аллергология», 1998, №4, С.26─32.

7. Ершов Ф.И., Тазулахова Э.Б.─ «Индукторы интерферона ─ новое поколение иммуномодуляторов». //«Вестник Российской Академии медицинских наук», 1999, №4, С.52─56.

8. Режепов К.Ж., Казанцева Д.С., Эрматов А.М., Намазов О.М. и др. ─ «Фенольные соединения: фундаментальные и прикладные аспекты». //«Материалы IX Международного симпозиума», Москва, 2015, С.636–638.

9. Тазулахова Э.Б., Сайиткулов А.М., Ершов Ф.И. ─ «Возможности преоделения гипореактивности к индукции интерферона». //«Вопросы вирусологии», 1983, №3, С.334─336.

10. Фам Дык Мань, Сайиткулов А.М., Жураева У.М. ─ «Противовирусная активность растительных индукторов интерферона при экспериментальной гриппозной инфекции». //«Истеъдод», Ташкент, 1998, №8, С.36─37.

11. Фам Дык Мань ─ «Закономерности продукции интерферона при использовании индукторов растительной природы». //«Клиническая и теоретическая медицина Узбекистана», Ташкент, 2000, №1, С.52─55.

ELEKTRODINAMIKA BO‘LIMINI O‘QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANIB O‘QUVCHILARNING IJODKORLIK QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH

O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Toshkent
“Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi fizika fani
*yetakchi o‘qituvchisi-**Boltaboyeva Rayxan Ismailovna*** boltaboyevarayxan77@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada harbiy-akademik litseylarda fizikaning elektrodinamika bo‘limini o‘qitishda interfaol metodlardan foydalanish haqida fikr-mulohazalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: masala, integrativ texnologiya, arifmetik usul, algebraik usul, grafik usul, aralash usul.

Mamlakatimizda faoliyat olib borayotgan pedagogik soha mutaxassis-larining fikricha “Zamonaviy pedagogik texnologiya” - bu o‘quvchilarni o‘qitish, o‘rgatish va ularni har tomonlama rivojlantirish qonun-qoidalarini o‘z ichiga olgan pedagogik tadbirlar tizimidan iborat. [1.5]

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, ta’limni texnologiyalashtirish asosini, ta’lim oluvchilarni, uning samaradorligini oshirish va ta’lim oluvchilarni berilgan sharoitlarda va ajratilgan vaqt ichida

loyihalashtirilayotgan o‘quv natijalariga erishishlarini kafolatlash maqsadida to‘liq boshqarish g‘oyasini tashkil etishdir.

Ta’lim amaliyotida “Zamonaviy pedagogik texnologiya” 3 ta ko‘rinishdagi tayanch mazmunidan iborat:

1. *Umumiy pedagogik mazmun.* Bu ko‘rinish ta’lim muassasadagi ta’lim-tarbiya mezoni bilan chambarchas bog‘liq;

2. Xususiy uslubiy mazmun. Bu o‘quvchi tomonidan aniq bir mavzu uchun tanlab olingan usul va didaktik vositalar majmuasidan iborat bo‘lib, shu orqali ta’lim bosqichlari tizimga solinadi;

3. Modulli texnologik mazmun. Berilgan ta’lim mazmuni qismlarini alohida texnologiyalashtiriladi va qo‘yilgan maqsadga erishiladi.[2.24]

O‘qituvchining darsda ilg‘or pedagogik texnologiyani joriy qilishdagi bosqichlari quyidagicha:

- ta’lim oluvchilarga bo‘lajak faoliyatning maqsadlarini qo‘yish va tushuntirish;
- o ‘qitishning tanlangan usullari, vositalari va shakllarini qo‘llash;
- ta’lim oluvchilar faoliyatini rag‘batlantirishning turli choralarini ko‘rish;
- o‘qitish jarayonlarining sifatini nazorat qilish va baholash, ularni tahlil qilish va korreksiya qilish.

O‘qitish texnologiyasini joriy qilish va amalga oshirish jarayonida, pedagogik tizimning barcha komponentlarini ularning bir-biri bilan o‘zaro bog‘liqligi va o‘zaro belgilanganligi albatta mavjudligi, o‘quv jarayoni qatnashchilarining psixologik shaxsiy va individual xususiyatlarini albatta hisobga olish va boshqa kabi omillarni hisobga olish kerak.

Shu o‘rinda biz innovatsiya va interfaol so‘zlarining ma’nosini ochib ketsak. Innovatsiya – ta’lim tizimidagi har qanday yangilik. Ularni baholash va pedagogik jamoa tomonidan o‘zlashtirishi, qo‘llashi. Interfaol (inter – lotincha – o‘zaro) o‘zaro faol, ya’ni o‘qituvchi bilan o‘quchining faol munosabati, idrok etishi, to‘liq tushunishi. Innovatsiya – bu yangilikni kiritish, qo‘llash degan ma’noni anglatadi.[1.10]

Har bir dars uchun mos keladigan metodlarni tanlash, shubhasiz, o‘qituvchidan katta mahorat, ijodiy yondashuv, tajriba va metodik bilim talab qiladi. Qo‘llanilayotgan metod o’quvchilarning teran mushohada qilishi, tafakkurini rivojlantirishi, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirishiga maksimal yordam berishi kerak.

Darsda innovatsion usullardan foydalanish uchun namunalar:

1. “ Bingo” metodi

Bu o‘tilgan mavzuni takrorlash va mustahkamlash usullaridan biri bo‘lib, o‘quvchilar diqqatini, tafakkurini, bilimdonligi, chaqqonligini aniqlaydi.

O‘qituvchi kattaliklar nomini aytib turadi, o‘quvchilar raqam bilan belgilab chiqishadi. Kim birinch va to‘g‘ri belgilaganiga qarab baholanadi. Masalan:

φ	**E**	**ε**	**ρ**	**A**	**σ**	**r**
U	**q**	**I**	**R**	**P**	**j**	**W**
C	**Δ** φ	**d**	**ε** $_0$	**e**	**F**	**k**

1. Elektr maydon kuchlanganligi
2. Kuchlanish
3. Tok kuchi
4. Tok zichligi

va hokazo.

2. “Xotira mashqi” o‘yinining borishi:

O‘quvchilarga 10 ta fizik tushuncha aytiladi, 3 marta takrorlanadi. Nechta eslab qolishi tekshiriladi. 9-10 ta so‘z topsa – a’lo, 7-8 ta topsa – yaxshi, 5-6 ta topsa – qoniqarli deb baholanadi. Masalan:

Kuchlanganlik, elektr toki, potensial, zaryad, Amper, kuchlanish, kondensator, tok manbai, quvvat, tok zichligi.

3. “ Mosini toping” metodi

Bunda o‘quvchilar jadvalda sonlar bilan berilgan savollarga mos javoblarni harflar orqali belgilashadi. Bu metod orqali o‘quvchilardagi sinchkovlik, ziyraklik qobiliyatlari tekshiriladi. O‘tilgan mavzularni takrorlashda, mustahkamlashda qo‘llash maqsadga muvofiq.

1	Zanjirdagi tok kuchi kuchlanishga to‘g‘ri, qarshilikka teskari proporsional.	**A**	To‘liq zanjir uchun Om qonuni
2	Tashqi kuchlarning berk zanjir bo‘ylab birlik zaryadni ko‘chirish da bajargan ishiga teng kattalik	**B**	Umumiy tok kuchi o‘tkazgich lardagi tok kuchi bilan bir xil

3	Ampermetr o‘lchash chegarasini oshirish uchun shunt	**C**	Tok manbaining bera oladigan eng katta tokidir.
4	I=ε/ R+r	**D**	Kuchlanish
5	O tkazgichlar ketma-ket ulanganda	**E**	Zanjirning bir qismi uchun Om qonuni
6	Qisqa tutashuv toki -	**F**	Umumiy tok kuchi o‘tkazgichlardagi tok kuchlari yig‘indisiga teng
7	O‘tkazgichlar parallel ulanganda	**J**	Elektr yurituvchi kuch
8	berk zanjir bo‘ylab birlik zaryadni ko‘chirishda bajargan ishiga teng kattalik	**H**	Parallel ulanadi

4. “Ha yoki yo‘q”

Bu metoddan dars jarayonida o‘tilgan mavzuni takrorlab olish uchun, vaqtdan unumli foydalangan holda barcha o‘quvchilarni frontal baholashda ishlatiladi. Berilgan savollarga o‘quvchilar faqat “ha” yoki “yo‘q” deb javob berishadi. Masalan:

1. Zaryadli zarralar o‘z-o‘zidan harakatga keladi?

2. O’tkazgich ko’ndalang kesimidan vaqt birligi ichida oqib o’tgan zaryad miqdoriga elektr toki deyiladi

3. Vaqt davomida kattaligi va yo’nalishi o’zgarmaydigan tok o’zgarmas tok deyiladi.

4. Tok kuchi voltmetr yordamida o’lchanadi.

5. Zanjirning bir qismi uchun Om qonuni tok kuchi, kuchlanganlik va qarshilikni bog’laydi

6. O’tkazgich qarshiligi tok kuchi va kuchlanishga bog’liq

7. O’tkazgich qarshiligi temperaturaga bog’liq

8. O’tkazgichlar ketma-ket ulanganda umumiy kuchlanish o’tkazgichlardagi kuchlanishlarga teng.

5. “Aqliy hujum” orqali formulalar ustida ishlash:

Bu orqali o’quvchilarning ijodkorlik qobiliyati rivojlanadi. O’zlariga umuman notanish bo’lgan formulalarni keltirib chiqaradilar. Shu orqali o’zlariga bo’lgan ishonchlari mustahkamlanadi.

1.Lorens kuchi formulasini yozing:

2.Moddiy nuqta aylana bo’ylab harakatlansa qanday kuch yuzaga keladi?

3.Ikkala kuchni tenglashtiring.

4. Magnit maydonidagi zaryadli zarrachaning harakat trayektoriyasi aylanadan iborat bo’lsa, uning radiusi nimaga teng?

5. Aylanma harakatda aylanish davri nimaga teng edi?

6.Zarraning aylanish radiusini bilgan holda, uning aylanish davrini qanday hisoblash mumkin?

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Golish L.V., Fayzullayeva D.M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish. – T.: Iqtisodiyot, 2011. – 208 b.

2. Azizxo’jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedmahorat. T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2003 – 176 b.

FIZIKA FANIGA OID AYRIM MASALALARNI GRAFIK USULDA YECHISH METODIKASI

Djanikulov Sherali Baxodirovich-*Shahrisabz “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi oliy toifali fizika fani o‘qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada fizika faniga oid ayrim masalalarni grafik usulda yechish metodikasi keltirilgan. Ushbu maqolaning maqsadi bir fizik miqdorning boshqasiga bog‘liqligini ifodalovchi funksiyalarning grafiklarini tuzish va tahlil qilish uchun talabalarning "grafik savodxonligini" oshirishdan iborat. Ushbu maqola maktab o‘qituvchilari va akademik litsey iqtidorli o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, maqoladan ular fizika fanidan olimpiadalarga tayyorgarlik ko‘rishda, shuningdek, fizika fanini chuqurroq o‘rganishda ham foydalanish mumkin.

Kalit so‘zlar: grafik, grafik metod, grafik savodxonlik, grafik munosabat.

Zamonaviy maktab fizikasi darsliklarida fizik jarayonlarning grafik tasviriga unchalik ahamiyat berilmagan. Koordinatalar va tezlikning vaqtga funksional bog‘liqligi maktab darsliklarida keltirilgan bo‘lsa-da, bu juda yuzaki muhokama qilinadi. Misol sifatida faqat standart topshiriqlar ko‘rib chiqiladi.

Maktab fizika darsliklarida boshqa grafik misollar (masalan, massaning zichlikka, kuchning koordinata yoki vaqtga bog‘liqligi va boshqalar) berilmagan. Fizika fanidan o‘tkazilayotgan nufuzli olimpiadalarda foydalanilgan masalalarda ham grafiklar tez-tez uchrab turadi.

Birinchidan, olimpiadada ishtirok etayotgan o‘quvchilar “grafiklarni o‘qiy olishlari”, ya’ni grafikda nima ko‘rsatilganligini tushunishi; bir fizik miqdorning boshqasiga to‘g‘ri yoki teskari proportsionalligi nimani anglatishini, grafik munosabatlardan qanday qo‘shimcha ma'lumotlarni olish mumkinligini tushunishi kerak.

Ikkinchidan, yechimi analitik jihatdan ancha murakkab va mashaqqatli bo‘lgan ayrim masalalarni yechishda ma'lumotlarni grafik ko‘rinishda ifodalash orqali ancha oson yechish ham mumkin. Bunday masalalarda o‘quvchi masalaning holatini tahlil qilishi, optimal sanoq sistemasini tanlashi va unda analitik yechimni sezilarli darajada soddalashtirish yoki masalani yechish jarayonini tushuntirish (isbotlash) imkonini beradigan grafiklarni chizishi muhim ahamiyatga egadir [1,5].

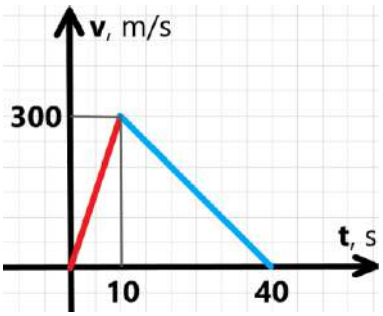
Grafik tushunchasiga turli xil ta'riflar mavjud. Grafik - bu chiziqlar va boshqa grafik elementlardan foydalangan holda ba'zi sonli ma'lumotlarni vizual ravishda ko‘rsatadigan chizmadir. Matematikadagi grafik raqamlar va miqdorlar o‘rtasidagi bog‘liqlikning vizual tasviridir. [1,8]

Fizika masalalarini yechishda grafiklardan keng foydalaniladi. Masalan, harakat masalalarida tezlanish va tezlikni to‘g‘ri chiziqning qiyalik burchagi tangensi, bosib o‘tgan masofa va tezlikning o‘zgarishini grafik ostidagi sohaning yuzasi bilan aniqlash mumkin.

Eng muhimi, masalada berilgan vaziyatning ko‘rgazmaliligini oshirish va o‘quvchilarda masaladagi vaziyatni to‘g‘ri tasavvur qilishi uchun ham grafiklardan foydalanish mumkin. Ushbu "ko‘rgazmalilik" masala bayonida tasvirlangan fizik qonunlarning o‘ziga xos xususiyatlarini yaxshiroq tushunishga yoki analitik hisob-kitoblarni soddalashtirishga imkon beradi.

1-masala. Yer sirtidan vertikal yuqoriga uchirilgan raketaning dvigatellari 10 s davomida ishlab turdi va raketaga 30 m/s^2 tezlanish berdi. Dvigatellar o‘chirilgach raketa yer sirtidan qanday maksimal balandlikka ko‘tariladi? [2,16]

Masalaning yechilishi:

1-rasm. Raketa harakatlanish tezligining vaqtga bog‘lanishi:
qizil chiziq – dvigatel ishlayotgan vaqtda tezlik grafigi
ko‘k chiziq – dvigatel ishlamayotgan vaqtda tezlik grafigi

Ushbu masalani yechishda tezlikning vaqtga bog‘lanish grafigidan foydalanamiz. Dastlab raketa dvigateli ishlayotgan vaziyat (dastlabki 10 sekund)

uchun raketa tezligining vaqtga bog‘lanishini chizib olamiz (1-rasmdagi qizil chiziq):

$v = 30t$ (1)

Raketa dvigateli o‘chirilgach, vertikal yuqoriga otilgan jism harakatiga mos harakatlanadi (1-rasmdagi ko‘k chiziq). Uning tezlanishi yer gravitatsiya maydoni erkin tushish tezlanishiga teng bo‘ladi:

$v = 300 - 10t$ (2)

Raketa maksimal balandlikka ko‘tarilgan vaqtda uning tezligi nolga teng bo‘ladi. Raketaning tezligining vaqtga bog‘lanish grafigi va vaqt o‘qi orasidagi uchburchak sohaning yuzasi raketaning yer sirtidan maksimal ko‘tarilish balandligiga teng bo‘ladi:

$S_\Delta = \frac{l \cdot h}{2} = \frac{40 \cdot 300}{2} = 6000$ (3)

$H = S_\Delta = 6000\ m = 6\ km$ (4)

Masala javobi: Raketaning yer sirtidan maksimal ko‘tarilish balandligi 6 km ekan.

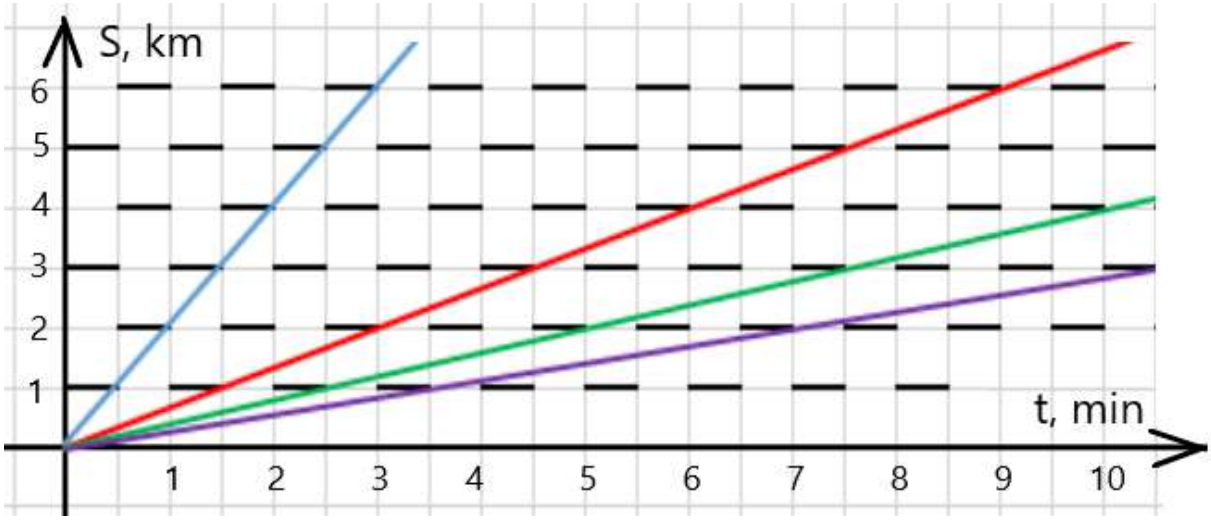
2-masala (Moskva shahar olimpiadasi, 2004 y). Uzoq magistralda bir-biridan 1 km masofada svetoforlar o‘rnatildi. Har bir svetofor 30 soniya davomida qizil, keyingi 30 soniya davomida yashil yonadi. Bunda 40 km/h tezlikda harakatlanayotgan avtomobil birinchi svetofordan yashil chiroqda o‘tsa, to‘xtamasdan harakatlanadi, ya’ni qolgan barcha svetoforlardan ham yashil chiroqda o‘tadi. Avtomobil yana qanday tezliklarda harakatlansa, svetoforlarda to‘xtamaydi? [3,10]

Masalaning yechilishi:

E'tibor bering, 40 km/soat tezlikda harakatlanayotgan avtomobil qo‘shni svetoforlar orasidagi 1 km masofani soatning 1/40 qismida = 1,5 minutda bosib o‘tadi (qizil chiziq) [1,75].

Shunday qilib, u svetoforning ruxsat beruvchi va taqiqlovchi signallari 2-rasmda ko‘rsatilganidek taqsimlangan taqdirdagina keyingi svetofordan to‘xtamasdan o‘tishi mumkin bo‘ladi, ya’ni

$v = \frac{\Delta S}{\Delta t} = \frac{1\ km}{1{,}5\ min} = 40\ \frac{km}{h}$ (5)

2-rasm. Svetaforlarning ishlash rejimi

qora gorizontal chiziq – svetaforning qizil chirog‘i yongan vaqtga mos keladi.

Grafikdan ko‘rinib turibdiki, avtomobil 2 km yo‘lni 1 min, 3 min, 5 min, … , (2n+1) minutlarda bosib o‘tsa, svetoforda to‘xtamasdan harakatlanadi, bu yerda n = 0, 1, 2, … . Shunday qilib, svetoforda to‘xtamasdan katta yo‘lda harakatlanishi uchun zarur bo‘lgan avtomobil tezligi quyidagiga teng bo‘lishi mumkin:

$$v = \frac{120}{2n+1}\ \frac{km}{h} \qquad (6)$$

bu yerda n = 0, 1, 2, …

Demak faqat yashil chiroqda o‘tishi uchun avtomobil tezligi quyidagilarga teng bo‘lishi mumkin:

$$v_1 = \frac{\Delta S_1}{\Delta t_1} = \frac{2\ km}{1\ min} = 120\ \frac{km}{h}$$ (ko‘k chiziq)

$$v_2 = \frac{\Delta S_2}{\Delta t_2} = \frac{2\ km}{3\ min} = 40\ \frac{km}{h}$$ (qizil chiziq)

$$v_3 = \frac{\Delta S_3}{\Delta t_3} = \frac{2\ km}{5\ min} = 24\ \frac{km}{h}$$ (yashil chiziq)

$$v_4 = \frac{\Delta S_4}{\Delta t_4} = \frac{2\ km}{7\ min} = 17{,}14\ \frac{km}{h}$$ (binafsha chiziq)

Masala javobi: 120 km/h, 24 km/h, 17,14 km/h va hakazo

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, masalalarni yechishda grafik metoddan foydalanish orqali biz masalani yechish jarayonini soddalashtirishga, masalada berilgan jarayonning takrorlanish qonuniyatlarini aniqlashga, masala yechimining jozibadorligini oshirishga, o‘quvchilarning fizika faniga bo‘lgan qiziqishini orttirishga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. М.С.Ладных – Графические методы решения задач по физике. Методическое пособие для учителей физике и учащихся при подготовке к олимпиаде. Белгородб 2019. – с.79

2. Черноуцан А.И. – ФИЗИКА. Задачи с ответами и решениями: Учебное пособие. – М.: Книжный дом «Университет», 2001. – 336 с.

3. Задачи Московских городских олимпиад по физике. 1986 – 2005: С.Д.Варламов, В.И.Зинковский, М.В.Семѐнов [и др.]; под ред. М.В.Семёнова, А.А.Якуты – 2-е изд., исправл. — М.: МЦНМО, 2006. — 623 с.: ил. – ISBN 5-94057-219-7

UCHINCHI RENESSANS DAVRIDA JISMONIY TARBIYA FANINI O'QITISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNING O'RNI

D.Erejepov-*Ichki ishlar vazirligi Qoraqalpoq akademik liceyi jismoniy tarbiya o'qituvchisi*

M.Xudaybergenov, *Ichki ishlar vazirligi Qoraqalpoq akademik liceyi Yoshlarni chaqiriqqa qadar boshlang'ish tayyorgarlik o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada ismoniy tarbiya va uni o'qitish sohasida faol foydalaniladigan zamonaviy innovatsion texnologiyalarni to'rtta asosiy turga ajratish vazifasi qo'yilgan. Jismoniy tarbiya darslarida amaliy foydalanishda har bir turning o'ziga xos xususiyatlari, ularning ijobiy tomonlari va sog'liqqa ta'siri ajralib turadi va tavsiflanadi.

Kalit so'zlar: sog'liqni tejaydigan tur, shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, tabaqalashtirilgan jismoniy tarbiya.

Zamonaviy dunyoda ilm-fan, madaniyat va ta'limning turli sohalarida innovatsion texnologiyalarni joriy etish muhimligini inkor etish qiyin, ko'plab fan arboblari ham xuddi shunday pozitsiyaga ega.

Xoɔsh, nima uchun jismoniy tarbiya va uni o'qitish sohasida yangi ilg'or texnikalarni joriy etish juda zarur? Bunga bir nechta asosiy sabablar mavjud.

1. Salomatlikni mustahkamlash va uni tejash

Har bir jismoniy tarbiya darslari, xoh maktabda bo'lsin, xoh boshqa o'quv yurtlarida bo'lsin, o'zlarining asosiy vazifalaridan biri – bolalar va o'spirinlarning sog'lig'ini mustahkamlash va saqlashdir. Bu, ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarining darslarida aniq namoyon bo'ladi, chunki o'sha paytda o'qituvchi bolalarda o'z sog'lig'iga nisbatan oqilona yondashish uchun kundalik hayotda zarur bo'lgan zarur bilim va ko'nikmalarni shakllantirishni maqsad qilgan. Sog'liqni saqlashni tejaydigan ta'lim texnologiyalarini boshqa barcha turdagi texnologiyalarning eng muhimlari deb atash mumkin. ular bolalarning yoshi va kognitiv xususiyatlariga, vosita va statik yuklarning qulay kombinatsiyasiga, kichik guruhlarda o'rganishga, aniqlikdan foydalanishga va ma'lumot berishning

turli usullarining kombinatsiyasiga asoslanganligi sababli, bu shubhasiz talabalarning jismoniy va psixologik holatiga katta ta’sir ko’rsatadi. Bundan tashqari, so’nggi va takomillashtirilgan usullarda sport bilan shug’ullanayotganda ko’plab kasalliklar xavfi kamayadi. Jismoniy tarbiya sohasidagi ilg’or usullar nafaqat uning paydo bo’lishining dastlabki bosqichlarida jismoniy harakatsizlik rivojlanishining oldini olishga, balki mavjud simptomlarning namoyon bo’lishini kamaytirishga ham qodir. Va bu faqat bitta misol, oldini olish mumkin bo’lgan kasalliklar ro’yxati juda ko’p.

2. O’quvchilar va ularning ko’pqirrali qobiliyatlarini ochib berish

Ko’pincha odamlar o’zlari aslida nimaga qodir ekanliklarini bilishmaydi. Jismoniy tarbiya mashg’ulotlari bolalarga ham, kattalarga ham turli xil jismoniy fanlarda o’zlarining potentsiallarini ochib berishga yordam beradi, bu vakolatli yondashuv bilan, agar bola haqida gap ketganda, turli xil maktab sport musobaqalarida, olimpiadalarda va tanlovlarda g’olib bo’lishiga imkon beradi, bu uning portfeliga ijobiy ta’sir ko’rsatadi va kelajakda oliy o’quv yurtlariga kirishda yordam beradi. ta’lim muassasasi. Va agar biz talaba haqida gapiradigan bo’lsak, unda mavjud yutuqlarni yangilari bilan to’ldiring, bu hatto talabaga sport bilan bog’liq talabalar tadbirlarida faol ishtirok etadigan bo’lsa, sinfdoshlariga qaraganda ko’proq stipendiya olishga imkon beradi.

3. Yoshlar o’rtasida sportni ommalashtirish

Bir qarashda, bu nuqta I bandga juda o’xshaydi, lekin aslida bu mutlaqo to’g’ri emas. Birinchi band jismoniy tarbiya bilan shug’ullanishni o’rgatish muhimligini ko’rsatadi, shu bilan birga ushbu band yoshlar o’rtasida sport va sog’lom turmush tarziga qiziqishni oshirishga qaratilgan. Axir, agar talabalar yoki talabalar o’z tanalariga qanday qilib to’g’ri g’amxo’rlik qilishni bilsalar, bu ularning sog’lom turmush tarziga rioya qilishni xohlashlariga kafolat bermaydi. Shu sababli, samarali sport bilan shug’ullanish uchun sharoit yaratish etarli emas, shuningdek, talabalar va talabalarni ushbu mavzuga qiziqtirish, ularga jismoniy tarbiya ko’plab shubhasiz afzalliklarga ega ekanligini ko’rsatish kerak. Bugungi kunda insonning pozitsiyasi, uning o’z ijtimoiy, psixologik va jismoniy sog’lig’iga munosabati salomatlikni mustahkamlashning hal qiluvchi omili sifatida tan olingan. Inson hayoti haqidagi yangi g’oyalar shaxsni jismoniy va ma’naviy rivojlanishga erishishga, farovonlikni, aqliy va jismoniy salomatlikni yaxshilashga yo’naltiradi. Oddiy qilib aytganda, agar odamning o’zi bunday maqsadni qo’ymasa, muhim natijalarga erishish juda qiyin, shuning uchun sog’lom turmush tarzini yaratish va saqlashga qaratilgan shaxsning qadriyat va motivatsion munosabatlarini shakllantirish muhimligi oshadi. Ushbu turmush tarziga rioya qilishni qanchalik ko’p odamlar qiziqtirsa, sog’lom turmush tarzining ahamiyatini anglash zamonaviy jamiyatga shunchalik chuqur kirib

boradi, bu esa ko’proq odamlarni sport bilan shug’ullanishga undaydi, chunki bu allaqachon madaniyatning bir qismiga aylanadi. Yangi zamonaviy texnikalarning joriy etilishi bolalarga sportga qiziqish bildirishga va hatto uni sevishga yordam beradi, shu bilan birga ularning yo’qligi dars oluvchilar va jismoniy tarbiya juftliklari sonining ko’payishiga olib kelishi mumkin, bu esa vaqt o’tishi bilan ularning faoliyati va sog’lig’iga salbiy ta’sir qiladi. O’quvchini qiziqtirish va uni sport bilan shug’ullanishga ishontirish – bu birinchi qarashda oson ish.

4. Psixologik foydalari

Psixologik afzalliklar jismoniy madaniyatga innovatsion usullarni joriy etgandan so’ng maktab o’quvchilari va talabalarga ta’sirning har qanday ijobiy psixologik oqibatlarini anglatadi. Ushbu psixologik afzalliklardan biri, masalan, o’quvchilarning o’ziga bo’lgan ishonchini oshirish, shuningdek, sport mashqlaridan keyin kayfiyatni yaxshilashdir. Psixologik foyda haqida gap ketganda, ularning talabalar va maktab o’quvchilari o’rtasida jismoniy madaniyatni ommalashtirishdagi muhim rolini esga olish kerak. To’g’ri o’tkazilgan darsdan ijobiy his-tuyg’ularni olish motivlarni tasniflashda faoliyat jarayonidan qoniqish bilan bog’liq ichki motivlarga bog’liq bo’lishi mumkin. Oddiy qilib aytganda, agar talaba jarayondan zavqlansa, unda u ko’proq tirishqoqlik bilan shug’ullanishga va darslarni qoldirmaslikka, sog’lig’i haqida ko’proq o’ylashga harakat qiladi.

Texnologiyalar tasnifi

Jismoniy tarbiya darslarida qo’llaniladigan innovatsion texnologiyalarni quyidagi tasnifga bo’lish mumkin: sog’liqni tejash, shaxsga yo’naltirilgan, axborot-kommunikativ va tabaqalashtirilgan jismoniy tarbiya texnologiyasi.

Sog’liqni tejash

Inson hayotining turli sohalarida innovatsion texnologiyalarni rivojlantirishning hozirgi bosqichida talabalar va o’qituvchilarning sog’lig’ini saqlash va yaxshilashga qaratilgan sog’liqni saqlash faoliyatiga ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Universitetlarda o’qituvchilar o’quv jarayoni va ilmiy-tadqiqot ishlari bilan band, buning natijasida ularning harakatsiz turmush tarzi turli kasalliklar uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. O’qishda katta stressga duchor bo’lgan yoshlar, shuningdek, jismoniy tarbiya tizimida jismoniy tayyorgarlik va organizmning morfofunktsional holati darajasini oshirishga imkon beradigan innovatsion sog’liqni saqlash texnologiyalariga muhtoj.o’qish va o’qishdan bo’sh vaqt. Bularning barchasiga asoslanib, ushbu tur boshqa barcha texnologiyalar orasida eng muhim bo’lganligi ajablanarli emas, chunki ular ma’lum yosh guruhlarining xususiyatlariga, har xil turdagi yuklarning maqbul kombinatsiyasiga, kichik guruhlarda o’qitishga, vizualizatsiyadan foydalanishga

va turli xil ma’lumotlarni taqdim etish shakllarining kombinatsiyasiga asoslangan va hokazo.

Shaxsga yo’naltirilgan texnologiya

Ushbu yondashuvdan foydalanganda o’qituvchi asosiy harakatlarni bolalarda ijtimoiy tipik xususiyatlarni shakllantirishga emas, balki ularning har birida noyob shaxsiy fazilatlarni rivojlantirishga sarflaydi. Shaxsga yo’naltirilgan yondashuv o’quv jarayonida sub’ekt vakolatlarini qayta taqsimlashni o’z ichiga oladi, bu o’qituvchilar va ularning o’quvchilari o’rtasidagi sub’ekt-sub’ekt munosabatlarini o’zgartirishga yordam beradi. Shaxsga yo’naltirilgan yondashuvni amalga oshirish har bir talabaning o’sib borayotgan organizmining individual xususiyatlari va imkoniyatlarini to’liq hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerakligi aniq.

Ko’rib turganingizdek, shaxsga yo’naltirilgan texnologiyalar jismoniy madaniyatdagi boshqa innovatsion texnologiyalar bilan juda ko’p o’xshashliklarga ega, bu umumiy vazifalar va ularni amalga oshirish usullarida namoyon bo’ladi. Shu munosabat bilan shaxsga yo’naltirilgan yondashuvni boshqa taqdim etilgan yondashuvlar bilan osongina birlashtirish mumkin, bu umuman intizomga ijobiy ta’sir ko’rsatadi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari

Aholining sog’lom turmush tarzini rivojlantirish ta’lim siyosatining ustuvor vazifalaridan biridir, ammo shu bilan birga zamonaviy ta’lim tizimi zamonaviy innovatsion texnologiyalarni, shu jumladan axborot-kommunikativ texnologiyalardan (AKT) foydalanishni joriy etishni talab qiladi. Zamonaviy o’qituvchining vazifasi jismoniy rivojlangan, intellektual shaxsni shakllantirish bo’yicha pedagogik faoliyatni boyitish uchun barcha turdagi resurslardan foydalanishdir. Ushbu manbalardan biri axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridir.

Pedagogik faoliyatda axborot resurslaridan foydalanish sohasidagi pedagogikaning zamonaviy vazifalari quyidagilardan iborat:

- axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda pedagogik faoliyatning yangi vositalarini, o’quv faoliyati va kompetentsiya samaradorligini oshirish uchun resurslarni izlash. O’qituvchi keyinchalik yangi bilim va ko’nikmalarni amalda samarali qo’llash uchun ilmiy maqolalar, ishlarni o’qish va boshqa o’quv materiallarini o’rganish orqali o’z kasbiy mahoratini oshirishi mumkin

- ta’lim faoliyatining barcha ishtirokchilarini kelajakdagi maktab o’quvchilarining shaxsiy, intellektual va jismoniy fazilatlarini rivojlantirishda axborot texnologiyalaridan foydalanish bilan tanishtirish;

- ota-onalarning axborot texnologiyalariga ijobiy munosabatini shakllantirish. O’quvchilarning ota-onalariga o’quv jarayonida qanday qilib foydali foydalanish mumkinligini va ular qanday rol o’ynashini ko’rsatish juda muhimdir;

- axborot kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda innovatsion o’qituvchilarning ijtimoiy doirasini topish. Kompyuter va Internet yordamida o’qituvchilar o’z tajribalarini hamkasblari bilan osongina baham ko’rishlari, u yoki bu masala bo’yicha maslahat izlashlari va jismoniy tarbiya sohasidagi yangi tadqiqotlar va yangiliklar haqida o’z vaqtida bilib olishlari, o’quv materiallari bilan bo’lishishlari mumkin.

Differentsial jismoniy tarbiya texnologiyasi

Tabaqalashtirilgan yondashuvning mohiyati talabalar, talabalar guruhlarining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda jismoniy tarbiya va sport faoliyati mazmunini tanlash asosida jismoniy tarbiya qadriyatlarini rivojlantirish uchun maqbul sharoitlarni ta’minlashdir. Differentsial yondashuvga bo’lgan ehtiyoj, o’qituvchining ta’lim muammolarini hal qilishdagi frontal ishi talabalar tarkibining heterojenligi tufayli juda qiyin bo’lgan holatlarda yuzaga keladi, bu ayniqsa jismoniy madaniyatni rivojlantirish jarayonida namoyon bo’ladi. Differentsial yondashuvning asosiy maqsadi jismoniy madaniyat qadriyatlarini samarali o’zlashtirish va shaxsning jismoniy madaniyatining muhim xususiyatlarini shakllantirish uchun jismoniy tarbiya jarayonini optimallashtirish deb hisoblanadi.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUQUQSHUNOSLIK FANLARINING O‘QITILISHIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA TIL MEY‘ORLARINING TO‘G‘RI FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI.

Otakova Mahbuba Alisherovna
O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi
Xorazm akademik litseyi huquqshunoslik fani o‘qituvchi
mahbubaotakova@gmail.com
Tel: +998973645709

Annotatsiya: Maqolada Yangi O‘zbekistonda huquqshunoslik fanlarini o‘qitilishida axborot texnalogiya o‘rni, ahamiyati va uchunchi renessans davrini barpo qilish jarayonida huquqshunoslik fanlari, normativ huquqiy hujjatlarning ahamiyati, internet saytlaridan va til mey‘orlaridan foydalanishning afzalliklari haqida so‘z boradi.

Аннотация:В статье говорится о роли и значении информационных технологий в образовании юридических наук в Новом Узбекистане, а также о значении юридических наук, нормативных правовых документов и

преимуществах использования интернет-сайтов в процессе становления третьего периода Возрождения.

Annotation: The article talks about the role and importance of information technology in the education of legal sciences in New Uzbekistan and the importance of legal sciences, normative legal documents and the advantages of using Internet sites in the process of establishing the third renaissance period.

Kalit soʻzlar; Renessans, Yangi Oʻzbekiston, inson qadri, qonun ustuvorligi, axborot, internet, axborot texnologiyalari, internet saytlari, til meyʻorlari, orfoyepiya, orfagirafiya Konstitutsiyaviy qonuniylik, fuqarolik jamiyati, **xalq manfaatlari,** sifatli taʻlim

Ключевые слова: Возрождение, Новый Узбекистан, человеческое достоинство, верховенство закона, информация, интернет, информационные технологии, интернет-сайты. Конституционная законность, гражданское общество, интересы народа, качественное образование.

Key words: Renaissance, New Uzbekistan, human dignity, rule of law, information, internet, information technologies, internet sites Constitutional legality, civil society, people's interests, quality education

Avvalam bor uchinchi renessans barpo etilishida Oʻzbekiston Konstitutsiya va huquqshunoslik fanlarining oʻqitilishida axborot texnologiyalarining oʻrni va ahamiyatini tahlil etishdan oldin “renessans” atamasiga toʻxtalsak. Xoʻsh, Renessans oʻzi nima? Uning yuzaga chiqishiga qanday tarixiy sharoitlar turtki boʻldi?

“Renessans” fransuzcha “qayta tugʻilish” degan maʼnoni anglatadi. Atama sifatida uning mazmuni ancha keng: madaniyat, ilm-fan, sanʼat, taʼlim-tarbiyada, umuman, jamiyat hayotida uzoq muddatli turgʻunlikdan keyin qayta jonlanib, tez rivojlanishni, ijtimoiy ong va qadriyatlar tizimi yangi sifat bosqichiga chiqishini bildiradi. Darhaqiqat tarixan olganda biz ikki Renessansni boshdan kechirdik: birinchisi IX-XII asrlar, ikkinchisi XIV asr oxirgi choragi-XVI asr birinchi choragi. Birinchi Renessansda yurtimizdan Al-Fargʻoniy, Al-Xorazmiy, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshgʻariy, Mahmud Zamaxshariy kabi buyuk daholar, buyuk muhaddislar — Imom Al - Buxoriy, At -Termiziy, mutakallimlar — Moturudiy va Abul Muin Nasafiy kabi atoqli dunyoviy va diniy allomalar shuuri olamni yoritdi.

Ikkinchi Renessansda — Mirzo Ulugʻbek, Gʻiyosiddin Jamshid Al - Koshiy, Qozizoda Rumiy, Ali Qushchi, Lutfiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Kamoladdin Behzod, buyuk insonlar oʻz bilim, salohiyatlari va buyuk kashfiyotlari orqali dunyoga oʻzbek nomini tanitganlar.

Har ikki Renessans davrida biz dunyoning ilg‘or xalqlari qatorida edik. Agar yana shunday darajaga erishmoqchi bo‘lsak, Uchinchi Renessansni amalga oshirmog‘imiz zarur.

«Hozirgi vaqtda mamlakatimizda yana bir muhim Uyg’onish jarayoni kechmoqda. Shuning uchun „Yangi O‘zbekiston“ va „Uchinchi Renessans“ so‘zlari hayotimizda o‘zaro uyg’un va hamohang bo‘lib yangramoqda, xalqimizni ulug’ maqsadlar sari ruhlantirmoqda», — deya fikr bildirdi O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev «Yangi O‘zbekiston» gazetasi muhbiriga bergan interyusida.

«Yangi O‘zbekistonni barpo etish bu shunchaki xohish, istak, subyektiv hodisa emas, balki tub tarixiy asoslarga ega bo‘lgan, mamlakatimizdagi siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy-ma’rifiy vaziyatning o‘zi taqozo etayotgan, xalqimizning asriy orzu - intilishlariga mos, uning milliy manfatlariga to‘la javob beradigan obyektiv zaruratdir», [2,2-b.].kabi so‘zlar bilan boshlanuvchi Prezident Shavkat Mirziyoyevning «Yangi O‘zbekiston Strategiyasi» nomli kitobida ham Uchinchi Renessansni qurish bo‘yicha qilinayotgan ishlar va milliy taraqqiyot istiqbollari haqida fikr yuritilgan.

Barcha sohalar qatori O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va huquqshunoslik fanlariga berilayotgan e’tibor va bu fanlarni o‘qitilish jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishga, internet saytlari orqali halqaro huquqiy hujjatlar bilan tanishishga imkoniyatlarni yaratilayotgani bu fanlarning uchinchi renessans poydevori uchun nechog’li muhim ekanligini anglatadi. Birgina misol sifatida yoshlaning bilimini yanada oshirish va takomillashtirish maqsadida 2022 yil 28 yanvar sanasida qabul qilingan “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”ning ikkinchi bandi **“Mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish” [2]; deb nomlanib qo‘yidagi maqsadlarni amalga oshirishga doir ko‘rsatma va topshiriqlar berilgan. Bular misolida qoyidagilarni keltirib o‘tsak maqsadga muvofiq bo‘ladi.**

14-maqsad: Qonun ustuvorligi va konstitutsiyaviy qonuniylikni ta’minlash hamda inson qadrini ushbu jarayonning bosh mezoni sifatida belgilash.

17-maqsad: Huquqni muhofaza qiluvchi organlarning yangi qiyofasini shakllantirish va ularning faoliyatini xalq manfaatlari, inson qadr-qimmati, huquq va erkinliklarini samarali himoya qilishga yo‘naltirish va elekton hukumat yaratishda xalq bilan zamonaviy axborot texnologiyalari orqali muloqatni yo‘lga qo‘yish

20-maqsad: Faol fuqarolik jamiyatini rivojlantirish hamda fuqarolar oʻrtasida qonunga hurmat va itoat qilish hissini shakllantirish.

44-maqsad: Maktablarda ta'lim sifatini oshirish, axborat texnologiyalaridan unumli foydalanish, pedagog-kadrlarning bilimi va malakasini xalqaro darajaga olib chiqish.

2022-2026 yillarga moʻljallangan Taraqqiyot strategiyasida huquqshunoslik fanlarini oʻqitilishini va Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining zamon talablariga mos keladigan va gender tengligi asoslari mustahkamlangan shaklda qoʻshimcha va oʻzgartirishlar qilish nazarda tutulganligi, shundan dalolatki, Konstitutsiyamiz mustaqilligimizni mustahkamlash, xalqimizning tinch-osuda, farovon hayotini ta'minlashning muhim asosidir. Uning hayotimizdagi oʻrni va ahamiyatini keng targʻib etish, aholi, ayniqsa, yoshlar ongu shuurida Vatanga sadoqat, qonunlarimizga hurmat tuygʻusini mustahkamlash uchun zarur ekanligi hech kimga sir emas. Shu oʻrinda yangilangan Konstitutsiyamizdan bir necha huquqiy normalarni keltirib oʻtsak, "Konstitutsiya mamlakatning butun hududida oliy yuridik kuchga ega va toʻgʻridan-toʻgʻri amal qiladi". yoki "Har kim oʻz huquq va erkinliklarini qonunda taqiqlanmagan barcha usullar bilan himoya qilishga haqli"., "Davlat yoshlarning shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ekologik huquqlari himoya qilinishini ta'minlaydi, ularning jamiyat va davlat hayotida faol ishtirok etishini ragʻbatlantiradi." [1]; kabi huquqiy normalarni Konstitutsiyamizda oʻz aksini topishi davlatimizdagi olib borilayotgan siyosatning qanchalik adolatli ekanligining isboti desak mubolagʻa boʻlmaydi.

Yuqorida keltirilganidek, Oʻzbekiston Konstitutsiyasini oʻrganish va huquqshunoslik fanlarini oʻqitilishini takomillashtirish jarayonida **axborot texnologiyalaridan foydalanishni** yanada rivojlantirish "Yangi tahrirdagi Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi davlatchilik, jahon internet saytlaridan foydalishga, ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va sud-huquq sohalarini bundan keyin ham barqaror rivojlantirish uchun mustahkam zamin yaratdi". Ushbu haqqoniy e'tirof Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2023-yil 16-noyabrda imzolagan "Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi kuni bayramiga tayyorgarlik koʻrish va uni oʻtkazish toʻgʻrisida"gi farmoyishda alohida ta'kidlandi.

Biz yoshlar buyuk allomalarning munosib vorislari boʻlibgina qolmay ular bilan faxrlanishimiz, balki ularga munosib izdosh boʻlishga harakat qilishimiz ham farz, ham qarzimiz hisoblanadi. Buning uchun avvalo oʻzimiz birinchilardan boʻlib olgʻa siljishimiz lozim zero Prezidentimiz qadimgi yunon faylasufi Suqrotning "Oʻzgalarni oʻzgartirmoqchi boʻlgan inson, avvalo, oʻzini oʻzgartirishi lozim. Buning uchun esa, aniq maqsad, tolmas iroda va doimiy

izlanish kerak”, [4]; degan hikmatli iborasi bu borada hammamiz uchun asosiy mezon bo‘lishi zarur degan so‘zlari hammamizni oldinga siljishimizga kuch beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Toshkent «Adolat», 2023.
2. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi: Sh.Mirziyoyev. Toshkent: «O‘zbekiston», 2022 .
3. “O‘zbekiston respublikasi konstitutsiyasi kuni bayramiga tayyorgarlik ko‘rish va uni o‘tkazish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoyishi, 16.11.2023 yildagi F-72 sonli.
4. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, Toshkent «O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi», 2004.
5. Informatika va axborot texnologiyalarini taʻlimda oʻqitilishining afzalliklari, Toshkent «Oʻqituvchi», 2021.
6. Oʻquv fanlarni oʻqitishda til meʻyorlaridan toʻgʻri foydalanish qoidalari. Toshkent «Adolat», 2023.

ONA TILI DARSLARIDA O‘QUVCHILAR LUG‘ATI USTIDA ISHLASH USULLARI

Jumaniyazova Zulxumar Allanazarovna-*O‘zbekiston Respublikasi IIV Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy- akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabda ona tili darslarida lug‘at bilan ishlash metodikasi ko‘rsatib berilgan va dars jarayonida o‘quvchilarning ona tili faniga bo‘lgan qiziqishini oshirish masalalari haqida fikr-mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: Lug‘at ustida ishlash, so‘z ma’nosini o‘zlashtirish, lug‘atni boyitish.

Dars jarayonida lug‘at ustida ishlash metodikasi to‘rt asosiy yo‘nalishni ko‘zda tutadi:

I.O‘quvchilar lug‘atini boyitish, ya’ni yangi so‘zlarni, shuningdek, bolalar lug‘atida bo‘lgan ayrim so‘zlarning yangi ma’nolarini o‘zlashtirish. O‘zbek tilining lug‘at boyligini bilib olish uchun o‘quvchi o‘z lug‘atiga har kuni yangi so‘zni, shu jumladan, o‘zbek tili darslarida 4-6 so‘zni qo‘shishi, ya’ni shu so‘zlar ma’nosini o‘zlashtirishi lozim. II.O‘quvchilar lug‘atiga aniqlik kiritish. Bu o‘z ichiga quyidagilarni oladi: 1) o‘quvchi puxta o‘zlashtirmagan so‘zlarning ma’nosini to‘liq o‘zlashtirish, ya’ni shu so‘zlarni matnga kiritish, ma’nosi yaqin so‘zlarga qiyoslash, antonim tanlash yo‘llari bilan ularning ma’nosiga aniqlik kiritish;

2)so‘zning kinoyali ma’nosini, ko‘p ma’noli so‘zlarni o‘zlashtirish;

3) so‘zlarning sinonimlarini, sinonim so‘zlarning ma’no qirralarini o‘zlashtirish;
4) ayrim frazeologik birliklarning ma’nosini o‘zlashtirish.
III. Lug‘atni faollashtirish, ya’ni o‘quvchilar ma’nosini tushunadigan, ammo o‘z nutq faoliyatida ishlatmaydigan nofaol lug‘atidagi so‘zlarni faol lug‘atiga o‘tkazish. Buning uchun shu so‘zlar ishtirokida so‘z birikmasi va gaplar tuziladi, ular o‘qiganlarni qayta hikoyalash, suhbat, bayon va inshoda ishlatiladi. Adabiy tilda ishlatilmaydigan so‘zlarni o‘quvchilar faol lug‘atidan nofaol lug‘atiga o‘tkazish. Bunday so‘zlarga bolalarning nutq muhiti ta’sirida o‘zlashib qolgan adabiy til me’yoriga kirmaydigan, ayrim adabiy asar va so‘zlashuv tilida qo‘llanadigan sodda so‘z va iboralar, sheva va ijtimoiy guruhga oid so‘zlar kiradi. Adabiy til me’yori degan tushunchani o‘zlashtirgach, o‘quvchilar yuqorida izohlangan so‘zlar o‘rniga adabiy tildagi so‘zlardan foydalana boshlaydilar. Adabiy tilga oid malakalari mustahkamlangan sayin shevaga, jargonga oid so‘zlar, so‘zlashuv tilida ishlatiladigan sodda so‘z va iboralar o‘quvchilarning faol lug‘atidan chiqib keta boshlaydi.
IV.So‘z ma’nosini tushuntirish. So‘zlarning ma’nosini tushuntirish o‘quvchilar lug‘atini boyitadi, nutqini o‘stiradi. Darsda atamalarning ma’nosini tushuntirish mazkur so‘z anglatgan tushunchani yaxshi fahmlab olishga yordam beradi. Masalan, predmet atamasining ma’nosini tushuntirish bilan o‘quvchilar predmet keng ma’noda qo‘llanishini, tabiatdagi barcha narsa, hodisa, tushunchalar predmet deyilishini bilib oladilar. Bu ot, sifat, son, fe’l kabi atamalarni tez fahmlab olishda ularga yordam beradi. So‘zning ma’nosini tushuntirish juda kam vaqt olishi va darsning asosiy mavzusidan o‘quvchilar diqqatini chalg‘itmasligi kerak. Buning uchun o‘qituvchi har bir darsga tayyorlanish jarayonida ma’nosi tushuntirilishi lozim bo‘lgan.

O‘quvchilar lug‘ati quyidagi manbalar asosida boyitiladi va takomillashtiriladi. Birinchidan, atrof-muhitni: tabiatni, kishilarning hayoti va mehnat faoliyati, bolalarning o‘yini va o‘qish faoliyatini, kattalar bilan munosabatni kuzatish. Tabiat qo‘yniga, turli joylarga, muassasalarga ekskursiya vaqtida bolalar narsa va hodisalarni kuzatish bilan ko‘pgina yangi nom va iboralarni o‘rganadilar. Bu ekskursiyalar yuzasidan o‘tkazilgan suhbat vaqtida ularning bilimi chuqurlashtiriladi. ayrim so‘zlar ma’nosiga aniqlik kiritiladi. Ikkinchidan, o‘quvchilar lug‘atini va nutqini boyitishda eng ishonarli manba badiiy asarlar hisoblanadi. Darslar jarayonida o‘quvchilar Oybek, H.Olimjon, M. Shayxzoda, G‘.G‘ulom, H. Hakimzoda, Zulfiya, X.To‘xtaboyev, P.Mo‘min, Q.Muhammadiy, Sh.Sa’dulla, Z.Diyor, N.Fozilov, T.Adashboyev, A.Obidjon kabi ko‘pgina so‘z ustalarining asarlarini o‘qiydilar. O‘zbek tilini yuksak badiiy obrazlar yordamida o‘zlashtiradilar. Uchinchidan, darslar jarayonida o‘quvchilar lug‘ati ma’lum mavzularga oid so‘zlar hisobiga ham boyiydi. Ular

lug‘atiga axloqiy tushunchalarni ifodalovchi yoqimtoy, shirinso‘z, mehribon, haqqoniy, botir, mard, jasur, mehnatsevar kabi ko‘pgina so‘zlar qo‘shiladi. Matn ustida ishlash jarayonida ko‘p ma’noli so‘zlar, sinonimlar, ko‘chma ma’noda ishlatiladigan so‘zlarni, ba’zi frazeologik birikmalarni bilib oladilar. Ta’kidlash joizki, o‘quvchilar lug‘atiga kitob, gazeta, jurnal materiallari katta ta’sir qiladi. Maxsus mashqlar yordamida grammatika va imloni o‘rganish darslari ko‘pgina so‘z va atamalarni o‘zlashtirishga yordam beradi, o‘quvchilar predmet, belgi, harakat, sanoq, tartib ifodalaydigan so‘zlarni bilib oladilar. Bu darslarda o‘quvchilar lug‘ati tartibga solinadi, so‘z turkumlarini o‘rganish jarayonida guruhlanadi, so‘z tarkibi, so‘z yasalishi, so‘zlarning o‘zgarishini o‘rganish bilan esa lug‘atga aniqlik kiritiladi; ular o‘rgangan so‘zlaridan o‘z nutqlarida foydalana boshlaydilar, natijada lug‘atlari faollashadi. O‘quvchilar lug‘ati maxsus lug‘aviy mantiqiy mashqlar yordamida ham boyiydi, tartibga tushadi. Bulardan tashqari, kinofilm va teleko‘rsatuv matnlari, o‘qituvchi va boshqa maktab hamda maktabdan tashqari muassasalar xodimlarining nutqlari ham o‘quvchilar lug‘atini boyitish va takomillashtirish manbalari hisoblanadi. Lug‘atni boyitishda turli lug‘atlar juda foydali qo‘llanmadir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun „Imlo lug‘ati” mavjud. O‘qituvchi ma’lumot uchun ham, material tanlash uchun ham turli lug‘atlardan (o‘zbek tilining sinonimlar, antonimlar, frazeologik lug‘atlaridan, turli terminologik lug‘atlardan) muvaffaqiyatli foydalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “O‘zbek tilining imlo lug‘ati”, Toshkent-1995-yil, “O‘qituvchi” nashriyoti.
2. “Til va adabiyot ta’limi” jurnali, 1-12 sonlar, 2018.
3. Zamonaviy dars. T.:2007. J.Yo`ldoshev va boshqalar.

BOSHLANG’ICH TA’LIM JARAYONIDA O‘QUVCHILARGA EKOLOGIK TARBIYANI RIVOJLANTRISH

G‘aniyev Farrux G‘aybullayvich-*Shaxrisabz “Temurbeklar maktabi” HAL avtotransport vositalari xaydovchilarni tayyorlash fani o‘qituvchisi*

ANNOTATSIYA: Bugungi XXI asr fan va texnikaning rivojlanishi zamonnig shiddat bilan o’sishi ilm fanga bo’lgan talabning oshishiga sabab bo’lmoqda. Aynan ilm-fanga talabning oshishi bevosita tarbiyaning ta’limga bog’liqlik nazariyasini ham kuchaytirmoqda. Ushbu maqolada tarbiyaning ta’lim bilan yaxlitligi, jumladan ekologik tarbiyaning zamonaviy ta’limda tutgan o’rni va metodlari bo’yicha turli olimlarning fikri hamda boshlang’ich ta’limda qo’llanilishi to’g’risida mulohazalar keltirib o’tilgan va tegishli xulosalar chiqarilgan.

Kalit so’zlar: Ekologiya,ekologik tarbiya, pedagogika,zamonaviy ta’lim,metod,kuzatuv metodi,suhbat metodi,savol-javob metodi.

ABSTRACT: In today's XXI st century, the rapid development of science and technology is leading to an increase in demand for science. It is precisely the growing demand for science that reinforces the theory that education is directly related to education. This article provides feedback on the integration of education with education, including the views of various scholars on the role and methods of environmental education in modern education and its application in primary education. conclusions were drawn.

Keywords: Ecology, environmental education, pedagogy, modern education, method, observation method, conversation method, question-answer method.

KIRISH

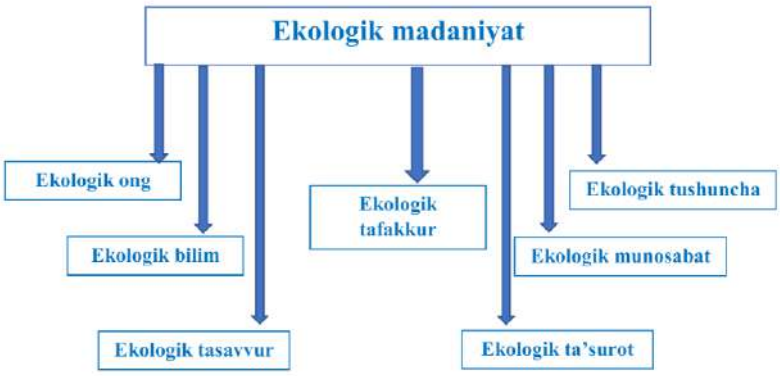
2017 — 2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarni so‘zsiz amalga oshirish, respublika hududlaridagi ekologik muammolar yechimiga ta’lim tizimini joriy qilish bilan hissa qo‘shish, o‘sib kelayotgan yosh avlodning ekologik savodxonligini oshirish, ekologik ongi va ekologik madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish, ekologik ta’lim va tarbiya jarayonini samarali tashkil etish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qildi. “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq uzluksiz ta'lim tizimida ekologik bilim va ekologik tarbiyaga oid tamoyillarni belgilash muhim strategik vazifaga aylantirildi.

Ta’lim jarayonida ijtimoiy hodisalar negizida shaxsni tarbiyalashning eng ommabop vositasi, shubhasiz ekologik tarbiyadir.O’quv mashg’ulotlari jarayonida bola shaxsining ijtimoiy dunyoqarashini shakllantirish, atrof- muhit tushunchasini rivojlantirishda ekologik tarbiyaning o’ziga xos jihatlari bor. Ekologiya atamasi yaqin vaqtlargacha faqat mutaxassislarga ma’lum bo’lib,uni fanga 1866-yili nemis olimi E.Gekkel kiritgan. ,,Ekologiya”so’zi ,,eko”-uy,turar joy”, ,,logos”-fan so’zlarini anglatib,u atrof-muhitning buzilishi va bunga sabab bo’lgan omillar,muhit halokatining oldini olish,chora -tadbirlarini ishlab chiqish borasidagi bilimlarni targ’ib etishdagi nazariyalarni ham O’rta Osiyoda yashab ijod etgan olimlardan Muso al-Xorazmiy, Abu Nassr farobiy Abu Rayhon Beruniy ,Abu Ali ibn Sino kabi allomalar tabiat fanlariga katta hissa qo’shganlar. Jumladan,g’arb madaniyatining ajralmas qismi sifatida ekologik omil va tarbiyaning o’rni beqiyos. Buyuk yunon faylasufi Arastu barcha fanlarni tabiat va fizikaga ajratishi ham ularning tabiat sirlarini bilishga katta qiziqish bilan qaraganidan dalolat beradi. Qadimgi yunon tafakkurida,oldingi sahifalarda qayd etilganidek, ,,kullura” tushunchasining ,,yerga ishlov berish”, ,,yerni qayta ishlash” ma’nosida qo’llanilishi ham qadimgi yunonlar ta’savvurida ma’naviy madaniy hayotnni va tabiatning o’zaro bog’liq ekanligini ifodalaydi. Hozirgi

vaqtda o’quvchilarda ekologik bilim (ta’lim) va ekologik madaniyat (tarbiya) ning dolzarb pedagogik muammolardan biridir. Jumladan bugungi mavzuyimiz ekologik tarbiya ekan,demak biz ekologik bilimda keying jarayonga aloqador bilimlarni almashamiz. Ekologik tarbiya-ekologik bilim mahsuli ya’ni ekologik nazariyaning amaldagi ko’rinishini axloqiy jihatdan shakllantirish me’yori. Bu izoh natijasida ekologik madaniyat atamasi vujudga keladi. Shuni aytish joizki,ekologik tarbiyaga ega bo’lgan shaxsda ekologik madaniyat yuksak ko’rsatkichga yetishi tabiiy holdir. Shu o’rinda mashhur g’arb olimi V.A.Suxamlinskiy talqini juda o’rinlidir. V.A.Suxamlinskiy shunday deydi:„tabiatni inson tushungandagina tabiat uning tarbiya manbasi bo’lib qoladi”.

Boshlang’ich sinf o’quvchisida ekologik tarbiyani shakllantirish bevosita atrofmuhitni o’rgatish bilanaloqadordir. Pedagogik izlanishlar natijasida o’quvchilarda ekologik tarbiyani shakllantirishning metodlari,usul va uslublari aniqlangan. O’quvchilarda tarbiya turini shakllantirishda pedagogic kuzatuv, suhbat va savol-javob metodlari muhim o’rin tutadi.

1. **Pedagogik kuzatuv**-mazkur metod o’quvchi shaxsini tabiiy holda hamda maxsus tashkil etilgan sharoitlarga o’rganish uning ruhiy-irodaviy,intelektual irodaviy hamda emotsional xususiyatlarini aniqlash,ularga tayangan holda o’quvchiga muayyan ta’sir ko’rsatish xususida umumiy ta’savvurni hosil qilishda

muhim ahamiyat kasb etadi. Mening nazdimda ushbu metodning ekologik tarbiyani shakllantirishdagi boshlang’ich metod sifatida qaralsa o’rinli bo’ladi. Kuzatish metodi orqali o’quvchi shaxsining tabiat va undagi muammolarga qarashini, savol-javob yoki hikoya vaqtida,muzokaralar jarayonindagi talqinini o’rganishga foyda beradi.

2. **Suhbat metodi:** mazkur metod bevosita kuzatish metodi bilan uyg’undir. Suhbat metodi orqali o’quvchi shaxsida ekologik tarbiyani shakllantirishning og’zaki usulidan foydalanilib,bu metod orqali ekologik tarbiyani turli hikoyalar,rivoyatlar,xalq og’zaki ijodi namunalari,jumladan maqollar orqali,tanqid va tahlilar yuzasidan olib boorish o’rinlidir. Suhbat metodida

o’quvchi shaxsiga hamda pedagog zimmasiga to’siqlar qo’yilmay,aksincha, erkin muloqoqt qurish tarbiyaning yetarlicha nuqtaga chiqishiga yordam beradi deb hisoblayman. Jumladan,o’rtaga tashlangan mavzu yoki muammoga ekologik bilimlarni ishga solgan holda fikr bildirish,jamoa bilan yohud pedagog orqali xato talqinlar va qarashlarga barham berish yoki ijobiy fikrlarni ekologik madaniyat darajasida shakllanishiga ko’maklashish mazkur metod faoliyatida amalga oshiriladi.

3. Savol-javob metodi. Mazkur metod suhbat metodining tub mohiyati asnosida shakllanadi. Savol-javob usuli pedagog va o’quvchi shaxsida faol muloqotni yuzaga keltiruvchda bir qator imkoniyatlarga ega. Bu metoddan samarali foydalanishning ham bir qancha vositalariga e’tibor qaratish joiz. Ya’ni: -pedagog tomonidan ishlab chiqilayotgan savollarning o’quvchi yoshiga va psixologik holatiga mosligi; -savollarning muayyan mavzu yoki holat mazmunining tahlil etishga yo’naltirilganligi; -savollarning bir-birini mantiqiy to’ldirib borishi,ular o’rtasida o’zaro aloqadorlik,izchillik hamda uzviylikka erishish; -savollarga to’la qonli javob berih uchun o’quvchilarga imkoniyat yaratish. Pedagog sifatida ekologik tarbiyani shakllantirar ekanmiz,albatta qadriyatlarga,urfodatlarga,ilmiy va badiiy adabiyotlarga tayanib mulohaza yuritish darkor. Bugungi kunda kuchli fuqarolik jamiyati qurish arafasida turgan davlat ekanmiz, pedagoglar zimmasiga o’quvchi shaxsini komil shaxs sifatida komol toptirish vazifasi kuchaytirildi. Jumladan komil shaxs dunyoviy va diniy bilimlarni egallagan barkamol shaxs ekan,demak biz pedagoglar ta’lim tarbiya jarayonida,ayniqsa tarbiya nuqtayi nazarida ham diniy,ham dunyoviy manbalar negizida uzluksiz jrayonni olib borishimiz darkor. Jumladan, Qur’oni Karim, hadislar,qadimgi diniy manbamiz bo’lmish ,,Avesto”,qolaversa zamonaviy adabiyot namoyondalari asarlaridan suhbat va savol-javob metodlarimizdan foydalanishimiz o’rinli. Bugungi zamon hamnafasi bilan aytadigan bo’lsak,dunyo hamjamiyatlarida aynan ekologik tarbiyaga qanday yechimlar topilayotgani, bartaraf etilayotgani,usul va uslublaridan ham yetarlicha o’rganib,uni boshlang’ich sinf ishlanmalarimizga qo’shishimiz darkor. Jumladan rus pedagogikasidagi ekologik tarbiya yondashilgan usul samaralidir. Rus pedagogikasi uchun bolalarning tabiat bilan yaqin aloqasini shakllantirish maqsadida ekskursiyalar sonini ko’paytirish. Ushbu yondashuv bir tomondan bolada axloqiy tamoyillarni rivojlantirish, tabiatning go’zalligini ko’rish,uni his qilish va tushunish qobiliyatini, boshqa tomondan, bilim qiziqishini rivojlantirish, tabiatni bolani o’qitishning universal obyekti sifatida ko’rib chiqishni nazarda tutgan. Buning natijasida aqliy va axloqiy-estetik rivojlanish uchun tabiatdan foydalanishning katta imkoniyatlarini ta’kidlanadi. Bu metod orqali bolaning tabiat haqidagi bilimlarini va tabiat bilan aloqani kengaytirishni tavsiya qilaman.

XULOSA

Muhtasar aytganda, boshlang’ich ta’lim yoshidagi bolalarning ilmiy va kabiy bilimlarini rivojlantirishda ekologik tarbiyadan foydalanish bugungi kunning muhim vazifaalrdan sanaladi. Ta’lim jarayonida ekologik tarbiyani asosan amaliy jihatdan olib borilishi samarali usul deb hisoblayman. Shu asosda bolaning ekologik madaniyatini shakllantirishda yuzaga chiqarish mumkun bo’lgan natijaga erishiladi.

REFERENCES

1. 1.https://lex.uz/docs/-4354743.
2. Pedagogika. 1-qism (M.To'xtaxo'jayeva, S.Nishonova) Toshkent 2020
3. N. Isakulova. „Sinfdan tashqari o’quv jarayonida o’quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirishnnig pedagogic shart-sharoitlari’ Toshkent-2012
4.https://voilokmaikop.ru/uz/istoriya-ekologicheskogo-obrazovaniya-kratkoekologicheskoe-obrazovanie-v.html

AKADEMIK LITSEYLARDA MATEMATIKA O‘QITISHDA RIVOJLANTIRUVCHI TA’LIMNING O‘RNI

J.Pirekeev, *Ichki ishlar vazirligi Qoraqalpoq akademik liceyi Umum ta’lim fanlar kafedra boshlig’ı*

***R.Ibragimov**,Ichki ishlar vazirligi Qoraqalpoq akademik liceyi matematika fani o’qituvchisi*

Mamlakatimizda ta’lim sohasida olib borilgan islohotlar akademik litseylarni zamonaviy o‘quv-laboratoriya jihozlari bilan ta’minlash, o‘quv dasturlari, o‘quv-metodik adabiyotlarini xalqaro talablarga mos holda yangilash, o‘quv jarayoniga ilg‘or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish sifati samaradorligini oshirish alohida ahamiyatga molik.

Akademik litseylarda matematika o‘qitishning xususiyatlari hamda muammolarini tadqiq qilish bo‘yicha bajarilgan ilmiy izlanishlar sifatida A.Abduxamidov, O.Musirmonov, A.Nasimov, A.Normatov J.Xusanov, A.YU.Bakirova, X.A.Sultonova, SH.S.Saipnazarov, I.U.Ibragimov, U.X.Xonqulov, E.O.SHaripovning ilmiy tadqiqot ishlarini ta’kidlab o‘tish mumkin. Ta’limda axborot kommunikatsiya texnologiyalarining o‘rni va undan foydalanishga doir ilmiy-tadqiqot ishlari A.A.Abduqodirov, M.M.Aripov, SH.S.Axrarov, U.SH.Begimqulov, R.Boqiev, M.X.Lutfullaev, I.I.Tayloqov, A.Haitov, U.YUldashev va boshqalar tomonidan amalga oshirilgan.

Akademik litseylarda o‘qituvchilar matematika ta’limining butun muammosini o‘quvchilarga faqatgina muayyan bilim, ko‘nikma va malakalar majmuini berish bilan cheklanibgina qolmay, o‘quvchilarning shaxsiy sifat va qobiliyatlarini rivojlantirish vazifasi ham muhim. Ba’zi pedagoglar matematik rivojlanishni – matematika fani sohasidagi dalillar va malakalarni egallash

jarayoni oqibatida o‘z-o‘zidan kelib chiquvchi deb hisoblaydi. O‘quvchilarga matematikadan bir nechta formula, ta’rif va teoremalarni o‘tib, masalalar to‘plamidan bir necha yuz masalalarni echimini topish orqali zaruriy rivojlanishni egallaydi. Bilim, ko‘nikma va malakalarning mazkur miqdori kamaytirilsa, kutilgan natija va rivojlanishni ta’minlab bo‘lmaydi. Bu nuqtai nazar pedagogik jihatdan xato hisoblanadi.

Agar inson faoliyatida matematik teorema va formulalar ishlatilmasa, kundalik hayotda tenglamalar echilmasa, trigonometrik ifodalar hal qilinmasa, unda u maktabda va akademik litseyda uzoq vaqt o‘zlashtirishga harakat qilgan dalillar tezda unutiladi. Uning matematik rivojlanishigina buni saqlab qolishi mumkin.

Matematika o‘qitish nazariyasi va metodikasi o‘quvchilarning rivojlanishi, matematik tarbiyasi masalalariga borgan sari ko‘proq eътibor qaratmoqda. Bu haqda o‘qitish metodikasiga nisbatan asta-sekin o‘zgarib borayotgan qarashlar va bu bilan bog‘liq ravishda mazkur fan nomining o‘zgarishi guvohlik bermoqda: matematika metodikasi (matematikaga yo‘l) – matematika didaktikasi (matematika o‘qitish) – matematika pedagogikasi (matematik tarbiya). Zamonaviy umumta’lim dasturi ta’limning bosh maqsadlari qatorida “o‘quvchilarning intellektual rivojlanishlari”ning ko‘rsatilishi ham bejizga emas. Matematika ta’limi jarayonida o‘quvchilar shaxsini rivojlantirish masalasiga taniqli matematik, pedagog A.I.Markushevich katta eътibor qaratgan. Uning fikriga ko‘ra, maktabda matematika ta’limining butun muammosini o‘quvchilarga faqatgina muayyan bilim, ko‘nikma va malakalar majmuini berish bilan cheklash mumkin emas. Bu matematikaning umumiy ta’limdagi rolini qonuniy ravishda cheklagan bo‘lar edi.

Matematik dalillar bilan tanishish, matematik nazariyani tahlil qilish va o‘zlashtirish, formulalar hosil qilish, ko‘pgina sonli mashqlarni echish insonning qobiliyatlarini rivojlantirishi va uning shaxsini shakllanishiga ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatishiga shubha yo‘q. Lekin mazkur vositalar, ayniqsa, ba’zi akademik litseylarda
odatlanib qolgan anъanaviy vositalar bilan zamonaviy sharoitlar, zamonaviy jamiyatda talab qilinadigan darajadagi matematik rivojlanish va tarbiya vazifasi ta’minlana olmaydi. Bu akademik litseylarda matematikani o‘qitishdagi zaif jihat bo‘lib, uni bartaraf etishga eътibor qaratish lozim.

Akademik litseylarda matematika fanini o‘qitishning maqsad hamda vazifalari mazmuni aynan rivojlantiruvchi ta’lim asosida o‘qitishni taqozo etadi. Matematika orqali o‘quvchilarda quyidagi tayanch kompetentsiyalar: kommunikativ, axborotlar bilan ishlash, o‘zini-o‘zi rivojlantirish,ijtimoiy faol fuqarolik, milliy va umummadaniy, matematik savodxonlik, fan va texnika

yangiliklaridan xabardor bo‘lish hamda foydalanish, fanga oid umumiy kompetentsiyalar: matematika mazmuniga oid va kognitiv kompetentsiyalar (shaxsning mustaqil ijodiy fikrlashi) shakllantiriladi.

Rivojlantiruvchi ta’limning ta’rifi sifatida quyidagini belgilab olamiz: bu “muayyan fan sohasida axborot bilan ishlash usullarini shakllantirishga yo‘naltirilgan ta’lim bo‘lib, uning bevosita natijasi aqliy rivojlanish va bilimlarni to‘liq o‘zlashtirish hisoblanadi”.

Akademik litseylarda axborot-rivojlantiruvchi ta’lim asosida o‘quvchilarning ijodiy faoliyatlarini shakllantirish va kompetentsiyalarni egallashi zarur deb hisoblaymiz. Rivojlantiruvchi ta’limni amaliy qo‘llashning xilma-xil yo‘llarini inobatga olgan holda, biz shuni aniq tushunamizki, akademik litseylarda axborot sharoitida o‘quvchilar bilish jarayonlarining ijodiy va tadqiqotchilik xususiyati tashqaridan belgilangan emas, balki maqsadga yo‘naltirilgan o‘quv jarayonining natijasidir. Uni ham va buni ham shakllantirish zarur. Axborot hajmining jadal o‘sish surъati yaqqol ifodalanuvchi axborot-rivojlantiruvchi yo‘nalgan ta’lim texnologiyasini yaratish zaruratini yuzaga keltiradi. SHuning uchun modelь asosi sifatida o‘qitishning axborot-rivojlantiruvchi metodi qabul qilingan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abduqodirov A.A. Teoriya i praktika intencifikatsii podgotovki uchiteley fizika-matematicheckix dictiplin. Acpekt icpolьzovaniya kompyuternыx credctv v uchebno vocpitatelьnom protsecce: Dicc...dokt.ped.nauk. (13.00.01., 13.00.02.) – T.:1990. – 360 c.

2. Xonqulov U.X. Akademik litseylarda matematikaning stoxastika yo‘nalishi elementlarini o‘qitishning pedagogik imkoniyatlarini takomillashtirish: ped.fan.bo‘yicha fal.dok.dis. –Toshkent, 2019.

3. Begimqulov U.SH. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy acoclari. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2007.– 160 bet.

USHINCHI RENESSANS BARPO ETILISHIDA ANIQ FANLARNI O‘QITISHDA ZAMONAVIY AXBOROT VA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING AHAMIYATI

Rajabov Elyor Baxtiyorovich

“Nukus Temurbeklar” maktabi harbiy-akademik litsey fizika fani o‘qituvchisi

Biz yangi O‘zbekiston – Uchinchi Renessans poydevorini yaratishga jazm qilgan ekanmiz, birinchi galda ta’lim-tarbiya masalasiga ustuvor ahamiyat qaratishimizga to‘g‘ri keladi. Ta’lim deganda men nainki ongimizga mahkam o‘rnashgan Maktabgacha ta’lim tashkiloti– maktab – o‘rta maxsus – oliy ta’lim tizimini, balki, keng ma’noda, ma’rifatli jamiyat qurish, odamlarning ilmga munosabatini o‘zgartirish masalasini ham nazarda tutmoqdaman. Mana shunday

go’zal jannatmakon yurtda biz tug’ulganimiz va uchinchi renesansni barpo etishda biz yoshlar ham o’z xissamizni qo’sha olishimiz biz uchun albatta katta sharafdir [1. 2170.]

“Renessans” lug‘aviy fransuzcha “qayta tug‘ilish” degan ma’noni anglatadi. Atama sifatida uning mazmuni ancha keng: madaniyatda, ilm-fanda, san’atda, ta’lim-tarbiyada, umuman, jamiyat hayotida uzoq muddatli turg‘unlikdan keyin qayta jonlanib, tez rivojlanishni, ijtimoiy ong va qadriyatlar tizimi yangi sifat bosqichiga chiqishini bildiradi. Ilk bor atama Yevropada o‘rta asrlar mutaassibligidan keyin XV-XVI asrlardagi rivojlanish davriga nisbatan qo‘llanilgan. Renessans atalmish mazkur ijtimoiy hodisa o‘zbek tiliga Uyg‘onish davri deb o‘girilgan.

Ta’limni rivojlantirish - mamlakat rivojlanishining asosiy omillaridan biridir. Chunki davlatning taraqqiy etishi fuqarolarning ma’naviy va ma’rifiy jihatdan yetuk, zamonaviy bilimlar bilan qurollangani hamda har tomonlama rivojlangan va jahon talablariga javob bera oladigan bilimli yosh kadrlari bilan belgilanadi. O‘z navbatida jamiyatning barcha sohalarini rivojlantirish uchun ham bilimli kadrlar talab etiladi. Shunday ekan, ta’limni izchil rivojlantirish, yoshlarga zamonaviy bilimlar berish, ularga o‘z ustlarida mustaqil ishlash va ilmiy izlanishlar o‘tkazishni o‘rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadallik bilan rivojlanib borishi bilan, u jamiyatning barcha sohalariga kirib bormoqda. Ta’lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o‘qituvchilar uchun bir qator: fan materiallarini elektron shaklda tayyorlash, taqdimotlar tayyorlash, mavzulami multimedia vositalari yordamida tushuntirish, tajriba ishlarini vizual tarzda bajarib ko‘rsatish, amaliy masalalarning yechimlarini yuqori aniqlikda olishni o‘rgatish va boshqa ko‘plab qo‘shimcha qulayliklar yaratadi. Fanlarni o‘qitishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish fan xususiyatidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Xususan, aniq fanlami o‘qitishda murakkab masalalarni yechish, ko‘p bajariladigan sikllarni hisoblash, funksiyalar grafiklari, ayniqsa, uch o‘lchamli grafiklarni chizish hamda barcha sohalarning murakkab masalalarini yechish o‘rgatiladi. Bu masalalarni qo‘lda yechish ancha qiyinchilik va muammolar tug‘diradi. Shu sababli mazkur muammolarni kompyuter dasturlari yordamida yechish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Yuqorida aytib o‘tilgan masalalarni dasturlash tillari va matematik dasturiy paketlar yordamida hal qilish imkoniyatlari mavjud bo‘lib, dasturlash tillarida har bir masalani yechish uchun uning

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o‘quv jarayoniga joriy etishning asosiy maqsadi bugungi axborot olamiga xos bo‘lgan yangi turdagi ta’lim faoliyatining paydo bo‘lishiga yordam berishdir. Boshlang‘ich ta’lim odatda

ta’lim tizimining tamal toshi sifatida tanilgan bo‘lib, o‘quvchilarning ta’lim sifati unga bog‘liq bo‘lib, bu boshlang‘ich sinf o‘qituvchilariga katta mas’uliyat yuklaydi. Uzoq vaqt davomida boshlang‘ich maktab "mahorat maktabi" sifatida qaralib, keyingi bilim olish uchun o‘quvchi o'qish, yozish va hisoblash kabi asosiy ko‘nikmalarni egallashi kerakligini anglatadi. Bu ta’lim bosqichi deb hisoblanadi. Bugungi dunyoda boshlang‘ich ta’limga boshqa nuqtai nazardan qaraladi. Bugungi kunda u ta’lim tizimida bolaning birinchi tajribasi — ta’lim olish kuchlarini sinash joyi bo‘lib qolishi kerak. Ushbu bosqichda faollikni, mustaqillikni rivojlantirish, idrok etish faolligini saqlab qolish va bola ta’lim dunyosiga shaxdam kirib borishi uchun sharoitlar yaratish, uning salomatligini va emotsional xususiyatlarini mustahkamlash muhim. Bugungi kunda o‘quvchilarning aynan mana shu sifatlari ta’lim jarayoniga axborot texnologiyalarini joriy etish bilan rivojlanayotganligining guvohi bo‘lmoqdamiz. Xulosa qilib aytganda, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari o‘quvchilarni qiziqarli olamga olib kirishda o‘qituvchining imkoniyatlarini kengaytiradi, bunda o‘quvchilar axborotlarni mustaqil ravishda izlab topadilar, oladilar, tahlil qiladilar va boshqalarga yetkazadilar. Bolani axborot bilan ishlashga, o‘qishga o'rgatish — zamonaviy boshlang‘ich sinflarning muhim vazifasi hisoblanadi. Aniq fanlarni o‘qitish jarayonida AKTdan foydalanish faqat asosiy yo‘nalishlari shakllanadi[2. 372]

Pedagogik texnologiya - shunday bilimlar sohasiki, ular vositasida uchinchi ming yillikda davlatning ta’lim sohasidagi siyosatida tub burilish yuz beradi, o‘qituvchi faoliyati yangilanadi, o‘quvchi va talaba yoshlarda hurfikrlilik, bilimga chanqoqlik, Vatanga mehr-muhabbat, isonparvarlik tuyg‘ulari tizimi shakllantiriladi. Hozirgi ta’lim-tarbiya sohasida keng rivojlanib borayotgan yo‘nalishlardan biri zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llashdan iborat. Ma’lumki, ta’lim-tarbiya jarayoni katta avlod tomonidan o‘z bilim va tajribalarini o‘sib kelayotgan avlodga o‘rgatishdan iborat bo‘lib, bu jarayonda asosan inson hayoti uchun zarur axborotlarni avloddan avlodga uzatish amalga oshiriladi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, har qanday o‘qitish jarayonining samarasi, uning qanday metodlar asosida rejalashtirilishiga bevosita bog‘liqdir. Shundan kelib chiqib, ta’lim tizimida o‘qitish jarayoni ya’ni o‘quv mashg‘ulotlarida intellektual va innovatsion texnologiyalarni qo‘llash vaqtini tejash bilan birga, amaliy ko'nikmalari shakllantirish, fikrini erkin bayon eta olish, o‘tilayotgan materiallarni tez o‘zlashtirish, keng raqobatni shakllantirish va talaba yoshlarning aniq fanlarga qiziqishlari oshishiga imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muxamadaliyeva M.X., Normamatova Y. Uchinchi renesansni barpo etishda talaba yoshlarning shaxsiy va kasbiy tashabbuslari // Science and

innovation international scientific journal Volume 1 ISSUE 8 UIF-2022: 8.2 | ISSN: 2181-3337

2. Gulbahor Yuldasheva, Hilola Shermatova Aniq fanlarni o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish//SCIENTIFIC PROGRESS VOLUME 3 | ISSUE 1 | 2022 ISSN: 2181-1601

KIMYO FANINI O‘QITISHDA DIDAKTIK O‘YINLARDAN FOYDALANISH

Saparbaeva Zamira Bazarbaevna

O‘zbekistan Respublikasi IIV Nukus "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi kimyo fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: **Bugungi kunda organik kimyoni o‘qitishda o‘quvchilar bilimida bo‘shliqlar aniqlanmoqda. Ana shu bo‘shliqlarni bartaraf etish uchun qo‘llash mumkin bo‘lgan didaktik materiallardan namunalar keltirilgan.**

Kalit so‘zlar: **darslik, o‘quv dasturi, bo‘shliq, faoliyat, metodika, didaktika, pedagogika, kichik guruh, dars, o‘qitish.**

Z**amonaviy ta'limni tashkil etishga qo‘yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir. Qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni tahsil oluvchilarga etkazib berish, ularda ma'lum faoliyat yuzasidan ko‘nikma va malakalarni hosil qilish, shuningdek, o‘quvchilar faoliyatini nazorat qilish, ular tomonidan egallangan bilim, ko‘nikma hamda malakalar darajasini baholash o‘qituvchidan yuksak pedagogik mahorat hamda ta'lim jarayoniga nisbatan yangicha yondashuvni talab etadi.**

Pedagogik texnologiya o‘z mohiyatiga ko‘ra sub'ektiv xususiyatga ega, ya'ni, har bir pedagog ta'lim va tarbiya jarayonini o‘z imkoniyati, kasbiy mahoratidan kelib chiqqan holda ijodiy tashkil etishi lozim. Qanday shakl, metod va vositalar yordamida tashkil etilishidan qat'i nazar pedagogik texnologiyalar:

- **pedagogik faoliyat (ta'lim-tarbiya jarayonining) samaradorligini oshirishi;**
- **o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasida o‘zaro hamkorlikni qaror toptirishi;**
- **o‘quvchilar tomonidan fanlar bo‘yicha puxta bilimlarning egallanishini ta'minlashi;**
- **o‘quvchilarda mustaqil, erkin va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishi;**
- **o‘quvchilarning o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqara olishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishi;**

pedagogik jarayonda demokratik va insonparvarlik g‘oyalarining ustuvorligiga erishishni kafolatlashi zarur.

Pedagogik texnologiyalardan majburan foydalanish mumkin emas. Aksincha, tajribali pedagoglar tomonidan asoslangan yoki ular tomonidan qo‘llanilayotgan ilg‘or texnologiyalardan maqsadga muvofiq foydalanish bilan birga, ularni ijodiy rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda tahsil oluvchilarning o‘quv va ijodiy faolliklarini oshiruvchi hamda ta’lim tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi pedagogik texnologiyalarni qo‘llash borasida katta tajriba to‘plangan bo‘lib, ushbu tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritilmoqda. Interfaol metod texnologiyasining mohiyati o‘quvchilarning ijodkorligiga tayanish va darsda erkin bahs-munozara sharoitini tug‘dirishdan iboratdir. Bu metodga ko‘ra darslar bir necha bosqichga bo‘linadi:

1. Tashkiliy bosqichi. Bu bosqichda o‘quvchilarni faollashtirish, mavzuining mazmun mohiyatiga kirib borish, uni anglab etish jarayoniga tayyorlash maqsadi ko‘zda tutiladi.

2. Aqliy hujum. Bu usul darsning boshlanishida yoki istalgan joyida qo‘llanilishi mumkin. Bu bosqichda muammo o‘quvchilarga aqliy hujum yo‘li bilan beriladi va ularning fikrlari orqali olinadi.

3. Tushunish bosqichi. Mavzuga oid xulosaviy fikrlar eshitiladi va o‘qituvchi tomonidan yangi fikrlar tomonidan to‘ldiriladi.

4. Fikrlash bosqichi. Mavzu yuzasidan o‘zlashtirilgan bilim va tushunchalarni qisqa jumlalarda yozma ravishda bayon qilish topshiriladi. Bu topshiriqni bajarish uchun o‘quvchilar guruhlarga bo‘linadi. Har bir guruh topshiriq bo‘yicha o‘z fikrini yozadi va har bir guruh vakili bajarilgan topshiriqni boshqalarga ma’lum qiladi. Organik kimyo fanini o‘tishda quyidagi didaktik o‘yinlarni qo‘llash mumkin:

“Uchinchisi ortiqcha” o‘yini. O‘yin tartibi: o‘quvchilar o‘zlariga berilgan topshiriqdagi ortiqcha tushunchani topishlari kerak. Bunda atamalar yoki moddalar aralashtirib beriladi. Masalan: 10-sinfda “Uglevodlar” mavzusi bo‘yicha ushbu o‘yinni quyidagicha o‘tkazish mumkin.

Ortiqcha uglevodni aniqlang.

1. glyukoza, maltoza, fruktoza.
2. saxaroza, riboza, sellyuloza.
3. fruktoza, kraxmal, sellyuloza.

«Kim eng ko‘p kimyoviy formula yozadi» o‘yini. O‘yin tartibi: o‘quvchilar oldida faqat qog‘oz va qalam bo‘lishi kerak. O‘yinni «uglevodarodlar», «aminokislotalar», «oqsillar» mavzusi bo‘yicha o‘tkazish

ayniqsa yaxshi natija beradi. Bu o‘yin uchun ma’lum vaqt belgilanadi. Masalan, «aminokislotalar» mavzusi e’lon qilinadi deylik, o‘quvchilar esa belgilangan vaqt ichida o‘zlari bilgan barcha aminokislotalarni yozib chiqadilar. Yozilgan har bir aminokislota uchun bir ball beriladi. Ball sifatida rangli kartochkalar beriladi. O‘yinda eng ko‘p kartochka to‘plagan o‘quvchilar g‘olib hisoblanadi.

“Kim chaqqon?” o‘yini. o‘yin tartibi: bunda o‘qituvchi har bir guruh sardoriga atom-molekula sharlarini tarqatadi va o‘zi oldindan tayyorlab kelgan (parta soniga qarab) moddalar formulasi yozilgan qog‘ozlarni tarqatadi va 3 daqiqa vaqt belgilab, shu formula asosida atom sharlarida moddalarning struktura tuzilishini yasashni aytadi va o‘quvchilar modda nomi va birikmadagi elementlarning valentligini ham aytishi zarur. Qaysi guruh chaqqonlik bilan birinchi bo‘lib topshiriqni bajarsa, shu guruh sardori yana 5 ball olish imkoniyati ya’ni rag‘batga ega bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, kimyo fanini o‘rganish jarayonida noan’anaviy usullarni qo‘llash o‘quvchilarning ilm olish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shuningdek, ularning mustaqil fikrlashiga, o‘z nuqtai nazarini erkin bayon eta olishiga, darslik, qo‘shimcha ta’lim vositalaridan mustaqil bilim ola bilishiga yordam beradi. Bu o‘rinda fan o‘qituvchisining asosiy vazifasi o‘quvchilarning qiziqishlarini hisobga olishi va to‘liq qondirishi, ta’limning tashkiliy shakllarini tanlashidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Tolipov O‘, No‘monova N.Ta’lim-tarbiya jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Xalq ta’limi.-Toshkent,2016.

2. A.Mavlyanov va boshqalar “dars jarayonida interfaol usullardan foydalanish” Toshkent. 2018 y

3.Choriev R.Yangi pedagogik texnologiyalar-ta’lim–tarbiya sifat va samaradorlik omili. Toshkent - 2015.254-255 b.

4. Zunnunov A, Didaktika (Ta’lim nazaryasi).-Toshkent.,2016.-132 b.

Simmetrik almashtirishlar xossalari va yechimlar guruhlari

Qutlimuratov Bobur Baxrom o‘g‘li- *“Jaloliddin Manguberdi” nomidagi harbiy akademik litseyi matematika fani o‘qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada nochiziqli Shredinger tenglamasi uchun Simmetrik almashtirishlar xossalari va yechimlar guruhlari haqida ma’lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: nochiziqli Shredinger tenglamasi, soliton yechim.

Quyidagi

$$iu_t + u_{xx} + \mu|u|^2 u = 0, \qquad (1)$$

kubik nochiziqli Shredinger tenglamasini qaraymiz. Bu yerda $u = u(x,t)$ ikkita x, t haqiqiy o‘zgaruvchining kompleks qiymatli funksiyasi va μ nolga teng

bo‘lmagan haqiqiy parametr. Nochiziqli Shredinger tenglamasining fizik modeli (1) va uning umumlashmalari fizikaning turli sohalarida, masalan, optika, suv to‘lqinlari, plazma fizikasi, kvant mexanikasi, yuqori o‘tkazuvchanlik va Bose-Eynshteyn kondensat nazariyasida uchraydi. Optikada nochiziqli Shredinger tenglamasi (1) toladagi ko‘plab nochiziqli ta’sirlarni modellashtiradi, shu jumladan o‘z-o‘zidan fazali modulyatsiya, to‘rt to‘lqinli aralashtirish, ikkinchi garmonik hosil qilish va boshqalar. Suv to‘lqinlari uchun nochiziqli Shredinger tenglamasi (1) modulyatsiyalangan nochiziqli to‘lqin guruhlari paketining evolyutsiyasini tavsiflaydi.

Yaxshi ma’lumki nochiziqli Shredinger tenglamasi $\mu > 0$ fokuslangan holat uchun

$$u(x,t) = k\sqrt{\frac{2}{\mu}}\,\mathrm{sech}\big(k(x-2\alpha t)\big)e^{i\left[\alpha x-(\alpha^2-k^2)t\right]}, \qquad (2)$$

ko‘rinishidagi “yorug‘ ” soliton yechimga ega. Bu yerda α va k ixtiyoriy haqiqiy o‘zgarmaslar.

$\mu < 0$ fokuslanmaydigan holat uchun

$$u(x,t) = k\sqrt{-\frac{2}{\mu}}\,\tanh\big(k(x-2\alpha t)\big)e^{i\left[\alpha x-(\alpha^2+k^2)t\right]}, \qquad (3)$$

“qorong‘u” soliton yechimga ega. Bu yerda α va k ixtiyoriy haqiqiy o‘zgarmaslar. Ushbu yechimlar lokal harakatlanuvchi to‘lqinlar uchun amal qiladi. Fokuslangan nochiziqli Shredinger tenglamasi va fokuslanmaydigan nochiziqli Shredinger tenglamasining n-soliton yechimlari sochilish nazariyasining teskari masalasi, Darboux almashtirishi va Hirota bichiziqli usuli bilan hisoblanishi mumkin. Budan tashqari, $\tilde{u}(x,t) = u(ix,-t)$ fokuslangan nochiziqli Shredinger tenglamasi va fokuslanmaydigan nochiziqli Shredinger tenglamasi o‘rtasida Backlund almashtirishini qo‘llash mumkin.

Bu paragrafda biz nochiziqli Shredinger tenglamasi uchun simmetrik almashtirishlar va unga mos keluvchi bir parametrli yechim guruhlarini keltiramiz.

Bilamizki nochiziqli Shredinger tenglamasining chiziqli tenglamasi quyidagicha berilgan

$$i\sigma_t + \sigma_{xx} + 2\mu|u|^2\sigma + \mu u^2\overline{\sigma} = 0, \qquad (4)$$

Bu yerda $\overline{\sigma}$ - σ ning kompleks qo‘shmasi.

Ushbu

$$\sigma_1 = iu, \quad \sigma_2 = u_x, \quad \sigma_3 = u_t, \quad \sigma_4 = ixu - 2tu, \quad \sigma_5 = u + xu_x + 2tu_t, \quad (5)$$

ya’ni, σ_i $(1 \le i \le 5)$ besh funksiyalar, nochiziqli Shredinger tenglamasining chiziqli tenglamasini qanoatlantiradi.

Eslatib o‘tamiz, vektor maydonlarining kommunikatori

$$[K_1,K_2]=K_1'(u)[K_2]-K_2'(u)[K_1], \qquad (6)$$

bilan aniqlanadi. Bu yerda $K'(u)[S]$ orqali $K'(u)[S]=\left.\frac{\partial}{\partial\varepsilon}\right|_{\varepsilon=0} K(u+\varepsilon S)$ Gateaux hosilasi belgilangan. σ_i $(1\le i\le 5)$ simmetriyalari vektor maydonlari kommutatori ostidagi kompleks maydon ustida besh o‘lchovli Lie algebrasi va $[\sigma_r,\sigma_s]$ $(1\le r<s\le 5)$ da nolga teng bo‘lmagan kommutatorlar quyidagilardir:

$$\begin{aligned}&[\sigma_2,\sigma_4]=\sigma_1,\ \ [\sigma_2,\sigma_5]=\sigma_2,\ \ [\sigma_3,\sigma_4]=-2\sigma_2,\\ &[\sigma_3,\sigma_5]=2\sigma_3,\ \ [\sigma_4,\sigma_5]=-\sigma_4.\end{aligned} \qquad (7)$$

Bunda $\sigma_1,\sigma_2,\sigma_3$ simmetriyalar mos ravishda $u-$masshtab invariantligiga, x va $t-$almashtirish invariantlariga mos keladi. σ_4 va σ_5 simmetriyalari Galiley invariantligi va umumiy o‘lchov o‘zgarmasligidan olingan ikkilik τ simmetriya deb ataladi.

Ko‘rinib turibdiki, σ_i $(1\le i\le 5)$ simmetriyalar quyidagi tarzda beshta bir parametrli yechimlar guruhini hosil qiladi.

$$\begin{cases}\tilde u_1(x,t)=e^{i\varepsilon}u(x,t),\\ \tilde u_2(x,t)=u(x+\varepsilon,t),\\ \tilde u_3(x,t)=u(x,t+\varepsilon),\\ \tilde u_4(x,t)=e^{i(\varepsilon x-\varepsilon^2 t)}u(x-2\varepsilon t,t),\\ \tilde u_5(x,t)=e^{\varepsilon}u(xe^{\varepsilon},te^{2\varepsilon}),\end{cases} \qquad (8)$$

Bu yerda u nochiziqli Shredinger tenglamasini qanoatlantiradi, ε esa ozod haqiqiy parametr. $\varepsilon=\pi,\frac{\pi}{2}$ bo‘lganda birinchi yechim guruhi $\tilde u_1$ mos ravishda $-u$ va iu maxsus yechimlarni qabul qiladi.

Nochiziqli Shredinger tenglamasi ham akslantirish simmetriyasiga ega. $t-$ o‘qqa nisbatan simmetrik ekanligidan $u(x,t)$ yechim yangi $u(-x,t)$ yechimni hosil qiladi. Shunday qilib, biz quyidagi ikkita besh parametrli yehimlar guruhini hosil qilamiz.

$$\tilde u_\delta(x,t)=e^{i\left(\alpha x e^{\beta}-\alpha^2 t e^{2\beta}+\eta_0\right)+\beta}u\left(xe^{\beta}-2\delta\alpha t e^{2\beta}+\xi_0,te^{2\beta}+\zeta_0\right), \qquad (9)$$

Bu yerda $\delta=\pm 1$ va beshta erkin parametr $\eta_0,\xi_0,\zeta_0,\alpha,\beta$ mos ravishda beshta $\sigma_1,\sigma_2,\sigma_3,\sigma_4,\sigma_5$ simmetriyalariga mos keladi. Ushbu ikki yechimlar guruhlari har xil yangi ma’lum yechimlarni qurish uchun ishlatilishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. A. Hasegawa, Y. Kodama, Solitons in Optical Communications, Oxford University Press, New York,1995.

2. A. Tovbis, S. Venakides, The eigenvalue problem for the focusing nonlinear Schr¨odinger equation: new solvable cases, Physica D 146 (2000) 150–164.

3. A.D. Polyanin, V.F. Zaitsev, Handbook of Nonlinear Partial Differential Equations, Chapman & Hall/CRC, Boca Raton, 2004.

4. A.H. Khater, W. Malfliet, D.K. Callebaut, E.S. Kamel, The tanh method, a simple transformation and exact analytical solutions for nonlinear reaction–diffusion equations, Chaos Solitons Fractals 14 (3) (2002) 513–522.

ONA TILI VA ADABIYOT DARSLARIDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISH

Temirova Muqaddas Ulug‟bek qizi-*O‘zbekiston Respublikasi IIV Jizzax Akademik litseyi Ona tili va Adabiyot fani o‘qituvchisi*

Annotatsiya: Ta‘lim uzoq davom etadigan jarayon bo‘lib, uning sifati darsda qo‘llanilgan metodlarga bog‘liq. Darsning mazmunli o‘tishi, unda qanday metodlardan foydalanilgani va natijaga erishilgani o‘qituvchining mahorati, bilim darajasini belgilaydi. Mazkur maqolada ona tili va adabiyot darslarida foydalanishga tavsiya etiladigan interfaol metodlardan namunalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: interfaol usullar, ona tili, adabiyot darslari, o'quvchilarning faolligi, tilni bilish, tanqidiy fikrlash, madaniy tushunish, innovatsion texnologiya, charxpalak, taqdimot usuli, tanlash, ixtiyoriy, bajarish, majburiy, imkoniyat, metod, texnologiya.

KIRISH. Ona tili va adabiyot darslari o`quvchilarning til ko`nikmalarini, madaniy

tushunchalarini, tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda hal qiluvchi o`rin tutadi. Ushbu darslarning samaradorligini oshirish uchun o'qituvchilar tobora ko'proq o'quvchilarni o'quv jarayoniga faol jalb qiladigan interfaol usullarga murojaat qilmoqdalar. Ushbu maqola ona tili va adabiyot darslarida qo`llaniladigan turli interfaol usullar, ularni amalga oshirish va o`quvchilarning bilim olish natijalariga ta‘sirini o`rganishga qaratilgan.

Natijalar: Ona tili va adabiyot darslarida interfaol usullarning joriy etilishi istiqbolli natijalarni ko`rsatdi. O‘quvchilar munozaralarda faol ishtirok etadilar, yaxshilangan til bilimlarini namoyish etadilar va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradilar. Interfaol o'qishlar va multimedia taqdimotlari tushunish va madaniy tushunishni kuchaytiradi. Rol o'ynash va hikoya qilish faoliyati o'quvchilarda ijodkorlik va empatiyani rivojlantiradi.

Bugungi kunda tezlik bilan o`zgarayotgan, jadallashib rivojlanayotgan dunyoda xalqimiz ertasiga ishonch bilan intilayotgan, to`g`ri tanlangan taraqqiyot yo`lidan og`ishmaslik uchun yosh avlodni yangicha tafakkur va yangicha yondashuvlar asosida tarbiyalash muhimligi barchaga ayon. Hozirda olib borilayotgan ta‘lim sohasidagi tub islohotlarning negizida ham ta‘lim mazmuni va shaklini takomillashtirish yotadi. Hozirgi bolalarning olamni bilishga bo`lgan ehtiyoji va qiziqishi oldingi yillarga nisbatan ancha farqli ekanligi ham sir emas. Yosh avlodni barkamol inson qilib voyaga yetkazish jarayonini yangi pedagogik ―qurol― va vositalar bilan ta‘minlash davr taqozosidir.

Zamonaviy ta‘lim oldida turgan eng muhim vazifa o`quvchining ilm olishga bo‘lgan ehtiyojini qondirishga qaratilgan. Bu vazifa esa darslarda zamonaviy yangi pedagogic texnologiyalar, interfaol usullar vositasida amalga oshirilishi samaraliroqdir. Interfaol usullar o`quvchilarga tez muddatda samarali ta‘sir etishi, o`quvchilarda mustaqil fikrlashni, ulardagi ijodkorlik hamda mavzu mohiyatini qiziqib o`zlashtirishlarini ta‘minlaydi.Jumladan maktabda adabiyot darslarida ham interfaol usullardan foydalanish dars samaradorligini ta‘minlabgina qolmay, o`quvchilarda fanga bo‘lgan qiziqishni ham oshiradi.

―Rolli o`yin― usuli - ta‘lim oluvchilar tomonidan hayotiy vaziyatning har xil shartsharoitlarini sahnalashtirish orqali ko‘rsatib beruvchi usuldir. Rolli o`yinlar o`quv jarayonida ta‘lim oluvchilar motivatsiyasini shakllantitishga yordam beradi.‖Rolli o`yin usulini qo`llash uchun avval senariy ishlab chiqiladi,o‘yinning maqsad va vazifalari tushuntiriladi, so`ngra rollar taqsimlanadi, rollari haqida tushunchaga ega bo`lgan ishtirokchilar tomonidan rollar ijro etiladi va yakuniy xulosaga kelinadi. Masalan, 6-sinfda Abayning “Nasihatlar” asarini o‘tishda Yurak, Aql va G‘ayrat o‘rtasida bo‘lib o`tgan bahsni rollarga bo‘lib o`qitish va sahnalashtirish o`quvchilarning to`g`ri xulosa chiqarishlariga yordam beradi.

―”Mozaika” usuli – bo`laklardan yig‘ib butun hosil qilishdir. Bu usuldan foydalanish uchun harflar yoki so‘zlar oldindan kartochkalarga ya‘ni tarqatmalarga yozilgan bo`lishi kerak. O`quvchilar harflar yoki so`zlar ketma-ketligini to`g`ri joylashtirib berilgan topshiriqni bajarishlari lozim.adabiyot darslarida she’r,asar, janr nomlari, badiiy san’at turlari berilishi mumkin. Bundan tashqari biror asarga oid rasmlarni qirqib bo`laklab qo`yilsa,o‘quvchi uni yig`ib rasm asosida asar haqida ma‘lumotlar berishi mumkin. Darsda guruhlar bilan ishlaganda ham bu usuldan samarali foydalansa bo‘ladi.

―”Nuqtayi nazaring bo‘lsin” usuli – bu usul dars jarayonida qo`llanganda o`quvchilar muayyan mavzuda o`z nuqtai nazarini asosli dalillab, uni himoya qilishga o`rganadilar, o`quvchilar o‘rtasida munozara yuzaga kelishi va ular munozara jarayonida o`z fikrlarini sinfdoshlaridan ularning nuqtai nazarini

o`zgartirishga ishontiradigan g`oyalarni eshitib o`zgartirish yoki avvalgisini mustahkamlash imkonini beradi. Hatto darsda faol bo`lmagan o`quvchilarni ham savollar orqali munozara jarayonida ishtirok etishlariga majbur qiladi. 6-sinfda Tog`ay Murodning —”Yulduzlar mangu yonadi” asari g`oyasini tushuntirishda “Nuqtayi nazaring bo`lsin”usulidan foydalanib darsni tashkil etish mumkin. Bu usulning maqsadi shuki o`quvchining bevosita adibning ijodi, ma‘naviy merosimizga qo`shgan ulkan hissasi to`g`risida (adibning o`zidan ,yor-u do`stlari tomonidan bayon etilgan) videolavhalarda ko`rsatish,asardagi so`zlarni o`quvchi tomonidan o`qitilmay,balki asar qahramonlari tomonidan videolavhalar orqali yetkazishni ta‘minlashdan iboratdir.

O`qituvchi tayyorlangan bu lavhalarni ko`rsatish bilan bir qatorda uni izohlash, to`ldiribborishi, o`quvchilarni jalb qila olishi, tanqidiymushohadali fiklarini eshitishi, xulosalab borishi dars samaradorligini yanada oshiradi. —”Klaster” metodi. Klaster (g`uncha, bog`lam) metodi pedagogik, didaktik strategiyaning muayyan shakli bo`lib, u o`quvchilarga ixtiyoriy muammolar xususida erkin, ochiq o`ylash va shaxsiy fikrlarni bemalol bayon etish uchun sharoit yaratishga yordam beradi. Mazkur metod turli xil g`oyalar o`rtasidagi aloqalar to`g`risida fikrlash imkoniyatini beruvchi tuzilmani aniqlashni talab etadi. “Klaster” metodi aniq ob‘ektga yo`naltirilmagan fikrlash shakli sanaladi. Undan foydalanish inson miya faoliyatining ishlash tamoyili bilan bog`liq ravishda amalga oshadi. Ushbu metod muayyan mavzuning o`quvchilar tomonidan chuqur hamda puxta o`zlashtirilguniga qadar fikrlash faoliyatining bir maromda bo`lishini ta‘minlashga xizmat qiladi

Dars – ta‘limning asosiy shakli bo`lib, murakkab pedagogik jarayon hisoblanadi.respublikamizda ta‘lim sohasida chuqur islohotlar o`tkazilayotganligi, ayrim xorijiy ta‘lim tizimidagi ijobiy o‘zgarishlar, jahon ta‘lim standartlariga yaqinlashishga intilish, darslik va o`quv dasturlarining yangi avlodi yaratilishi darsni yanada ixcham va qiziqarliroq shaklda tashkil etilishi uchun zamin bo`lmoqda. Maqolada ta‘limning interfaol usullarining ayrimlari haqida ma‘lumot berildi xolos. Ularni boyitish,to`ldirish, yangi-yangi usullarni kashf etish, dars samaradorligini oshirish barchamizdan izlanishni talab etadi .

Ma'lumki, muallimning mahoratini oshirishga xizmat qiluvchi vositalardan biri zamonaviy pedagogik texnologiyalardir. Zamonaviy pedagogik texnologiya – hozirgi zamon didaktikasi va pedagogikasi taraqqiyotining mahsuli. Har bir zamonaviy pedagog mavjud pedagogik texnologiyalarni o‘z darslarida qo‘llasa, albatta ijobiy natijaga erishadi.

Bugungi kun o‘qituvchisining maqsadi barkamol yoshlarni tarbiyalash, ularga puxta ta‘limtarbiya berish, zarur axborotlar bilan ta‘minlash, mustaqil fikrlashga o‘rgatish, bilim va hayotiy ko‘nikmalar hosil qilish, ular qalbida vatanparvarlik,

xalqparvarlik tuyg‘ularini qaror toptirishdan iborat. Bu ezgu maqsadlarni ilg‘or pedagogik va innovatsion texnologiyalar asosida o‘tilgan mashg‘ulotlarda amalga oshirish mumkin.

Innovatsion texnologiya – ta‘lim samaradorligini oshiruvchi omillardan foydalanish, turli pedagogik jarayonlarni loyihalash va amalda qo‘llash orqali bilim egallashni takomillashtirish usullari. Uning asosiy maqsadi ta‘lim jarayonida o‘qituvchi va bilim oluvchi faoliyatiga yangilik, o‘zgartirishlar kiritish bo‘lib, interfaol metodlardan foydalanishni taqozo etadi. Interfaol usullar ta‘lim jarayonida qatnashayotgan har bir bilim oluvchining faolligiga, erkin va mustaqil fikr yuritishga asoslanadi. Bu usullardan foydalanganda bilim olish qiziqarli mashg‘ulotga aylanadi.

Ko‘p yillar davomida an‘anaviy dars o‘tish ta‘limning asosiy shakllaridan biri bo‘lib keldi. An‘anaviy darsda o‘qituvchi faol, o‘quvchi esa passiv ishtirokchiga aylanadi. Bu esa o‘quvchining mustaqil fikrlashi, izlanuvchanlik qobiliyati rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari shiddat bilan rivojlanayotgan bir paytda
bunday darslar yaxshi samara bermaydi. Bugungi davr talabi dars jarayonini noan‘anaviy tarzda mazmunli tashkil etish, o‘quvchilarning qiziqishini orttirib, ularning o‘quv jarayonidagi faolligini ta‘minlashni taqozo etadi. Noan‘anaviy darslarni tashkil etishda interfaol metodlar muhim bo‘g‘in hisoblanadi. Ular o‘qituvchi va o‘quvchilarning o‘zaro faol munosabatlarida tashkil etiladigan mashg‘ulot turidir. Bunda o‘qituvchi va o‘quvchi o‘zaro hamkorlikda ishlaydi. Fikrlar to‘qnashuvi yuzaga keladi. O‘quvchining erkin fikrlash jarayoni yangi pog‘onaga ko‘tariladi. O‘qituvchi shu tarzda o‘quvchilarni faollashtiradi, o‘zlashtirishi past o‘quvchilar dunyoqarashi va tafakkurini boyitib boradi. Ta‘lim uzoq davom etadigan jarayon bo‘lib, uning sifati darsda qo‘llanilgan metodlarga bog‘liq. Darsning mazmunli o‘tishi, unda qanday metodlardan foydalanilgani va natijaga erishilgani o‘qituvchining mahorati, bilim darajasini belgilaydi. Darsda metodlar to‘g‘ri tanlansa, maqsadga tez va oson erishiladi. Interfaolmetodlarni tanlash har bir darsning didaktik maqsadidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Bu esa o‘qituvchidan har doim bir xil usulda emas, dars mavzusiga mos metodlar asosida dars o‘tishni talab etadi. Buning uchun o‘qituvchi doimo o‘z ustida ishlashi, bilim va kasbiy malakasini oshirib borishi, ilm-fan yangiliklaridan xabardor bo‘lishi va o‘z faoliyatida ulardan samarali foydalanishi lozim. O‘qituvchi bir vaqtning o‘zida ijodkor, aktyor va fan bilimdoni bo‘lsa, kasbiy mahoratidan kelib chiqqan holda darsning mazmuni, o‘quvchilarga yetkazish usul va shakllari, vositalarini oldindan belgilab, mavzuga mos metodni tanlasagina dars samaradorligi yuqori bo‘ladi. Ma‘lumki, hozirgi kunda interfaol

metodlarning yuzdan ortiq turi mavjud bo‘lib, ularning aksariyati tajriba-sinovdan o‘tib, yaxshi natija bergan. Keng qo‘llaniladigan usullar – “Klaster”, “Aqliy hujum”, “Davom ettir”,”Taqdimot”, “Blits-so‘rov”, “Muammoli vaziyat” kabilardan foydalanib, darsda samarali natijalarga erishish mumkin. Darsning o‘tilgan mavzuni so‘rash qismida “Sinkveyn”,”Teskari test”, “Aql charxi” metodlarini, yangi mavzuni tushuntirish qismida “Insert”, “Pinbord”, “Zinama-zina”, “Bumerang” texnologiyalarini, mavzuni mustahkamlash qismida; “Venn diagrammasi”, “Baliq skeleti”, “Nima uchun?”, “Qanday?”, “Konseptual jadval”, “Nilufar guli” kabi grafik tashkil etuvchilar hamda “Tushunchalar tahlili”, “T-jadval”,”Rezyume”, “Kungaboqar”, “Charxpalak” metodlarini, uyga vazifa berishda “FSMU”, “Klaster”, “BBXB” metodlarini qo‘llash dars samaradorligini ta‘minlab, o‘quvchilarning bilimini oshirishga yordam beradi. O`zbek tili darslarida ham yuqorida sanab o‘tilgan interfaol metodlardan tashqari “Ha… yo‘q”, “Ta‘rif egasini top”, “Men kimman?”, “Domino” kabi didaktik o‘yinlardan foydalanish mumkin. O‘yin vaqtida o‘quvchilaro‘zini erkin tutadi, bilimini namoyon etgisi keladi. Natijada o‘quvchida ishonch, qat‘iyat paydo bo‘ladi. Munozaraga kirishishni o‘rganadi. Fikrini asoslashga odatlanadi. Bunda o‘quvchilarning yoshi, bilim darajasi inobatga olinishi lozim.

O‘qituvchi va o‘quvchining maqsaddan natijaga erishishida qanday texnologiyani tanlashlari ular ixtiyorida, chunki har ikkala tomonning asaosiy maqsadi aniq natijaga erishishga qaratilgan bo‘lib, bunda ishlatiladigan texnologiya o‘quvchilarning bilim saviyasi, guruh tabiati va sharoitga qarab tanlanadi.

—”Charxpalak”. Ushbu texnologiya o‘quvchilarni o‘tilgan mavzularni esga olish, mantiqan fikrlab, berilgan savollarga mustaqil ravishda to‘g‘ri javob berish va o‘z-o‘zini baholashga o‘rgatishga hamda qisqa vaqt ichida o‘qituvchi tomonidan barcha o‘quvchilarning bilimlarini baholashga qaratilgan. Bu usulni qo‘llashdan maqsad o‘quvchilarni dars jarayonida mantiqiy fikrlash, o‘z fikrlarini mustaqil ravishda erkin bayon eta olish, o‘zlarini baholash, yakka va guruhlarda ishlash, boshqalar fikriga hurmat bilan qarash, ko‘p fikrlardan keraklisini tanlab olishga o‘rgatishdir. Ushbu texnologiya ona tili va adabiyot darslarining boshlanishi va oxirida yoki biron-bir bo‘lim tugallanganda o‘tilgan mavzuning o‘quvchilar tomonidan qay darajada o‘zlashtirilganlik darajasini baholash, takrorlash,mustahkamlash uchun mo‘ljallangan.

”Charxpalak” texnologiyasi quyidagicha amalga oshiriladi:

- o‘quvchilar sharoitga qarab guruhlarga ajratiladi;
- tarqatma materiallar guruh a‘zolariga tarqatiladi;
- belgilangan vaqt ichida guruhlar tarqatmadagi topshiriqni bajarib, uning o‘ng

burchagiga guruh raqamini, chap burchagiga esa o‘zining ramziy belgisini qo‘yib ushbu tarqatmani keyingi guruhga “charxpalak aylanmasi” yo‘nalishida almashtiradilar;

—boshqa guruh a‘zolari ham tarqatmadagi vazifani bajaradilar va o‘zgartirishlar kiritadilar; materialning oxirgi almashishidan so‘ng har bir guruh o‘zi ilk bor to‘ldirgan tarqatmani o‘z ramziy belgisi asosida tanlab oladi;

— o‘qituvchi tarqatma materialda berilgan vazifalarni o‘qiydi va jamoa bilan birgalikda to‘g‘ri javobni belgilaydi yoki tarqatma materialdagi vazifalar ekranda yoritilib, to‘g‘ri javob aytib o‘tiladi;

—har bir o‘quvchi to‘g‘ri javob bilan belgilangan javoblaridagi farqlarni aniqlaydilar va o‘zlarini baholaydilar.

“Charxpalak” texnologiyasidan foydalangan holda mashg‘ulot o‘tkazish uchun

o‘quvchilarga quyidagicha vazifa berish mumkin:

So‘z ma‘nosining ko‘chish usullari.

Ona tili fanidan "Gapning ikkinchi darajali bo'laklari mavzusi o'rganilgandan

so'ng o'quvchilarga "Guruhlarda ishlash texnologiyasi" yordamida "Men to'ldiruvchiman!" mavzusida ijodiy matn tuzish beriladi. Ushbu metod yakka tarzda, kichik yoki yakka tartibda, kichik yoki katta guruhlar tomonidan ham amalga oshishi ham mumkin. Mavzu borasidan matn o'quvchilar yordamida taqdim etiladi. Bu texnologiya yordamida o'quvchilarning jamoada ishlash malakalari shakllantiriladi, xotirasi mustahkamlanadi, yozma yoki og'zaki savodxonligi o'stirilib, ijodiy matn yaratish ko'nikmasi yanada mustahkamlanadi. Ona tili darslarida o'quvchilarning yozma nutqi va imloviy savodxonligini mustahkamlash niyatida matn yaratish borasidan ko'pgina qiziqarli topshiriqlar taqdim etish mumkin. Shuningdek, "Morfologiya" bo'limini o'tish vaqtida har bir so'z turkumi borasidan grammatik ertak to'qish vazifasi berilsa, o'quvchilarning grammatik savodxonligi yaxshilash bilan birgalikda mantiqiy mushohada qilish qobiliyati takomillashadi, ijodkorligi oshadi. Bugungi kunda innovatsion texnologiyalardan foydalanish sohasidagi muhim yo’nalishlardan biri interfaol ta’lim va tarbiya metodlarini joriy etishdan iborat.

Xulosa

Ona tili va adabiyot darslarida o`quv natijalarini oshirishda interfaol usullar samarali ekanligi isbotlandi. Pedagoglar o`quvchilarga yo`naltirilgan ta‘lim muhitini uchun ushbu usullarni o`rganish va amalga oshirishda davom etishlari kerak. Interfaol usullarning o`quvchilarning tilni bilishi, tanqidiy fikrlashi va madaniy tushunchasiga uzoq muddatli ta’sirini baholash uchun keyingi tadqiqotlar zarur. Bundan tashqari, o'qituvchilarning interfaol usullarni samarali

qo'llash bo'yicha bilim va ko'nikmalarini oshirish uchun malaka oshirish dasturlarini taklif qilish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Rafiyev A. , G‘ulomova N. Ona tili va adabiyot (kasb-hunar kollejlari uchun darslik).T. , “Sharq”, 2013.

Erkaboyeva N. Q. Adabiyot fanidan savol-javoblar to‗plami. T. “Navro‘z”, 2018.

Golish L. V. , Fayzullayeva D. M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish. T. , ―Iqtisodiyot‖, 2012.

“Umumta’lim fanlari metodikasi” jurnali, 1-, 2-, 3-, 4-sonlar, 2018. 5.”Til va adabiyotta‘limi” jurnali, 1-12 sonlar, 2018.

“Til va adabiyot ta’limi” jurnali, 1-12 sonlar, 2018.

Rafiyev A. , G‘ulomova N. Ona tili va adabiyot (kasb-hunar kollejlari uchun darslik). T. , “Sharq”, 2013.

Erkaboyeva N. Q. Adabiyot fanidan savol-javoblar to`plami. T. “Navro‘z”, 2018.

Golish L. V. , Fayzullayeva D. M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish. T. , “Iqtisodiyot”, 2012.

“Umumta’lim fanlari metodikasi”jurnali, 1-, 2-, 3-, 4-sonlar, 2018. 5. “Til va adabiyot ta‘limi” jurnali, 1-12 sonlar, 2018

Saydalievich, U. S., Abdurashid ogli, A. S., & Qurbonboy ogli, X. J. (2021). UNDERSTANDING AND CONCEPTING BALLS IN THE SPIRIT OF MILITARY PATRIOTISM. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 9(12), 924-929.

Ismoilovich, M. R., Saydaliyevich, U. S., & Murodjon og, B. K. (2022, May). РОЛЬ ВОЕННОЙ ПЕДАГОГИКИ И ПСИХОЛОГИИ В ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ. In NTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE (Vol. 1, No. 4, pp. 447-452). Akhmedov, A. N., & Abdurakhimov, S. A. (2018). The study of the grinding process of rushanka from the nuclei of cotton seeds of different varieties. CHEMISTRY AND CHEMICAL ENGINEERING, 2018(3), 17

Nyuton ko’pyoqliklari va darajali almashtirishlar

Xazratova Gulshoda Abdulatif qizi

O‘zbekiston Respublikasi IIV ning Xorazm akadimek litseyi o‘qituvchisi. Urganch sh.

E-mail: xazratovagulshoda5@gmail.com

Annotatsiya. Nyuton ko’pyoqligi, Nyuton diagrammalari tushunchalari keltirilgan. Qatorning Nyuton ko’pyoqligi, qatorning Nyuton diagrammasi ta’riflari berilgan. Darajali almashtirishlarning ta’riflari va ularning ayrim

xossalari keltirib o'tilgan. Shuningdek, Nyuton ko'pyoqliklariga doir misollar ham qaralgan.

Annotation. Concepts of Newton's multiplicity, Newton's diagrams are presented. Definitions of Newton's multiplicity of series and Newton's diagram of series are given. Definitions of level substitutions and some of their properties are given. Examples of Newton's polynomials are also considered.

Kalit so'zlar: Nyuton ko'pyoqligi, Nyuton diagrammasi, qatorning Nyuton ko'pyoqligi, qatorning Nyuton diagrammasi, darajali almashtirishlar.

Biz $\mathbb{N}$, $\mathbb{R}_+$, $\mathbb{R}$ bilan mos ravishda natural sonlar to'plamini, musbat haqiqiy sonlar to'plamini va haqiqiy sonlar to'plamini belgilaylik. Faraz qilamiz $K \subset \mathbb{N}^k$ bo'lib, bu yerda

$$K = \{n: n = (n_1, n_2, \dots, n_k) \in \mathbb{N}^k\},\ N_0 = \{0,1,2,3, \dots n, \dots\},\ n_i \in N_0$$
$$i = 1,2, \dots, k.$$

1-tarif. K to'plamning Nyuton ko'pyoqligi deb

$$\bigcup_{n \in K} (n + \mathbb{R}_+^k)$$

to'plamning $\mathbb{R}_+^k$ dagi qavariq qobig'iga aytiladi.

2-tarif. K to'plamning Nyuton diagrammasi deb, K to'plamning Nyuton ko'pyoqligining barcha kompakt yoqlarining birlashmasiga aytiladi.

K to'plamning Nyuton ko'pyoqligi odatda $\Gamma_+(K)$ orqali, K to'plamning Nyuton diagrammasi esa $\Gamma(K)$ orqali belgilanadi.

Ikki o'zgaruvchili $f(x)$ funksiyaning Teylor qatorini qaraymiz:

$$f(x) = \sum_{n \in N_0^2} a_n x^n,$$

bu yerda $a_n = a_{n_1 n_2} \in \mathbb{C},\ n = (n_1, n_2)$ bo'lib, $n_1, n_2 \in N_0$ daraja ko'rsatkichlari, $x = (x_1, x_2)$ noma'lum. x^n monom $x^n = x_1^{n_1} x_2^{n_2}$ kabi aniqlanadi. Bu qator uchun $suppf$ bilan f funksiyaning tashuvchisini belgilaylik. $suppf$ quyidagicha aniqlaniladi:

$$suppf = \{(n_1, n_2) \in N_0^2:\ a_{n_1 n_2} \neq 0,\ n_1, n_2 \in N_0\}.$$

yoki qisqaroq

$$suppf = \{n \in N_0^2: a_n \neq 0\}.$$

kabi aniqlanadi.

3-tarif. f qatorning Nyuton ko'pyoqligi deb $suppf$ to'plamning Nyuton ko'pyoqligiga aytiladi va $\Gamma_+(f)$ kabi belgilanadi.

4-tarif. f qatorning Nyuton diagrammasi deb $suppf$ to'plamning Nyuton diagrammasiga aytiladi va $\Gamma(f)$ yoki $N(f)$ kabi belgilanadi.

5-tarif. f qatorning asosiy qismi deb

$$f(\Gamma) = \sum_{n \in \Gamma(f)} a_n x^n$$

ko'phadga aytiladi.

1-misol. Ushbu ikki o'zgaruvchili funksiyaning Nyuton ko'pyoqligini topamiz:

$$f(x_1, x_2) = {x_1}^3 + 3{x_1}^2 x_2 + 4{x_2}^2 + 5{x_1}^2{x_2}^2 + 0{x_1}^5 + 0{x_2}^{13} + \cdots.$$

Bu funksiyaning Nyuton ko'pyoqligi

$$suppf = \{ n \in N^2 : a_n \neq 0\} = \{(3,0), (2,1), (0,2), (2,2)\}.$$

to'plamning Nyuton ko'pyoqligiga teng.

2-misol. Quyida keltirilgan misolning Nyuton diagrammasini toping.

$$f(x_1, x_2) = 5{x_1}^2 + 13{x_1}^3 x_2 + 4{x_2}^4 + 6{x_1}^3{x_2}^2 + {x_1}^{15} + 0{x_2}^{100} + \cdots$$

Endi biz tashuvchining ta'rifiga ko'ra

$$suppf = \{ n \in N^2 : a_n \neq 0\} = \{(2,0), (3,1), (0,4), (3,2), (15,0)\}.$$

to'plamga ega bo'lamiz. Ushbu to'plamning Nyuton diagrammasi $f(x_1, x_2)$ funksiyaning Nyuton diagrammasini beradi.

Quyidagi shakldagi almashtirishga darajali almashtirish deyiladi.

$$\begin{cases} w_1 = {v_1}^{a_1}{v_2}^{a_2} \\ w_2 = {v_1}^{b_1}{v_2}^{b_2} \end{cases}$$

bu yerda, $v_1, v_2, w_1, w_2 -$ musbat haqiqiy qiymatlar qabul qiladi. a_1, a_2, b_1, b_2-daraja ko'rsatkichlari musbat ratsional qiymatlar qabul qiladi.

Ushbu $\begin{cases} w_1 = {v_1}^{a_1}{v_2}^{a_2} \\ w_2 = {v_1}^{b_1}{v_2}^{b_2} \end{cases}$ sistema $a_1 b_2 - a_2 b_1 \neq 0$ bo'lsa, quyidagi ko'rinishdagi yagona yechimga ega bo'ladi.

$$\begin{cases} v_1 = {w_1}^{\frac{b_2}{B}}{w_2}^{\frac{-a_2}{B}} \\ v_2 = {w_1}^{\frac{-b_1}{B}}{w_2}^{\frac{a_1}{B}} \end{cases}$$

Haqiqatan ham, $\begin{cases} w_1 = {v_1}^{a_1}{v_2}^{a_2} \\ w_2 = {v_1}^{b_1}{v_2}^{b_2} \end{cases}$ ushbu sistemani o'rniga qo'yish usuli yordamida yechaylik, sistemani birinchi ifodasidan v_1 ni topib ikkinchi ifodaga qo'yamiz, $v_1 = {w_1}^{\frac{1}{a_1}}{v_2}^{\frac{-a_2}{a_1}}$

$$w_2 = \left({w_1}^{\frac{1}{a_1}}{v_2}^{\frac{-a_2}{a_1}}\right)^{b_1} \cdot {v_2}^{b_2} = {w_1}^{\frac{b_1}{a_1}}{v_2}^{\frac{-a_2 b_1}{a_1}}{v_2}^{b_2} = {w_1}^{\frac{b_1}{a_1}}{v_2}^{\frac{-a_2 b_1 + a_1 b_2}{a_1}}$$

Bu ifodadan v_2 ni topsak,

$$v_2 = \left(w_2 w_1^{\frac{-b_1}{a_1}}\right)^{\frac{a_1}{-a_2b_1+a_1b_2}} = w_2^{\frac{a_1}{-a_2b_1+a_1b_2}} w_1^{\frac{-b_1}{-a_2b_1+a_1b_2}} = w_1^{\frac{-b_1}{B}} w_2^{\frac{a_1}{B}}$$

Shu metodni yana bir bor qo'llab v_1 ni ham topamiz, $v_2 = w_1^{\frac{1}{a_2}} v_1^{\frac{-a_1}{a_2}}$

$$w_2 = {v_1}^{b_1} \cdot \left(w_1^{\frac{1}{a_2}} v_1^{\frac{-a_1}{a_2}}\right)^{b_2} = {v_1}^{b_1} w_1^{\frac{b_2}{a_2}} v_1^{\frac{-a_1b_2}{a_2}} = w_1^{\frac{b_2}{a_2}} v_1^{\frac{a_2b_1-a_1b_2}{a_2}}$$

Bu ifodadan v_1 ni topsak

$$v_1 = \left(w_2 w_1^{\frac{-b_2}{a_2}}\right)^{\frac{a_2}{a_2b_1-a_1b_2}} = w_2^{\frac{a_2}{a_2b_1-a_1b_2}} w_1^{\frac{-b_2}{a_2b_1-a_1b_2}} = w_1^{\frac{-b_2}{B}} w_2^{\frac{-a_2}{B}}$$

tenglikka ega bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. В.А.Зорич. Математический анализ. Часть II. МЦНМО, Москва, 2002.

2. П.К.Рашевский. Курс дифференциальной геометрии. Москва, 1938.

3. Usmanov S.E. The Boundedness of Maximal Operators Associated with Singular Surfaces. Russian Mathematics. 65, (6), 73–83 (2021).

4. Xasanov Gafurjan Aknazarovich, Xazratova Gulshoda Abdulatif qizi, Abduraxmonova Maftuna Abdusalomovna. "Silliq funksiyalar uchun muvofiqlashgan koordinatalar sistemasining mavjudligi". Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax Davlat Pedagogika Instituti "Matematikani o'qitishning dolzarb muammolari va yechimlari" mavzusidagi respublika ilmiy onlayn anjumani

5. Усманов С.Э., Кувондиков Б.Б., Хазратова Г.А. Максимальные операторы, связанные с поверхностями. Материалы международной конференции "Современные проблемы теории чисел и математического анализа", посвященной 80-летию со дня рождения доктора физико-математических наук, профессора Дододжона Исмоилова (Душанбе, Таджикистан, 29-30 апреля 2022 г.)

UCHINCHI RENESSANS DAVRIDA IJTIMOIY-GUMANITAR FANLARNING YOSH AVLODNI TARBIYALASHDA ILMIY-IJODIY MEROSINING O'RNI VA AHAMIYATI

Xodjayeva Sanobar Karimbayevna

Jaloliddin Manguberdi nomidagi harbiy-akademik litseyi

Rus tili fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekistonda Uchinchi Renessans davrida ijtimoiy-gumanitar fanlar ilmiy-ijodiy merosining yosh avlodni tarbiyalashdagi hal qiluvchi roli va ahamiyati yoritilgan. U ushbu davr madaniy qadriyatlar va intellektual izlanishlarning qayta tiklanishini ifodalaydi, an’anaviy bilimlarni zamonaviy ta’lim amaliyotlari bilan integratsiyalashuviga urg‘u beradi. Maqolada ijtimoiy-gumanitar fanlarning yoshlarda tanqidiy fikrlash, madaniy ong va axloqiy qadriyatlarni tarbiyalashdagi o‘rni o‘rganilib, ushbu merosning O‘zbekiston jamiyati kelajagini shakllantirish va mas’uliyatli fuqarolikni tarbiyalashdagi ahamiyati ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: Renessans davri, ijtimoiy-gumanitar fanlar, ta’lim, yosh avlod, ilmiy meros, madaniy tiklanish.

Annotation: The article explores the pivotal role and significance of the scientific and creative heritage of the social and humanitarian sciences in educating the young generation during the Third Renaissance period in Uzbekistan. It delves into how this period represents a resurgence of cultural values and intellectual inquiry, emphasizing the integration of traditional knowledge with modern education practices. Through an examination of the role of social and humanitarian sciences in fostering critical thinking, cultural awareness, and ethical values among youth, the article highlights the importance of this heritage in shaping the future of Uzbekistan’s society and nurturing responsible citizenship.

Keywords: renaissance period, social and humanitarian sciences, education, young generation, scientific heritage, cultural revival.

O‘zbekistonda Uchinchi Renessansdavrida ijtimoiy-gumanitar fanlar ilmiy-ijodiy merosining yosh avlod tarbiyasida tutgan o‘rni va ahamiyati ustuvor. Bu davr intellektual va madaniy qadriyatlarning tiklanishini ifodalaydi, millat kelajagini shakllantirishda bilim va innovatsiyalarning ahamiyatini ta’kidlaydi. Quyida bir nechta asosiy jihatlar:

1. ***Madaniy tiklanish:*** Uchinchi Renessans davri O‘zbekistonning boy madaniy merosiga, jumladan, ijtimoiy-gumanitar fanlarga qiziqishning qayta tiklanishi bilan tavsiflanadi. Bu fanlarning ilmiy-ijodiy merosini ta’lim-tarbiyaga singdirish orqali yoshlar o‘zlarining madaniy o‘ziga xosligi, tarixiy ildizlarini chuqurroq anglaydilar.

2. ***Intellektual rivojlanish:*** Ijtimoiy va gumanitar fanlar yoshlarda tanqidiy fikrlash, empatiya va madaniy ongni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Tarix, sotsiologiya, adabiyot va falsafa kabi fanlarni o‘rganish orqali talabalar tahliliy ko‘nikmalarni va ijtimoiy muammolarga nisbatan kengroq nuqtai nazarni rivojlantiradilar, ularni o‘z jamoalariga mazmunli hissa qo‘shishga tayyorlaydilar.

3. ***Qadriyatlar ta'limi:*** Uchinchi Renessans davridagi ta'lim axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy mas'uliyat va fuqarolik faolligiga katta e'tibor beradi. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning ilmiy-ijodiy merosi ushbu qadriyatlarni yosh avlod ongiga singdirish, ularni mas'uliyatli fuqarolik va jamiyat hayotida faol ishtirok etishga yo'naltirishda poydevor bo'lib xizmat qilmoqda.[3.45]

4. ***Innovatsiya va taraqqiyot:*** Uchinchi Renessans davri an'anaviy bilimlarni saqlab qolishdan tashqari, ijtimoiy va gumanitar fanlarda innovatsiyalar va taraqqiyotni rag'batlantiradi. Yosh olimlar o'tmish mutafakkirlari merosiga asoslanib, zamonaviy muammolar va imkoniyatlarni hal qilish uchun yangi g'oyalar va istiqbollarni qo'shishga da'vat etiladi.

5. ***Global ishtirok:*** Uchinchi Renessans davrida O'zbekistonda ta'lim tobora global istiqbol va hamkorlikka yo'naltirilgan. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning ilmiy va ijodiy merosini o'rganish orqali yoshlar global muammolar haqida tushunchaga ega bo'ladilar va madaniyatlararo kompetentsiyani rivojlantiradilar, ularni o'zaro bog'langan dunyoda konstruktiv ishtirok etishga tayyorlaydilar.

Umuman olganda, O'zbekistonda Uchinchi Renessans davrida ijtimoiy-gumanitar fanlarning ilmiy-ijodiy merosi yosh avlod tarbiyasida muhim o'rin tutadi. Ushbu merosni o'zlashtirib, yoshlar o'z millatining madaniy, ijtimoiy va intellektual rivojlanishiga ijobiy hissa qo'shadigan bilimdon, faol fuqarolar bo'lish huquqiga ega.[4.87]

Xulosa. Xulosa o'rnida, maqolada O'zbekistonda Uchinchi Renessans davrida ijtimoiy-gumanitar fanlar ilmiy-ijodiy merosining yosh avlod tarbiyasida tutgan o'rni va ahamiyati alohida ta'kidlanadi. Bu davrning madaniy tiklanishni ifodalashi, an'anaviy bilimlarning zamonaviy ta'lim amaliyotlari bilan integratsiyalashuviga urg'u berilgan. Yoshlarda tanqidiy fikrlash, madaniy ong va axloqiy qadriyatlarni tarbiyalash orqali ushbu fanlarning ilmiy-ijodiy merosi O'zbekiston jamiyati kelajagini shakllantirish va mas'uliyatli fuqarolikni tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu meros yosh avlodning millatning madaniy, ijtimoiy va intellektual rivojlanishiga ijobiy hissa qo'shishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Allabergenov, Y. (2019). The Renaissance of Uzbekistan. Tashkent: Sharq.

2. Mirziyoyev, S. (2017). The Third Renaissance: New Challenges, New Achievements. Tashkent: Uzbekistan National Library.

3. Rakhmatullaev, A. (2020). Cultural Revival and Educational Reform in Uzbekistan. Journal of Central Asian Studies, 12(2), 45-60.

4. Suleymanov, R. (2018). Modernization of Education in Uzbekistan: Challenges and Prospects. Educational Sciences Quarterly, 10(3), 87-102.

5. Yusupov, N. (2021). The Role of Social Sciences in Uzbekistan's Renaissance. Journal of Uzbek Studies, 8(1), 123-138.

ҮШИНШИ РЕНЕССАНС - МИЛЛИЙ РАЎАЖЛАНЫЎ СТРАТЕГИЯСЫ

"Илим ҳәм билимниң қәдирине жетип мәмлекетимизде илим үйрениў тийкарында көз қараслар қәлиплестирилсе, ата-бабаларымызға мүнәсип келешек қура аламыз"

SHAVKAT MIRZIYOYEV

М.Е.ТОЛЫБАЕВ – ҚМУ «Археология» кафедрасы ассистенти.

Өзбекстан Республикасы ғәрезсизлигиниң 29 жыллығы мүнәсибети менен Президентимиз Шавкат Мирзиёев тәнтаналы қутлықлаў сөзинде раўажланыўымыздың мақсети Үшинши Ренессанс болыўы лазымлығын атап өтеди. Бул стратегиялық идея өзиниң уллылығы, миллий раўажланыў бәрше тараўларда қандай улыўмалық мақсетти гөзлеў зәрүрлигин көрсетеди. Әмелде мәмлекет басшысы раўажланыўдың ҳәзирги басқышында Өзбекстан миллий идеясының жаңа ҳәм анықластырылған мазмунын билдиреди.

Бүгин шексиз мақтаныш пенен айта аламыз, данышпан халқымыздың узақты көре алыўы, бирдемлиги, пидайы мийнети менен өмирдиң бәрше сынаўларынан мүнәсип өтип келген. Усы арқалы бизлердиң инсаныйлық қәдириятларымызды, динимизди, миллий мәмлекетшилигимизди тиклеп берген. Бүгин жәҳәнде елимиз ҳаққында сөз еткенде «Жаңа Өзбекстан» сүрени тилге алынып, илгери сүрилмекте. Бул кейинги жылларда раўажланыўдың жаңа басқышына қәдем қойғанлығын ҳәм ерисилип атырған жетискенликлерин сыпатлап береди. Халқымыздың уллы күдирети йош урып турған заманда Өзбекстанда жаңа бир ояныў даўири- Үшинши Ренессанс дәўирине тийкар жаратылмақта.

Үшинши Ренессанс идеясын, әўели жәмийетимиз терең аңлап алмағы керек. Ҳәр бағдарда, тараўда әмелге асырылатуғын ислеримиз, келешек реже-дәстүрлеримиз, тәлим-тәрбия ҳәм кадрлар сиясаты, инвестициялық сиёсат — улыўма бәршеси оған шараят ҳәм орталық жаратыўға қаратылмағы керек.

"Ренессанс" сөзликте французша "қайта туўылыў" деген мәнисти аңлатады. Атама сыпатында оның мазмуны бираз кең: мәдениятта, илим-пәнде, көркем-өнерде, тәлим-тәрбияда, улыўма жәмийет турмысында узақ мүддетли турғынлықтан кейинги қайт жанланып, тез раўажланыўды, жәмийетлик сана ҳәм қәдириятлар системасын жаңа сыпат басқышына шығыўын аңлатады. Дәслепки мәрте бул атама Европада XV-XVI әсирлердеги раўажланыў дәўирине қарата қолланылған. Ренессанс деп

аталған бул социаллық ҳәдийсе бизиң тилимизге «Ояныў дәўири» деп аўдармаланған.

Австриялы белгили шығыстаныўшы **Адам Мецтиң** 1909-жылда **“Мусылман Ренессансы”** атамасында фундаментал шығармасын баспадан шығарған. Усыннан кейин Ренессанс тек ғана Европаға тийисли ҳәдийсе емеслигин, оны Шығыс халықлары европалықларға салыстырғанда ертерек басынан кеширгенлиги ҳаққында коз-қараслар ҳәм изертлеўлер пайда бола баслайды.

Россиялы уллы шығыстаныўшы академик **Н.Н.Конрад** Ренессанс VII — VIII әсирлерде Қытайда басланып, VIII әсирде Ҳиндстанда даўам еткенлигин, оннан IX-XII әсирлерде ислам мәмлекетлери эстафетаны қабыллағанлығын, манғоллар басқыны себепли бираз пәсейген раўажланыў темпи Амир Темур ҳәм темурийлер дәўиринде және қайта тикленгенлигин атап өтеди. Ол Орта Шығыс Ояныў дәўирин Алишер Наўайы дәўирине шекем созады. Жавоҳарлал Неру Бабурды да Ренессанстиң типик ўәкили деп баҳалаған еди.

XV әсирден Ренессанс Европаға жылжыйды. Бул пайытқа келип Европа 300-350 жыл даўамында ислам алымлары, бизиң уллы әўладларымыздың шығармаларын, әсиресе Хорезмий, Ферғаний, Ибн Сина ҳ.т.б. шығармаларын латиншаға аўдармалап, терең өзлестирип алған еди. Бул әлбетте Европа Ояныўына жүда күшли тәсир көрсеткен.

Ғәрезсизликке ерискеннен кейин дәслепки шерек әсир даўамында миллий тиклениў менен шуғылланыўға туўры келди. Енди миллий тиклениўден миллий раўажланыўға өткенимизден кейин, Үшинши Ренессансқа ерисиўди мәмлекет басшысы стратегиялық ўазыйпа етип қойды. Шынында да тарийхый жақтан алғанда биз еки Ренессансты бастан кеширдик:

- биринши си IX — XII әсирлер;
- екинши си XIV әсир ақырғы шереги - XVI әсирдиң биринши шереги.

Ҳәр еки Ренессанс дәўиринде де биз дүньяның алдыңғы, раўажланған халықлары қатарында болғанбыз. Егер және усындай дәрежеге ериспекши болсақ, Үшинши Ренессансты әмелге асырмағымыз керек.

Миллий идея тийкарында белгили бир халықтың жоқары келешек мақсетин бир неше сөзлерде яки түсиниклерде биргеликли сүўретлеўши ураннан ибарат. Ол халықты сол мақсет жолында бирлестиреди ҳәм бағдарлайды. Халық бәрше ис-ҳәрекетлерин, умтылысларын, қурыўшылық искерлигин оған муўапықластырады. Зәрүр болса, экономикалық, социаллық қатнасықларды, мәмлекеттиң ҳуқықый, сиясий, идеологиялық тийкарларын, тәлим-тарбия системасын терең реформалайды.

Миллий идеяның баслы ўазыйпаларынан бири, әўели халықтың аўызбиршилигин, мәмлекеттиң аймақлық бирлигин сақлаў ҳәм беккемлеўден ибарат.

Екиншиден, миллеттиң жоқары мақсетин, раўажланыў шоққыларын, нышанларын улыўмалық тәризде анықлайды. Миллий идея түрли түсиниклерде сүўретлениўи мүмкин. Бирақ сүўретлеў формасына қарамастан, халыққа келешекти, жәмийетлик бағдарды көрсетиўи керек.

Миллий идеяны жанландырыў ушын оны Үшинши Ренессанс идеясы менен байытыў зәрүр. Тек ғана Үшинши Ренессансты әмелге асырып, биз азат ҳәм абат Ўатанда еркин ҳәм параўан турмыс қура аламыз. Және де Үшинши Ренессансқа ерисиўди миллий идеяның жаңа формасы деп жәриялаў мақсетке муўапық болды.

Миллий идея енгизилген ўазыйпаларды емес, бәлким стратегиялық жоқары мақсетти сүўретлейди. Усы мәнисте Үшинши Ренессанс идеясы келешекке умтылыўға жүдә сәйкес келеди. Бул идеяның бағдарлаўшы күши улыўма идеологиялық потенциалы жүдә жоқары болып, ҳәзирги пайытта өтмиш тарийхымыздың зерли бетлери, уллы әўладларымыздың қурыўшылық ҳәм дөретиўшилик идеялары менен байланысқан. Бизге бул түсиник кимлердиң әўладлары екенлигимизди еслетип турады. Жаңа Ренессанс жолында халқымыз ҳәр түрли сыртқы тәсирлерге шалғымаслығы керек, себеби тарийх сабақларын умытыўға ҳақымыз жоқ.

Үшинши Ренессанс идеясы миллий руўхиятымызға, халқымыздың нийет-тилеклерине жақын.

Ренессанс деген менен ол жүз берип қалмайды. Буның ушын ҳәр тәреплеме пухта ойланған сиясат алып барылыўы, халықта руўхый көтериңкилик, турақлы жигерли умтылыс жүз бериўлери керек.

Әўели атаманың мазмунын анық ашып бериў, халықтың бәрше қатламлари, әсиресе жаслар санасына жеткериў керек. Өтмиш ренессанслары дәўиринде әўладларымыз нелерге ерискенлигин, жәҳән цивилизациясына қосқан үлеслерин, басқа халықлар, үлкелер жетискенликлери менен салыстырып, дүньяның жетекши мәдениятларынан, илим-пәни, көркем-өнери ҳәм әдебиятларынан бирин, алдыңғы социаллық пикир ҳәм көз-қарасларын жаратқанлығын анық, қысқа жарытыў зәрүр.

Сондай-ақ, өтмиштеги тарийхый ўақыялардың дағдарыс себеплери объективлик пенен анализлениўи керек. Мысалы, Уллы географиялық ашылыўлар себепли Уллы Жипек жолының тоқтап қалыўының объектив себеби болса да, ишки ҳәм сыртқы гүреслер, тахт ушын тартыслар, бөлиниўшилик, инсан кәмиллиги тек инсанның ишки дүньясына

қаратылып, жәмийеттиң социал-экономикалық раўажына жетерлише итибар бермеслик киби субъектив факторлар дағдарысын келтирип шығарған баслы себеплер еди. Тарийхтан сабақ алыў, тийисли жуўмақ шығарыў ушын булар жаслар, халық санасына жеткерилиўи керек. Биз көбирек әўелги ояныў дәўирлериниң жетискенликлерин мақтаныш пенен еслеп, негедур олардың дағдарыс себеплери ҳаққында сөйлеўди оншалық мақул көрмеймиз.

Президентимиз, жаслардың еркин пикирлейтуғын жоқары интеллектуал ҳәм руўхый потенциалға ийе болып, дүнья көлеминде өз теңлеслерине ҳеш қайсы тараўда бос келмейтуғын инсанлар болып камал табыўы, бахытлы болыўы ушын мәмлекетимиз ҳәм жәмийетимиздиң бар күш ҳәм имканиятларын сарплаймыз – деп атап өтеди [1, 14]

Биринши ҳәм екинши ренессанслардың тарийхый шараяты ҳәм дәўир талаплары, имканиятларын шынлық пенен баҳалап, Жаңа Ренессанстың шәраятлары ҳәм талаплары менен улыўма өзгеше екенлигин тийкарлап, дәлиллеў мақсетке муўапық.

Өтмиш тарийхы биз ушын өмир мектеби, мисли тынық бир айна, оған қарап сабақ аламыз, жуўмақ шығарамыз, келешек жолын белгилеймиз.

Ҳәр қандай цивилизация – халықлар, миллетлер, елатлар искерлигиниң ҳәм унамлы тәсириниң нәтийжели жемиси болып есапланады.

«Орта Азия Египети» атанған ҳәзирги Қарақалпақстан территориясы уллы еки дәрья - Жайхун ҳәм Сайхун дәрьялары аралығында қәлиплескен, жәҳән мәдениятының әййемги орайларының бири.

Бул жерлерде бизиң әййемги тарийхымыздың ҳәм мәдениятымыздың бесиги жаралған болып, дүньяға белгили илимпазлардың, ойшыллардың камал тапқан муқаддес жери есапланады.

Қарақалпақ халқының бийтәкирар тәбияты, әййемги тарийхы ҳәм бай мәдениятының ҳаққында Президентимиз Ш.М.Мирзиёев: «Қарақалпақ дияры өзиниң дүньяда уқсасы жоқ, қайталанбас көркем-өнери менен бәршемизди таң қалдырып келеди. Әсиресе, әўладларымыздан қалған бийбаҳа фольклорлық шығармалары дыққатқа ылайық. Өз журты, өз үлкесинде ата-бабаларының мийрасына ҳәмийше садықлық руўхында жасап атырған мәрт ҳәм мийнеткеш қарақалпақ елиниң беккем еркине тән берип, бундай халық пенен ҳәр қандай мақтансаң арзыйды», - деп атап өтеди [2. 206, 210, 212].

Қарақалпақстан Республикасында 285 тен аслам мәдений мийрас объектлери мәмлекетлик дизимге алынған. Олардан археологиялық естеликлер-131, архитектуралық естеликлер-25, монументал көркем-өнер естеликлери-89, дыққатқа ылайық орынлар – 40 ты қурайды [3. 5-10].

Бул жерлерде жасаған ата-бабаларымыз бир неше мың жыллар даўамында теберик қоллары менен қорған-қалалар қурып, оны гүллендириўде өзлериниң бай тәжирийбелерине таянған ҳалда мийнет еткен. Өз жерлерин сыртқы жаўлардан ерлик пенен қорғап, тәбийий апатлардан усталық пенен сақлап, бул мәдений мийрасларды кейинги әўладларға жеткерип бериўге ҳәрекет еткен.

Пидайы алымлардың археологиялық экспедициясының көп жыллық нәтийжели мийнетлери себепли бул әпсаналы үлкениң қараңғылыққа айланған узақ өтмиштеги тарийхы қайтадан тикленип, сырлы естеликлер ғәзийнесине айланған бул теберик жер бирме-бир тилге кирип өтмиш ўқыяларын дәстан етип өз сырларын ашып берди.

Бүгинги күнде биз уллы алымлардың жарқын өмир жолын еслеп оларға ҳурмет келтирер екенбиз, оның аты ҳәм мийнетлери халқымыздың өтмиш тарийхы менен тығыз байланыслы екенлигин және бир мәрте сезинемиз.

Улыўма алғанда, уллы устаз алымлардың терең ҳәм дана шешимлери ҳәзирги әўладлар ушын өтмиш тарийхын изертлеўдиң жарқын ҳәм исенимли үлгиси болып қалады.

Себеби мәдений мийраслар халықтың раўажланыў жолының белгили басқышының айнасы болыўы менен бирге, келешек әўладтың руўхый жақтан өсиўине ҳәм көз-қарасларының беккемлениўине өзиниң унамлы тәсирин жасайды.

«Сахрадағы Лувр» атанған дүньяға белгили И.В.Савицкий атындағы Қарақалпақстан мәмлекетлик көркем-өнер музейиниң бийбаҳа экспонатлары, жер асты сарайын еслететуғын Мазлумхан сулыў, сондай-ақ бир неше археологиялық естеликлер тарийхы менен жақыннан танысыў нәтийжесинде, ҳәр бир жас әўлад қәлбинде мақтаныш сезимлери оянып, руўхый жақтан байытып, туўылған елине деген сүйишпеншилигин және де арттырады.

Бул мәдений мийрасларға деген әжайып образлар «Ўатан» деген уллы туйғы менен үнлескен ҳалда инсан кеўлинде терең орналасып, өмириниң мазмунына айланып бармақта.

«Қарақалпақстанның жети әжайып естелиги» атлы китабында келтирип өткениндей, шығыс данышпанларының «Инсанның аяғы өзи туўылған жеринде тамыр байлаўы керек, лекин оның нәзери дүньяны гүзетсин» [4. 9, 12] деген даналық сөзин басшылыққа алған ҳалда, устазларымыздың баслап берген илим жолын өзимизге теберик билип, ата-бабаларымыздан мийрас бай мәдений естеликлер ҳаққындағы мағлыўматларды илимий жақтан және де байытыў, жаңалықлар ашыў келешегинен үмит күттиретуғын билимли ҳәм пидәкер жаслардың әдиўли миннети деп билемиз.

Президентимиз исеним билдириў тийкарында мәмлекетимизди қәбилетли, лидерликке ийе жаслар көп болғанлығы ушын да мәмлекетимизди Үшинши Ренессанс дәўирине тийкар бар екенлигин атап өтип, жасларымыз заманагөй билим ҳәм көнликпелерди ийелеп, өз зийреклиги менен ҳәммеге өрнек болыўлары керек деген еди. Буның ушын олар ўатанның етеңги күнин өз өмириниң мазмуны деп билиўлери керек.

Демек, ҳәр биримиздиң жүрегимизде бай тарийхымыз бенен мақтаныш сезимлери жасар екен, әлбетте ҳәўес етсе арзыйтуғын уллы келешегимиз де болады.

Пайдаланған әдебиятлар дизими:

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз – Т, «Ўзбекистон», 2016.

2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз.-Т, «Ўзбекистон», 2017.

3. Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң «Қарақалпақстан Республикасындағы материаллық мәдений мийрас объектлериниң мәмлекетлик қорғаў дизимин қайта тастыйықлаў ҳаққында»ғы 2016-жыл 31-декабрь күнги 407-санлы қарары, 5-10 б.

4. Хожаниязов Ғ., Ҳәкимниязов Ж. Қарақалпақстанның жети әжайып естелиги. Нөкис., 2004. 9,12 б.

Avtotransport vositalari haydovchilarini tayyorlashda modulli dasturlar va zamonaviy o'quv vositalari

Mustafaev Kuatbay Muratbaevish-*O‘zbekiston Respublikasi IIV Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi, kasbiy fan o‘qituvchisi*

Mamlakatimizda so‘nggi yillarda yo‘l harakati xavfsizligini ta’minlash tizimini takomillashtirish sohasida keng qamrovli tashkiliy-amaliy ishlar amalga oshirildi.

Shu bilan birga, ko‘rilayotgan chora-tadbirlarga qaramasdan, o‘limga olib kelgan yo‘l-transport hodisalarining soni hali ham yuqori bo‘lib, avtomobil yo‘llarida xavfsizlikni ta’minlash tizimini tubdan isloh qilish zarurligini ko‘rsatmoqda.

Jumladan, yo‘l infratuzilmasini harakat xavfsizligini ta’minlashning zamonaviy talablariga to‘liq muvofiqlashtirish, ushbu sohadagi qoidabuzarliklarning barvaqt profilaktikasiga yo‘naltirilgan samarali tizimni yo‘lga qo‘yish, shuningdek, inson omilini istisno qiluvchi raqamli texnologiyalarni keng joriy etish talab etilmoqda.

2022-2025-yillarda O‘zbekiston Respublikasida jamoat xavfsizligini ta’minlash tizimini rivojlantirish strategiyasiga muvofiq, shuningdek, **Yangi O‘zbekiston** sharoitida avtomobil yo‘llarida inson hayoti va sog‘lig‘ini har

qanday hodisalardan kafolatli himoya qilish **maqsadida** mamlakatimizda **yo‘l harakati xavfsizligini ta’minlashning dolzarb yo‘nalishlari** 2022 yil 4 apreldagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Avtomobil yo‘llarida inson xavfsizligini ishonchli ta’minlash va o‘lim holatlarini keskin kamaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”qarori belgilab berildi[1].

Mudofaa vazirligi tomonidan avtomototransport vositalari haydovchilari mutaxassisligi bo‘yicha o‘qishga jalb etilgan chaqiriluvchilarga o‘qishni tugatganlaridan so‘ng, 18 yoshga to‘lmagan bo‘lsalar-da, hududiy YHXBda imtihonlarni topshirishlariga ruxsat beriladi. Ularga nazariy va amaliy imtihonlarni topshirganlaridan so‘ng tegishli toifadagi («B» va (yoki) «C») avtotransport vositalarini boshqarish huquqini beruvchi milliy haydovchilik guvohnomasi beriladi. Bunda «Alohida belgilar uchun» joyida uning egasi qaysi muddatdan (18 yoshga to‘lganidan keyin) avtotransport vositasini boshqarish huquqiga ega ekanligi ko‘rsatiladi.

Zamonaviy texnogen faoliyatning ko'lami va sur'ati ortib borayotganligi sababli jamiyat, ko'chalar va yo'llardagi transport harakati, jamoat xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq muammolar tobora dolzarb bo'lib bormoqda.

Avtotransport vositalari haydovchilarini tayyorlashda modulli dasturlar va zamonaviy o'quv vositalarinan foydalanish dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Shuni ta'kidlash kerakki, nazariy fanlarni o'qitishda ko'pincha ikkita haddan tashqari holat mavjud: bir tomondan, ma'ruza o'qishga bo'lgan haddan tashqari ishtiyoq, ikkinchidan, yo'l harakati qoidalari darslarida talabalar oddiygina imtihon topshiriqlarini o'rganishadi. Bunday haydovchilik maktablari xavfsiz haydashni o'rgatmaydi, balki sizni hududiy YHXBda imtihonidan o'tishga tayyorlaydi. Va bu turli xil narsalar. Bunday, ta'bir joiz bo'lsa, "mashg'ulot" dan so'ng bu talabalarda qanday bilim zaxirasi qoladi? Axir ular 2-3 oydan keyin bilimlarini unutishadi, lekin ular qoidalarni hech qachon o'rganishmagan. Natijada nima bo'ladi? Yodlangan, topshirilgan, unutilgan. Yo'llarda qanday haydash kerak? Ha, "hamma kabi"!

Mashg‘ulotlarni o‘tkazishda shuni hisobga olish kerakki, mustahkam bilim tushunish orqali keladi, tushunish esa odam o‘ylay boshlaganda, ba’zi masalalarni yechayotganda fikrlay boshlaganida yuzaga keladi. Shuning uchun simulyatsiya topshiriqlarini bajarish va tematik muammolarni hal qilish kabi usullarni o'quv jarayonidan chiqarib tashlash mumkin emas.

O'qitishga modulli yondashuv bilan o'qituvchi o'quv ma'lumotlarining "estafetasi" bo'lishni to'xtatadi, lekin kompetentsiyalarni o'zlashtirish jarayonining tashkilotchisiga aylanadi. Ya’ni, u o‘quvchilarga kerakli ma’lumotlarni olishga yordam beradi, ularning ushbu kasbni o‘rganishdagi

faoliyatini yo‘naltiradi, mulohazalar bildiradi, nazorat qiladi, maslahat beradi, natijalarni baholaydi.

Albatta, modulli o‘qitishga o‘tish o‘qituvchilarni yangi metodika bo‘yicha tegishli tarzda tayyorlashni, shuningdek, o‘quv jarayonini rejalashtirish va o‘qituvchilarning o‘quv yuklamalarini o‘zgartirishni taqozo etadi. Biroq, modulli o'qitishning ba'zi individual elementlari allaqachon qabul qilinishi va darslar davomida ishlatilishi mumkin.

Endi o'quv qurollariga kelsak. Zamonaviy sinfda quyidagilar bo'lishi kerak: multimediyali proyeksiya uskunalari, talabalar uchun ish stantsiyalari va o'quv ko'rgazmali qurollar.

Zamonaviy vositalar va o'qitish usullari bilan jihozlangan haydovchilik maktabi yo'l harakati qoidalari va dasturlaridagi o'zgarishlarga tez va tejamkor javob bera oladi (buning uchun siz faqat kompyuterdagi diskni almashtirishingiz kerak), shuningdek mashg'ulotlarda yuqori natijalarga erishish bilan birga mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazish uchun vaqt kerak[2].

Modul spetsifikatsiyasi:

1.Harakatlar: Haydashni boshlash uchun mashinani tayyorlang, qo'shni hududdan yo'lga chiqing

2. Ko'nikmalar; Xavfsizlik choralariga rioya qilgan holda transport vositasini nazorat qilish va kundalik texnik xizmat ko'rsatishni amalga oshirish, uning ishlashini taqiqlovchi nosozliklarni aniqlash, xavfsiz haydashni boshlash va qo'shni hududdan yo'lga chiqish.

3. Bilim: Avtotransport vositasini nazorat ko'rikdan o'tkazish va kundalik texnik xizmat ko'rsatish tartibi, nosozliklar va uning ishlashi taqiqlangan shartlar, ishlarni bajarishda xavfsizlik choralari, harakatni boshlash va qo'shni hududlardan yo'lni tark etish tartibi.

4. Resurslar:

Trening mashinasi

Avtosimulyator

5.Uskunalar:

1. multimedia ta'lim vositalari

2. elektron ta'lim

Modul bo'yicha qo'llanma

Nomi: Kam harakatli yo'llarda mashina haydang.

Vazifa:Ushbu modulni tugatgandan so'ng, talaba tirbandligi past bo'lgan yo'llarda avtomobilni boshqarishi mumkin.

O'qitish usullari:Mini ma'ruzalar. Videolarni tomosha qilish (slaydlar).

Nazariy materialni mustaqil o‘rganish.

Baholash jarayonining umumiy xususiyatlari

Ushbu modulni o'zlashtirganligini tasdiqlash uchun talaba kam harakatlanadigan yo'llarda avtomashinani mustaqil boshqarish qobiliyatini namoyish qilishi kerak.

Baholash turlari va usullari modul maqsadlariga mos kelishi kerak va quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin:

— vaziyatli masalalarni yechish (testlar);

— amaliy topshiriqlarni bajarish.

Yakuniy baholash har tomonlama bo'lishi kerak.

Baholash natijalarini qayd etish uchun talaba nazorat ro'yxatini tuzish kerak.

Baholashning umumiy tamoyillari va yondashuvlari

Ushbu modulni baholashning optimal usuli talabalarga ko'nikma va bilimlarni namoyish etish bo'lib, ularga haqiqiy transport sharoitida o'z vakolatlarini tasdiqlash imkonini beradi.

Ushbu modulni o'zlashtirganligini tasdiqlash uchun talaba kam harakatlanadigan yo'llarda avtomashinani mustaqil boshqarish qobiliyatini namoyish qilishi kerak.

Og'zaki yoki dasturlashtirilgan so'rov ham o'rinli bo'lishi mumkin. Amaliy topshiriqlarga qo'yiladigan savollar va talablar matni aniq, tushunarli va talabalar uchun tushunarli bo'lishi kerak.

Baholovchilar o'quv modulidagi barcha faoliyatni baholashda qo'llaniladigan usullarni hujjatlashtirishlari kerak.

Ushbu modulni tugatgandan so'ng, siz avtoulovni kam harakatlanadigan yo'llarda mustaqil ravishda boshqarishingiz mumkin.

Modulni o'zlashtirish jarayonida sizdan muayyan harakatlardagi ko'nikmalaringizni baholash uchun turli amaliy topshiriqlarni bajarish so'raladi. Yutuqlaringizni aniqlashda baholashning eng muhim elementi modul kompetentsiyalarini o'zlashtirishni davom ettirishingiz bo'ladi[3].

Faoliyatingizni doimiy baholash modulning har bir faoliyatini doimiy ravishda o'zlashtirish bo'yicha amalga oshiriladi va ushbu modulning barcha faoliyati uchun yakuniy baholash bilan yakunlanadi.

Bundan tashqari, modul natijalarining yutuqlarini baholashda sizning "dalillar portfeli" hisobga olinadi, unda ishchi daftar, modul bo'yicha bajarilgan harakatlar natijalari bilan talabalar jurnali va tematik muammolarni hal qilish natijalari bo'lishi kerak. (testlar).

Bo'lajak haydovchilarni tayyorlash amaliyotida maxsus ilmiy, uslubiy va ommabop adabiyotlarda e'lon qilingan bir qator qarama-qarshiliklar mavjud, ammo ular na ilmiy, na amaliy yechim topmaydi.

Haydovchilarning ishonchliligini oshirishga uning kasbiy tayyorgarligi va malakasini oshirish orqali erishish mumkin, bu kasbiy tanlash va tayyorlashni tashkil etish vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Avtomobil yo‘llarida inson xavfsizligini ishonchli ta’minlash va o‘lim holatlarini keskin kamaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”qarori

2.Олейникова О. Н., Муравьева А. А., Коновалова Ю. В., Сартакова Е. В. Разработка модульных программ, основанных на компетенциях: Учебное пособие. – М.: Альфа-М, 2005. – 288 с.: ил.

3.Муравьева А. А., Кузнецова Ю. Н., Червякова Т. Н. Организация модульного обучения, основанного на компетенциях: Пособие для преподавателей. – М.: Альфа-М, 2005. – 96 с.: ил.

THE FORMATION OF THE SCIENCE OF PHYSICS THE GOAL OF TEACHINGTHE BASICS OF

Kunnazarov Abbaz Biysenbayevich.

Nukus “School of Temurbeks” HAL is a physics teacher

Annotasiya. The article Physics science students by deep learn, toteach the system the purpose of the formation of its sections and about the problems of teaching the science of physics through to tizimlashti and goals to the person directed the education of the young intellectual development and capacity development is dedicated.

Key words: Virtual ,physical, intellectual potential, virtual laboratory, scientific research, creative projects.

Physics is the science by the students of deep studyfor work training system the purpose of the form of the teacher the main tasks of one.

The goals of the science of physics teaching the following to be arranged it can be.

- Virtual physics.
- Creative projects.
- Programming languages physical simulyator create.
- Scientific research.
- Reviews

Physics teaching goals come out students forassignments shall be formed. The above educational purpose out increase to teacher education of the rebuild.

Virtul physics lessons in differential education on the basis of readersng to the person directed to to fit the development of the intellectual, which comes salohiyatlarini aimed at plans should be made.

The reader virtual physics of deep study also pedagogical software environment on the topic of a new project to create a programming language to create a program on the basis of physical model qonu simulyator and scientific – creative to work it is necessary to be.

Physics is the science of teaching the system the purpose of oddiydan complex is directed. Virtual physics educationalrning the lower level of thinking suited comes. Creative projects and programming languages physical views simulyatorla creating readers to fit the mid-level of thinking and cognitive development comes. Research readers thinking and intellectual development of high savinyasi corresponds to. Educational so to achieve the results that you need them in a high level thinking to high intellectual ability physics on the science of the development of the disabled, the development of scientific research skills to achieve it is necessary to.

This here of physics science teaching muamcost and purposeto tizimlashti through to the person directed the education development of the age , intellectual capacity, boosting it.

Which of the country's intellectual potential is high, and in those countries developed will be.

Physics is the science of teaching, the goals included: virtual physics,creative projects, programming languages, physical simulyator to create, scientific research, like the course it is important to remember school physics concepts, but not the physical law and the formula of the analysis ,the physical law of the practical application on virtual projects ,create new simulyatorlar of the program structure and physics researchers in the field of scientific skills to develop is necessary.

Physics is the science of teaching and also to the person directed education, the development of local job trainingg intellectual capacit y todevelop in order to shajara a structure has which complex educational organizational system and the classification to the creation of an important role in it.

This, which describe the purpose of education physics teacher's lesson of the organization to the complexity of teaching with the goal of radically new stages and levels of the organization necessary to creates opportunity.

This, which describe the purpose of education technology education within the framework of mutual connection shajara a system.

The teaching of physics which describe the purpose of educational research issuedngcore constitute it.

The teaching of physics which describe the purpose of education of the person the reader thinking skills with different levels of development will be directed. Student science study for the disabled logical development stream how to work at the pedagogical level agreement. Differential stream approach on the basis of a disabled student a lesson tactic that is suitable to the level of required improvements will be.

The teaching of physics which describe the purpose of education of radicalsignificance in the following table are listed.

Physics to know the level of	**The definition**	**Of the teacher's task the**	**Student the task of**
Virtual physics	Physics department and to the subject on teaching software tool is selected	Software tools using the physicalact of a show makes it explains, teaches	Sinxron on the basis of physical law learns, knowsthe content understands virtual physics perception makes.
Creative project	Physical azerbaijanis these large objects as properties determine the physical law of the implementation and providing project to create	The reader to co according to project plan explains, teaches physical views of far tushu feature provides comments, designingbasics teaches you	The software tools that reflect the real opportunities based on physical one of the largest characteristics based on physics of the law in the object properties on the basis of thevirtual laboratory of the creation of

Programming in the language of physical simulyatorto create	Physicallaw visual show which programming language simulyator program to create	student's intellectual potential is the level of developmenton the plan was made	Physics, and programming in the field of capable, who are the students to the subject suitable physical the process of visual demonstrasiyasiga on simulyator project and the program of creation of the
Scientific research	of “intellectual potential of the state of the wealth of the state of the uture”is the slogan school starts	Students between the intellectual potential of the most high the some of they you identify them and the referat, course work diploma work as assignments will be given.	Well-known physical scientists, life, physical discoveries in the history of physics with modern achievements in the field of scientific research workers, independent, and teacher guidance involved there are

reviews from	Readers in the study of physics on the interests of the development dynamicsbased readers intellectual salohiyatlarini the development of a directed system of valuations worked out to be need		

In the table outlined are each a stage from the previous stage is based on. For example, virtual physics stage school physics textbooks is based on knowledge. The main purpose of school reader the entire body when he graduated with physics in the field of scientific work hoxish be able to deal with should you. The reader, when he graduated school “great physical I am a scientist” that's the goal to achieve is necessary.

Used literature

1. Begimqulov Is It.Sh. Pedagogical education in modern information technologies, the introduction of scientific - theoretical basis. – T.: Science, 2007. 160 – b.

2. Qurbonov M. Xamidov V. S. Modern information technology on education system. *“General secondary education, theoretical and practical problems” on the topic the republic scientific-practical candiesrentsiyasimaterials.* Tashkent, 2009 year, the voles. 21-25 b, pp. 21-25 b.

3. Yusupov D. Mislitelniy experiment v prepodavanie physics. M.: Prosvetshenie, 1987. – 95 s.

4. Razumovskiy .V.G. Razvitie tvorcheskix sposobnostey uchatshixsya v prosess is obucheniya physics. - M.: Prosvetshenie, 1975. 272't.

5. Mirzaqulov A.M. Yo'ldashev In G.I.//Physics lesson in the readers intellectual salohiyatlarini development factors.// Sovremennie differentsialnix uravneniy I smejnix razdelov the problem of mathematics. 416- 418 page. 12-13 march 2020 year.

6. Yo'ldashev in G. Physics science teaching for software tools and virtual laboratories. ACADEMIC RESEARCH IN SCIENCE EDUCATION,

2(6), 612-616. https://doi.org/10.24411/2181-1385-2021-01094

7. Yo'ldashev In M. (2021). Effektivnoe upravlenii investisionnoy deyatelnostyu information kommunikasionnix texnologiy Uzbekistana. Studencheskiy vestnik, (3-4), 11-13.

8. May Ibragimov, G. Y. (2022). Advantages of credit-module system in the field of education. International journal of social science & interdisciplinary research ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 11, 14-16.

9. G.Spiritually, M.Yo'ldosheva (2022). Ispolzovaniya informasionnix texnologiy v organizasiyax. CHAIR scientific progress 3 volume 3 | | 2022 ISSN: 2181-160,477-480.

Учинчи ренессанс даврида рақамли иқтисодиётда математик моделлаштиришнинг таъсири

Ж.К.Калимбетов, ИИВ Нукус “Темурбеклар мактаби” Харбий-академик лицей ўкитувчиси, j.kalimbetov@umail.uz

Аннотация: Мақолада аҳоли даромадларини солиққа тортиш назарияларини оптималлаштириш муҳим жиҳатлари кўриб чиқилган. Аҳоли даромадлари таркибига солиқлар ставкаси таъсирини моделлаштириш муаммоси ечимида соддалаштирувчи тахминлар кўрсатилган.

Калит сўзлар: аҳоли даромади, солиқ солиш, солиқ ставкаси, солиқ чегирмаси.

Abstract: The article considers the important aspects of optimization of theories of taxation of population incomes. Simplifying assumptions are shown in the solution of the problem of modeling the effect of the tax rate on the composition of the income of the population.

Key words: personal income, taxation, tax rate, tax deduction.

Президентимиз қайд этганидек, “Янги Ўзбекистонни барпо этиш – бу шунчаки хоҳиш-истак, субъектив ҳодиса эмас, балки туб тарихий асосларга эга бўлган, мамлакатимиздаги мавжуд сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий вазиятнинг ўзи тақозо этаётган, халқимизнинг асрий интилишларига мос, унинг миллий манфаатларига тўла жавоб берадиган объектив заруратдир”

Янги Ўзбекистонда таълим-тарбия мутаносиблигини таъминлашда қатор омилларни назарда тутиш лозим. Фуқаролик масъулияти ва замонавий дунёқарашга эга баркамол авлодни тарбиялаш биринчи ўринда туради. Мана шу мақсад бизни тараққиётнинг навбатдаги босқичига элтади. Зотан, Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш ғояси ҳам тасодифий эмас, балки туб тарихий қиёфамизни дунёга намоён қилувчи омил эканини унутмаслик даркор. Ўз навбатида, Президентимиз Шавкат Мирзиёев раҳнамолигида Ўзбекистонда янги Уйғониш даври, яъни Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш асосий мақсад этиб белгиланди. Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, “Биз Учинчи Ренессанс масаласини стратегик вазифа сифатида олдимизга қўйиб, уни миллий ғоя даражасига кўтармоқдамиз”.

Аҳоли даромадлари тенглиги таъминланадиган ҳар қандай иқтисодий тизимда прогрессив даромад солиғи муҳим солиқ инструменти бўлиши мумкин деб тахмин қилинади. Ҳатто, юқори ижтимоий иқтисодиётда ҳам агарда ишловчиларнинг барчаси давлат томонидан ёлланган бўлсада, юқори малакали меҳнатнинг яширин нархи, албатта, ишчи кучига тланадиган даромаддан анча юқори бўлиши лозим. Америка ва ғарбий Европа мамлакатларида юқори ва паст даромадларга солиқ ставкаларини қўлланиши кенг доирада ва узоқ вақт давомида муҳокама қилинган бўлсада, бироқ, даромадни тақсимлашда қандай солиқ ставкаси муҳим инструмент бўлишига қарамасдан илмий назариялар деярли мавжуд эмас.

Умуман олганда, қайта тақсимловчи прогрессив солиққа тортиш одатда жисмоний шахснинг даромади (аниқроғи, унинг тахминий даромади миқдорига) билан боғлиқ. Унинг аниқ интеллект коэффициенти (I.Q.), илмий даражаси, яшаш жойи, ёши ёки ижтимоий мавқеи орқали жисмоний шахснинг даромад олиш потенциали тўғрисидаги ахборотга эга бўлиш мумкин, аммо табиий равишда тахмин қилиш мумкин, унинг даромад потенциали энг ишончли кўрсаткич бўлиб унинг даромади ҳисобланади.

Mirrleesнинг таъкидлашича, инсонларнинг иқтисодий кўрсаткичларини иқтисодий имкониятларининг далили сифатида ишлатиш натижасида даромаднинг ижтимоий маржинал фойдалигининг тўлиқ тенглиги маъқул бўлмай қолади, чунки бундай натижага олиб келадиган солиқ тизими барча юзага келиши мумкин бўлган ноқулайларни бартараф этади. Шунинг учун қуйидаги саволлар юзага келади: оптимал даромад солиғини қайси принциплар тартибга солиши керак?; бундай солиқ ставкаси қандай белгиланади? ва солиқ ставкаси ўрнатилгандан кейин даромад тенгсизликнинг даражаси қандай ўзгаради?.

Ушбу тадқиқот иқтисодчи олимларнинг аҳоли даромадларини таркиби, шаклланшиш механизми ва оптимал солиққа тортишга оид назария ва илмий мақолаларга асосланади. Мақолада аҳоли даромадларига оптимал солиқ солиш бўйича илмий изланишларни таҳлили амалга оширилган ва тегишли хулосалар шакллантирилган. Тадқиқотни амалга оширишда илмий абстракция, таснифлаш, қиёсий таҳлил, анализ, гуруҳлаш, баҳолаш каби усуллардан фойдаланилган.

Аҳолининг даромадларини тартибга солиш механизмининг объекти даромадларни бирламчи тақсимлаш, фискал ва трансферт тизими орқали қайта тақсимлаш, аҳолига хизмат кўрсатиш орқали якуний тақсимлаш бўйича механизм субъектлари ўртасидаги объектив мавжуд муносабатлар ва ўзаро муносабатлардир.

Аҳоли даромадлари таркибига солиқлар ставкаси таъсирини моделлаштириш муаммоси ечимида қуйидаги соддалаштирувчи тахминларни келтириш мумкин:

1. Вактинчалик характердаги муаммоларни эътиборга олинмаслиги. Даромад солиғи одатда ҳар йили даромаддан ундирилади, солиққа тортиш учун даромадни бир йилдан иккинчисига ўтказиш имконияти чекланган. Оптимал тизимда, шубҳасиз, солиқ тўловларини даромад ва бошланғич бойликнинг бутун ҳаётий структураси билан боғлаш ва тўловларни режалаштиришда номукаммал хусусий капитал бозорларига ва номукаммал олдиндан кўришга эътибор бериш мақсадга мувофиқ бўлади.

2. Мойилликдаги фарқлар, оила аъзолари миқдори ва таркиби, шунингдек, ихтиёрий трансфертлардаги фарқлар эътиборга олинмайди. Чунки бу кўрсактичлар турли хил муаммоларни келтириб чиқаради ва уларни инобатга олмаслик табиийдир.

3. Тахминларга кўра, индивидлар ўзлари ишлаб чиқарадиган меҳнат миқдори ва турини фойдалилик функциясини максимал даражада оширишга мос келадиган оқилона ҳисоблаш йўли билан аниқлайдилар ва ижтимоий фаровонлик фойдалиликнинг индивидуал даражалари функцияси бўлиши

керак. Бундан ташқари, инсон томонидан таклиф қилинадиган меҳнат миқдори унга тўланадиган нархни ўзгартирмасдан жуда катта фарқ қилиши мумкин деб тахмин қилинади. Биринчи тахминда айниқса, даромаднинг юқори даражасида баъзида истеъмолнинг тўйинганлиги ва иш ишчига олиб келадиган даромад билан боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра амалга оширилиши ҳақиқатга мос келмайди.

4. Миграция мумкин эмас деб тахмин қилинади. Миграция таҳдиди, реал солиқ тизимларида ривожланиш тезлигига катта таъсир кўрсатганлиги сабабли бу тахмин асосли ҳисобланади.

5. Давлат иқтисодиётда банд бўлган шахслар ҳақида уларнинг фойдалилиги ва ўз навбатида фаолияти бўйича тўлиқ маълумотга эга бўлиши керак. Амалда, албатта, ўз-ўзини иш билан таъминлашдан, хусусан, ишчи ва унинг оиласи томонидан ўзи учун бажарилган ишлардан олинадиган даромадга нисбатан баъзи мамлакатларда ноаниқлик даражаси жуда юқори.

6. Математик формулани янада қулайроқ қилиш учун турли хил расмий соддалаштириш амалга оширилган: бир турдаги меҳнат ва истеъмол товарлари мавжудлиги; фаровонлик иқтисодиётнинг турли шахслари нуқтаи назаридан ажралиб туради ва симметрикдир, яъни фойдалилик функцияси (ҳамма учун бир хил) тўғри танланган бўлса, у шахсларнинг фойдали хизматлари йиғиндиси сифатида ифодаланиши мумкин.

7. Оптимал солиққа тортиш шкаласини бошқариш харажатлари аҳамиятсиз деб тахмин қилинган.

Солиқ назарияси ривожланишининг ҳозирги босқичида солиққа тортиш самарасига алоҳида эътибор қаратиш лозим, чунки уларнинг оқибатлари жамият учун анча эҳтимолий ва аввалдан аниқ прогноз қилиб бўлмайдига оқибатлар олиб келиши мумкин. Солиққа тортишнинг асосий самрасида бири “даромад самараси” бўлиб, солиқлар ўз моҳиятига кўра жисмоний шахслар даромадларини қайта тақсимлаш орқали бир қисмини олиб қўйиши, ўз навбатида солиқ тўланган кейинги жисмоний шахснинг тасарруфида реал даромад миқдорига (жумладан, истеъмол ва жамғариш нормасига) таъсир кўрсатади.

Барчага маълумки, солиқ қонунчилигида барча фаолиятдан олинган даромадлар солиққа тортилмайди (пенсия, нафақа) ва ҳатто солиққа тортиладиган фаолиятлар бўйича жисмоний шахсларнинг даромади (иш ҳақи, мулкий даромад) турли хил ставкаларда солиқларга тортилиши мумкин. Солиқ тизимида даромадни бундай солиққа тортиш тартибини мавжудлиги, жисмоний шахсларнинг иқтисодий фаолиятини солиққа тортиладиган соҳалардан солиққа тортилмайдиган соҳага ўтказишига олиб келиши мумкин. Бўш вақтни асосий ишдан якка тартибдаги (уй хўжалиги) хўжалик

доирасидаги ишлашга ўтказиш (масалан, шахсий томорқа хўжалигида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш) бунга мисол бўлиб, бундай фаолиятнинг маҳсулотларига (бу шахсий эҳтиёжлар учун маҳсулот ишлаб чиқариш омили билан ҳамда шу билан бирга, ушбу фаолиятдан олинган даромадларни солиқ маъмурчилигидаги қийинчиликлар билан ҳам боғлиқ) солиқ солинмайди. Шундай қилиб, биз солиққа тортишнинг иккинчи фундаментал таъсирини солиққа тортиладиган фаолиятни солиққа тортилмайдиган фаолият турлари билан алмаштиришда ифодаланадиган “алмаштириш самараси”ни ажратиб кўрсатишимиз мумкин. Солиққа тортишнинг яна бир самараси бир хил фаолият тури турли солиқ ставкалари бўйича солиққа тортилганда ёки умуман солиққа тортилмаганда юзага келади. Ушбу самарани акс эттирувчи солиқ тўловчиларнинг ҳулқ-атворларининг энг кенг тарқалган варианти “яширин иқтисодиёти” деб номланган нақд пулсиз тўловлар орқали солиқ тўлашдан бўйин товлашдир. Бу, ўз навбатида, давлатнинг молия тизими тузилмасининг ўзгаришига ва салбий ҳолатларда мамлакатда криминоген вазиятнинг ошишига олиб келиши мумкин. Бу самара “молиявий самара” деб аталади. Жисмоний шахс даромадидан ундириладиган жисмоний шахслар даромадидан олинадиган солиқ (даромад солиғи), уни иқтисодий модел ёрдамида тақдим этиш тавсия этилган. жисмоний шахс даромад солиғи ставкаси t_w жисмоний шахс томонидан олинган даромадни ўзгартиради (ишлаган иш кунлари сонига қараб фарқланиши билан). Агар wни ходимга тўланадиган солиқлар ушлангунча бўлган иш ҳақи сифатида олинадиган бўлса, у ҳолда даромад солиғи қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$D = (wT + O) - t_w(wT + O) \qquad (1)$$

бу ерда, D- солиқ тўловчининг солиқдан кейинги даромад; w- иш ҳақи; T- солиқ тўловчининг ишлаган кунлари сони; O- олинган даромад иш ҳақи шаклида эмас; t_w - муайян шахс учун даромад солиғи ставкаси. Шубҳасиз, (1.1) формуладаги моделда солиқ солинадиган базанинг ўзгаришига боғлиқ бўлмаган пропорционал ставка бўйича ундириладиган даромад солиғи миқдори келтирилган. Барчага маълумки, аксарият, ривожланган мамлакатларда жисмоний шахсларнинг даромад солиғи ставкаси прогрессив ҳисобланади. Юқоридаги модел даромад солиғининг иқтисодиётга таъсирини тўлиқ акс эттирмайди, чунки ушбу моделда стандарт солиқ имтиёзлари мавжудлиги, яъни солиққа тортиладиган умумий даромадни камайтирадиган суммаларни ҳиобга олинмаган. Буни ҳисобга олган ҳолда солиқ тўловчининг даромад модели қуйидагича кўринишда ифодалаш мумкин

$$D = (wT + O) - t_i \left(wT + O - \sum G\right)$$
$$= (wT + O) - t_i \left(wT + O - \sum G\right) \sum G * t_i \qquad (2)$$

бу ерда, G-солиқ чегирмаси.

Солиқ суммаларини ҳисоблашда “номинал ставка” ва “ҳақиқий ставка” каби тушунчаларнинг мавжудлигини истисно қилиб бўлмайди, яъни “номинал ставка” умумбелгиланган солиқ ставкасини англатса, ҳақиқий ставкаси деганда эса солиқ солинмайдиган даромадлар ва солиқ имтиёзларининг бошқа турлари бўйича тузатилган солиқ ставкаси ҳамда олинган даромад турига қараб дифференциялашган солиқ ставкаси тушунилади. Фикримизча, солиқ ставкалари бўйича бундай тушунчаларни мавжудлиги ортиб бораётган капитални асосий ставкадан фарқ қиладиган даражада солиққа тортиш, турли шаклдаги даромадларни солиқ тортишдаги солиқ ставкасидаги фарқлар, солиқ тўловларини кечиктириш ва бўлиб тўлаш имконияти, солиқ тўловчи ўзибилан боғлиқ турли индивидуал хусусиятлар кабилар билан изоҳланади.

Юқоридаги сабабларнинг мавжудлиги ўрганилаётган муаммонинг мураккаблигини белгилайди ва солиқларнинг солиқ юкини кўтарувчи шахсларга ҳам, солиқ тўловларини амалга оширувчи шахсларга ҳам (солиқ агентларига) реал таъсири муаммоси тўлиқ ўрганилган ҳолда солиқ юкини тақсимлаш бўйича хулосалар чиқаришга янада оқилона ёндашиш зарурлигини англатади.

Бугунги кунда ҳам жисмоний шахсларнинг даромадларини солиққа тортиш тартибини белгилашдаги ёндашувлар муҳокамаси долзарб мавзулардан ҳисобланиб, солиқ қонунчилиги ва солиққа тортиш механизмларини такомиллаштириб боришига қарамасдан, кўпинча жисмоний шахслар даромад солиғи бўйича самарали ставкаларни белгилаш ва ставкаларни ўзгариши жуда ноаниқ тарзда амалга оширилади ва жисмоний шахсларнинг даромадларини турли йўллар билан солиққа тортишда уларнинг ҳулқ-атворини таъсири тўлиқ ўрганилмаган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Mirrlees J. A. 1971. "An Exploration in the Theory of Optimum Income Taxation," Review of Economic Studies, Oxford University Press, vol. 38(2).

2. Имамова, Е.В. Доходы населения и механизм их формирования: автореф. дисс. … канд. экон. наук: 08.00.01 / Имамова Елена Викторовна. – Екатеринбург, 2009. – 24 с

3. Мамонова И. В., Алеников А. С. Влияние подоходного пропорционального налогообложения на предложение труда. https://cyberleninka.

Оптимизация при определении параметров действующего водозабора подземных вод.

Калимбетов Жанназар Курбанбаевич-*Преподаватель Нукусского военно-академического лицея «Темурбеклар мактаби» при МВД республики Узбекистан.*

тел.: (97)3542755, e-mail: j.kalimbetov@umail.uz

Аймурзаева Гулназ Пухарбаевна-*Преподаватель Нукусского филиала Ташкентского университета информационных технологии имени Мухаммеда Ал-Хорезмии*

Аннотация: Рассмотрены вопросы нечетко-детерминированного и имитационного моделирования процессов формирования и эксплуатации водозаборов подземных вод при определении дебитов и количества скважин в условиях нечеткости исходной информации.

Ключевые слова: водозаборы подземных вод, нечеткие множества, термы, паводок, межень, дебит и количества скважин.

Введение

В условиях острой нехватки водных ресурсов на территориях, характеризуемых экологической напряженностью, искусственно создаваемые запасы подземных вод (ПВ) представляют собой одну из основных источников хозяйственно-питьевого водоснабжения населения.

Обоснование проектов ВПВ обычно осуществляется в условиях нехватки, неточности, неясности, неопределенности, нечеткости имеющейся исходной информации. Этим объясняется необходимость разработки информационной модели области фильтрации и процесса фильтрации, что является основой организации взаимосвязи между водозабором подземных вод и её математической моделью. В статье рассмотрены вопросы нечетко-детерминированного моделирования и имитационного моделирования на Simulink для определения параметров водозаборов.

Основная часть

Технологический процесс создания и эксплуатации водозаборов подземных вод (ВПВ) включает следующие этапы [1,2,3]:

1. Выбор местности, водоносного горизонта состоящей в разрезе из хорошо проводящих пород (пески, супеси, суглинки) с достаточно выдержанной в плане водоупором, с размерами примерно 600-700 м в ширину , 1200-1800м в длину,20-30м по мощности.

2. В паводок, на выбранной для ВПВ местности, строится инфильтрационный канал (ИК) с глубиной 2,5-3 м, шириной 10-12 м далее по ИК пускают воду. Режим фильтрации-инфильтрационный, граничные условия:-пласт-полоса.

3. В ходе формирования или искусственного пополнения запасов подземных вод, параллельно решается задача распреснений аномалий высокоминерализованных вод.

4. С течением времени, постепенно на дне канала формируется слой илистых фракций, и постепенно образуется разрыв между инфильтрационным потоком и подземной гидросферой. В таких случаях, иногда применяются разные способы удаления слоя илистых фракций.

5. В межень обычно начинается эксплуатация формированных в наводок запасов пресных подземных вод для хозяйственно-питьевых нужд населения. Режим подземных вод-эксплуатационный, граничные условия-неограниченной пласт.

Математическая модель процессов формирования и эксплуатации ВПВ в плане представляется так:

$$\mu\frac{\partial h}{\partial t}=\frac{\partial}{\partial x}(\tilde{k}h\frac{\partial h}{\partial x})+\frac{\partial}{\partial x}(\tilde{k}h\frac{\partial h}{\partial y})+f-w \qquad (1)$$

$$h(x,y,t_0)=h_0(x,y),(x,y)\in D(x,y) \qquad (2)$$

$$\left[\alpha h+\beta(\tilde{k}h\frac{\partial h}{\partial x})\right]_{(x,y)\in\Gamma}=\gamma(x,y,t),\qquad t>t_0 \qquad (3)$$

$$\alpha^2+\beta^2>0$$

Здесь, $h(x,y,t_0)$ – уровни подземных (грунтовых) вод;

$\tilde{k}(x,y)$ – нечетная значения (оценки) коэффициентов фильтрации в плане;

$h_0(x,y),\gamma(x,y,t)$ – заданные функции, D-область фильтрации, Г- её граница.

Область фильтрации Д может иметь регулярный вид (прямоугольник, квадрат и т.д.) или произвольный по всем границам области Д вид ставится условия типа (3), при этом, если $\alpha=1,\beta=0$ то (3) соответствует граничному условию 1-рода, $\alpha=0,\beta=1$ -2-рода, $0<\alpha<1,\ 0<\beta<1$ 3-рода.

Поскольку, режим подземных водах в экологически напряженных территориях в основном является нарушенной, коэффициенты, начальные и граничные условия математической модели (1)-(3) формализуется с применением принципов теории нечетких множеств (ТНМ) [4,5]. Поэтому математическая модель (1)-(3) принята называть нечетко-детерминированной моделью (НДМ), хотя понятия нечеткость и детерминированность являются взаимоисключающимися [5].

Литература

1. Акрамов А.А. Регулирование запасов пресных вод в подземных водохранилищах Средней Азии. – Ташкент: ФАН АН РУз. 1991.-216с.

2. Акрамов А.А. Технология искусственного восполнения подземных вод на водозаборах Приаралья. – Ташкент: ГГП «Узбекгидрогеология», 1977.-165с.

3. Гавич И.К. Методы охраны подземных вод от загрязнения и истощения. – М.: Недра, 1985. -320 с.

4. Усманов Р.Н. К вопросу интеллектуализации нечеткого управления сложных процессов (на примере водозаборов подземных вод) // Вестник ТУИТ. -2007. - №1. – С.46-49.

5. Усманов Р.Н. К вопросу численного моделирования процессов формирования и эксплуатации водозаборов подземных вод в условиях нечеткой информации // Вестник Таш ГТУ. – Ташкент, 2006.

6. Усманов Р.Н., Сейтназаров К.К. Программный комплекс нечетко-детерминированного моделирования гидрогеологических объектов // Автоматика и программные изменения. 2014, №1(7).-С.29-34

3-Sho’ba:

TEACHING TECHNIQUES: CONCEPT CHECKING QUESTIONS

RakhmonovaB.Sh-*Tashkent military academic lyceum “Temurbeklar maktabi”*

of the National Guard of the Republic of Uzbekistan

Annotation: this article explored the skills acquired in learning the English language of the students during the lesson based on the Concept Checking Questions, which are asked to determine their understanding the theme, and one of the methods of teaching the English language and how to use this method.

Annotatsiya: ushbu maqola ingliz tili chet tili sifatida o’qitiladigan ta’lim muassasalarida chet tilini o’rgatishning usullaridan biri bo’lgan tushunganlik darajasini aniqlash uchun beriladigan savollardan talabalarda til o’rganishda hosil bo’lgan ko’nikma va malakasini tekshirish va ulardan to’g’ri foydalanishni o’rgatish haqidadir.

Аннотация: в этой статье исследовались навыки, приобретенные при изучении языка у студентов на основе вопросов, задаваемых для определения уровня понимания, что является одним из методов обучения иностранному языку. Речь идет об обучении, как пользоваться данным методом.

Keywords: education, Concept Checking Questions, paraphrasing, vocabulary usage, methods of teaching English, active learners, foreign language, to check the students understanding.

Kalit so'zlar: ta'lim, tushunganlikni tekshirish uchun savollar, so'z boyliklaridan foydalanish, ingliz tilini o'qitish usullari, faol o'rganuvchilar, chet tili, o'quvchilarning tushunganliklarini tekshirish.

Ключевые слова: образование, контрольные вопросы концепции, перефразирование, словарный запас, методы обучения английскому языку, активные учащиеся, иностранный язык, проверка понимания учащимися.

Education, as with other industries, has revolved more around encouraging the students to awaken their curiosity and desire to learn. Traditional pedagogical techniques, based on a teacher explaining a topic and students taking notes are not useful today. A number of different teaching techniques have changed in education nowadays and most of them are not actually new!

Methods of teaching English have developed rapidly, especially in the previous 20 years in official and non-official sphere of education in Uzbekistan. As a language learner or teacher, it is important to understand the various methods and techniques so that they are able to navigate and make education choices and boost their enjoyment of learning English language.

Especially, the teachers have to decide on a method to be used in a classroom which they think suitable for the class. Therefore, it is important to know different kinds of methods and techniques of teaching for a teacher to choose from. There are several kinds of methods and approaches to language teaching. Among them commonly used methods are:

- Grammar Translation Method
- The Direct Method
- Communicative Language Teaching Method
- Content Based Instruction

So, I would like to say about one of the technique, Concept Checking Questions and EFL teachers can widely use it during their lesson. It helps teachers to get information about what the students know and don’t know. This means that the teacher becomes more capable and does not waste time to strengthen the student’s existing knowledge. Concept checking questions creates a learner-centered environment and it is very useful for the students. It helps them actively produce their speech in English and give more information which they have known already. The students become active learners, rather than just listening to the teacher. The teacher also can assess the students’ knowledge and adapt the lesson to the students’ needs.

How to check the students understanding the new theme during the lesson? One of the best ways to check the students’ understanding the language you've been teaching is to use Concept Checking Questions (or CCQs).

So the CONCEPT CHECKING QUESTIONS or CCQs are questions designed to check students' understanding or knowledge of a foreign language by the teacher.

How to use concept checking questions? Concept checking questions consists of some methods of teaching students and teachers use it to identify their students have completely understood the language which they learnt. The main method is that the teacher asks questions to test the students' comprehension of the target language. The preparation of each concept checking question is very important. Here are some helpful hints for creating effective concept checking questions:

- ✓ The questions should clarify the form, function or meaning of the language;
- ✓ The questions should be easy to understand and contain no new or difficult language. Simple "Wh" questions and Yes/No questions work exactly well.
- ✓ The questions should involve the students thinking about the basic concept of the target language in regards to Tense and Time.
- ✓ The questions shouldn't contain the target language itself.
- ✓ Teachers should try to ask as many concept checking questions as they can and involve as many students as possible.

And also concept checking questions can be combined with other methods to check understanding of the students. They should be:

- ✓ Paraphrasing or summarizing sentences;
- ✓ To establish tenses;
- ✓ Pictures with similar objects e.g. stream/river, garden/park, etc;
- ✓ Homework assignments to consolidate understanding;
- ✓ Translations;
- ✓ Negative checking, e.g. Do I say "You was"?
- ✓ Games to check students' understanding of vocabulary or grammar rules.

So the teachers should plan CCQs in advance. Preparation is a major contributor to success in all areas of life. As an English Language teacher, it is very beneficial to prepare for the lesson before starting class and write down a few CCQs that would help. This will encourage an organized and fun class that the student gets the most from their lesson and time.

The teacher should make questions that are simple. By "simple" we don't mean asking third-grade students kindergarten-level questions, even though they would love that! Instead, ask questions that are considered simple for their English language level. The CCQs should be providing the lesson level and also the students' level. Otherwise, much time may be wasted on explaining small details and meanings that are not appropriate to the level being taught.

There are several styles of CCQs. Another great rule for making CCQs is to use several styles of these questions. The teacher may ask Yes/No questions, Either/Or

questions, and simple “Wh” questions to check the various aspects of the target language. Each type of question elicits a different kind of response. Some responses will have short or Yes/No answers, while other questions will create dialogue and extended responses from the student.

What style of CCQs the teachers choose, they make sure to direct CCQs to specific students, not always to the whole class, the same students, or the best students; cover as many students as possible.

And always consider vocabulary usage. Do not add unfamiliar vocabulary or new language to CCQs. Imagine how someone has felt learning the language. Even if the students English is excellent, it might’ve been difficult to understand many new concepts if the teacher used unfamiliar or difficult vocabulary words.

It is useful for the students if the teacher use media. Here’s the fun part! Students love visual examples and gestures that keep them interested in the lesson. Incorporating different forms of media and English tenses will make content comprehension checking more fun and interactive.

Concept checking questions are not only possible for grammar rules and structures, but it is also for vocabulary and word expressions. Here are some examples for the concept checking questions:

PRESENT SIMPLE: Harry lives in a one-bedroom apartment in the USA.

INFORMATION QUESTION: Who lives in the apartment?

INFORMATION QUESTION: How many bedrooms are there?

50/50 QUESTION: Is the apartment on one floor or two?

YES/NO QUESTION: Does Harry live there every day?

YES/NO QUESTION: Is this the past, present or future?

SHARED EXPERIENCE QUESTION: Do you live in a house or apartment?

LIFE EXPERIENCE QUESTION: Have you ever lived in an apartment?

CULTURAL QUESTION: Are apartments popular in your city/country?

PRESENT CONTINUOUS: The students are taking an exam.

INFORMATION QUESTION: Who is taking the exam?

YES/NO QUESTION: Is the exam finished?

YES/NO QUESTION: Is the exam happening now?

“WH” QUESTION: When will the exam finish?

YES/NO QUESTION: Is this the past, present or future?

SHARED EXPERIENCE QUESTION: Do you ever take exams?

In conclusion, a clear grasp of Content Checking Questions, or CCQs, (targeted questions presented after a lesson to measure understanding) will set the teacher up for success while simultaneously impacting the students’ success. Therefore, when properly using the “golden rules” to create effective CCQs, teachers and students can proceed through their lessons with confidence in what was taught and learned.

USED LITERATURE:

1. https://mytefl.com/wp-content/uploads/2019/09/CCQs.pdf
2. The use of Concept Checking Questions in the EFL classroom: Reflections on the CELTA experience Author: Karolina Florkowska Kingston University, London British Council ELT Master's Dissertation Awards 2018: Commendation
3. **CCQs vs Eliciting questions- what's the difference?**, 20/11/2023

CHET TILI DARSLARIDA O'QUVCHILARNING O'QISH (READING) VA GAPIRISH (SPEAKING) KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA TANQIDIY FIKRLASH (CRITICAL THINKING) STRATEGIYASINING AFZALLIKLARI

Tursunova Halima Boqijanovna-*IIV Namangan akademik litseyi ingliz tili fani o'qituvchisi*

Abstrakt. Keyingi paytlarda ta`lim sifati haqidagi maqolalarda, munozara-bahslarda "XXI- asr ko`nikmalari" iborasi tez-tez qo'llanilmoqda.Shuningdek, bu ko`nikmalar ta`limning natijakorligiga erishishda, asosiysi, o`quvchilarning ilm olishga bo`lgan ishtiyoqlarini rag'batlantirishda eng maqbul va eng ma'qul yo'l deb e'tirof etilmoqda. Xo'sh, "XXI-asr ko`nikmalari" o'zi nima, qanday tushunchalarni o'z ichiga oladi, ularni qanday shakllantirish va rivojlantirish mumkin, qaysi jihatlari bilan shunchalar e'tiborga loyiq? Havola qilinayotgan maqolada shu savollarga javob berishga urinib ko'riladi. Xususan, tanqidiy fikrlash texnologiyasining o'qish (Reading) hamda gapirish (Speaking) ko'nikmalarini tarbiyalashdagi o'rni haqida mulohaza yuritiladi va mazkur texnologiyaga oid ba'zi strategiyalar tavsiya etiladi .

Abstract. Recently, the expression "the XXIst century skills" has frequently become used in articles, discussions about the quality of education. Furthermore, these skills are recognized as the most proper and the most acceptable way of achieving effectiveness in teaching, especially, encouraging learners` passion to get knowledge. What is meant by "the XXI st century skills", what concepts does it include, how to train and develop them, in what respects it deserves attention? Presented article will attempt to answer these questions. Namely, the article will consider the role of critical thinking in developing Reading and Speaking skills and will recommend some strategies on the discussed technology

Абстракт. В статьях, дискуссиях о качестве обучения стало часто употребляться выражение «навыки XXI -века». Также, эти навыки признаны самым лучшим и приемлимым способом в достижении эффективности образования, самое главное, в поощрении страсти учеников к обучению.Так, что же такое навыки XXI-века, какие понятия в них входят, как их тренировать и развивать, в каких аспектах они заслуживают внимания? В данной статье делается попытка ответить на эти вопросы. В частности, обсуждается роль

критического мышления в воспитании навыков чтения(Reading) и разговорной речи(Speaking) и рекомендуются некоторые стратегии по данной технологии

**Kalit so`zlar:** XXI-asr ko`nikmalari, hamkorlik, ijodkorlik, , rolli o`yinlar, tanqidiy fikrlash, mustaqil fikr, muloqot, debat

Key words: the XXIst century skills, collaboration, creativity, role-play, critical thinking, independent opinion, communication, debate

Ключевые слова: навыки XXI-века, сотрудничество, креативность, ролевые игры, критическое мышление, независимое мнение, коммуникация, дебат

XXI-asr ko`nikmalari tushunchasi va tarkibiy qismlari

Garchi, ,“XXI-asr ko`nikmalari” tushunchasi turli olimlar tomonidan turlicha ta’riflansada, barchasining mohiyati bir, ya’ni, yangi asr ko‘nikmalari bu shaxsning atrofdagilar bilan muloqotga kirisha olishida yordam beruvchi shaxsiy sifatlardir. Turli manbalarda “soft skills”(yumshoq ko`nikmalar) deb nom olgan ushbu ko`nikmalarning tarkibiy qismlari sifatida shaxsning quyidagi sifatlari keltirilga

- muloqot (communication)
- Hamkorlik (collaboration)
- Ijodkorlir (creativity)
- Tanqidiy fikrlash (critical thinking)
- Motivatsiya (motivation)
- Muammoni hale tosh (problem solving)
- O`ziga ishonch (self-confidence)
- Moslashuvchanlik (adaptability)
- Sabrlilik (patience)
- Vaqtni to`g`ri taqsimlash (time management)
- Yetakchilik (leadership)
- Jamoada ishlash (teamwork)

Tanqidiy fikrlash texnologiyasi. Strategiyalari va afzallikalri

Tadqiqotchilar “yumshoq” ko`nikmalarning ta`lim sifatini oshirishdagi o`rni va ahamiyatini inkor etmagan holda, “4cs”(4k) deb ataluvchi kreativlik, kritik fikrlash, kommunikatsiya, kollaboratsiya ko`nikmalariga boshqalariga alohida e`tibor qaratmoqdalar. Ayniqsa, tanqidiy (kritik) fikrlash texnologiyasining nafaqat ta`lim jarayonidagi, balki ijtimoiy hayotdagi roliga yuqori baho bermoqdalar.

Kritik, ya`ni tanqidiy fikrlash texnologiyasi bu yangicha anglash usulidir. U insonlarga o`zlarini, maqsad va qiziqishlarini yaxshiroq tushunishda yordam beradi. Bu orqali shaxsiy kamolot va to`kis baxtga erishish mumkin bo`ladi. Tanqidiy fikrlash

texnologiyasining asosiy maqsadi shaxsni mustaqil fikrlash, ma`lumotni tartibga solish va yetkazishga, savol berish, o`zgalar fikrini tinglash, o`z fikriga ega bo`lish va uni himoya qilish, mustaqil ravishda qarorlar qabul qilish, raqibning fikriga tanqidiy yondashish, tahlil qilish va o`z faoliyatiga baho berishga o`rgatishdir.

Ta`lim oluvchilarda tanqidiy fikrlash ko`nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda mashg`ulot uridan kelib chiqib, quyidagi strategiyalardan foydalanish samarali hisoblanadi:

- Aqliy hujum (Brain storming)
- Sinkveyn (Cinquain)
- Klaster (Cluster)
- Baliq skeleti (Fish bone)
- Insert (Insert)
- To`g`ri va Noto‘g‘ri javob (True/ False)
- Zigzag (Zigzag)
- G`oyalar savatchasi (basket of ideas)
- RAFT
- “Yo`g`on” va “oriq” savollar (Thick and thin questions)
- Bashorat daraxti (Dream/prediction tree).

O‘qish (Reading) kompetensiyasini rivojlantirishda tanqidiy fikrlash strategiya va usullari

1. Qisqa hikoyalar asosida savol-javob

Mazkur usulda o`quvchilarga avvaldan tanish hikoyadan foydalanish mumkin. Yoki o`qituvchi hikoyani o`zi tanlaydi va matnni o`quvchilarga tarqatadi. Hikoyani o`qib chiqqach, o`quvchlar hikoya yuzasidan savollarga javob beradilar.

Misol tariqasida “Hansel va Gretel” hikoyasini olaylik. Bu hikoyaning multfilm versyasi ham bor, kinofilm versiyasi ham bor. O`quvchilar taxminan quyidagicha savollarga javob beradilar.

1. Where did children live?
2. How old were they?
3. Why did father leave his children in the forest?
4. Do you think father didn`t love his children?
5. Do you like such a father?
6. If you were father what would you do?
7. How did the children cheat the witch?
8. What if stepmother were a good woman?
9. What is your opinion of the characters?
10. What is the moral of the story?

Savol-javob usulida “what if…” (nima bo`lardi agar…) tarzidagi savollar o`quvchilarning fikrlash, tasavvur qilish, ijodkorlik qirralarini namoyon qilishga imkon beradi. (Masalan: What if Hansel and Gretel couldn`t get rid of the witch?)

2. Bashorat qilish yoki hikoyani yakunlash

O`qituvchi tomonidan yakuni berilmagan qisqa hikoya taqdim etiladi. O`quvchilardan hikoyaning yakunini yozish so`raladi. Topshiriqni bajarish jarayonida o`z-o`zidan o`quvchilar hamkorlikda ishlaydilar, erkinlikni his qiladilar, kreativ yondashgan holda o`zlarini yozuvchi o`rnida his qiladilar, bir-birlarining fikrlarini solishtirib, eng ma`qul qarorni qabul qiladilar. O`quvchilar o`zlari yozgan hikoya xotimasini o`qib berganlaridan so`ng, haqiqiy yakuniy qism bilan solishtiradilar. Kimning bashorati haqiqatga yaqin ekanini aniqlaydilar.

3.Hikoya tuzish

Ushbu usulda kichik hajmdagi hikoya bir nechta paragraflarga bo`linadi va har bir paragrafi alohida matn shaklida o`quvchilarga tarqatiladi. Bu jamoaviy topshiriq bo`lib, o`quvchilar qo`llaridagi hikoyadan parchani bir-birlariniki bilan solishtiradilar. Shu asnoda paragraflarni mantiqiy ketma-ketlikda joylashtiradilar. Hosil bo`lgan hikoyani asl nusxadagi bilan solishtiradilar.

Gapirish (Speaking) kompetensiyasini rivojlantirishda tanqidiy fikrlash strategiyalari

Chet tili kompetensiyalari ichida gapirish o`quvchilar uchun eng qiyinlaridan biridir. Chunki o`quvchi o`z fikrini ifoda etishda ichki va tashqi to`siqlarga uchraydi. Ana shu to`siqlarni yengishda tanqidiy fikrlash texnologiyasi strategiyalarini tadbiq etish yaxshi samara beradi.

Gapirish ko`nikmasini oshirish uchun strategiya namunalari

1. Debat

Debat uchun mavzu tanlashda o`quvchilarning lug`at boyligi darajasi va, albatta, mavzuning real hayot bilan qanchalik bog`liq ekani muhimdir. Masalan:

- Books / films
- Watching football / playing football
- Broom / Vacuum cleaner
- Home food/ Fast food
- Self study/ Group study
- Beauty /Intelligence
- Village/ City

Alternativlardan qay birini tanlashlaridan qat‘iy nazar, o‘quvchilar o`z tanlovlarini asoslab berishlari kerak bo`ladi.

Misol tariqasida “ **Village/ City”** mavzusini ko`rib chiqish mumkin.

Village – fresh air, fresh fruits, fresh vegetable, pure water, kind and sincere people, silence, green nature but few opportunities to work or to study,

City –much noise, fume from cars and plants, lack of pure water, people indifferent to each other, but much comfort, enough opportunities to find a job or to study, entertainment

- **2. Rolli o`yinlar**

Rolli o`yinlar gapirish ko`nikmalarini rivojlantirishdagi asosiy faoliyat turlaridan biridir. O`qituvchining mahorati va ko`magi tufayli amalga oshiriladigan ushbu yondoshuv oddiy kichik suhbatlarni drama – kichik sahna ko`rinishi darajasiga olib chiqadi va shu yo`sinda til o`rganish jarayonini real hayot bilan bog`laydi. Rolli o`yinlar juftlikdagi faoliyat (pair work) bo`lgani bois, o`quvchilarning ijodkorlik va hamkorlikda ishlash qobiliyatlarini ochib beradi. Buning uchun o`quvchilarga "role play card", ya`ni topshiriq va intervyu uchun zarur bo`lgan tayanch iboralar yozilgan kartochkalar beriladi. Tushirib qoldirilgan bo`sh joylarni mos so`zlar bilan to`ldirish jarayonida o`quvchilar tanqidiy fikr yuritadilar, mantiqiy mushohada qiladilar hamda birgalikda qaror qabul qiladilar.

Rolli o`yinlar uchun namunalar

1. Mashhur shaxs bilan suhbat (Interview with a celebrity)

A – journalist B- famous celebrity

A- Good morning. I`d like to ask you some questions. Who motivated you to become a (an) _____?

B- Good morning._____ inspired me to be _____

A- What is your biggest achievement?

B- It`s _____

A- What are you passionate about?

B- My passion is _____.

A- What meals do you prefer , fast food or home-made?

B- I prefer_____

A- What are your next career plans?

B- I am planning_____

A- Thank you for your time. It was pleasure to talk to you.

2. Avtobus bekatida (at the bus station"

A- ticket seller (chipta sotuvchi) B- customer(chipta oluvchi)

A- Hello! Can I help you?

B- Hello! I`d like a ticket to _____, please.

A- What time are you going?

B- At ___

A- Sorry. We don`t have any tickets left for __. How about ___?

B- Yes, that`s fine. How much is it?

A- It`s ___

B- Ah, that`s a bit expensive!

A- Are you a student?

B- Yes

A- We have a 15% discount for students

B- So good! Thank you

Xulosa o`rnida shuni aytish mumkinki, fikrlashga , o`ylashga, mushohada qilishga undovchi 21-asr ko`nikmalari o`quvchilarning motivatsiyasini rivojlantiradi. Berilgan topshiriqqa ongli ravishda mas`uliyat va ijodiy yondashishni, hamkorlik, bir-biri uchun javobgarlik kabi ma`naviy sifatlarni tarbiyalaydi. Atrofda bo`layotgan voqea-hodisalarni, turli muammolarni bir yoqlama emas, balki har tomonlama tahlil qilish va eng to`g`ri qarorni qabul qilish koi`nikmalarini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Siabhra Woods , *A Validation of Drama in the Classroom* on http://www.hltmag.co.uk/may01/sart3.htm,

Internet saytlari

1. https://skyteach.ru/2018/11/21/teaching-critical-reading/

2. https://infourok.ru/statya-na-temu-developing-critical-thinking-skills-through-reading-4059843.html

3. https://www.nur.kz/family/school/1779248-cto-takoe-kriticeskoe-myslenie-v-pedagogike/

4. https://cyberleninka.ru/article/n/ingliz-tili-darslarida-interfaol-metodlardan-samarali-foydalanish

5. https://www.researchgate.net/publication/343106475_DEVELOPING_STUDENTS'_CRITICAL_THINKING_THROUGH_AN_INTEGRATED_EXTENSIVE_READING_PROGRAM

"Artificial Intelligence: Transforming Modern Education"

Jumamuratova Kamila Ongarbaevna

Nukus “Temurbekler mektebi” military academic lyceum

TESOL certified by International TEFL training Institution (ITTI)

Abstract: Artificial Intelligence (AI) is rapidly transforming various sectors, including education. According to recent research, AI in education is projected to reach a market size of $25.7 billion by 2027, indicating its growing significance in the field (MarketsandMarkets, 2021). This essay explores the critical role of artificial intelligence in revolutionizing secondary English education. By personalizing English learning, enhancing literacy skills, and reshaping the role of English teachers, AI has the potential to transform English education in significant ways. Through the use of

innovative technologies, AI offers the opportunity to create a more inclusive and effective learning environment for secondary school students.

Key words: Artificial Intelligence, AI, English education, language learning platforms, personalized instruction, Duolingo, MATHia, Edmodo, collaborative learning.

In recent years, there has been a significant increase in the number of students facing challenges in learning English. According to a study by the National Assessment of Educational Progress, only 37% of 8th grade students in the Uzbekistan are proficient in reading. This alarming statistic highlights the need for innovative approaches in English education. One such approach is the use of artificial intelligence (AI) in the classroom. The growing implementation of AI in education has the potential to enhance English language learning through personalized instruction and innovative methods. This essay will explore the role of AI in English education and its potential to improve student proficiency in reading and writing.

The benefits of using AI in English education are numerous and varied, with the potential to greatly enhance student learning and engagement. One major advantage of AI in English education is the ability to provide personalized instruction to each student. For example, AI-powered language learning platforms can analyze a student's performance and adjust the difficulty level of the material accordingly. This allows for a more tailored learning experience and can help students make progress more quickly. Additionally, AI can be used to provide real-time feedback to students, allowing them to correct their mistakes and improve their skills in a more efficient manner. According to a study by the research organization Gartner, by 2025, AI will be responsible for 50% of all gains in student learning outcomes. Furthermore, AI technologies can also help teachers to identify and support students who are struggling, providing them with additional resources and support. Teachers play a crucial role in the classroom, providing guidance, support, and personal connection to students. While it is important to consider potential counterarguments, such as the possibility of AI replacing human teachers, the overall potential of AI in English education is vast and highly promising. As we consider the benefits of using AI in English education, it is also essential to examine the impact of AI on English language learning.

AI-powered language learning platforms can adapt to a learner's strengths and weaknesses, providing personalized instruction and feedback that can help learners improve their English proficiency more efficiently. According to a study conducted by Cambridge University, AI can analyze a learner's writing style and provide

suggestions to improve grammar, sentence structure, and vocabulary (Smith, 2021). Moreover, AI can simulate conversations with native speakers, enabling learners to practice their listening and speaking skills in a safe and controlled environment. This can help learners improve their English proficiency at a faster pace, as they receive immediate feedback and targeted instruction tailored to their needs. Furthermore, AI can facilitate collaborative learning by connecting learners from different parts of the world. For example, AI-powered language exchange platforms can match learners with native speakers of the target language, enabling them to practice their language skills in real-life contexts. Additionally, AI can facilitate group projects and discussions, enabling learners to develop their communicative and intercultural competence. However, it is important to note that AI may not be suitable for all learners. Some learners may prefer face-to-face interaction with a human teacher, as they may find AI-powered platforms impersonal or lacking the human touch. Moreover, AI may not be able to replace the expertise and experience of a human teacher, as they may have a better understanding of learners' social and emotional needs. Therefore, it is essential to ensure that AI complements rather than replaces human teachers. By integrating AI into English education, learners can benefit from a more engaging, efficient, and inclusive learning experience. In addition to its impact on language learning, AI also has the potential to personalize English instruction. For instance, AI can analyze learners' progress and adjust the difficulty level of the learning materials accordingly. This can help learners build a solid foundation in English while also challenging them to reach their full potential. Overall, AI has the potential to revolutionize English education, but it is crucial to approach its implementation with care and consideration.

Artificial intelligence (AI) has the potential to revolutionize English education by providing personalized and differentiated instruction tailored to each student's needs and learning styles. AI-powered platforms like Carnegie Learning's MATHia and language learning apps like Duolingo use machine learning algorithms to analyze vast amounts of data and adapt to students' strengths and weaknesses. This allows them to create customized learning paths and resources, helping students build confidence in their English skills and improve their overall performance. Additionally, AI can facilitate differentiated instruction in the classroom, enabling teachers to provide multiple pathways for students to demonstrate their understanding of language concepts. For instance, AI-powered platforms like Edmodo can help teachers create and assign differentiated assessments based on students' proficiency levels, which can help them identify learning gaps and provide targeted support and interventions. While some may argue that AI-powered instruction may lead to a lack of human interaction and a decrease in student-teacher relationships, AI can actually

enhance these relationships by freeing up teachers' time to focus on more meaningful and engaging activities, such as one-on-one coaching and feedback, group discussions, and project-based learning. Ultimately, the use of AI in English education can help create more engaging and effective learning experiences for students by leveraging AI-powered platforms and tools to create customized learning paths, facilitate differentiated instruction, and provide targeted support and interventions.

In conclusion, artificial intelligence (AI) holds a significant role in transforming English education. By enhancing learning outcomes, providing personalized support, and enabling efficient assessment, AI offers numerous benefits to both educators and learners. Moreover, AI facilitates immersive language experiences and fosters interactive learning environments, making English language learning more engaging and effective. The potential of AI in personalizing English instruction is immense, as it can tailor lessons to individual needs, promote autonomous learning, and offer valuable feedback. As the integration of AI continues to evolve, it is evident that its role in English education holds great promise for the future, offering innovative opportunities for learners and educators alike.

Reference:

1. Anderson, T. (2017). The impact of artificial intelligence in education. Learning Innovation and Digitalization, 1(1), 18-23.
2. Blikstein, P. (2016). Using learning analytics to assess students' behavior in open-ended programming tasks. In Proceedings of the Sixth International Conference on Learning Analytics & Knowledge (pp. 1-10). ACM.
3. Holmes, B., & Gardner, J. (2006). e-Learning: Concepts and Practice. SAGE Publications.
4. Koedinger, K. R., & Corbett, A. T. (2006). Cognitive tutors: Technology bringing learning sciences to the classroom. In Cambridge handbook of the learning sciences (pp. 61-78). Cambridge University Press.
5. IBM. (2021). The role of AI in education. IBM. https://www.ibm.com/watson/ai-for-education/
6. EducationWeek. (2020). Artificial Intelligence is transforming education. EducationWeek. https://www.edweek.org/leadership/artificial-intelligence-is-transforming-education/2019/06
7. EdTech Magazine. (2019). How AI is changing the future of education. EdTech Magazine. https://edtechmagazine.com/k12/article/2019/01/how-ai-changing-future-education

THE ACTUAL PROBLEMS AND SOLUTIONS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

G'ofurov Navro'z, Allabergenova Intizor,*senior English teachers,*

military-academic lyceum named after Jaloliddin Manguberdi,

Urganch, Khorazm

Abstract

This study attempted to investigate the actual problems in teaching English as well asthe solutions taken by the English teachers at schools. A number of difficulties emerged, partly coming from students, partly from teachers, and partly from the school's facility. Students are challenged by their lack of vocabulary mastery, low concentration, lack of discipline, lack of interest, boredom, and speaking problem. Meanwhile, teachers' challenges are shortage of teachers' training, language proficiency problem, limited mastery of teaching methods, unfamiliarity to IT, and lack of professional development.

Keywords: teaching, English language, problems, solutions, teaching methods, disturbed environment, limited teaching resources, using native language.

Introduction. Today, in the modern world people's interest in learning foreign languages is going upvery fast. And we can see foreign language proficiency the most necessary status for communicating. Thanks to the scientific and technical progress and changes taking place in society, the education system is also improving.

Teaching a language has many different features. A teacher does not only educate andpay attention to students' language skills including reading, writing, listening, and speaking, but also helps them, facilitates, and encourages students to have enthusiasm, good attitude, and motivation towards English. Furthermore, teachers have to understand what students learn, how and why such learning influences them,how lessons could be beneficial for them in the future. Hence, language teaching requires teachers to teach students to develop both academic and personal abilities. However, teaching English becomes an actual problem when it is taught as a foreign language. Teaching English as a foreign language is a demanding task when it comes to the places where English serves limited exposure. I encountered various challenges in teaching English, including lack of English exposure, classroom size, disturbed environment, using native language during the lesson and so on.

Main Body

In some countries of the world, teaching foreign language, especially English to the children in their early age is good and it is conformable to our education system. But there are some actual problems in teaching foreign languages in our country Uzbekistan. So what are the problems that teachers faced in teaching the English language?

- The first problem is "DISTURBED ENVIRONMENT IN THE CLASS". Environmentis the most important in both learning and teaching. Mostly teachers faced environmental issues in teaching English. The disturbing environment in the classroom distracts the teachers and affects the teaching of the English language. In this environment neither teachers can teach well nor students can learn perfectly. A positive and comfortable learning environmentis very essential for teaching the English language.
- The second problem is "LIMITED TEA HING RESOURCES". Teaching resources is very important in teaching foreign language. Not only the English language, but also teaching anything mostly depends on the resources. Teachers are not provided with enough resources to teach English in our country. It became so difficult to the teachersto teach without the resources, especially in the lectures. The resources include projectors, computer systems, and other kinds of digital devices.

The third problem is that "A LARGE NUMBER OF STUDENTS IN THE CLASSROOM". Numerous students in the classroom produce a lot of noise and stress for the teachers because teaching a large number of students the teachers have to do more affort and hardworking. They languish in teaching. They come across difficulties in managing the class students.

- Another problem is "LIMITED TIME FOR LECTURE TO TEACH". Time is the mostnecessary thing in learning languages. The time of the class is very little for the teachers to teach English. It is one of the hardest tasks for the teachers to teach in lesstime. This is probably not possible for the teachers to complete the theme of their lectures in less time, that is not enough.
- The next problem in teaching foreign languages is that "USING OTHER LANGUAGES ESPECIALLY MOTHER TONGUE IN THE CLASSROOM". Speaking

in a native language in the classroom is the most noticeable problem faced by Englishteachers. For students, it is very effortless to speak in their native language which theycan speak easily instead of the English language. It's very easy for them to communicate in their native language. This is a big issue faced by the English teachers in teaching language.

- Another problem in teaching foreign languages is that "WRONG SYLLABUS

TO BETEACH". The syllabus is a sort of content that teachers follow to teach to the students.The syllabus plays a major role teaching the English language. The syllabus helps theteachers to prepare the necessary factors of the course and organized the overall course to teach to the students step by step.

-The next problem is "STUDENTS DISTURBED THE CLASS". Sometimes the students get bored and want to do other activities during the lesson that disturbed the teachers during the teaching English language. They want to converse to the other students during the lectures. And some students come late for the lecture. They enter the class during the lesson and it disturbed the teacher. The disturbance is the biggest problem in teaching the foreign language. It defeated all the learning process of learning the English language.

- Another problem is that "STUDENTS DEPEND ON A TEACHER". One noticeable issue faced by the teachers is the students completely depend on the teachers. They didn't try to learn and speak themselves.These students look to the teachers for helping them in learning and giving them the correct answers in every time. By this problem, the students didn't learn the technical terms and conditions of how to use different kinds of tenses and words of the English language in speaking.

Conclusion

This research has enlightened a wide range of problems that are faced in teaching English in Uzbekistan. The problems fall into some categories which constitute five important components of any education system (students, teachers, materials, teaching methods, and evaluation) and two other subcomponents (curriculum and policy) which are closely interrelated. Knowing about the students' needs is one critical matter for the teachers to teach. Most of students in Uzbekistan tend to participate in communicative activities type to learn English. Some students tend to have more opportunities to participate in free conversation classes, expressing their wish towards a more communicatively oriented approach. This study indicates that the teachers were challenged by the environment, their lack of training, limited mastery of teaching methods, unfamiliarity to IT, lack of professional development, inadequate facilities and resources, and time constraint. On the other hand, the other challenges coming from students' side including lack of vocabulary, low concentration, lack of discipline, students' boredom, and speaking problem.The other strategies implemented by the participants when teaching in the classroom were applying various teaching methods and techniques, matching students' proficiency level and learning situation, managing classroom, making use of available resources,

giving motivational feedback, and doing self-reflection. Nevertheless, the readers should evaluate the results of this study. Each English teacher encounters different

challenges. Therefore, for teachers, the findings can be whether applicable in teaching process or not based on the readers' real environment. In addition, the absence of one participant in the current study might affect the findings in which the researcher was unable to investigate broad perspectives of the teacher. Furthermore, future investigation into challenges in teaching English might usefully focus on students' attitude diversity in classrooms and training that participants have joined in. Despite the fact that not all students have discipline issue in learning English, in this case, it is only encountered in class A, B, C, and D, as well as not all training support and empower teachers' teaching ability in the classroom.

References

1. Banks, T. (2008). Foreign Language Learning Difficulties and Teaching Strategies.California: Dominican University.

2. Расулова, H.A. Challenges and Solutions in English Language Teaching toStudents

3. J. J. Jalolov, G.T. Makhkamova, Sh.S. Ashurov. ENGLISH LANGUAGE TEACHINGMETHODOLOGY

4. www.ziyonet.uz

IMPORTANT PROBLEMS OF ENGLISH LANGUAGE TEACHING AND ITS SOLUTION

N.Kh.G'ofurov, I.Kh.Allabergenova,*teachers of the "Mlitary-academic lyceum named after Jaloliddin Manguberdi,Urganch,Khorazm*.

Annotation: This article summarizes information on the study of foreign languages, especially English, and the reforms being implemented in this regard, updates, decisions made, and the implementation of these reforms. Also, the international cooperation organized in this field and its results are analyzed.

Key words: innovation, foreign languages, reform, decision, interactive, method, UzTESPING, TESOL, EL Fellows, USAID, ETA, conference, international cooperation, conference

Today our country is facing the world. In all areas, large-scale reforms, updates are being carried out intensively. In our country, the field of education, like any other field, is rising to the top. Updates, changes, innovations are being introduced in all branches of the educational system.

In Uzbekistan, a qualitative result is achieved using the lowest link of the educational systemin stages from preschool education to higher education, higher education to the post-higher education system, step-by-step study of foreign languages, introduction of innovations, innovative approach, interactive methods, audio and video materials.

Among young people, there is an increasing number of young people who have achieved different levels of Language Proficiency Certification among upperclassmen, middle special and higher education students.

Considering information on the effectiveness of work in this regard, we can say scientificand practical conferences, conferences, round tables at the Republican and international levels that serve for the development of the field.

One of the similar measures was held on may 31, 2021 at the international scientific and practical conference on the topic "problems and prospects of teaching the language of domestic English." This event was organized by the Academy of the prosecutor general's Office of theRepublic of Uzbekistan in cooperation with the mutual experience sharing group of teachers of English language (UzTESPING) of the non-philological higher education institutions of Uzbekistan under the Uzbekistan State University of world languages in the international scientific and practical video conference mode on "problems and prospects of teaching

This event was held in order to implement the tasks set out for the development of the industry and in the decision of the president of our country on May 19, 2021 "on measures to bring the activities of popularization of foreign language learning to a qualitatively new level in the Republic of Uzbekistan".

The conference took place in an environment of favorable scientific, creative, mutual exchange of experience for the exchange of ideas and experiences regarding the prospects forpopularizing the study of English.

This conference was attended by members of UzTESPING, experts from the University of Warwick (UK), Tashkent International Westminster University, as well as consultants at the international level for teaching applied English. The participants of the event discussed current issues of teaching field English, systemic problems and shortcomings in the field and exchanged views on their solutions. Also, the participants of the conference got acquainted with the experience in teaching foreign languages at the prosecutor general's office, as well as modern methods used in the educational process. The conference took place in an environment of favorable scientific, creative, mutual exchange of experience for the exchange of ideas and experiences regarding the prospects for popularizing the study of English.

In the manner of interactive discussions and the results of the conference, the participants developed proposals to popularize the study of foreign languages and outlined measures aimed at further strengthening cooperation within UzTESPING.

It should be noted that the work on bringing the study of English to the top, eliminating existing shortcomings in the field, and bringing the development of the field to a high level of pressure is continuing. In order to support the teaching of English, the secret of good deeds as one such event was visited by 25 teachers from

the United States, who work in cooperation with teachers from schools and universities in 11 regions of the country, conducting 10-month training and professional development programs will also serve for the development of the field.

25 English teachers visiting Uzbekistan from the United States conduct 10-month training and qualification programs throughout the country, and the direct teaching of students and students together with local teachers indicates that special attention is paid to the issue of international cooperation.

According to the USA Embassy in Tashkent, the group includes 17 American English teachers who teach together with local English teachers from the 10th grade of schools to the university level, as well as 8 experienced teachers (EL Fellows) who specialize in English teaching (TESOL) for speakers of other languages, which increases the teaching potential of English at the university level.

Fifteen of the American teachers are part of the U.S. State Department's Fulbright English teaching assistant (ETA) program, and two are ETA graduates who have previously participated in the U.S. Embassy's "English teaching" program in Tashkent in order to continue teaching English in Uzbekistan. These mentors include professionals with a master's degree in TESOL or related field and an average of 10 years of teaching experience.

USA Ambassador Jonathan Hennick noted that the ongoing program was "of great importance". "Teaching English does not mean teaching a single language, it is also an opportunity that helps students to form their thoughts not only about the language, but about the whole world," heemphasizes.

Teachers came from different parts of the United States — from California to Florida. Foreign teachers working in 11 regions of Uzbekistan serve as the cultural ambassador of the United States to promote mutual understanding between the United States and Uzbekistan.

Initiatives to teach English with the involvement of American professionals began in 2019 incooperation with the US embassy and the Ministry of preschool and school education, the Ministry ofHigher Education, Science and technology and the Ministry of Foreign Affairs of Uzbekistan.

These programs are part of a large-scale effort by the U.S. government to improve the teaching and learning of English in Uzbekistan. Since 2018, the US has invested over $ 28 million in teaching and learning English in Uzbekistan.

This assistance includes purchasing high-quality English textbooks for more than 10,000 schools nationwide and improving the skills of 15,000 English teachers in secondary schools.

Earlier, USAID's "Uzbekistan education program for perfection" for 2019-2023 was finalized. As part of the $ 29.5 million project, textbooks and teacher guides from four subjects were developed. The textbooks were experimented with in Sirdarya and

Namangan regions for 4 years.

In place of the conclusion, it can be noted that today the formation of our youth as competitive personnel in accordance with the requirements of the time is a requirement of the period. From the above data, it can be concluded that in the following years, effective work is being carried out on learning English. In particular, the increased salary of Foreign Language teachers with a certificate of special language proficiency, the payment of surcharges, the granting of a number ofbenefits will certainly set the stage for the development of the field to rise to the top.

LIST OF SOURCES AND LITERATURE USED:

1. Decision Of The President Of The Republic Of Uzbekistan./"On measures to bring the activity of popularization of foreign language learning to a qualitatively new level in the Republic of Uzbekistan". PQ-5117 as of May 19, 2021.

2. https://proacademy.uz/uz-cyr / news / view

3. https: / / www.gazeta. uz/uz/2023/09/13/us-teachers.

4.www.uza.uz

5.www.ziyonet.uz

6.www.lex.uz

Кибер-физические системы в IoT.
Безопасность в IoT (уязвимости, атаки и контрмеры).

Д.Сержанова *ассистент Нукусского филиала ТУИТ*

Е.Умирзаков *ассистент Нукусского филиала ТУИТ*

В настоящее время «Интернет вещей» (Internet of Things, IoT) стремительно развивается и все больше устройств имеет свой собственный выход в Интернет. Для защиты таких устройств, систем и самих пользователей необходимо, наравне с принятием мер в области кибербезопасности, разрабатывать умные индустриальные сети. Современные средства массовой информации часто используют термин «Интернет вещей» и его различные вариации. Очень часто можно увидеть рассказы о подключенных к Интернету автомобилях, системах домашней автоматизации, интеллектуальных приборах учета и носимых непосредственно на теле человека устройствах, имеющих связь с компьютерными сетями.

1. "Кибер-физические системы (CPS) играют важную роль в Интернете вещей (IoT), обеспечивая интеграцию вычислительных и физических процессов. Этот исследовательский тезис анализирует роль CPS в развитии IoT, выявляет преимущества и вызовы интеграции, а также исследует потенциальные области применения и перспективы развития."

2. "Безопасность в IoT является критическим аспектом из-за уязвимостей, которые могут быть эксплуатированы злоумышленниками для атак и нарушения конфиденциальности, целостности и доступности данных. Этот тезис освещает основные уязвимости и типы атак в сфере IoT, рассматривает существующие контрмеры и предлагает стратегии для улучшения безопасности в IoT-системах."

Даже с использованием самых лучших сетевых протоколов и более строгого контроля кибербезопасности, природа многих из этих устройств подразумевает, что робастное, более устойчивое к воздействиям различных факторов управление, которое характерно для типичных рабочих станций, ноутбуков, серверов или даже смартфонов, вряд ли будет реализовано в конструкции устройств «Интернета вещей». Кроме того, эти устройства сильно различаются по применению в приложениях, своему размещению и архитектуре. Из-за связи с другими сетевыми компонентами устройства из категории «Интернет вещей» предрасположены к распространению вирусов, а также могут служить платформой для хакерской атаки на другие участки сетевой системы. Масштабы сети делают устройства «Интернета вещей» весьма перспективными, но одновременно являются для них источником наибольшего риска.

По мере того как индустриальный «Интернет вещей» (Industrial Internet of Things, IIoT) играет все более важную роль, меняется и традиционное использование программного пакета автоматизированной диспетчерской системы управления технологическим процессом — SCADA (Supervisory Control and Data Acquisition). Системы SCADA изначально не были предназначены для выполнения требований кибербезопасности, поэтому сегодня предприятиям нужно как-то приспосабливаться к новой реальности[2].

SCADA, а также более широкие системы управления производством — ICS (Industrial Control System), которые включают в себя SCADA, человеко-машинные интерфейсы (Human-Machine Interface, HMI), системы управления и обслуживания здания (Building Management System, BMS), системы оперативного управления производством (Manufacturing Execution System, MES), а также компьютеризированные системы управления техническим обслуживанием (Computer Maintenance Management System, CMMS), — решают задачи в области конкретных присущих им технологий, традиционно изолированных от инфраструктуры корпоративных информационных технологий (ИТ). Соответственно, эти платформы изначально не были разработаны с целью обеспечения требований по кибербезопасности.

Открытое, надежное и защищенное киберпространство является одним из важнейших приоритетов каждого государства в современном мире. Для этого

важно иметь четкую стратегическую концепцию, предваряющую разработку надежной системы национальной безопасности в киберпространстве. Кибербезопасность — это не разовая мера, а постоянный процесс управления рисками, не имеющий конца.

Учитывая постоянное усложнение методов и подходов, используемых кибер преступниками, обеспечение безопасности киберпространства является чрезвычайно трудной стратегической задачей, которая требует координированных усилий со стороны всего общества, включая центральное правительство, муниципалитеты, частный сектор и общество в целом. При этом стратегия кибер безопасности должна преследовать четкую цель: поддержка безопасной, устойчивой и надежной электронной операционной среды, гарантирующей безопасность государства и продвигающей цифровую экономику.

Требования к стратегии кибербезопасности можно сформулировать следующим образом: - Стратегия кибербезопасности должна выступать фундаментом для четкого понимания предмета безопасности, для дальнейшего развития и совершенствования кибербезопасности, делая ее последовательной и осуществимой. - Стратегия призвана создать культуру безопасности и помочь осознать реальность растущих рисков. - Стратегия кибербезопасности должна быть направлена не на борьбу с последствиями кибератак, а на их предотвращение или хотя бы уменьшение продолжительности действия, а также на максимальное уменьшение негативных последствий подобных атак. - Основываясь на международном опыте, необходимо разработать и внедрить методологию оценки степени безопасности национального киберпространства[1]. - Масштабы и сложность современных вызовов, а также серьезность возможных последствий поднимают эту проблематику на уровень государственной важности.

Безопасность в интернет вещах (уязвимости, атаки и контрмеры).

Довольно часто сенсорные сети устанавливаются в агрессивных неблагоприятных средах, где могут быть предприняты намеренные попытки влияния на их работу. Ярким примером может служить их применение в зоне боевых действий, где секретность передаваемых данных и местоположения, а также устойчивость к попыткам компрометации данных и уничтожения сети имеют ключевое значение.

Цели обеспечения информационной безопасности в беспроводных сенсорных сетях можно условно разделить на первоочередные и второстепенные. Первоочередные цели широко известны и включают в себя обеспечение конфиденциальности, целостности, аутентификации и доступности данных. Второстепенные цели обеспечения безопасности

включают в себя такие понятия как свежесть данных, самоорганизация, временная синхронизация, защищенная локализация.

Конфиденциальность данных является фундаментальной задачей безопасности. Конфиденциальность в сенсорных сетях подразумевает необходимость защиты передаваемых по сети данных с целью закрыть к ним доступ для потенциальных злоумышленников посредством различных механизмов, таких как контроль доступа, шифрование и т. д.

Аутентификация данных необходима для подтверждения подлинности данных посредством идентификации их происхождения/первоисточника. Аутентификация данных позволяет проверить легитимность отправителя и получателя данных в сети. Аутентификация данных обеспечивается посредством применения симметричных и ассиметричных механизмов, где отправляющий и принимающий узлы сенсорной сети обмениваются секретными ключами. Благодаря беспроводной передаче данных и особенности работы сенсорных сетей без постоянного вовлечения человека обеспечение аутентификации данных становится довольно сложной задачей.

Целостность данных в сенсорных сетях определяется способностью обеспечения защиты данных таким способом, чтобы данные не могли быть изменены во время транспортировки между узлами сенсорной сети. Например, целостность данных сети может находиться под угрозой в случае наличия в сети скомпрометированного узла, внедряющего в сеть ложные данные, в случае потери или повреждения данных вследствие нестабильных условий и беспроводной природы сенсорных сетей.

Большинство угроз информационной безопасности в беспроводных сетях схожи с угрозами и атаками на проводные сети, за исключением того что беспроводные сети труднее защитить вследствие использования открытой среды в качестве канала передачи данных и широковещательной природы беспроводных соединений. Рисунки 1 и 2 иллюстрирует классификацию общих атак и атак на беспроводные сенсорные сети.

Анализ трафика и прослушивание коммуникационного канала неавторизованными лицами классифицируется как пассивная атака. Атаки, нацеленные исключительно на получение передающихся данных являются пассивными по своей натуре. Наиболее частыми являются следующие виды атак направленные на нарушение конфиденциальности данных:

Мониторинг и прослушивание. Данный вид атаки встречается наиболее часто. Посредством подслушивания злоумышленник может с легкостью получить доступ к передающимся данным. При передаче контрольной информации о конфигурации сети, данная техника может представлять наибольшую опасность для конфиденциальности данных[1].

Анализ трафика. Даже когда информация передается в зашифрованном виде, остается вероятность использования злоумышленником техники анализа коммуникационных паттернов. Активность сенсоров потенциально может раскрыть достаточно информации для нанесения злоумышленником вреда сенсорной сети.

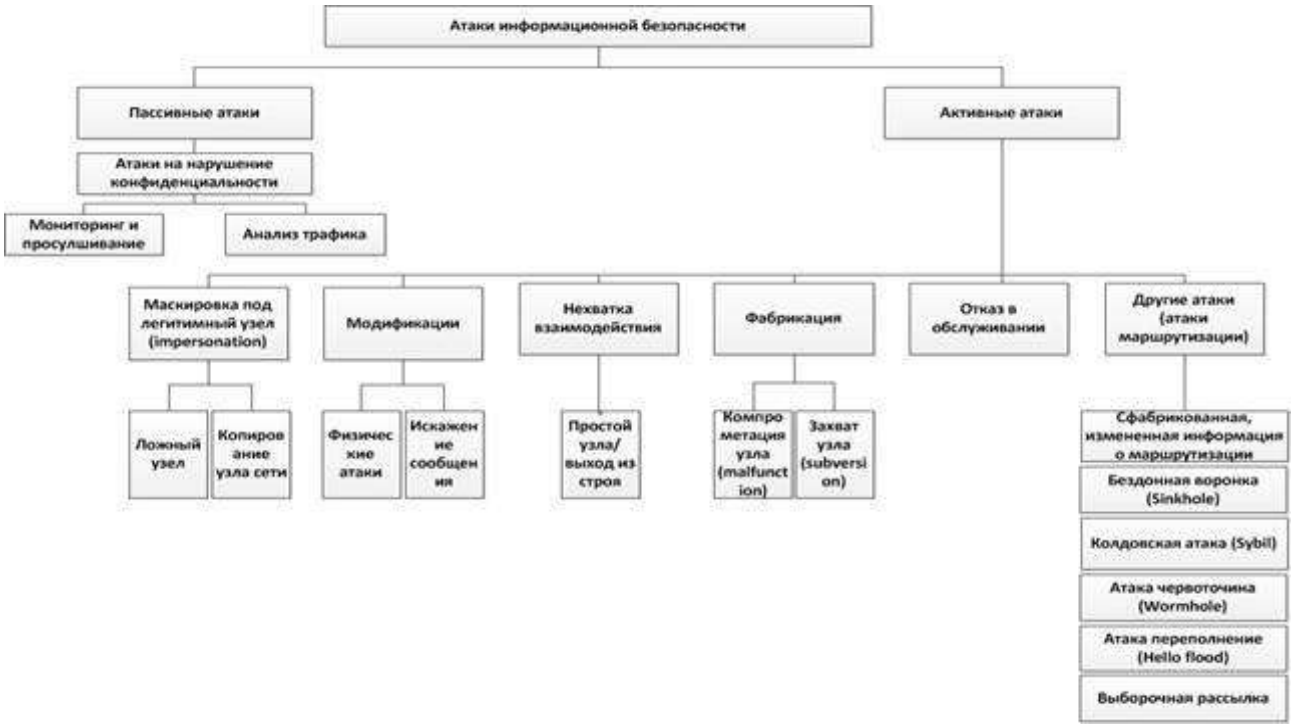

Рис. 1. Классификация общих атак

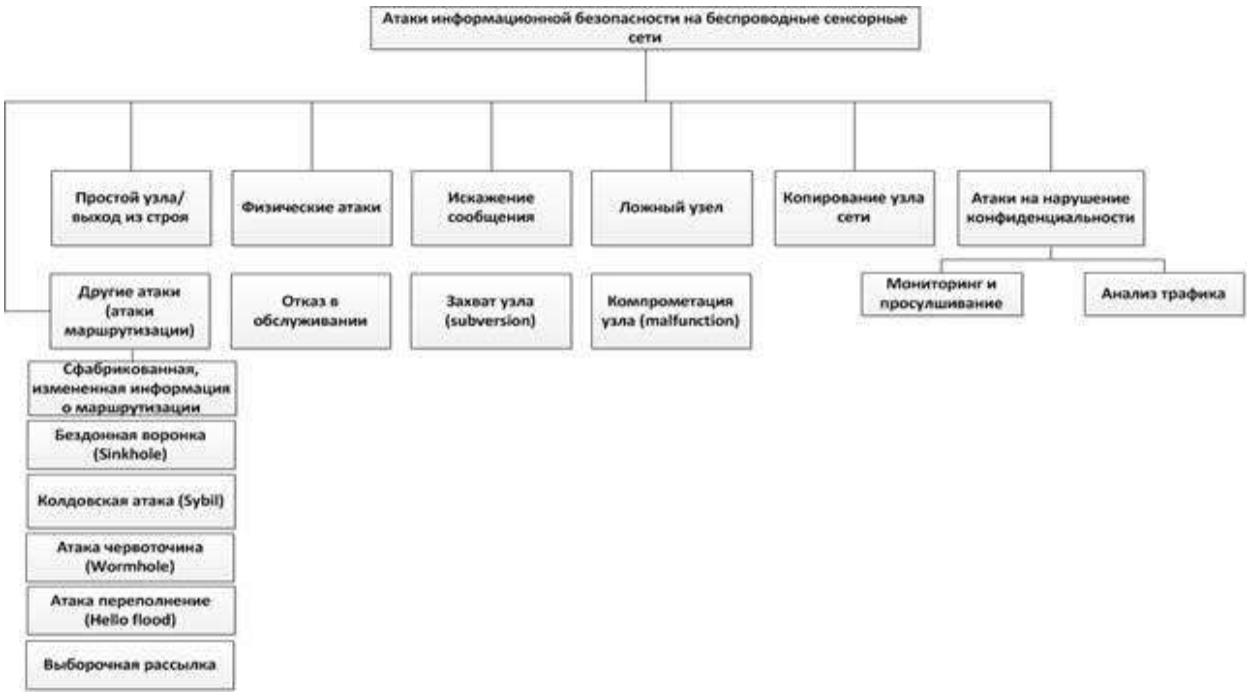

Рис. 2. Классификация атак на БСС

Атаки маршрутизации. Атаки, осуществляемые на сетевом уровне (network layer) модели OSI называются атаками маршрутизации. Следующие атаки маршрутизации встречаются наиболее часто: Измененная маршрутная информация. Данной атаке наиболее подвержены децентрализованные сети, где каждый узел является маршрутизатором и соответственно может изменять маршрутную информацию. Вследствие данной атаки могут происходить закольцовывания маршрута, увеличиваться время пакета данных в пути до точки назначения и т. д.

Выборочная рассылка. С компрометированный узел сенсорной сети может выборочно удалять определенные пакеты. Особенно эффективной данная атака может быть в комбинации с атаками, которые собирают большое количество трафика на оном узле сети. В результате данной атаки серьезно страдает целостность и доступность данных, что может существенно снизить уровень сервиса, предоставляемый сенсорной сетью.

Атака «бездонная воронка» (Sinkhole Attack)[2]. Данная атака характерная тем, что скомпрометированный узел сети начинает действовать подробно воронке, привлекая весь трафик сенсорной сети.

«Колдовская» атака (Sybil attack). Во время данной атаки один скомпрометированный узел может использовать несколько псевдо идентификаторов, выдавая себя сразу за несколько узлов. Подобные атаки используются для нарушения механизма распределенного хранения, механизмов маршрутизации, механизмов агрегации данных, механизмов голосования в сети и т. д. По существу любая сеть с равноправными узлами (в особенности беспроводные и децентрализованные сети) является подверженной данной атаке.

Атака «червоточина» (Wormhole attack). Данная атака предусматривает создание специального пути между двумя и более скомпрометированными узлами сенсорной сети для передачи по ним перехваченных пакетов, доступных только для атакующей системы. Подобные атаки представляют серьезную угрозу безопасности сенсорной сети потому, что не требуют компрометации узла сенсорной сети.

Тогда когда узел В (базовая станция или обыкновенный узел) использует широковещательную рассылку для запроса маршрута, злоумышленник получает данный запрос и перенаправляет его ближайшему соседу. Любой узел, получивший подобный перенаправленный запрос рассматривает себя как узел, находящейся в зоне досягаемости узла В и запоминает узел В как своего «родителя». Даже если данный узел находится на большом расстоянии от узла В и его отделяют от узла В

множество сенсорных узлов, он будет рассматривать узел B как следующий от себя[3].

Атака «переполнение» (HELLO flood attack). Данная атака является широковещательной атакой, призванной направить в сенсорную сеть массу необязательных сообщений, которые должны лишить сеть разнообразных ресурсов - канальной емкости, вычислительной мощности, энергетических ресурсов и т. д.

Во время подобной атаки злоумышленник с помощью высокочастотного радиопередатчика с достаточной вычислительной мощностью рассылает Hello пакеты множеству узлов сенсорной сети. Узлы, получившие Hello пакеты, рассматривают скомпрометированный узел как своего соседа. Во время следующей передачи данных, они будут использовать полученный адрес из Hello пакетов для отправки. Таким образом, злоумышленник получит доступ к данным.

Физические атаки

Узлы сенсорной сети часто устанавливаются в средах с внешними воздействиями. В таких средах маленький форм фактор узлов сенсорной сети в сочетании с отсутствием постоянного присмотра за ними делает их подверженными различным физическим атакам. В отличии от других видов атак, физические атаки разрушают сенсоры необратимо.

Искажение сообщения

Любое изменение контента сообщения злоумышленником неизбежно компрометирует целостность передающихся данных.

Ложный узел

Данный вид атак предполагает внедрение в сеть узла, который посылает узлам сенсорной сети некорректные данные. Данная атака является одной из наиболее опасных атак, поскольку внедренный узел, распространяющий злоумышленный код, может привести к гибели всю сенсорную сеть.

Литературы

1. Dr. Ian F. Akyildiz, Mehmet Can Vuran. “Wireless Sensor Networks”. John Wiley & Sons, Ltd, Publication, 2010, p. 517. ISBN 978-0-470-03601-3.

2. Fernando Perez-Fontan and Perfecto Marino Espineira. “Modeling the Wireless Propagation Channel: A Simulation Approach with MATLAB”. John Wiley & Sons, Ltd, Publication, 2008, p. 272. 978-0-470-72785-0.

3. Jelena Misic and Vojislav B. Misic. “Wireless Personal Area Networks: Performance, Interconnection, and Security with IEEE 802.15.4”. John Wiley & Sons, Ltd, 2008, p. 336. ISBN 978-0-470-51847-2.

MODERN APPROCHES TO LANGUAGE TEACHING IN UZBEKISTAN

Kamilova Maloxat Komiljan qizi

Nukus State Pedagogical Institute, Faculty of Foreign Languages 4th year student of English language and literature

Every year, more and more foreigners living in a abroad are interested in the English language, are willing to learn it and become competent Russian speakers.

English language is getting prominent because of noticeable attention by the government. However it is not a secret that, new learners have difficulties in using the language in real life.

Thus, nowadays modern educators are expected to combine four skills in teaching EFL. According to the idea of Surygin, "the four language skills acquisition (listening, reading, speaking, writing) depends, first of all, on the academic discipline and on the linguistic competence level of the learner. "As well as not only level of students but also teaching materials should be chosen correctly in accordance with their nationality, religion, gender, age, outlook and psychology. [2;271]

For example, some stories for reading, making short and common dialogues for speaking, creating texts in the themes of "About Myself", "My family", "My country" for development of writing and watching English videos, news reports with subtitles, singing song with lyrics are likely essential for listening.

The reason why, if a lessons don't conduct with the combination of these four skills, using of target –language will become more and more difficult for learners in real life.[4;45]

Moreover, educationalist Ken Robinson claimed that, "education systems should recognize that "most great learning happens in groups", because "collaboration is the stuff of growth". By all means, group working to communicate in any language, learners need to talk to each other.

Therefore, language classes are a very natural place to use collaborative learning strategies. When learners work in groups, it opens a door to their improved achievement, retention of learning and social relationships, as well as increase in their self-confidence. It can reduce the stress of contributing to a whole class situation and give more time for learners to work at their own pace.

Also, work in pairs or in small groups, the chain, press conference, brainstorming, team games, assignments, linguistic games, puzzles, crosswords, roleplaying and simulation games, case studies, project technology, the tandem method, interactive tours, quests and web-quests, literature and musical compositions, discussions, multimedia and Internet technologies, podcasts,

edutainment technology, critical thinking. These types of work are universal, since they correspond to the different stages of learning and can be used to develop social, cultural, and scientific speech skills. By them teacher can make a friendship atmosphere and communication, design –making, problem-solving and team –working skills and capacities are educated.[3;250]

Additionally, students are able to find out new information about social and cultural differences or issues, customs and traditions,national,local and religious holidays, characters of native speakers, national dishes or others that can develop cultural awareness and student can know how to build bridges through intercultural dialogue.

If, a target-language teaching or learning are being discussed it should be strongly emphasized that, we can not imagine every lesson without computer technologies. [3;250]

So, «One of the best and fastest ways for EFL students to become fluent in English is to use new learning tools, such as computer technologies that play an important role in modern life and foster the learning process "At least as a role of " The Resource" an educator may create digital –language trainings, computer-based learning and assessment programs, distance education courses and educational websites or share beneficial educational material in e-version with students.

These kinds of tools assist to attract learners easily and accelerate the English language learning process. By the way of conclusion, EFL is getting more well-known in the world language education as modern methods of teaching develops.

Therefore, prospective the English and language teachers can conduct their lessons with aforesaid techniques.

Accordingly, teaching methods, principles and educational tools are being updated, and new trends are emerging in EFL teaching.

In conclusion Modern approaches are beneficial for EFL learners and to improve not only their language skills but also critical thinking project based skills

References

1. Makhmudov, K. (2020). Ways of Forming Intercultural Communication in Foreign Language Teaching. Science and Education, 1(4), 84-89.

2. Makhmudov, K. (2020). Current Problems of Teaching English and New Approaches to Resolve in Secondary Education Schools. Modern Trends in Linguistics: Problems and Solutions, 271-273.

3. Mukhamedov, G., Khodjamkulov, U., Shofkorov, A., & Makhmudov, K. (2020). Pedagogical Education Cluster: Content and Form. ISJ Theoretical & Applied Science, 1(81), 250-257.

4. Shayxislamov, N. Z. (2020). Tilshunoslik keng qamrovli fan sifatida. 45p

THE IMPORTANCE OF MOTIVATION IN THE LEARNING PROCESS

Mambetkarimov Bakhadir Abatbaevich, *Military lyceum of Nukus "Temurbeklar maktabi", Nukus*

Abstract: This article highlights the importance of motivation in learning process.

Key words: Motivation, activities, self-development, continuous motivation, cognitive processing, factors.

Аннотация: В данной статье подчеркивается важность мотивации в процессе обучения.

Ключевые слова: Мотивация, деятельность, саморазвитие, непрерывная мотивация, когнитивная обработка, факторы.

Learning is a fundamental aspect of human development, and it is a process that requires sustained effort and dedication. However, the key to successful learning often lies in the level of motivation that an individual possesses. Motivation, which can be defined as the driving force behind an individual's actions and behaviors, plays a crucial role in determining the effectiveness and efficiency of the learning process.

Motivation is a complex part of human psychology and behavior that influences how individuals choose to invest their time, how much energy they exert in any given task, how they think and feel about the task, and how long they persist in the task [1;722].

Bakar added that motivation reflects in students' choices of learning tasks, the time and effort they devote to them, their persistence on learning tasks, and in coping with the obstacles they encounter in the learning process. According to Luthans, motivation is a process which starts with physiological or psychological deficiency or need that activates a behavior or drive which is aimed at a goal or incentives. This is why motivation is refer to as "the reasons underlying behavior" [Guay , p. 712].

Learners assign various meanings and attitudes to academic activities— personal meanings and attitudes that arouse and direct their energies in different ways. These associated energizing and directing effects are referred to as motivation or sometimes motivation to learn. [2;]

Learning the motivation of students in education is important. A learner learns best when he/she recognizes the need and develops the desire to learn. This is through motivation. Motivation stimulates learners to think, concentrate, and learn effectively. Bakar stated that motivation increases the performance of learning. Learning is an active process requiring a participative role. It influences the rate of learning, the retention of information, and the desire to learn. ii. Motivation increases the speed of work that a learner is putting to achieve a goal. In education, motivation is a factor of high or low points of the goal. [1;732]

When not well-motivated, a learner learns very little with difficulty as he/she sees no need to learn. Therefore, motivation provides the effort and energy that a learner needs to achieve the task. It brings the learner to the proper frame of mind for learning. It concentrates the attention and energy of a person on the activity or knowledge to be learned.

Motivation determines whether a student will pursue a task (even a difficult one) with enthusiasm or a lackluster attitude. iii. Motivation is a significantly important factor for academic learning and achievement across childhood through adolescence [3;711].

Motivation is one of the prime tasks of teaching. The instructor should ensure that it is built in every lesson presentation. Motivation should be started during the introduction of the lesson to ensure the learners' interest and to direct attention to what is to be learned. It should not stop at the introduction stage but be continued throughout the entire lesson presentation.

The motivation of learning activities helps the learner to concentrate on what he/she is doing, and thereby gain satisfaction.

Continuous motivation is needed to help learners concentrate on the lessons to be learned. If an individual is motivated, he/she will exude some form of satisfaction. This helps in the self development of the learner.

Motivation directs learners' behavior toward particular goals. It determines the specific goals toward which learners strive; thus, it affects the choices students make. For example, whether to enroll in an art class or science, whether to attend a school football game during the week or complete an assignment that is due the next day.

Motivation increases the initiation and persistence of learning activities. It increases students' time on task and is also an important factor affecting their learning and achievement.

Motivation enhances cognitive processing. It actually affects what and how information is processed, because motivated students are more likely to pay attention and try to understand the material instead of simply going through the motions of learning in a superficial manner. [4;165]

Motivation determines what consequences are reinforcing and punishing. For example, students with a high level of motivation for classroom achievement and high GPAs are reinforced by receiving a grade of 'A' and they'll feel punished if they receive a grade of "F"

The motivation of learners is essential for their academic success in school. Motivation has been related to the amount of intellectual energy typically used in learning activities, and this led to a belief that motivation could be seen as a stable characteristic of the learner, on a par with personality.

Motivation can be influenced by some factors. These factors include needs, interest, enjoyment, the social life of students, the teacher, the teaching method used, and the learning environment.

Motivation is important because it stimulates and energizes the learners to think, concentrate, and learn effectively. In improving students' motivation, the teacher must pay attention to some factors. These include setting a clear goal, showing the need for the lesson, arousing and maintaining learners' interest in the lesson, and increasing chances of success among others.

In conclusion, the importance of motivation in learning cannot be overstated. Motivation serves as the driving force behind the learning process, influencing the level of engagement, the quality of learning, the development of self-regulatory skills, and the persistence in the face of challenges. By understanding the critical role of motivation in learning, educators, parents, and learners themselves can work to foster an environment that nurtures and sustains the motivation necessary for achieving academic and personal excellence. If the teacher can apply all the motivational strategies used in the teaching-learning process, it is possible that learners will be energized and enthusiastic to reach the learning goal.

References

1. Bakar R. The effect of learning motivation on student's productive competencies in vocational high school, west Sumatra. International Journal of Asian Social Science. 2014;4(6):722-732

2. Brown HD. Teaching by principles: An integrative approach to language pedagogy. White Plains, NY. Longman; 2001 233-235

2. Elliott AJ, Dweck CS. Handbook of competence and motivation. New York: Guilford Press; 2005.

3. Guay F, Chanal J, Ratelle CF, Marsh HW, Larose S, Boivin M. Intrinsic, identified, and controlled types of motivation for school subjects in young elementary school children. British Journal of Educational Psychology. 2010;80(4):711– 735

4. Luthans F. Organizational behavior (7th Ed.). McGraw-Hill, Inc. New York, USA. 2012;141- 165.

NEW APPROACHES TO TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Kashkadarya region Shakhrisabz
military- akademik lyceum "Temurbeklar maktabi"
an English teacher of
Odilov Nozimbek Evatovich

Annotation: The article deals with important information about interactive methods for teaching English in military educational institutions. On the other hand, key concepts of teaching foreign languages in military educational institutions were noted.

Key words: *military educational, military-technical topics, meaningful perception, activity-based essence, humanistic approach, technical specialties.*

English is international and also the richest language in the world. It has a great influence all over the world. Undoubtedly, the modern world cannot think without English. In our country, we also understand the importance of the English language. So, all of us should learn English with close attention. We can satisfy our inner needs with our mother tongue. On the contrary, we cannot conduct our national and international affairs without the English language. That is, the importance of learning English is increasing day by day in most countries of the world. Teaching a foreign language in a military educational institution is currently particularly relevant, as changes in the nature of education are increasingly orienting it towards the development of creative initiative, independence of future specialists[1]. One of the main tasks of studying a foreign language at a military university is to prepare a future specialist for reading and understanding without a dictionary of texts on military-technical topics, as well as conducting a conversation on professionally oriented topics. Understanding the text implies the identity of the conclusions drawn by the reader - the recipient of information with the intention of the author - the sender of information. It is based on knowledge and a deep, complete understanding of the subject or phenomenon described in the text. Understanding is a communicative act between the author of the text and his recipient [3].The process of learning to understand what is read should begin with structural-verbal analysis of the text and follow the path of meaningful perception of the text being read, search and find all the details and subtleties of the information received

Nowadays, the global goal of mastering a foreign language is considered to be the introduction to a different culture and participation in the dialogue of cultures. This goal is achieved by developing the ability to cross-cultural communication. It is the teaching, organized on the basis of communicative tasks, of teaching foreign language communication, using all the tasks and techniques necessary for this, that is the hallmark of a foreign language lesson. The activity-based essence of communicative language learning is realized through a humanistic approach to studying. With this approach, positive conditions are created for the active and free development of the individual in the activity. In general, these conditions are reduced to the following:

- Learners get the opportunity to freely express their thoughts and feelings in the process of communication;
- Each participant of the communication remains in the focus of the others ' attention;
- Participants of the communication feel themselves in safety from criticism, prosecution for mistakes and punishment. A humanistic approach means that learning is a process of cognitive activity during the lesson. Teaching foreign languages should implement the principle of continuous language education in the field of foreign language learning, which corresponds to the contemporary needs of the individual and society. The objectives set for the subject "Foreign language" should be solved by a methodically competent teacher who knows modern technologies of teaching a foreign language, who knows the psychological and pedagogical characteristics of the learners[2].

As we mentioned above the fundamentals of teaching any discipline, including foreign language, are didactic principles. They are considered to be as starting points that determine the strategy and tactics of learning at each point in the learning process, as they are related to goals, content, methods, techniques, organization of training and are manifested in a certain relationship and interdependence. Among the most important general didactic principles of formation of professional foreign language competence we single out the following: the principle of activity in learning; interdisciplinary integration; novelty; authenticity, systematicity and consistency; independence and consciousness; professional orientation of the content and methods of teaching, which is leading for professionally oriented study of foreign languages by military of technical specialties. Education in any higher military educational institution is regarded as a purposeful, systematic and consistent process, which follows a certain system of principles and ensures its effectiveness.

Among the most important general didactic principles of formation of foreign language competence S. Barsuk singles out the following: the principle of activity in learning; interdisciplinary integration; novelty; taking into account individual characteristics; systematicity and consistency; independence and consciousness; professional orientation of the content and methods of teaching, which is leading for professionally oriented study of foreign languages by military of technical specialties[3]. The analysis of the principles showed that the main ones include both general pedagogical and specific principles that optimize the training of officers of the Armed Forces. Interactive technologies are based on cooperation

and mutual learning that is why we think it is necessary to list them. The most commonly used forms of interactive technology are: Frontal form work on the following technologies: «Brainstorming (attack)», «Unfinished sentences»; cooperative form of work (in pairs or in small groups): «Face-to-face», «Aquarium», etc.; Interactive game: «Roleplaying game» (instructor – soldier, soldier – soldier) etc [4].

English is the dominant or official language in a number of countries, including many former territories of the British Empire. The rise of the British Empire provides many clues as to why the English language is so popular. People often want to know the best language in order to learn how to move forward in life. I think that learning English, an international language, is the best option. It is not enough to want to speak English fluently. To actually learn English, you have to enjoy learning English. Thanks to the development of technology, English plays an important role in many sectors. Including medicine, engineering and education, which, in my opinion, is the most important arena where English is needed. If we want to build a career in travel, English is absolutely essential. As the international language of aviation, pilots and flight attendants must speak English. Even if you're not in the air, speaking English accurately will allow you to communicate with customers and suppliers around the world. A good understanding of communication in English makes it easier to travel the world. Since it is the main international common language for foreigners, knowing English makes it easy to get help in many parts of the world. There are many good reasons to learn a language. Five reasons why English is important:

1. This is an international common language
2. It's the language of academia
3. It gives us access to a lot of print media, online and in print.
4. It will come in handy when traveling
5. This is important if you want to work in international business or trade.

Summing up all given facts above it should be highlighted that To communicate with people from other countries, you need a good command of the language, especially English. Since it is the predominant language, it needs good and long verbal and non-verbal communication, which can be easily established when learning English. Summing up, it can be argued that the importance of studying English in non-linguistic specialties at the university is of great importance. The knowledge, skills and abilities of future specialists, formed in the process of teaching a foreign language at a university, are the main competence of future specialists for employment in a prestigious job and career advancement in the future. Culture in society depends on the knowledge of languages. Cultural education is an important aspect of the educational process. Language and culture

are closely related, so the study of foreign languages at the university is of great importance in the process of shaping the personality of students. In order to form value orientations among students of non-linguistic specialties when teaching English at a university, our teachers use active teaching methods and techniques to achieve the goals of obtaining knowledge by students. In conclusion, we can say that the process of teaching foreign languages is the process of forming the linguistic personality of a modern specialist and simply an educated person.

REFERENCES:

1. CRYSTAL D.(2007).ENGLISH as a Global language.

2. Abdullayeva Gulshoda Berdikulovna, Kenzhaeva Nigora Uktamovna. Improving the teaching of foreign language in a military educational institution. novateur publications JournalNX- VOLUME 7, ISSUE 6, June. -2021

3. Барсук С.Л. Сучасні підходи та принципи навчання англійської мови студентів вищих навчальних закладів. Збірник наукових праць «Педагогічні науки», 2013. С. 385–390.

4. Пометун О., Пироженко Л. Сучасний урок: інтерактивні технології навчання: наук.-метод. посібник. К., 2004. 192с

PROBLEMS AND SOLUTIONS RELATED TO TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Zarifa Maratovna Karimova

Abstract: *The acquisition of foreign languages has become an indispensable aspect of modern education, fostering global understanding, cultural exchange, and economic cooperation. However, the process of teaching foreign languages is often plagued by various problems, hindering the attainment of fluency and proficiency. This article aims to explore the problems and solutions related to teaching foreign languages, examining the challenges that hinder language acquisition and proposing effective strategies to overcome them.*

Keywords: *teaching methods, effective learning techniques, foreign languages, technology integration*

Introduction: Among these problems related to the teaching-learning process in university education, many are intrinsic characteristics of Foreign Languages' teaching, since at first, students have to obey a law, approve the English Language Exam, to obtain their diploma in almost all the initial graduation courses. However, the biggest problem associated with this kind of teaching is the fact that many times, 99.9% of the students do not have any kind of motivation or clear the significance of learning this ability. These difficulties related to students are associated with the teaching process or the difficulty in

learning. These difficulties are people-centered concerns; for that reason, it is difficult to establish solutions to eliminate or, at least, diminish them.

It is well known that nowadays, especially in university education, it is inevitable that the student commands, if not all, the great part of knowledge in different fields offered in the teaching environment. Unfortunately, many students find it difficult to study those subjects due to different problems such as the lack of previous knowledge, interest, and care of teachers. To diminish those difficulties, teachers are improving through the wide use of computer and Internet technologies, teaching methodologies used in the classroom to stimulate the involvement of students in their learning process by using, for instance, visual simulations, hypertexts, interactive virtual machines, and so on. These technologies help to change the traditional teaching methodologies that do not stimulate the active participation of students in the study process, especially when the subject to be studied is not interesting or is difficult.

Background and Importance of Teaching Foreign Languages

In our approach, a university should be primarily regarded as a center of research and teaching, which, according to our mind, should be based on such a concept of foreign students' secondary language training that implementation of these types of communications is the main form of organization of the learning process. This is the approach that tries to realize the possibility of achieving comprehensiveness in the education of a foreign student.

A contradiction arises between the importance of the issue and the relatively simple speed of development of its solution. There are a number of factors contributing to its growth. This is, first of all, the insufficient regulation of the role and tasks of language teaching in training bachelors and masters, the lack of a legally significant document that systematizes foreign students' competences in language training, the uncertainty of some teaching methodologies, the low motivation, and sometimes the destructive character of the students' attitude toward language instruction [1].

All this leads to a decreasing proficiency of foreign students in a certain foreign language, which creates problems for both the students themselves, the level of the learning process, and for the university as an educational establishment. These facts predetermined my choice of a research topic: "Problems and Solutions Related to Teaching Foreign Languages at University," which has not been fully examined. Therefore, my future research will take relevance, theoretical and practical significance, and will be a thrust of subjective and objective realia.

Today, teaching foreign languages at higher learning institutions acquires a special status, since foreign language is considered an important means of

mastering the subject matter of various academic disciplines. Its influence grows year by year.

First, in the period from 1985 to 2005, the number of foreign students increased by five times, and the demand for foreign language teaching grew as a result.

Second, national education pays great attention to training foreign students in universities. After all, higher learning institutions are educational, scientific, and cultural centers, and their efficiency depends largely on their ability to teach foreign students, to promote the fulfillment of their aspirations, spiritual needs, cultural exchange, and social communications.

Third, globalization has changed the world a lot today. It has connected people all over the world, which brings a real need for studying foreign languages in university students. One of the primary problems encountered in teaching foreign languages is the limited exposure to authentic language use. In many classrooms, students are confined to textbooks, worksheets, and artificial language exercises, devoid of real-life communication [2-3]. This lack of immersion leads to a disconnect between the language learned in class and its practical application in everyday life. To address this issue, language instructors can incorporate authentic materials, such as news articles, videos, podcasts, and social media, to provide students with a glimpse into the language in action. Moreover, language exchange programs, where students interact with native speakers, can foster conversational skills and cultural understanding.

Another significant challenge in teaching foreign languages is the linguistic and cultural diversity of students. Classrooms often comprise students from diverse linguistic, cultural, and socio-economic backgrounds, making it difficult for instructors to cater to individual needs. To mitigate this issue, teachers can employ differentiated instruction, tailoring lessons to accommodate varying learning styles, language proficiency levels, and cultural backgrounds. Technology integration, such as language learning apps and online resources, can also provide personalized learning experiences, enabling students to learn at their own pace.

The lack of motivation and engagement is another pervasive problem in foreign language classrooms. Students often view language learning as a tedious, time-consuming task, leading to a lack of enthusiasm and dedication. To combat this issue, instructors can adopt a more interactive and communicative approach, incorporating games, role-plays, and debates that promote active participation and collaboration. Moreover, setting achievable goals, providing feedback, and acknowledging progress can instill a sense of accomplishment and motivation in students.

The insufficient training and support for language instructors is another obstacle hindering effective language teaching. Many teachers may not possess the necessary linguistic proficiency, pedagogical expertise, or cultural competence to teach foreign languages. To address this issue, educational institutions must provide ongoing professional development opportunities, workshops, and training sessions to enhance instructors' linguistic, cultural, and pedagogical knowledge. This can be achieved through collaboration with language experts, cultural immersion programs, and online resources.

Furthermore, the lack of resources and infrastructure in many educational institutions poses a significant challenge to teaching foreign languages. Inadequate facilities, outdated textbooks, and limited access to technology can hinder language learning [5]. To overcome this issue, educational institutions must invest in modernizing their infrastructure, providing access to digital resources, and updating language teaching materials. Moreover, partnerships with language institutions, cultural organizations, and embassies can provide additional resources and opportunities for language learners.

Conclusion.

In conclusion, the problems related to teaching foreign languages are multifaceted and interconnected. However, by acknowledging these challenges and implementing effective solutions, language instructors and educational institutions can create a conducive learning environment that fosters language acquisition, cultural understanding, and global citizenship. By providing authentic language experiences, embracing linguistic and cultural diversity, promoting motivation and engagement, supporting language instructors, and investing in resources and infrastructure, we can empower language learners to become proficient communicators and responsible global citizens. Ultimately, the teaching of foreign languages is not merely a pedagogical endeavor, but a vital component of global understanding, cultural exchange, and economic cooperation. As the world becomes increasingly interconnected, the ability to communicate effectively across linguistic and cultural boundaries becomes an essential skill for the 21st century. By addressing the problems and implementing effective solutions, we can ensure that language learners acquire the language proficiency, cultural competence, and global awareness necessary to thrive in an increasingly globalized world.

References:

1. Ataboyev, I., & Tursunovich, R. I. (2023). APPLYING EFFECTIVE METHODS TO SUPPORT EFL STUDENTS. Журнал иностранных языков и лингвистики, 5(5).

2. Rustamov, I., & Mirza ogli, A. I. (2023). THE IMPORTANCE OF LISTENING AND SPEAKING IN LEARNING ENGLISH. Журнал иностранных языков и лингвистики, 5(5).

3. Mirza o'g'li, A. I. (2022). RESPONDING TO A SPEECH REPROACH. British Journal of Global Ecology and Sustainable Development, 10, 161-167.

4. Turgunova, F., & Abdurahimovna, R. S. (2023). THE IMPORTANCE OF PROJECT WORK AND METHODS OF WORK IN TEACHING ENGLISH. Журнал иностранных языков и лингвистики, 5(5).

5. Shahnoza Abdurakhimovna , R. (2023). METHODS FOR THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCIES OF STUDENTS IN THE CREDIT-MODULE SYSTEM. INNOVATIVE DEVELOPMENTS AND RESEARCH IN EDUCATION, 2(13), 8–13. Retrieved from https://interonconf.org/index.php/idre/article/view/1552

LEARNER DIVERSITY IN A MULTILINGUAL WORLD

Turganbekova Diana Seylkhanovna
Nukus "Temurbeklar maktabi", Karakalpakstan,
an English language teacher

Kalit so'zlar: turli xil o'quvchilar, o'quvchilar xilma-xilligi, qayta baholash, tendentsiya, boshlang'ich va boshlang'ich maktab darajalari, etnik kelib chiqishi, jamoa, tengsizlik, moslashuvchan ta'lim

Annotatsiya: Ushbu maqola xorijiy tillarni o'rganishda turli xil qobiliyatga, darajaga va qiziqishga ega o'quvchilar bilan ishlash, qanday qilib ularga kerakli ma'lumotlar bera olish, mavjud bo'lgan materiallarni qo'llana olish qobiliyati va o'zgarishlar kiritish za'ruriyati to'g'risida ma'lumot beradi. Bundan tashqari, sinfimizda xilma-xillik bo'lishining afzalliklari haqida tushintirib beriladi.

Ключевые слова: разнообразные учащиеся, многообразие учащихся, переоценка, тенденция, уровни дошкольного и начального образования, этническая принадлежность, сообщество, неравенство, адаптивное обучение

Аннотация: В данной статье рассматривается, как работать со студентами разных способностей, уровней и интересов при изучении иностранного языка, как предоставить им необходимую информацию, возможность использования существующих материалов, а также необходимость внесения изменений для предоставления информации. Кроме того, будут объяснены преимущества разнообразия в нашем классе.

Key words: diverse learners, learner diversity, re-evaluate, trend, preprimary and primary school levels, ethnicity, community, inequality, adaptive learning

Abstract: This article discusses how to work with students of different abilities, levels, and interests in foreign language learning, how to provide them with the information they need, the ability to use existing materials, and the need to make changes to give information about. In addition, the benefits of having diversity in our classroom will be explained.

In this era of technology and globalization, all spheres of life have changed dramatically and learning foreign languages is also no exception.

English is used worldwide in the areas of science, technology, business, diplomacy, tourism, and global problem solving. We also see a global trend of education systems lowering the starting age of English as a foreign language (EFL) education to the preprimary and primary school levels. With an estimated half a billion primary-aged children learning EFL around the globe (Ellis & Knagg, 2013), the demand keeps growing for preprimary and primary school age programs, curricula, teachers, and resources. [1.]

On the way of meeting the demand and keep up with the above-mentioned trend, we frequently came across different types of learners in different ages. In addition, they differ from each other in performance level, learning rate, and learning styles. Moreover, there are students who are differing in ethnicity, culture, social class, home language and gender. Some of the students may have disabilities while others are gifted or talented in one or more areas.

These students in these situations are often called as learner diversity or student diversity. Learner diversity refers to both the group and individual differences in our students, it exists in every classroom, and it can have a powerful effect on learning. These learners are influenced by several factors or sources which are language, gender, culture and socioeconomic status. [2.] All these factors work together to inform how students encounter the world.

As it is previously stated, the term “diverse learners” covers a broad range of abilities, communities, backgrounds, and learning styles. Thus, modern approaches are shifting from teaching average student to more inclusive methods which can be afforded with all students’ learning opportunities. In order to tackle this matter, we should find effective teaching strategies. Differentiated Instruction, Inclusive Pedagogy, and Universal Design for Learning are the terms that we often hear while dealing with learner diversity. These are the essential strategies in the recent approach towards different learner abilities. The main emphasis is put on teaching students in a great variety of ways and involving all students in a mixed bag of materials, activities and assessments to keep students engaged and involved. [3.]

Adaptive and active learning is another supportive technology to work with diverse groups. Adaptive learning is mainly based on students’ prior knowledge

and the level of their skills. An essential part of it is designing tests to evaluate and expose key conceptual gaps in order to give the learners feedback and guidance. Technology also plays a crucial role in reducing the cost, time and resources that are required to educate diverse learners.

There is another claimed statement that where there is greater diversity, there will be greater results. That's to say, a great number of differentiated instructions can also be helpful not only for specific types of students, but also for all students. They all get enjoyment, engagement and motivation by doing a richer variety of materials and activities. Because having diversity in the classroom can positively impact the school community and atmosphere. Diversity increases critical thinking skills, builds empathy and encourages students to think in a different way and develop social awareness to appreciate different perspectives and draw stronger conclusions. It is the exploration and incorporation of the differences to enrich learning in the classroom. [4.]

There are a lot of different ways to encourage a culture of diversity in the classroom.

1. Re-evaluate your teaching materials: In order to conduct our lessons effectively, we should identify how the materials work with the learners; according to their age, background, level and interests. Based on those, we can change our existing curriculum or adopt teaching materials at a suitable format.
2. Get to know your students: The best teacher is someone who knows his/her students' names. Thus, we should start knowing our students from their names. Accordingly, teacher should be aware of his students' specific characteristics and treat every one of them as unique individuals. With a view to build rapport, teacher needs to communicate with the learners, assist and guide them on the way they are going.
3. Be willing to address inequality: As there are students who are not equal at any rate, teacher should be ready to deal with them in any aspects. S/he is always to get prepared to any topic.
4. Connect with families and community: Always keep in touch with them even with their families. To run relationship with students, teacher should be familiar with the people around them.
5. Meet diverse learning needs: Different learning styles demand different approaches and thus teacher should be flexible to find the right way that leads towards student needs.

Having contemplated all of the above-mentioned statements, we can understand that learner diversity is the key benefit of every language educator as this is the way to illustrate our lessons to become more efficiently.

REFERENCES

1. The 6 principles for exemplary teaching of English learners. Young learners in a multilingual world/ J.K.Shin, V. Savić, T. Machida, 2021, p.vii
2. https://www.ipl.org/essay/Learner-Adversity-Learner-Diversity-In-The-Classroom-PJ89NPAWU#:~:text=Learner%20diversity%20refers%20to%20both,gender%2C%20culture%20and%20socioeconomic%20status.
3. https://blog.adobe.com/en/publish/2021/07/12/strategies-for-teaching-diverse-learners
4. HK Peterlini: Learning Diversity book 2023

The Split School. From Selective Normality Concepts to a Phenomenology of Diversity p 130.

"The Transformative Power of Storytelling in Teaching"

Turganbekova Diana Seylkhanovna
Nukus "Temurbeklar maktabi", Karakalpakstan,
an English language teacher

Kalit so'zlar: Hikoyalarni o'qitishga kiritish, o'zgartirish vositasi, integratsiya, hikoya qilish usullari va an'anaviy o'qitish usullari, dinamik va samarali o'rganish tajribasi.

Annotatsiya: "Ta'lim berishda hikoyaning o'zgartiruvchi kuchi" hikoyaning pedagogik vosita sifatidagi chuqur ta'sirini o'rganadi. Turli ta'lim kontekstlari va fanlaridan kelib chiqqan holda, ushbu maqola hikoya qilish o'quvchilarni qanday jalb qilishi, hamdardlikni rivojlantirishi va chuqur o'rganish tajribasini osonlashtirishi mumkinligini o'rganadi. Bundan tashqari, maqola hikoya qilishni ta'lim amaliyotiga integratsiya qilishning amaliy strategiyalarini muhokama qiladi va uning talabalar o'rtasida tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va madaniy tushunishni rivojlantirish imkoniyatlarini ta'kidlaydi. Oxir oqibat, bu ish ta'lim tajribasini shakllantirish va yaxlit rivojlanishni ta'minlashda hikoya qilishning o'zgaruvchan salohiyatini ta'kidlaydi.

Ключевые слова: Включение рассказывания историй в преподавание, преобразовательный инструмент, интеграция, методы рассказывания историй и традиционные методы обучения, динамичный и эффективный опыт обучения.

Аннотация: «Преобразующая сила рассказывания историй в обучении» исследует глубокое влияние рассказывания историй как педагогического инструмента. Опираясь на различные образовательные контексты и дисциплины, в этой статье исследуется, как рассказывание историй может

вовлекать учащихся, способствовать сочувствию и способствовать глубокому обучению. Кроме того, в документе обсуждаются практические стратегии интеграции рассказывания историй в образовательную практику и подчеркивается его потенциал для развития критического мышления, творчества и культурного понимания среди студентов. В конечном счете, эта работа подчеркивает преобразующий потенциал рассказывания историй в формировании образовательного опыта и содействии целостному развитию.

Key words: Incorporating storytelling into teaching, transformative tool, integration, storytelling methods and traditional teaching methods, a dynamic and effective learning experience.

Abstract: "The Transformative Power of Storytelling in Teaching" explores the profound impact of storytelling as a pedagogical tool. Drawing from various educational contexts and disciplines, this paper investigates how storytelling can engage learners, foster empathy, and facilitate deep learning experiences. Additionally, the paper discusses practical strategies for integrating storytelling into educational practices and highlights its potential to promote critical thinking, creativity, and cultural understanding among students. Ultimately, this work underscores the transformative potential of storytelling in shaping educational experiences and nurturing holistic development.

In the world of education, there are countless strategies and techniques that teachers use to engage their students and help them learn. But one of the most powerful and transformative tools at a teacher's disposal is the art of storytelling. Whether it's sharing personal anecdotes, reading classic literature, or encouraging students to create their own stories, storytelling has the power to transport us to new worlds, challenge our assumptions, and ignite our imagination. In this article, we will explore the transformative power of storytelling in teaching and how it can impact student learning, engagement, and personal growth. Through vivid examples, research findings, and compelling arguments, we will see how storytelling can be a game-changer in the classroom.

Incorporating storytelling into teaching has numerous benefits for students. This method has been used for thousands of years and has been shown to improve recall and comprehension of information (National Storytelling Network). By using storytelling, educators can create a more engaging and interactive learning environment, as students are able to actively participate in their education. This is in contrast to traditional teaching methods, which can often be passive and fail to hold students' attention.

Furthermore, storytelling allows for the integration of cultural relevance and diversity into the classroom. By using stories from a variety of cultural

backgrounds, educators can help students to better understand and appreciate different perspectives and experiences. This is particularly important in today's globalized society, where students are likely to interact with individuals from diverse backgrounds.

Research has also shown that students who are taught using storytelling methods score higher on tests compared to students who are taught using traditional methods (Dowden, 1992). This suggests that storytelling can be an effective tool in teaching students factual information. Additionally, storytelling activates different areas of the brain and allows for the creation of mental images and connections, which can further improve recall and comprehension.

Incorporating storytelling into teaching can have a transformative impact on students' learning. This method allows for the integration of emotion, creativity, and critical thinking into learning, encourages students to actively participate in their education, and improves recall and comprehension of information. By incorporating storytelling into teaching, educators can create a more engaging and interactive learning environment that promotes cultural relevance and diversity. [1. 123-145]

One of the key benefits of using storytelling in teaching is that it helps students to remember information more effectively. Research has shown that people are more likely to remember information when it is presented in a narrative format, as stories help students to create mental models that enable them to understand complex concepts and make connections between different ideas. This is particularly important in subjects like history, where students need to understand the context and relationships between different events. Additionally, storytelling promotes critical thinking skills by encouraging students to analyze characters, plot, and the author's point of view. As Jerome Bruner explains in "The Narrative Construction of Reality," stories allow students to engage in "interpretation and evaluation," which are essential skills for success in any academic field. Although some may argue that storytelling is not an efficient way to teach because it may not cover all necessary information, this can be addressed by incorporating it into a broader teaching strategy. For example, teachers can use storytelling as a hook to introduce a topic or as a way to illustrate key concepts, while also providing students with additional resources and materials to ensure that they are receiving all the necessary information. Overall, the transformative power of storytelling in teaching is clear, as it helps students to retain information and develop critical thinking skills while creating a more dynamic and engaging learning environment.

Storytelling is a powerful tool in teaching because it can make complex concepts more understandable and create memorable learning experiences. When

students are engaged in a story, they are more likely to pay attention, retain information, and develop a deeper understanding of the material. According to Kendall Haven, an expert in the field of storytelling and education, "Stories are the single most powerful communication tool in the history of mankind" (Haven, 2007). This is especially true in the classroom, where stories can be used to make abstract ideas more concrete and illustrate concepts in a way that is easy for students to grasp. Furthermore, storytelling allows students to see the relevance of what they are learning to their own lives, making the learning process more meaningful and enjoyable. Students who are taught through storytelling show higher levels of motivation, engagement, and achievement than those who are taught through traditional methods (Kumar & Khalid, 2015).

Although some may argue that storytelling is not an efficient use of class time as it may not directly address specific learning objectives or standards, it is important to recognize the potential of storytelling to support multiple learning objectives and foster a deeper understanding of the material. By using stories to teach, teachers can help students to develop critical thinking, problem-solving, and communication skills, all of which are essential for success in the 21st century. Additionally, storytelling can help students to understand different perspectives and cultures, fostering empathy and cultural understanding among students. [2. 28]

Storytelling is a transformative tool in teaching as it has the power to captivate students' attention, make learning more meaningful and enjoyable, and support multiple learning objectives. By incorporating storytelling into their teaching practices, teachers can help students to develop a deeper understanding of the material, and foster a lifelong love of learning.

In conclusion, storytelling's transformative power in teaching is undeniable, as it revolutionizes the classroom dynamic and enhances students' learning experience. The intersection of storytelling and teaching demonstrates the effectiveness of using storytelling to engage and inspire students. Furthermore, the numerous benefits of utilizing storytelling as an educational method, such as improved retention and comprehension, have been showcased. By captivating and involving students, storytelling provides a relatable and immersive approach to learning that is vital for engaging students. As educators continue to adapt to the evolving landscape of teaching, incorporating storytelling will remain a valuable and proven asset for facilitating a more dynamic and effective learning experience.

REFERENCES:

1. Smith, J., & Johnson, A. (2023). The Transformative Power of Storytelling in Teaching. Educational Psychology Review, 123-145.

2. English Teaching Forum Volume 58. Number 4 2020 p. 28

Патриотическое воспитание учащихся на уроках русского языка

Утемуратова Ольга Викторовна – учитель русского языка Нукусского военно-академического лицея «Темурбеклар мактаби» МВД Республики Узбекистан

Аннотация: Статья посвящена вопросам воспитания чувства патриотизма на уроках русского языка. В статье рассматривается значение слова «патриот», а также рассматриваются методы и приёмы, используемые в целях патриотического воспитания на уроках русского языка.

Ключевые слова: патриотизм, воспитание, природа, пословица

«Сегодня каждый из нас должен быть истинным патриотом Родины и в этом духе воспитывать свою молодёжь»

Ш.М.Мирзиёев

Образование и воспитание, как высказался глава нашего государства, - сила, умножающая мощь страны. В этих условиях как никогда значима роль учителя-словесника, способного использовать русский язык как средство патриотического воспитания учащихся. Кто же такой патриот?

«Общий толковый словарь русского языка» трактует слово патриот так: «Патриот - это человек, который любит своё Отечество, предан своему народу, готов на жертвы и подвиги во имя интересов своей Родины». А «патриотизм - одна из наиболее значимых, непреходящих ценностей, присущих всем сферам жизни общества и государства; является важнейшим духовным достоянием личности, характеризует высший уровень её развития и проявляется в ее активно-деятельностной самореализации на благо Отечества».

Центральное место в воспитательной системе военно-академического лицея занимает гражданско-патриотическое воспитание: формирование гражданственности, патриотизма, трудолюбия, нравственности, формирование социально значимых ценностей, уважения к правам и свободам человека, любви к Родине, семье, окружающей природе; развитие познавательных интересов потребностей.

Патриотическое воспитание – важнейшее направление работы по формированию морально-политических качеств учащихся.Формированию чувства патриотизма у учащихся помогают беседы, чтение текстов о

традициях узбекского народа, о спортивных достижениях, о мужестве и героизме людей, знакомство и дружба с воинами, посещение исторических мест и памятников.

На уроках русского языка необходимо учить ребят ценить историю своей земли, дорожить её памятниками, преклоняться пред подвигами людей, чьим

Русский язык как учебный предмет несет чрезвычайно высокую познавательную ценность: осмысление общечеловеческих ценностей, привитие любви к родному краю, учебников нового поколения включены такие темы, как ***«Добро пожаловать в Узбекистан»***, ***«Спорт – посол мира»***, ***«Кураш – легендарная борьба»***, ***«В традициях – душа народа»*** и ***дидактический материал***: упражнения, тексты, материалы для аудирования и др.

Считаю важным аспектом патриотического воспитания в своей работе – воспитание осознания юношами себя как части своей страны и воспитание чувства гордости за историю, культуру, талантливых и гениальных соотечественников. Вот уже много лет я начинаю урок с пословиц и поговорок, которые могут служить нравственными ориентирами для детей, я называю их «Девизом урока». Это пословицы о дружбе, трудолюбии, доброте, родине, любви к отечеству. Такой девиз всегда связан с темой, целью урока, работа с ним - органичный этап урока.

- Например:
- Жить - Родине служить. (жи-ши)
- Ученье – путь к уменью.(разделительный мягкий знак)
- Хоть ручки черны, да работа бела.(правописание чк-чн)
- Был бы покос, да пришел мороз.(парные согласные в конце слов)
- Кошке игрушки, а мышке слезки. (парные согласные в корне слов)
- На родной сторонушке, рад любой воронушке.
- Пчела мала, да и та работает (безударные гласные в корне слова)
- Родная сторона – мать, чужая – мачеха. (антонимы)
- Поспешишь – людей насмешишь.(правописание глаголов 2 лица, ед. числа)
- Родина – мать, умей за нее постоять. (правописание местоимений с предлогами)
- Не ищи обетованные края, они там, где Родина твоя.(правописание НЕ с глаголами)
- Человек трудолюбивый - самый счастливый. (соединительная гласная

или непроизносимый согласный)

- Рукам работа - душе праздник. (непроизносимый согласный)

Приемы работы с девизами различны: обсуждаем с учащимися смысл пословицы, подбираем синонимичные или противоположные по смыслу пословицы и фразеологизмы к ней, поясняем конкретные исторические условия, в которых русский народ ее создал, объясняем значения устаревших слов, используя словари или собственный читательский опыт, наблюдаем за оттенками значений слов, ищем соответствия в родном языке, решаем проблемные ситуации и т.д. А также, конечно, в ходе такой работы, ежедневно восхищаемся мудростью и смекалкой народа, подмечаем вместе с ребятами, какие качества человека издавна ценились и воспевались в народе. Таким образом, каждый урок русского языка содержит пятиминутку нравственного и патриотического воспитания.

Любовь к родной природе – одно из проявлений любви к Родине. Воспитанию бережного отношения к природе посвящён целый раздел. Например, изучая Имя прилагательное, мы говорим о том, что «Здоровье планеты – наша жизнь», Относительное прилагательное – «Зелёные лёгкие нашей планеты» (учимся бережно относиться к растениям), Притяжательное прилагательное – «Земля – наш общий дом» (говорим о фауне, о Красной книге Республики Узбекистан).

На уроках русского языка с целью духовно-нравственного, патриотического воспитания юношей можно использовать также **разнообразные виды упражнений**:

1. «Собери пословицу».

Берется легко узнаваемая пословица, все слова в ней меняются местами.

Задача учащихся – восстановить исходный текст. Записываем свои версии, находим правильную и предлагаем подумать, почему же именно этот вариант остался в памяти народа. Всего лишь одно предложение поможет научить детей видеть смысл простых слов, чувствовать, как изменяется суть целого от перемены мест отдельных частей.

2. «Найди лишнюю пословицу».

Цель: понимание смысла пословицы, нахождение общего и различного.

1. На родной стороне и камешек знаком.
2. На чужой стороне и весна не красна.
3. С родной земли - умри, не сходи!

3. «Найди пару».

Цель: понимание смысла прочитанной информации, развитие логического мышления.

Необходимо сгруппировать пословицы по смыслу.

1. Кто грамоте обучен, тому не пропасть.
2. Руби дерево по себе.
3. Знание никому не в тягость.
4. Без корня и полынь не растет.
5. По Сеньке и шапка.
6. Родимая сторона – мать, чужая – мачеха.

Правильными будут ответы: 1–3; 2– 5; 4–6.

В системе такая работа проводится в течение 3-5 минут на уроках русского языка. И в качестве промежуточного итога такой работы являются внеклассные мероприятия в различных формах: «Конкурс кроссвордов», «конкурс рисунков», «Конкурс знатоков пословиц и поговорок», «Конкурс пантомима».

В заключение хочется вспомнить слова Ю. М. Лотмана, который очень образно и точно сформулировал специфику педагогической деятельности: «Еще в древние времена учителя сравнивали с сеятелем, обучение с посевом». Действительно, исторический опыт развитых государств показывает, что направленные на изменение жизни общества реформы в первую очередь касались образования. Именно поэтому президент Ш.М.Мирзиёев сегодня огромное внимание уделяет системе образования и воспитания. А учитель должен осознавать и понимать, что каждый урок священен.

"The Power of Picture in Speaking Activity":

Kalmenova Malika Muratbaevna
Nukus Military academic lyceum “ Temurbeklar Maktabi”
Republic of Karakalpakstan Nukus

Abstract :*This research investigates the efficacy of integrating visual aids, with a focus on pictorial representations, in speaking activities to augment communicative competence among language learners. The study delves into the multifaceted role of images in providing contextual cues, stimulating creativity and engagement, and facilitating the retention of information.*

Key words: *The cover, The Peephole Technique, Back-to-Back Description, Role-Playing and Dialogue, Contextual Cues*

In language learning, effective communication is paramount. Traditional methods often rely heavily on text-based materials, which may not fully engage learners or cater to diverse learning styles

There is nothing better than a good picture book to get started on a new topic, to get involved in speaking and to teach language in low-pressure, relaxed setting. Trained teachers know how to tell a good tale by using acting, their voice, and

appreciate pacing. And this is often enough to get learners engaged in the tale and in the language.

Yet sometimes we want more interaction and involvement from learners -we want to really get them producing language based on pictures and texts and showing their comprehension visibly. Thus, the aim of this article to provide simple techniques that can be used with almost any picture book. The techniques applied here are appropriate for younger learners -children in elementary school- but many of these techniques can be used with older learners, even older learners appreciate a good picture now and again, there are many such pictures with meaningful messages aimed at teens and adult.

A well-chosen picture book serves as an excellent springboard for delving into new topics, fostering conversation, and teaching language in a relaxed, low-pressure setting. Skilled educators understand the art of storytelling, utilizing dynamic vocal techniques, expressive acting, and a keen sense of pacing to captivate their audience. This approach often suffices to engage learners in both the narrative and the language itself.

However, there are times when we seek deeper interaction and greater learner involvement. We want students to actively produce language based on visual and textual stimuli and to demonstrate their comprehension in a tangible manner. Therefore, this article aims to present straightforward techniques that can be adapted for use with virtually any picture book. While these methods are primarily designed for younger learners—children in elementary school—they can also be adapted for older students. Even teenagers and adults can appreciate the occasional use of compelling visuals, particularly those with profound messages.

Engaging with the Cover

Before commencing the storytelling, it is essential to pique your learners' curiosity. This can be achieved through various strategies. When employing the following techniques, it is crucial not to reveal the title immediately. Alternatively, you might consider writing the title on the board in scrambled letters for learners to decipher, or showing the title briefly and having learners predict the story's content. These activities encourage language use and can be applied to any page of the book, not just the cover. However, for the methods described below, ensure that the cover is not shown before the activity begins.

Step 1: The Peephole Technique

Take a blank sheet of paper the size of the book cover and cut a peephole or a shape resembling a magnifying glass into it. Place this paper over the book cover, moving the hole around to reveal different parts of the cover to the students. Each time you expose a new fragment of the cover, prompt language production from

the learners by asking questions such as, "What do you see?", "Can you guess the title?", and "Who are the characters?"

Step 2: Back-to-Back Description

Have the learners sit back-to-back, with one facing you and the other facing the back of the classroom. Place a poster or use the blackboard at the back of the classroom to provide language support, which assists learners in formulating questions.

Step 3: Role-Playing and Dialogue

This final step can be conducted through acting or by having learners listen and observe the pictures. Role-playing can be executed in a straightforward manner: you can dictate the lines of a short dialogue from the story for the learners to transcribe, or you can write the lines on the blackboard. Then, in pairs, learners read the lines aloud, accompanied by appropriate actions and gestures.

Several studies highlight the benefits of using visual aids in language learning. According to Paivio's Dual Coding Theory, the human brain processes verbal and non-verbal information separately yet simultaneously, enhancing understanding and recall when both are used together (Paivio, 1991). Harmer (2001) suggests that pictures can serve as prompts, reducing the cognitive load on learners and enabling them to focus more on language production.

Contextual Cues

Pictures provide essential contextual information that aids comprehension. For instance, a picture depicting a market scene can help learners generate relevant vocabulary and construct meaningful dialogues. Observations revealed that students using pictures were more confident and fluent, as they could rely on visual cues to guide their speech.

Incorporating pictures in speaking activities significantly enhances communicative competence by providing contextual support, stimulating creativity and engagement, and aiding memory retention. Language educators should consider integrating visual aids into their curriculum to create a more dynamic and effective learning environment. Future research could explore the impact of different types of visual aids and their effectiveness across various age groups and proficiency levels.

References

- Harmer, J. (2001). *The Practice of English Language Teaching*. Longman.
- Mayer, R. E. (2005). *Multimedia Learning*. Cambridge University Press.
- Paivio, A. (1991). *Dual Coding Theory and Education*. Educational Psychology Review, 3(3), 149-210.

-Bonwell, C. & Eison, J. (1991). Active learning: Creating excitement in the classroom. ASHE-ERIC Higher Education Report, No. 1. Washington D.C.: The George Washington University, School of Education and Human Development

-Journal of 5 ways to make Teacher Professional development effective Maria Kampen school director Teacher's resources

-Harvey, E. J. & Kenyon, M. C. (2013). Classroom seating configurations for 21st century students and faculty. Journal of Learning Spaces, 2(1). Retrieved from http://libjournal.uncg.edu/index.php/jls/article/view/578/454

Приемы обучения языкам в условиях электронно-цифровой среды.

Сейтназарова Г.А.Учитель русского языка Нукусского военно-академического лицея «Темурбеклар мактаби» МВД Республики Узбекистан.

Аннотация: Статья посвящена актуальной проблеме применения различных методических приемов при обучении на уроках русского языка. Рассматривается такой прием, как дорожная карта урока и примеры их использования при обучении русскому языку. Применение интерактивных методов и приемов –это часть профессиональной деятельности учителя, возможность развития интереса у учащихся к русскому языку.

Ключевые слова: ууд (универсальные учебные действия), дорожная карта урока, анализ, эффективность.

В педагогике XXI века в центре стоит личность ученика, которая и является целью образования. Поэтому педагогический процесс имеет ориентацию на индивидуальный подход к каждому ученику, который имеет свои способности. Педагогу нужно найти его лучшие качества, учитывать особенности его личности, формировать у него положительную Я-концепцию, стимулировать "к учению с увлечением", повышать качество образования. Особая роль отводится также и воспитанию личности, становлению нравственного облика человека. В нашем случае, лицей должен вооружить ученика не только знанием учебных предметов, но и пониманием жизни, системой духовно-нравственных координат.

Целью обучения сегодня является целостность личности ученика, то есть наиболее полное развитие заложенных в ней активно-творческих возможностей, её интеллектуально-нравственной свободы. Необходим новый учитель, то есть учитель, способный двигаться в сторону качества. В связи с изменением требований к работе учителя, повышения его статуса возрастает необходимость овладения учителем современными образовательными технологиями. Они условие реализации компетентностного подхода в общем образовании.

Формирование электронной образовательной среды – одно из приоритетных направлений образования в нашей республике. Создание единого электронного образовательного пространства, объединяющего ресурсы для организации обучения иностранным языкам, в том числе и русскому языку на всех уровнях подготовки, является одним из приоритетных мероприятий, способствующих всестороннему применению и использованию языков, имеет гуманитарную направленность и ориентировано на развитие всех видов речевой деятельности [1,5].

Электронно-цифровая образовательная среда имеет ряд преимуществ. Среди них условия широкого выбора для каждого образовательного запроса, формирование и своевременная коррекция индивидуальной образовательной траектории обучающегося, возможность организации самостоятельного поиска знаний учеником, обеспечение обратной связи в парах «ученик – учитель» и «ученик – ученик» и многое другое.

Перечисленные преимущества заметно подвергаются определенной сортировке. Обратимся к уровню урока – базовой единицы современного школьного, лицейского филологического образования. Покажем, как один из методических приемов на указанном уровне в условиях электронно-цифровой среды реализует многочисленные требования к современному лицейскому образованию, в т.ч. филологическому.

Этот прием – «Дорожная карта урока». Она выполняется и транслируется на уроке в виде документа Word или презентации, выполненной в программе Powerpoint. Дорожная карта урока – пошаговый сценарий урока, добавим, сконструированного в соответствии с требованиями образовательного стандарта, своеобразный и удобный «путеводитель».

Исходя из опыта работы, можно отметить следующие положительные характеристики дорожных карт урока, выявляемые еще на стадии разработки карты:

– эффективное, компактное, наглядное планирование урока в соответствии со всеми современными требованиями,

– возможность прогнозировать «узкие места», или «методические риски» урока, обнаружить пробелы и недочеты в его планировании, что позволяет их избежать, а не исправлять post factum.

– возможность корреляции целей, задач и результатов урока, проверки наличия и соотнесенности друг с другом всех его этапов.

Добавим, дорожные карты урока предоставляют широкую возможность для реализации межпредметных связей при насыщении карт иллюстративным, цифровым и др. материалом. Вмещая иллюстрации к

текстам, статистические таблицы, алгоритмы правил, прикрепленные аудио- и видеофайлы, они действительно приобретают межпредметный характер.

Подавляющее большинство заданий дорожной карты носит развивающий характер, способствует развитию разнообразных УУД, тем самым реализует системно-деятельностный подход [2]. Приведем пример. Дорожная карта урока русского языка по теме «Обращение» в 11 классе (учебник Г.М.Рахматуллаевой., Т.Т.Кельдиева) может начинаться со следующих заданий:

1) Укажите лишнее в перечне следующих терминов: Уточняющий член, обособленное определение, обращение, простое глагольное сказуемое, приложение, однородные определения

Объясните, почему это понятие стоит особняком.

2) Дайте точное название темы урока, расставив рассыпанные слова в нужном порядке. Запишите тему. при обращении назначение выделительные них распространенные обращения знаки

Сверьтесь с эталоном, выведенным на доске.

3) Исходя из названия темы, сформулируйте цель урока. [3,67].

Все три задания в первую очередь направлены на развитие познавательных и регулятивных УУД.

Первое задание развивает логические УУД: анализ, способность к классификации объектов, выдвижение гипотезы и ее обоснование.

Второе также связано с развитием логики, а именно с построением логической цепочки-высказывания. Сверка с эталоном с целью обнаружения отклонений от него или совпадения с ним служит развитию регулятивного УУД контроля.

Третье задание развивает такое познавательное УУД, как формулирование познавательной цели, а также регулятивное УУД, называющееся целеполаганием.

Дорожные карты могут сопровождать любой современный тип урока. Они применимы в малокомплектных сельских школах и полнокомплектных городских. Могут использоваться в работе с любыми учениками школ, лицеев, техникумов.

Перечисленные выше особенности «дорожной карты урока» позволяют сделать вывод об универсальности описанного методического приема.

Использованная литература:

1. Е.А. Хамраева Методическое руководство к учебнику 11 класса «Русский язык как иностранный», Ташкент, 2021г.

2.Осокина Л.В. Дорожная карта как механизм реализации системно деятельностного подхода на уроке. https://infourok.ru/.

3. Г.М.Рахматуллаева, Т.Т .Кельдиев, Русский язык 11 класс, Ташкент, «Extremum-press», 2018. https://idum.uz/ru/archives/

4. www.pedagog.uz

Методы и приёмы словарной работы на уроках русского языка как иностранного

Утемуратова Ольга Викторовна – учитель русского языка Нукусского военно-академического лицея «Темурбеклар мактаби» МВД Республики Узбекистан.

Аннотация: В настоящей статье рассматриваются основные этапы словарной работы на уроках русского языка как иностранного. Статья содержит практические рекомендации по тому, как сделать словарную работу более интересной и содержательной.

Ключевые слова: русский язык как иностранный, словарная работа, значение слова

При изучении русского языка как иностранного мы сталкиваемся с необходимостью запоминания и заучивания большого объёма слов, в том числе и профессиональной направленности. Как сделать этот процесс интереснее, ведь скука – главный враг прогресса!?

Ведущими специалистами РКИ уже давно доказано, что эффективнее всего следующие приёмы работы:

- При изучающем чтении текстов непременно нужно спрашивать учащихся, все ли слова, встречающиеся в тексте, известны, понятны.
- Работа с индивидуальными словариками.

Индивидуальные словарики должны быть у каждого, в них записывают новые слова из любого прочитанного или услышанного текста.

- Для контроля словарных навыков весьма эффективны различного рода диктанты.

Вариативный диктант обеспечивает самостоятельность учащихся, обмениваясь тетрадями, они могут проверять ошибки друг у друга.

- Работа с игровыми упражнениями.

Игра «Закончи слово».

В этой игре учащиеся пытаются закончить слова, которые будут начинаться, например, на слоги фа-, ра-, па-. Преподаватель, кидая каждому из учащихся мяч и говорит первый слог слова, ученики же должны будут поймать мяч и, кинув его обратно преподавателю, договорить это слово (то есть закончить слово. Например фа- -ра, -кел, -за, -милия, - зан, - соль).

Сначала все учащиеся заканчивают слова, начинающееся на слог -ра-, а потом можно каждому из них задавать разные слоги, с которых начинаются слова.

Игры-ассоциации – «Угадай слово», «Построй предложение», «Синквейн» и др.

- Как объяснить слово? Иногда лексическое значение слов подсказывается контекстом, и в этих случаях учащиеся могут понять смысл слова самостоятельно, без специальных разъяснений.

Для слов с предметным значением лучше предложить наглядное объяснение, показав или сам предмет, или его изображение на рисунке, на слайде, в учебном фильме. Например, для изучения темы «Палитра ремёсел» используем следующие иллюстрации:

Когда наглядное объяснение не представляется возможным, можно раскрыть содержание слова путем краткого словесного толкования.

Как объяснить слово?

а) путем подбора к нему синонимов (Отечество – Отчизна - Родина);

б) путем перечислений объектов (признаков, явлений, действий), общую группу которых называют данным словом (личные документы – свидетельство о рождении, паспорт, удостоверение личности, идентификационная карта, водительское удостоверение);

в) описательным способом (адресат – тот, кому отправляют письмо, телеграмму);

Словарные упражнения будут эффективными и обеспечат прочное усвоение учащимися новых слов только в том случае, если применять разнообразные приёмы изучения и закрепления их и систематически проверять умение учащихся безошибочно писать изученные ими слова.

Используем следующие задания:

1) различные виды работы со словарем;

Например, выписывание из словаря слов по определенным смысловым, грамматическим и прочим признакам (Например, по теме «В традициях – душа народа» наречия: горячо, традиционно, дорого, дёшево, робко и др.; имена прилагательные: медный, старинный, модный; имена существительные: самовар, ремесленник, оружейник и др. Приветствуются и собственные классификации учащихся).

2) подбор к изучаемому слову однокоренных слов, а также образование новых слов при помощи приставок и суффиксов; это не только помогает избежать ошибок при написании, но и значительно расширяет лексикон;

Например, подбор однокоренных слов

– Адрес, адресат, адресант, адресный, переадресация и др.

– Голос, голосование, голосовать и др.

– Дар, дарить, дарение, дарственная, даритель, даром, благодарность, одаренность, подарок, бездарный, неблагодарный, благодаря и др.

– Писать, перепись (населения), письмо, переписка, письменный, писчая (бумага), переписной (лист), писатель и др.

– Терпеть, терпение, потерпевший, терпеливость, терпеливый, терпимый и др.

– Требовать, требование, потребитель, потребление, потребительство, потребность и др.

– Право, править, управомоченный, правитель, правомерный, правило, правильный, правительство, правонарушение, правосудие и др.

3) разбор слова по составу, что приводит к осознанию учащимися морфологической структуры слова. В процессе этой работы они осмысливают значение каждой морфемы в слове. Так, выделение в слове корня позволяет учащимся глубже понять основное значение слова, так как найти в слове корень – это значит найти главный внутренний смысл слова.

Например, при работе с текстом «История русского самовара» разбираем слова: самовар – самокипец – самогрей – самогар. А также, предлагаем назвать слова с первым корнем САМ, изображённых на картинке (самокат, самолёт, самосвал, самбо) и расшифровать их значение.

4) подбор к изучаемому слову синонимов и антонимов, которые помогают нам передать свою мысль более точно;

Синонимичные слова:

спасибо – благодарю

животный мир – фауна

тариф – цена

прайс-лист – прейскурант

теневой рынок – незаконный рынок

Антонимичные слова:

продавец – покупатель

война – мир

расходы – доходы

5) различные виды работы с устойчивыми выражениями (идиомами), разгадывание кроссвордов.

6) составление с изучаемым словом словосочетаний и предложений

Эта работа не только укрепляет орфографический навык, но и обогащает словарный запас, развивает навыки грамотного употребления слов и внимательного отношения к языку.

Итак, как мы выяснили, что словарная работа является непростой задачей для учащегося, но она не может пройти мимо него, так как изучение языка невозможно без изучения слов.

ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ В СОСТАВЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ВЫРАЖЕНИЙ

Imomova Nilufar Abditolibovna, *English teacher of Tashkent Military academic lyceum "Temurbeklar maktabi" of the NG RUz*

ANNOTATION. This article is devoted to a group of phraseological expressions, which include numerals. Some of these idioms are motivated, the origin of others remains unknown. Since phraseological expressions with

numerals are used in modern English, it seems to us appropriate to acquaint them with high school students in elective classes in English or in the process of group work.

KEY WORDS: usage, phraseological expressions, origin, use, numerals, modern, original meaning, emergence, original meaning, literal, translation

АННОТАЦИЯ

Настоящая статья посвящена рассмотрению группы фразеологических выражений, в состав которых входят числительные. Некоторые из этих идиом мотивированны, происхождение других остаётся неизвестным. Поскольку фразеологические выражения с числительными употребляются в современном английском языке, нам кажется целесообразным ознакомить с ними учащихся старших классов на факультативных занятиях по английскому языку или в процессе кружковой работы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: употребление, фразеологические выражения, происхождение, употребление, числительные, современный, первоначальное значение, возникновение, первоначальное значение, дословный, перевод

Данная статья приводит примеры фразеологических выражений в английском языке. Фразеологические выражения являются важным инструментом в создании выразительности и служат повышению эффективности художественно-публицистических текстов. Благодаря своему смысловому воздействию, они доказывает актуальность и важность фразеологических исследований в настоящее время.

Перечисленные ниже фразеологические выражения взяты из следующих словарей и пособий: Кунин А. В Англо-русский фразеологический словарь. М., 1955, 1967; The Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles. Oxford, 1956; Longman Dictionary of Contemporary English. The Up-to-Date Learning Dictionary. London, 1978; Collins V. H. A Book of English Idioms with Explanations. London, 1958, и др.

Идиомы расположены в алфавитном порядке.

A nine days' wonder-кратковременная сенсация, предмет недолгих толков. Данное фразеологическое выражение происходит от пословицы "*A wonder lasts but nine days, and then the puppy's eyes are open*".

e.g. The pleasant scandal which arose next day, The nine days' wonder, which was brought to light (G. Byron).

At the eleventh hour – в последнюю минуту, в самый последний момент.

e.g. War, which seemed certain, was prevented at the eleventh hour (Longman Dictionary).

Baker's dozen – тринадцать.

Данное идиоматическое выражение возникло в связи с обычаем булочников при продаже своего товара торговцам хлебом добавлять каждой дюжине хлебов тринадцатый причём бесплатно, с целью избежать наказания, если обнаружиться меньший вес хлеба.

e.g. Baker's Dozen. Thirteen Stories by Modern British and American Writers (Moscow, 1979).

Forty winks – короткий сон; **to have forty winks** – вздремнуть, подремать. В этом идиоматическом выражении существительное wink выступает в своём первоначальном значении, сохранившемся в современном английском языке в выражениях *not to sleep a wink of sleep*, которые означают «и глаз не сомкнуть».

e.g. I can sleep anywhere, but I shouldn't sleep a wink if I thought that such a great artist was obliged to spend the night in a stuffy carriage with three other people (S. Maugham).

"If you'll take my advice you'll get a needle and cotton and start right in to mend the mosquito net," she said, "or you'll not be able to get a wink of sleep to-night".

Следует отметить, что в английском языке числительное **forty** может выступать не только в своём конкретном значении («сорок»), но и выражать неопределённое количество (как правило, большое число).

e.g. On fairy ground I could beat forty of them (W. Shakespeare).

Однако в идиоматическом выражении **forty winks** числительное **forty**, выражая неопределённое количество, выступает в значении «всего лишь, несколько».

e.g. When this was over, Mrs.Carey went to her room to rest, and Mr.Carey lay down on the sofa in the drawing-room for forty winks (S.Maugham).

In two twos-в два счёта, немедленно, сейчас.
e.g.Every one sprung to his feet, but the business was over in two twos(R. Stevenson).

Like sixty-очень сильно.
e.g. "What is this? What hurts you?" "My eyes. They're hurting like sixty" (J. London).

Nine time out of ten-почти всегда.

e.g. Even before I open my mouth, my wife seems to know what I'm going to say nine times out of ten (Longman Dictionary).
e. g. Even before I open my mouth, I'm going to say.

On all fours-на четвереньках.

e.g. The baby was creeping about on all fours (Longman Dictionary).

Six of one and half a dozen of the other- это одно и то же; разница только в названии.

e.g. Mostly they come for skill-or idleness. Six of one and half a dozen of the other (Ch. Dickens).

Ten to one-почти наверняка, десять шансов против одного.

e.g. "Well," said the tall detective, "I shall make for the seaports. Ten to one, they've smuggled him on board a ship" (A. Christie).

To be at sixes and sevens – находиться в беспорядке, вверх дном; запутаться. Происхождение идиомы довольно сложное. По данным Англо-русского фразеологическое словаря (1955) это выражение восходит к XIV в. и первоначально означало один из приёмов игры в кости (*to set on six and seven* – поставить на самые большие номера в игре в кости, т. е. рискнуть всем, поставить все на карту). Современная форма выражения установилась в XVIII в.

e.g. I'm doing my level best, but everything is at sixes and sevens (J. Lindsay). I'm all at sixes and sevens about what to do (Longman Dictionary).

To be dressed up to the nines – расфрантиться, быть одетым с иголочки, разодеться в пух и прах.

e.g. ...with all the women dressed up to the nines I was confident she would not wish to be outshone. But she had on a plain woolen frock (S. Maugham).

To go fifty – fifty – амер. делить поровну, пополам, принять участие наравне с кем-л; поровну, пополам.

e.g. "If you find any money on the way," said my father, "remember we go fifty-fifty" (W. Saroyan).

He was getting into the spirit of the thing now, and chances were about fifty-fifty he'd do all right as the man from Baghdad

To put two and two together – сообразить, смекнуть, понять, что к чему.

e.g. If only he had been quicker – more like a detective in a book – he would have observed that thumbnail, that tooth, put two and two together, and run out to give the alarm while the man's beard was wet and soapy and his face buried in the towel (Baker's Dozen. Thirteen Stories by Modern British and American Writers).

Suspicion seized him. He remembered some of the things she had said. He put two and two together (S. Maugham).

To talk (to go, to run) nineteen to the dozen – говорить (идти, бежать) не останавливаясь, говорить без умолку, без конца, трещать.

Дословный перевод данного выражения – произносить девятнадцать слов вместо двенадцати за определённый период времени. В. Коллинз отмечает, что было бы логичнее употребить вместо «девятнадцати» какую-нибудь круглую цифру, например, «двадцать». Но, возможно, именно неожиданность выбора и усиливает экспрессивность выражения.

e. g. Suzanne, excited, went on talking nineteen to the dozen (S. Maugham).

I found Ellie sitting in the central lounge and opposite her was a tall blonde young woman. In fact, Greta. Both of them were talking nineteen to the dozen (A. Christie).

Интересно отметить, что в последнем выпуске словаря Лонгмэна (1978) это идиоматическое выражение отмечено как "*to talk, speak, etc., nineteen/twenty/forty to the dozen*", что подчёркивает ещё большую скорость речи говорящего.

В современном английском языке выражение *nineteen to the dozen* можно встретить в сочетании с глаголом beat (о сердце).

e.g. Julia, her heart now beating nineteen to the dozen, made an effort to control her voice (S. Maugham).

Julia's heart was beating nineteen to the dozen– Сердце Джулии колотилось так, как будто готово было выпрыгнуть из груди (Перевод М. М. Фалькович).

В заключении искренне надеюсь, что вышеуказанные фразеологические выражения помогут в изучении английского языка. Важно знать много вещей в ходе устного или письменного перевода. Но также нужно учесть, что могут возникнуть проблемы с переводом, которых не избежать. Что касается перевода фразеологических выражений, существует множество выражений, которых невозможно перевести. В таких ситуациях важно суметь объяснить смысл фразеологических выражений. Несомненно, только хорошее знание языка и словарей может помочь правильно перевести фразеологизмы.

Использованная литература:

1. Kunin A. In the English-Russian phraseological dictionary. M., 1955, 1967.

2. The shorter Oxford English dictionary on Historical Principles. Oxford, 1956.

3. Longman Dictionary of Contemporary English. The Up-to-Date Learning Dictionary.

4. Collins V. H. "A Book of English Idioms with Explanations. London., 1958.

4-Sho’ba:

MATEMATIKANI O‘QITISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR

Qorabekov O‘tkir Yangiboy o‘g‘li

Shahrisabz “Temurbeklar maktabi” harbiy akademik litseyi matematika fani o‘qituvchilari

Kirish: Sifatli ta’limga kirish O‘zbekiston ta’lim tizimining ustuvor yo‘nalishi bo‘lib, u Davlat qonunlari va qoidalari bilan tasdiqlangan. Oliy ta’lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etish, jumladan, harbiy ta’limdagi o‘quvchilarni matematikaga tayyorlash bugungi kunda ta’lim sohasida ko‘rib chiqilayotgan muhim masalalardan biridir. Chunki zamonaviy texnikalarning ishlash tizimi ya’ni dasturiy ta’minoti matematik algoritmga asoslangan.

Maqolaning maqsadi matematika o‘qituvchilarining kasbiy madaniyati asoslarini shakllantirishga yo‘naltirilgan innovatsion o‘qitish texnologiyalarini hisobga olgan holda bo‘lajak harbiy xizmatchi va ofitserlarni zamonaviy uslubiy va matematik tayyorgarligini rivojlantirishning asosiy tendentsiyalarini rivojlantirish.

So‘nggi o‘n yillikda mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar ta’lim muassasalarining innovatsion faoliyati muammosiga etarlicha e’tibor berishdi. Xususan, hozirgi rivojlanish bosqichidagi pedagogik innovatsiya muammosi I.M.Bogdanova, L.I.Danilenko, V.F.Palamarchuk, I.P.Pidlasy, A.I.Prigojin, O.Ya.Savchenko, V.A.Slastyonin va boshqalarning asarlarida o‘z ifodasini topgan. M.V.Bogdanovich, L.M.Dutko, M.V.Kozak, G.Kopernik, Ya.A.Korol, L.P.Kochina, N.P.Listopad, L.Shtabovalarning ishlarida jarayonli dasturiy ta’minot masalalari o‘rganilgan. Matematikani turli metodologik yondashuvlar bo‘yicha o‘qitish. Matematika o‘qitishni individuallashtirish va differensiallashtirishning asosiy qoidalari (O. Pexota, S. Logachevska, A. Furman va boshqalar), matematikani o‘qitishda o‘quv va kognitiv faoliyatning individual va jamoaviy shakllaridan foydalanish tizimlari (Yu. Malovany, I. Cheredov, O. Yaroshenko va boshqalar); matematik tafakkur va matematik madaniyatni rivojlantirishning metodik asoslari (I. Kaplunovich, V. Kraevskiy, E. Lodatko, L. Fridman va boshqalar).

Ta’limdagi innovatsion jarayon - uni yangilash, o‘qitish va tarbiyalashning maqsadi, mazmuni, tashkil etilishi, shakllari va usullarini o‘zgartirish, ta’lim jarayonini yangi ijtimoiy-tarixiy sharoitlarga moslashtirishga qaratilgan izchil, maqsadli harakatlar majmuidir.

Asosiy qism: Matematikada innovatsion texnologiyalardan foydalanishning zarur sharti ta’lim tizimini isloh qilish, ta’limning yangi didaktik va uslubiy kontseptual asoslarini ishlab chiqishdir.

Ushbu jarayonning asosiy yo‘nalishlari quyidagilar bo‘lishi kerak:

- multimedia, gipermedia tizimlari, elektron darsliklar va boshqalardan foydalanishga imkon beruvchi fanga yo‘naltirilgan o‘quv va axborot muhitini yaratish;
- aloqa vositalarini (kompyuter tarmog‘i, telefon, televideniya, axborot almashish uchun sun’iy yo‘ldosh aloqasi) o‘zlashtirish;
- axborot makonida "navigatsiya" qoidalari va ko‘nikmalarini o‘rganish;
- masofaviy ta’limni rivojlantirish

Innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda o‘qitish klassik ta’limdan sifat jihatidan ustundir. U klassik ta'lim doirasida birlashtirib bo‘lmaydigan jarayonlarni birlashtiradi: ta’lim, bandlik, martaba rejalashtirish, uzluksiz ta’lim. Oliy ta’lim hamisha o‘z jamiyatining hayoti va muammolarini aks ettiruvchi o‘ziga xos namuna, ko‘zgu bo‘lib kelgan va shunday bo‘lib qoladi, shuning uchun bugungi kunda ta’lim jamiyatdagi o‘zgarishlarni boshqarishning muhim omilidir. Bu fuqarolar farovonligini oshirish vositasi, iqtisodiy barqarorlik omili va milliy xavfsizlikning kafolati bo‘lishi kerak. Buning uchun esa ta’lim tizimi o‘quvchilarga individual xususiyat va qobiliyatlardan kelib chiqqan holda sifatli ta’lim, tarbiyachilarga – munosib mehnat va turmush sharoiti, kasbiy o‘sish, o‘z-o‘zini anglashi uchun sharoit yaratishi kerak. Buning uchun esa o‘quv jarayoniga talaba shaxsiga yo‘naltirilgan eng yangi texnologiyalarni joriy etish zarur.

Universitetlarimizda matematikani tayyorlash amaliyotiga quyidagi o‘qitish texnologiyalari faol kiritildi:

- turli faoliyatdan ko‘p tarmoqli bilim va ko‘nikmalarni integratsiyalashuvini ta’minlaydigan dizayn texnologiyalari;
- muqobil variantlarni tanlash asosida ijodiy vazifalarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiruvchi o‘yin texnologiyalari;
- axborot-kommunikatsiya texnologiyalari;
- interfaol metodlar (guruhda ishlash, loyiha usuli, “aqliy hujum”, “arra”, “keys usuli”, “akvarium”, rolli va ishbilarmonlik o‘yinlari, “katta doira”, “fikrlar ko‘lami”, “Sokratdan keyin suhbat”, “Assotsiativ buta”, “Ochiq mikrofon”, (energiya beruvchi mashqlar, guruh muhokamasi, o‘zaro o‘rganish);
- muammoli ta’lim texnologiyasi;

Ushbu maqsadga erishish uchun ijodiy shaxsni rivojlantirish bo‘yicha ishlar tizimi o‘quvchini ijodiy faoliyat sub’ekti sharoitiga qo‘yadigan va uning shaxsiyatini shakllantirishni ta’minlaydigan mazmun, usullar, shakllar, usullar va vositalarning organik majmui bo‘lishi kerak.

Oliy o‘quv yurtlarida matematika fani o‘qitishning asosiy shakli o‘qitishning passiv shakli sifatida keskin tanqid qilinganiga qaramay, ma’ruza bo‘lib

qolmoqda. Ma’ruzalar oliy o‘quv yurtlarida o‘qitishning eng qadimgi va eng keng tarqalgan shakllaridan biri bo‘lib, ma’ruza kurslari o‘qituvchi tomonidan ishlab chiqilgan shaklda taqdim etadigan katta hajmdagi bilimlarni sintez qiladi. Lekin an’anaviy ma’ruzalar talabalar talabiga javob bermaydi. Ularning o‘rnini ko‘rgazmali qo‘llab-quvvatlash, o‘quv ma’ruzalari, interfaol muhokamalar, o‘quvchilarning o‘quv jarayonida faol ishtirokini ta’minlovchi multimedia ma’ruzalari egallaydi.

Bugungi kunda multimedia ma’ruzalarining mutlaq ko‘pchiligi o‘qituvchilarning shaxsiy ishtiyoqi, ijodkorligi tufayli tashkil etilmoqda. Multimediali ma’ruzalarni amalga oshirishdagi muammoning yana bir jihati kompyuter texnologiyasini o‘zlashtirmagan o‘qituvchilarning tayyorgarliksizligidir. Taqdimot dasturlari, multimedia ma’ruzalarini tayyorlash katta kuch va jiddiy tayyorgarlikni talab qiladi. Zamonaviy kompyuter texnologiyalarini puxta o‘zlashtirgan o‘quvchilar o‘zaro boyitishga, o‘quvchilar va o‘qituvchilarning o‘zaro bilim almashinishiga, intellektual saviyasini oshirishga, hamkorlik aloqalarini o‘rnatishga, akademik birdamlikka yordam beradigan ijodiy ish sifatida berilgan mavzu bo‘yicha multimedia taqdimotlarini tayyorlashlari mumkin.

Matematikani o‘zlashtirishning hozirgi bosqichida samaraliroq o‘rganish uchun aniqlik tamoyilini qo‘llash (jadvallar, diagrammalar, grafiklar va h.k.lar) orqali oqlanadi, uni bizning fikrimizcha, kompyuter bajaradi. Shunday qilib, o‘qituvchi matematikani o‘rganish jarayonini optimallashtiradi va diversifikatsiya qiladi. O‘quv jarayoniga kompyuterlarni joriy etish shaxsning tanlash erkinligini ta’minlaydi va o‘quvchidan o‘z bilimiga mas’uliyat bilan munosabatda bo‘lishni talab qiladi; o‘quvchining intellekti madaniyatlar va avlodlar muloqotiga jalb etish orqali rivojlanadi; umumiy vazifani bajarish va umumiy maqsadga erishish uchun individual mas’uliyat va muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish zarurligini ta’kidlaydigan hamkorlikda o‘rganish; muammoli vaziyatlardan foydalanish va talabalar motivatsiyasini shakllantirish orqali bilim faolligini oshiradi.

Xulosa: Demak, zamonaviy matematika ta’limining jadallashuvi zamonaviy axborot texnologiyalariga asoslangan zamonaviy innovatsion o‘qitish usullaridan foydalanish bilan bog‘liq. Bundan tashqari, O‘zbekiston oliy o‘quv yurtlarida o‘quv jarayonini tashkil etish va talabalar bilimini baholash ustidan nazoratning reyting tizimi keng qo‘llaniladi. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad – o‘quv faoliyatini faollashtirish, o‘quvchilarning faol mustaqil ishlarini rag‘batlantirish, shuningdek, sog‘lom raqobat uchun sharoit yaratish orqali ta’lim sifatini oshirishdan iborat.

Matematikani o‘rganish jarayoni o‘quv materialini o‘quvchining boshiga avtomatik ravishda singdirish emas. Bu jarayonda ishtirok etish uchun insondan

mashaqqatli aqliy mehnat, o‘z faoliyati talab etiladi. Tushuntirishlar va namoyishlar o‘z-o‘zidan hech qachon haqiqiy va doimiy bilimni keltirmaydi. Bunga faqat matematikadan faol va interaktiv ta’lim orqali erishish mumkin. O‘qituvchining mahorati talabalarga har bir vaziyatda eng maqbul bo‘lgan vositalar bilan eng yaxshi natijalarga erishishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

[1.3]. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi qonuni. Oliy ta’lim. Me’yoriy hujjatlar to‘plami. – T.: «Sharq», 2013.

[2.20]. Ro‘ziyeva D., Usmonboyeva M., Holiqova Z. Interfaol metodlar mohiyati va qo‘llanilishi. / Metodik qo‘llanma. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2013. 111-112b.

[3.72]. Alixonov S. “Matematika o‘qitish metosikasi” Toshkent. O‘qituvchi 2010.

[4.20]. Meliqulov A. va boshqalar. Matematika. I-II qism. Kasb-hunar kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma. T.: O‘qituvchi, 2004 y.

[5.30]. Мишин В. И. Методика преподавания математики в средней школе. Частная методика. М: 1987 г.

ASINXRON XAVFSIZ VEB-XABARLAR XIZMATINI ISHLAB CHIQISH

Nurbek Asenbayev Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Nukus filiali “Axborot xavfsizligi” kafedrası assistent-o‘qituvchisi,

Dalloris Asenbaev Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Nukus filiali “Dasturiy injiniring” yo‘nalishi 1-kurs magistranti,

Rajabov Doniyorbek Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Nukus filiali “Axborot xavfsizligi” yo‘nalishi 4-kurs talabasi.

Zamonaviy jamiyatni aloqa vositalarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi: tezkor pochta, telefon va video aloqa va, ehtimol, eng ko‘p funksiyali - Internet orqali aloqa. Elektron pochta, VoIP, video va audio konferentsiyalar, chatlar, forumlar, lahzali xabar almashish xizmatlari - bu barcha imkoniyatlar zamonaviy insonning muloqotini mazmuni va aloqalar kengligi jihatidan xilma-xil qiladi. Elektron aloqa muloqotni real vaqt rejimida, suhbatdoshlarning muhokama jarayonida bir vaqtning o‘zida ishtirok etishi yoki asinxron rejimda, tarmoqda paydo bo‘lgan foydalanuvchilar o‘rtasidagi o‘zaro ta'sir bilan ta'minlashi mumkin.

Messenjerlar Internetdagi eng mashhur aloqa vositasidir. Mobil platformalarda eng ko‘p qo‘llaniladigan 10 ta ilovada (Kleiner Perkins Caufield Byers ma’lumotlariga ko‘ra) oltitasi tezkor messenjerlar – mos ravishda WhatsApp, Facebook Messenger, LINE, Viber, Kakao va WeChat. Va ularning barchasida yopiq manba kodi, faqat ma'lum platformalar uchun amalga oshirilishi va zaif

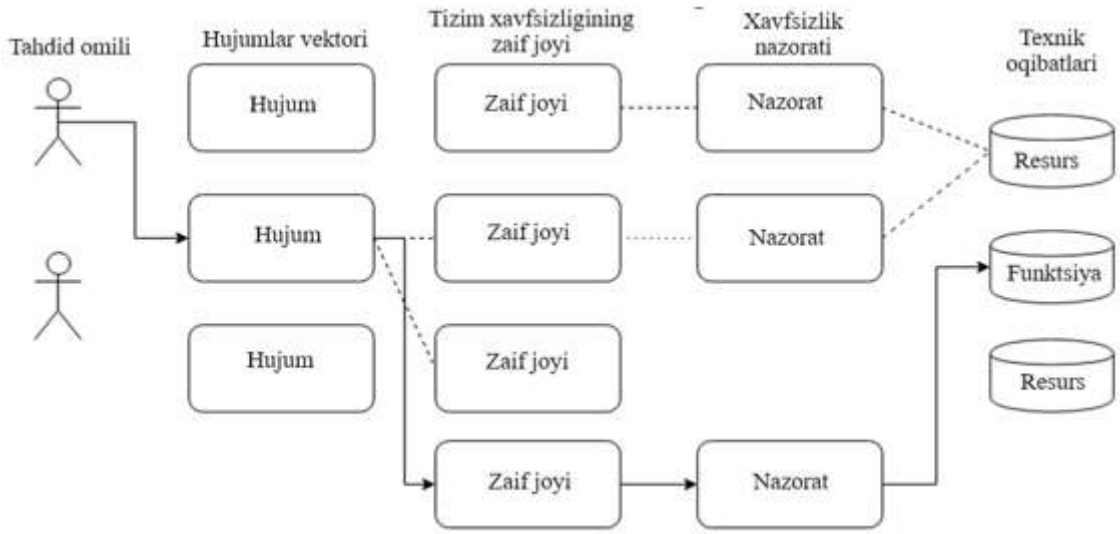
himoya darajasi kabi kamchiliklar mavjud.

Ishning maqsadi tarmoqdagi xabar almashish xavfsizligini yaxshilashdir. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni hal qilish kerak::

- veb-ilovalar xavfsizligi xavflarini o‘rganish;
- veb-ilovani zaifliklarni tekshirish uchun testlar to‘plamini yaratish;
- xavfsiz veb-ilovani yaratish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish;
- veb-ilovani yaratishda foydalaniladigan texnologiyalarni tahlil qilish va tanlash;
- veb-xabarlar xizmatini ishlab chiqish;

Ehtimol, tajovuzkorlar tashkilotga yoki uning faoliyatiga zarar etkazish uchun dasturning turli usullaridan foydalanishlari mumkin. Ushbu yo‘llarning har biri juda jiddiy bo‘lishi mumkin bo‘lgan xavf tug‘diradi.

Ba’zan bunday yo‘llarni topish va ishlatish oson, ba’zan esa juda qiyin. Xuddi shunday, etkazilgan zarar ham tashkilot faoliyatini buzishilishi oqibatlarga olib kelishi yoki aksincha bo‘lishi mumkin. Tashkilot uchun xavfni aniqlash uchun har bir tahdid omili, tahdid vektori va xavfsizlik zaifligi ehtimolini baholash va tashkilotga texnik ta’sirni hisoblash bilan birlashtirish mumkin. Bu omillar birgalikda umumiy xavfni aniqlaydi. 1-rasmda Open Web Application Security loyihasi [1] bo‘yicha xavf diagrammasi ko‘rsatilgan. Keyinchalik, ushbu tasnifga muvofiq eng keng tarqalgan zaifliklarni ko‘rib chiqamiz.

1-rasm — veb ilovalar xavfsizligiga bo‘ladigan xavf-xatarlar sxemasi

Veb-ilovalar xavfsizligi xavflarini o‘rganishda inektsiya tushunchasiga quyidagilarni misol tariqasida keltirsak bo‘ladi:

1) Tahdid omillari - bu ishonchsiz ma’lumotlarni, shu jumladan tashqi foydalanuvchilar, ichki foydalanuvchilar va ma’murlarni yuborishi mumkin bo‘lgan har bir kishi:

2) Hujum vektorlari - tajovuzkorlar maqsadli tarjimon sintaksisidan

foydalanadigan oddiy matnlarni yuboradilar. Deyarli har qanday ma’lumot manbai hujum vektori bo‘lishi mumkin, shu jumladan ichki manbalar.

3) Xavfsizlikning zaifligi - bu turdagi zaifliklar juda keng tarqalgan, ayniqsa eski kodda. Ular ko‘pincha SQL, LDAP, Xpath yoki NoSQL so‘rovlarida, OS buyruqlarida, SMPT sarlavhalarida, dastur kiritish parametrlarida topiladi. Injection zaifliklarini kodni tekshirish orqali topish oson, ammo test orqali topish qiyin. Skanerlar va fuzzerlar tajovuzkorlarga ushbu zaifliklarni topishga yordam beradi.

4) Texnik oqibatlar - in’ektsiya ma’lumotlarning yo‘qolishiga yoki shikastlanishiga yoki kirishni rad etishga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, uy egasi ustidan to‘liq nazoratni qo‘lga kiritishga olib kelishi mumkin.

5) WebSocket HTTP protokolining yaratilganidan beri eng dramatik kengaytmasidir. So‘rov-javob modeli asosida qurilgan dastlabki sinxron protokol butunlay asinxron va simmetrik bo‘ladi. Endi mijoz va belgilangan rollarga ega server yo‘q, lekin ma’lumotlar almashinuvida ikkita teng ishtirokchi mavjud. Ularning har biri o‘z-o‘zidan ishlaydi va kerak bo‘lganda ma’lumotlarni boshqasiga yuboradi. Men yubordim va davom etdim, hech narsani kutishning hojati yo‘q. Boshqa tomon xohlaganida javob beradi - balki darhol emas yoki umuman bo‘lmasligi mumkin. Protokol ma’lumotlar almashinuvida to‘liq erkinlik beradi.

WebSocket HTTP protokolining yaratilganidan beri eng dramatik kengaytmasidir. So‘rov-javob modeli asosida qurilgan dastlabki sinxron protokol butunlay asinxron va simmetrik bo‘ladi. Endi mijoz va belgilangan rollarga ega server yo‘q, lekin ma’lumotlar almashinuvida ikkita teng ishtirokchi mavjud. Ularning har biri o‘z-o‘zidan ishlaydi va kerak bo‘lganda ma’lumotlarni boshqasiga yuboradi. Men yubordim va davom etdim, hech narsani kutishning hojati yo‘q. Boshqa tomon xohlaganida javob beradi - balki darhol emas yoki umuman bo‘lmasligi mumkin. Protokol ma’lumotlar almashinuvida to‘liq erkinlik beradi.

Ishlab chiqishda veb-soketlardan foydalanish kerak:

- intensiv ma’lumotlar almashinuviga ega, almashinuv tezligi va kanalini talab qiluvchi veb-ilovalar;
- standartlarga mos keladigan ilovalar;
- "uzoq muddatli" veb-ilovalar;
- Sahifada juda ko‘p turli xil asenkron bloklarga ega murakkab ilovalar;
- domenlararo ilovalar;

WebSockets texnologiyasining ish sxemasi,Sahifa serverga veb-rozetka ochishga qaror qilgandan so‘ng, u maxsus JavaScript ob’ektini yaratadi.:

ws = new WebSocket("ws://site.com/demo");

Yangi ob’ektga uchta qayta qo‘ng‘iroqni joylashtiradi. Birinchisi ulanish o‘rnatilganda chaqiriladi:

ws.onopen = function() { alert("Connection opened...") };

Ikkinchisi, ulanish yopilganda:

ws.onclose = function() { alert("Connection closed...") };

Vanihoyat, uchinchisi, brauzer har safar veb-rozetka orqali ba’zi ma’lumotlarni qabul qilganda

ws.onmessage = function(evt) { $("#msg").append(" "+evt.data+" "); };

Brauzer TCP orqali 80-server portiga ulanadi va biroz noodatiy GET so‘rovini beradi:

GET /demo HTTP/1.1

Upgrade: WebSocket

Connection: Upgrade

Host: site.com

Origin: http://site.com

Agar server WebSockets-ni qo‘llab-quvvatlasa, u shunday javob beradi: HTTP/1.1 101 Web Socket Protocol Handshake

Upgrade: WebSocket Connection: Upgrade

WebSocket-Origin: http://site.com

WebSocket-Location: ws://site.com/demo

Agar brauzer bundan mamnun bo‘lsa, u shunchaki TCP ulanishini ochiq qoldiradi. Hammasi – qo‘l siqish tugallandi, ma’lumot almashish kanali tayyor.

Bir tomon ba’zi ma’lumotlarni boshqasiga o‘tkazmoqchi bo‘lishi bilanoq, u quyidagi kabi ma’lumotlar ramkasini yuboradi::

0x00, < kodlangan qator UTF-8>, 0xFF

Ya’ni, shunchaki matn qatori - baytlar ketma-ketligi, oldidan nol bayt 0x00 va oxirida - 0xFF. Va shunday - sarlavhalar, metama’lumotlar yo‘q. Ishlab chiquvchilar buni to‘liq o‘z ixtiyorimizga qo‘yishdi: XML, JSON va boshqalar.

Brauzer har safar bunday xabarni olganida, u onmessage qayta qo‘ng‘iroq qilishdan foydalanadi.

Bunday protokolning samaradorligi 95% ga etishini tushunish oson [10]. Bu klassik AJAX so‘rovi emas, bu erda har bir kichik narsa uchun siz bir necha kilobayt sarlavhalarni yuborishingiz kerak. Agar siz kichik ma’lumotlar bloklarini tez-tez almashtirsangiz, farq ayniqsa sezilarli bo‘ladi. Ishlov berish tezligi, shuningdek, sof TCP rozetkasining tezligiga intiladi - axir, hamma narsa tayyor - ulanish ochiq - siz shunchaki baytlarni yuborishingiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] What Are Application Security Risks [Elektron resurs] URL:https://www.owasp.org/index.php/Top_10_2013-Risk (Дата обращения 17.06.2015).

[2] WebSockets — полноценный асинхронный веб [Электронный ресурс] http://habrahabr.ru/post/79038/ (Дата обращения 17.06.2015).

SSL PROTOKOLIN ÁMELGE ASIRIW QAWIPSIZLIGIN TEKSERIW METODOLOGIYASÍ

Nurbek Asenbayev Muhammed al-Xorezmiy atındaǵı TITU Nókis filialı "Informaciya qáwipsizligi" kafedrası assistent-oqıtıwshısı,

Dalloris Asenbaev Muhammed al-Xorezmiy atındaǵı TITU Nókis filialı "Programmalıq injiniring" baǵdarı 1-kurs magistrantı,

Urazbaev Dauranbek Muhammed al-Xorezmiy atındaǵı TITU Nókis filialı "Informaciya qáwipsizligi"baǵdarı 4-kurs studenti.

Házirgi waqıtta kompyuter texnologiyalarınıń rawajlanıw dinamikası sırlı maǵlıwmatlardan paydalanıw hám uzatıw múmkinshiligin berdi. Sırlı maǵlıwmatlar ámeldegi bolǵan orında onı urlaw qáwipi de bar. Internette maǵlıwmatlardı uzatıwdıń eń ataqlı hám isenimli qurallarından biri onı sırlı maǵlıwmatlardı shifrlaw menen uzatıw bolıp tabıladı.

Qáwipsiz maǵlıwmatlardı uzatıw ushın SSL (Secure Sockec Layer) kriptografik protokolı qollanıladı. Protokol barlıq málim Internet-brauzerler hám veb-serverlerdiń ajıralmaytuǵın bólegi bolıp tabıladı. Protokol qáwipsiz kanal jaratıw ushın isletiledi, ol jaǵdayda maǵlıwmatlar shifrlanǵan formada server hám klient ortasındaǵı qáwipsiz kanal arqalı uzatıladı [1, 5].

SSL protokolı 3 tiykarǵı qásiyetke iye qáwipsiz kanaldı jaratadı:

- kanal jeke. Barlıq xabarlar ápiwayı qol qısıwdan keyin shifrlanadı, bul sırlı giltti anıqlawga xızmet etedi;
- kanal autentifikaciya qılınǵan. Server tárepi mudamı autentifikaciya qılınadı;
- kanal isenimli. Xabardı uzatıw pútinlikti tekseriwdi óz ishine aladı.

Bul protokol bir qatar artıqmashılıqlarǵa iye, biraq onıń kemshilikleri de joq emes. Protokol daǵı hálsizlikler sebepli informaciya hám sistemalarǵa húјimler ámelge asırıladı. Bul ishda protokoldıń tiykarǵı hálsiz tárepleri anıqlandi hám hálsizliklerdi analiz qılıw ushın birpara húјimler modellestirildi. Protokoldıń islew principini biliw hám bul protokol qanday húјimlerge beyimligin biliw arqalı Internette uzatılatuǵın maǵlıwmatlardıng anıq, talap qılınadıgan qorǵalıwın támiyinlew múmkin.

Hálsizliklerdiń tiykarǵı blokı sertifikatlardı tekseriwdiń joq ekenligi hám nátiyjede sertifikatlardı almastırıw múmkinshiligi menen baylanıslı. Buzıwǵa

qaratılǵan orta daǵı adam húјimini ámelge asırıwı, isenimli xostni eliklew qılıwi hám potencial názik maǵlıwmatlardı ustap qalıwı múmkin [2].

Bunnan tısqarı, eger kriptografik bolmaǵan shifrlaw algoritmları hám hálsiz giltlar isletilse, protokol húјimlerge beyim bolıwı múmkin. Hálsizlik MAC tekseriwiniń joq ekenligi (Xabar autentifikaciya kodı). Bir qatar húјimlerdiń aldın alıw ushın paketlerdi bufer tamaqtasıb ketiwin analiz qılıw kerek.

Bul protokol turaqlı túrde rawajlanıwlasıp baratırǵanlıǵı sebepli, versiyalardı tómenletiw sorawlarına ruxsat beriliwin aldın alıw kerek. Birinshiden, protokoldıń sońǵı versiyasınan paydalanǵan halda baylanıs ornatıwǵa háreket qılınadı. Eger baylanıs ornatilmasa, jańa urınıw ámelge asırıladı, lekin eski protokol járdeminde. Eki tárep tárepinen qollap-quwatlanadıgan versiyanı anıqlawning ádetiy procedurasidan ayrıqsha bolıp esaplanıw, joqarıdaǵı sxema tarmaq qáteleri yamasa basqınshılardıń háreketleri sebepli baslanıwı múmkin. Eger klient hám server ortasındaǵı tarmaqtı basqarıwshı basqınshılar aralassa hám protokoldıń TLSv1. 0 yamasa odan joqarı versiyaları menen baylanıs ornatılıwına tosqınlıq qılsa, klientler ózleri SSLv3. 0 den paydalanıwǵa ótedi [3]. Bul basqınshınıń keyingi versiyalardaǵı hálsizliklerden paydalanǵan halda húјim qılıwǵa urınıwı menen baylanıslı [2].

Jalǵan sertifikatlar járdeminde húјim qılıwOrtadaǵı adam húјimini kórip shıǵıw ushın to'mendegi jaǵdaynı oyda sawlelendiriw qilaylik. " example. com" saytı ámeldegi bolıp, ol " CA sertifikatı - Intermediate CA - Sayt sertifikatı - example. com" sxemasında aqırǵı esaplanadı. Endi biz saytimizni aralıq saytqa aylantıramız, yaǵnıy basqa resursqa qol qoyıw ushın paydalanamız, mısalı, example2. com. Biz tómendegilerdi alamız : " CA sertifikatı - Orta CA - Sayt sertifikatı - example. com - example2. com". Alınǵan sertifikat shınjırı barlıq shártlerge juwap beredi:

- barlıq sertifikat qolları haqıyqıy bolıp tabıladı;
- setifikattıń ámel qılıw múddeti ámel etedi;
- túbir sertifikatı brauzerde ornatılǵan hám tolıq isenimli.

Ashıq qalǵan birden-bir soraw - bizińsaytimizga qanday sertifikat beriw kerek. Sertifikat jaratıwda " Tiykarǵı sheklewlar" dep atalǵan maydan ámeldegi bolıp, onıń járdeminde sertifikat sertifikatlastırıw organına tiyisli yamasa joq ekenligin anıqlaw múmkin. Mashqala bulmanda. Barlıq sertifikat keńseleri bul maydanǵa baha kiritpegen hám kópshilik brauzerler bul maydandı tastıyıqlamaǵan. Bul sonıańlatadıki, eger imzolangan sertifikat ámeldegi bolsa, siz basqa xızmet ushın sertifikat jaratılıwmasıńız hám qol qoyıwıńız múmkin [4].

Ortadaǵı adam ushın húјim sxeması tómendegishe:

1. Klienttiń HTTPS penen qorǵawlanǵan saytqa jalǵanıw sorawları uslanadı
2. Klient jalǵanıwǵa háreket qılıp atırǵan sayt ushın sertifikat jaratıladı

3. Bul sertifikat ámeldegi sertifikat járdeminde imzolangan
4. Endi basqınshı kerekli serverge úzliksiz HHTP jalǵanıwın ornatadı
5. Endi basqınshı proksi-server retinde isleydi hám barlıq trafikni analiz ete aladı.

Mısalı, TOR joybarı buzılǵan saytlar sertifikatları dizimin járiyaladı. Sertifikatlar Yahoo!, Google, Mozilla, Microsoft (atap aytqanda, Windows Update Service ushın sertifikatlar), Skype, Facebook hám Twitter sıyaqlı iri kompaniyalar ushın hám de Oraylıq razvedka basqarması veb-saytları (cia.gov), MI6 (sıyaqlı razvedka domenleri ushın) ushın jaratılǵan. sis.gov. uk) hám mossad (mossad.gov. il) [5].

Paydalanílǵan ádebiyatlar

[1] D. Wagner, B. Schneier, «Analysis of the SSL protocol», URL: https://www.schneier.com/paper-ssl-revised.pdf, 1997.

[2]«Создание фальшивых SSL сертификатов», URL: http://www.securitylab.ru/analytics/365717.php, 2008.

[3] T. Duong, J. Rizzo, «Here Come The Ninjas», URL: http://www.hit.bme.hu/~buttyan/courses/EIT-SEC/abib/04-TLS/BEAST.pdf, 2011.

[4] 10 «x509v3_config - X509 V3 certificate extension configuration format», URL: https://www.openssl.org/docs/apps/x509v3_config.html#Basic-Constrainc, 2014

[5] «DigiNotar Damage Disclosure», URL: https://blog.torproject.org/blog/diginotar-damage-disclosure, 2011.

VoIP-DA DAWISLI TRAFIKDI UZATIW QAWIPSIZLIGIN ANALIZ QILIW HÁM ONIŃ QAWIPSIZLIGIN TÁMIYNLEW

Nurbek Asenbayev *Muhammed al-Xorezmiy atındaǵı TITU Nókis filialı "Informaciya qáwipsizligi" kafedrası assistent-oqıtıwshısı,*

Dalloris Asenbaev *Muhammed al-Xorezmiy atındaǵı TITU Nókis filialı "Programmalıq injiniring" baǵdarı 1-kurs magistrantı,*

Tajibaev Nurbol *Muhammed al-Xorezmiy atındaǵı TITU Nókis filialı "Informaciya qáwipsizligi"baǵdarı 4-kurs studenti.*

Informaciya texnologiyaları zamanagóy turmıstıń ajıralmaytuǵın bólegi bolıp, kóplegen mashqalalardı sheshiw ushın isletiledi, mısalı, abonentlerdiń aralıqtan baylanısın támiyinlew.

Biz IP telefoniya (VoIP) arqalı baylanıs haqqında aytıp ótemiz.

Dáslepki basqıshlarda bul texnologiyaǵa tiykarlanıp dúnya boylap ápiwayı abonentler ortasındaǵı baylanıs ushın isletilingen hám búgingi kúnde paydalanıwshılardıń VoIP arqalı baylanıs júzlegen milliard minutalardı quraydı.

Waqıt ótiwi menen IP-telefoniyadan paydalanıwdıń barlıq abzallıqları jer

júziniń basqa qatnasıwshıları tárepinen qádirlene basladı.

Házirgi waqıtta IP telefoniya arqalı baylanıstı támiyinleytuǵın programmalıq támiynat klientleri tekǵana ulıwma ortalıq dárejesinde, bálkim korporativ dárejede de qollanıladı. VoIP mobil baylanıs, elektron pochta hám basqalar menen teń keletuǵın tolıq haqlı biznes quralı bolıp tabıladı.

Bunı kóplegen faktorlar menen tómendegishe kórsetiwimiz múmkin:

1. Joqarı sapalı dawıs uzatıw.
2. Haqıyqıy waqıtta tekǵana dawıstı, bálkim videonı da uzatıw qábileti.
3. Operativ tekstli xabarlardı almasıww múmkinshiligi.
4. Video konferenciyalardı shólkemlestiriw múmkinshiligi.

Joqarıdaǵı sebeplerge kóre, VoIP búgingi kúnde húkimet jumıs iskerliginde de qollanıladı.

Mámleket shólkemleriniń videokonferensabaylanıs arqalı óz-ara sherikligin támiyinlew qala hám mámleketti informaciyalastırıwdıń ústin turatuǵın hám strategiyalıq wazıypalarınan biri bolıp tabıladı.

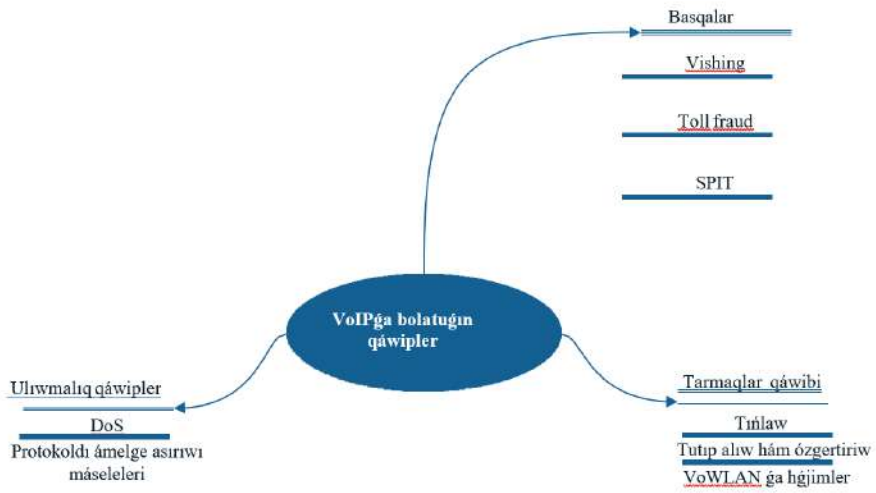
Biraq, VoIP-dıń bunday keń qollanılıwıózi menen bir qatar mashqalalardı keltirip shıǵardı, olardıń eń áhmiyetlisi informaciya qawipsizligi menen baylanıslı.

Zárúrli korporativ hám mámleket maǵlıwmatları kóbinese IP-telefoniya járdeminde uzatılıwı sebepli, onıń jasırınlıǵı, pútinligide bar ekenligin támiyinlew eń joqarı dárejede bolıwı kerek.

VoIP-den paydalanǵan halda informaciya sistemalarına qáwiplerdiń hár túrlı túrlerin kórip shıqsaq.

2005 jılda VOIPSA (VoIP Security Alliance) shólkemi tárepinen shıǵarılǵan taksonomiya [1] tiykarında VoIP qáwiplerdiń klassifikaciyasın jaratayıq. Bul taksonomiya ámeliy dárejedegi protokollar menen tikkeley baylanıslı bolmaǵan házirde málim bolǵan qáwiplerdiń kópshiligin klassifikaciyalaydı hám xarakteristikalaydı.

Tiykarǵı VoIP qáwiplerdiń klassifikaciyası 1-súwrette keltirilgen.

1-súwret — Qáwipler klassifikaciyası

Hár qanday VoIP klienti tárepinen uzatılatuǵın dawıstı qorǵaw quralı

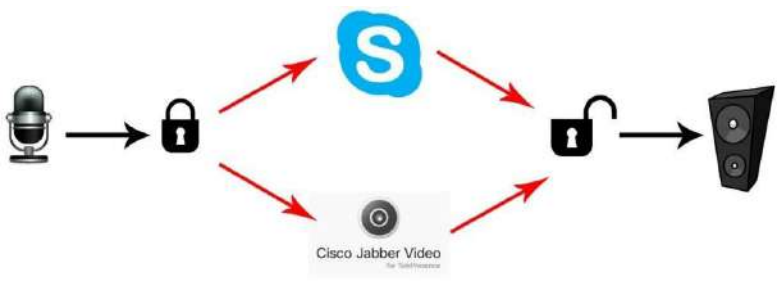
Hár qanday VoIP klienti arqalı dawıslı trafikning qawipsiz uzatılıwın támiyinleytuǵın quraldı ámelge asırıw ushın aydawshı dárejesinde islew kerek.

Jańa kóz qaras virtual audio drayveri járdeminde audio ağımdı shifrlaw hám shifrın ashıw qábiletin óz ishine alıwı kerek.

Virtual audio qurılma: Bul mashqalanı arxitektura (2-súwret) járdeminde sheshiw múmkin, bunda VoIP programmalıq támiynatı klienti aldın shifrdı ashıw júz bergen virtual audio apparatqa audio ağıs jiberedi hám keyin shifrlanǵan audio signal dinamiklerge jiberiledi. Soǵan kóre, audio signaldı shifrlaw ushın ol mikrofondan shifrlawdı ámelge asıratuǵın virtual apparatqa, keyin bolsa voIP klientine keliwi kerek.

Bul sheshimnen hár qanday VoIP klientinde paydalanıw múmkin, sebebi olar jazıw úskenesi hám jırlaw úskenesin tańlaw múmkinshiligine iye.

2-súwrette bul jantasıwdan túrli VoIP klientlerinde, yaǵnıy Skype hám TelePresence ushın Cisco Jabber videoda paydalanıw sxematik kórsetilgen (3-súwret). Ekinshisi Sankt-Peterburg húkimetinde videokonferentsiyanı shólkemlestiriw ushın keń qollanıladı.

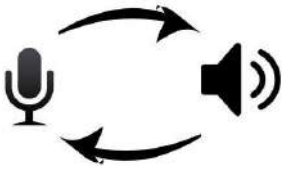

2 -súwret - virtual audio qurılma járdeminde qawipsiz dawıs uzatıwdı támiyinlew

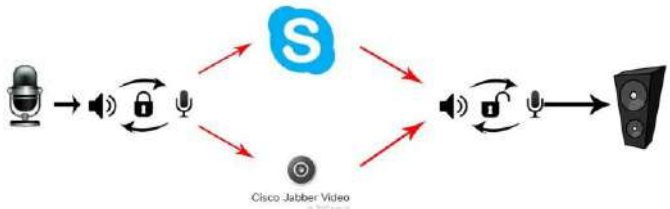
3-súwret — TelePresence programması interfeysi ushın Cisco Jabber video

Usınıs etilgen arxitekturanı ámelge asırıw ushın virtual audio qurılma kiretuǵın hám shıǵıwshı interfeysler ortasında audio ağımlardı almaslaw múmkinshiligine ıye bolıwı kerek, yaǵnıy.qalpaq(karnay) hám mikrofon ortasında (4-súwret).

4-súwret - Dawıslı qurılmanıń kiriw hám shıǵıw interfeysleri ortasında ağımlardıń almasıwı

Bul beyimlesiw audio qurılmanıń kirisiw hám shıǵıw interfeysleri ortasında ağıs almasńıwı waqtında signaldı shifrlaw yamasa shifrın ashıw imkaniyatın beredi (5-súwret).

5-súwret - virtual audio qurılma járdeminde dawıstı shifrlaw hám parolın ashıw

Programmistler Windows drayverlerin islep shıǵıw ushın bir qatar qurallar menen támiyinlengen, mısalı, Windows Driver Kit (WDK) [2].

WDK quralları, atap aytqanda, bir qatar úlgili drayverlerdi óz ishine aladı.

Bul mashqalanı sheshiw ushın biz olardan birin isletemiz, yaǵnıy Microsoft virtual Audio Device Driver Sample - ápiwayı [3].

Usınıń menen birge, bir qatar ashıq derekli drayverlardi islep shıǵıw hám

modifikaciyalaw joybarları bar. Biz olardan biri, yaǵnıy LoopbackAudioDriver [4] tiykarında mashqalanı sheshiw ushın virtual audio qurılmanı ámelge asıramız.

Interfeysler arasındaǵı aǵımlardı almaslaw ushın biz CopyFrom hám CopyTap funksiyalarınan paydalanamız.

```
STDMETHODIMP_(void) CMiniportWaveCyclicStream::CopyFrom( IN
PVOID                                   Destination,
IN   ULONG                              ByteCount
)
{
ULONG i = 0;
ULONG FrameCount = ByteCount/2;
if (!m_pMiniport->myBufferLocked)
{
while (i < FrameCount)
{
((PWORD)Destination)[i]=((PWORD)m_pMiniport-
>myBuffer)[m_pMiniport->myBufferReadPos];
i++;
m_pMiniport->myBufferReadPos++;
}
Encrypt(Destination,key,FrameCount);
}
}
```

Virtual kitiw apparatı ushın CopyFrom funksiyasında biz virtual mikrofondan maǵlıwmatlar aǵımın alamız jáne onı shifrlaymız. Virtual shıǵıw apparatı ushın shifrdı ashıw uyqas túrde ámelge asırıladı.

```
STDMETHODIMP_(void)
CMiniportWaveCyclicStream:CopyTo(      IN          PVOID
                                       Source,
IN   ULONG                             ByteCount
)
{
ULONG i = 0;
ULONG FrameCount = ByteCount/2;
if (!m_pMiniport->myBufferLocked)
{
while (i < FrameCount)
```

```
{
((PWORD)m_pMiniport->myBuffer)[m_pMiniport-
>myBufferWritePos]=((PWORD)Source)[i];
i++;
m_pMiniport->myBufferWritePos++;
}
}
}
```

CopyTo funkciyasında virtual mikrofondan aǵım virtual dinamiklerge uzatıladı.

Paydalanílǵan ádebiyatlar

[1] VoIP Security and Privacy Threat Taxonomy. [Электронный ресурс] URL: http://www.voipsa.org/Activities/VOIPSA_Threat_Taxonomy_0.1.pdf (дата обращения 09.05.2015)..

[2] WDK, debugging tools, and driver samples. [Электронный ресурс] URL: https://msdn.microsoft.com/en-us/windows/hardware/gg454513.aspx (дата обращения: 09.05.2015)

[3] Microsoft Virtual Audio Device Driver Sample. [Электронный ресурс] URL: https://code.msdn.microsoft.com/windowshardware/virtual-audio-device-3d4e6150 (дата обращения: 09.05.2015)

[4] LoopbackAudioDriver. [Электронный ресурс] URL: https://github.com/02strich/LoopbackAudioDriver (дата обращения: 09.05.2015)

OSI modelining tarmoq sathida kuzatiladigan tarmoq hujumlari va ularga qarshi choralar

Karimova Aykerim Otesinovna

(Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Nukus filiali assistent o'qituvchisi)

Toqsanbayev Qabilbay Mang'itbay uli

(Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Nukus filiali assistent o'qituvchisi)

Hozirgi axborot texnologiyalari davrida har bir dastur ishlashi bevosita tarmoqlarga bog'liq. Shu sababli ham barcha turdagi tarmoqlarda aloqaning maxfiyligi va yaxlitligini ta'minlash muhim hisoblanadi. Ushbu maqolada tarmoq xavfsizligi va u bilan bog'liq bo'lgan, xususan, OSI modelining transport sathidagi tarmoq xavfsizligi haqida so'z yuritiladi. Xavfsizlik hech qachon 100% bo'lmaganligi sababli ham xavfsizlikka tahdidlari ortib bormoqda. Transport qatlami xavfsizligi autentifikatsiya, maxfiylik, yaxlitlik va mavjudlik bilan bog'liq. Ushbu maqolada mavjud xavfsizlik mexanizmlari va standartlarini baholagan holda transport darajasida turli xil xavfsizlik masalalarini muhokama qilingan.

Hozirgi kundagi deyarlik barcha dasturiy vositalar va IoT qurilmalari tarmoqqa ulangan. Shu sababli ham tarmoqning xavfsizligini ta’minlash dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Tarmoq xavfsizligi ma’lumotni uzatish paytida ma’lumotlarni himoya qilish bilan bevosita bog’liq. Uzatish jarayonida ma’lumotlarga hujumlarning ko’p turlari mavjud bo’lib, ularning xabar mazmunini o’g’irlash, trafik tahlili, javob berish, xabarni o’zgartirish va xizmat ko’rsatishni rad etish va hokazo turlari mavjud[3].

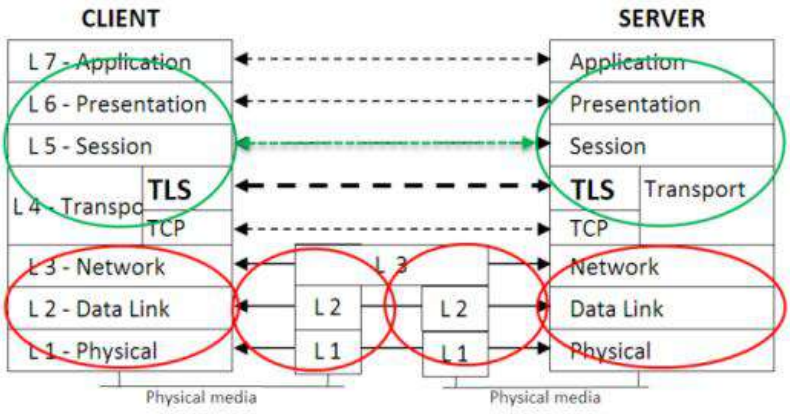
Murakkab tarmoq xavfsizligini aniqlash, tushunish va kamaytirish uchun OSI modelining har bir sathidan o’tish kerak. U yetti sathdan iborat; har bir sath o’zining mustaqil vazifasiga ega. Quyida transport sathi bilan bog’liq muammolarni faqat to’rtta sababga ko’ra muhokama qilamiz:

1) Pastki sath xavfsizligi har bir tarmoq tugunida qo’llanilishi kerak, yuqori qatlamga nisbatan xavfsizlik (transport sath) faqat oxirgi nuqtalarda qo’llanilishi kerak.

2) Transport sathida media, kirish usuli, topologiyasi va tarmoq turlaridan qa’tiy nazar, umumiy xavfsizlikni ta’minlanishi kerak.

3) Transport sathi dastur sathidan pastda joylashgan, shuning uchun elektron pochta, elektron tijorat, veb-ilova va h.k. kabi transport sathida taqdim etilgan xavfsizlik asosida turli xil ilovalarni osongina ishlab chiqish mumkin.

4) TCP/IP tarmog’i uchun IPv6 standartini joriy qilish majburiy IPSec protokolidan foydalangan holda tarmoq sathida xavfsizlik bilan bog’liq ko’plab muammolarni hal qiladi[4].

1-rasm. OSI modeliga nisbatan transport satxining joylashuvi va uning xavfsizligi.

Xavfsizlik ba’zi asosiy xavfsizlik xususiyatlariga erishish orqali tavsiflanadi, xususan, maxfiylik, yaxlitlik, mavjudlik, autentifikatsiya va javobgarlik. Barcha xavfsizlik tahdidlari va hujumlarini keng ma’noda quyidagi xususiyatlar bo’yicha tasniflash mumkin: Maxfiylik, butunlik, mavjudlilik autentifikatsiya.

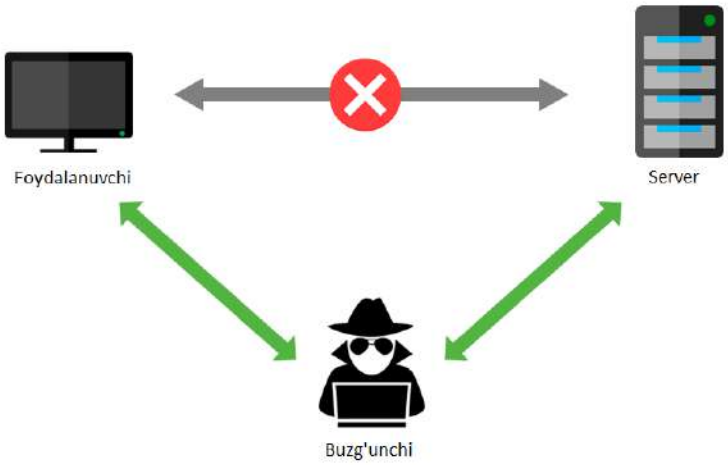
Transport satxidagi tarmoq xavfsizligiga hujumlar

Kuzatish hujumlari - autentifikatsiyadan o’tmagan holda notanish obyektlarni kuzatib borish orqali hujum qilish kuzatish hujumlari hisoblanadi. Kuzatib borish hujumlaridan saqlanish uchun har doim xavfsiz (kriptografik yechimlardan foydalangan holda) muloqot qilish kerak.

Portni skanerlash hujumi - portni skanerlash bu buzg’unchi faol xizmatlarni aniqlash uchun foydalanadigan eng mashhur usullardan biridir. Tarmoqqa ulangan barcha mashinalar ko’plab xizmatlarni ishga tushiradi va har bir xizmat unikal port raqamini belgilash orqali unikal tarzda aniqlanadi. Portni skanerlashda har bir portga soxta xabar yuboriladi va uning javobi kuzatib boriladi. Javobga asoslanib, to’g'ridan-to’g’ri yoki bilvosita portning faol yoki faol emasligini, shuningdek, uning zaifligini bilиn olish mumkin. Portni skanerlash - bu hujumdan oldingi, ma’lumot yig’ish bosqichidir. Hujumni boshlash uchun xaker IP manzili va port holatini bilishi kerak. Tegishli xavfsizlik devori, IDS yordamida himoyalanish mumkin. Himoyalanish uchun tegishli qoidalarni sozlash, keraksiz portni blokirovka qilish va faqat so’ralgan trafikni himoya qilish kerak.

Takroriy hujum - ushbu hujumda tajovuzkor faol Man-In-The-Middle (MITM) (O’rtadagi odam) hujumiga o’xshash faol foydalanuvchining aloqalarini saqlab qolishi mumkin. MITM hujumida bo’lgani kabi, xabarni yuborishdan oldin uning mazmunini o’zgartirsa, javob hujumi faqat xabarni saqlab qoladi va keyin uni keyinroq qayta yuboradi. Keyin u ushbu paketni haqiqiy bo’lmagan kirish yoki monitor imtiyozlarini olish uchun yuborishi mumkin. U taqlid qilish uchun saqlangan xabarlardan ham foydalanishi mumkin.

Man-In-The-Middle (MITM) (O’rtadagi odam) hujumi - MITM hujumi aloqada ishtirok etayotgan bir yoki bir nechta obyekt sifatida niqoblash uchun ma’lumotlarni tanlab oladi va o’zgartiradi. MITM hujumlarining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: (i) ular moslashuvchan faol hujumlarni ifodalaydi va (ii) aloqa obyektlari o’rtasidagi assotsiatsiyaga qaratilgan bo’ladi. MITM hujumlarini aniqlash va oldini olish juda qiyin. Kuchli o’zaro autentifikatsiya usullaridan, mijoz va serverning bog’lanish mexanizmining to’g’ri konfiguratsiyasidan foydalanish orqali hujumga uchrash ehtimolligini kamaytirish mumkin.

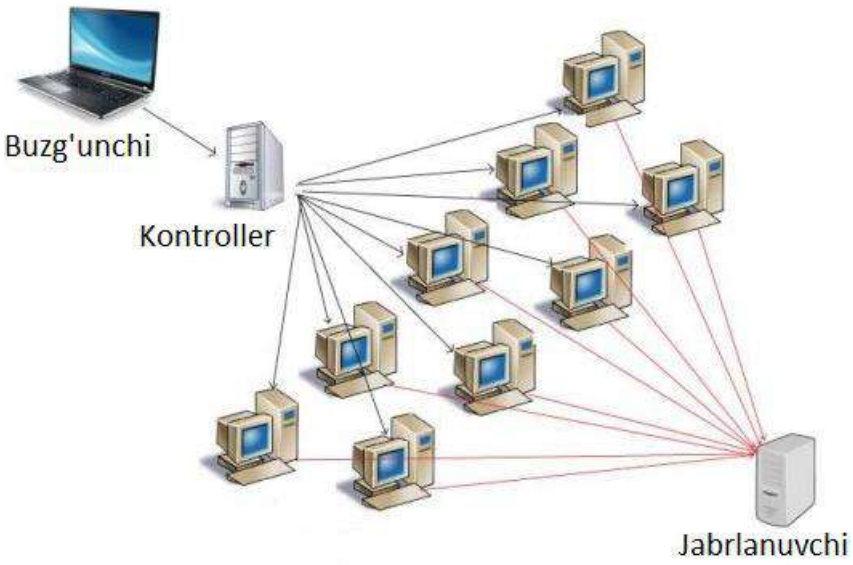
2-rasm. Man-in-the-Middle (MITM) hujumi.

TCP seansini o’g’irlash - ushbu turdagi hujumlarda asosan seansni boshlagan xost va maqsadli xost o’rtasida o’rnatilgan aloqa seansidan foydalanadi yoki seansni o’g’irlash bo’lgan qurilmalar o’rtasida o’rnatiladi. Bu MITM hujumining bir turi sifatida ham e’tirof etiladi. Transport qatlami shifrlanmagan bo’lsa, veb-sayt va mijoz o’rtasidagi barcha aloqa aniq matnda yuboriladi, bu esa uni tutib olish, kiritish va qayta yo’naltirishga zamin yaratadi.

Seans ulanish o’rnatish, saqlash va tugatish bilan bog’liq dialoglarni o’z ichiga oladi. Seansni o’g’irlash maqsadli xostning tartib raqamini soxtalashtirish va taxmin qilish yoki TCP tomonidan qo’llaniladigan kesh fayllarini o’g’irlash orqali amalga oshirilishi mumkin. Kriptografiya yechimidan foydalangan holda va faqat shifrlangan shaklda xavfsiz muloqot qilish orqali bunday hujumlar oldini olish mumkin.

Xizmatni rad etish hujumi (DDoS hujumi) - ushbu hujumlarda qonuniy foydalanuvchilar yoki xostlar o’z vaqtida xizmat ko’rsata olmasligi uchun tarmoq yoki server resurslarini egallab olishga harakat qilinadi. Bitta kompyuterdan foydalanish o’rniga, yanada murakkab DDoS hujumlari yuzlab yoki minglab

kompyuterlardan foydalanishi mumkin.

3-rasm. DDos hujumi

Hozirgi davrda dasturiy ta’minot va texnik qurilmalar tarmoq orqali ishlamoqda. Bu esa yangi ilova va qurilmalarda tarmoq xavfsizlik bilan bog’liq ko’plab muammolarni keltirib chiqaradi. Tarmoqqa ulangan qurilmalar soni ortishi bilan tarmoqqa asoslangan ilovalarga bo’lgan talab ham ortadi. Natijada, tarmoqning arxitekturasi juda katta bo’ladi va murakkab xavfsizlik yechimlarini talab qiladi.

Hozirda asosan taronsport sathida MITM va xizmat ko’rsatishni rad etish hujumlari ko’proq kuzatilyapti. Xizmatni rad etish (DoS) va Distributed Dos (DDoS) hujumlari ham keskin oshib bormoqda. Transport sathidagi xavfsizlikni ta’minlashda kuchli shifrlash algoritmlari, ko’p faktorli autentifikatsiyadan foydalanish maqsadga muvofiq bo’ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. William Stallings 2011 Network Security Essential Applications and standards, 4th Edition, page no.9-11.

2. Ranayiotis Kotzanikolaou and Christos Douligeris 2008 Chapter 1, Computer Network Security ; Basic background and current issues, Page no. 9, 2008.

3. David Holmes 2013 Mitigating DDoS Attacks with F5 Technology, Tech Brief. F5 Technology, https://f5.com/resources/white-papers/mitigating-ddosattacks-with-f5-technology.

4. Emad S. Hassan. Security and Data reliability in cooperative wireless networks. 2018. by Taylor & Francis Group, LLC.

Mudofaa ob'ektining xavfsizligini ta'minlash va neyron tarmoq asosida axborot xavfsizligini tahlil qilish

Mambetnazarova Aysulu Qayratdinovna, Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Nukus filiali “Axborot xavfsizligi” yo'nalishi 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Kibertahdidlarning tobora murakkablashib borayotgani nuqtai nazaridan, potensial xavflarni samarali aniqlash va kamaytirishga qodir bo’lgan innovatsion yondashuvlarga keskin ehtiyoj paydo bo’ladi. Neyron tarmoqlari xavfni aniqlash va bashorat qilish imkoniyatlari bilan ushbu muammolarga istiqbolli yechim taklif qiladi. Tadqiqot turli xil neyron tarmoqlar arxitekturasini va ularning potentsial xavfsizlik buzilishlarini aniqlash va yumshatishda qo'llanilishini o'rganadi. Neyron tarmoqlarga asoslangan tizimlar mudofaa vositalarining kiberhujumlarga chidamliligini sezilarli darajada yaxshilaydi va muhim axborot aktivlarining mustahkam himoyasini ta'minlaydi.

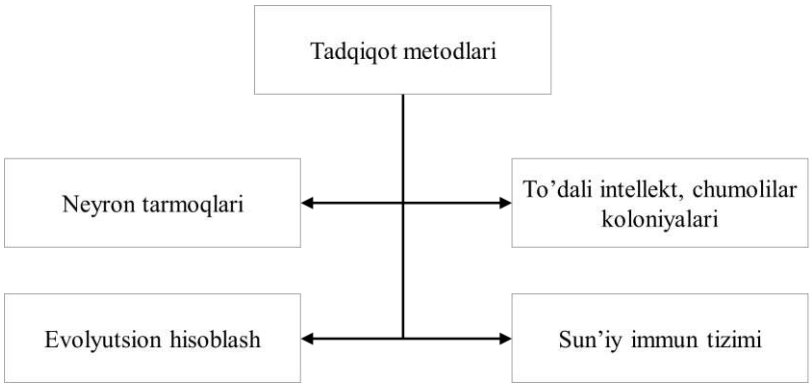
Kalit so’zlar: mudofaa ob'ekti, neyron tarmoqlari, axborot xavfsizligi, sun'iy immun tizimi, Bayes tarmog'i.

Zamonaviy axborot tizimlari turli xil komponentlar, modullar, kichik dasturlar va boshqalarning juda katta to'plamini talab qiladi. Tizimning har bir komponenti ma'lum ma'lumotlarni qayta ishlaydi yoki uzatadi. Axborot tizimining xavfsizligini baholash masalasini o'rganishda axborot yo'qotilishining oldini olish uchun tizimning barcha tarkibiy qismlarini to'liq baholash muhimdir.

Hozirgi vaqtda axborot tizimining xavfsizlik darajasini oshirish uchun ishlab chiqilgan mahalliy va xorijiy dasturiy yechimlarning turli xil ishlanmalari mavjud. Barcha vositalarning yig'indisi axborot xavfsizligini tahlil qilish uchun asosdir. Mavjud yechimlar turli yondashuvlarga asoslangan. Bular qaror qabul qilish tizimlari, genetik algoritmlar, neyron tarmoqlar, sun'iy immun tizimlari nazariyasi, Bayes tarmog'i bo'lishi mumkin. Ushbu tizim xavfsizligi uchun kompyuter tizimi ob'ektlarining ahamiyati masalasi mualliflar tomonidan ko'rib chiqiladi. Tizimlarni tashkil etuvchi ob'ektlar kompyuter tizimlarida turli rol o'ynaydi va tizim xavfsizligi uchun turli darajadagi ahamiyatga ega. Tizimni samarali himoya usullarini ishlab chiqishda tizim ob'ektlarining ahamiyatini baholash muhim ahamiyat kasb etadi. So'ngi izlanishlarning katta qismi xavfsizlik nuqtai nazaridan tizim ob'ektlarining ahamiyatini tushunish va baholashga qaratilgan. Unda mualliflar butun tizim bo'ylab butun tizim xavfsizligi ob'ektlarining ahamiyatini miqdoriy baholash uchun kirish modeliga xavfsizlik bog'liqliklari tarmog'ini yaratdilar. Ob'ektlarning xavfsizlik ahamiyati markazlashtirilganlik ko'rsatkichlari yordamida baholanadi va zararli dasturlarni aniqlash modeli va uning amaliyligini ko'rsatish uchun tizim komponentlari taklif etiladi. Ushbu tizim zararli dasturlarni aniqlash tezligini sezilarli darajada oshirishga imkon beradi va aniqlash xatosi juda kichik.[1]

Tashkilot ichida ham, tashqarisida ham tarmoq o'zaro ta'sirisiz zamonaviy axborotni qayta ishlashni tasavvur qilish qiyin. Ma'lumotni uzatish tashkilotning filiallari o'rtasida ham, uchinchi shaxslarga ham amalga oshirilishi mumkin. Ishlar tarmoq orqali sodir bo'ladigan hujumlarni aniqlash muammosini hal qiladi. Tarmoqning mavjudligi jiddiy xavfsizlik muammolarini keltirib chiqaradi. Tarmoqqa hujumlar sonining tez ortishi xavfsizlik masalalarini eng dolzarb masalaga aylantirdi. Tarmoq xavfsizligi uchun joriy mudofaa echimlari asosan hujumlardan keyin dalillarni to'plash, tahlil qilish va olish uchun ishlatiladigan statik usullardir. Ushbu yondashuv viruslarni aniqlash, xavfsizlik devori va boshqalarni o'z ichiga oladi. Mualliflarning ta'kidlashicha, virus namunalari yoki hujum imzolarini aniqlash, tahlil qilishning ko'plab usullari statistik tahlil, xususiyatlarni tahlil qilish, neyron tarmoq va boshqalar kabi an'anaviy usullarga asoslangan. Tarmoq xavfsizlik devorlari hujumdan himoyalanishning yana bir usuli hisoblanadi. Ularning kamchiligi, mualliflar ta'kidlaganidek, o'z-o'zini o'rganishning yo'qligi, ular faqat ma'lum bo'lgan tarmoq hujumlarining oldini olishlari mumkin. Haqiqiy tarmoq muhitida hujim xavfi ortadi va hujum sinflari soni ortadi.[4]

Olimlar sun'iy immunitet tizimi nazariyasini qo'llashni taklif qilishadi. Sun'iy immunitet tarmoqlari 1990 yilda sun'iy intellekt tadqiqotlari rivojlanishining yangi tarmog'i sifatida paydo bo'ldi (1-rasm). So'nggi paytlarda tarmoq ma'lumotlarini asos sifatida yoki asosiy tugunlar sifatida ishlatadigan ko'plab modellar paydo bo'ldi.[3]

1-rasm. Tadqiqot metodlari.

Sun'iy immunitet tizimi quyidagi muammolarni hal qilishda muvaffaqiyatli qo'llaniladi:

1) optimallashtirish;
2) tasniflash;
3) axborotni siqish;
4) klasterlash;
5) anomaliyalarni izlash;

6) mashinani o'rganish;

7) tuzilmagan ma'lumotlarni qayta ishlash va ma'lumotlarni ajratib olish;

8) kompyuter xavfsizligi;

9) moslashuvchan boshqaruv.

Xavfsizlikni tahlil qilishda axborot tizimining barcha komponentlarini hisobga olish kerak. Bunday tahlilni o'tkazish usullaridan biri Bayes tarmog'idan foydalanishdir. Bayes tarmog'i - Bayesga ko'ra, o'zgaruvchilar to'plamini va ularning ehtimoliy bog'liqliklarini ifodalovchi grafik ehtimollik modeli.

Axborot xavfsizligini tahlil qilishda Bayes tarmog'idan foydalanish turli mualliflarning ishlarida keng muhokama qilinadi. Izlanishimizga ko'ra, tahlil tashkilot axborot tizimining tarkibiy qismlari ierarxiyasini qurishdan boshlanadi va keyin, Bayes tarmog'ining ta'rifiga ko'ra, ierarxiyani tuzilishi va ehtimollik taqsimoti bilan Bayes tarmog'iga aylantirish orqali xavfsizlik modeli quriladi. Axborot xavfsizligini baholashda bunday modeldan foydalanish muvaffaqiyatli hisoblanadi.

Xulosa: Axborot manbalarini ko'rib chiqish tahlili shuni ko'rsatdiki, axborot xavfsizligini tahlil qilish vazifasi juda keng muhokama qilinadi. Hozirgi vaqtda neyron tarmoq asosida axborot xavfsizligini baholash modelini ishlab chiqish eng samarali hisoblanadi. Neyron tarmog'ining asosi o'rganish qobiliyatidir. Buning yordamida u vaziyatning rivojlanish qonuniyatlari, shuningdek, kirish va chiqish parametrlari o'rtasidagi bog'liqlik oldindan noma'lum bo'lgan muammolarni hal qila oladi. Neyron tarmoq o'zgaruvchan atrof-muhit xususiyatlariga moslasha oladi. Axborotni qayta ishlashda parallelizmdan foydalanish neyron tarmoqqa tezlik kabi xususiyatga ega bo'lish imkonini beradi. Biroq, mavjud modellar turli xil parametrlar to'plamiga ega bo'lgan turli xil axborot tizimlarini tahlil qilishga to'liq imkon bermaydi, neyron tarmoq yangi modelni ishlab chiqish uchun asos sifatida tanlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Silva L., Santos A., Silva J., Montes A. A Neural Network Application for Attack Detection in Computer Networks // Proc. of Intern. Joint Conf. on Neural Network. 2004.

2. Zhou Y. P. Hybrid Model Based on Artificial Immune System and PCA Neural Networks for Intrusion Detection // Asia-Pacific Conf. on Information Processing. 2009.

3. Браницкий А. А., Котенко И. В. Обнаружение сетевых атак на основе комплексирования нейронных, иммунных и нейронечетких классификаторов // Информационно-управляющие системы. 2015.

4. Котенко И. В., Саенко И. Б., Полубелова О. В., Чечулин А. А. Применение технологии управления информацией и событиями

безопасности для защиты информации в критически важных инфраструктурах // Тр. СПИИРАН. 2012.

NEYRO-NOANIQ TIZIMLAR

Mambetnazarova Aysulu Qayratdinovna, Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Nukus filiali “Axborot xavfsizligi” yo’nalishi 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Neyro-noaniq tizimlar, neyron tarmoqlari va noaniq mantiqning birlashtirilgan shakli bo’lib, murakkab tizimlar va noaniq ma’lumotlarni qayta ishlash uchun kuchli vosita hisoblanadi. Ushbu maqolada neyro-noaniq tizimlarning strukturaviy va nazariy asoslarini o’rganiladi, bu ikki paradigmaning birikmasi ilg'or modellashtirish, nazorat qilish va qaror qabul qilish imkoniyatlarini qanday berishi mumkinligini ko'rsatadi.

Kalit so’zlar: noaniq mantiq, neyron tarmoqlari, neyro-noaniq tizim, gibrid tizimlar, kooperativ tizimlar

Noaniq mantiq

Noaniq mantiq bu ko'p qiymatli mantiqning bir shakli bo'lib, unda o'zgaruvchilarning haqiqat qiymati 0 dan 1 gacha bo'lgan har qanday haqiqiy son bo'lishi mumkin. U qisman haqiqat kontseptsiyasini ko'rib chiqish uchun ishlatiladi, bunda haqiqat qiymati to'liq rost va butunlay yolg'on orasida bo'lishi mumkin. Boolean mantiqda esa o'zgaruvchilarning haqiqat qiymatlari faqat 0 yoki 1 butun son qiymatlari bo'lishi mumkin [1.114].

Noaniq to'plamlar: Har bir elementga a'zolik darajasini belgilaydigan a'zolik funktsiyalari bilan aniqlanadi.

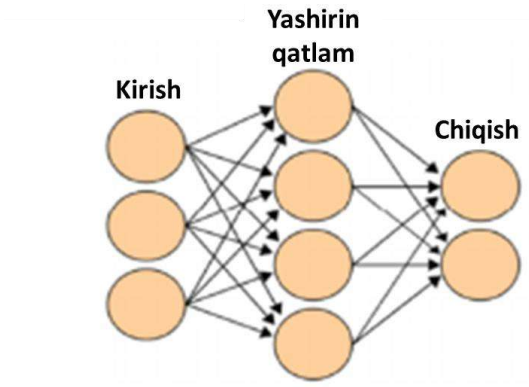
A'zolik funktsiyalari: Odatda ishlatiladigan shakllar uchburchak, trapezoidal va Gauss funktsiyalarini o'z ichiga oladi.

Noaniq qoidalar: Kiritilgan o'zgaruvchilarni chiqish o'zgaruvchilari bilan bog'laydigan lingvistik if-then qoidalari (masalan, "Agar harorat yuqori bo'lsa, yelpig’ich tezligi yuqori").

Fuzzy Inference System (FIS): noaniq mantiq yordamida berilgan kirishdan chiqishgacha bo'lgan xaritalashni shakllantirish jarayoni.

Neyron tarmoqlari

Neyron tarmoqlar - bu katta hajmdagi ma’lumotlar o’rtasidagi munosabatlarni aniqlash uchun inson miyasining operatsiyalarini taqlid qiluvchi bir qator algoritmlar. Ular moliyaviy xizmatlarda prognoz va marketing tadqiqotlaridan tortib firibgarlikni aniqlash va xavflarni baholashgacha bo’lgan turli xil ilovalarda qo’llaniladi.

1-rasm. Neyron tarmoq sxemasi

Neyron tarmoqlarning asosiy strukturasi 1-rasmda ko'rsatilganidek, qatlamlardan tashkil topgan. Birinchi qatlam (Kirish qatlami) ma'lumotlarni o'zgartirmasdan o'qiydigan neyronlardan iborat; Ikkinchi qatlam (bir yoki bir nechta yashirin qatlamni o'z ichiga olishi mumkin) ma'lumotlarni qayta ishlaydigan neyronlardan iborat. Nihoyat, yakuniy qatlam chiqish qatlamidir va odatda chiqish qatlamidagi faollashtirilgan neyron bu neyron tarmoq tomonidan qabul qilingan qaror yoki harakat hisoblanadi.[2]

Neyro-noaniq tizimlar

Neyro-noaniq hisoblash murakkab muammolarni hal qilish uchun mashhur tizim hisoblanadi. Agar biz lingvistik qoidalarda ifodalangan bilimga ega bo'lsak, biz noaniq mantiqni qurishimiz mumkin va agar bizda ma'lumotlar mavjud bo'lsa yoki simulyatsiya (trening) dan o'rgana olsak, biz sun’iy neyron tarmoqlaridan foydalanishimiz mumkin. Noaniq mantiq tizimini yaratish uchun biz noaniq to'plamlarni, noaniq operatorlarni va bilimlar bazasini belgilashimiz kerak. Xuddi shunday, dastur uchun sun’iy neyron tarmoqlari qurish uchun foydalanuvchi arxitektura va o'rganish algoritmini belgilashi kerak. Tahlil shuni ko'rsatadiki, ushbu yondashuvlarga taalluqli kamchiliklar bir-birini to'ldiruvchi ko'rinadi va shuning uchun tushunchalarni birlashtirgan integratsiyalashgan tizim yaratilgan.[3]

Hozirgi kunda bir nechta neyro-noaniq arxitekturalar mavjud, masalan:

- FALCON (Fuzzy Adaptive Learning Control Network - Lin & Li, 1991);
- ANFIS (Adaptive Network based Fuzzy Inference System - Jang, 1992)
- GARIC (Generalized Approximate Reasoning based Intelligence Control -Berenji & Khedkar, 1992)
- NEFCON (Neuronal Fuzzy Controller -Nauck & Kurse, 1997)
- FUN (Fuzzy Net - Sulzberger va boshqalar, 1993)

- SONFIN (Self Constructing Neural Fuzzy Inference Network - Juang va boshqalar, 1998).
- NFN (Fuzzy Neural Network - Figueiredo & Gomide, 1999)
- EFuNN va dmEFuNN (Dynamic/Evolving Fuzzy Neural Network-Kasabov & Qun Song, 1999).

Umuman olganda, neyron tarmoqlari va noaniq mantiqqa asoslangan texnikalarning barcha kombinatsiyalarini neyro-noaniq tizimlar deb atash mumkin. Ushbu usullarning turli kombinatsiyalarini quyidagi sinflarga bo'lish mumkin:

- *Kooperativ neyro-noaniq tizim (Cooperative Neuro-Fuzzy System):* Kooperativ tizimlarda dastlabki ishlov berish bosqichi mavjud bo'lib, unda neyron tarmoqlarning o'rganish mexanizmlari ma’lum bir noaniq tizim modellari yordamida ba'zi bir kichik bloklarni aniqlaydi. Masalan, noaniq to'plamlar va/yoki noaniq qoidalar (noaniq assotsiativ xotiralar yoki qoidalar va noaniq to'plamlar o'rnini aniqlash uchun klasterlash algoritmlaridan foydalanish). Noaniq kichik bloklar hisoblangandan so'ng, neyron tarmoq faqat noaniq tizimni bajaradigan holda olinadi.

- *Bir vaqtning o'zida harakatlanuvchi neyro-noaniq tizim (Concurrent Neuro-Fuzzy System):* Bunday tizimda neyron tarmoq va noaniq tizim doimiy ravishda birgalikda ishlaydi. Umuman olganda, neyron tarmoqlar noaniq tizimning kirishlarini (yoki chiqishlarini) oldindan qayta ishlaydi.

- *Gibrid neyro-noaniq tizim (Hybrid Neuro-Fuzzy System):* Ushbu turkumda neyron tarmoq noaniq tizimning ba'zi parametrlarini (noaniq to'plamlar parametrlari, noaniq qoidalar va qoidalarning og'irliklari) iterativ usulda o'rganish uchun ishlatiladi. Ko'pgina tadqiqotchilar faqat gibrid neyro-noaniq tizimni belgilash uchun neyro-noaniq atamadan foydalanadilar.[4]

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lin, C.-T., & Lee, C. S. G. (1996). Neural Fuzzy Systems: A Neuro-Fuzzy Synergism to Intelligent Systems. IEEE Press.114
2. Meraouche, I., Dutta, S., Tan, H., & Sakurai, K. (2021). Networks-Based Cryptography: A Survey. IEEE Access, 9, 124727-124740.
3. Nikam, S.R., Nikumbh, P.J., Kulkarni, S.J. (2012). Fuzzy Logic and Neuro-Fuzzy Modeling. National Conference on Recent Trends in Computing.
4. Mishra, S., Sahoo, S. and Mishra, B. K. (2019). Neuro-fuzzy models and applications. In Emerging trends and applications in cognitive computing (pp. 78-98). IGI Global.

“TEXNIK TIZIMLARDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI” FANINI O‘QITISHDA “PEDAGOGIK G‘ILDIRAK” METODIDAN FOYDALANISH

Yeshmuratova Amangul Artikbayevna

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti huzuridagi

Nukus konchilik instituti, e-mail: amanguleshmuratova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarga texnik tizimlarda axborot texnologiyalari fanini o‘qitish jarayonida “Pedagogik g‘ildirak” metodidan foydalanish tajribasi keltirilgan. “Pedagogik g‘ildirak” metodi faol va amaliy o‘rganish tamoyillaridan foydalangan holda darslarni tashkil etish va o‘tkazish uchun tizimli yondashuvni taklif qiladi. Maqolada metodning bosqichlari va uni talabalarga axborot texnologiyalarini o‘rgatish kontekstida qo‘llash tavsiflanadi.

Kalit so‘zlar: ta’lim, metod, axborot texnologiyalari, “Pedagogik g‘ildirak”, SAMR modeli,

Kirish: Talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda nazariy bilimlarni egallash bilan bir qatorda talabalarda amaliy ko‘nikma va malakalarni shakllantirish ham birdek muhim ahamiyatga ega.[1.88] Bu borada ta’lim tizimida qo‘llaniladigan samarali usullardan biri “Pedagogik g‘ildirak” metodidan foydalanishdir. Ushbu maqolada biz bu metod talabalarning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga va o‘quv jarayonida faol ishtirok etishiga qanday yordam berishini ko‘rib chiqamiz.

Asosiy qism: 2016-yilda avstraliyalik o‘qituvchi Alan Karrington tomonidan taklif etilgan pedagogik g‘ildirakning metodik modeli (Padagogy Wheel, ingliz tilidan iPad) o‘zida pedagogik fikrlashning bir qancha turli yo‘nalishlarini birlashtiradi: u raqamli texnologiyalarni (ilovalar, xizmatlar va dasturlar) ta’lim maqsadlari bilan bog‘laydi. Model kursning umumiy maqsadlari kontekstida texnologiyadan foydalangan holda turli xil o‘quv faoliyatining didaktik o‘rni va maqsadini aniqlash imkonini beradi.

“Pedagogik g‘ildirak” metodi printsipi shundan iboratki, raqamli vositalarni tanlash va ulardan foydalanish, uni qo‘llash vazifasi va maqsadiga bog‘liq bo‘ladi. G'ildirakni yaratishning asosiy motivatsiyasi o‘qituvchilarga qanday pedagogik texnologiyadan foydalanishni aniqlashi mumkinligiga to‘g'ri echim topishga yordam berish istagi edi.

Quyida “Pedagogik g‘ildirak” sektorlarini ko‘rib chiqamiz.

Yodlash: “Yodda saqlash” turiga kiruvchi ilovalar talabaning atamalarni, faktlarni aniqlash hamda ma’lumotlarni eslab qolish va topish qobiliyatini yaxshilaydi. Ko‘pgina ta'lim ilovalari o‘rganishning “Yodlash” bosqichiga to‘g'ri keladi. Ular foydalanuvchilardan javobni ro‘yxatdan tanlash, ketma-ketlikni tiklash yoki javob kiritishni so‘raydi

Tushunish: Tushunish turiga kiruvchi ilovalar talabalarga g‘oyalar yoki tushunchalarni tushuntirish imkoniyatini beradi. Bunday ilovalar “to‘g‘ri” javobni tanlashdan uzoqlashishga yordam beradi va talabalarga mazmunni umumlashtirish va boshqa so‘zlar bilan ma’noni qayta aytib berish uchun ochiqroq format beradi.

Qollash: Qollash turlari bo‘lgan ilovalar talabalarga o‘rganilgan tartib va usullarni amalga oshirish qobiliyatini namoyish qilish imkoniyatini beradi. Shuningdek, ular notanish vaziyatlarda tushunchalarni qo‘llash qobiliyatini oshiradi.

Analiz(Tahlil): Tahlil turiga kiruvchi ilovalar talabalarning mulohazalarni farqlash, obyekt munosabatlarini aniqlash va kontentni tashkil etishning har xil turlarini tanib olish qobiliyatini yaxshilaydi.

Sintez*(Baholash)*: Baholash ilovalari talabalarning material yoki usullarni o‘zlari yoki boshqalar belgilagan mezonlar asosida baholash qobiliyatini yaxshilaydi. Ular talabalarga tarkibning to‘g‘riligi, aniqligi, sifati, samaradorligini baholashga va ongli qarorlar qabul qilishga yordam beradi.

Yaratish: Yaratish turiga kiruvchi ilovalar talabalarga g‘oyalar yaratish, rejalar ishlab chiqish va o‘z mahsulotlarini yaratish imkoniyatlarini beradi.

“Pedagogik g‘ildirak” dan optimal foydalanish uchun uni rejalashtirishdan to amalga oshirishgacha bo‘lgan o‘qitish kontseptsiyasini sinab ko‘rish uchun bir qator ko‘rsatmalar yoki o‘zaro bog‘langan tishli g'ildirakchalar sifatida foydalanish mumkin.[2] Ularning har biri o‘qituvchiga hal qilinishi kerak bo‘lgan vazifalar, mumkin bo‘lgan yondashuvlar va raqamli resurslar haqida tushuncha beradi:

1. *Xususiyat* - Bu ta'lim jarayonini loyihalashning asosidir. Bitiruvchining sifat va qobiliyatlari ta’lim faoliyatining uzoq muddatli maqsadlari hisoblanadi.

2. *Motivatsiya* – “Nega men buni qilyapman?” degan savolga-javobga muvofiq ta’lim natijalarini rejalashtirish.

3. *Blum taksonomiyasi* yuqori darajadagi fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish uchun ta’lim maqsadlarini rejalashtirishning klassik pedagogik modelidir.

4. *Texnologiyadan foydalanish* – o‘quv maqsadlariga erishish uchun tegishli ilovalar.

5. *SAMR modeli* - texnologiyadan qay darajada foydalanilishini tavsiflovchi pedagogik modeldir.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda talabalarga texnik tizimlarda axborot texnologiyalarini o‘qitish asnosida “Pedagogik g‘ildirak” metodidan foydalanishda bir necha bosqichlarni o‘z ichiga olgan o‘qitishning tizimli yondashuvi: kirish, harakat, muhokama va mulohaza bochqichlaridan

foydalanishni ko‘rib chiqamiz. Har bir bosqichda talabalar bilim olish va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish jarayonida faol ishtirok etadilar.

1.Kirish: Bu bosqichda o‘qituvchi talabalarni o‘rganadigan yoki hal qiladigan mavzu yoki muammo bilan tanishtiradi. Kirish qismida ma’ruza, namoyish, video yoki boshqa axborot materiallari bo‘lishi mumkin. Ushbu bosqichning maqsadi talabalarni muammoning asosiy tushunchalari, nazariyasi va mazmuni bilan tanishtirishdir.

2. Harakat: Ushbu bosqichda talabalar muammoni hal qilish yoki loyihani bajarish uchun bilim va amaliy ko‘nikmalarini qo‘llaydilar. Ular tadqiqot o‘tkazish, tajribalar o‘tkazish, konstruktiv yechimlarni ishlab chiqish yoki mavzuga oid boshqa vazifalarni bajarish uchun alohida yoki guruh bo‘lib ishlashlari mumkin. Talabalar faol ishtirok etishlari va o‘z mahoratlarini amalda qo‘llashlari muhimdir.

3. Munozara: Mashqni tugatgandan so‘ng, talabalar o‘z natijalarini muhokama qiladilar va umumiy xulosalar chiqaradilar. Bu seminarlar, munozaralar, taqdimotlar yoki talabalar o‘z g‘oyalarini taqdim etishlari, o‘z qarorlari uchun bahslashishlari va fikr almashishlari mumkin bo‘lgan boshqa formatlar shaklida bo‘lishi mumkin. Munozara talabalarga mavzuni yaxshiroq tushunish, tengdoshlaridan o‘rganish, muloqot va analitik fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi [3.303].

4. Mulohaza: Oxirgi bosqichda talabalar o‘z harakatlari va natijalari haqida fikr yuritadilar. Ular o‘zlarining tajribalarini tahlil qiladilar, kuchli va zaif tomonlarini aniqlaydilar, o‘rganganlarini ifodalaydilar va o‘z malakalarini oshirish uchun keyingi qadamlarni rejalashtirishadi. Mulohaza talabalarga ularning kasbiy o‘sishini tan olish, o‘z-o‘zini baholash va o‘zini o‘zi boshqarish kompetentsiyalarini yaxshilash hamda keyingi rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlashga yordam beradi.

Xulosa: Shunday qilib, zamonaviy ta‘limda innovatsiya, yanada aniqrog‘i, pedagogik hamda ta‘lim innovatsiyalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ta’lim jarayonida, shuningdek, texnik tizimlarda axborot texnologiyalari fanini o‘qitishda “Pedagogik g‘ildirak” metodini qo‘llash talabalarning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga, faol bilim olishiga yordam beradi. Bu talabalarga olgan bilimlarini amaliyotda qo‘llash, jamoada ishlash, tanqidiy fikrlash va qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish, shuningdek, fikr-mulohazalarni olish va o‘z natiyjalari haqida fikr yuritish imkonini beradi. Bu fanni chuqurroq o‘rganishga yordam beradi, talabalarning o‘quv jarayonidagi motivatsiyasi va faolligini oshiradi, ularni real ish sharoitlari va qiyinchiliklariga tayyorlaydi.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda ta’lim jarayonida “Pedagogik g‘ildirak” metodidan foydalanishda: kirish, harakat, muhokama va mulohaza bosqichlarini o‘z ichiga olgan o‘qitishning tizimli yondashuvidan foydalanishni taklif qilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar royxati:

1. A.A.Yeshmuratova “Konchilik sohasida kadrlar tayyorlashda talabalarining kasbiy kompetensiyasini shakllantirish“ ILIM HÁM JÁMIYET. №2.2024 b,87-89

2. А. Кожемяко “Развернутая модель обучения — «Педагогическое колесо» v.4.1.”. Опубликовано 23 июля, 2016. https://bmtriz.ru/razvernutaya_model_obucheniya_pedagogicheskoe_koleso_v4 1/

3. Abilova G.J., Yeshmuratova A.A. “Texnik tizimlarda axborot texnologiyalari fanini o‘qitishda innovatsion ta’lim texnologiyalarini joriy etish”, (in Uzbek). Collection of abstracts of the international scientific and practical conference Current issues of mathematical modeling and information technologies Nukus-2023, Volume #3 p.302-304

XABAR AUTENTIFIKATSIYASIYA XAVFSIZLIGINI QAYTA KO'RIB CHIQISH.

M.A.Fayzullaeva ,TATU Nukus filiali Axborot xafvsizligi kafedrasi assistenti

Annotatsiya. Xabar autentifikatsiya kodlari (MAC) kriptografiyaning eng asosiy ibtidoiylaridan biridir. MAC konstruksiyalarining katta qismi psevdotasodifiy funksiyalarga (PRFs) asoslanadi. Xususan, katta chiqish domeniga ega PRF ham MAC bo‘lgani uchun simmetrik kalitli autentifikatsiya bo‘yicha ko‘pchilik tadqiqotlar turli PRF konstruksiyalarini loyihalash va takomillashtirishga qaratilgan. Bu blok-shifrga asoslangan PRFlar (masalan, CBC-MAC yoki HMAC [3][5]) kabi juda tez evristik konstruktsiyalar yordamida yoki oqlangan, ammo sekinroq raqamli nazariy konstruktsiyalar yordamida amalga oshiriladi.

Kalit so‘zlar: autentifikatsiya, kod, simmetrik, assimetrik, shifr, psevdotasodifiy.

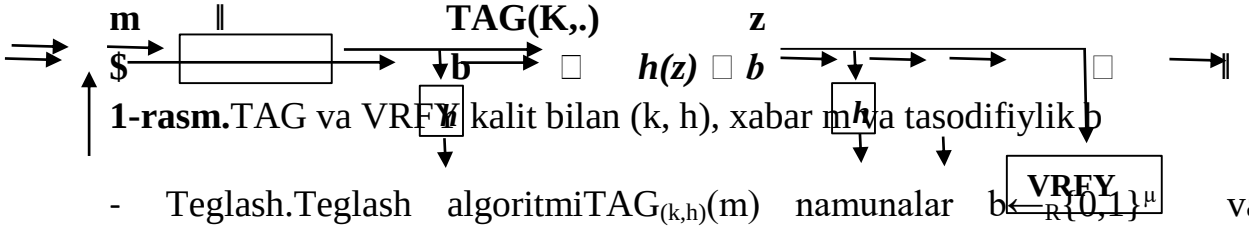
MAC baholash faqat doimiy sonli ko'rsatkichlarni talab qiladi. Albatta, mavjud "algebraik MAC" ning bunday kamchiliklarini yaxshilashning bir yo'li mos keladigan "PRF algebrasi" konstruktsiyalarini yaxshilash bo'ladi. Biroq, bizning ishimizning boshlang'ich nuqtasi sifatida biz PRF dan o'tmasdan samarali MAClarni yaratish uchun muqobil yondashuvlar mavjudligini kuzatamiz. Misol uchun, MAClar faqat oldindan aytib bo'lmaydigan bo'lishi kerak, shuning uchun

biz oldindan aytib bo'lmaydiganlikdan psevdotasodifiylikka qimmat o'zgarishlarsiz hisoblash farazlaridan (masalan, DDH emas, CDH) samarali MAC-larni yaratishimiz mumkin [4]. Shu bilan bir qatorda, qaror qabul qilish taxminlariga (masalan, DDH) tayangan holda ham, MAC konstruktsiyalari ehtimollik bo'lishiga ruxsat beriladi Ehtimoliy MAClar uchun xavfsizlikning istalgan tushunchasi "tanlangan xabar va tekshirish hujumiga qarshi o'zgarmaslik" uf-cmva deb ataladi, bu erda tajovuzkor teglash so'rovlarini (shuningdek, imzo so'rovlari deb ataladi) va tekshirish so'rovlarini o'zboshimchalik bilan qo'shib qo'yishi mumkin. Har bir xabar aynan bitta mumkin tegga to'g'ri keladigan deterministik MAClar uchun bu tushuncha uf-cma (tanlangan xabar hujumi ostida o'zgarmaslik) deb ataladigan zaifroq tushunchani ko'rib chiqishga teng bo'ladi, bunda tajovuzkor faqat buni amalga oshirishi mumkin. Har qanday uf-cma-xavfsiz MAC-ni uf-cmva-xavfsiz MACga aylantiradigan oddiy umumiy transformatsiya ishlashi uchun bizga MAC uchun qo'shimcha bitta nostandart xususiyat kerak bo'ladi, ya'ni teglar xabarni hisoblash orqali "yashiradi". Deterministik MAClar uchun, bizning tushunchamiz esa faqat ehtimolli MAClar uchun amalga oshirilishi mumkin.

Tekshirish so‘rovlari: uf-cma + ind-cma ⇒ uf-cmva

$\mu = \mu(\lambda)$ statistik xavfsizlik parametrini bildirsin va *H* juftlikdan mustaqil xesh funksiyalar turkumi bo‘lsin $h : T \rightarrow \{0, 1\}^{\mu}$. MAC = {KG,TAG, VRFY} kalit maydoni *K*, xabarlar maydoni $M \times \{0, 1\}^{\mu}$ va teglar maydoni T dan biz $K \times H$ kalit maydoni bilan MAC = {KG,TAG, VRFY} ni quramiz, xabarlar maydoni M va teglar maydoni $T \times \{0, 1\}^{\mu}$ quyidagicha.

- Kalit avlodi. $KG(1^{\lambda})$ algoritmi $k \leftarrow KG(1^{\lambda})$ ni ishga tushiradi va $h \leftarrow H$ juftlikdan mustaqil xesh funksiyasini $h : T \rightarrow \{0, 1\}^{\mu}$ bilan namuna oladi. U maxfiy kalit sifatida (k, h) chiqaradi.

1-rasm.TAG va VRFY kalit bilan (k, h), xabar m va tasodifiylik b

- Teglash.Teglash algoritmi$TAG_{(k,h)}(m)$ namunalar $b \leftarrow_R \{0,1\}^{\mu}$ va yaqinlashadi $z \leftarrow TAG_k(m \| b)$. Teg sifatida $(z, h(z) \oplus b)$ ni qaytaradi.

- Tekshirish. $VRFY_{(k,h)}(m, (z, y))$ tekshirish algoritmi $b = y \oplus h(z)$ ni hisoblaydi va $VRFY_k (m \| b, z)$ chiqadi.

Teorema 1: (uf-cma + ind-cma ⇒ uf-cmva) har qanday t qiymat uchun, $Q_T, Q_V \in N$, $\varepsilon > 0$, agar MAC quydagicha bo’lsa:

- (t, Q_T, ε)- uf-cma xavfsiz (tasdiqlash so'rovlarisiz qayta tiklanmaydi)
- (t, Q_T, ε)- ind-cma xavfsiz (ajralmas)

Yanada MAC bo’lsa ($t’, Q_T, Q_V, \varepsilon’$)- uf-cmva xavfsiz (tasdiqlash so'rovlari bilan o’zgartirib bo’lmaydi)

t’≈ t $\varepsilon’=2Q_V\varepsilon+ 2Q_VQ_T/2^{\mu}$.

1-teoremaning isbotini [1] ushbu maqolaning to'liq versiyasida topish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

[1]. Agrawal, S., Boneh, D., Boyen, X.: Efficient Lattice (H)IBE in the Standard Model. In: Gilbert, H. (ed.) EUROCRYPT 2010. LNCS, vol. 6110, pp. 553–572. Springer, Heidelberg (2010)

[2]. Applebaum, B., Cash, D., Peikert, C., Sahai, A.: Fast Cryptographic Primitives

and Circular-Secure Encryption Based on Hard Learning Problems. In: Halevi, S.

(ed.) CRYPTO 2009. LNCS, vol. 5677, pp. 595–618. Springer, Heidelberg (2009)

[3]. Banerjee, A., Peikert, C., Rosen, A.: Pseudorandom functions and lattices. CryptologyePrint Archive, Report 2011/401 (2011), http://eprint.iacr.org/

[4]. Bellare, M.: New Proofs for NMAC and HMAC: Security Without Collision-Resistance. In: Dwork, C. (ed.) CRYPTO 2006. LNCS, vol. 4117, pp. 602–619. Springer, Heidelberg (2006)

[5]. Bellare, M., Goldreich, O., Mityagin, A.: The power of verification queries in message authentication and authenticated encryption. Cryptology ePrint Archive, Report 2004/309 (2004), http://eprint.iacr.org/

ILIM PÁN RAWAJLANIWI HÁM INFORMACIYALARDIŃ GLOBALLASIWI TÁLIM SIPATI HÁM NÁTIYJELILIGIN ASIRIWDIŃ NEGIZI

Ayapbergenova Saltanat Shinpolatovna

Muhammed al-Xorezmiy atindag’i TITU No’kis filiali assistent oqitiwshisi

Jámiyet rawajlanıwınıń házirgi basqıshında tálim sıpatı boyınsha ótkerilip atırǵan izertlewlerdiń ulıwmalıq mashqalaları qatarına tálim ortalıǵı sıyaqlı hádiyseni izertlep shıǵıw, úyreniw máselesi birinshi orınǵa shıqtı. Alımlar tárepinen tálim ortalıǵınıń úyreniliw processinde sezilerli dárejede jetiskenliklerge erisilgen bolsada onıń táriypleri elege deyin hár túrli bolıp, kóplegen ilimiy túsiniklerdi óz ishine aladı. Hámmemizge belgili, tálim tarawı sonday bir taraw, ol turaqlı jańalanıwdı, turaqlı rawajlandırılıp barılıwın talap etedi. Sonıń ushın da hár bir dáwirde rawajlandırıwdıń ózine jarasa talapları boladı. Búgingi kúnde respublikamız tálim sisteması hám oqıtıwshıları aldında úlken wazıypa, yaǵnıy mektep oqıwshıların hár tárepleme qáliplesken, erkin

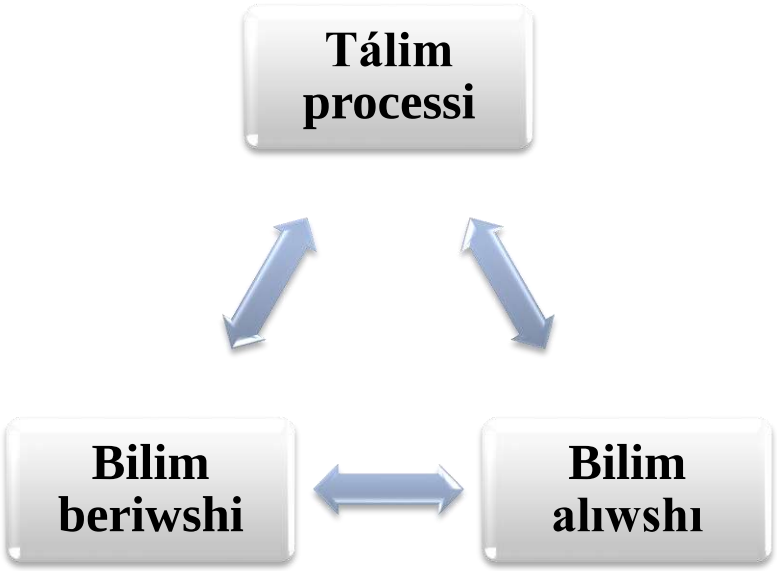
hám dóretiwshi shaxs qılıp tárbiyalaw wazıypası turıptı. Birinshi prezidentimiz Islam Karimov aytqanınday “Keleshek áwlad haqqında oylaw, salamat, bárkamal awladtı tárbiyalap jetislistiriw biziń wazıypamız”.

XX ásirde derlik pútkil oqıw nátiyjelerin úyreniwdiń reproduktiv modeli húkimranlıǵı astında rejelestiriledi, bul umtılıw hádiyseni dıqqat penen úyreniw oqıtıwshı tárepinen usınıs etilgen bolsa hám soǵan kóre pitkeriwshilerdi tayarlaw sıpatı ámelde tek ǵana onıń bilimine hám onı jetkere alıw qábiletine baylanıslı bolsa, búgingi kúnde ol qábiletine qosımsha tárizde komponentli jandasıwdı, tálim erkinligin, sheriklik hám báseki kónlikpelerin, virtual ortalıqta islewin, izertlew hám proektlestiriw qábiletin rawajlandırıw talap etilmekte.

Tálim haqqında gáp barǵanda eń dáslep onıń mánis mazmunın túsinip alıw áhmiyetli máseleniń biri esaplanadı. Tálim – insaniyat tájiriybesiniń belgili bir táreplerin yaǵnıy oqıwshılardıń social rawajlanıwınıń házirgi zaman talaplarına muwapıq dárejede bilim hám tárbiyaǵa iye bolıwın támiyinleytuǵın iskerlik esaplanadı. Oqıtıwshı tálim processinde tek ǵana bilim beriw menen shegaralanbaydı, bálki bul processte oqıtıwshı, talabaǵa tásir kórsetedi. Bul bolsa olardıń bilim alıw dárejesin jánede asıradı, nátiyjede oqıwshı tálim processiniń aktiv qatnasıwshısına aylanadı.

Tálimdegi jetiskenlikler eń dáslep oqıtıwshıǵa baylanıslı. Qániyge sıpatında óz pánin shuqır biliwi, pedagogikalıq baylanıs ustası bolıwı, psixologiyalıq-pedagogikalıq hám metodikalıq bilim hám kónlikpelerdi iyelewi, hár túrli pedagogikalıq jaǵdaylardı tez waqıt ishinde úyreniw hám bahalaw, pedagogikalıq tásir kórsetiwiniń unamlı usıl hám quralların tanlay alıw qábiletine iye bolıw kerek. Óz betinshe islew qábiletin qáliplestiriw, kásiplik qábilet sezimin, pedagogikalıq waqıya hám hádiyselerdi salıstırıw, analiz qılıw hám juwmaqlaw kónlikpelerin rawajlandırıw bulardıń barlıǵı tálim procesiniń tiykarǵı wazıypaları esaplanadı.

Tálim processi – maǵlıwmat mazmunı hámde oǵan tiyisli aktiv usılların oqıwshılardıń ózlestiriwi ushın oqıtıw hám oqıw iskerliklerıniń real baylanısıwı, sebepli baylanısı, bir-birine muwapıqlasıwı tiykarında tálimniń zvenolar, cikller formasında mákan hám zamanda háreketlenetuǵın maqsetke muwapıq shólkem wazıypası esaplanadı.

Tálimniń tiykarǵı wazıypaları shaxstı ilimiy bilimler, kónlikpe hám qábiletler menen qurallandırıwdan ibarat. Tálim insannıń biliw iskerliginiń bir túri sıpatında bir neshe mánisti bildiredi, yaǵnıy tálim alıwshılarda bilim, kónlikpe hám qábiletlerdi payda etiw, olarda dúnyaǵa kóz qaras, pikir hám isenimlerin qáliplestiriw, olardıń qábiletlerin arttırıwdan ibarat. Tálim arqalı jas awladqa insaniyat tájiriybesi arqalı toplanǵan bilimler beriledi, zárúr kónlikpe hám qábiletler, isenimler qáliplestiriledi. Tálim bilim beriwshi hám bilim alıwshılardıń birgeliktegi iskerligi bolıp, ol eki tárepleme xarakterge iye, yaǵnıy onda eki tárep oqıtıwshı hám oqıwshı aktiv túrde is alıp baradı. Bilim beriw jas awladta kónlikpe hám qábiletlerdi payda etiw, yapnıy haqıyqatlardı asha alıwına sebepshi bolatuǵın quramalı logikalıq oy-órisin, kóz-qarasın tárbiyalawdan ibarat.

Tálimniń mazmunı onıń maqsetinen kelip shıǵadı. Tálimniń mazmunı degende oqıwshılardıń oqıw processinde iyelep alıwı lazım bolǵan hámde sistemaǵa salınǵan bilim, kónlikpe hám qábiletlerdiń anıq belgilengen shegarası túsiniledi. Tálimniń mazmunı bir qatar mútájliklerdi esapqa alıw menen belgilenedi.

1. Social islep shıǵarıwdıń eń zárúrli mútájlikler, social sistemanıń qásiyetleri.
2. Mámlekettiń xalıq tálimi hám belgili bir túrdegi oqıw orınları aldına qoyılǵan maqset hám wazıypalar.
3. Oqıtıw nızamlıqlarınan kelip shıǵatuǵın hám oqıwshılardıń imkaniyatların esapqa alıwshı didaktikalıq talaplar.

1997-jıldan berli ámel qılınıp kiyatırǵan “Tálim tuwrısındaǵı nızam hám Kadrlar tayarlaw milliy baǵdarlaması” haqqındaǵı nızam ózgertilip 2020-jıl 23-sentyabrde Ózbekistan Respublikasınıń jańa “Tálim tuwrısındaǵı nızamı hám Kadrlar tayarlaw milliy baǵdarlaması” qabıl qılındı. Bul nızamda kórsetiliwinshe tálimniń mazmunı hár bir ósip kiyatırǵan jas awladtı turmısqa hám dúnyalıq demokratiyalıq jámiyet rawajlanıwı jolındaǵı joqarı dárejeli ónimli miynetine bárkamal awlad qılıp tayarlaw menen belgilenedi. Tálimniń tiykarǵı mazmunı onıń wazıypalarında tolıq sáwlendiriledi. Jańa demokratiyalıq jámiyet qurıwda tálimniń mazmunı bul jámiyet mútájliklerinen kelip shıǵıp tómendegilerge ámel qılǵan halda belgilenedi.

- ✓ Ilimiy bilimlerdiń jetekshi roli tuwrısındaǵı nızamǵa
- ✓ Insaniyattıń mádeniy-ruwxıy miyras baylıqların, ulıwma insaniy qádriyatların iyelep alıw haqqındaǵı milliy dástúr kórsetpelerine
- ✓ Tárbiyalanıwshı shaxstı bárkamal qılıp rawajlandırıw, diniy isenim, ilimiy dúnyaqarasın payda etiw
- ✓ Ilimiy turmıs penen jańa demokratiyalıq jámiyet qurılısı tájiriybesiniń baylanıslılıǵı haqqındaǵı nızamǵa
- ✓ Tálimniń bir maqsetke qaratılǵanlıǵı
- ✓ Tálim tarawındaǵı mámleketlik siyasatınıń tiykarǵı principlerine hám didaktikalıq principleriniń muwapıqlıǵına ámel qılınadı.

Jańa demokratiyalıq jámiyet qurıp atırǵan biziń mámleketimizde tálimniń mazmunın tómendegi jollar menen rawajlandırıwdı názerde tutıladı.

- Pán hám tájiriybedegi eń jańa jetiskenliklerdi súwretlew
- Ekinshi dárejeli hám artıqsha quramalastırılǵan materiallardan qutılıw
- Úyrenilip atırǵan pánler dizimin hám materiallar kólemin anıqlaw hámde oqıwshı jaslar álbette ózlestirip alıwı kerek bolǵan qábilet hám kónlikpelerdiń optimal kólemin belgilew
- Oqıw pánlerine tiyisli tiykarǵı túsiniklerdi hám jetekshi idealardı júdá anıq kóriniste súwretlew
- Oqıwshılardıń pedagogikalıq texnologiyalar, kompyuter, elektron pochta, internet hám sol sıyaqlı basqada texnologiyalar túwrısındaǵı bilimler menen qurallandırıw hámde olarda sol texnologiyalardan paydalanıw kónlikpelerin payda etiw.

Tálim mazmunı jaslardı maǵlıwmatlı qılıw, rawajlandırıw, tárbiyalaw maqsetinde maǵlıwmat mazmunınan tanlanıp, tálim processine alıp kirilgen bilim, kónlikpe hám qábiletler, xızmet usılları hámde tábiyat, jámiyet hám

oy-órisi hádiyselerin emocional bahalawǵa tiyisli qatnaslar esaplanadı. Tálim mazmunı maǵlıwmat mazmunı tiykarında tanlanadı. Tálim mazunın úyretiw hám ózlestiriw jolı menen maǵlıwmat mazmunın ámelge asırıwǵa, sol qatardan jaslardı maǵlıwmatlı qılıw, rawajlandırıw, jetilistiriw, tárbiyalawǵa qaratılǵan.

Tálimniń mazmunı tiykarınan oqıw rejesi, oqıw dástúri hám sabaqlıqlardan ibarat.

Oqıw rejesi – dep oqıtılatuǵın pánler, oqıtıw ushın ajıratılǵan saǵatlar hám oqıw jılınıń dúzilisin belgilep beriwshi mámleketlik húJjetke aytıladı.

Oqıw rejesi – barlıq ulıwma bilim beriw mekteplerinde sózsiz ámel qılınıwı lazım bolǵan mámleketlik húJjet esaplanadı. Onda klasslar boyınsha úyreniliwi lazım bolǵan oqıw pánleri hám sol pánler ushın ajıratılǵan oqıw saǵatları kórsetilgen boladı.

Oqıw dástúri – oqıw rejesi tiykarında islep shıǵıladı. Oqıw dástúri hár bir oqıw pániniń oqıtıw ushın ajıratılǵan bilim kólemi, sisteması hám idealıq siyasiy baǵdarların anıqlap beretuǵın mámleketlik húJjet esaplanadı. Oqıw dástúrinde oqıw jılı dawamında hár qaysı klassta óz aldına pánler boyınsha oqıwshılarǵa beriletuǵın ilimiy bilim, kónlikpe hám qábiletlerdiń kólemi belgilep beriledi. Dástúrde hár qaysı oqıw pánlerdiń mazmunı izbe-izlik penen kórsetiledi hám belgili bir temalar arqalı kórsetiledi. Belgili bir tema boyınsha oqıwshı ózlestiriliwi kerek bolǵan bilim kónlikpe hám qábiletlerdiń túsindirmesi beriledi.

Sabaqlıq - oqıw processiniń zárúrli bólimi esaplanadı. Kóp waqıtlardan berli ol oqıtıwdıń eń tiykarǵı quralı esaplanar edi. Hár bir oqıw pániniń mazmunı sabaqlıqta tolıq túsindiriledi. Sabaqlıq hár bir pánge tiyisli ilimiy bilim tiykarların dástúrge hám didaktika talaplarına muwapıq tárizde bayan etiwshi kitap esaplanadı.Sabaqlıq tiykarınan tómendegi talaplarǵa ámel qılǵan halda jaratıladı.

- Sabaqlıqta berilgen ilimiy bilimler klasstaǵı oqıwshılardıń jas ózgesheliklerine qaray mas keliwi kerek.
- Sabaqlıqta túsindirilgen ilimiy bilimlerdiń teoriyalıq tiykarı ideaları sistemalı hám izbe-iz bolıwı talap etiledi. Olar turmıs penen baylanısqan isenimli bolıwı lazım.
- Teoriyalıq bilimler islep shıǵarıw ámeliyatı menen birgelikte berilgen bolıwı lazım.
- Sabaqlıqta temalar ápiwayı tilde jazılıwı hámde tiyisli qaǵıyda hám túsindirmeler berilgen bolıwı kerek. Sabaqlıq ishindegi hám mazmunındaǵı súwretlerdiń bezetiliwi oqıwshınıń jasına mas keliwi pánniń xarakterine tiyisli túrde sáykes bolıwı kerek.

Tálim – tálim alıwshıǵa arnawlı túrde tayarlanǵan qániygelikler járdeminde bilim beriw hám olardaǵı kónlikpe hámde qábiletlerdi qáliplestiriw processi bolıp, insannıń shaxs sıpatında turmısqa hám miynetke sanalı tárizde tayarlaw quralı esaplanadı. Tálimniń jetekshi elementi eń dáslep maqset esaplanadı. Oqıtıwshı oqıw processiniń balalar menen ózara tásiriniń joqarı nátiyjelerin kóz aldına keltiredi.

Tálimniń eń dáslepki maqseti tálim alıwshını oqıtıp bilim beriwden ibarat. Sonıń menen birge shańaraq, islep shıǵarıw hám basqa tarawlarǵa informaciya jetkeriw wazıypasın atqaradı. Ulıwmalıq hám baslı maqsetler balalarǵa bilim, kónlikpe hám qábiletlerdiń barlıq oqıwshılardıń aqılıy imkaniyatların iske salıwshı maqsetlerdi qoyadı. Oqıtıwshı óz aldına hár dayım bilimlerdi iyelewge qaratılǵan jeke anıq maqsetlerdi qoyadı. Ulıwmalıq hám jeke maqsetler menen birge oqıw processinde qosımsha maqsetlerde bar. Yaǵnıy, shaxstı rawajlandırıw, joqarı tárbiyalı nátiyjelerge erisiw. Maqsetlerdiń ruwxıy-pedagogikalıq áhmiyeti sonnan ibarat, oqıtıwshınıń dóretiwshilik kúshlerin mobiizatciya qıladı hám tálim processin shólkemlestiredi.

Oqıwshılardıń ózara tásiri hám nátiyjeliligin asırıp, bir qansha nátiyjeli mazmun, metodlar, jumıs formaların názerde tutadı. Eger maqsetlerdi oqıw processinde tek ǵanan oqıtıwshı emes, bálki oqıwshıda túsine alsa maqsetke erisiw bir qansha ańsatlasadı. Kóplegen mektepler ámeliyatın analizlegende nátiyje sonnan ibarat boladı, yaǵnıy tálimniń tiykarǵı maqset hám wazıypaları tómendegi baǵdarlar arqalı oqıw-tárbiya processiniń ulıwmalıq wazıypaları shegarasında qáliplesedi.

Tálim beriw – tálim alıwshınıń intellektual dárejesin rawajlandırıwǵa qaratılǵan pedagogikalıq iskerlik bolıp, insannıń aqılıy iskerligin rawajlandırıw processi esaplanadı. Tálim beriw tálim alıwshılardıń oqıw – oqıtıw processiniń mazmun-mánisin sanalı tárizde ańlap jetiwleri arqalı ámelge asırıladı.

Tálim mazmunı insandı oqıtıw processinde iyelewi kerek bolǵan bilim, kónlikpe hám qábiletler kólemi hám xarakterin payda etedi. Tálim mazmunı belgilengen maqsetke muwapıq tárizde jóneliske hám baǵdarǵa iye boladı. Ol tiyisli normativ hújjetler yaǵnıy, tálim standartları, oqıw reje, dástúrler formasında rásmiylestirilip ornatılǵan tártipte tasıyıqlanadı. Tálim mazmunı tuwrı belgileniwi hámde oǵan zárúr ózgerisler kirigiziliwi, jańalanıp barılıw imkaniyatları názerde tutılıwı lazım. Belgilengen mazmun tiykarında oqıw pánleri, oqıw saǵatları, shınıǵıw túrleri hám sol sıyaqlılar anıqlanadı.

Tálim sıpatı – bul tálim processiniń túrli qatnasıwshıların oqıw mekemesi tárepinen kórsetilgen ttálim xızmetlerinen qanıǵıw dárejesi

yamasa tálimde qoyılǵan maqset hám wazıypalarǵa erisilgenlik dárejesi. Sapa kategoriyası insannıń obiektiv reallıqtı biliwdegi belgili bir basqıshtı ańlatadı. Biliw processiniń dáslepki basqıshında obiekt subiekt aldında óziniń ayırım yáki bir neshe qásiyeti menen payda boladı. Óz náwbetinde sezimlik biliwde sapa kóplegen qásiyetlerdiń toplamı tárizinde óz kórinisin tabadı. Talap etilgen dárejedegi tálim sıpatına belgili bir social pedagogikalıq sistema arqalı erisiw múmkin. Bul sistema tómendegi bólim sistemalarınan dúziledi. Mámleketlik tálim standartı (MTS), bolajaq qániygelerdiń normativ modeli, tálim sıpatın bahalaw normaları hám kórsetkishleri hámde monitoringi.

Arnawlı mániste tálim alıwshı tálim beriwshi dárejesinde tálim sapası bul turaqlı túrdegi ólshemler tiykarında bilim beriwshi hám bilim alıwshılardıń ózara qatnasın, bilim alıwshılardıń iskerligi, bilimlendiriwdiń nátiyjeleriniń tálim tarbiyaǵa sáykesligin belgilewshi dáreje esaplanadı.

Ulıwma mániste tálim alıwshı hám tálim mekemesi dárejesinde tálimniń sapası – bul sistemalı hám kvalimetrik kórinislerde turaqlı túrde ólshemler tiykarında anıqlanatuǵın tálim-tárbiya nátiyjeleriniń sáykeslik dárejesi esaplanadı.

Paydalanilg'an a'debiyatlar

1. Aripov M. Informatika va informatsion texnologiyalar Oliy óquv yurti talabalari uchun darslik. T. 2005 y.
2. Zakirova F.M "Elektron oqıw-metodikalıq toplamlar hám tálim resursların jaratıw metodikası" T.2010
3. Taylaqov N., Allambergenova M. İnteraktiv óquv majmualarni yaratish bosqichları // Xalq tálimi. – Toshkent, 2010. 2-son.[24-27 bet].

ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ: ВЫЗОВЫ, ПРЕИМУЩЕСТВА И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аймуратов.А.Қ *(ТУИТ Нукусский филиал)* *aydosgaya3374@gmail.com +99893 394 28 81*

Абдиганиев.Ш.У (ТУИТ Нукусский филиал)

shoxan_a@mail.ru +998 91 388 23 58

Аннотация:

Цифровые технологии в образовании - актуальная тема для современных образовательных процессах. Сегодня внедрение цифровых технологий в образование приобретает все большее значение как вызов современному миру и ответ на требования сегодняшних учащихся. От онлайн-обучения и интерактивных учебных платформ до виртуальной и дополненной реальности - цифровые технологии привносят инновации и

изменения в процесс обучения. В этой статье анализируются некоторые ключевые аспекты использования цифровых технологий в образовании, а также трудности и ожидания, связанные с этим процессом. В современной быстро меняющейся образовательной среде понимание и эффективное использование цифровых технологий в образовании крайне важно для учебных заведений и студентов.

Ключевые слова: *цифровые технологии, образование, онлайн-обучение, интерактивные учебные платформы, виртуальная реальность, дистанционное образование, эффективность обучения,современные тенденции, инновации в образовании, этические аспекты*

Введение

В нынешнем мире цифровые технологии становятся неотъемлемой частью нашей повседневной жизни и оказывают глубокое влияние на многие сферы, в том числе и на образовательную. В век информационных технологий, связанный с развитием Интернет, образовательные организации и учебные программы сталкиваются с необходимостью адаптироваться к меняющимся требованиям и возможностям цифрового мира.

Цифровизация образования выходит за рамки простого использования компьютеров и интерактивных досок. Это преобразование обучения путем интеграции различных цифровых инструментов, от онлайн-платформ и мобильных приложений до средств виртуальной реальности и искусственного интеллекта. Эта эволюция образования ставит перед организациями и преподавателями множество новых задач и возможностей.

В контексте глобальных изменений в образовании важно лучше понимать, как цифровые технологии влияют на процесс обучения и как их лучше использовать для достижения образовательных целей. В данной статье представлен обзор современного состояния и важности использования цифровых технологий в образовании, определены их преимущества, текущие тенденции и проблемы, с которыми сталкивается образовательное сообщество.

Далее рассматривается история цифровых технологий в области образования, выявляются их преимущества, обсуждаются современные тенденции, описываются существующие проблемы, возникающие при внедрении инноваций цифровых технологий в образовательный процесс. В заключение делаются выводы о важности темы и даются соответствующие рекомендации для успешной интеграции цифровых технологий в современное образование.

История развития цифровых технологий в образовании

С появлением первых персональных компьютеров в 1970-х годах учебные заведения начали активно практиковать использование электронных устройств в образовательных целях. В этот период также появилось первое специализированное образовательное программное обеспечение, в том числе программы для чтения, письма и арифметики для детей.

В 1980-х годах компьютеры получили широкое применение в школах и университетах, и использование цифровых технологий в образовании стало повсеместным. Образовательные программы стали более интенсивными и предоставляли учащимся возможность работать с учебным материалом более интересными и увлекательными способами.

Наиболее значительные изменения произошли в развитии Интернета и мобильных технологий в конце 20-го и начале 21-го веков. Интернет создал новые возможности для дистанционного обучения. Студенты могут учиться где угодно и когда угодно с помощью онлайн-курсов и образовательных платформ.

Обучение стало более доступным благодаря развитию мобильных устройств. Мобильные образовательные приложения и игры позволяют учащимся получать знания и развивать навыки в игровом формате, что делает обучение более увлекательным и эффективным.

Быстрое развитие цифровых технологий в образовании продолжается и беспрецедентно. Некоторые из новых технологий, которые используются в образовании, — это виртуальная и дополненная реальность, искусственный интеллект и платформы адаптивного обучения. Эти технологии меняют способ обучения учащихся и делают обучение более интересным и приятным.

«Цифровые технологии в образовании со временем развивались и развивались, поскольку образовательное сообщество стремится улучшить процесс обучения и идти в ногу с меняющимся технологическим ландшафтом».

Преимущества использования цифровых технологий в образовании

Использование цифровых инструментов в образовании повышает качество обучения и делает его более соответствующим потребностям современного информационного общества. Эти технологии предлагают различные инструменты и ресурсы, которые революционизируют обучение и улучшают качество обучения как для учащихся, так и для учителей. Давайте рассмотрим ключевые преимущества цифровизации в образовании:.

1. Расширение доступности образования:

- Цифровые технологии разрывают географические и временные барьеры, делая образование доступным в любое время и в любом месте. Онлайн-платформы и дистанционные курсы позволяют студентам из разных уголков мира получить качественное образование, не выходя из дома.

- Мобильные приложения и интерактивные учебные ресурсы обеспечивают ученикам гибкость в обучении, позволяя им изучать материалы в удобное для них время и темп.

2. Индивидуализация обучения:

- Цифровые платформы предоставляют возможность создания персонализированных образовательных программ, учитывающих уникальные потребности и уровень подготовки каждого студента. Адаптивные алгоритмы позволяют адаптировать учебный материал к индивидуальным способностям и темпу обучения каждого ученика.

- Студенты могут выбирать курсы и материалы, которые соответствуют их интересам и карьерным целям, что способствует более глубокому и эффективному усвоению знаний.

3. Развитие критического мышления и навыков проблемного решения:

- Интерактивные учебные приложения, виртуальные симуляции и игровые элементы помогают стимулировать активное мышление и учебный интерес учащихся.

- Решение задач и проблем в виртуальных средах обучения развивает критическое мышление, логическое мышление и навыки проблемного решения, что является важным компонентом современного образования.

4. Повышение мотивации и эффективности обучения:

- Использование цифровых технологий делает учебный процесс более интересным и увлекательным для студентов, что способствует повышению их мотивации и учебной активности.

- Возможность получения немедленной обратной связи позволяет студентам отслеживать свой прогресс и вносить коррективы, что улучшает качество обучения и повышает эффективность учебного процесса.

5. Подготовка к современным требованиям рынка труда:

- Цифровые технологии в образовании обучают студентов не только предметным знаниям, но и ключевым навыкам, необходимым для успешной карьеры в современном информационном обществе, таким как навыки работы с компьютером, коммуникационные навыки и управление информацией.

6. Экономия времени и ресурсов:

- Внедрение цифровых технологий позволяет оптимизировать процессы обучения и управления учебными ресурсами, что приводит к экономии времени и ресурсов для образовательных учреждений и студентов.

Использование цифровых инструментов в образовании может улучшить процесс обучения и повысить его ценность. Преимущества цифровых технологий в образовании подчеркивают важность их включения в современную среду обучения и их вклад в оснащение учащихся навыками, необходимыми для решения проблем современного мира.

Текущие тенденции в использовании цифровых технологий в образовании

Цифровые инновации уже не являются редкостью в сфере образования, они становятся неотъемлемой частью учебного процесса. Это обусловлено как общим технологическим прогрессом, так и изменениями в самом образовательном процессе. Рассмотрим подробно основные тенденции в применении цифровых инноваций в современном образовании:

- Онлайн-обучение и дистанционное образование:

Онлайн-обучение и дистанционное обучение стали нормой в образовательном процессе, особенно с учетом последних изменений, вызванных пандемией COVID-19. Платформы электронного обучения, такие как Coursera, edX и Khan Academy, предлагают широкий спектр курсов, доступ к которым можно получить из любой точки мира и в любое время. Студенты могут выбирать курсы в соответствии со своими интересами и программами, что делает образование более гибким и доступным. Тенденция к дистанционному обучению также способствовала созданию виртуальных университетов и онлайн-школ, демократизируя доступ к высшему образованию.

- Использование интерактивных учебных платформ:

Интерактивные учебные платформы играют важную роль в процессе обучения, обогащая его различными формами контента и методами взаимодействия. Такие платформы, как Moodle, Blackboard и Canvas, предоставляют преподавателям и студентам возможность общаться, сотрудничать, обмениваться учебными материалами и проводить занятия в виртуальном пространстве. Эти платформы позволяют создавать интерактивные задания, тесты, дискуссионные форумы и другие инструменты, способствующие активному участию студентов и повышению эффективности обучения.

- Применение виртуальной и дополненной реальности в обучении:

Виртуальная и дополненная реальность представляют собой инновационные технологии, которые открывают новые возможности в образовании. Виртуальная реальность позволяет создавать иммерсивные образовательные среды, где студенты могут взаимодействовать с виртуальными объектами и сценариями, в то время как дополненная реальность обогащает реальный мир виртуальными элементами, такими как трехмерные модели и анимации. Применение этих технологий в образовании позволяет создавать интерактивные уроки и симуляции, которые обогащают учебный процесс и делают его более привлекательным и понятным для студентов.

Цифровые технологии в образовании продолжают развиваться и инновировать, открывая новые возможности для обучения и повышения качества образования. Их интеграция в учебный процесс становится все более важной и актуальной в контексте современного образовательного ландшафта.

Заключение:

Цифровые технологии в образовании представляют собой не только инструмент для улучшения образовательного процесса, но и вызов, который требует внимательного рассмотрения социокультурных, этических и педагогических аспектов. Несмотря на потенциальные преимущества, внедрение цифровых технологий в образование требует баланса между доступностью, конфиденциальностью данных, этикой использования и влиянием на социокультурную среду.

Важно учитывать разнообразие потребностей и возможностей студентов, чтобы обеспечить равный доступ к образованию для всех. Это требует разработки гибких и инклюзивных образовательных практик, которые учитывают индивидуальные особенности и потребности каждого студента.

При правильном подходе и соблюдении соответствующих стандартов и норм использования, цифровые технологии могут стать мощным инструментом для повышения качества образования, развития цифровой грамотности и подготовки студентов к вызовам современного мира.

Список Литератур

1. Халин В. Г., Чернова Г. В. Цифровизация и ее влияние на российскую экономику и общество: преимущества, вызовы, угрозы и риски //Управленческое консультирование. – 2018. – №. 10 (118). – С. 46-63.

2. Бутина Е. А. Цифровизация образовательного пространства: риски и перспективы //Профессиональное образование в современном мире. – 2020. – Т. 10. – №. 2. – С. 3695-3701.

3. Маниковская М. А. Цифровизация образования: вызовы традиционным нормам и принципам морали //Власть и управление на Востоке России. – 2019. – №. 2 (87). – С. 100-106.

4. Мамаджанова С. В. ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ.

5. Д. Х. Турдышов, Д. А. Кутлимуратова, & Н. С. Мухиятдинов. (2023). ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБУЧЕНИИ ДЛЯ ОЦЕНИВАНИЯ СТУДЕНТОВ. *QUALITY OF TEACHER EDUCATION UNDER MODERN CHALLENGES*, *1*(1), 588–592. Retrieved from https://uzresearchers.com/index.php/IFTE23/article/view/385

6. Мухятдинов Н. С. и др. ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ЕГО РОЛЬ В ОБРАЗОВАНИИ //CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY AND COMPUTER SCIENCES. – 2022. – Т. 3. – №. 10. – С. 67-68.

7. Сеитназаров К. К., Мухиятдинов Н. С. ПРИМЕНЕНИЕ НЕЧЕТКОЙ ЛОГИКИ В СИСТЕМАХ ОБНАРУЖЕНИЯ АНОМАЛИЙ ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ.

ВЛИЯНИЕ ИНФОРМАТИКИ И НАУКИ НА ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Туреniязова Асия Ибрагимовна-к.ф.-м.н, доцент Нукусского филиала Ташкентского университета информационных технологий (НФТУИТ) **Абилжанова Маншук Абылаевна, Спришевский Кирилл Владимирович**-Студенты факультета Компьютерный Инжиниринг НФТУИТ

Аннотация. В данной статье исследуется влияние информатики и науки об информационных технологиях на процесс внедрения научных инноваций в практику. Основной целью работы является выявление роли информационных технологий в оптимизации процесса инновационного развития и формулирование практических рекомендаций по улучшению данного процесса.

Ключевые слова. Информатика, научные инновации, технологии, наука.

Введение. Современное общество находится в постоянном поиске новых путей развития и совершенствования. Ключевым двигателем этого процесса является наука, особенно в контексте научно-инновационных технологий. Внедрение новых научных разработок и инноваций в повседневную практику требует эффективных инструментов и подходов. В этом контексте информатика и наука об информационных технологиях

играют ключевую роль, обеспечивая не только техническую базу для реализации инноваций, но и методологическую основу для их эффективного внедрения.

Однако, несмотря на значительные успехи в области информационных технологий, процесс внедрения научно-инновационных разработок в практику часто сталкивается с различными препятствиями и вызовами. Понимание роли информатики и науки об информационных технологиях в этом контексте становится ключевым для разработки эффективных стратегий и методов, способствующих успешному внедрению инноваций.

Цель данной статьи состоит в анализе роли и значения информатики и науки об информационных технологиях в процессе внедрения научно-инновационных технологий в практику. В рамках исследования будут рассмотрены основные проблемы и вызовы, с которыми сталкиваются ученые, инженеры и представители промышленности при внедрении инноваций, а также предложены рекомендации для их преодоления. [1], [2]

Данное исследование является актуальным, поскольку его результаты могут помочь не только улучшить понимание процесса внедрения инноваций, но и способствовать развитию эффективных стратегий в области науки и технологий.

Методология. Для достижения цели исследования, которая заключалась в изучении влияния информатики и науки об информационных технологиях на внедрение научных и инновационных разработок в практику, был выбран комплексный методологический подход.

В начале проводился анализ существующих исследований и литературы по данной теме. Рассматривались основные тенденции и проблемы, связанные с ролью информатики в этом процессе.

Для дополнительной иллюстрации исследования собирались и анализировались статистические данные о текущем состоянии научно-инновационных технологий и информационных технологий. Особое внимание уделялось анализу успешных и неудачных примеров внедрения научных инноваций, где использовались информационные технологии. [2], [3]

Наконец, на основе собранных данных и анализа были выработаны рекомендации и выводы о том, как можно улучшить процесс внедрения научно-инновационных технологий с помощью информатики и науки об информационных технологиях.

Результаты. После проведения всестороннего анализа, который включал обзор литературы, экспертные интервью, анализ статистических данных и изучение конкретных примеров, был сделан ряд важных выводов.

Прежде всего, было установлено, что информатика и наука об информационных технологиях играли достаточно весомую роль в процессе внедрения научно-инновационных технологий. Они не только обеспечили техническую основу для внедрения инноваций, но и сыграли важную роль в методологическом аспекте этого процесса.

Были выявлены основные проблемы, с которыми сталкивались специалисты при внедрении новых технологий. Среди них были сложности с интеграцией новых разработок в существующие процессы, дефицит квалифицированных кадров и ограниченность ресурсов.

На основе собранных данных были сформулированы рекомендации для улучшения процесса внедрения научно-инновационных технологий. Среди предложенных мер было укрепление сотрудничества между научным сообществом и промышленностью, расширение образовательных программ в области информационных технологий и исследований, а также увеличение инвестиций в научные разработки.

Обсуждение. В ходе обсуждения ключевых аспектов и проблем, выявленных в ходе исследования, стало очевидно, что информатика и наука об информационных технологиях имели важное место в процессе внедрения научно-инновационных технологий. Однако было замечено, что успешное внедрение этих технологий часто сталкивалось с различными препятствиями, такими как ограниченные ресурсы и нехватка квалифицированных кадров. В контексте обсуждения акцент был сделан на возможных стратегиях для преодоления этих проблем и создания благоприятной среды для внедрения инноваций.

Дополнительно была отмечена важность дальнейшего сотрудничества между учеными, инженерами и представителями промышленности в области научно-инновационных технологий. Государственная поддержка также была обсуждена как ключевой фактор в развитии этой области. [4]

Наконец, в ходе обсуждения был рассмотрен вопрос о том, какие дополнительные исследования и инициативы могут быть предприняты для улучшения процесса внедрения научно-инновационных технологий. Это включало в себя разработку новых методов и подходов, а также исследование потенциальных рисков и преимуществ внедрения новых технологий.

Заключение. В заключении можно сделать вывод о важной и значимой роли информатики и науки об информационных технологиях в процессе внедрения научно-инновационных технологий в практику. Эти области не только обеспечили техническую базу для реализации инноваций, но и играли ключевую роль в организации процесса их внедрения. В ходе исследования были выявлены проблемы, такие как сложности с интеграцией новых технологий и нехватка квалифицированных кадров. Однако, дальнейшее сотрудничество между учеными и представителями промышленности, а также активная государственная поддержка могли способствовать решению этих проблем и улучшению процесса внедрения инноваций. Рекомендации, выдвинутые в исследовании, направлены на укрепление сотрудничества и увеличение инвестиций в эту область, что в конечном итоге могло сделать процесс внедрения научно-инновационных технологий более эффективным и успешным.

Список использованной литературы

1. Tureniyazova A. I., Sprishevskiy K. V. On the possibilities of using artificial intelligence in higher education. International Scientific Conference "Information technologies and management in higher education and sciences". Part 3. - Ferghana, November 28, 2022 – P.213-217 https://doi.org/10.30525/978-9934-26-277-7-234

2. Sprishevskiy K. V., Tureniyazova A.I. Analysis of possibilities and prospects for development of cloud computing. Journal "Science and education in Karakalpakstan". #4/2, 2022. P.147-149.

3. Смирнова, А. И., & Козлов, В. П. (2019). Информационные технологии и научные инновации: кейс-стади из биотехнологической отрасли. Журнал технологических инноваций, 5(1), 78-91.

4. Григорьев, О. А., & Соколов, К. К. (2017). Влияние информационных технологий на инновационную деятельность: доказательства из мета-анализа. Исследования информационных систем, 28(4), 789-806.

IT ta'limida Matlab dasturidan foydalanish ko'nikmalari

Yadgarov Sherzod Abdullaevich, *TATU Nukus filiali o'qituvchisi*

Karimova Aykerim Otesinovna, *TATU Nukus filiali o'qituvchisi*

MATLAB - The MathWorks Inc tomonidan ishlab chiqilgan (MATrix LABarotatory - MATRIX LABORATORY uchun qisqartma). MATLAB muhandislik va ilmiy hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun interaktiv tizimdir. Bugungi kunda MATLAB dan dunyoning 70 dan ortiq yetakchi universitetlarida, NASA, Los-Alamos milliy laboratoriyasi, Stenford tadqiqot instituti va boshqalar kabi mashhur tadqiqot markazlarida foydalanilmoqda [1-2].

MATLAB kuchli matematik apparatlarni birlashtiradi, bu sizga murakkab muammolarni tashqi protseduralarni chaqirmasdan hal qilish imkonini beradi, xususan, echimlarni topishga imkon beradi:

■ chiziqli va chiziqli bo‘lmagan algebraik tenglamalar va tizimlar;

■ Differensial tenglamalar uchun Koshi masalasi va chegaraviy masala;

■ qisman differentsial tenglamalar;

■ statistik ma’lumotlarni qayta ishlash vazifalari (statistik parametrlarni hisoblash, interpolyatsiya, yaqinlashtirish, tekislash va boshqalar);

■ chiziqli algebra masalalari (matritsalar va vektorlar bilan amallar);

■ funktsional bog‘liqliklarning ekstremallarini qidirish vazifalari.

MATLAB foydalanuvchiga axborotni grafik tasvirlashning kuchli vositalarini taqdim etadi (bir o‘zgaruvchiga bog‘liq funksiyalarni vizuallashtirish, qutbli chizmalar, sirt chizmalari, sath chiziqlari xaritalari, vektor maydonlari va boshqalar). Paket animatsiya vositalari bilan jihozlangan, bu dinamikada matematik modellarning vaqtinchalik evolyutsiyasini ko‘rib chiqishga imkon beradi. Bundan tashqari, MATLABda simvolli hisob-kitoblarni amalga oshiradigan integral matematik apparat mavjud [3].

MATLAB ning hisoblash quvvati uning kiritish tilini o‘rganish va o‘zlashtirish qulayligi bilan uyg‘unlashgan bo‘lib, uni to‘g‘ridan-to‘g‘ri bajarish tamoyilini hisobga olgan holda Python dasturlash tili bilan solishtirish mumkin. Aslida MALAB ilmiy va texnik hisob-kitoblar uchun yuqori darajadagi dasturlash tilidir. U matematikaning hozirda ma’lum bo‘lgan deyarli barcha usullarini o‘z ichiga oladi [4].

MATLAB paketi bilan ishlash asoslari, jumladan grafik foydalanuvchi interfeysida:

- hisob-kitoblarga misollar keltiriladi;

- bitta o‘zgaruvchiga bog‘liq bo‘lgan funktsiyalarni vizualizatsiya qilish vositalari;

- 3D vizualizatsiya vositalari;

- chiziqli algebraning tipik masalalarini yechish uchun o‘rnatilgan asboblar;

- simvolli hisob-kitoblarni bajaradigan funktsiyalar;

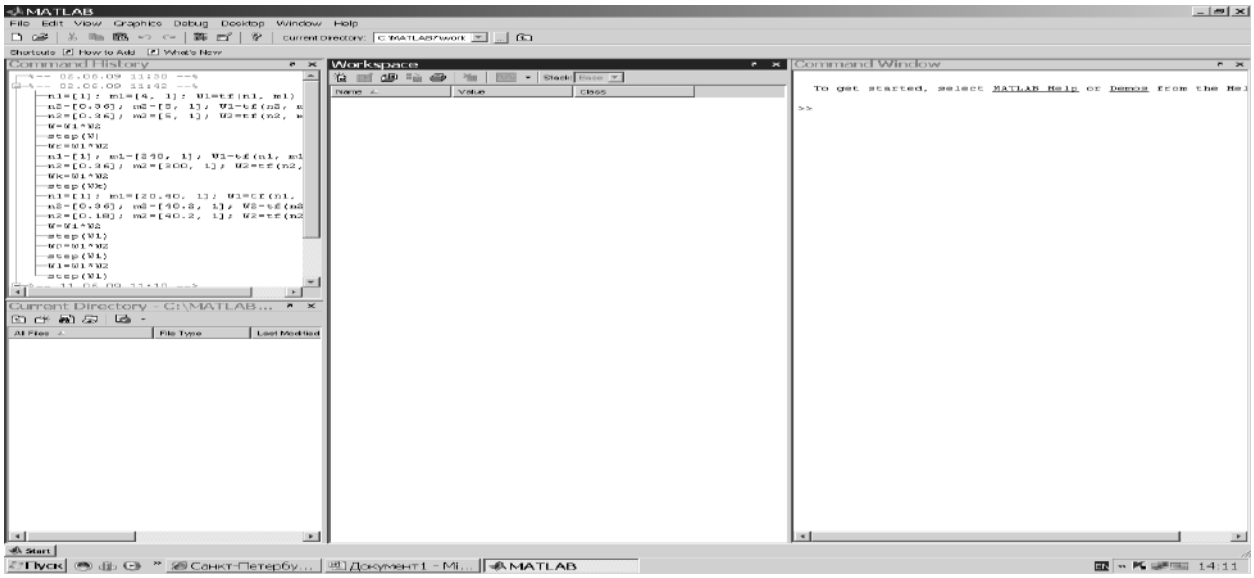
- M-tilida dasturlash asoslari va foydalanuvchining grafik interfeysini yaratish texnologiyalarini (Graphics Unit Interface - GUI) amalga oshiradi. Bundan tashqari, biz MATLAB dasturidan eksperimental ma’lumotlarni qayta ishlash, qat’iy belgilangan zaryadlar tizimi yaratgan elektrostatik maydonni hisoblash va vizuallashtirish, shuningdek, fraktal obyektlarni qurishda foydalanish misollarini ham bajara olishi alohida e’tiborga molik [3].

Grafik foydalanuvchi interfeysi

MATLAB GUI quyidagi nomlarga ega 4 ta oynadan iborat: Ish maydoni, Buyruqlar oynasi, Buyruqlar tarixi, Joriy katalog (1.1-rasm) [1].

Ish maydoni oynasi ma’lum bir seansda ishlatiladigan o‘zgaruvchilarni saqlaydigan kompyuter xotirasining ajratilgan maydoni holatini ko‘rsatish uchun ishlatiladi.

Buyruqlar oynasi - bajariladigan buyruqlar kiritiladigan va hisoblash natijalari ko‘rsatiladigan asosiy oyna.

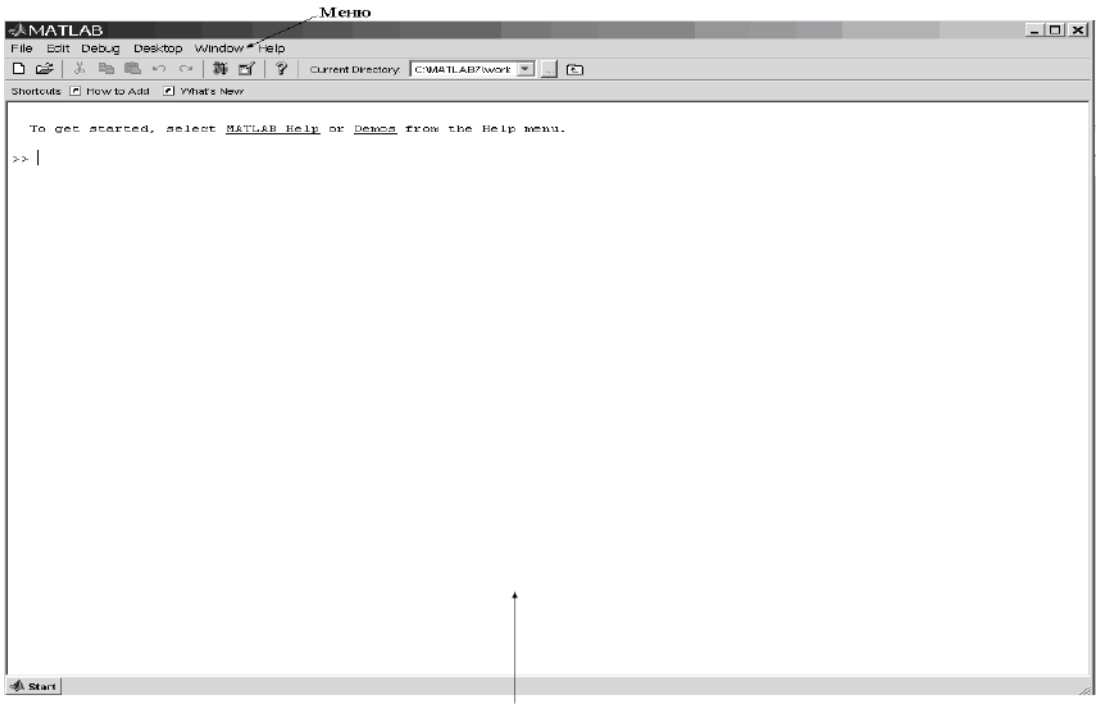
Rasm. 1. 1. Matlab paketining foydalanuvchi interfeys grafigi

Command History oynasi mavjud buferda oldin paketda bajarilgan buyruqlarni saqlanganligini ko‘rsatish uchun foydalaniladi.

Current Directory oynasi joriy katalogda joylasjtirilgan fayllar va ro‘yxatlarni ko‘rsatish uchun ishlatiladi.

Oynalarni boshqarish uchun Windows operatsion tizimining standart uskunalari ishlatiladi. Ayni paytda foydalanuvchiga ko‘rinishi nomaqbul bo‘lib tuyulgan oynalarni yopish uchun **View** buyrug‘i ishlatiladi. Rasmiy paket bilan ishlash tajribasi shuni ko‘rsatadiki, kompyuter ekranida bir vaqtning o‘zida Workspace, Command Window, Command History oynalari ko‘rsatilganda grafik interfeysning shakli ishlash uchun eng qulaydir.

Command Window oynasining tuzilmasi, menyular qatori, asboblar paneli, ishchi soha va holatlar qatoridan iborat (rasm.1.2).

rasm. 1. 2. Command Window oynasi tuzilmasi

Command Window oynasining ish maydonida belgi bilan belgilangan buyruq kiritish qatori mavjud bo‘lib, unda siz birgalikda ifodani tashkil etuvchi raqamlar, o‘zgaruvchilar nomlari va operatsiya belgilarini kiritishingiz mumkin. O‘zgaruvchilar nomlari harf bilan boshlanib, harflar, raqamlar va tinish belgilaridan iborat bo‘lishi kerak. MATLAB o‘zgaruvchilar nomlarida 31 tagacha belgilarni taniydi va katta-kichik harflar ishlatiladi. Amallarning eng oddiy belgilari arifmetik amallarning taniqli belgilari + va -. = belgisi tayinlash operatoriga mos keladi [4]. “Enter” tugmasini bosish MATLAB uchun kiritilgan buyruqni bajarish va natijani ekranga chiqarish vazifasi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Полово А.М., Бутусов П.Н. MATLAB для студентов. – СПб.: БХВ - Петербург, 2005. – 320 с.

2. Амос Гилат MATLAB. Теория и практика. 5-е изд. / Per. s angl. Smolentsev N. K. – M.: DMK Press, 2016. – 416 c: il.

3. Анурфиев И.Е, Смирнов А.Б, Смирнова Е.Н. MATLAB 7. – СПб: БХВ -Петербург, 2005. – 1104 с.

4. Плохотников К.Е. Вычислительные методы. Теория и практика в среде MATLAB: курс лекции. – М.: Горячая линия телеком, 2013. – 496 с.

TA’LIM JARAYONIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI QO‘LLASH

A.P. Jumamuratov, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti, (PhD),

Maqola ta’lim jarayonida axborot texnologiyalarining (AT) integratsiyasi va qo‘llanilishini tahlil qilinadi. Ushbu ishda, ATning ta’lim sifatiga, o‘qitish samaradorligiga va talaba faolligiga qanday ijobiy ta’sir ko‘rsatishi batafsil ko‘rib chiqiladi. Elektron o‘quv resurslari, virtual laboratoriyalar, masofaviy ta’lim, ta’lim boshqaruvi tizimlari (LMS), interfaol darslar va ta’limda ma’lumotlar tahlili kabi asosiy qo‘llanma va texnologiyalar muhokama qilinadi. Maqola, axborot texnologiyalarining ta’lim jarayonida qanday qilib ta’lim sifatini yaxshilashi, o‘qitish jarayonini qulaylashtirishi va talabalar tajribasini boyitishi mumkinligini o‘rganadi.

Axborot texnologiyalarining (AT) ta’lim jarayoniga integratsiyasi, o‘qitish va o‘rganish metodlarini tubdan o‘zgartirib, zamonaviy ta’lim muhitini shakllantirmoqda. Bu integratsiya, ta’lim sifatini yaxshilash, ta’lim materiallariga kirish imkoniyatlarini kengaytirish va o‘qitish jarayonini samaraliroq qilish imkonini beradi. Bugungi kunda AT, o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni kuchaytirish, o‘qitish metodlarini boyitish va ta’lim jarayonini yanada interfaol qilish orqali ta’limning barcha darajalarida muhim rol o‘ynaydi.

Ta’lim jarayonida ATni qo‘llash, elektron o‘quv resurslari, virtual laboratoriyalar, masofaviy ta’lim, ta’lim boshqaruvi tizimlari (LMS), interfaol darslar va ta’limdagi ma’lumotlar tahlili kabi turli yondashuvlar orqali amalga oshiriladi. Ushbu texnologiyalar, talabalarga bilimlarni chuqurroq tushunishlariga va o‘zlashtirishlariga yordam beradi, shuningdek o‘qituvchilarga o‘quv materiallarini samarali taqdim etish va talabalar bilan yanada yaxshi aloqa o‘rnatish imkonini beradi.

Ta’lim jarayonida axborot texnologiyalarini qo‘llash, ta’lim sifatini yaxshilash va ta’lim berish jarayonini samarali va interfaol qilishga yordam beradi. Bu borada quyidagi asosiy yondashuvlar qo‘llaniladi:

Elektron o‘quv resurslari: Elektron darsliklar, onlayn ma’ruzalar, video darslar va interfaol o‘quv materiallari orqali o‘quv jarayonini boyitish.

Virtual laboratoriyalar: Amaliy mashg‘ulotlar va tajribalarni virtual laboratoriyalar orqali o‘tkazish, bu orqali talabalarga turli xil real vaziyatlarni model qilish va sinab ko‘rish imkoniyatini berish.

Masofaviy ta’lim: Onlayn darslar, webinarlar va masofaviy o‘quv kurslari orqali ta’limning geografik cheklovlardan xoli bo‘lishini ta’minlash.

Ta’lim boshqaruvi tizimlari (LMS): Moodle, Blackboard kabi ta’lim boshqaruvi tizimlari yordamida kurs materiallarini boshqarish, vazifalar va baholarni kuzatish, hamda o‘qituvchi va talabalar o’rtasidagi muloqotni yaxshilash.

Interfaol darslar: O‘qitishni yanada jalb qiluvchi qilish uchun interfaol taxtalar, ovozli va video konferentsiyalar kabi texnologiyalardan foydalanish.

Ma’lumotlar tahlili va qaror qabul qilish: Ta’lim jarayonida yig‘ilgan ma’lumotlardan foydalanib, o‘qitish sifatini baholash va qaror qabul qilishda yordam beruvchi tahlil vositalari qo‘llash.

Ta’lim jarayonida axborot texnologiyalarini qo‘llash bo‘yicha yillar davomida sodir bo‘lgan voqealar yoki tendentsiyalar 1-jadval.

Yil	Voqea / Tendentsiya
2000	Internet va kompyuterlar ta’limda asosiy vositalar sifatida paydo bo‘ldi.
2005	Interaktiv doskalarning va multimedia resurslarining keng tarqalishi.
2010	Onlayn ta’lim platformalari va masofaviy ta’limning ommalashuvi.
2015	Mobil qurilmalar va ta’lim ilovalarining ta’limda keng qo‘llanilishi.
2020	Masofaviy ta’limning keng ko‘lamli qo‘llanilishi COVID-19 pandemiyasi tufayli.
2025 (prognoz)	Sun’iy intellekt va o‘rganish tizimlarining ta’limdagi roli ortib boradi.

Axborot texnologiyalarini ta’lim jarayonida qo‘llash, o‘qituvchi va talabalarga ta’lim materiallariga osongina kirish imkoniyatini beradi, shuningdek ta’lim jarayonini yanada shaxsiylashtirish va moslashuvchan qilish imkonini yaratadi. Bu yondashuvlar, ta’limni yanada samarali va natijali qilishga yordam beradi.

Ta’lim jarayonida axborot texnologiyalarini qo‘llash bo‘yicha olib borilgan tahlil, ushbu texnologiyalarning ta’lim sifatiga, o‘qitish samaradorligiga va talaba tajribasiga sezilarli ijobiy ta’siri borligini ko‘rsatmoqda. Elektron o‘quv resurslari, virtual laboratoriyalar, masofaviy ta’lim va interfaol darslar kabi AT elementlari, talabalarning o‘zlashtirish darajasini oshirgan va o‘qituvchilarga o‘quv materiallarini yanada samarali tarzda taqdim etish imkoniyatini bergan. Masalan, pandemiya davrida masofaviy ta’limning keskin o‘sishi, ATning ta’lim jarayonidagi ahamiyatini yanada namoyon qildi. Statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, onlayn ta’lim platformalari foydalanuvchilari soni 2020 yilda 50% ga o‘sgan, bu ATning ta’limdagi o‘rni va ta’sirini yanada mustahkamladi.

Tahlil natijalari quyidagilarni ko‘rsatdi: Ta’lim sifati va samaradorligi: ATning ta’lim jarayoniga integratsiyasi ta’lim sifatini va samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Talabalar o‘zlashtirish darajasi yuqori bo‘lgan va o‘qituvchilar o‘quv materiallarini samarali tarzda taqdim etishga qodir bo‘lgan.

AT orqali ta’lim berish, talabalarga o‘zlarining ta’lim yo‘llarini shaxsiylashtirish va nazorat qilish imkonini beradi, bu esa ularning ta’lim jarayonida faolroq ishtirok etishlariga olib keladi.

Innovatsiyalar va texnologik rivojlanish: Ta’lim jarayonida ATning doimiy rivojlanishi, ta’lim berish usullarida yangiliklar va innovatsiyalarni rag‘batlantiradi.

Ta’lim jarayonida axborot texnologiyalarini qo‘llash, ta’lim muhitini yanada interfaol, moslashuvchan va samarali qilishda muhim rol o‘ynaydi. Bu texnologiyalar, o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni kuchaytiradi, o‘qitish usullarini boyitadi va ta’lim jarayonini yanada shaxsiylashtirilgan qiladi.

Metodologiya. Tadqiqotning metodologiya qismida ta’lim jarayonida axborot texnologiyalarining (AT) qo‘llanilishi va ta’siri tahlil qilindi. Bu jarayon quyidagi bosqichlardan iborat bo‘ldi:

Adabiyotlar tahlili: Ta’limdagi AT integratsiyasi bo‘yicha mavjud adabiyotlar va ilmiy maqolalar keng ko‘lamda ko‘rib chiqildi. Ta’lim jarayonida ATning roli va ahamiyatini yorituvchi so‘nggi tadqiqotlar o‘rganildi. Empirik ma’lumotlar yig‘ish: O‘qituvchilar, talabalar va ta’lim muassasalari ma’muriyatidan ma’lumotlar yig‘ish uchun so‘rovnomalar va intervyular o‘tkazildi.

Ta’lim jarayonida AT qo‘llanilishining amaliy holatlari kuzatildi.

Ma’lumotlar tahlili: Yig‘ilgan ma’lumotlar, jumladan so‘rovnomalar, intervyular va kuzatish natijalari tahlil qilindi.

Ma’lumotlarning statistik tahlili orqali, ATning ta’lim jarayonidagi ta’siri va samaradorligi baholandi.

Ta’lim jarayonida axborot texnologiyalarini (AT) qo‘llash bo‘yicha olib borilgan tahlil va tadqiqotlar, ushbu texnologiyalarning ta’lim muhitiga katta ijobiy ta’siri borligini tasdiqladi. ATning ta’limdagi integratsiyasi, o‘qitish va o‘rganish jarayonlarini yanada samarali va interfaol qilishga yordam berdi, talabalarning bilim olish jarayonini boyitdi va o‘qituvchilarga dars materiallarini samarali tarzda yetkazish imkoniyatini yaratdi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki: ATning ta’lim jarayoniga integratsiyasi, o‘quv materiallariga kirish imkoniyatlarini kengaytiradi va ta’lim sifatini yaxshilaydi.

Elektron o‘quv resurslari, virtual laboratoriyalar va masofaviy ta’lim kabi elementlar, ta’lim muhitini yanada moslashuvchan va o‘zlashtirishni oson qiladi.

Interfaol darslar va ta’lim boshqaruvi tizimlari (LMS), o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi aloqani kuchaytiradi va o‘qitish jarayonini yanada samarali qiladi.

Kelajakda, ta’lim jarayonida ATning rolini kuchaytirish, ta’lim sifatini oshirish va talabalarning kasbiy tayyorgarligini yaxshilashda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Shuning uchun, ta’lim muassasalari va o‘qituvchilarga, zamonaviy

texnologiyalarni ta’lim jarayoniga integratsiyalash va ularning imkoniyatlaridan to‘liq foydalanish bo‘yicha doimiy ravishda o‘qitish va rivojlantirish tavsiya etiladi. Bu, ta’lim muhitini yanada interfaol, samarali va talabalar uchun moslashuvchan qilishga yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. Anderson, L. & Krathwohl, D. (2001). “A Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing: A Revision of Bloom’s Taxonomy of Educational Objectives.” Longman.
2. Bates, A. W. (2015). “Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning.” BCcampus.
3. Siemens, G. (2014). “Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age.” International Journal of Instructional Technology and Distance Learning.
4. Mayer, R. E. (2009). “Multimedia Learning.” Cambridge University Press. Khan, B. H. (Ed.). (2005). “Managing E-learning: Design, Delivery, Implementation, and Evaluation.” Information Science Publishing.
5. Jonassen, D., Howland, J., Moore, J., & Marra, R. M. (2003). “Learning to Solve Problems with Technology: A Constructivist Perspective.” Prentice Hall.

GeoGebra dasturi yardamida ayrim geometrik masalalarning yechishning bazi bir usullari

K.I. Kalimbetov[1], M.O. Adilbaeva[2], D.A. Ómirbaeva[3]

[1]Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, docent

[2]Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, 2-kurs talabası

[3]Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, 1-kurs talabası

O‘zbekistan Respublikasi oliy va o‘rta ta‘lim tizimini mazmunan yangilash uchinchi Renessans davrida harbiy-akademik litseylarda fanlarni o‘qitishning muammolari va ularning yechimlarini axborotlar globallashgan bir davrda mazkur ta‘lim tizimida pedagogik faoliyat yuritayotgan professor-o‘qituvchilarning ta‘lim-tarbiya jarayonini tashkil yetishni modernizaciyalash, mazkur jarayonga innovatsion texnologiyalarni qullashga oid metodik bilim, kunikma va malakalarni yangilash bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri sanaladi [1].

Yuqoridagi vazifalarni e‘tiborga olgan holda ta‘lim-tarbiya jarayonida ta‘lim mazmuniga boǵlik innovatsion ta‘lim texnologiyalarni qo‘llash, hususan geometrik masalalarni o'rgatishda GeoGebra muhitidan foydalanish nafaqat qurilishning o'zini, balki bunday qurishning to'g'riligini tushunishni va uni asoslashni osonlashtiradi [5-6].

Asosiy qisim: Forobiy asaridagi qator masalalar sirkul va to’g’ri chiziq yordamida elementar yasashga bag’ishlangan. Ular orasida teng qirrali figuralarni yasash, boshqalarida yozilgan ayrim figuralarni yasash va h.k. [2]

Forobiy "To'g'ri uchburchakni qurish to'g'risida" degan masalada shunday yozadi: «AB to'g'ri chiziqda teng yonli uchburchak qurish uchun A va B nuqtalardan markaz sifatida AB masofada joylashgan aylanalarni tasvirlaymiz. Ular C nuqtada kesishadi. C nuqtani A va B nuqtalari bilan CA va CB to'g'ri chiziqlar bilan bog'lang. Natijada teng yonli ABC uchburchagi hosil bo'ladi" [3]. Matnda kerakli harakatlar zanjiri aniq ko'rsatilgan. Ularni GeoGebra muhiti vositalari yordamida ketma-ket bajarib, berilgan tomoni teng yonli bo'lgan uchburchak qurish mumkin (1-rasm).\

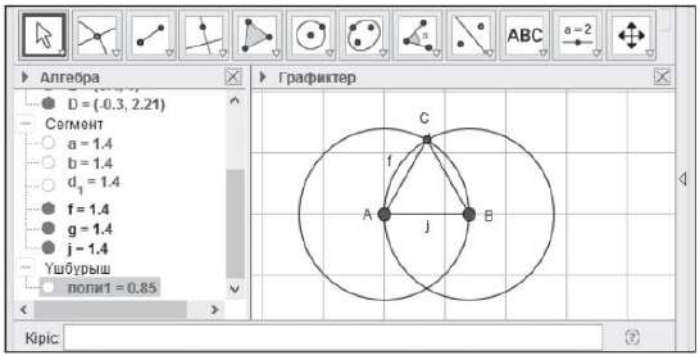

Рис. 1. П

1-rasm. Al - Farabi algoritmi bo'yicha teng tomonli uchburchakni qurish.

Vizual tasvir tufayli bunday qurilishning to'g'riligini asoslash juda aniq va talabalar buni mustaqil ravishda bajarishlari mumkin.

Teng tomonli to'rtburchakka chizilgan teng tomonli uchburchakni qurish masalasida al-Forobiy quyidagi algoritmni taklif qiladi: "ABCD kvadratini tuzing, DC chiziqni E nuqtaga davom ettiring va CE ni CD ga teng qiling. ED chizig'ida yarim doira quramiz, aylananing markazi sifatida D nuqtani olamiz va CD masofasida G nuqtani belgilaymiz.Keyin, aylananing markazi sifatida E nuqtani va EG masofasida H nuqtasini belgilaymiz, AF tengligini quramiz. DH ga, B ni F bilan, B ni H, Fc H bilan ulang. ABCD kvadratiga yozilgan teng yonli BFH uchburchagini olamiz" (2-rasm).

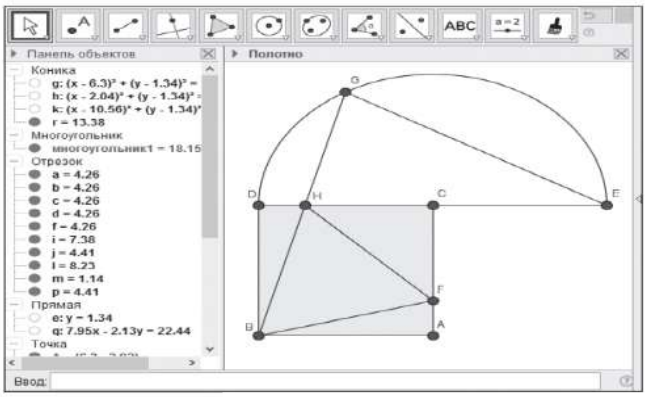
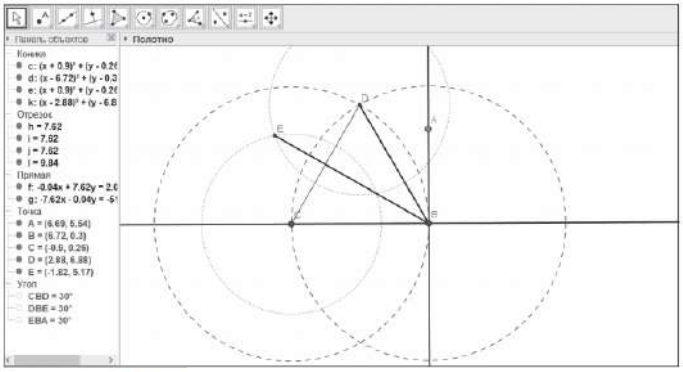

Рис. 2. Построен вписанного в к

2-rasm. Al - Farabi algoritmi bo'yicha kvadratga yozilgan teng tomonli uchburchakni qurish.

Ushbu konstruktsiyaning to'g'riligini oqlash ham oson, ammo buning uchun geometriya kursidan ba'zi ma'lumotlar talab qilinadi, bu esa talabalarga ilgari olgan bilimlarini mustahkamlash imkonini beradi.

Kompas va to'g'ri chiziq yordamida hal etilmaydigan qurilish muammolari toifasiga kiruvchi muntazam nonagonni qurish muammosi ham qiziqish uyg'otadi. Al-Farobiy [3] tomonidan taklif qilingan **uni yechish algoritmi burchakni uchta teng qismga bo'lish masalasiga asoslanadi,** bu ham yechilmaydi, bu umumiy holatda [4]. Al-Forobiy o'z risolalarida bu muammoni hal qilishning ikki yo'lini ko'rsatadi. Albatta, bu usullar biroz xato bilan taxminiydir, lekin ishda u o'z konstruktsiyalarining taxminiy xususiyatini qayd etmaydi.

3-rasm. Al - Farabi algoritmi bo'yicha to'g'ri burchak trisektsiyasini qurish

Bu algoritmlardan biri Al-Forobiy tomonidan quyidagicha ta’riflangan: “ABC burchagini teng uchta qismga qanday ajratish mumkin? Agar burchak to‘g‘ri bo‘lsa, BC to‘g‘rida teng yonli DBC uchburchagini quramiz. U holda ABD burchagi to'g'ri burchakning uchdan bir qismidir. DBC burchagini yarmiga bo'ling. Mana buning chizmasi (3-rasm)”.

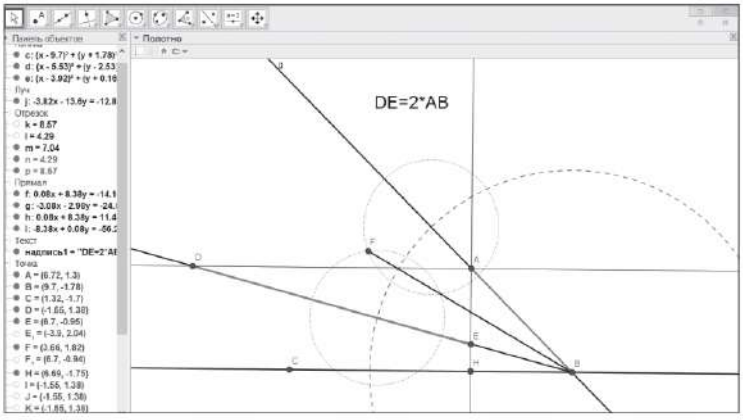

Рис. 4. Построение трисекции острого угла по алгоритму аль-Фараби

Agar burchak to'g'ri burchakdan kichik bo'lsa, u holda biz o'tkir burchakni - ABC burchagini quramiz va agar biz uni uchta teng qismga bo'lishni istasak, biz perpendikulyar AHni A nuqtadan BC chizig'iga tushiramiz va chizamiz. A nuqtadan BC ga parallel bo'lgan AD chizig'i. Chizgichni B nuqtaga biriktiramiz

va uni AD va AH chiziqlari bo‘ylab AD va AH chiziqlar orasidagi chiziq AB chizig‘ining ikki barobariga teng bo‘lguncha harakatlantiramiz DEB chizig'i, shuning uchun DE chizig'i AB chizig'idan ikki barobar. U holda DBC burchagi ABC burchagining uchdan bir qismidir. Mana buning chizmasi (4-rasm)”.

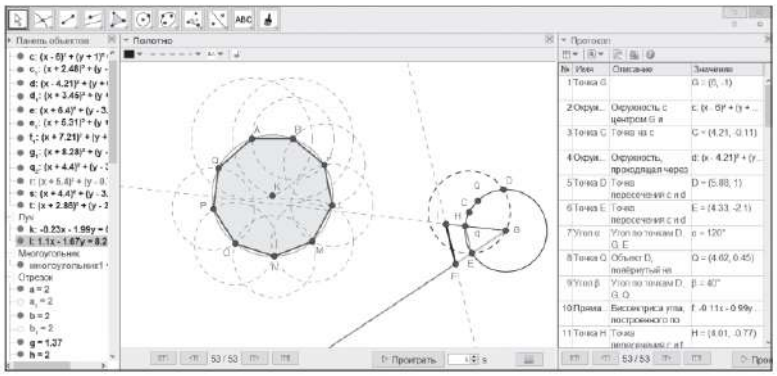

Рис. 5. Построение девятиугольника по алгоритму аль-Фараби

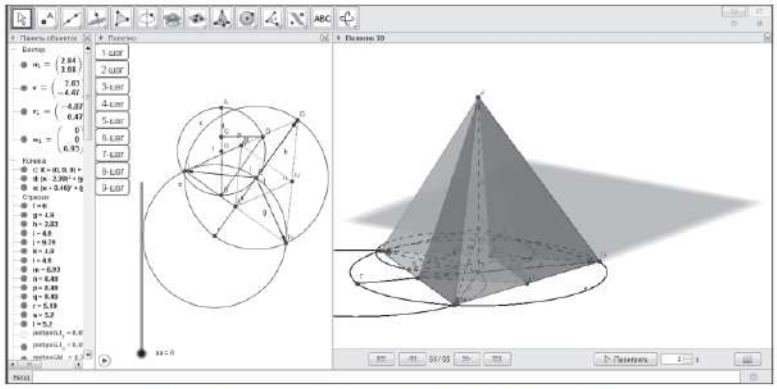

Рис. 6. Разделение сферы на четыре равные части по алгоритму аль-Фараби

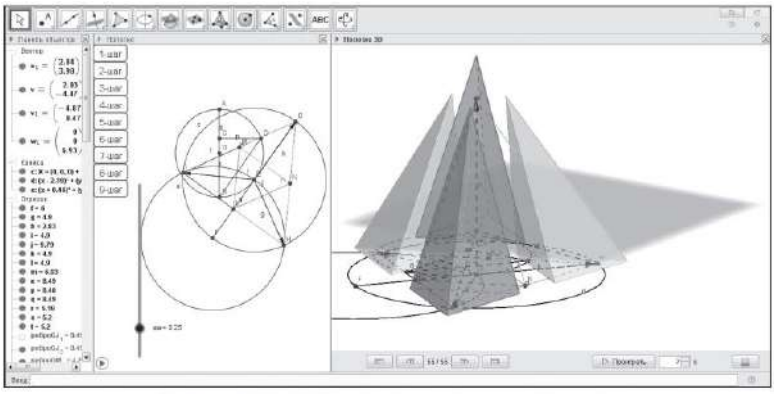

Рис. 7. Анимирование частей сферы, разделенной по алгоритму аль-Фараби

GeoGebra muhitida tasvirlangan algoritm bo'yicha konstruktsiyalar natijasida olingan kompyuter chizmasi aniq va matematik jihatdan aniq ko'rinadi. Bundan ham muhimi shundaki, uni saqlash va o'zgartirish mumkin, chizma elementlarini o'lchash oson, ranglar palitrasi bilan ajratib ko'rsatish va yozuvlar bilan birga keladi. Talabalardan ushbu dasturiy muhitda nafaqat tegishli konstruksiyalarni, balki maktab geometriyasi sohasidagi zamonaviy bilimlarga asoslangan algoritmni asoslashni ham amalga oshirish talab etiladi.

Foydalanilgan manbalar ro'yxati

1. Мирзиёев Шавкат Миромоевич Таълим-тарбия тизимини такомиллаштириш масалалари бўйича https://president.uz/uz/lists/view/3924

2. Ptolemeyning “Almagest”iga sharhlar / tarjima. arab tilidan. A. Kubesov va J. al-Dabbah. Olma-Ota: Fan, 1975 yil.

3. Kubesov A. K. Al-Farobiyning matematik merosi. Olma-Ota: Fan, 1974 yil.

4. Al-Farobiyning matematik merosi ilmiy-ma’rifiy portali. http://al-farabi.kaznpu.kz

5. Ilalovich, K. K. (2022). The Structure of the Nonlinear-Cumulative Model of Students’ Assessment. European Journal Of Innovation In Nonformal Education, 2(1), 147-150.

6. Сеитназаров, К. К., & Калимбетов, К. И. (2021). Информатика фанини ўқитишда самарали методларни танлаб олишда қарорлар қабул қилиш тизими. Academic research in educational sciences, 2(CSPI conference 1), 755-759.

Qat'iymas ma'lumotlar koʻpligida baholashni takomillashtirish

K.I. Kalimbetov[1], M.O. Adilbaeva[2], D.A. Ómirbaeva[3]

[1]Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, docent

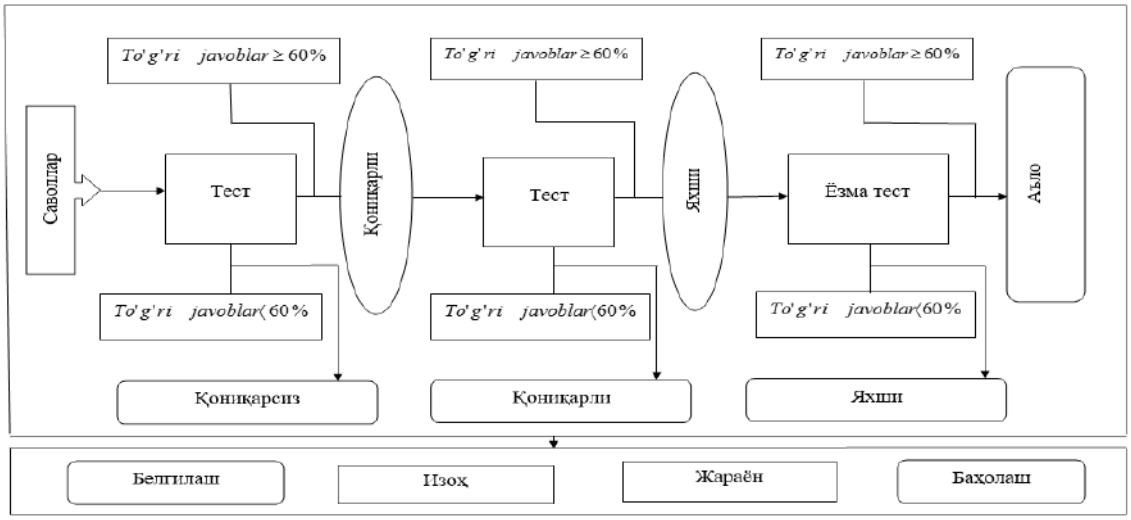
[2]Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, 2-kurs talabası

OTMda oʻquv jarayoni sifatini oshirish usullaridan biri bu bilimlarni boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimlarini joriy etishdir. Shunga qaramay, bunday tizimlarning ishlash natijalari noaniq qabul qilinadi, bu ularning keng qoʻllanilishiga toʻsqinlik qiladi.

Oʻzbekistan Respublikasi oliy va oʻrta taʻlim tizimini mazmunan yangilash uchinchi Renessans davrida harbiy-akademik litseylarda fanlarni oʻqitishning muammolari va ularning yechimlarini axborotlar globallashgan bir davrda mazkur taʻlim tizimida pedagogik faoliyat yuritayotgan professor-oʻqituvchilarning taʻlim-tarbiya jarayonini tashkil yetishni modernizaciyalash, mazkur jarayonga innovatsion texnologiyalarni qullashga oid metodik bilim, kunikma va malakalarni yangilash bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri sanaladi [1].

Ushbu boʻlimning maqsadi mutaxasislarni jalb qilish va savollarning sifatini baholashda loyqa mantiqdan foydalanishga asoslangan reytingni baholashning yanada moslashuvchan metodologiyasini ishlab chiqishdir.

Keling, bilimlarni baholash tartibini tavsiflaylik (1-rasm).

1-rasm. Bilimlarni baholash tartibi

Birinchi bosqichda talaba ochiq savollarga javob beradi. Bu kursning asosiy tushunchalari bo‘lishi mumkin. Masalan, ta'riflar. Talaba aniqlanishni davom ettirish uchun tavsiya etilgan variantlar ro‘yxatidan to‘g‘ri variantni tanlashi kerak. Agar talaba taklif qilinganlardan 60% va undan ortiq to‘g‘ri javoblarni tanlasa, unda uning bilimlari "qoniqarli" deb baholanadi. Agar test topshirilmagan bo‘lsa, unda bilim "qoniqarsiz" deb baholanadi. Sinovni "qoniqarli" deb baholagan talaba "yaxshi" bahoni oshirishi mumkin. Yaxshi test ochiq va yopiq savollardan iborat. Ushbu testda talaba olgan bilimlaridan foydalanishi mumkinligini ko‘rsatishi kerak. Shuning uchun ikkinchi darajadagi testlarni tuzish uchun quyidagi savol turlari qo‘llaniladi:

- ketma-ketlikni tasodifiy buyurtma qilish, dasturning ma'lum bir qismining buyruqlari;

- berilgan parchani bajarish natijasini bashorat qilish, qo‘shimchalar;

- odatdagi dastur yoki prosedura blok-sxemasini yaratish, elementlar to‘plami.

Va nihoyat, "yaxshi" uchun sinovdan o‘tgan talaba "a'lo" ga ega bo‘lishi mumkin. Buning uchun imtihonni topshirishning an'anaviy, yozma shakli qo‘llaniladi. Tajriba shuni ko‘rsatadiki, a'lo baho, masalan, ataylab kiritilgan xatolar bilan ilmiy maqola bo‘lagi bo‘lishi mumkin. Bunday holda, har bir savoldagi "qoniqarli" va "yaxshi" uchun javob variantlari soni to‘g‘risida savol ochiq qoladi. Ularning soni shunchalik ko‘p bo‘lishi kerakki, talaba javoblarni tasodifiy tanlay olmaydi, 60% va undan ortiq to‘g‘ri javoblarni tanlay olmaydi. To‘liq to‘plam savoldan iborat bo‘lsin va testdagi savollar soni n ga teng. Faraz qilaylik test savollari uchun olti va undan ortiq to‘g‘ri javoblar bilan ijobiy ball berilgan bo‘lsa, unda Bernulli teoremasiga muvofiq -testlar qatorida ijobiy ball olish ehtimoli bo‘ladi.

$$P_n = \sum_{i=6}^{n} C_n^i p^i q^{n-i},$$

bu erda i-"to‘g‘ri taxmin qilingan" javoblar soni, 6, 7, 8, 9 yoki 10 ga teng. Savollarning har birida to‘rtta javob bo‘lishi mumkin va ulardan faqat bittasi to‘g‘ri. U holda har bir savolda to‘g‘ri javobni taxmin qilish ehtimoli $p = 0{,}25$ va shunga ko‘ra $q = 0{,}25$ ni taxmin qilmaslik ehtimoli. Bernulli formulasida almashtirilgandan so‘ng biz quyidagilarni olamiz:

$$P_n = \frac{20686}{4^{10}} \cong 0{,}0197$$

Shunday qilib, yuzta talabadan ikkitasida tasodifiy javob berish orqali ijobiy baho olish imkoniyati mavjud. Boshqacha qilib aytganda, bilimlarni yuqori ishonchliligi bilan baholash uchun o‘nta savoldan iborat testni o‘tkazish kifoya.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoev Shavkat Miromonovich Ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish masalalari bo‘yicha https://president.uz/uz/lists/view/3924

2. Kenesbaevich, S. K., Ilalovich, K. K., & Meyrmanovich, M. B. (2024). Assessment In Teaching Based On Interactive Methods In Higher Education Institutions. Onomázein, (62 (2023): December), 2563-2567.

3. Ilalovich, K. K. (2022). The Structure of the Nonlinear-Cumulative Model of Students’ Assessment. European Journal Of Innovation In Nonformal Education, 2(1), 147-150.

4. Калимбетов, К. Decision-making in the teaching and assessment of computer science for students of higher education institutions in the context of an inexhaustible supply of information. http://science. nuu. uz/uzmu. php.

5. Сеитназаров, К. К., & Калимбетов, К. И. (2021). Информатика фанини ўқитишда самарали методларни танлаб олишда қарорлар қабул қилиш тизими. Academic research in educational sciences, 2(CSPI conference 1), 755-759.

Mustaqil ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning innovatsion kompetentligini rivojlantirish mexanizmini takomillashtirish

Nukus Davlat Pedagogika Instituti assistent óqituvchisi **Tangirbergenova Mexriban Kóshkinbaevna**

Zamonaviy jamiyat ta'lim tizimi oldiga yuqori malakali, intiluvchan, raqobatbardosh, tashabbuskor, ma'naviy va jismoniy soǵlom shaxslarni tarbiyalab berish talabini qo'ymoqda.2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasida "yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash, oliy ta'lim muassasalarida kompetentli ilmiy pedagogik kadrlar zaxirasini yaratish" vazifasi belgilandi. "Kompetentlik"

tushunchasi pedagogning ma'lumoti, ko'nikmasi, qobiliyati va tajribasini o'z ichiga olib, ma'lum bir ish turini bajarish qobiliyati hisoblanadi. “Kompetentlik” tushunchasi ta’lim sohasiga psixologlarning ilmiy izlanishlari natijasida kirib kelgan. Psixologik nuqtai nazardan kompetentlik “noan’anaviy vaziyatlar, kutilmagan hollarda mutaxassisning o’zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o’zaro munosabatlarda yangi yo’l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to’la ma’lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik”ni anglatadi. Kompetensiya bilimlarning umumiyligi va ularning odamlarda mavjudligini anglatsa, kompetentlik - bu bilimlarni ish jarayonida ishlatish darajasini anglatadi. Õqituvchining kompatentligi shakllantirish uchun asosiy narsa bu maxsus kasbiy ta'lim hisoblanadi. Kelajakda amaliyotda olingan bilim va kõnikmalar boshlanĝich kompatensiya darajasini tõldiradi. Ya'ni KOMPETENTLIK=Bilaman+Qila olaman +Istayman+ Men qilaman shaklida kõrishimiz mumkin. Kasbiy kompetensiyani shakllantirish bosqichma-bosqich va doimiy tarzda amalga oshiriladigan jarayondir. Uni quyidagi bosqichlarga bo‘lishimiz mumkin:
1. Maxsus ma’lumot olish.
2. Amaliy bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lish.
3. Malaka oshirish, maxsus kurs va treninglardan o‘tish.
4 Kasbiy tajribaga ega bo‘lish.
5. O‘z sohasida professionallikka erishish.
6. Tajriba to‘plash, yangi bilim va ko‘nikmalarni egallash bilan pedagogning kompetentligi yaxshilanadi. Mutaxassislarning malakasini baholash muntazam, mustaqil, maqsadli, shaffof, aniq mezonlarga ega bo'lishi kerak.Shaxsiy samaradorlik kompetensiyalari pedagogning shaxsiy fazilatlari bilan birga o'z ichiga quyidagilarni oladi:
- yetuklik, o'sishga intilish, masalan, kasbiy qadriyatlarni izlash, ijodiy qobiliyat;
- yetarli darajada o'zini o'zi anglash va o'ziga ishonch;
- moslashuvchanlik, o'zgartirish istagi;
- ish etiketini bilish;
- stressga qarshi o'z-o'zini boshqarish;

Pedagoglarning boshqaruv kompetentligi sifatida jamoaviy ish, rahbarlik, hamkorlik, murabbiylik, rasmiy vakolatlardan foydalanish kabi mezonlar ko'rsatadi.O‘zbekistonda pedagogning kasbiy kompetentligi, uning o‘ziga xos jihatlari o‘rganilgan bo‘lib, ular orasida B.Nazarova tomonidan olib borilgan tadqiqot o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotchining fikriga ko‘ra pedagogga xos kasbiy kompetentlik negizida quyidagi tarkibiy asoslar tashkil etadi: 1) maxsus yoki kasbiy kompetentlik(kasbiy faoliyatni yuqori darajada tashkil etish). 2) ijtimoiy kompetentlik(kasbiy faoliyatni hamkorlikda tashkil etish, ijtimoiy mas’ullik)

3) autokompetentlik(o‘zini ijtimoiy-kasbiy rivojlantira olish).
4) ekstremal kasbiy kompetentlik(kutilmagan vaziyatlarda ishlay olish)
Pedagogik kompetentlikning tarkibiy asoslari (B.Nazarova) Kasbiy-pedagogik kompetentlikka ega bo‘lishda o‘z ustida ishlash, o‘z-o‘zini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. O‘z-o‘zini rivojlantirish vazifalari o‘zini o‘zi tahlil qilish va o‘zini o‘zi baholash orqali aniqlanadi. O‘z ustida ishlash – pedagogning izchil ravishda o‘zining kasbiy BKM va shaxsiy sifatlarini rivojlantirib borish yo‘lida amaliy harakatlarni tashkil etishi.O‘z ustida ishlash quyidagilarda ko‘rinadi:
- kasbiy BKMni takomillashtirib borish; -
faoliyatga tanqidiy va ijodiy yondashish; -
kasbiy va ijodiy hamkorlikka erishish; -
ishchanlik qobiliyatini rivojlantirish; -
salbiy odatlarni bartaraf etib borish; -
ijobiy sifatlarni o‘zlashtirish. .
O‘zini o‘zi tahlil qilish pedagog tomonidan kasbiy faoliyatda tashkil etayotgan o‘z amaliy harakatlari mohiyatining o‘rganilishidir. O‘zini o‘zi tahlil qilish orqali pedagog o‘zini o‘zi ob’ektiv baholash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Zero, pedagoglarning kasbiy kompetentlik sifatlariga ega bo‘lishida ularning o‘z-o‘zini baholash malakalariga egaligi ham muhimdir.
O‘z-o‘zini rivojlantirish – shaxsning o‘zida kasbiy tajriba, malaka va mahoratni takomillashtirish yo‘lida aniq maqsad va puxta o‘ylangan vazifalar asosida mustaqil ravishda amaliy harakatlarni tashkil etishi Pedagogning individual rivojlanish dasturi - 1) pedagogik bilimlar; 2)psixologik bilimlar; 3)mutaxassislik bilimlari; 4)didaktik malakalar; 5)tarbiyaviy ishlarni tashkil etish malakalari; 6) ruhiyatning kasbiy ahamiyatga ega xususiyatlari va shaxsiy sifatlar; 7) o‘z-o‘zini rivojlantirish maqsadlari; 8) o‘z-o‘zini rivojlantirish uchun topshiriqlar Quyidagi pedagogning “Individual rivojlantirish dasturi”ning namunasi keltiriladi.
V.A.Slastenin innovatsiyani yangilik yaratish, keng yoyish va foydalanishga qaratilgan maqsadga muvofiq, yònaltirilgan jarayon majmui deb biladi. Muallifning fikriga kora har qanday innovatsiya yangi vositalar yordamida ijtimoiy subektlarning ehtiyojini qondirish va intilishlarini raġbatlantirish maqsadini kòzlaydi. Pedagogik innovatsiyalar pedagogik faoliyatga yangiliklarning izchil olib kirilishini tavsiflaydi. Pedagogik innovatsiyalarning didaktik imkoniyatlariga kòra talim tizimi va jarayoni rivojlanib boradi. Óqituvchining innovatsion faoliyati pedagogik jamoani harakatga keltiruvchi, olġa undovchi, bunyodkorlikka raġbatlantiruvchi kuch sifatida namoyon

bòlib, talim jarayonining sifatini kafolatlaydi. Innovatsion ta'lim jarayonida qo'llaniladigan texnologiyalar innovatsion ta'lim texnologiyalari yoki ta'lim innovatsiyalari deb yuritiladi. O'qituvchi innovatsion texnologiyalarga asoslanib darsni tashkil etar ekan, turli texnik vositalardan ham (kompyuter, proyektor,elektron doska va hokazo) foydalanishi, interfaol metodlar asosida dars o'tishi ham mumkin. Innovatsion texnologiyalar o'qituvchi o'z faoliyatidan qoniqmasligidan kelib chiqadi, uni yaxshilashga doir yangilik kiritishga harakat qiladi. "Faoliyatni yangilash 3 bosqichda, ya'ni tayyorgarlik, rejalashtirish va joriy etish bosqichlarida amalga oshiriladi."-degan edi mashhur pedagog A.Nikolskaya. Shu sababli har bir oqituvchi innovatsiyalarning mohiyatini tola tushungan holda faoliyatiga izchil tatbiq eta olishi zarur. Bizdagi INOVATSION KOMPATENTLIK– pedagogik jarayonni takomillashtirish, ta’lim sifatini yaxshilash, tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga doir yangi g‘oyalarni ilgari surish, ularni amaliyotga samarali tatbiq etish demakdir. Oqituvchi innovatsion faoliyatining eng muhim komponentlaridan biri kreativlikdir. Kreativlik termini angliya-amerika psixologiyasida 60-yillarda paydo boldi. U individning yangi tushuncha yaratishi va yangi kònikmalar hosil qilish qobiliyati, xislatini bildiradi. Innovatsion talim (ingl. innovation yangilik kiritish, ixtiro) talim oluvchida yangi ǵoya, meyor, qoidalarni yaratish, ózga shaxslar tomonidan yaratilgan ilgor ǵoyalar, meyor, qoidalarni tabiiy qabul qilishga oid sifatlar, malakalarni shakllantirish imkoniyatini yaratadigan talim. Innovatsion talim jarayonida qollaniladigan texnologiyalar innovatsion talim texnologiyalari yoki ta’lim innovatsiyalari deb nomlanadi. Talim innovatsiyalari-talim sohasi yoki oquv jarayonida mavjud muammoni yangicha yondashuv asosida yechish maqsadida qollanilib, avvalgidan ancha samarali natijani kafolatlay oladigan shakl, metod va texnologiyalar. Talim innovatsiyalari innovatsion talim deb ham nomlanadi. Innovatsion talim tushunchasi birinchi bor 1979 yilda Rim klubida qollanilgan. Pedagogik innovatsiya tadqiqotchilari innovatsiya jarayonining ikki tipini farqlaydilar: 1. Innovatsiyaning birinchi tipi stixiyali òtadi, yani innovatsion jarayonda unga bòlgan ehtiyoj hisobga olinmaydi, uni amalga oshirishning barcha shart sharoitlari tizimi, usullari va yòllariga ongli munosabat bólmaydi. 2. Innovatsiyaning ikkinchi tipi ongli, maqsadga muvofiq, ilmiy asoslangan faoliyat mahsulidir.Umuman olganda kompetentli yondashuv talim va tarbiya rivojlanishi va gullab-yashnashi uchun asosiy omildir.[3] Umumevropa namunalari asosida tuzilgan Davlat talim standartlarida kompetentsiyaga quyidagicha izox berilgan. Kompetentsiya - kommunikatsiya ishtirokchilarining ozlari tomonidan qoyilgan aniq sabab va maqsadlarga qaratilgan turli xil xatti-harakatlarni bajarishga imkon beradigan bilim, konikma va shaxsiy fazilatlar yiǵindisini ifodalaydi. Keng manoda kompetentsiya masalaning, shuningdek, muayyan bilim sohasining mohiyatini

muvafaqqiyatli hal etishda amaliy tajribaga asoslanib, bilim va konikmalarni qollay olish qobiliyatidir.[1] Talimda kompetentlik bilan yondashuv oquvchilarni turli konikmalarni egallash, kelajakda ijtimoiy, kasbiy va shaxsiy hayotlarida samarali harakat qilishga yonaltiradi. Kompetentsiyaning turlari quyidagicha: kompetentsiya - zarur (kozlangan) natijaga erishish uchun amalga oshiriladigan faoliyat. amaliy kompetentlik - bilim mahsuli bolib, amaliyotda qollay bilish qobiliyati. Oxirgi on yillikda pedagogik innovatikani nazariy asoslari ishlab chiqilyapti. Ayniqsa, K.Anglovskiy M.V. Klarin, V.Ya.Lyaudis, M.N.Potaщnik, S.D.Polyakov, T.I.Shamova, O.T.Xomeriki, N.R.Yusupbekova, V.A.Slastenin va b.q.larning ishlarida pedagogik professionalizmni rivojlantirishning oziga xos tomonlarini aniqlash va oliy talimda oqitish jarayonida bòlġusi òqituvchining innovatsion imkoniyatlarini rivojlantirish olib borilayotgan ilmiy-tadqiqotlarning bahs mavzusi bòlib qolmoqda. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalari o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundan kunga kuchayib bormoqda, bunday bo'lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchi talabalarni faqat tayyor bilimlarini egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishlariga o'rgatadi.[3] Pedagogik texnologiya va pedagog maxoratiga oid bilim, tajriba va interaktiv metodlar o'quvchi -talabalarning bilimli, yetuk malakaga ega bo'lishlarini ta'minlaydi.Innovatsion pedagogik texnologiyalar kelajakda ham mehnat bozorida talab mavjud bo'ladigan zamonaviy mutaxassis-kadrlarni tayyorlash uchun ta'lim jarayonida juda muhim ahamiyatga egadir. Har bir jamiyatning kelajagi uning ajralmas qismi va hayotiy zarurati bo'lgan ta'lim tizimining qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi. Bugungi kunda mustaqil taraqqiyot yo'lidan borayotgan mamlakatimizning uzluksiz ta'lim tizimini isloh qilish va takomillashtirish, yangi sifat bosqichiga ko'tarish, unga ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy qilish hamda ta'lim samaradorligini oshirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. "O'zbekiston Republikasi Innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to'g'risida"gi Farmoni (2017 yil 29-noyabr)[1] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi Qarori(2017 yil 30-noyabrdagi) qarori buning yaqqol misolidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Ózbekiston Respublikasi prezidenti farmonlari
2.Ibragimov X va Abdullaeva Sh “Pedagogika nazariyasi” darslik

3. N.A.Muslimov “Innovacion tálim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik”-óquv uslubiy qóllanma

OROL ATROFIDAGI EKOLOGIK VAZIYATNI MONITORING QILISHDA GEOAXBOROT TIZIMLARINING IMKONIYATLARI

Oteniyazov Rashid Idrisovich, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universisteti Nukus filiali direktori, professor*

Yuldashev Qudrat Rustamovich, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universisteti tayanch doktoronti*

Orol dengizi va uning atrofidagi hududning ekologik vaziyati global va mintaqaviy muammolar qatoriga kiradi. Ushbu hududda yuzaga kelgan ekologik inqiroz mintaqadagi suv resurslarining noto‘gri boshqarilishi va antropogen ta’sirlar natijasida yuzaga kelgan. Shuning uchun bu muammolarni hal qilish uchun zamonaviy texnologiyalar, xususan, geoaxborot tizimlari (GAT)ning imkoniyatlaridan foydalanish samarali yechimlar taqdim qilishi mumkin.

Geoaxborot tizimlari (GAT) zamonaviy axborot texnologiyalari va geografik ma’lumotlarni birlashtiruvchi vositalar hisoblanadi. Ular orqali geografik ma’lumotlarni yig‘ish, saqlash, tahlil qilish va vizuallashtirish mumkin. Ushbu tezisda GAT imkoniyatlari tahlil qilingan va ularni ekologik vaziyat monitoringida qo‘llash usullari ko‘rib chiqilgan.

GATning imkoniyatlari va ahamiyati. Geoaxborot tizimlari geografik va fazoviy ma’lumotlarni boshqarish uchun zamonaviy vositalarni taqdim etadi. Ular quyidagi asosiy imkoniyatlarga ega [1.20]:

- *Geografik ma’lumotlarni yig‘ish va saqlash.* GAT turli manbalardan ma’lumotlarni yig‘ish va saqlash imkoniyatiga ega. Masalan, masofaviy zondlash, yerusti o‘lchovlari, kartografik ma’lumotlar va boshqalar.
- *Ma’lumotlarni tahlil qilish.* GAT yordamida turli ma‘lumotlarni tahlil qilish va modellar ishlab chiqish mumkin. Bu modellar orqali tabiiy resurslar, ekologik vaziyat va antropogen ta’sirlarni baholash mumkin.
- *Vizualizatsiya va xaritalash.* GAT yordamida ma’lumotlarni xaritalar, grafikalar va boshqa vizuallashtirish vositalari yordamida tasvirlash mumkin. Bu esa ekologik vaziyatni tushunish va qaror qabul qilish jarayonini osonlashtiradi.
- *Bashorat qilish va monitoring qilish.* GAT ekologik vaziyatni bashorat qilish va monitoring qilish uchun qulay vositadir. Masalan, suv resurslarining dinamikasi, yer unumdorligi o‘zgarishlari va boshqalarni kuzatish mumkin.

Ekologik vaziyat monitoringida GATni qo‘llash usullari. Ekologik vaziyat monitoringida GATni qo‘llash quyidagi usullar orqali amalga oshirilishi mumkin [2.127]:

- *Masofaviy zondlash*. Masofaviy zondlash texnologiyalari yordamida fazoviy ma’lumotlarni yig‘ish va tahlil qilish imkoniyatlari kengdir. Sun’iy yo‘ldoshlar va uchuvchi qurilmalar yordamida hududning ekologik holati haqida muntazam ma’lumotlar olish mumkin.
- *Suv resurslari monitoringi*. Sun’iy yo‘ldosh tasvirlari yordamida suv havzalarining holati, suv sathining o‘zgarishi va suv sifati haqida ma’lumot olish mumkin.
- *Yer qoplami o‘zgarishlari*. Masofaviy zondlash orqali yer qoplami, o‘simlik qoplami va yerning boshqa tarkibiy qismlarining o‘zgarishini kuzatish mumkin.

GAT ma’lumotlarini integratsiya qilish. GAT yordamida turli manbalardan yig‘ilgan ma’lumotlarni birlashtirish va ularni yagona tizimda boshqarish imkoniyatiga ega bo‘lish mumkin. Bu esa ekologik vaziyatni to‘liqroq va aniqroq baholashga imkon beradi [3.361].

- *Suv va tuproq resurslarini integratsiya qilish*. Suv va tuproq resurslari haqida turli manbalardan olingan ma’lumotlarni birlashtirish orqali ularning o‘zaro ta’sirini va holatini aniqroq baholash mumkin.
- *Biodiversitet monitoringi*. Turli xil manbalardan olingan ma’lumotlarni birlashtirish orqali hududdagi biologik xilma-xillikni kuzatish va uning o‘zgarishini baholash mumkin.

Modellashtirish va bashorat qilish. GAT yordamida ekologik vaziyatni modellashtirish va bashorat qilish usullari ishlab chiqiladi. Bu usullar yordamida turli ekologik jarayonlar va ularning oqibatlarini oldindan baholash mumkin [3.398].

- *Iqlim o‘zgarishi modellarini ishlab chiqish.* Iqlim o‘zgarishi va uning hududiy ekologik vaziyatga ta’sirini baholash uchun modellar ishlab chiqish va ularni GAT yordamida tahlil qilish mumkin.
- *Antropogen ta’sirlarni baholash*. Inson faoliyati natijasida yuzaga keladigan ekologik o‘zgarishlarni modellashtirish va bashorat qilish orqali ularning oldini olish chora-tadbirlarini ishlab chiqish mumkin.

Orol bo‘yi hududidagi ekologik vaziyatni monitoring qilishda GAT texnologiyalaridan samarali foydalanish mumkin. Ushbu hududda GATni qo‘llashning quyidagi usullari mavjud:

- *Suv resurslari monitoringi.* Orol dengizi va uning atrofidagi suv havzalarining monitoringi GAT yordamida amalga oshirilishi mumkin. Bu esa suv resurslarining holati va dinamikasini kuzatish imkonini beradi.

- *Suv sathi o‘zgarishini kuzatish.* Sun’iy yo’ldosh tasvirlari va GAT yordamida suv sathining o‘zgarishini muntazam kuzatish va uning sabablari haqida tahliliy ma’lumotlar olish.
- *Tuproq va o‘simlik qoplamining monitoringi.* Orol bo‘yi hududidagi tuproq va o‘simlik qoplamining holatini GAT yordamida monitoring qilish orqali ularning o‘zgarishini baholash mumkin.
- *Tuproq sho‘rlanishini kuzatish***.** GAT yordamida tuproqning sho‘rlanish darajasini kuzatish va bu jarayonning dinamikasini o‘rganish mumkin.
- *O‘simlik qoplamining o‘zgarishini kuzatish*. Masofaviy zondlash va GAT yordamida o‘simlik qoplamining o‘zgarishini kuzatish va uning sabablarini aniqlash mumkin.

Orol bo‘yi hududidagi ekologik vaziyatni monitoring qilish va boshqarish uchun geoaxborot tizimlari (GAT) katta imkoniyatlarga ega. GAT yordamida turli ekologik jarayonlarni kuzatish, tahlil qilish va bashorat qilish mumkin. Ushbu tezisda GATning imkoniyatlari va ularni ekologik vaziyat monitoringida qo‘llash usullari tahlil qilindi. GAT texnologiyalaridan samarali foydalanish orqali Orol bo‘yi hududidagi ekologik muammolarni hal qilish va mintaqaning barqaror rivojlanishini ta’minlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Paul A. Longley, Michael F. Goodchild, David J. Maguire, and David W. Rhind. "Geographic Information Science and Systems". Publisher: Wiley. Published in 2005., 496 p.
2. Monika S. Bauer, Thomas K. Kienzle "GIS Fundamentals". Publisher: Wiley. Published in 2015., -386 p.
3. David M. Smith. "Cartography and Geographic Information Systems (GIS)". Publisher: Human Geography. Published in 2015., -445 p.

TA’LIM SIFATINI OSHIRISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING SAMARADORLIGI

J.Pirekeev, *Ichki ishlar vazirligi Qoraqalpoq akademik liceyi Umumta’lim fanlar kafedra boshlig’i*

R.Seytmuratov, *Ichki ishlar vazirligi Qoraqalpoq akademik liceyi o’qituvchisi*

Annotatsiya: Maqolada dars jarayonida kompyuter texnologiyasi elementlarini ko‘proq qo‘llash, o‘quv jarayonini xilma-xilligini oshirishga yordam berib, multimedia ma’ruzalarda o‘quv materialining animatsiyalar bilan keng qamrab olinishi o‘qituvchiga mavzu bo‘yicha ko‘proq axborot berish va

tushuntirish uchun chegaralangan vaqtdan unumli foydalanishi talabalarning esda saqlab qolish darajasini ham oshirishi haqida fikr yuritiladi.

Ta’limda o‘qitishning sifatini oshirish so‘zsiz yangi o‘qitish usullaridan qanday foydalanishga bog‘liq bo‘lmoqda.Yangi o‘qitish usullari talabalarning e’tiborini ta’lim jarayoniga jalb eta bilish muhim sanaladi. Bunda albatta talaba doimiy ravishda izlanish va harakatda bo‘lishi lozim, ya’ni berilgan ma’lumotlarni ochishi, qayta ishlashi va olgan bilimlarni aniq masalalar yechishda qo‘llashi lozim. Axborot texnologiyalarning qo‘llanilishi o‘qitishning barcha shakllarida (ma’ruza, amaliyot, laboratoriya va mustaqil ta’lim) tezlik bilan o‘z samarasini beradi.

Hozirgi vaqtda shu narsa aniqki, ta’lim sistemasining strategik rivojlanish yo‘nalishi - shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim berish muaamolarining echimini topish, ya’ni bu yo‘lda eng asosiysi bilim berish faoliyatidir. Xozirgi zamonda ilmiy fikrlash va ilmiy texnika progressi keskin va intensiv ro‘y bermoqda. SHundan kelib chiqqan holda zamonaviy o‘qituvchilar ya’ni murabbiylar zamon bilan hamnafas bo‘lishlari shart va zarurdir. Dars jarayonida kompьyuterdan foydalanish o‘qituvchi va talabalarga, interaktiv o‘quv qo‘llanmalari bilan bog‘liq bo‘lgan yangidan – yangi o‘ziga xos qulayliklar yaratadi. Kompьyuterni boshqa o‘qitish vositalari, masalan proektor elektron doskalar bilan operativ qo‘shilishi, ko‘rgazmali qurollardan foydalanib ma’lumot berish xajmini oshiradi va bu bilan o‘qituvchi uchun dars vaqtidan unumli foydalanishga imkoniyat yaratadi. Dars jarayonida kompьyuter texnologiyasi elementlarini ko‘proq qo‘llash, o‘quv jarayonini xilma – xilligini oshirishga yordam berib, talabalarni - tinglovchilarni zerikish “kasalligidan” qutqaradi, ta’lim berishni sifat jihatidan yangi, yuqori pog‘onalarga ko‘taradi, benuqson o‘quv darsliklari bilan ta’minlashga erishiladi, shaxs rivojlanishiga yordam beradi, talaba va o‘qituvchining ijodiy potentsiali va bilish faolligini shakllantiradi ularda o‘qishga, hayotga bo‘lgan qiziqishini orttiradi .O‘qituvchi prezentatsiya slaydalarini ko‘rsatayotgan paytida, har xil rasmlar, formulalar va grafiklarni ko‘rsatishi, ma’ruzani qisqa va lo‘nda qilib yozdirishi mumkin. Bunda talaba bir vaqtning o‘zida eshitayotgan tushunchalarini ko‘zi bilan ko‘rib ham turadi. Ma’lumki, axborotning katta qismi ko‘rish orqali olinadi.

Darsda o‘tilgan mavzuni umumlashtirish va mustaxkamlash hamda chuqur va yaxshilab o‘rganish uchun kompьyuterga kiritilgan elektron testlardan foydalanish o‘z navbatida talabalarda mazkur fan bo‘yicha ko‘nikma va maxoratni shakllantiradi. Ularda yangi kompyuter dasturlariga bo‘lgan qiziqishini rivojlantiradi. Oraliq va yakuniy nazoratda ham kompьyuterdan foydalanish yuqori samara beradi. Kompьyuter talabalarni ilmiy ish olib borish faoliyatlarida ham katta rolь o‘ynaydi. Masalan, talabalar nazariy mexanika fanining aniq bir

mavzusi bo‘yicha prezentatsiyalar tayyorlashning effektiv va qiziqarli usulini ishlab chiqadilar va animatsiyalarni tayyorlashni o‘rganadilar. Bu talabalarda kompьyuter bilan muloqotda bo‘lish texnika va texnologiyasini shakllantiradi.

O‘quv materiallarini mulьtimedia tizimlari ko‘rinishida tayyorlash va ularni kompьyuter tarmoqlari va uzatish vositalari orqali ko‘pchilikka taqdim etish mumkin.Kompьyuter texnologiyalarining ta’lim tizimiga keng joriy etilishi barcha turdagi o‘qitish shakllarining, o‘quv materiallarini qaytadan ko‘rib chiqishni talab etadi. O‘quv materiallarining elektron shakli an’anaviy qog‘oz shaklidan farqli ravishda o‘rganishga qulay muqobil variantdir. Elektron shakldagi o‘quv materiallarining eng asosiy yutug‘i – uning ixchamligi va tejamligidadir. Xalqaro iqtisodiy tanqislik davrida qog‘oz va bo‘yoqqa bo‘lgan talabni pasaytiradi.Elektron shakldagi axborotga barcha turdagi axborotlarni(matn, grafik, animatsiya) joylashtirish va ularga ishlov berish mumkin.Kompьyuter texnologiyalarining ta’lim jarayonida qo‘llanilishi ma’ruza darslarining ham shaklini o‘zgartirishini talab etmoqda. Ma’ruzachi cheklangan hajmdagi vaqt orlig‘ida belgilangan mavzu bo‘yicha asosiy tushunchalarni o‘rganishga yo‘naltiruvchi ko‘rsatma va izohar beradi. Bunday sharoitda o‘qitish sifati va samarasini oshirish uchun o‘quv materialini vizuallashtirish muhim o‘rin tutadi. An’anaviy usulda ma’ruza darslarida doska, mel va plakatlar kabi vositalardan ko‘p foydalanilgan. Ular xam o‘z vaqtida etarli darajada samara berib kelgan. Lekin plakatlar statistik xarakterga ega bo‘lib ularga o‘zgartirish kiritib bo‘lmagan. Doskaga ma’lumotlarni yozib o‘chirishga ko‘p vaqt sarflangan. O‘z-o‘zidan ma’lumki belgilangan materiallarni talabalar e’tiboriga to‘liq taqdim etish imkoniyati chegaralangan. Kompьyuterga ulangan sonli videoproektorlarning qo‘llanilishi an’anaviy o‘qitish usulidan axborotlarni elektron shaklda tasvirlash imkoniga ega yangi integrallashgan o‘qitish usuliga o‘tkazdi. Ma’ruza o‘qituvchisi doska va mel o‘rniga axborotlarni turlicha ko‘rinishlarda tasvirlovchi juda katta imkoniyatga ega bo‘lgan zamonaviy vositalarga ega bo‘ldi. Bunda o‘qituvchi o‘quv materialini taqdim etish shakli va ketma-ketligini o‘zi aniqlaydi. Talabalar berilayotgan materiallarning asosiy qisminigina konspekt qilib, ko‘proq vaqtini tinglashga va savollar berishga sarflaydi.

Tajribalar shuni ko‘rsatmoqdaki, mulьtimedia ma’ruzalarda o‘quv materialining grafik, tasvir va animatsiyalar bilan keng qamrab olinishi o‘qituvchiga mavzu bo‘yicha ko‘proq axborot berish va tushuntirish uchun chegaralangan vaqtdan unumli foydalanish imkonini beradi. Taqdim etilayotgan materiallarning vizualligi talabalarning esda saqlab qolish darajasini ham oshiradi.

Gap shundaki an’anaviy o‘qitish usullarida guruhni faol ishlashga jalb etish va ularning o‘zlashtirishini nazorat qilish hamma vaqt ham ko‘ngildagidek

bo‘lavermaydi. O‘quv materialining elektron shaklda bo‘lishi, materialni (matnli, grafikli, ovozli, animatsion) kompьyuter ekranida ko‘rish, o‘rganish, o‘zgartirish kiritish va yozib olib yanada chuqurroq o‘rganishga imkon beradi. Ta’lim jarayonida axborot texnologiyalari va ularni qo‘lash masalalari, innovatsion o‘zgarish va yondashuvlar, tizimga har qanday yangilikning kiritilishi bevosita o‘qituvchi faoliyatini yangilash va o‘zgartirish orqali amalga oshirilishi ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu faoliyat –uzluksiz ravishda yangiliklar asosida ishlash bo‘lib, u uzoq vaqt davomida shakllanadi va takomillashib boradi.

Axborot-kommunikatsion texnologiyalari asosida talabalarning fanlarga bo‘lgan qiziqishlarini yanada oshirish, kasbiy malaka va ko‘nikmalarini shakllantirish bo‘yicha hamda ta’lim samaradorligini ta’minlovchi quyidagi uslubiy tavsiyalarni amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiqdir:

– talabalarning axborot madaniyatini shakllantirishda axborot-kommunikatsion texnologiyalari imkoniyatlaridan samarali foydalanish;

– turli fan va kompьyuter to‘garaklari, Internet klublarida bo‘lajak mutaxassislardan kasbiy sifatlarni shakllantirishga aloxida e’tibor berish;

– talabalarning axborot-kommunikatsion texnologiyalari bo‘yicha mustaqil ishlarini tashkil etishlaridan unumli foydalanish;

– tegishli o‘quv fanlarini o‘rganishda predmetlararo bog‘liqlik va aloqadorlikni ta’minlash;

– talabalarning kasbiy amaliy faoliyatini takomillashtirish;

– fan-texnika va texnologiyalarning so‘ngi yutuqlari bo‘yicha ma’lumotlardan foydalanish;

– kompьyuter vositasida o‘qitishda ilg‘or pedagogik texnologiyalar va faol metodlarni qo‘llash;

– baxolashda talabalarni faolligi va mustaqil ishlash qobiliyatiga aloxida e’tibor qaratish.

Umuman olganda, quyidagi hollarda o‘quv jarayonida nazariya va amaliyotni birgalikda o‘tkazish yaxshi natijalar beradi:

1. Darsning sifati eng avvalo darsning mazmunini to‘liq shakllantirishga va ta’lim maqsadiga erishishi lozim.

2. O‘qitish turi muammoli yoki tadqiqotga oid faollashtiruvchi bo‘lishi hamda ma’ruza har bir tinglovchida fikrlashni uyg‘otishi zarur.

3. Muammo elementlari bo‘lgan ijodiy fikrlash darsiga aylantirish, ya’ni baxs – bu faol, qiziqarli, qizg‘in va extiros suxbat bo‘lib, uning ishtirokchilari muhokama qilinayotgan masalalarni mufassal tushunishga, bilishga diqqat e’tiborini qaratishi lozim.

4. Muammoviy uslub avvaldan mavjud bilimlar asosida mustaqil bilimlar olib borishni talab qiladi, ijodiy fikrlashni uyg‘otadi, qo‘yilgan muammolarni echish

ayni bir masaladagi turlicha nuqtai-nazardan, fikrlar, qarashlar to‘qnashuvini vujudga keltiradi.

5. Axborot texnologiyasi joriy qilishda va buning orqasida ta’limning muhim tamoyillari tizimlilik, ko‘rgazmalilik, ilmiylik va tarixiylik aloqadorligini ko‘rsatish.

6. YAngi pedagogik texnologiya va usullarni keng joriy qilishga erishish.

7. Zamonaviy axborot texnologiyalarni qo‘llash, o‘qitish jarayonini kompьyuterlashtirish, hamda kompьyuter tarmoqlari negizida ta’lim jarayonini axborot bilan ta’minlashga erishish.

8. Dars samarasini oshirishga xizmat qiladigan o‘quv-uslubiy ilmiy, qomusiy adabiyotlar bilan ta’minlashga erishish.

9. O‘qitish samaradorligini oshirishdagi omillardan biri bizning nazarimizda darslarga xamkasblarning kirishi va ular fikrlarini, tahlillarini, eshitish shu yo‘sinda kamchiliklarni tuzata borish.

Xulosa qilib aytganda, ta’lim maskanlarida yangi pedagogik texnologiyalargaasoslanib, kompьyuter texnikalaridan foydalanish ta’lim beruvchiniyam, ta’lim oluvchilarniyam faollashtiradi. Ajratilgan vaqtdan unumli foydalanib ko‘rilayotgan mavzu to‘g‘risida batafsilroq va to‘laroq ma’lumotlar olishga imkoniyatlar yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Сапаев Б., Тоджиев Ж.Н., Раззоқова С.Р. Ҳозирги замонавий олий ўқув юрти таълимида педагогик технологиялардан фойдаланиш. “Аниқ фанларнинг ўқитишнинг долзарб муоммолари” мавзусидаги республика илмий-амалий анжумани материаллари. Гулистон- 2013 й

2. «Таълим самарадорлигини ошириш йўллари» мавзусидаги семинар-тренинг материаллари.- Т.,2002 й.

3. Использование современных информационных и коммуникационных технологий в учебном процессе: учебно-методическое пособие / Авторы-составители: Д.П. Тевс, В. Н. Подковырова, Е. И. ,Апольских, ,М. В, Афонина. – Барнаул: БГПУ, 2006.

4.Атамурзаев М., Тангиров А., Охунбоев М. «Ахборот тизимлари» фанидан маърузалар курси. – Т., 2016 й.

YOSHLARIMIZNI TURLI AXBOROT MANBALARIDAN TO’G’RI FOYDALANISHGA O’RGATAYLIK

Raximova Feruza Atabek qizi, *O’zbekiston Respublikasi IIV Xorazm akademik litseyi ,,Umumta’lim fanlar’’ kafedrasi Informatika va AT fani o’qituvchisi*

Annotatsiya:Mazkur makolada bugun uzluksiz ta’lim amalyotida qo’llanilayotgan axborot texnologiyalari,internet tizimininng ta’lim tarbiya jarayonidagi o’rni va undan samarali,maqsadli foydalanish imkoniyatlari,yo’llari va usullari xususida so’z yurutiladi.

Kalit so’zlar:kompyuter,texnologiya,internet,kompyuter texnologiyasi,internet tarmoqlari,ma’lumot.

So’z,fikr,mantiq,mushohada,tashbeh amallari buyuk va qudratli oliy tabiat tomonidan faqat xazrati insonga ato etilgan ne’matlardan.Mazkur fikriy,aqliy jarayonlar maqsadli,o’rinli,chiroyli va zaruriy,ahamiyatli faoliyatga aylanishi uchun faoliyatdan ko’zlangan maqsad inson uchun ta’limiy va nazariy ahamiyat kasb etishi,faoliyatni amalga oshiruvchi rejalar o’rinli tuzilishi kabi qator amallarga bog’liq.Bu jarayonda albatta nazariy savodxonlik o’ta muhim ahamiyat kasb etadi.Nazariy savodxonlik o’z navbatida mazkur yo’nalish bo’yicha egallangan tushunchalar,g’oyalar,faktlar ko’lami va ularni esda saqlash,qayta takrorlash natijasida vujudga kelgan bilimlar majmuasi yoki mujassam bilimlarga bevosita bog’liq.Mazkur jarayonlar zamirida so’zsiz ma’lumot olish,ma’lumot yig’ish faoliyati yotadi.

Birorta yo’nalish bo’yicha ma’lumot olish,tushunchalarga aniqlik kiritish va ularni izohlash borasida albatta kitobning bahosi yo`qdir.Insoniyatning kitobga bo`lgan qiziqishi va ehtiyoji eramizdan oldingi asrlardayoq paydo bo’lgan va ular bizgacha esa Misr papiruslari,Shumer-Bobil Sopol kitoblari ko’rinishida yetib kelgan.Samarqand oliy nav qog`ozining dovrug`i esa butun dunyoga tarqalgan.Inson aqliy zakovati,ma’naviy kamolotida kitobning o’rni beqiyos.Bugun ma’lumot olish,tahlil jarayonlarini amalga oshirish,ma’lumot to’plashning tezkor usullari yaratilganki,toki ular yaratilish asnosida kishilarga ezgulik ulashish,og’irini engil qilish,izlanish yo’lidagi vaqtni tejash kabi ezgu maqsadlarni nazarda tutadi.

Donishmand otaxonlar-u kayvoni onaxonlar ko’pni ko’rganlar,tajribali keksa avlod vakillari ota-onalarimiz,aziz va muhtaram ustozlar,murabbiylarimiz go’zal fazilatlar va sifatlar eltuvchilaridir.Ular suhbati bizni ezgulik sayharakatlari,turmush ziynati hayot haqiqatlari bilan ro’baro qiladi,fikrlarimizni oydinlashtirib,aqlimizga sayqal beradi,yaxshilikni yomonlikdan,halolni haromdan farqlashga o’rgatadi.Bilim olish,o`rganish,ilm izlash,dono xalqimizda doimo e’tirof etilgan olimu fuzalolar,hurmat va ehtiromlarga loyiq topilib, ustozlar,sharaflangan go’zal fazilatlarga oshufta bo’lishga da’vat etilgan.Mazkur sayharakatlar yurtimizdan qator mutafakkirlar,donishmand Al-Xorazmiy,Al-Beruniy,Az-Zamaxshariy,olimu-fuzalolarni Najmiddin Kubro,Sulaymon Boqirg’oniy , Rabg’uziylarni voyaga yetkazgan,dunyoga mashhur etgan.Ular ilm,bilim yo’lini go’zal,halol hisoblaganlar.

Bugun ma’lumot olish va yig’ishning tezkor imkoniyatlari vujudga kelgan.Ana shunday imkoniyatlardan biri axborot texnologiyalarining samarali rivojidir.Internet tarmoqlari bugun o’qish,izlanish,ma’lumot yig’ishda qulay va oson imkoniyatlarni yaratib beradi.U o’zining tezkorligi,ma’lumotlarni samaradorligi va qiziqarliligi bilan kishilarni o’ziga tez jalb etadi.Ushbu jixatlardan bilar bilmas,tushunarli tushunmas,qandaydir malumotlar tasiriga tushib qolish imkoniyatlarini yaratib beradi.Bazida bu ichki xususiyatlarni junbushga keltruvchi holatlar esa yoshlarni o’z tasiriga olgan holda oqibatsizlikga,yot qarashlar millatlar tomon yo’naltiriladi.Har qanday ma’lumot ham insonni ezgulik tomon chorlayvermaydi.Taxlil va inson zakovati ila amalga oshirilgan tashbex o’tkazilgan ijobiy va go’zal amallarga chorlovchi m’lumotlar va go’zal insonni insonparvarlik,ezgulik tomon yo’naltiradi,uning inteluktual salohiyatini yuksaltirgan holda marifat va manaviyat izlashga shay qiladi,shaxs kamoloti pillapoyalar tomon chorlaydi.Hayotning asl mohiyatiga ana shu so’qmoqlar orqali boriladi.

XXI-asr globallashuv asri bo’ldi desak adashmaymiz. Mamlakatimizda barcha sohalar qatori kompyuter texnologiyalari ham shu qadar rivojlandiki,hozirgi kunda hech bir tashkilot,korxona ta’lim muassasalarini kompyutersiz,internetsiz tasavvur qilish qiyin.Shunday zamonaviy texnologiyalar bilan taminlangan dargohlarda taxsil olayotgan yoshlarimizni butun dunyo tan olmoqda.Ular o’z intellektual salohiyati bilan yuksak cho’qqilarni zabt etmoqda.Lekin shuni ham unutmaslik lozimki,globallashuvni foydali tomoni bilan bir qatorda zararli tomonlari ham yo’q emas.Bugungu kunda inson ongini va qalbini egallash uchun qattiq kurash bormoqda.Bu kurashda turli mafkuraviy poligonlar tomonidan xar hil tasir vositalari ishga solinmoqda.Bunday tasir turli xil jozibali g’oyalar bilan niqoblangani sabab bir qarashda ularni qanchalik xavfli ekanini anglash oson emas.Xozirgi kunda deyarli har oilada kompyuter,internet xizmatlari mavjud.Kompyuter yoki internet xizmatidan foydalanish bazi hollarda bolaning bilimi,onggi,dunyo qarashini o’stirish uchun xizmat qilsa,bazilarida esa ota-onalarning “qulog’im tinchisa bas” kabidagi maqsadini amalga oshiruvchi bekorchi,lekin shu bilan birga bola miyasini zaxarli g’oylalar bilan to’ldiruvchi,jozibador o’yinlar manbai bo’lib xizmat qimoqda.Bugun yoshlarimiz bo’sh vaqtlarining ko’p qismini kompyuter o’yinlariga sarflayotganliklari ko’pchilikka sir emas.Bazi holatlarda 5-6 yoshlar jajji pokiza tuyg’ularga to’la qalb egalari ham o’z akalariga qo’shilib,bu jangari o’yinlarga berilib ketganliklarini ko’rish ayanchli holatdir.Mana shunday o’yinlar farzandlarimiz ongiga qanday tasir qilishini o’ylab ko’rganmisiz?Muntazam ravishda jangari o’yinlar o’ynaydigan yoshlarimiz qalbiga shavqatsizlik,ko’zlagan maqsadiga qay

yo’l bilan bo’lmasin erishish,jizzakilik,o’ljasiga erishish yo’lida hech kimni ayamaslik kabi illatlar shakillanishiga zamin yaratadi.

Bu jozibador shu bilan birga xavfli o’yinlarga mukkasidan ketgan bolaning oldingi qiziqishlari doirasi torayib,butun o’y xayolini o’yin haqidagi fikrlar egallaydi,o’yin boshlanishini orzuqib kutadi,o’yinsiz qolsa asabiylashadi,tobora ko’proq oynash fikri uyg’onadi,o’yindan o’zini to’xtata olmaydi,oxir oqibat esa bu o’yinlarni o’ynashga bo’lgan kuchli xohishini amalga oshirish yo’lida hech narsadan tap tortmaslikka borib yetishi mumkin.

Biz bu voqea-hodisalarga ogohlik bilan yondashish,farzandlarimizni yukoridagi ko’rinishdagi globallashuv taxdididan asramog’miz lozim.Samimiy istakimiz shuki,yoshlarimiz ajoyiboot hisoblangan internetning talim-tarbiyaviy,ilmiy xususiyatlaridan baxra olishi va undan unumli foydalanishga oid bilim,ko’nikma va malakalarini muntazam oshira borsalar,faqat ezgu va yaxshilik maqsadlarida foydalanishsa.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1.O.Musurmonova,M.Qarshiboyev.Milliy istiqlol g’oyasi va manaviyat asoslari.

2.O’zbekiston Respublikasining ,,Talim to’g’risida’’gi qonuni.Toshkent.,,Sharq’’HMK,1997

3.O’zbekiston Respublikasi ,,Qadrlar tayyorlash Milliy dasturi’’Toshkent,1997

4.O’zbekiston Respublikasi maktabgacha talim konsepsiyasi.Toshkent,2008 yil.

O‘QUV JARAYONIDA ONLAYN RESURSLARNING QO‘LLANILISHI

A.K.Turayev, *Shahrisabz “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi oliy toifali informatika va axborot texnologiyalari fani o‘qituvchisi*

Annotatsiya: maqolada ta’lim faoliyatida foydalaniladigan onlayn resurslar tasnifi tasvirlangan. Zamonaviy darsda ushbu manbalardan foydalanishning asosiy maqsadlari sanab o‘tilgan. Onlayn resurslarning vazifalari tavsiflangan. Sinflarda onlayn resurslardan foydalanishning afzalliklari va kamchiliklari sanab o‘tilgan. Bugungi kunda Xalq ta’limi vazirligi tomonidan o‘quvchilar uchun elektron resurslarni ishlab chiqish bo‘yicha amalga oshirilayaotgan ishlar to‘g‘risida ma’lumotlar keltirilgan. O‘quv jarayonida o‘quvchilar tomonidan foydalaniyayotgan ta’limga oid internet resurslarining nomlari keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: onlayn resurslar, Internet resurslari, onlayn resurslarning funktsiyalari, simulyatorlar, calculation, simulyatsiya, diagnostika, konservativ, multimedia, kompetensiya, onlayn resurslardan foydalanishning afzalliklari, onlayn resurslardan foydalanishning kamchiliklari, ta’limga oid internet resurslar.

Kirish: Hozirgi vaqtda biz ta’lim sohasida global axborotlashtirishni boshdan kechirmoqdamiz. Ta’limni axborotlashtirish - ta’lim va ta’limning pedagogik va psixologik maqsadlariga erishishga qaratilgan zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishni ta’minlash jarayoni bo‘lib, ularni amalga oshirish uchun onlayn ta’lim resurslari paydo bo‘lgan va ulardan muvaffaqiyatli foydalaniladi. Ushbu resurslar o‘quv jarayoniga faol integratsiyalashgan va an’anaviy o‘qitish usullarini foydali tarzda to‘ldiradigan multimedia va kommunikatsiya texnologiyalarini kiritish bilan birga keladi. Ko‘pincha “Internet-resurs” tushunchasi “onlayn resurs” tushunchasi bilan sinonimdir, natijada biz ta’rif beramiz.

Internet-resurs - bu birlashtirilgan texnik, apparat va dasturiy vositalar, shuningdek, Butunjahon Internet tarmog‘ida nashr etish uchun mo‘ljallangan ma’lumotlar to‘plami. Internet-resurs matn, grafik va multimedia ko‘rinishidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Asosiy qism: Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta’lim, fan va madaniyat masalalari bo‘yicha YUNESKO tashkiloti uslubiy maqsadlariga ko‘ra ochiq ta’lim onlayn resurslarining quyidagi tasnifini taklif qiladi:

1. Simulyatorlar - ko‘nikmalarni mashq qilish va olingan bilimlarni mustahkamlash uchun ishlatiladi;

2. O‘qitish - bilim berish va ko‘nikmalarni shakllantirish;

3. Axborot qidirish va ma’lumotnoma - so‘rov bo‘yicha ma’lumot berish;

4. Nazoratchilar - olingan bilim va ko‘nikmalarni tekshirish uchun mas’uldirlar;

5. O‘yin - reaktsiya, mantiqiy fikrlash, xotira va boshqa qobiliyatlarni rivojlantirish uchun bo‘sh vaqtni tashkil qilish;

6. Calculation – hisob-kitoblarni avtomatlashtirish uchun foydalaniladi;

7. O‘yin shaklida o‘rganish uchun o‘quv va o‘yin dasturlari;

8. Namoyish – maksimal ravshanlikka erishish uchun axborot, hodisa va jarayonlarni vizual tarzda aks ettirishga xizmat qiladi;

9. Laboratoriya – masofaviy tajribalar uchun resurslar;

10. Simulyatsiya va modellashtirish - uning tomonlarini o‘rganish uchun haqiqatni simulyatsiya qilish.

Ta’lim jarayonida onlayn resurslardan quyidagi maqsadlarda foydalaniladi.

1. Darsda ushbu texnologiyadan foydalanish. O‘quvchilar o‘qituvchining savollariga javob berish uchun elektron pochta, qidiruv tizimi bilan ishlashni va Internetda ma’lumot topishni o‘rganadilar. Shunday qilib, o‘quvchilar Internetdan foydalanishning asosiy ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar va o‘z ehtiyojlari uchun ba’zi telekommunikatsiyalarni o‘zlashtiradilar.

2. O‘qituvchi o‘z darsini g‘ayrioddiy va qiziqarli o‘tkazishga intiladi. Dars davomida onlayn material namoyish etiladi va multimedia fayllari ijro etiladi.

Masalan, atrofdagi dunyo haqidagi darslarda vulqon otilishi yoki quyosh tutilishini ko‘rsatish. Internet texnologiyalari tufayli sinfda ko‘rish qobiliyati oshadi.

3. Kamroq konservativ o‘qituvchilar o‘quvchilarga onlayn resurslardan foydalangan holda ta’lim muammolarini hal qilish imkonini beradi.

4. Hozirgi vaqtda ta’lim muassasalari elektron ta’limdan foydalanishga majbur. Ta’lim dasturini amalga oshirish uchun hozirgi ta’lim muammolarini hal qilish uchun onlayn resurslardan foydalanish kerak.

Onlayn manbalar quyidagi funktsiyalarga ega:

1. Diagnostika funktsiyasi. Bu funksiya talabaning ko‘nikma, qobiliyat va bilim darajasini aniqlash imkonini beradi. Onlayn ta’lim vositalarining didaktik imkoniyatlari o‘quvchilar bilimidagi kamchiliklarni topish va bartaraf etish imkonini beradi.

2. Tarbiyaviy funksiya. Bu funktsiya shundan iboratki, onlayn resurslardan foydalanish ma’lum bir fanni o‘zlashtirishda talabaning ishini tashkil qilish imkonini beradi. O‘zining ta’lim funktsiyasini bajarishda onlayn resurs talabaga bir xil turdagi guruh yoki bir xil qiyinchilik darajasidagi topshiriqni qayta hal qilish imkoniyatini beradi.

3. Tarbiyaviy funksiya. Onlayn manbalar kabi zamonaviy o‘quv vositalari o‘quvchilar faoliyatini tartibga soladi va ularning o‘zini o‘zi tashkil etishiga yordam beradi. Ushbu vositalar bilan ishlashda maktab o‘quvchilarida mas’uliyat, mustaqillik va tashabbuskorlikni rivojlantirish istagi paydo bo‘ladi.

Konservativ fikrlaydigan o‘qituvchilar o‘quv jarayonini amalga oshirishda onlayn resurslardan foydalanishdan qochishadi, ulardan foydalanishning maqsadga muvofiqligi va foydaliligi yo‘q deb hisoblaydilar va quyidagi onlayn resurslardan foydalanishning afzalliklarini unutadilar:

1. Taqdim etilgan materialning istalgan vaqtda mavjudligi. Elektron texnologiyalar uzluksiz o‘qitishni tashkil etish imkonini beradi. Ta’lim jarayoni ishtirokchilari istalgan vaqtda topshiriq yoki manbalardan foydalanishlari mumkin.

2. Mobillik. Internet mavjud bo‘lgan har qanday joydan bilim olishning mavjudligi.

3. Taqdim etilgan ma’lumotlarning kengligi. Internet muhitida bo‘lgan talaba bevosita o‘qituvchi tomonidan taklif qilingan material ustida ishlash jarayonida istalgan dunyo manbalariga murojaat qilishi mumkin.

4. Axborotning tezkorligi. An’anaviy ta’limda axborot manbai kitob yoki darslik hisoblanadi. Qog‘oz yozuvlari kamdan-kam yangilanadi, chunki maktablar zarur moliyaviy yordamga ega emas. Internet resurslari har qanday ma’lumotni yangilash va dolzarb ma’lumotlardan foydalanish imkonini beradi.

5. O‘quv jarayonini avtomatlashtirish. O‘qituvchiga topshiriqlarning ko‘p o‘xshash variantlarini tuzish va qayta ishlash kerak emas. Tizim natijalarni mustaqil ravishda tekshiradi va saqlaydi.

6. Multimedia. Onlayn resurslardan foydalanish multimediadan foydalanishni o‘z ichiga oladi, bu materialni idrok etishni yaxshilaydi. Ayniqsa, boshlang‘ich maktabda, chunki o‘quvchilar vizual-majoziy fikrlashdan og‘zaki-mantiqiy fikrlashga o‘tishning o‘tish bosqichida.

7. Zamonaviy informatsion texnologiyalarini egallash ta’lim muassasasi bitiruvchisining kompetensiyalaridan biridir.

Onlayn resurslardan foydalanishning quyidagi kamchiliklari mavjud. Bularga quyidagilar kiradi:

1. Kompyuter savodxonligiga bo‘lgan ehtiyoj. Onlayn ta’lim resurslari bilan ishlash imkoniyati bo‘lmasa, ulardan foydalanish samarasiz bo‘ladi.

2. Emotsional ishtirokning pastligi. Darsdagi harakatlar uchun hissiy mustahkamlashning yo‘qligi ma’lumotlarning esda qolishini pasaytiradi.

3. Nazoratning zaif darajasi. Darslarda onlayn testlardan foydalanish mumkin. O‘quvchi aldash, ma’lumotni uchinchi tomon manbalaridan topish imkoniyatiga ega, bu esa o‘quv materiallarini o‘zlashtirish darajasini shubha ostiga qo‘yishi mumkin .

Ammo bu kamchiliklar AKT kompetensiyasi bo‘yicha malaka kurslarini o‘tash, onlayn resurslardan foydalanishda o‘qituvchining ko‘proq hissiy ishtiroki va ta’lim faoliyatida nazoratni kuchaytirish orqali osongina qoplanadi.

Hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligida Xalq ta’limi vazirligi tomonidan o‘quvchilar uchun elektron resurslarni ishlab chiqish bo‘yicha ko‘plab ishlar amalga oshirilmoqda.

Xalq ta’limi vazirligi huzuridagi “Innovatsiya, texnologiya va strategiya markazi” DUK tomonidan foydali onlayn resurslar, platforma va portallar uchun qo‘shimcha elektron kontentlar ishlab chiqildi hamda keng ommalashtirish bo‘yicha ijtimoiy tarmoqlarda targ‘ibot-tashviqot ishlari amalga oshirilmoqda. Jumladan, o‘quvchilar darslarni o‘zlashtirishi va takrorlashi uchun qo‘shimcha sharoitlar yaratish, shuningdek maktabdan tashqari ta’lim resurslaridan foydalanish imkoniyatini oshirish maqsadida **Maktab.uz** masofaviy ta’lim platformasi ishlab chiqilgan.

Bugungi kunda Maktab.uz portaliga Xalq ta’limi vazirligi uchun “Onlayn maktab” telekanallari uchun ishlab chiqilgan 1-11 sinflarga mo‘ljallangan 7 ming 500 dan ortiq maktab o‘quv dasturi bo‘yicha tayyorlangan videodarslar hamda ularning 2 ming 400 dan ortiq taqdimotlari yuklangan.

Bundan tashqari 2021 yil davomida 1-4 sinflar uchun 7 ta fandan jami 84 ta animatsion videodars ko‘rinishidagi resurslar, 5-8 sinflar uchun 5 ta yo‘nalish bo‘yicha 100 dan ortiq, 9-11 sinflar uchun 12 ta yo‘nalish bo‘yicha 250 dan ortiq videodarslar maktabdan tashqari ta’lim kontenti sifatida ishlab chiqilgan va Maktab.uz portaliga bosqichma-bosqich joylanmoqda. Shuningdek, portalda hamkor tashkilotlar tomonidan taqdim etilgan qo‘shimcha elektron ta’lim resurslari ham joylashtirib borilmoqda.

O‘quvchilarda kitobxonlikni yanada ommalashtirish maqsadida Kitob.uz portalini targ‘iboti natijasida joriy yil yanvar oyida portalga tashrif buyuruvchilar soni 16 mingtani tashkil qildi, ularning 93 foizi yangi tashrif buyuruvchilar hisobiga to‘g‘ri keladi. Kitob.uz – 4000 taga yaqin elektron va audio kitoblarni o‘z ichiga olgan bepul onlayn kutubxona hisoblanadi. Shuningdek, kitob.uz portali mobil ilovalarning yuklab olishlar sonida ham keskin ko‘tarilishlar yuz berib, Android va iOS mobil versiyalari hisobida umumiy yuklab olishlar soni qariyb 20 ming martani tashkil qilmoqda.

“EduKids” loyihasi doirasida yaratilgan 100 dan ortiq ilmiy-ommabop animatsion dayjestlarni keng ommaga targ‘iboti natijasida telegram ijtimoiy tarmog‘idagi sahifasida joylashtirib borilayotgan dayjestlarning o‘rtacha ko‘rilish soni 50 mingtani tashkil qilmoqda.

“EduKids” – o‘quvchi-yoshlar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, yosh avlodni kelajakda muvaffaqiyatga erishish va o‘z ustida ishlashga chaqirish, shuningdek o‘quvchilarda ma’lum bir mavzular bo‘yicha aniq tasavvurini shakllantirish, unda ota-onalar, jamiyat va o‘qituvchilarning rolini yanada oshirishni maqsad qilgan 100 dan ortiq ilmiy-ommabop animatsion dayjestlar to‘plamidir.

“Smartland” ta’lim platformasi mobil ilovalarini qishki ta’til davrida yuklab olishlar soni 5 ming 774 tani (Google Play) va 100 tani (App Store) tashkil etadi. “Smartland” loyihasi 15 ta fan bo‘yicha rus va o‘zbek tillaridagi 136 ta o‘yin hamda 2008 ta mashqlarni o‘z ichiga olgan interaktiv virtual ta’lim platformasi hisoblanadi. Mazkur ta’lim platformasining iOS va Android operatsion tizimlari uchun mo‘ljallangan mobil ilovasi ishlab chiqilgan.

Maktablarda o‘quvchilar tomonidan foydalaniyayotgan ta’limga oid internet resurslari

Barcha uchun ochiq onlayn kurslar

Barcha uchun ochiq onlayn kurslar (BUOOK) kompyuter va internet yordamida o‘rganuvchilarning bilim olish imkoniyatlarini kengaytirdi. Bu kurslardan yuqori sinflardagi maktab o‘quvchilari ham foydalanishlari mumkin. Turli manbalardagi kurslarni taklif qiluvchi mashhur tijorat va notijorat tashkilotlariga Academic Earth, edx, Class Central, Udacity, Coursera, Udemy va FutureLearn kabilarni misol keltirishimiz mumkin.

Edukids

EduKids - o‘quvchi-yoshlar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, yosh avlodni kelajakda muvaffaqiyatga erishish va o‘z ustida ishlashga chaqirish, shuningdek o‘quvchilarda ma’lum bir mavzular bo‘yicha aniq tasavvurni shakllantirishga qaratilgan 100 dan ortiq ilmiy-ommabop animasion dayjestlar to‘plamidir.

Uzbekcoders.uz

Dasturlashni o‘rganish uchun ochiq va bepul onlayn platforma. Ushbu onlayn portal 4 ta yo‘nalish (ma’lumotlar tahlili (Data analysis), android ilovalar (Android), Front-End, Full-Stack) bo‘yicha istagan kishiga IT-mutaxassisliklarni mutlaqo bepul o‘rganish imkoniyatini beradi.

Idea.uzedu.uz

Mazkur platforma o‘quvchi-yoshlarning xalq ta’limi tizimini rivojlantirish bo‘yicha g‘oya va takliflarini shakllantirish va ularni qo‘llab-quvvatlashga mo‘ljallangan. Ushbu platformaning maqsadi foydalanuvchilarning taklif va g‘oyalarini yig‘ish, saralash va amaliyotga joriy etishga yo‘naltirish, innovatsiyalarni joriy etishda fuqarolarning ishtirokini ta’minlashdan iborat.

Smartland

Interfaol virtual ta’lim platformasi. Ushbu ta’lim platformasi orqali bolalar bo‘sh vaqtlarini mazmunli o‘tkazishlari uchun interaktiv ko‘rinishdagi mantiqiy o‘yinlar to‘plamidan foydalanishlari mumkin.

Olympiad.uzedu.uz

Fan olimpiadalarining onlayn platformasi bo‘lib, onlayn olimpiadalar tashkil etish va iqtidorli o‘quvchilar bazasini shakllantirish axborot tizimi. Ushbu tizim orqali 4-11-sinf o‘quvchilari masofadan turib 6 ta fandan olimpiadalarda ishtirok etish imkonini beradi.

Skillshare

Skillshare — milliondan ortiq o‘rganuvchi va o‘qituvchilarni birlashtiruvchi bilim yoyish jamiyati. Bu saytda yo‘riqnomalarga amal qilgan holda istagan inson hunarmandchilik, pazandalik, suratkashlik, texnologiya yoki yozish kabi darslarni (odatda 30 daqiqadan 1 soatgacha bo‘lgan) o‘tishi mumkin. Bu loyihalarga asoslangan darslarni (masalan, 3D grafika) ko‘rish uchun yaxshi manbadir. Bundan tashqari, mavzu bo‘yicha guruhlangan treklar ham mavjud. Saytda 300 dan ortiq dars bepul, 3 000 tadan ortiq dars jamlangan kutubxonadan foydalanish uchun esa obuna bo‘lishingiz kerak bo‘ladi.

Reddit

Reddit uning foydalanuvchilari tomonidan taqdim etiladigan san’at va kompyuter fanlari kabi standart fanlarni, shuningdek, “ko‘ngilochar o‘yinlar”ni (StarCraft II strategiyasi kabi) qamrab oladi.

Khan Academy

Khan Academy'da hozirgi vaqtda 38 milliondan ziyod onlayn o'rganuvchi mavjud. Khan Academy'da qiziqarli videodars va interaktiv kurslar mavjud.

iTunes U

IOS, Mac yoki Windows uchun ishlab chiqilgan iTunes U ilovasi nafaqat yetakchi maktablar va boshqa manbalar taqdim etayotgan kurslardan foydalanish, shuningdek, kurs topshiriqlarini bajarish va har bir dars uchun eslatma qoldirish imkonini beradi. Katalog turli mavzular bo'yicha yuz minglab manbalarni o'z ichiga oladi. Ushbu saytda bularning barchasi sizning qo'lingiz ostida jam bo'ladi.

Open Culture

Open Culture —saytda 2 300 ta bepul onlayn kurs, 1 150 ta bepul kino, 700 ta bepul audio kitob, 800 ta bepul kitob, 200 ta bepul darslik, 300 ta bepul til darsi, 150 bepul biznes kursi va boshqalar keltirilgan.

Xulosa: Hozirgi vaqtda ta'lim tizimini onlayn rersurlarsiz tasavvur qilish qiyin. Chunki onlayn resurslar ko'pincha multimedia ko'rinishida tashkil etilganligi uchun undan ma'lumotlarni o'zlashtirish o'quvchilar uchun oson bo'ladi. O'quvchilarning yosh toifalariga ko'ra ham, internetda turli resurslar mavjud. O'z bilimini mustaqil tarzda oshirmoqchi bo'lgan o'quvchilarga bu resurslar juda qo'l keladi. Onlayn resurslar orqali o'quvchilar bepul onlayn kurslar, audio va video ko'rinishidagi kitoblar, elektron darsliklar va kitoblarni topishlari mumkin. Bu resurlar shiddat bilan rivojlanayotgan hozirgi zamonda o'quvchilarning katta hajmdagi ma'lumotlarni qisqa vaqtda o'rganishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. https://uza.uz/oz/posts/maktab-oquvchilari-uchun-qanday-elektron-platformalar-bor_352370
2. https://oliygoh.uz/post/free-online-courses
3. https://havola.uz/sources/online-cource?sort=-title

4. Использование интернет ресурсов в реализации комплексной дополнительной общеобразовательной общеразвивающей уровневой программы художественной направленности [Электронный ресурс] – URL: https://multiurok.ru/files/ispolzovanie-internet-resursov-v-realizatsii-kompl.html
5. О проблемах использования интернет-ресурсов современной системе общего образования [Электронный ресурс] – URL: https://scienceforum.ru/2017/article/2017035170

6. Преимущества и недостатки электронного обучения [Электронный ресурс] – URL: https://studbooks.net/2090977/informatika/preimuschestva_nedostatki_elektronnogo_obucheniya

INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYASI FANINI O‘QITISHDA INTERFAOL METOD USULLARIDAN FOYDALANISH

Djurayev Shavkat Orziqulovich, *Toshpo‘latova Marhabo Isakulovna*

O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Jizzax akademik litseyi Umumta’lim fanlar kafedrasi Informatika va axborot texnologiyasi fani o‘qituvchilari

Bugungi kunda fan va texnika jadal suratda rivojlanib bormoqda, bu esa yangi texnologiyalardan foydalanib, dars o‘tishni taqozo etadi. Kelajagimiz bo‘lgan yoshlarni yuksak madaniyatli, o‘tkir bilimli qilib tarbiyalashda har bir pedagog xodim o‘zini mas’ul shaxs ekanligini bilgan holda, dars samaradorligini oshirib borishi, yangi texnologiyalardan unumli foydalanishi dolzarb masala hisoblanadi.

Ta’limda axborot texnologiyalarini qo‘llaganda o‘quvchi eshitish, ko‘rish, ko‘rganlari asosida mustaqil fikrlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Ta’lim jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalangan holda darslarni interfaol usullarda tashkillashtirish uchun ma’lum bir shart - sharoitlar mavjud. Shunday ekan, axborot ta’lim texnologiyalaridan samarali foydalanish hozirgi zamon yutuqlariga asoslangan holda davr talabiga mos keladigan pedagogik mahoratning nazariy amaliy asoslarini hamda uning shakllanish jarayonini yaratish eng dolzarb vazifalardandir.

Fanning rivojlanishi - faktlarni to‘plash, ularni o‘rganish va tizimlashtirish, umumlashtirish va ayrim qonuniyatlarni ochishdan ilmiy bilimlarning hozirda ma’lum bo‘lgan faktlarning mazmun-mohiyatini tushuntirib bera oladigan, yangilarini bashorat qilishga qodir bo‘lgan yaxlit mantiqiy tizimini yaratish yo‘nalishida boradi.

Interfaol o‘qitish - muloqotli o‘qitish bo‘lib, jarayonning borishida o‘qituvchi va o‘quvchi orasida o‘zaro ta’sir amalga oshiriladi. Interfaol o‘qitishning mohiyati o‘quv jarayonini shunday tashkil etishdan iboratki, unda barcha o‘quvchilar bilish jarayoniga jalb qilingan bo‘lib, erkin fikrlash, tahlil qilish va mantiqiy fikr yuritish imkoniyatlariga ega bo‘ladilar.

Darslardagi interfaol faoliyat o‘zaro tushunishga, hamkorlikda faoliyat yuritishga, umumiy, lekin har bir ishtirokchi uchun ahamiyati nazorat topshiriqlarini birgalikda yechishga olib keladigan muloqotli aloqani tashkil etish va rivojlantirishni ko‘zda tutadi.

Interfaol metodlardan foydalaniladigan o‘quv jarayonida o‘quvchilar tanqidiy fikrlashga, shart-sharoitlarini va tegishli axborotni tahlil qilish asosida murakkab

muammolarni yechishga, alternativ fikrlarni chamalab ko‘rishga va asosli ravishda qarorlar qabul qilishga, bahslarda ishtirok etishga, boshqalar bilan muloqot qilishga o‘rganadilar. Buning uchun darslarda individual, juftli va guruhli ishlar tashkil etiladi, izlanuvchi loyihalar, rolli o‘yinlar, ijodiy ishlar qo‘llaniladi, hujjatlar va axborotning turli manbalari bilan ish olib boriladi.

Interfaol usullar bo‘yicha o‘qitish tashkil etish jarayonida o‘qituvchining bergan topshiriqlari mazmuni o‘quvchining tafakkurini rivojlantirish uchun kuchli vositadir. Ushbu topshiriqlar turli xil murakkablik darajalarida bo‘lib, o‘quvchilarni fikr yuritish, o‘ylash, tasavvur qilish, yaratish yoki sinchiklab tahlil etishga undovchi bo‘lishi lozim.

Informatika va axborot texnologiyalari fanidan o‘qituvchilar bilimini nazorat qilish va baholash uchun quyidagi vazifalarni taklif etish mumkin:

“Aqliy hujum” metodi. Mazkur metod muayyan mavzu yuzasidan berilgan muammolarni hal etishda keng qo‘llaniladigan metod sanalib, u mashg‘ulot ishtirokchilarini muammo xususida keng va har tomonlama fikr yuritishga, o‘z tasavvurlari va g‘oyalaridan ijobiy foydalanish borasida ma’lum ko‘nikma hamda malakalarni hosil qilishga rag‘batlantiradi. Ushbu metod yordamida tashkil etilgan mashg‘ulot jarayonida ixtiyoriy muammolar yuzasidan bir necha original yechimlarni topish imkoniyati tug‘iladi.

«Aqliy hujum» metodi tanlab olingan mavzular doirasida ma’lum qadriyatlarni aniqlash, ayni vaqtda ularga muqobil bo‘lgan g‘oyalarni tanlash uchun sharoit yaratadi. Mashg‘ulotlar jarayonida bu metodidan foydalanishda bir necha qoidalarga amal qilish talab etiladi:

1. Mashg‘ulot ishtirokchilarini muammo doirasida keng fikr yuritishga undash, ular tomonidan kutilmagan mantiqiy fikrlarning bildirilishiga erishish;
2. Har bir ta’lim oluvchi tomonidan bildirilayotgan fikr yoki g‘oyalar miqdori rag‘batlantirilib boriladi. Bu esa bildirilgan fikrlar orasidan eng maqbullarini tanlab olishga imkon beradi. Bundan tashqari fikrlarning rag‘batlantirilishi navbatdagi yangi fikr yoki g‘oyalarning tuzilishiga olib keladi;
3. Har bir ta’lim oluvchi o‘zining shaxsiy fikri yoki g‘oyalariga asoslanishi hamda ularni o‘zgartirishi mumkin. Avval bildirilgan fikr (g‘oya) larni umumlashtirish, turkumlashtirish yoki ularni o‘zgartirish ilmiy asoslangan fikr (g‘oya) larning shakllanishiga zamin hozirlaydi;
4. Mashg‘ulotlar jarayonida ta’lim oluvchilarning har qanday faoliyatlarini standart talablar asosida nazorat qilish, ular tomonidan bildirilayotgan fikrlarni baholashga yo‘l qo‘ymaydi. Agarda ularning fikr (g‘oya) lari baholanib boriladigan bo‘lsa, ta’lim oluvchilar o‘z diqqatlarini, shaxsiy fikrlarini himoya qilishga qaratadilar, oqibatda ular yangi fikrlarni ilgari surmaydilar. Mazkur

metodni qo‘llashdan asosiy maqsad ta’lim oluvchilarni muammo xususida keng va chuqur fikr yuritishga rag‘batlantirish ekanligini e’tibordan chetda qoldirmagan holda ularning faoliyatlarini baholab borishning har qanday usulidan voz kechish maqsadga muvofiqdir.

“Bilaman. Bilib oldim. Bilishni xohlayman” metodi. Sinf o‘quvchilari beshta guruhga bo‘linadilar, guruhlar nomlanadi. Yozuv taxtasi uch qismga ajratiladi. Birinchi bandning yuqori qismiga «Bilaman», ikkinchi bandning yuqori qismiga «Bilib oldim», uchinchi bandning yuqori qismiga esa «Bilishni xohlayman» degan so‘zlar yoziladi. So‘ngra o‘qituvchi o‘quvchilardan mavzu yuzasidan qanday ma’lumotlarga ega ekanliklarini so‘raydi va bildirilgan fikrlarni «Bilaman» nomli bandga yozib qo‘yadi. Ushbu harakat guruhlar tomonidan fikrlar to‘la bayon etilganga qadar davom etadi. Mazkur jarayonda guruhlarning barcha a’zolari faol ishtirok etishlariga ahamiyat berish zarur. O‘quvchilar tomonidan bildirilayotgan noto‘g‘ri fikrlar ham inkor etilmasligi zarur (zero bunday harakat o‘quvchilarning faolligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi).

Keyingi bosqichda o‘quvchilarga mavzuga oid matnlar tarqatiladi, ushbu matn mavzu bo‘yicha eng asosiy tushunchalarni o‘z ichiga oladi. O‘quvchilar matn bilan tanishib chiqqandan so‘ng fikr yuritishlari hamda mavzuga oid yana qanday ma’lumotlarni o‘zlashtirilganini aniqlashlari lozim. O‘quvchilar o‘z xulosalari asosida fikrlarini bayon etadilar, ushbu fikrlar «Bilib oldim» nomli ustunga yozib boriladi. So‘nggi bosqichda o‘qituvchi o‘quvchilardan yangi mavzu bo‘yicha qanday ma’lumotlarni o‘zlashtirish istagida ekanliklarini so‘raydi va o‘quvchilarni yana o‘ylashga da’vat etadi. Guruhlardan navbat bilan fikr so‘raladi. O‘quvchilar tomonidan bildirilgan fikrlar «Bilishni xohlayman» nomli ustunga yozib boriladi.

Masalan: matn o‘quvchilarga tarqatiladi. O‘quvchilar yakka tartibda (7 daqiqa) matn bilan tanishadilar va qayd etilgan jadvalni to‘ldiradilar.

“T-sxema” metodi. T-sxema metodida bahs davomida javoblarni (ha, yo‘q, tarafdor, qarshi kabi) yozib borishda universal grafik vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Muammo mavzu doirasi aniqlangandan so‘ng, quyidagi ko‘rinishdagi T-sxemani tuzish kerak:

Tarafdor	Muammo	Qarshi

Besh daqiqadan so‘ng sxemaning chap tomonini to‘ldirish lozim. Unda besh daqiqa davomida o‘quvchilar mavzuga oid nechta kategoriya o‘ylab topishgan bo‘lsa, shuncha kategoriya ko‘rsatiladi. Keyingi besh daqiqada o‘quvchilar

sxemaning o‘ng tomonini to‘ldiradilar va nihoyat, yana besh daqiqa mobaynida o‘quvchilar o‘zlarining T-sxemalarini boshqa juftlik yoki kichik guruhning T-sxemasi bilan taqqoslash imkoniga ega bo‘ladilar.

“Klaster” metodi. Klasterlarga ajratish - o‘quvchilarga biror mavzu bo‘yicha erkin va ochiq fikr yuritishga yordam beradigan pedagogik strategiyadir.

Bu metod biror mavzuni chuqur o‘rganishdan avval o‘quvchilarning fikrlash faoliyatini jadallashtirish hamda kengaytirish uchun xizmat qilishi mumkin. Shuningdek, o‘tilgan mavzuni mustahkamlash, yaxshi o‘zlashtirish, umumlashtirish hamda o‘quvchilarni shu mavzu bo‘yicha tasavvurlarini chizma shaklida ifodalashga undaydi.

Klasterlarga ajratish metodini qo’llash quyidagicha amalga oshiriladi:

- tarqatma materialda mavzuga oid ochiq so‘z yoziladi;
- o‘quvchilar ushbu so‘z bilan bog‘liq hayollariga kelgan so‘z va jumlalarni uning atrofiga yoza boshlaydilar;
- so‘zlarni yozish jarayoni o‘qituvchi tomonidan belgilangan vaqt tugaguncha yoki barcha so‘z va qoidalar tugaguncha davom etadi.

Klasterga ajratishda bir qator qoidalarga ham rioya qilish zarur. Ular quyidagilardan iborat:

1. Hayolga kelgan hamma narsani ularning mazmuniga e’tibor bermasdan yozib borish.
2. Orfografiya va boshqa omillarga e’tibor bermaslik.
3. Vaqt tugaguncha ko‘proq bog‘lanishlar hosil qilishga harakat qilish.
4. G‘oyalar va so‘zlar sonini cheklab qo‘ymaslik.

Yuqoridagilardan xulosa qilib shuni aytishim mumkinki, informatika va axborot texnologiyalari fanini o‘qitish jarayonida interfaol metodlarni qo‘llash o‘quvchilar o‘quv faoliyatini faollashtirishga yordam beradi va o‘zlashtirish darajasini ko‘tarishga olib keladi. Interfaol metodlarni o‘quvchilarni guruhlarga bo‘lib o‘qitish orqali ularning o‘quv faoliyatini yuksaltirish va mustaqil fikrlay olish qobiliyatlarini rivojlantirish mumkin. Bu metodlarni informatika va axborot texnologiyalari darslarida qo‘llash uchun fanning o‘qitish xususiyatlarini yaxshi bilish lozim. Ya’ni har qanday informatika va axborot texnologiyalari o‘qituvchisi o‘z mutaxassisligi bo‘yicha yetarli bilimlarga ega bo‘lganidan so‘ng, o‘qitish xususiyatlarini - fanni o‘qitishning dolzarbligi, o‘qitish uslubiyotini va usullarini, o‘qitish texnologiyasini, darslarda ma’ruza, seminar, amaliyot mashg‘ulotlarini qanday tashkil etish kabi malakalarni yaxshi egallagan bo‘lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘quv jarayonida ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalarini qo‘llash yo‘llari. Uslubiy qo‘llanma. Akademik S.S. G‘ulomov umumiy rahbarligi ostida. − T.; TDIU. 2005. 105-b.

2. I. Isoqov, S.I. Qulmamatov. “Informatikani o‘qitishda innovatsion texnologiya-lar”. Ma’ruza matnlari.

3. J. Tolipova, A.T. G‘ofurov. Ta’lim jarayonidagi noan’anaviy shakllar. Metodik qo‘llanma. -T, 1994. 28-b.

TELEKOMMUNIKACIYA TARAWINDAĠI QÁWIPSIZLIK MASHQALALARI HÁM OLARDI SAPLASTIRIW

Kabilov Raxmetulla Ibaydullayevich-*Tashkent informaciyalıq texnologiyaları universiteti Nókis filiali 1-kurs magistrantı*

Seytmuratov Aziz Óserbay ulı-*Tashkent informaciyalıq texnologiyaları universiteti 1-kurs magistrantı*

Annotaciya Házirgi rawajlanġan dúnyada Telekommunikaciya tarawındağı qáwipsizlik – júdá aktual másele bolıp, buġan tek sistemalı, kompleks jantasıwlar arqalı ġana sheshim tabıw múmkin. Bul mashqalalardı sheshiw ushın huqıqıy, administrativlik, proceduralı hám dásturiy texnikalıq ilajlar qollanıladı. Sol sebepli informaciyanı qorģaw hár qanday mámlekette zárúrli mámleket wazıypası esaplanadı. Ózbekstanda informaciyanı qorģawdıń zárúriyatı informaciyanı qorģawdıń mámleket sisteması jaratılıwında hám informaciya qawipsizliginiń huqıqıy bazasın rawajlandırıwda óz kórinisin tawıp atır. «Informaciyalastırıw haqqında», «Mámleket sırların saqlaw haqqında», «Elektron esaplaw mashinaları programmaları hám maģlıwmatlar bazaların huqıqıy qorģaw haqqında» hám basqa nızamlar hám de bir qatar húkimet qararları qabıllandı hám ámelde qollanılmaqta.

Kirisiw

Búgin turmısımızdıń barlıq iskerlik tarawılarına informacion-kommunikaciya hám kompyuter texnologiyalarınıń kirip kelgenligi áyne haqıyqat. Bul ózgerislerdiń tiykarın informaciyalastırıw, telekommunikaciya hám kompyuter texnologiyaları quraydı. XXI ásir - informaciyalasqan jámiyet asri bolıp tabıladı.

Texnologiyalar rawajlanıwı hám baylanıs tarmaqlarınıń keńeyiwi menen, telekommunikaciya tarawında jańa mashqalalar hám hár qıylı qáwipler payda bolıwı tábiyiy. Qáwipsizlik mashqalaları kóplegen tiykarġı temalardı óz ishine aladı, máselen, maġlıwmatlardıń qorġalġanlıġı, informaciyalardı sır saqlaw, paydalanıwshılar tárepinen tastıyqlanıw hám kiber húјimlerdiń aldın alıw sıyaqlı.

Mámleketimiz ekonomikası telekommunikaciya hám informaciyalıq texnologiyalar tarawındağı innovaciyalar sebepli bir qansha unamlı ózgerislerge iye bolıp, bul taraw eń tez rawajlanıp atırġan uzaq múddetli ekonomikalıq ósiw potencialına iye bolġan tarawġa aylandı hám zamanagóy informaciyalıq texnologiyalardı mámleketimiz ómirine kirgiziw, sociallıq islep shıġıw hám rawajlanıw ónimdarlıġın asırıw wazıypaların sheshiwge qaratılġan Respublika húkimeti iskerliginiń basil waziypalarınıń biri esaplanadı. Sonlıqtan hár qıylı

informaciyalıq kommunikatsiya texnologiyalardıń tez rawajlanıwı hám óz-ara birgelikte islewi nátiyjesinde olardıń jaqınlasıwı gúzetilmekte. Bul process ómirimizge telekommunikaciya tarmaqlarında texnologiyalar konvergenciyası túsinigi menen kirip kelmekte. Sebebi búgingi kúnde global kompyuter tarmaǵı kóplegen birlesken korporativ hám local tarmaqlardı payda etedi. Soǵan qaramastan aqırǵı waqıtta informaciyanı uzatıw kóleminiń artıwı, bar bolǵan informaciyalı kanallardıń uzatıwshańlıq qábilyetiniń jetispewshiligine alıp kelmekte.

Prezidentimiz hám húkimetimizdiń dıqqat orayındaǵı máseleler qatarına tálim processin informaciyalastırıw máseleside kirip, bul máseleni sheshiw boyınsha qatar nızamlar hám qararlar qabıllandı. Bul nızam hám qararlardıń tiykarın oqıw processine jańa informacion-kommunikaciya hám pedagogikalıq texnologiyalardı, elektron sabaqlıqlar hám de multimedia quralların keń engiziw, zamanagóy informaciya-kommunikatsiya texnologiyaların jaqsı biletuǵın hám óz kásiplik iskerliginde olardan nátiyjeli paydalanatuǵın joqarı maman, informaciyalıq mádeniyatqa iye qánigelerdi tayarlaw quraydı.

Ádebiyatlar analizi

Ózbekstan Respublikasınıń birinshi Prezidenti Islam Karimovtiń hám Ózbekstan Respublikası házirgi prezidenti Shavkat Mirziyoyevtiń shıǵıwlarında hám dóretpelerinde ruwxıy qáwip-qáterler, olarǵa qarsı gúresiw zárúriyatı, buǵan baylanıslı wazıypalar hám informaciya qawipsizliginde milliy qawipsizlik máseleleri, jaslar arasında informaciya mádeniyatın qáliplestiriw, informaciya alıw erkinligin támiyinlew, informaciya qawipsizligin támiyinlew máseleleri keń analiz etilgen. Bul Informaciya salasında milliy qawipsizlikti támiyinlewdiń subiektiv faktorları hám ayriqsha tárepleri teması S. Otamuratovtiń “Globallasıw hám milliy-ruwxıy qáwipsizlik”, Sh. Umarov hám F. Mulaydinovlardıń “Informaciya qawipsizligi”, M. Quranovtiń “Milliy tárbiya”, M. Lafasovtiń “Diniy ekstremizm: tariyxı hám mánisi”, X. Jumaniyozov, M. Sobirovlarning “Globallasıw tiykarları”, M.Karimov hám N.Turgunovlardıń “Informaciya qáwipsizligi tiykarlari” dóretpelerinde kórsetip berilgen.

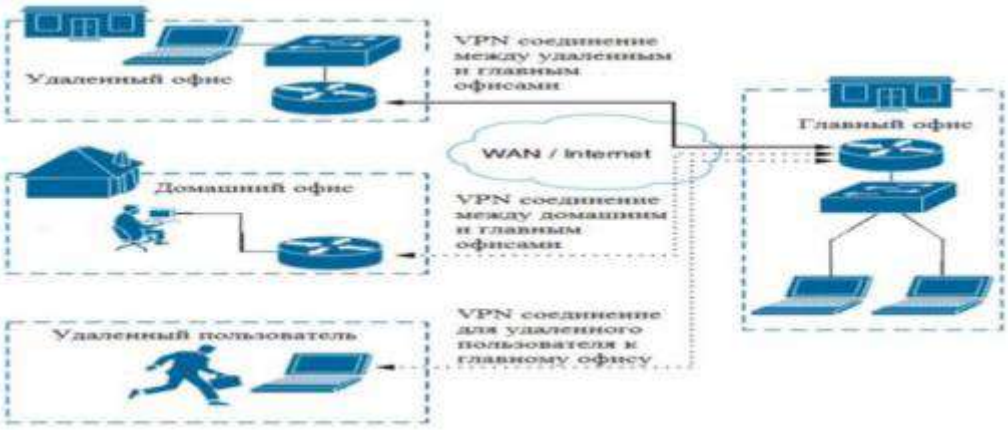
Izertlew metodologiyası hám empirikalıq analiz

Zamanagóy informaciya texnologiyalarınıń rawajlanıwı sanaat shpionaji, kompyuter jinayatshılıǵı, konfidencial maǵlıwmatlarǵa ruxsatsız kiriw, ózgertiw, joǵaltıw sıyaqlı unamsız hádiyseler menen birgelikte gúzetilip atır. Sol sebepli informaciyanı qorǵaw hár qanday mámlekette zárúrli mámleket wazıypası esaplanadı. Ózbekstanda informaciyanı qorǵawdıń zárúriyatı informaciyanı qorǵawdıń mámleket sisteması jaratılıwında hám informaciya qawipsizliginiń huqıqıy bazasın rawajlandırıwda óz kórinisin tawıp atır. “Informaciyalastırıw haqqında”, “Mámleket sırların saqlaw haqqında”, “Elektron esaplaw mashinaları

programmaları hám maǵlıwmatlar bazaların huqıqıy qorǵaw qılıw tuwrısında” hám basqa nızamlar hám de bir qatar húkimet qararları qabıllandı hám ámelge qollanılmaqta.

Bólistirilgen qawipsiz jalǵanıwdı shólkemlestiriw algoritmın islep shıǵıw internetge korporativ tarmaq Algoritmdı islep shıǵıw ushın ádetiy shólkemlestirilgen strukturanı usınıw kerek. Kishi yamasa orta bizneske tiykarlanǵan oraylıq ofis hám bir neshe uzaqta jaylasqan hám olar ushın almasınıw talap etiledi. Byudjet sheklewleri sebepli provayder tárepinen ajıratılǵan kanallar mazmunı múmkin emes, sol sebepli almaslaw maǵlıwmatlar internettiń ashıq kanalları arqalı usınıs etiledi.

Tómendegi komponentlerdi óz ishine alǵan arxitekturanı islep shıǵıw talap etiledi: struktura maǵlıwmat almaslaw múmkinshiligine iye bolǵan tiykarǵı hám aralıqtan ofislar óz-ara hár qanday tarmaqlar ushın tán bolǵan qawipsiz tarmaq infrastrukturasın shólkemlestiriw kólemi hám informaciya qawipsizligine tiykarǵı qáwiplerden qorǵawdı támiynlew; maslasıwshı tarmaq sazlawları opciyaları bar. 1-súwrette kórsetilgen.

1-súwret

Házirde, hújimler sanınıń mudami ósiwi hám de biznestiń informaciyadan paydalanıw hám almasıwdıń elektron qurallarına baylanıslılıǵı sharayatında mashina waqtınıń joǵalıp ketiwine alıp keliwshi hátte azǵantay hújimnen kelgen zıyan kútá úlken nomerler arqalı esaplanadı. Mısal etip keltirsek, tek ǵana 2003-jıldıń birinshi shereginde dúnya kólemindegi joǵaltıwlar 2002-jıldaǵı barlıq joǵaltıwlar jıyındısınıń 50 % in quraǵan, ya bolmasa 2006 -jıldıń ózinde Rossiya Federeatsiyasida 14 mıńnan aslam kompyuter menen baylanıslı jinayatshılıq jaǵdayları gúzetilgen. Bul statistikalıq maǵlıwmatlardıń ózi temanıń aktual ekenligine taǵı bir dáliyli bolıp tabıladı.

Telekommunikaciya tarmaǵın rawajlandırıw maqsetinde qosımsha 50 mıń kilometr optikalıq - talalı baylanıs liniyaları qurılıp, olardıń ulıwma uzınlıǵı 118 mıń kilometrge jetkizildi hám bunıń nátiyjesinde xalıq mákanlarınıń 67

procentine usı tarmaq kirip bardı. Optikalıq tarmaqtı keńeytiw boyınsha ámelge asırılıp atırǵan jumıslar kelesi jıllarda da sol pátda dawam ettiriliwi belgilengen.

Ózbekstan Respublikasınıń 2002-jıl 12-dekabr degi № 439 -II-sanlı "Informaciya erkinligi principleri hám kepillikleri tuwrısında"gi nızamında informaciya jáne onıń túrleri haqqında tómendegi tariypler keltirilgen:

Ǵalaba xabar - shegaralanbaǵan muǵdardaǵı shaxslar ushın mólsherlengen húJjetlestirilgen informaciya, baspa, audio, audiovizual jane basqa xabarlar hám materiallar ;

HúJjetlestirilgen informaciya - identifikaciya qılıw imkaniyatın beretuǵın rekvizitleri qoyılǵan halda materiallıq formada belgilengen informaciya ;

Jasırın informaciya - paydalanılıwı nızam húJjetlerine muwapıq sheklep qoyılatuǵın húJjetlestirilgen informaciya. Bul tariyp Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń "Milliy informaciya resursların qorǵawǵa tiyisli qosımsha ilajlar haqqındaǵı 2011- jıl 8-iyuldagi PQ-1572-san sheshimin ámelge asırıw ilajları haqqında" ǵı 2011-jıl 7-noyabr 296 -sanlı qararında tómendegishe kórsetilgen: Jasırın informaciya - Ózbekstan Respublikası nızam húJjetlerine muwapıq paydalanıw sheklengen, mámleket sırlarına tiyisli informaciya ámeldegi bolmaǵan húJjetlestirilgen informaciya.

Tómende informaciya qawipsizliginiń tiykarǵı qurawshıları hám tárepleri keltirilgen:

- informaciyanı qorǵaw (jeke maǵlıwmatlardı, mámleket hám xızmet sırların hám basqa túrdegi tarqatılıwı shegaralanǵan maǵlıwmatlardı qorǵaw mánisinde) ;
- kompyuter qawipsizligi yamasa maǵlıwmatlar qawipsizligi ;
- kompyuter tarmaqlarında maǵlıwmatlardıń saqlanıwın, paydalanıwǵa ruxsat etilgenligin hám konfidenciallıǵın támiynleytuǵın apparat hám programmalıq qurallar kompleksi, informaciyadan avtorlastırılmaǵan paydalanıwdan qorǵaw ilajları ;
- informaciya iyelerine yamasa informaciyadan paydalanıwshılarǵa hám de onı qollap-quwatlaytuǵın infrastrukturaǵa zıyan jetkiziwi múmkin bolǵan tábiyiy yamasa jasalma xarakterdegi tosınarlı yamasa kózkóreki tásir etiwlerden informaciya jáne onı qollap quwatlaytuǵın infrastrukturanıń qorǵalǵanlıǵı ;
- puqaralar, bólek gruppalar jáne social qatlamlar, ulıwma alǵanda xalıqtıń jasaw iskerligi, tálim alıw hám rawajlanıwları ushın zárúr bolǵan sapalı informaciyaǵa bolǵan talaplarınıń qorǵalǵanlıǵı.

Informaciya qawipsizligine qáwipler dárejesine bola tómendegishe taypalanıwı múmkin:

a) shaxs ushın:

- Informaciyalardı izlew, alıw, uzatıw, islep shıǵıw hám tarqatıw boyınsha puqaralardıń konstituciyalıq huqıqları hám erkinlikleri buzılıwı ;
- puqaralardı jeke turmıs qol qatılmaslıǵı huqıqınan ayırıw ;
- erksiz zıyanlı informaciyalardan puqaralardıń óz den sawlıqların qorǵaw huqıqları buzılıwı ;
- intellektual múlk obiektlerine bolǵan qáwip.

b) Jámiyet ushın:

- informaciyalastırılgan jámiyetti qurıwǵa tosıqlar ;
- jámiyettiń ruwxıy jańalanıw, onıń ruwxıy baylıqların saqlaw, belsendilik hám qalıslıq, mámlekettiń kóp ásirlik ruwxıy dástúrlerin rawajlandırıw, milliy, mádeniy miyraslardı úgit násiyatlaw, etika normaları huqıqlarınan ayırıw ;
- zamanagóy telekommunikaciya texnologiyaları rawajlanıwı, mámleket ilimiy hám islep shıǵarıw potencialın asırıw hám saqlap qalıwǵa qarsılıq etiwshi ortalıqtı jaratıw.

v) Mámleket ushın:

- Shaxs hám jámiyet mápleri qorǵanıwına qarsı háreketler;
- huqıqıy mámleket qurıwǵa qarsılıq ;
- mámleket basqarıw shólkemleri ústinen jámiyetlik qadaǵalawı institutların qáliplestiriwge qarsı háreketler;
- shaxs, jámiyet hám mámleket máplerin támiyinleytuǵın mámleket basqarıw shólkemleri tárepinen qararlardı tayarlaw, qabıllaw hám qollanıw etiw sistemasın qáliplestiriwge qarsılıq ;
- mámleket informaciya sistemaları hám mámleket informaciya resursları qorǵanıwına tosıqlar ;
- mámleket birden-bir informaciya ortalıǵı qorǵanıwına qarsı háreketler.

Nátiyjeler hám dodalawlar

Házirgi kúnde telekommunikaciya salasındaǵı informaciya qawipsizligi aktual máselelerden biri esaplanıp, informaciya jáne onıń túrleri, informaciya qawipsizligi, milliy qawipsizliktiń baǵdarları, mámleketimizdiń informaciya salasındaǵı qawipsizlik máseleleri tolıqqonli kórsetip berildi. hám taǵı sonı aytıp ótiw múmkin bul jerde informaciyanıń áhmiyeti, onıń jámiyette hám kúndelik turmısımızdıńda tutqan ornı, informaciya qawipsizligi, informaciya xafsizligiga abay jáne onıń túrleri, búgingi kúnde informaciya qawipsizliginiń aktual áhmiyetke iye bolıwı máseleler kórsetilgen.

Juwmaq

Házirgi dáwir kelip turmısımızdı telekommunikaciya hám mobil baylanıs quralları hám olardaǵı global informaciya texnologiyası, kompyutersiz sáwlelendiriw múmkin emes. Sol sebepli birotala tábiyiy halda informaciyanı

oǵan ruxsat etilmegen halda kiriwden, kóz kóreki ózgertiwden, onı urlawdan, joytıwdan hám basqa jınayatlı xarakterlerden qorǵawǵa kúshli mútájlik payda boladı. Kompyuter sistemaları hám tarmaqlarında informaciyanı qorǵaw astına alıw degende, berilip atırǵan, saqlanıp atırǵan hám qayta islenip atırǵan informaciyanıń isenimliligin sistemalı tárzde támiyinlew maqsetinde túrli qural hám usıllardı qollaw, sharalardı kóriw hám ilajlardı ámelge asırıwdı túsiniw qabıl etilgen. Mámlekettiń informaciya qawipsizligin támiyinlew mashqalası milliy qawipsizlikti támiynlewdiń tiykarǵı hám ajıralmaytuǵın bólegi bolıp, informaciya qorǵawı bolsa mámlekettiń baslanǵısh máselelerinen biri bolıp qalmaqta.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ózbekstan Respublikası “Huqıqıy informaciyanı tarqatıw hám onnan paydalanıwdı támiynlew haqqında” ǵı Nızamınıń 4-statyası.

2. R.N. Radjapova “Keyingi avlodning konvergent tarmoqlari” Oqıw qollanba Tashkent 2017

3. Aloqa va axborotlashtirish sohasida axborot xavfsizligi: atamalar va ta’riflar. Tarmoq standarti: -TSt 45-010.: 2010.

4. Otamuratov S. Globallashuv va milliy-ma’naviy havfsizlik. –T.: 2013

5. Ғаффарова Г. Ахборот ва ахборотлаштириш жараёнларининг фалсафийметодологик муаммолари. Фалс. фан. номз. ...дис. –Тошкент, 2008.

6. www.google.com

7. www.gov.uz

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БИОМЕТРИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В СИСТЕМАХ БЕЗОПАСНОСТИ

Калмуратов М.Т, преподаватель Нукусского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммеда аль-Хорезми

Аннотация.Технологии биометрической идентификации представляют собой эффективный инструмент для обеспечения безопасности и удобства в различных сферах деятельности. Биометрические системы позволяют точно определять личность человека на основе уникальных физиологических или поведенческих характеристик. Несмотря на преимущества, такие как высокая точность и надежность, биометрические технологии имеют некоторые ограничения и риски, включая угрозы для приватности данных и сложности в масштабировании. Поэтому использование биометрических технологий требует внимательного подхода и соблюдения нормативных требований и этических принципов.

Ключевые слова:Биометрическая идентификация, безопасность, физиологические характеристики, надежность, приватность данных, нормативные требования, этические принципы.

Биометрические технологии представляют собой способы идентификации и аутентификации личности на основе уникальных физиологических или поведенческих характеристик. Они используются для подтверждения личности человека путем сравнения его биометрических данных с зарегистрированными в базе данных [6]. Такие данные могут быть различными: от сканирования отпечатков пальцев и распознавания лица до анализа голоса и даже сканирования радужки глаза. Биометрические технологии широко применяются в системах безопасности, банковском секторе, управлении доступом к помещениям и даже на мобильных устройствах для защиты личной информации.Основное преимущество биометрических технологий заключается в высокой степени точности и надежности идентификации личности, поскольку биометрические характеристики сложно подделать или украсть. Это делает такие технологии важным инструментом в обеспечении безопасности и защите данных.

Существует несколько основных видов биометрических технологий, которые используют различные физиологические и поведенческие характеристики для идентификации личности. Некоторые из них:

1. Распознавание лица: технология, основанная на анализе геометрии лица, распознавании особых точек лица или других уникальных черт лица для идентификации личности.

2. Сканирование отпечатков пальцев: биометрическая технология, использующая уникальные папиллярные линии и точки на отпечатках пальцев для аутентификации личности [3].

3. Распознавание голоса: технология, которая анализирует уникальные особенности голоса человека, такие как тон, скорость речи, частота и другие параметры для идентификации личности.

4. Распознавание радужки глаза: метод, основанный на анализе уникальных шаблонов радужки глаза для установления личности.

5. Сканирование сетчатки глаза: биометрическая технология, использующая уникальные особенности сетчатки глаза для идентификации личности.

Это лишь несколько примеров основных видов биометрических технологий. В зависимости от задачи и потребностей, могут применяться и другие методы биометрической идентификации.

Биометрические технологии играют все более значимую роль в системах безопасности, предоставляя более надежные и удобные методы аутентификации личности. Они нашли широкое применение в различных областях, от физического доступа к помещениям до аутентификации платежей и учета рабочего времени.

Одним из главных преимуществ биометрических технологий является их точность. Поскольку биометрические характеристики, такие как отпечатки пальцев, лицо или глазной сетчатка, уникальны для каждого индивида, системы на их основе обеспечивают высокий уровень точности при идентификации личности. Это помогает предотвратить несанкционированный доступ и обеспечить безопасность зон доступа.Кроме того, биометрические технологии обеспечивают удобство для пользователей. Вместо необходимости запоминать и вводить пароли или PIN-коды, пользователи могут использовать свои физиологические или поведенческие характеристики для аутентификации [1]. Это упрощает процесс и делает его более естественным.Однако, помимо преимуществ, биометрические технологии также несут определенные риски. Например, возможно нарушение приватности данных, если информация о биометрических характеристиках попадает в ненадежные руки. Поэтому важно принимать меры для защиты и обеспечения безопасности хранения и передачи биометрических данных.Для успешной реализации биометрических систем безопасности необходимо учитывать не только технические аспекты, но и нормативные требования и этические принципы. Важно подходить к внедрению биометрических технологий ответственно, учитывая все стороны вопроса и обеспечивая сбалансированный подход к обеспечению безопасности и приватности.Таким образом, биометрические технологии представляют собой мощный инструмент в системах безопасности, обеспечивая надежную и удобную аутентификацию личности. Правильное применение и учет рисков позволят использовать их в эффективной и безопасной манере.

Использование биометрических технологий в системах безопасности демонстрирует значительные преимущества и важность в современной среде. Эти инновационные методы аутентификации личности представляют собой важное средство обеспечения безопасности и защиты конфиденциальности. В данном эссе мы рассмотрим основные аспекты использования биометрических технологий в системах безопасности и их влияние на современное общество.Во-первых, высокая степень надежности биометрических технологий делает их несомненным лидером среди методов аутентификации [4]. Уникальные физиологические и

поведенческие характеристики человека сложно подделать или скопировать, что делает биометрию идеальным инструментом для обеспечения безопасности и предотвращения несанкционированного доступа. Точность и эффективность биометрических систем делают их востребованными во многих областях, от финансовых институтов и государственных учреждений до частных компаний и домашних систем безопасности.Во-вторых, биометрические технологии обеспечивают более высокий уровень безопасности за счет сложности подделки или взлома систем. В сравнении с традиционными методами аутентификации, такими как пароли или ключи, биометрические характеристики не могут быть украдены или утеряны. Это уменьшает риск мошенничества и обеспечивает дополнительный уровень защиты для личных данных и конфиденциальной информации.В-третьих, удобство использования биометрических технологий значительно повышает эффективность и комфорт процесса идентификации. Пользователи могут быстро и легко получить доступ к необходимым ресурсам или помещениям, не требуя запоминания паролей или несения ключей. Это ускоряет процессы и делает их более удобными для всех участников.Таким образом, использование биометрических технологий в системах безопасности представляет собой эффективный способ повышения безопасности, надежности и удобства в аутентификации личности. Эти инновационные методы становятся неотъемлемой частью современных систем безопасности и играют важную роль в обеспечении защиты конфиденциальности и предотвращении угроз.

Биометрические технологии, несомненно, играют важную роль в современных системах безопасности, однако, помимо своих значительных преимуществ, они также имеют ряд недостатков, которые требуют внимания и осторожности.Прежде всего, одним из основных недостатков биометрических технологий является проблема приватности и безопасности данных. Хранение и обработка биометрических данных могут стать объектом атак со стороны хакеров, и кража таких данных может иметь серьезные последствия для личной конфиденциальности и безопасности. Процесс обеспечения защиты биометрических данных требует особой внимательности и соблюдения строгих мер безопасности.Кроме того, непредсказуемость изменений физиологических характеристик человека, таких как травмы, болезни или старение, может оказать влияние на точность работы биометрических систем. Это может привести к снижению эффективности и достоверности идентификации личности, что увеличивает риск возникновения ошибок и недопуска легитимных пользователей [2].Сложность масштабирования биометрических технологий также

является значительным недостатком, поскольку внедрение этих систем может потребовать значительных затрат и усилий по интеграции в уже существующие инфраструктуры. Это может осложнять широкое внедрение и использование биометрических систем в различных секторах и организациях.Кроме того, возможные отказы при аутентификации, а также риск ложных срабатываний биометрических систем должны быть приняты во внимание при использовании этих технологий. Это подчеркивает важность дополнительных мер защиты и обеспечения надежности работы системы.С учетом всех этих факторов, критично соблюдать нормативные требования в области защиты данных и приватности при использовании биометрических технологий. Помимо этого, этические вопросы, связанные с сбором и использованием биометрических данных, требуют серьезного внимания и рассмотрения с точки зрения обеспечения прав человека и недопущения нарушений приватности и конфиденциальности.В заключение, несмотря на значительные достоинства, важно осознавать и рассматривать возможные недостатки биометрических технологий при их внедрении и использовании. Только при совместном разрешении этих проблем можно добиться максимальной эффективности и безопасности работы систем безопасности на основе биометрии.

Заключение.В заключение, биометрические технологии представляют собой мощный инструмент для обеспечения безопасности и удобства в различных областях, от входа в здание до аутентификации в банковских системах. Они позволяют точно идентифицировать личность человека на основе его уникальных физиологических или поведенческих характеристик.Однако, несмотря на множество преимуществ, биометрические технологии также имеют свои ограничения и недостатки, такие как потенциальные угрозы для приватности данных, непредсказуемость физиологических изменений, сложность масштабирования и возможные проблемы с аутентификацией.Поэтому, при использовании биометрических технологий важно учитывать не только их преимущества, но и возможные риски и ограничения, а также соблюдать нормативные требования и этические принципы. В целом, биометрические технологии представляют собой важный инструмент для обеспечения безопасности и удобства, но их использование требует внимательного подхода и учета потенциальных рисков.

Литература

1. Arun Ross, Ayman Abaza. Human Ear Recognition. IEEE Computer, November 2011, IEEE Computer Society. All rights reserved. Reprinted with permission.

2. Bryukhomitsky Yu A., Kazarin M.N., Makarevich O.B. Parametric training method for biometric access control systems / Proceedings of the 8th International Workshop on Computer Science and Information Technologies (CSIT'2006), Karlsruhe, Germany, September 28-29, 2006 / Vol-umel.P. 125-130.

3. Davies, S. (2018). Biometric Technology in Security: The Ethical, Legal, and Social Issues. Journal of Information, Communication and Ethics in Society, 10(4), 412-424. DOI: 10.1108/JICES-06-2018-0067

4.Fuksis R. Palm Vein Biometrics Based on Palm Infrared Imaging and Complex Matched Filtering: The 12th ACM Workshop on Multimedia and Security / R. Fuksis, M. Pudzs, M. Greitans, - Rome, 2009. - 27 c.

5. Govindan V.K. Character recognition - a review // Pattern Recognition. 1990. Vol. 23. № 7. P. 671-683.

6. Nadort A. The Hand Vein Pattern Used as a Biometric Feature: Literature thesis for Master of Science programmed Physics of Life / A. Nadort, - Amsterdam: Medical Natural Sciences at the Free University, 2007. - 179 c.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ VPN-СОЕДИНЕНИЙ

Калмуратов М.Т, преподаватель Нукусского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммеда аль-Хорезми

Аннотация. Виртуальные частные сети (VPN) являются важным инструментом для обеспечения безопасности и конфиденциальности в сети. В современном цифровом мире, где все больше информации передается через интернет, защита личных данных становится все более актуальной задачей. VPN-соединение позволяет создать зашифрованный туннель между вашим устройством и удаленным сервером, который может находиться в другой стране. Весь сетевой трафик, проходящий через этот туннель, шифруется, что делает его недоступным для посторонних лиц. Это обеспечивает дополнительный уровень безопасности при использовании общедоступных Wi-Fi сетей или при доступе к конфиденциальной информации. В данной статье мы рассмотрим, как работает VPN и какие методы шифрования используются для защиты данных. Мы также обсудим потенциальные угрозы и риски при использовании VPN, а также предложим практические рекомендации по обеспечению безопасности при использовании VPN-соединений.

Ключевые слова: VPN (виртуальная частная сеть), безопасность данных, угрозы, риски, провайдер VPN, утечка DNS, замедление интернет-соединения, блокировка VPN, конфиденциальность данных, поддельные VPN-сервисы.

Виртуальная частная сеть (VPN) играет важную роль в обеспечении безопасности и конфиденциальности данных пользователей в онлайн-среде. VPN использует различные методы шифрования для защиты передачи данных, обеспечивая безопасное и анонимное интернет-соединение. Один из основных аспектов работы VPN - это шифрование данных. При подключении к VPN все данные, отправляемые и получаемые через интернет, шифруются, что обеспечивает защиту от несанкционированного доступа. Это означает, что даже если кто-то перехватит ваш трафик, он не сможет прочитать его без ключа шифрования [4]. Для обеспечения безопасности передачи данных VPN использует различные протоколы шифрования. Некоторые из наиболее распространенных методов шифрования, которые могут использоваться VPN-сервисами, включают в себя:

1. OpenVPN: Этот протокол является одним из наиболее популярных и широко используемых в VPN. Он обеспечивает хорошую комбинацию скорости и безопасности, что делает его привлекательным выбором для многих пользователей.

2. IPsec (Internet Protocol Security): Данный протокол обеспечивает безопасный обмен данными через интернет путем шифрования и аутентификации IP-пакетов, что делает его надежным средством защиты информации.

3. L2TP/IPsec (Layer 2 Tunneling Protocol): Этот протокол комбинирует преимущества L2TP и IPsec для обеспечения безопасного соединения, обеспечивая высокий уровень безопасности передачи данных.

4. WireGuard: Этот относительно новый протокол предлагает высокую скорость и безопасность, что делает его привлекательным выбором для пользователей, ценящих быструю передачу данных.

Выбор конкретного метода шифрования зависит от потребностей пользователя, включая уровень безопасности, скорость и совместимость с устройствами. Например, если пользователю необходимо обеспечить баланс между скоростью и безопасностью, OpenVPN может быть хорошим выбором, в то время как для более высоких требований к безопасности IPsec может быть предпочтительным вариантом. Таким образом, методы шифрования VPN играют ключевую роль в обеспечении безопасности и конфиденциальности данных пользователей в онлайн-среде, предоставляя им возможность выбирать наиболее подходящий протокол в соответствии с их индивидуальными потребностями [1].

В современном мире, где онлайн-безопасность становится все более важной, виртуальные частные сети (VPN) представляют собой мощный

инструмент для обеспечения конфиденциальности и безопасности данных пользователей в интернете. Однако, несмотря на все их преимущества, использование VPN также сопряжено с определенными рисками и угрозами, которые необходимо учитывать. Первая угроза, с которой сталкиваются пользователи VPN, - это ложное чувство безопасности. Используя VPN, люди могут ошибочно полагать, что все их действия в интернете абсолютно защищены. Однако стоит помнить, что VPN не является панацеей от всех видов киберугроз, таких как фишинг, социальная инженерия или вредоносные программы. Выбор ненадежного провайдера VPN также представляет серьезную угрозу для безопасности данных. Некоторые компании могут собирать и хранить личные данные пользователей, что может привести к утечке конфиденциальной информации. Поэтому важно тщательно выбирать провайдера с политикой нулевой регистрации данных. Еще одним распространенным риском является утечка DNS, когда реальный IP-адрес пользователя может быть раскрыт из-за неправильной конфигурации VPN. Это создает уязвимость для потенциального отслеживания и нарушения конфиденциальности [3]. Использование VPN также может привести к замедлению интернет-соединения из-за дополнительной нагрузки на шифрование данных и удаленные серверы. Это может быть неприятным сюрпризом для пользователей, ожидающих высокую скорость соединения. Блокировка VPN в некоторых странах и сетях также представляет серьезную угрозу для пользователей, лишая их возможности обеспечить безопасное соединение в интернете. Кроме того, риск использования поддельных или вредоносных VPN-сервисов подчеркивает необходимость тщательного выбора провайдера и следования рекомендациям по безопасности. Наконец, использование VPN может столкнуться с различными законодательными ограничениями и требованиями по соблюдению законов охраны данных в различных странах и юрисдикциях. Пользователям следует быть в курсе законодательства и правил использования VPN в своей стране. В целом, несмотря на ряд рисков и угроз, связанных с использованием VPN, правильный выбор провайдера, осведомленность о возможных угрозах и соблюдение мер безопасности позволят пользователям наслаждаться преимуществами виртуальной частной сети, обеспечивая при этом безопасность и конфиденциальность своих данных в онлайн-среде.

В наше современное информационное общество, где цифровые технологии проникают во все сферы нашей жизни, обеспечение безопасности данных и конфиденциальности становится все более важной задачей. Одним из способов защиты ваших онлайн-данных является

использование виртуальных частных сетей (VPN), которые обеспечивают шифрованное соединение и анонимность в интернете. Однако, для максимальной эффективности и безопасности при использовании VPN, необходимо принять дополнительные меры предосторожности. Первым и, возможно, одним из ключевых шагов при использовании VPN является выбор надежного провайдера. Исследуйте репутацию предлагаемых услуг, убедитесь, что компания не хранит личные данные пользователей и использует надежные методы шифрования. Важно также создать уникальные и сложные пароли для аккаунта VPN, чтобы предотвратить взлом. Регулярное обновление программного обеспечения на устройствах, как клиент VPN, так и другие приложения, поможет устранить возможные уязвимости и обеспечит дополнительный уровень защиты. Включение дополнительных функций безопасности, предложенных провайдером VPN, таких как защита от утечек DNS и функция kill switch, также обеспечит дополнительную безопасность. Двухфакторная аутентификация - еще одно средство, которое можно использовать для обеспечения безопасности соединения при использовании VPN [2]. Дополнительным мероприятием является защита от вредоносного ПО на устройствах с помощью антивирусного программного обеспечения и брандмауэра. При подключении к общественным Wi-Fi сетям, где риск потенциального хакерского вторжения высок, использование VPN для шифрования трафика становится необходимостью. Кроме того, необходимо соблюдать законодательство охраны данных, особенно если вы находитесь за границей, чтобы избежать возможных юридических проблем. Все вышеперечисленные меры безопасности при использовании VPN помогут вам максимально защитить ваши данные и конфиденциальность в онлайн-среде. Соблюдение этих рекомендаций поможет вам безопасно и уверенно пользоваться VPN для защиты вашей онлайн-активности.

Заключение. Безопасное использование VPN-соединений играет важную роль в обеспечении конфиденциальности и защите личной информации в онлайн-среде. VPN обеспечивает шифрование данных, защиту от киберугроз и анонимность в сети, что делает его неотъемлемым инструментом для защиты приватности пользователей. Однако важно помнить, что безопасность в онлайн-среде постоянно меняется, и поэтому необходимо постоянно обновлять свои знания о методах защиты данных и соблюдать меры предосторожности.

Литература

1. Браун, Стив Виртуальные частные сети / Стивен Браун; Пер.с англ. О. Труфанов. – М.: Лори, 2001. – XX, 508 с.

2. Росляков А.В. Виртуальные частные сети. Основы построения и применения. – М.: ЭКОТРЕНДЗ, 2006. – 300 с.

3. Ибе О. Сети и удаленный доступ: Протоколы, проблемы, решения: Пер.с англ. / Оливер Ибе. – М.: ДМК, 2002. – 332с.

4. Мезенцев А.В. Технологии защищенной обработки информации: учеб. пособие. / А.В. Мезенцев, Н. И. Синадский, Д. А. Хорьков; Федер. гос. бюджет. учреждение высш. проф. образования "Иркут. гос. ун-т", Ин-т математики, экономики и информатики. – Иркутск: Издво ИГУ, 2013. – 120 с. 5. Столлингс В. «Основы защиты сетей. Приложения и стандарты - М.: «Вильямс», 2012. – 432 с.

6. Колесников, О. Linux: создание виртуальных частных сетей (VPN) [Текст]: пер. с англ. / О. Колесников, Б. Хетч. – М.: КУДИЦ-Образ, 2004. – 459 с.

ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ КУРСА «ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ СЕТИ»

Калмуратов М.Т,преподаватель Нукусского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммеда аль-Хорезми

Аннотация. В современном информационном обществе обеспечение безопасности сетей играет ключевую роль в защите конфиденциальности данных, защите от кибератак и обеспечении надежности цифровых коммуникаций. Курс "Обеспечение безопасности сети" становится все более важным для студентов, которые стремятся стать профессионалами в области информационной безопасности. Использование интерактивных и информационных технологий в преподавании этого курса позволяет студентам эффективно усваивать сложный материал, поддерживать и развивать свои навыки в области обеспечения безопасности сетей. В данной работе мы рассмотрим преимущества применения интерактивных технологий в обучении, освещим примеры успешного использования информационных технологий и выявим важность инновационных подходов к преподаванию курса "Обеспечение безопасности сети" для формирования высококвалифицированных специалистов в сфере информационной безопасности.

Ключевые слова: образование, инновации, виртуальная реальность, искусственный интеллект, мультимедийные ресурсы, облачные технологии, цифровая грамотность.

Использование интерактивных технологий в обучении курсу "Обеспечение безопасности сети" играет важную роль в современной образовательной среде. Этот подход предоставляет студентам возможность

не только углубленно изучать материал, но и активно принимать участие в учебном процессе. Прежде всего, интерактивные методы обучения делают учебную программу более привлекательной для учащихся. Возможность использовать веб-семинары, виртуальные лаборатории и обучающие игры делает процесс обучения интересным и захватывающим. Это способствует увеличению мотивации студентов и их вовлеченности в учебный процесс. Кроме того, интерактивные технологии позволяют студентам лучше усваивать учебный материал. Визуализация сложных концепций и процессов с помощью таких методов, как кейс-стади или визуализация данных, помогает учащимся лучше понимать и запоминать информацию. Это способствует повышению качества обучения и успешному освоению курса. Индивидуализация обучения также становится возможной благодаря интерактивным технологиям [4]. Студенты могут выбирать темп изучения материала, самостоятельно определять методы обучения и форму проверки знаний. Это способствует развитию индивидуальных навыков и способностей каждого студента. Более того, использование интерактивных технологий способствует развитию критического мышления, аналитических способностей и способности к принятию решений у студентов. Подобный подход стимулирует учебную активность и развивает необходимые навыки для успешной работы в области информационной безопасности. Важным преимуществом интерактивных технологий является также повышение доступности обучения. Онлайн-платформы и дистанционные системы обучения делают обучение более гибким и позволяют студентам из различных регионов и стран получать качественное образование без привязки к конкретному месту и времени. Таким образом, использование интерактивных технологий в обучении курсу "Обеспечение безопасности сети" обеспечивает эффективное и увлекательное обучение студентов, способствует развитию необходимых профессиональных навыков и готовит их к карьере в области информационной безопасности. Этот подход позволяет создать благоприятную образовательную среду, в которой каждый студент может достичь успеха и реализовать свой потенциал [6].

Информационные технологии играют критическую роль в современном обучении курсу "Обеспечение безопасности сети", обеспечивая студентам необходимые навыки и знания для успешной работы в области информационной безопасности. В этом эссе я рассмотрю ключевые способы использования информационных технологий в этом курсе и их важность для профессиональной подготовки студентов. Виртуальные лаборатории являются важным инструментом обучения, который позволяет студентам

проводить практические упражнения в области настройки систем безопасности, анализа уязвимостей и разработки стратегий защиты. Этот подход помогает студентам получить практический опыт и применить полученные знания на практике. Симуляторы сетевых атак играют важную роль в обучении студентов различным методам и тактикам злоумышленников. Путем анализа и моделирования атак студенты могут научиться обнаруживать и предотвращать угрозы безопасности, что является важным навыком в сфере информационной безопасности. Кейс-стади и сценарии обучения позволяют студентам применить свои знания на практике, анализируя и решая реальные проблемы в области безопасности сети. Этот метод обучения развивает аналитические навыки и способствует лучшему пониманию сложных ситуаций в области информационной безопасности. Интерактивные учебные платформы предоставляют студентам доступ к обучающим материалам, курсам и тестам в удобное для них время. Этот способ обучения позволяет студентам самостоятельно изучать материал и осваивать новые концепции. Системы мониторинга и обнаружения угроз позволяют студентам практиковаться в использовании инструментов для мониторинга сети и выявления угроз безопасности. Этот опыт помогает студентам развить навыки работы с программами безопасности и обеспечения защиты сетевых систем. Таким образом, применение информационных технологий в курсе "Обеспечение безопасности сети" играет ключевую роль в формировании практических навыков у студентов и подготовке их к работе в области информационной безопасности. Эти методы обучения помогают студентам не только углубить теоретические знания, но и применить их на практике, что является важным элементом их профессиональной подготовки [3].

Современный мир претерпевает быстрые изменения, и образовательная сфера не остается в стороне. Технологии играют ключевую роль в преобразовании обучения, делая его более доступным, интересным и эффективным. Различные инновации в образовании, такие как онлайн-платформы, виртуальная реальность, адаптивное обучение и облачные технологии, открывают новые возможности для студентов и преподавателей. Одним из наиболее значимых достижений в образовании является использование онлайн-платформ и мобильных приложений. Эти инструменты позволяют студентам изучать материалы в удобное для них время, делая обучение более гибким и доступным. Благодаря интерактивным заданиям, тестам и дискуссиям, студенты могут активно участвовать в учебном процессе, что способствует их более глубокому усвоению знаний. Виртуальная и дополненная реальность открывают новые

горизонты в обучении, позволяя студентам погружаться в виртуальное пространство и проводить практические упражнения в реалистичной среде. Это не только делает учебный процесс более увлекательным, но и помогает студентам лучше понимать сложные концепции через практическую работу. Системы адаптивного обучения, основанные на искусственном интеллекте, персонализируют образовательный процесс, учитывая индивидуальные потребности каждого студента. Это помогает создать оптимальные условия для обучения, позволяя каждому ученику развиваться в соответствии с его темпом и способностями. Мультимедийные ресурсы и интерактивные элементы также играют важную роль в современном образовании [5].

Использование аудио, видео и анимации делает учебный материал более доступным и запоминающимся для студентов, способствуя их активному участию в учебном процессе. Наконец, облачные технологии и средства совместной работы позволяют студентам эффективно сотрудничать над проектами, обмениваться информацией и документами в реальном времени. Это способствует развитию навыков командной работы и подготавливает студентов к современной рабочей среде, где сотрудничество и обмен информацией играют ключевую роль. Таким образом, технологии успешно интегрируются в образовательный процесс, повышая его эффективность, доступность и интерактивность. Студенты получают возможность изучать материалы более эффективно, развивать навыки с помощью современных инструментов и подготавливаться к будущей карьере в цифровой эпохе.

Заключение. Использование современных технологий в образовании открывает новые возможности для студентов, преподавателей и образовательных учреждений. Онлайн-платформы, виртуальная и дополненная реальность, искусственный интеллект, мультимедийные ресурсы, облачные технологии - все это помогает сделать обучение более интересным, доступным и эффективным. К преимуществам использования технологий в образовании можно отнести возможность индивидуализации обучения, увлекательное и практическое изучение материала, повышение мотивации студентов, развитие навыков совместной работы и коммуникации. Благодаря персонализированному подходу, студенты могут учиться в удобном режиме, соответствующем их потребностям и склонностям. Технологии в образовании не только обогащают обучающий процесс, но и готовят студентов к быстро меняющемуся миру, где ценятся навыки самообразования, креативности и цифровой грамотности. Внедрение инновационных технологий в образование является важным

шагом в развитии образовательной системы, которая должна быть адаптирована к современным реалиям и требованиям общества.

Литература

1. Академия информационных систем [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://infosystems.ru/ (дата обращения: 02.06.2019).

2. ГОСТ Р 53620-2014 Информационно-коммуникационные технологии в образовании. Электронные образовательные ресурсы. Общие положения [Текст]. — Введ. 15.12.2014. — Москва: Стандарт информ, 2014 — 5 с.

3. Дистанционные курсы на тему информационной безопасности в сети [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.radioportal.ru/edu/19092/ distantsionnye-kursy-na-temu-informatsionnoi-bezopasnosti-v-seti (дата обращения: 02.06.2019).

4. Еременко В. Т. Применение активных и интерактивных методов обучения при организации образовательного процесса. Орел.: ФГБОУ ВПО «Гос. университет- УНПК», 2015. 50 с.

5. Реутова Е.А. Применение активных и интерактивных методов обучения в образовательном процессе вуза. Новосибирск.: НГАУ, 2012. 58 с.

6. Рюмина, Ю.Н. Интерактивная лекция как форма обучения в системе профессиональной подготовки бакалавров [Электронный ресурс]. URL: http://shgpi.edu.ru/files/nauka/vestnik/2014/20.pdf (дата обращения: 10.10.2019).

ЗНАЧЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ТОЧНЫХ И ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

Калмуратов М.Т,преподаватель Нукусского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммеда аль-Хорезми

Аннотация.Информационно-педагогические технологии играют все более значимую роль в современном образовании, обеспечивая эффективное и инновационное преподавание различных предметов. В частности, в области преподавания точных и естественных наук данные технологии имеют особое значение, поскольку позволяют создавать интерактивные и увлекательные образовательные среды, способствующие более глубокому пониманию материала и развитию учебных навыков у студентов.Целью данного исследования является рассмотрение влияния информационно-педагогических технологий на процесс преподавания точных и естественных наук, их преимуществ, вызовов и перспектив. Актуальность данной темы обусловлена стремительным развитием цифровых технологий и необходимостью их интеграции в образовательный

процесс для современной молодежи, которая привыкла к информационной обстановке и требует новаторских подходов к обучению.Дальнейшее изучение роли информационно-педагогических технологий в преподавании точных и естественных наук позволит определить оптимальные методы использования этих технологий для повышения качества образования и дальнейшего развития учебного процесса.

Ключевые слова: Информационно-педагогические технологии, образование, точные и естественные науки, эффективность обучения, доступность обучения, поддержка преподавателей.

В современном мире информационные технологии играют важную роль в образовании, особенно при преподавании точных наук. Их широкое использование в учебном процессе обеспечивает доступ к разнообразным образовательным материалам и позволяет преподавателям и студентам взаимодействовать с информацией более эффективно [4].Одним из ключевых преимуществ использования информационных технологий в преподавании точных наук является возможность создания интерактивных образовательных ресурсов. Благодаря таким ресурсам студенты могут более глубоко понимать сложные концепции и явления в науке путем проведения виртуальных экспериментов и исследований.Кроме того, онлайн-курсы и вебинары позволяют студентам изучать материал в удобное для них время, что способствует индивидуализации обучения и позволяет каждому студенту двигаться вперед с собственным темпом. Это особенно важно в обучении точным наукам, где необходимо уделить внимание каждому шагу и концепции.Использование специализированного программного обеспечения также играет важную роль в обучении точным наукам. С помощью такого программного обеспечения студенты могут проводить сложные математические расчеты, анализировать данные и создавать модели, что помогает им лучше понимать и применять научные концепции.Дистанционное обучение, которое стало особенно актуальным в современных реалиях, позволяет студентам из любой точки мира получать качественное образование в области точных наук [2]. Это обеспечивает гибкость и доступность образования для всех, что является важным фактором в современном образовании.Наконец, использование информационных технологий стимулирует интерес студентов к науке. Интерактивные приложения, игры, видеоуроки и другие формы обучения делают учебный процесс увлекательным и помогают студентам видеть практическое применение научных знаний в реальной жизни.Таким образом, информационные технологии значительно обогащают процесс преподавания точных наук, способствуя более глубокому пониманию

материала, усилению интереса к науке и развитию ключевых навыков у студентов. Их использование открывает новые возможности для современного образования и помогает подготовить специалистов, готовых к вызовам современного информационного общества.

В современном мире образование и наука тесно связаны друг с другом, и внедрение педагогических технологий в обучение естественным наукам играет ключевую роль в формировании компетентных специалистов и исследователей. Технологии в сфере образования не только облегчают доступ к информации, но и активно взаимодействуют с преподавателями и студентами, делая обучающий процесс более интересным, эффективным и эффективным.Одной из наиболее важных педагогических технологий, применяемых в обучении естественным наукам, является проектное обучение. Студенты, участвуя в проектах, могут применять теоретические знания на практике, исследовать реальные научные проблемы и развивать критическое мышление. Подобный подход способствует не только усвоению материала, но и развитию навыков работы в команде и принятию решений.Лабораторные работы и практические занятия также играют важную роль в обучении естественным наукам [1]. С использованием современного оборудования и технологий студенты могут проводить эксперименты, анализировать данные и изучать научные законы напрямую на практике. Это не только помогает им лучше понять материал, но и развивает навыки и умения, необходимые для работы в научной сфере.Интерактивные учебные платформы и приложения становятся все более популярными в обучении естественным наукам. Они предлагают студентам возможность визуализации, интерактивного обучения и симуляции научных процессов, что помогает им лучше понять сложные концепции и явления. Такие технологии делают учебный процесс увлекательным и привлекательным для студентов.Методы дифференцированного обучения также играют важную роль в обучении естественным наукам. Благодаря педагогическим технологиям преподаватели могут адаптировать материал к разным уровням знаний студентов, предоставлять разнообразные формы обучения и оценки, что способствует индивидуализации обучения и удовлетворению потребностей каждого студента.Наконец, использование онлайн-ресурсов и видеолекций значительно расширяет возможности обучения естественным наукам. Студентам доступны разнообразные материалы, курсы и уроки, которые помогают им гибко планировать свое обучение, изучать материал в удобное время и темпе, повышая качество образования.Таким образом, педагогические технологии активно внедряются в обучение естественным

наукам, способствуя эффективному и интерактивному образованию студентов. Они помогают им лучше усваивать научные концепции, развивать критическое мышление и применять полученные знания на практике, что формирует качественную и компетентную научно-образовательную среду [5].

Современные информационно-педагогические технологии играют ключевую роль в преподавании точных и естественных наук, принесши значительные изменения в образовательный процесс. Они предоставляют студентам и преподавателям целый ряд значительных преимуществ, которые способствуют более эффективному, интересному и качественному обучению.В первую очередь, использование интерактивных учебных платформ, симуляций и визуализаций значительно улучшает понимание материала. Студенты могут визуализировать теоретические концепции, видеть их в действии, что значительно облегчает процесс усвоения и помогает запомнить информацию более эффективно.Далее, современные технологии способствуют повышению мотивации и интереса к обучению. Игровые методики, мобильные приложения, виртуальная реальность – все это делает учебный процесс более увлекательным и привлекательным для студентов, помогая им лучше удерживать внимание и заинтересованность.Индивидуализация обучения также становится возможной благодаря информационно-педагогическим технологиям. Студенты могут работать со своим учебным материалом в удобном для них темпе, получать персонализированную обратную связь и развиваться согласно своим потребностям и способностям.Эффективность обучения значительно повышается благодаря использованию онлайн-ресурсов, видеолекций и облачных технологий. Студенты получают возможность изучать материал в любое время и место, а преподаватели могут наблюдать за прогрессом студентов и оказывать им необходимую поддержку.И, конечно, обучение с использованием современных технологий способствует развитию навыков работы с информацией, цифровым мышлением и аналитической способностью. Студенты, обучаясь с использованием информационных технологий, приобретают не только знания в области естественных наук, но и умения, которые необходимы в современном цифровом мире.Итак, современные информационно-педагогические технологии играют важнейшую роль в преподавании точных и естественных наук, преображая образовательный процесс и открывая новые возможности для развития студентов. Внедрение таких технологий выходит далеко за рамки простой модернизации учебного

процесса – это шаг в будущее, где обучение становится интерактивным, гибким и адаптированным к потребностям современных обучающихся [3].

Использование информационно-педагогических технологий в преподавании точных и естественных наук представляет собой важный этап в развитии образования, открывающий перед нами как вызовы, так и перспективы. Этот процесс неизбежно сталкивается с рядом существенных аспектов, которые требуют внимательного изучения и анализа.Среди вызовов, с которыми мы сталкиваемся, можно выделить необходимость обучения и поддержки преподавателей. Внедрение новых технологий требует от них дополнительных усилий и времени для освоения новых инструментов и методик. Важно обеспечить им необходимую поддержку и ресурсы для успешной адаптации к новым условиям обучения.Другим вызовом является доступность технологий. Не все образовательные учреждения обладают необходимым оборудованием и программным обеспечением для эффективного использования информационно-педагогических технологий. Решение этой проблемы требует финансовых вложений и организационных усилий.Кроме того, существует опасность замещения человеческого взаимодействия в обучении. Подчеркивая значение технологий, мы должны помнить об уникальности человеческого взаимодействия в процессе обучения, которое играет решающую роль в формировании навыков и ценностей у студентов.Однако мы видим и перспективы, которые открываются перед нами благодаря использованию информационно-педагогических технологий. Развитие инновационных методов обучения, увеличение доступности обучения и развитие ключевых навыков для будущего – все это обещает изменить образовательную среду в лучшую сторону.Следует признать, что информационно-педагогические технологии представляют собой ценный ресурс для современного образования. Однако их внедрение вызывает как вызовы, так и перспективы, которые необходимо учитывать и сбалансировать. Важно обеспечить поддержку преподавателей, обеспечить доступность технологий и сохранить уникальность человеческого взаимодействия в образовательном процессе. Только так мы сможем эффективно использовать информационно-педагогические технологии для достижения высоких результатов в обучении студентов.

Заключение.Использование информационно-педагогических технологий в преподавании точных и естественных наук является неотъемлемой частью современного образования. Они открывают новые возможности для обогащения образовательного процесса, повышения эффективности обучения и развития ключевых навыков у студентов.

Однако, необходимо учитывать вызовы, которые могут возникнуть, такие как поддержка преподавателей, доступность технологий и сохранение человеческого взаимодействия в обучении.С учетом перспектив развития информационно-педагогических технологий, можно заключить, что их применение имеет потенциал изменить образовательную парадигму, сделать обучение более доступным и эффективным. Главное, чтобы развитие технологий шло рука об руку с обновлением образовательных подходов и поддержкой преподавателей, дабы достичь оптимальных результатов в преподавании точных и естественных наук.

Литература

1. Siemens, G. (2014). Connectivism: A learning theory for the digital age. International Journal of Instructional Technology and Distance Learning, 2(1), 3-10.

2. Puentedura, R. R. (2006). Transformation, technology, and education. Retrieved from http://hippasus.com/resources/tte

3. Bower, M., & Richards, D. (2018). The use of technology in problem-based learning: A case of the during phase. Interactive Learning Environments, 26(6), 753-763.

4. Koehler, M. J., & Mishra, P. (2009). What is technological pedagogical content knowledge (TPACK). Contemporary Issues in Technology and Teacher Education, 9(1), 60-70.

5. Mayer, R. E. (2001). Multimedia learning. Cambridge University Press.

6. National Research Council. (2012). A framework for K-12 science education: Practices, crosscutting concepts, and core ideas. National Academies Press.

OQIW-TÁRBIYA PROCESSIN BAHALAWDIŃ HÁR QIYLI STRATEGIYALARINAN PAYDALANIW MÁSELELERI

Kurbanova Arzayım Xojambergenovna
IIM Nókis «Temurbekler mektebi» Áskeriy akademiyalıq liceyi.

Búgingi kúnde Mámleketimiz innovacialıq rawajlanıw jolında tezlik penen rawajlanıp baratırǵan bir dáwirde keleshegimiz dawamshıları bolǵan jaslardıń dóretiwshilik ideyaları hám dóretiwshiligin hár tárepleme qollap-quwatlaw, olardıń bilim, kónlikpe hám tájiriybelerin qáliplestiriw hámde aldınǵı shet el tájiriybeleri, xalıqaralıq kriteriya hám talaplar tiykarında bahalaw sistemasın jetilistiriw, bul jolda xalıqaralıq tájiriybelerdi úyreniw, bar bolǵan sistemanı hár tárepleme salıstırmalı analizlew, tiyisli baǵdardaǵı xalıqaralıq hám shet elli shólkemler, ilimiy-izertlew mákemeleri menen jaqınnan birge islesiw áhmiyetke iye. [2] Bilim alıwsı jaslardıń

dóretiwshilik pikirlerin hár tárepleme qollap-quwatlaw hám xoshametlew maqsetinde keń kólemli reformalar alıp barılmaqta. Mısalı, jaslardıń ilimiy-izertlew hám innovatsiyalıq xızmetin rawajlandırıw maqsetinde Ministrler Kabinetiniń 2018-jıl 8-dekabrdegi «Xalıq bilimlendiriw sistemasında bilimlendiriwdıń sıpatın bahalaw tarawındaǵı xalıqaralıq izertlewlerdi shólkemlestiriw is-ilajları haqqında» ǵı 997-sanlı qararı qabıl etildi. Bul qarardıń orınlanıwın támiyinlew maqsetinde Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti janındaǵı Bilimlendiriwdiń sıpatın qadaǵalaw mámleketlik inspektsiyası, Xalıq bilimlendiriw ministrligi, Sırtqı isler ministrligi hám Finans ministrliginiń xalıqara bahalaw dástúrleri boyınsha xalıqara izertlewlerdi shólkemlestiriw belgilendi[1]. Hám házirgi kúnde bul izertlewlerdi shólkemlestiriwde keń kólemli jumıslar ámelge asırılmaqta.

«Bahalaw» degenimiz ne?

- Ol jumıs procesin de, oniń natiyjesin de oz ishine aladı;
- xızmettiń unamlı hám unamsız táreplerin anıqlaydı;
- bilim sıpatın anıqlaw;
- bilim beriwdiń rawajlanıwına, ilgerilewine imkaniyat beretuǵın qural;
- oqıwshılardıń is-hareketin duzetiw usılı;
- is-háreketler menen xızmet nátiyjelerine bolǵan kózqaras;
- bahalaw bilimlendiriwge tiyisli maqsetlerge qay dárejede eriskenligin kórsetiw imkaniyatın beredi;

Tálim sıpatın bahalaw xalıqaralıq izertlewlerde qatnasıw mámleketimiz ushın qanday áhmiyetke iye?

-Izertlewlerde alınǵan nátiyjeler mámlekettegi tálim sıpatı hám onıń xalıqaralıq standartlardı esapqa alǵan halda iyelegen ornı boyınsha juwmaq shıǵaıw imkanıyatın beredi;

- Milliy bilimlendiriw sistemasın reformalaw, bilimlendiriw mazunı, pedagog kadrlardı tayarlaw hám olardıń qánigeligin arttırıw baǵdarlamaların jánede jetilistiriw hám qánigeler tárepinen sabaqlıqlardıń jańa áwladların jaratıwda qollanıladı;

- Xalıqaralıq izertlewler bilimlendiriw tarawındağı milliy izertlewlerdi sıpatlı ótkiziwge unamlı tásir kórsetedi;

- Xalıqaralıq standartlar dárejesinde joqarı ekonomikalıq natiyjege tiykarlanǵan milliy bahalaw sistemasın jaratıw imkanın beredi;

- Ózbekstan túrli shólkemlerdiń jetekshi qánigeleri járdeminde xalıqaralıq izertlewlerde qatnasıw arqalı jergilikli qániygelerimizde monitoring izertlewlerin ótkiziw mádeniyatı rawajlanadı, tálim sıpatın bahalawdıń xalıqaralıq standartlarǵa beyimlesiwge alıp keledi;

- Milliy tálim sıpatın bahalawdağı qadaǵalaw materialların xalıqaralıq izertlewlerde qollanılatuǵın qadaǵalaw materialları sıpatı dárejesinde islep shıǵıw imkanın beredi.

Óz náwbetinde bunday izertlewler sheńberinde Ózbekstan Respublikası oqıwshılarınıń sawatxanlıq dárejesin eń dáslep sınap kóriler eken, joqarı dárejede tayarlanıw talap etiledi. Bunda xalıqaralıq izertlew talaplarına sáykes ráwishte islep shıǵılǵan tapsırmalar tiykarında tájiriybe-sınawlar ótkeriw oqıw processine basqıshpa-basqısh integraciya qılıp barıw arqalı oqıwshılardıń kónlikpeleri rawajlandırılıp barıladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 7-fevraldağı “Ózbekstan Respublikasın jánede rawajlandırıw boyınsha Háreketler strategiyası haqqındağı PF-4947-sanlı Pármanı

2. Xalıqaralıq izertlewlerde oqıw sawatxanlıǵın bahalaw oqıw- metodikalıq qollanba, Bilimlendiriw sıpatın bahalaw boyınsha xalıqaralıq izertlewlerdi ámelge asırıw milliy orayı, Tashkent, 2021- jıl, 4 bet.

TARIXNI O‘QITISH ORQALI TALABALARDA VATANPARVARLIK TUYG‘USINI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI

Djumaniyozov Ikrambek Ismaylovich-Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti Yoshlar bilan ishlash buyicha dekan urinbosari

Tel: (93) 920-10-09

Kirish. Vatan qiyofasini chizishda Vatan uchun muhim yoki muhim bo‘lgan o‘tmishdagi individual voqealarni va o‘zlarini Vatanga bag‘ishlagan yoki hatto buning uchun o‘z hayotlarini qurbon qilgan shaxslarni ulug‘lash muhim o‘rin tutadi. Vatan nafaqat ma’lum topografik va hatto qadriyat xususiyatlari, balki uni personifikasiya qiladigan odamlardir. Bular ham ulug‘vor ajdodlar, ham muhim zamondoshlar, ularning tasvirlari mifologizasiya qilingan. Qahramon odatda buyuk shaxs, ma'naviy

va axloqiy qadriyatlar nomidan madaniyatda o‘zini anglash (va hatto fidoyilik) orqali tarixiy jarayonning yo‘nalishi va yo‘nalishiga qat'iy ta'sir ko‘rsatgan shaxs sifatida tushuniladi. Erkinlik va o‘zlikni anglash, ichki yaxlitlik, uyg‘unlik va baxtga intilayotgan qahramon inson dunyoning nomukammalligini engishga majbur bo‘lib, shu bilan muhim qadriyatlarni, shu jumladan vatanparvarlikni shakllantirishga hissa qo‘shadi. O‘z ona yurtini himoya qilib jon bergan qahramonlar obrazlari Vatan obrazining ramziy ifodasi bo‘ladi. Qahramonlar Vatanni ifodalaydi, ijtimoiy-madaniy jamoaning birligini ta'minlaydi. Ularning tasvirlari mifologiya qilingan. Zamonaviy qahramonlik mifologiyasi antik davr mifologiyasi bilan bir xil qonunlarga muvofiq qurilgan. Qahramonlik afsonalari orasida biz o‘lmaslikka erishadigan qahramonlar haqidagi afsonalarni ajratib ko‘rsatishimiz mumkin.

Oliy ta’limda tarix o‘quv predmetining mazmuni ham takomillashtirilmoqda. Darsliklar ham o‘quvchilarning fikrlash doirasini kengaytirish, mustaqil ishlay olish ko‘nikmalarini rivojlantirishga moslashib bormoqda. Zero, "yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo‘lib, dunyo miqyosida o‘z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo‘sh kelmaydigan insonlar bo‘lib kamol topishi, baxtli bo‘lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz”, – deya ta'kidlanishi tarix o‘qitish fani oldiga mamlakatimiz yoshlarini vatanparvar, milliy g‘ururi baland, mustaqil fikr sohiblari etib tarbiyalashdek dolzarb vazifalarni qo‘yadi.

Bu borada, mamlakat rahbarining nutqlari talabalarda vatanparvarlik hissini uyg‘otishga yordam beradi:

“Navqiron avlodimizni bugungi axborot makonida mavjud tahdidlardan himoya qilish, ularda yot va zararli g‘oyalarga qarshi barqaror immunitetni shakllantirish maqsadida davlat va jamoat tashkilotlari bilan hamkorlikda yoshlar, ayniqsa, uyushmagan yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash borasidagi amaliy ishlarimiz samaradorligini oshirishimiz zarur”.

Vatanparvarlikni faqat buyuklardan emas, oddiy insonlardan ham o‘rganish mumkin. Oramizdagi qahramonlar oddiy o‘qituvchilar, uchuvchilar, fiziklar, traktor haydovchilari va boshqalar bo‘lishi mumkin. Vatan obrazi odamlar ongida uning timsoli bo‘lgan qahramonlar obrazlari bilan uzviy bog‘liqdir. Bundan tashqari, qahramonlar nafaqat o‘tmishda, balki hozirgi paytda ham mavjud bo‘lishi juda muhimdir. Hozirgi zamondan qahramonlar shaxsiyatni shakllantirish uchun o‘ziga xos material bo‘lib, juda muhim ijtimoiylashuv funktsiyasini bajaradilar. Biroq, jamoat ongida tabiiy ravishda shakllangan qahramonlar tasvirlari bilan bir qatorda, qahramonlashtirish zamonaviy jamiyatda konsolidasiya printsipi sifatida harakat qilish uchun mo‘ljallangan qahramonlarni "sun'iy", maqsadli yaratish sifatida keng tarqalgan.

Ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi vazifalar va tarixni o‘qitish maqsadlarida tarix o‘qitishining maqsadlari talabalarni o‘zlashtirish; jahondagi tarixiy jarayoni

haqidagi tizimlashtirilgan bilimlar va unda O‘zbekistonning o‘rni haqidagi g‘oyalarni shakllantirish, shu orqali talabalarni milliy va jahon madaniyati yutuqlari, ijtimoiy faol va ijodkor shaxsni, Vatan fuqarosi va vatanparvarni tarbiyalashga erishish mumkin.

Tarixiy shaxslar orasida Amir Temur milliy iftixorimiz sanaladi. Uning yurtsevarligi bugungi yosh avlodga namuna daragasidadir.

Tarix darslarida talabalarni ruhlantirish uchun quyidagicha o‘quv topshirig‘i berish mumkin:

1-topshiriq. Amir Temur haqida 10 ta muhim fakt keltiring.

1. Amir Temur ko‘plab manbalarda keltirilganidek Keshda tug‘ilmagan. U aslida Kesh yaqinidagi Ho‘ja Ilg‘or qishlog‘ida tug‘ilgan.

2. Amir Temur Markaziy Osiyo tarixidagi qudratli, o‘rta asrlarda esa, mintaqadagi eng yirik imperiyaga asos slogan.

3. U asos solgan davlat Markaziy Osiyo mintaqasida rasmiy nom olgan so‘nggi imperiyadir.

4. Temuriylar imperiyasi, insoniyat tarixida maydoni bo‘yicha 26-o‘rinda turadigan imperiya sanaladi.

5. Amir Temur zabt etishga muvaffaq bo‘lgan hududlar umumiy maydoni 4.6 million kilometr kvadratga tengdir.

6. Tarixchi Sarafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” kitobida yozilishicha, Amir Temur hatto Moskvani ham bo‘ysindirgan.

7. Amir Temur 6 asr hukm surgan Usmoniylar imperiyasiga yurish qilib, toru-mor qilgan yagona Markaziy Osiyo vakilidir.

8. 1402 – yil Anqara jangida qilgan g‘alabasi tufayli Yevropa haloskori ta’rifiga sazovor bo‘ladi.

9. Amir Temur o‘zi o‘tkazgan janglarning birontasida ham, mag‘lub bo‘lmagan.

10. Ming yillik tarixga ega Samarqanddagi obidalarning aksari, Amir Temurning avlodlari tomonidan qurilgan.

Mazkur ma’lumotlar talabada milliy g‘ururni shakllantiradi. Vatanparvarlik kishida qanday shallanadi. Talabada yurtsevarlik tuyg‘usi qanday shakllanishi haqida mulohaza qilib ko‘ramiz.

Talabalar o‘rtasida vatanparvarlik tuyg‘ularini tarbiyalash jarayoni kelib chiqish mavzusi va ularning mamlakatga nisbatan o‘xshashligi bo‘yicha tajribalarni pedagogik rag‘batlantirish, vatanparvarlik kontekstini talabalar xatti-harakatlari va faoliyatining rollari, holatlari, me'yorlari va qoidalari yig‘indisiga aylantirish sifatida qurilishi kerak.

Talabalarda vatanparvarlik tarbiyasining o‘ziga xos xususiyati axloqiy tuyg‘ular va bilimlarning birligidir. Bilim faqat his-tuyg‘ular va tajribalar bilan ranglanganda talabaning axloqiy rivojlanishiga ta'sir qiladi. Institut talabalari o‘rtasida vatanparvarlikning namoyon bo‘lishining o‘ziga xosligi shundaki, axloqiy tajriba ular

ishtirok etadigan amaliy faoliyat doirasi (talabalar va kattalar bilan muloqot, ish) bilan chegaralanadi.

Keyingi yillarda tarix o‘qitish metodikasida ham turli zamonaviy metod va usullar faol qo‘llanilmoqda. Olimlar tomonidan an'anaviy metodlar umumlashtirilib to‘rtga ajratilib metodlar va ularning usullari aniq ko‘rsatilgan .

Vatanparvarlik tarbiyasi talabalarning axloqiy va siyosiy fazilatlarini shakllantirish bo‘yicha ishlarning eng muhim yo‘nalishi hisoblanadi. Odamlarning jasorati va qahramonligi haqidagi suhbatlar, kitoblar o‘qish, afg‘on askarlari, ikkinchi Jahon urushi faxriylari bilan tanishish va do‘stlik talabalarda vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirishga yordam beradi. Vatanparvarlik tarbiyasi darslarida talabalarni o‘z yurtining tarixini qadrlashga, uning yodgorliklarini ardoqlashga, jasorati tasdiqlagan va Vatanning shon-shuhratini tug‘dirgan insonlarning qilgan buyuk ishlari oldida bosh egishga o‘rgatish lozim.

Aynan talabalarning hayotiy tajribasi, hissiyotlari, taassurotlari, o‘zimiz va o‘zimiz uchun dunyoni kashf etish bizni kattalar hayotida kim bo‘lishimizga olib keladi. Aynan talabalikda kattalar qalbidagi yashirin eshiklarning kaliti, ularning harakatlariga oid maslahatlar, maqsadlari, muvaffaqiyasizliklari, g‘alabalarini tushuntirish topiladi. An'anaviy pedagogikada ta’lim - tarbiya jarayonini shartli ravishda ajratish mavjud. Ushbu bo‘linish shaxsni rivojlantirishda ta’limning etakchi roli g‘oyasi bilan bog‘liq.

Talabalarda tarix fanini o‘qitish orqali Vatanparvarlik tuyg‘usini tarbiyasining eng samarali yo‘nalishlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

Birinchi yo‘nalish. Xalq va harbiy vatanparvarlik, jangovar an'analariga asoslangan ta’lim. Bu yo‘nalishga quyidagilar kiradi:

- tinchlikning ulug‘ ne’mat ekanini va uni asrash qonuniy burch ekanligi;
- mulohaza qilish (Qanday qilib g‘ayriinsoniy urush sharoitida inson bo‘lib qolish mumkin?")
- dars- ("Vatanni himoya qilish haqida”)
- jasorat haqida saboqlari ("Qahramonlar tug‘ilmaydi")
- dars –urush faxriylari, askarlar bilan davra suhbati ("Tinchlik va mehnatni muhofaza qilish to‘g‘risida")
- loyihalar tuzish, asarlar yozish.

Ikkinchi yo‘nalish. Tarixiy va o‘lkashunoslik ishlari. Registon, Ayozqal’a va Tuproqqal’a tarixini bilish ma'naviy boyitadi, vatanparvarlik tuyg‘ularini rivojlantiradi. Ushbu yo‘nalishda quyidagi darslarni tavsiya qilish mumkin:

- dars-virtual tur;
- dars-mashg‘ulot;
- dars-anjuman

Uchinchi yo‘nalish. Ekspozisiyalar, ko‘rgazmalar bilan ishlash va muzeylarga safar". Ushbu yo‘nalishda quyidagi darslarni o‘tkazish kerak:

- dars-ekskursiya;
- dars-uchrashuv ("Faxriylar qalban keksaymaydi");
- loyihalar ("Vatan urushi tarixidagi mening oilamning o‘rni, bobolarimning hissasi");
- muzey saboqlari ("Urush solnomasi", "Urush sadosi", "Vatan qahramonlari", "Harbiy shon-shuhrat manzillari", "Shahidlar xiyoboni" va boshqalar.)

To‘rtinchi yo‘nalish. Milliy-madaniy an'analar asosida tarbiya:

- "Madaniyat" mavzusida dars-loyihalar;
- oila tarixi bo‘yicha ilmiy-tadqiqot ishlari, oila daraxtini tuzish;
- darslar-bahs-munozaralar, davra suhbati;
- ilmiy-amaliy anjumanlar,
- darslar-kinoteatr,
- dars-bu spektakl.

Beshinchi yo‘nalish. Vatan ozodligi, milliy mustaqillik uchun jon bergan jadid bobolarning qahramonliklarini talabalar ong-u shuuriga singdirish.

Jadidlarning vatanparvarligini gazetachilik, til, adabiyot, teatr yo‘nalishlarda qilgan yangiliklarida ko‘rish mumkin. Tarix darslarida jadidlar davriga alohida urg‘u berish lozim. Jumladan, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Behbudiy va Avloniylarning vatan uchun qanchalar o‘zini fido qilganini har bir talaba yaxshi bilishi anglashi kerak.

Qodiriyning sud zalida *“So‘zim oxirida Odil sudlardan so‘rayman: garchi men turlik bo‘hton, shaxsiyat va soxtalar bilan, ham anglashilmovchiliklar orqasida, ikkinchi oqlanmaydurg‘on bo‘lib qoralandim. Loaqal ularning, qoralovchi qora ko‘zlarning ko‘ngli uchun bo‘lsa ham, menga eng oliy bo‘lg‘on jazoni bera ko‘ringiz. Ko‘nglida Shamsi g‘uboroti, teskarichilik maqsadi bo‘lmog‘on sodda, go‘l, vijdonlik yigitga bu qadar xo‘rlikdan o‘lim tansiqroqdir. Bir necha shaxslarning orzusicha, ma'naviy o‘lim bilan o‘ldirildim. Endi jismoniy o‘lim menga qo‘rqinch emasdir. Odil sudlardan men shuni kutaman va shuni so‘rayman[5].*

1926 yil, 16 iyun. Samarqand.

Mazkur nutq har bir talabaning yurgiga yetib boradi. Millat ertasi uchun o‘z jonini qurbon qilgan, ma’rifat orqali avlodlarini mustaqillik, hurlikka boshlagan bu kabi qahramonlar xalq yodidan hech qachon o‘chmaydi. Doim vatanparvarlik timsoli sifatida yashaydi.

Xulosa qilib aytganda, tavsif etilgan yo‘nalishlar vaqt sinovidan o‘tgan, talabalarda vatanparvarlik tuyg‘usini rivojlantirishga muayyan darajada hissa qo‘shadi, biroq davr talabi nuqtai nazaridan bu borada yangi yo‘nalishlar tashkil etish, media mahsulotlari, ijtimoiy tarmoq orqali anketa so‘rovlarini olinib, talablarning qiziqishlariga mos bo‘lgan yondashuvlarni qo‘llash maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Т.: Ўзбекистон, 2016. –14-б.
2. Глазырина Т. Н. Методика преподавания истории –Новопоцк, 2011. –С. 65.
3. Сагдиев А., Фузаилова Г., Ҳасанова М. Тарих ўқитиш методикаси. – Тошкент: ТДПУ, 2008. – Б. 48-61.
4. https://president.uz/oz
5. https://kh-davron.uz/author/admin

ТАЪЛИМДА СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ТУШУНЧАСИ

Мамбетниязов Максетбай Торебекович-Навоий давлат кончилик технологиялари универитети ҳузуридаги Нукус кончилик институти, p.f.f.d. (PhD)

Ахборот-коммуникация технологиялари ҳозирги кунда энг долзарб технологиялардан бири бўлиб, ҳар бир соҳани ўрганишда катта аҳамиятга эга. Жумладан, таълим жараёнида мукаммал касбни эгаллагунга қадар, янги ахборот-коммуникацион технологияларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Сунъий интеллект - бу компьютерда инсонни фикрлаш жараёнини таклиф қилувчи дастурий воситаларнинг тизимидир. Сунъий интеллект компьютерни интеллектининг аломатлари билан “жиҳозлашни” кўзда тутади. Сунъий интеллект усуллари дастурларни бирлаштиришни соддалаштиради ва тизимга ўз-ўзини ўқитиш ва янги ахборотларни жамлаш қобилиятини киритиш имкониятини беради. Сунъий интеллект ҳақида гапириш учун дастурий тизим инсон томонидан қарор қабул қилиш жараёнини ташкил қилувчи барча элементлар, мақсадлар, далиллар, қоидалар, механизмлар, хулосалар ва соддалаштиришга эга бўлиши керак. Инсон миясида соддалаштириш механизми мақсадларни верификациялаш учун унга эришишнинг барча эҳтимол бўлган усуллари текширилгунча қадар қўшимча қоидаларни қидиришга раҳбарлик қилади. Сунъий интеллект тизимининг соддалаштириш механизми компьютерга белгиланган мақсадга эришиш учун билимлар базасидан маълумотларнинг қандайдир қисмини уларнинг муҳимлигига кўра ўтказиб

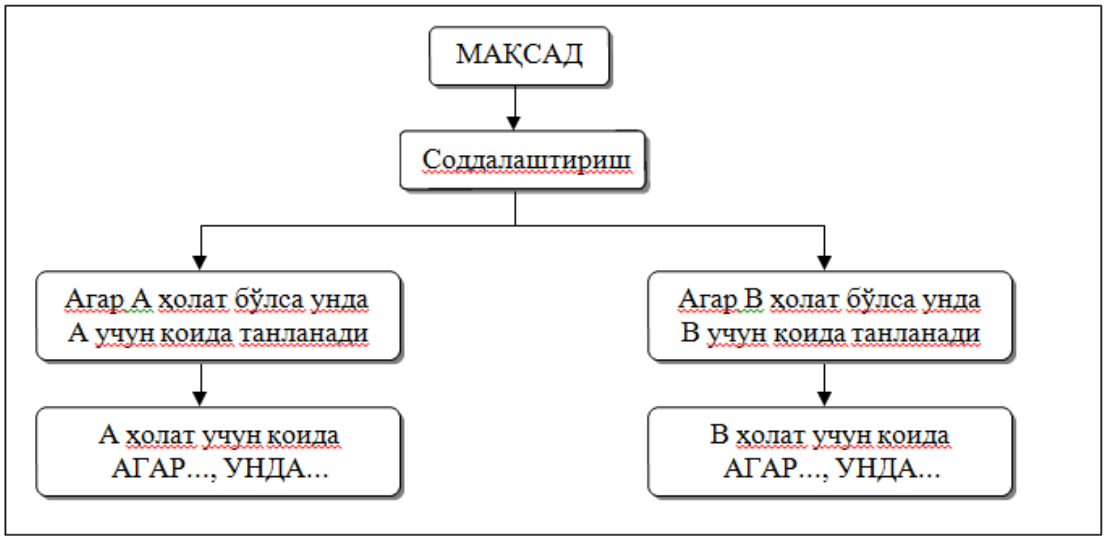
юбориш ва ишлаб чиқиш имкониятини беради.

Сунъий интеллект компьютер тизимларининг шундай ҳаракатлар қобилиятига айтиладики, агар у одам томонидан амалга оширилса интеллектуал дейилади. Кўпинча бу тушунчада одамнинг фикрлаши билан боғлиқ бўлган қобилияти кўзда тутилади. Сунъий интеллект соҳасидаги ишлар эксперт тизимлар билан чегараланмайди. Улар роботларни яратиш, одамнинг нерв системасини, унинг овозини, кўришини, ҳиссиётини, ўргатиш қобилиятини моделлаштирувчи тизимларни ҳам ўз ичига олади.

Одам билимларни фикрлаш усулини ўзгартирмасдан, маълум бўлган далилларни эсдан чиқармасдан жамлаши мумкин. Сунъий интеллект тизими худди шундай ишлаб чиқилади. Бунда инсон хотирасининг блокларига ўхшаб дастурларнинг айрим қисмларининг юқори мустақиллигига эришилади. Одамнинг мияси керакли ахборотни танлаб туриб, фақат ушбу муаммога тегишли бўлган далилларни улайди, бунда у кириши мумкин бўлган барча маълумотлардан фойдаланмайди. Инсон фаолиятининг асосида фикрлаш ётади ва ушбу ҳолда фикрлаш жараёнининг мақсади якуний натижа бўлади. Битта мақсадга эришилгандан кейин янги мақсад қўйилади ва эришилади. Мақсадларни маҳаллий ва асосийга бўлиш мумкин. Шундан келиб чиққан ҳолда интеллектнинг таърифини бериш мумкин.

Интеллект далилларнинг мажмуаси ва уларни белгиланган мақсадга эришиш учун қўллаш усулларидан иборат бўлади. Мақсадга эришиш эса – бу тегишли омиллардан фойдаланишнинг керакли қоидаларини қўлланишидир.

Демак, инсон миясига ҳам аниқ вазиятларда тўғри реакция танлашга раҳбарлик қилувчи мураккаб тизим мавжуддир. Бундай танлов соддалаштириш деб аталади. Соддалаштириш механизми ушбу пайтда ечилаётган вазифага алоқаси бўлмаган далилларни тўсиб қўяди. Бу механизм сунъий интеллект тизимларининг асосига киритилган. 1-расмда соддалаштириш механизмининг керакли далиллар ва қоидаларни танлашдаги ишининг схемаси берилган.

1-расм.

Мақсадга эриша туриб, инсон нафақат олдига қўйилган вазифани ечимига келади, балки бир вақтда янги билимларни олади.

Сунъий интеллект ҳақида гапириш учун дастурий тизим инсон томонидан қарор қабул қилиш жараёнини ташкил қилувчи барча элементлар, мақсадлар, далиллар, қоидалар, механизмлар, хулосалар ва соддалаштиришга эга бўлиши керак. Сунъий интеллект тизимининг анъанавий дастурий тизимларидан асосий фарқи шундан иборатки, унинг тузилишининг таркибий қисмлари бўлинган ҳолда аниқланади ва унинг исталган қисмини замонавийлаштириш умумий тузилмага таъсир қилмайди.

Сунъий интеллект тизимларини лойиҳалаштиришда биринчи босқичда унга эришиш учун мўлжалланган мақсад аниқланади, ечилаётган вазифаларни йирик атамаларда баён қилишни билиш учун зарур синфи белгиланилади.

Далиллар сунъий интеллект тизимининг муҳим қисми бўлади, уларсиз мақсадга эришиш мумкин эмас. Ҳар бир мақсаднинг ўзининг далиллари бор. Ҳар бир далил ўзининг салмоғига эга, яъни ҳар бир далилга нисбатан муҳимлик хосдир. Ушбу вазифани ечиш учун далил қанчалик катта аҳамиятга эга бўлса, унинг салмоғи шунчалик катта. Мақсадларга эришиш учун зарур бўлган умумий далиллар аниқлангандан кейин, аниқ маълумотларни олиш керак. Маълумотларни олиш учун тегишли саволлар шакллантирилади, уларга жавоблар тизимини якуний қарорга келишига ёрдам беради. Сунъий интеллект

тизимлари учун дастурни ишлаб чиқиш қуйидаги босқичлардан иборат (2-расм).

2-расм.

1. Мақсадларни аниқлаш.

2. Бу мақсадларга тегишли далилларни аниқлаш.

3. Ушбу вазият учун хос бўлган далилларга мос бўлган маълумотларни олиш.

4. Хулоса чиқариш қоидалари ва механизмидан фойдаланиш билан маълумотларни олиш.

Маълум далиллар, қоидаларга кўра берилган вазиятга нисбатан қўлланилади. Қоидалар маълумотларни тўғри баҳолаш ва мақсадга эришишга ёрдамлашади.

Юқоридаги баён қилинган босқичлар ёрдамида мақсадларга эришиш жараёни мулоҳазаларнинг тўғридан-тўғри занжири, яъни маълумотлардан мантиқий хулосага борувчи занжир деб аталади. Уни тасдиқловчи маълумотларни қидириш учун хулосадан фойдаланиладиган жараён тескари занжир деб аталади. Мақсадга эришилганда унинг тўғрилигини текшириш, яъни маълумотлар ва қоидалар билан яна вазифани таҳлил қилиш зарурдир. Бу жараён мақсадларни верификациялаш деб аталади. Яна аввалдан тўғри деб фараз қилинган хулосани тасдиқлаш учун янги маълумотларни чиқариш механизмларини танлаш тескари занжирга мисол бўлиши мумкин. Шундай қилиб, мулоҳазаларнинг тескари занжири тўғри занжирга қарама-қарши томонга, яъни хулосадан маълумотларга кетади. Сунъий интеллект тизимининг

соддалаштириш механизми компьютерга белгиланган мақсадга эришиш учун билимлар базасидан маълумотларнинг қандайдир қисмини уларнинг муҳимлигига кўра ўтказиб юбориш ва ишлаб чиқиш имкониятини беради.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. Rakhimov, M., Yuldashev, A., & Solidjonov, D. (2021). The role of artificial intelligence in the management of e-learning platforms and monitoring knowledge of students. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(9), 308-314.

2. Yuldashev, A. (2022). Development of economic activities of enterprises on the basis of digitization. Yosh Tadqiqotchi Jurnali, 1(3), 251-257.

3. Mamadaliyev N.A., Amirov J.F. SUN'IY INTELLEKT VA UNING INSON HAYOTIGA TA'SIRI. Международный научный журнал «Новости образования: исследование в XXI веке» № 10 (100), часть 2. май, 2023

4. Mambetniyazov M.T. Possibilities of using web-technologies in the learning process/ Academicia An International Multidisciplinary Research Journal. Vol. Issue 5, May 2020. India. 737-740.

5. https://www.simplilearn.com/advantages-and-disadvantages-of-artificial intelligence-articl

MUNDARIJA

С.А.Сулаймав, К.М.Нажимов	Жәдидлер үшинши ренесанстың тырнағын салыўшылар	3
Karimov A. A	UCHINCHI RENESSANSNI BARPO QILISHDA MILLATLARARO TOTUVLIK VA DINIY BAG'RIKENGLIKNING O'RNI	7
Kenjayev Z .O Ortiqov Sh. A	QAYTA TUG'ILGAN "ALISHER NAVOIY" ROMANI	13
Abdullayev M .S	YOSH AVLODNI MA'NAVIY-AXLOQIY YETUK QILIB TARBIYALASHDA ABU RAYHON BERUNIY IJTIMOIY-SIYOSIY QARASHLARINING AHAMIYATI	17
Djumaniyazov Q. A	TA'LIM MUASSASALARIDA IJTIMOIY-GUMANITAR FANLARNI O'QITISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O'RNI VA AHAMIYATI	20
Biyimbetov J. K	XABAR QÁWIPSIZLIGIN TÁMIYINLEWDIŃ GEOSIYASIY ÁHMIYETI	25

Mambetkarimov R.R	GLOBALLASÍW PROCESLERI HÁM ONÍŃ FILOSOFIYALÍQ ANALIZI	28
Tlepbergenova P.N	ATMOSFERA PATASLANÍW MASHQALASÍNÍŃ SOCIAL-EKOLOGIYALÍQ AQÍBETLERI	33
Reimov R.M	JASLAR RUWXÍYLÍǴÍ MÁSELELERINIŃ IZERTLENIW ÓZGESHELIKLERI	36
Ajiniyazov B.P	TARIX DARSLARIDA TARIXIY TASAVVUR VA TUSHUNCHALARINI SHAKLLANTIRISH	41
Sapayeva A.R	BIOLOGIK TA'LIMNING ROLI	46
Usenova G.I	RAQAMLI ASRDA INSON HUQUQLARINING MUAMMOLARI	49
Reymbayeva Nilufar Kadirbayevna	"TEMURBEKLAR MAKTABI" BITIRUVCHILARI UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINING QURUVCHILARI	51
Annakulova M	Aqlli integratsiyalashgan axborot	54
Отепбергенова Г	И.ЮСУПОВ ЛИРИКАСЫНДА МЕТАФОРАЛАР	56
Dauletmuratov R.B	XX ASR O'RTALARIDA QORAQALPOG'ISTONDA ALOQA SOHASI KADRLARI FAOLIYATI	59
Ishmatova N.M	YANGI O'ZBEKISTONDA BARKAMOL SHAXSNI TARBIYALASHDA ERKIN VOHIDOV IJODINING O'ZIGA XOSLIGI	61
G'aniyev A.S	YOSHLARDA VATANPARVARLIK HISSINI SHAKLLANTIRISHDA "TEMUR TUZUKLARI" ASARINING ROLI VA AHAMIYATI	65
Irisboyeva X.U	O'zbek bolalar folklori janridan foydalanishda xalq og'zaki ijodining o'rni	70
G'affarov M.Q	Shaharlarning vujudga kelishini geografik sharoiti va iqtisodiy omillari masalalari	74
Rametova D.Y	ÁYYEMGI QÍTAY JAZBA ESTELIGI "ERYA" SÓZLIGI HAQQÍNDA	80
Otakova M.A Rahmonov F.X	O'quvchi yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda huquqshunoslik fanlari metodikasining ahamiyati va o'rni.	85
Shrazov A.Sh Klıshov Q.U	TA'LIM OLUVCHILARNING IJODIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHDA MUAMMOLI TA'LIM ORNI	89
Tańirbergenov Sh.Y	Ijtimoiy-gumanitar fanlarning yosh avlodni tarbiyalashda ilmiy-ijodiy merosining o'rni va ahamiyati	93
Sarsenbaeva A	Ózbekiston Respublikasi "Yoshlarga oid davlat siyosati toǵrisida"gi Qonuning yurtimizda yoshlar masalasining huqiqiy bazasin mustahkamlashdagi róli	97

Bekniyazov B. S	Taym-menejment o'quv jarayonida o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish texnologiyasi sifatida	99
Бекимбетова Г. Ш	Психология лидерства и управления	102
Сулайманов С. А	ЖАСЛАР ҲӘМ БИЗНЕСТИ ҚОЛЛАП-ҚУЎАТЛАЎ ЖЫЛЫ»НДА ЖАҢА ӨЗБЕКСТАН – ЖАҢА СОЦИАЛЛЫҚ РЕАЛЛЫҚ СЫПАТЫНДА	104
Idrisov I.R Sulaymanov S. A	Zardushtiylikning boshqa dinlarga ta'siri	109
Абдуллаев В.Р. Ускинов С. С.	Ўзбекистоннинг бронза асри ва темир даврида маданий-хўжалик марказлариниг географик ечимлари	112
Мамбетқасимова К	ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ ШАРОИТИДА ЎҚИТУВЧИ-ПЕДАГОГГА ҚЎЙИЛАДИГАН ДИДАКТИК ТАЛАБЛАР	116
Yusupov Q. D	O'QUVCHI YOSHLARDA VATANPARVARLIKNI TARBIYALASH	122
Қанаатова Г. О	ЭПОСЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ ЖАС ӘЎЛАДТЫ ТӘРБИЯЛАЎДАҒЫ ӘҲМИЙЕТИ	124
Shrazov A.Sh	Oqıwshı jaslar arasında huquqbuzarlıqtıń aldın alıw hám jámiyete huqıqıy tárbiyanıń roli.	127
Бекимбетова Г. Ш	Эмпатия и социальная поддержка в контексте психического здоровья	129
Kenjayev Sh.Sh Abduraxmonov A. A	O‘QUVCHILARNING MATEMATIK TAFAKKURLARINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI	131
Kenjayev Sh.SH Qaxxarov A.A	BA’ZI GEOMETRIK SHAKLLARNI YUZALARINI TOPISHNING QULAY USULI	134
Razakov S. A	SPORT MASHG‘ULOTLARIDA IRODA SIFATLARINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK TAVSIFI	137
Mamutov A.T	MODUL QATNASQAN EKI ÓZGERIWSHILI TEŃSIZLIKLERGI SHESHIW USILLARI	140
Inamova G. U	BIOLOGIYANI O‘QITISHDA O'QUVCHILARNING BILISH FAOLIYATINI TASHKIL ETISH VA BOSHQARISH YO'LLARI	145
Ismoilova H.M	TABIIY FANLARNING MUTAXASISLARINI KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH	149
Mirzarayimov J. Z	FIZIKA FANINI O`QITISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH.	152
XAJIMIRZAYEVA N. A	AKADEMIK LITSEYLARDA O’QUVCHILARIGA MATEMATIKA FANINI RIVOJLANISH TARIXINI BOSQICHMA-BOSQICH O’RGATISH USULLARI.	154
Qurbonov Sh. R	Olimpiadaning geometriyaga doir ayrim masalalaridan namunalar.	159

Soliyeva M.M	AKADEMIK LITSEYLARDA FIZIKA FANI O'QITISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	164
Xasanova G.R	MATEMATIK BILIMLARNI QO'LLASH ORQALI FIZIK MASALALARNI YECHISH USULLARI	170
Turayeva L.Y	FIZIKA FANIDAN MASALALARNI MATHCAD DASTURIY VOSITASIDA HISOBLASH TEXNOLOGIYASI	175
Kosbergenov R. M	BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI MAHALLIY TARIXIY MATERIALLAR VOSITASIDA VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASH	180
Yarmatov A.N Pazlova M.Y	MAHALLA VA JAMOATCHILIKNING «VATAN TAYANCHI» HARAKATI ORQALI O'QUVCHI YOSHLARNI HARBIY VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHDAGI O'RNI	184
Abdrimov I.A	ZAMONAVIY PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK ADABIYOTLARDA KREATIV FIKRLASH TUSHUNCHASINING TAHLILI	188
Miskinov B. Yakubov O.B. Rajapova A.M.	Aniq fanlarni o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish.	195
Kaipanov A.B	Algebralıq teńlemelerdi sheshiwdiń grafikalıq usılı	200
Rametullaeva V.K Omarova D.B	BIOLOGIYA SHÍNÍĞÍWLARÍNDA VIRTUAL LABORATORIYA DÁSTÚRLERINEN PAYDALANÍW METODIKASÍ.	203
Namozov O.M Rametullaeva V.K	INTERFERON INDUKSIYA BO`LISHIDA ORGANIZMNING GIPOREAKTIVLIK HOLATI	206
Boltaboyeva R. I	ELEKTRODINAMIKA BO'LIMINI O'QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANIB O'QUVCHILARNING IJODKORLIK QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH	209
Djanikulov Sh.B	FIZIKA FANIGA OID AYRIM MASALALARNI GRAFIK USULDA YECHISH METODIKASI	213
Erejepov D Xudaybergenov M	UCHINCHI RENESSANS DAVRIDA JISMONIY TARBIYA FANINI O'QITISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNING O'RNI	217
Otakova Mahbuba Alisherovna	O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUQUQSHUNOSLIK FANLARINING O'QITILISHIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA TIL MEY'ORLARINING TO'G'RI FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI.	221
Jumaniyazova Zulxumar Allanazarovna	ONA TILI DARSLARIDA O'QUVCHILAR LUG'ATI USTIDA ISHLASH USULLARI	225
G'aniyev Farrux G'aybullayvich	BOSHLANG'ICH TA'LIM JARAYONIDA O'QUVCHILARGA EKOLOGIK TARBIYANI RIVOJLANTRISH	227

J.Pirekeev, R.Ibragimov	AKADEMIK LITSEYLARDA MATEMATIKA O‘QITISHDA RIVOJLANTIRUVCHI TA’LIMNING O‘RNI	231
Rajabov Elyor Baxtiyorovich	USHINCHI RENESSANS BARPO ETILISHIDA ANIQ FANLARNI O‘QITISHDA ZAMONAVIY AXBOROT VA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING AHAMIYATI	233
Saparbaeva Zamira Bazarbaevna	KIMYO FANINI O‘QITISHDA DIDAKTIK O‘YINLARDAN FOYDALANISH	236
Qutlimuratov Bobur Baxrom o‘g‘li	Simmetrik almashtirishlar xossalari va yechimlar guruhlari	238
Temirova Muqaddas Ulug‟bek qizi	ONA TILI VA ADABIYOT DARSLARIDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISH	241
Xazratova Gulshoda Abdulatif qizi	Nyuton ko’pyoqliklari va darajali almashtirishlar	247
Xodjayeva Sanobar Karimbayevna	UCHINCHI RENESSANS DAVRIDA IJTIMOIY-GUMANITAR FANLARNING YOSH AVLODNI TARBIYALASHDA ILMIY-IJODIY MEROSINING O‘RNI VA AHAMIYATI	250
М.Е.ТОЛЫБАЕВ	ҮШИНШИ РЕНЕССАНС - МИЛЛИЙ РАЎАЖЛАНЫЎ СТРАТЕГИЯСЫ	253
Mustafaev Kuatbay Muratbaevish	Avtotransport vositalari haydovchilarini tayyorlashda modulli dasturlar va zamonaviy o'quv vositalari	258
Kunnazarov A.B	THE FORMATION OF THE SCIENCE OF PHYSICS THE GOAL OF TEACHINGTHE BASICS OF	262
Ж.К.Калимбетов	Учинчи ренессанс даврида рақамли иқтисодиётда математик моделлаштиришнинг таъсири	267
Калимбетов Жанназар Курбанбаевич Аймурзаева Гулназ Пухарбаевна	Оптимизация при определении параметров действующего водозабора подземных вод.	273
Калимбетов Ж.К	Оптимизация при определении параметров действующего водозабора подземных вод	274
Rakhmonova B.Sh	TEACHING TECHNIQUES: CONCEPT CHECKING QUESTIONS	275

Tursunova H.B	Chet tili darslarida o‘quvchilarning o‘qish (Reading) va gapirish (Speaking) ko‘nikmalarini rivojlantirishda tanqidiy fikrlash (critical thinking) strategiyasining afzalliklari	279
Jumamuratova K.O	"Artificial Intelligence: Transforming Modern Education"	284
G’ofurov N Allabergenova I	THE ACTUAL PROBLEMS AND SOLUTIONS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES	288
N.Kh.G’ofurov I.Kh.Allabergenova	IMPORTANT PROBLEMS OF ENGLISH LANGUAGE TEACHING AND ITS SOLUTION	291
Д.Сержанова Е.Умирзаков	Кибер-физические системы в IoT. Безопасность в IoT (уязвимости, атаки и контрмеры).	294
Kamilova M.K	MODERN APPROCHES TO LANGUAGE TEACHING IN UZBEKISTAN	301
Mambetkarimov B.A	THE IMPORTANCE OF MOTIVATION IN THE LEARNING PROCESS	303
Odilov N.E	NEW APPROACHES TO TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS	305
Karimova Z. M	PROBLEMS AND SOLUTIONS RELATED TO TEACHING FOREIGN LANGUAGES	309
Turganbekova D.S	LEARNER DIVERSITY IN A MULTILINGUAL WORLD	313
Turganbekova D.S	"The Transformative Power of Storytelling in Teaching"	316
Утемуратова О.В	Патриотическое воспитание учащихся на уроках русского языка	320
Kalmenova M.M	"The Power of Picture in Speaking Activity":	323
Сейтназарова Г.А	Приемы обучения языкам в условиях электронно-цифровой среды.	326
Утемуратова О.В	Методы и приёмы словарной работы на уроках русского языка как иностранного	329
Imomova N.A	ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ В СОСТАВЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ВЫРАЖЕНИЙ	332
Qorabekov O’. Y	MATEMATIKANI O‘QITISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR	337
Asenbayev N Asenbayev D Rajabov D	SSL PROTOKOLIN ÁMELGE ASIRIW QAWIPSIZLIGIN TEKSERIW METODOLOGIYASÍ	344
Asenbayev N Asenbayev D Rajabov D	VoIP-DA DAWISLI TRAFIKDI UZATIW QAWIPSIZLIGIN ANALIZ QILIW HÁM ONIŃ QAWIPSIZLIGIN TÁMIYNLEW	346
Karimova A.O Toqsanbayev Q.M	OSI modelining tarmoq sathida kuzatiladigan tarmoq hujumlari va ularga qarshi choralar	351

Mambetnazarova A.Q	Mudofaa ob'ektining xavfsizligini ta'minlash va neyron tarmoq asosida axborot xavfsizligini tahlil qilish	356
Mambetnazarova A.Q	NEYRO-NOANIQ TIZIMLAR	359
Yeshmuratova A.A	“TEXNIK TIZIMLARDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI” FANINI O‘QITISHDA “PEDAGOGIK G‘ILDIRAK” METODIDAN FOYDALANISH	362
M.A.Fayzullaeva	XABAR AUTENTIFIKATSIYASIYA XAVFSIZLIGINI QAYTA KO'RIB CHIQISH.	365
Ayapbergenova S.Sh	ILIM PÁN RAWAJLANIWI HÁM INFORMACIYALARDIŃ GLOBALLASIWI TÁLIM SIPATI HÁM NÁTIYJELILIGIN ASIRIWDIŃ NEGIZI	367
Аймуратов.А.Қ Абдиганиев.Ш.У	ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ: ВЫЗОВЫ, ПРЕИМУЩЕСТВА И ПЕРСПЕКТИВЫ	373
Туреният зова А.И Абилжанова М.А Спришевский К.В	ВЛИЯНИЕ ИНФОРМАТИКИ И НАУКИ НА ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ	379
Yadgarov Sh.A Karimova A.O	IT ta’limida Matlab dasturidan foydalanish ko‘nikmalari	382
A.P. Jumamuratov	TA’LIM JARAYONIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI QO‘LLASH	385
K.I. Kalimbetov M.O. Adilbaeva D.A. Ómirbaeva	GeoGebra dasturi yardamida ayrim geometrik masalalarning yechishning bazi bir usullari	389
K.I. Kalimbetov M.O. Adilbaeva D.A. Ómirbaeva	Qat'iymas ma'lumotlar ko‘pligida baholashni takomillashtirish	393
Tangirbergenova M.K	Mustaqil ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning innovatsion kompetentligini rivojlantirish mexanizmini takomillashtirish	395
Oteniyazov R.I Yuldashev Q.R	OROL ATROFIDAGI EKOLOGIK VAZIYATNI MONITORING QILISHDA GEOAXBOROT TIZIMLARINING IMKONIYATLARI	400
R.Seytmuratov J.Pirekeev	TA’LIM SIFATINI OSHIRISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING SAMARADORLIGI	402
Raximova F.A	YOSHLARIMIZNI TURLI AXBOROT MANBALARIDAN TO’G’RI FOYDALANISHGA O’RGATAYLIK	406
A.K.Turayev	O‘QUV JARAYONIDA ONLAYN RESURSLARNING QO‘LLANILISHI	409
Djurayev Sh.O Toshpo‘latova M. I	INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYASI FANINI O‘QITISHDA INTERFAOL METOD USULLARIDAN FOYDALANISH	416

Seytmuratov A.Ó Kabilov R.I	TELEKOMMUNIKACIYA TARAWINDAĠI QÁWIPSIZLIK MASHQALALARI HÁM OLARDI SAPLASTIRIW	420
Калмуратов М.Т	ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БИОМЕТРИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В СИСТЕМАХ БЕЗОПАСНОСТИ	425
Калмуратов М.Т	ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ VPN-СОЕДИНЕНИЙ	430
Калмуратов М.Т	ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ КУРСА «ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ СЕТИ»	434
Калмуратов М.Т	ЗНАЧЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ТОЧНЫХ И ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК	438
Kurbanova Arzayım Xojambergenovna	OQIW-TÁRBIYA PROCESSIN BAHALAWDIŃ HÁR QIYLI STRATEGIYALARINAN PAYDALANIW MÁSELELERI	443
Djumaniyozov Ikrambek Ismaylovich	TARIXNI O‘QITISH ORQALI TALABALARDA VATANPARVARLIK TUYG‘USINI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI	445
Мамбетниязов Максетбай Торебекович	ТАЪЛИМДА СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ТУШУНЧАСИ	450